

Historia Litteraria 3.

TÜSKÉS GÁBOR

A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai

Universitas Kiadó

TÜSKÉS GÁBOR

A XVII. századi
elbeszélő egyházi irodalom
európai kapcsolatai
(Nádasi János)

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 1997

A könyv megjelenését támogatta:
Magyar Könyv Alapítvány
Nemzeti Kulturális Alap
Pro Pannonia Alapítvány

ISSN 1219-8552
ISBN 963 9104 00 0

Universitas Könyvkiadó, 1997
© Tüskés Gábor, 1997

A kiadásért felelős Hargittay Emil, az Universitas Könyvkiadó vezetője
Szedte és tördelte az Universitas Könyvkiadó
A sorozat címlapterve: Szentes Éva
Nyomta: Agroprint Kft. Gyál

Előszó

Ez a könyv műfajttörténeti alapra helyezett, hatástörténeti vizsgálattal kiegészített szerzői monográfia. Tárgya a XVII. századi erkölcsstani, meditációs irodalom egyik termékeny és Európa-szerte olvasott szerzőjének, Nádasí Jánosnak a munkássága. A téma irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy Nádasí életművében központi helyen állnak a kisepikai elemek, az elbeszélő egyházi próza használati formái és közvetítési folyamatai. Ezek a formák jelentős, ám részleteiben kevésbé ismert szerepet játszottak a barokk világi széppróza kibontakozásában és fejlődésében, közvetítettek a különböző társadalmi rétegek között végbement irodalmi cserefolyamatokban, s hozzájárultak a kultúra, a tudattartalmak és magatartásformák differenciálódásához, kiegyenlítéséhez. A monografikus tárgyalást mindenekelőtt az indokolja, hogy az életmű alkalmat ad antik, középkori és humanista források, műfajok továbbélésének, változásának és hatástörténetének tanulmányozására, s lehetővé teszi az eddig külön kezelt irodalmi hagyományok, műfajok közti kapcsolatok és a nemzetközi kölcsönhatások értelmezését. A nagyjából részben latin, kisebbséges magyar nyelvű szövegek összehasonlító vizsgálata tovább ösztönzi a XVII. századi neolatin írásbeliség irodalomtörténeti integrációját, megvilágítja a neolatin és a nemzeti nyelvű irodalom, az „egyházi” és a „világi” kultúra, irodalom és ideológia, valamint a latin irodalom és a népköltészet kapcsolatának eddig kevésbé kutatott problémáit. Az elemzést Nádasí kéziratos és nyomtatott műveinek, valamint a művek kiadásainak jegyzéke egészíti ki.

A munka során sok segítséget kaptam, amit ezúton is megköszönök. A témára Wolfgang Brückner hívta fel figyelmemet, aki az első lépésektől a befejezésig nyomon követte kutatásaimat. Különösen hálás vagyok Klaniczay Tibornak és Tarnai Andornak, akik felismerték a téma elhanyagoltságát és a benne rejlő lehetőségeket, s ameddig tehették, támogatták és figyelemmel kísérték a munkát. Külön köszönöm Hopp Lajos és Bíró Ferenc folyamatos bátorítását, az elkészült fejezeteket érintő megjegyzéseit. Köszönet illeti Péter Katalint, Bitskey Istvánt és Kilián Istvánt a munka akadémiai doktori vitáján elhangzott opponensi véleményükről. A forrásanyag összegyűjtésében a hazai és külföldi könyvtárak, levéltárak munkatársai az adatszolgáltatást messze meghaladó segítséget nyújtottak. Közülük Lukács Lászlót említem meg név szerint, aki a római jezsuita forrásanyagban való tájékozódást segítette. Knapp Évának köszönöm kiadatlan kandidátusi értekezésének felhasználási lehetőségét és a munkában nyújtott önzetlen segítségét. A kutatás anyagi feltételeit kezdetben a bonni Alexander von Humboldt Alapítvány, majd az Országos Tudományos Kutatási Alap, intézményi kereteit először a würzburgi egyetem Germanisztikai Intézete, majd az MTA Irodalomtudományi Intézete biztosította. A könyv megjelené-

sét a Magyar Könyv Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és a Pro Pannonia Alapítvány támogatta. Fogadják érte hálás köszönetemet. Az Universitas Kiadónak köszönöm a kötet felvételét a Historia Litteraria sorozatba, valamint a könyv elkészítése során tapasztalt készséges együttműködést.

I. rész: Elbeszélő egyházi kispróza, jezsuita meditáció,
exemplum

1. A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom mint kutatási feladat

A XVII. századi egyházi próza a barokk irodalom egyik kevésbé feltárt, irodalomtörténeti szempontból nem annyira látványos, de kultúrtörténetileg jelentős területe.¹ A kiemelkedő szerzők munkássága viszonylag jól ismert, egyetlen irodalmi korszak sem jellemezhető azonban csupán a fő művekkel. Az irodalomnak minden korban megvan a másod- és harmadtermésű rétege, s minden korszakhoz, az irodalom esztétikai jellegéhez hozzátartozik a művek hatás- és befogadástörténete.² Nem kétséges, hogy a valóságos irodalmi termelés, a társadalmi, kulturális környezet és az irodalmi élet kereteinek ismerete nélkül egyik korszakban sem lehet megállapítani az irodalmi fejlődés ritmusát, kiemelkedő és kevésbé kiemelkedő pillanatait. A nyilvánvalóan irodalmi értékű alkotások mellett nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szövegek, amelyek ugyan nem felelnek meg mindenben a szorosabb értelemben vett irodalmiság feltételeinek, de mint a gondolkodás és magatartás forrásai vagy hordozói nem kevésbé szoros kapcsolatban állnak az irodalommal. Ebből az is következik, hogy az irodalomtörténet körébe tartoznak az irodalmi kifejezés másodlagos, ún. használati formái, amelyekhez részben eltérő eszközökkel kell közeledni, de végső soron ezeket is csak az irodalomtörténeti forrásvizsgálat segítségével lehet rendszerezni és értelmezni.³

A kutatás helyzete

Az „elbeszélő egyházi irodalom” kifejezés az egyházi eredetű, szélesebb rétegeknek szánt, több-kevesebb elbeszélő vonatkozást, kisepikai elemet tartalmazó prózai művek összességét jelöli. Irodalomtörténeti vizsgálatát elsősorban az indokolja, hogy a XVI–XVIII. századi széppróza születésében fontos szerepe volt a túlnyomórészt az egyházi irodalomból közkezre került kisepikai elemeknek, melyek ismerete nélkül a reneszánsz és a barokk

1 Bán Imre: *A magyar barokk próza változatai*. In: *Uő: Eszmék és stílusok*. Budapest 1976, 186–202.

2 Hans Robert Jauss: *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt/M. 1970, 168. – Vö. pl. Dávidházi Péter: „Isten másodszületje” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest 1989.

3 Romeo Arbour: *L'ère baroque en France. Répertoire chronologique des éditions de textes littéraires I–IV. 1585–1643*. Genève 1977–1985. itt: première partie, tome I, p. VII–IX – Gottfried Felix Merkel: *Deutsche Erbauungsliteratur*. Jahrbuch für Internationale Germanistik 1971, Heft 3/1, 30–41. itt: 40.

széppróza megértése nem lehetséges. A magyar széppróza kialakulására vonatkozó újabb kutatások szerint az epikus betoldások, „szépprózai szigetek”, XVI. századi vallási szövegeink kisepikai kitérői a szépirodalmiság csiráinak tekinthetők.⁴ A kisepikai elemek közül legjobban az anekdota ismert,⁵ a befogadó prózaszövegek típusai közül az értekező, történeti prózát és a kimondottan szépprózai elbeszéléseket kutatták a legalaposabban.⁶ Az anekdotai, novellai elemek hordozói közül viszonylag kevesebb figyelemben részesültek a példák, „exemplumok”, illetőleg a vallási tárgyú szövegek. Az egyházi eredetű szövegek csoportjából elsősorban a XVI. századi magyar nyelvű kódexek és a XVI–XVIII. századi prédikációk példáival foglalkoztak,⁷ az egyéb prózai műfajok epikus részletei némileg háttérbe szorultak. Ezek a vizsgálatok jelzik a folyamatot, amely a középkori műformák átalakulását és a széppróza fejlődését kisepikai elemekkel segítette elő, de a kisepikai formák eredetkérdése, szépprózai illeszkedése és funkciója az írásos műformák alakulásában, valamint a latin és a magyar nyelvű szövegek kapcsolata jórészt feltáratlan. Az elbeszélő szövegeket felhasználó XVI–XVII. századi egyházi irodalomban számos új alkotói szándék, könyvtípus, fejlődési tendencia és használati összefüggés jelent meg, melyek vizsgálata hozzájárulhat a széppróza kibontakozásának és kisepikai továbbfejlődésének, az önálló kisepikai formák megteremtésének pontosabb megismeréséhez.

A barokk egyházi irodalom tradicionális jellege irodalomtörténeti közhely, kevésbé ismertek azonban ennek az irodalomnak a gyökerei, a későközépkori és a reneszánsz elemek egyesítési kísérletei, a továbbélés módjai, műfajai és közvetítési csatornái.⁸ A kutatástörténeti előzmények közül kiemelkedik az irodalomtörténeti barokk-kutatásban az 1970-es

4 Nemeskürty István: *A magyar széppróza születése. Tanulmány.* Budapest 1963. – Gyenis Vilmos: *A reneszánsz széppróza néhány sajátossága. A kisepikai elemek funkciója.* Helikon 17 (1971), 411–427. itt: 420–421.

5 Gyenis Vilmos: *A XVIII. század anekdotájáról.* In: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok.* Szerk. Szauder József – Tarnai Andor. Budapest 1974. 715–732. – Uő: *Emlékirat és anekdota.* Itk 74 (1979), 305–321. – Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Budapest 1966. – Csűry Bálint: *Bod Péter Szent Hiláriusának forrása.* Erdélyi Irodalmi Szemle 1928, 99–116. – Bod Péter: *Szent Hilárius.* Gond., bev., jegyz. Hargittay Emil. Budapest 1987. – Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritos.* Sajtó alá rendezte Klaniczay Tibor. Budapest 1960. – Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763).* Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Budapest 1991. – *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit. Budapest 1992. – Kónyi János: *A mindenkor nevető Demokritos.* Vál., sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest 1981.

6 Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I–II.* Budapest 1886–1887. – Nemeskürty István: *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza.* Itk 76 (1972), 555–579. – Pirmát Antal: *Fabula és história.* Itk 88 (1984), 137–148.

7 Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Budapest 1979. – Nemeskürty István: *Bornemisza Péter kísértései.* Budapest 1984. – *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból.* Gond., jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka. Budapest 1988.

8 Richard Newald: *Die deutsche Literatur vom Spathumanismus zur Empfindsamkeit.* München 1960. 417. – Wolfgang Harms: *Rezeption des Mittelalters im Barock.* In: *Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur.* Hg. Martin Bircher und Eberhard Mannack. Hamburg 1977. 23–52.

évek eleje óta végbement paradigmaváltás, melynek során az esztétikai-formális paradigmát irodalomszociológiai, kommunikációszerkezeti és funkcionális megközelítések váltották föl, ideológiakritikai, retorikatörténeti, komparatív és hatástörténeti szempontok léptek előtérbe, s megnőtt az ún. háttérkutatások szerepe.⁹ Ezek az új megközelítések jó lehetőséget kínálnak az irodalmi termelés és befogadás, az irodalom történetiségének, társadalmiságának és a kettő összekapcsolódásának, valamint az irodalmi hagyományközvetítés átalakulásának vizsgálatára.¹⁰

Napjaink irodalomtörténeti kutatásában végbement a barokk egyházi irodalom, ezen belül a használati irodalom műfajainak rehabilitációja, s folyamatban van az egyházi irodalom „irodalmi” státuszának újrameghatározása.¹¹ Nem szorul bizonyításra, hogy az irodalmi használati formák figyelembevétele a retorikatörténeti kutatásokban elengedhetetlen, mivel a barokk szerzők jelentős része éppen itt kívánta bizonyítani tehetségét, s a legjelentősebbek is működtek ezen a területen.¹² A poétikai formák önállóságáról alkotott korábbi elképzelések uralma után ma már tudjuk, hogy a korszak nem ismerte a „használati irodalom” részben mesterséges elkülönítését: a poétikai és a használati formák szorosan összefonódtak, s nehezen húzható határ az „irodalmi” és a használati vagy tudományos szövegek között. Az irodalomtudományban előtérbe lépett a poétikai formáknak alapul szolgáló pragmatikus formák, a poétikai formák és pragmatikus megfelelőik viszonyának vizsgálata, s elfogadottá vált a pragmatikus nyelvi cselekvések értelmezése a poétikai formák egyik forrásvidékeként.¹³

A prédikáció, a színjáték, a lírai és az epikus költészet viszonylag jól kutatott területei a használati irodalomnak, más témák vizsgálata azonban még a fogalomtisztázásnál tart, a

9 Hans Robert Jauss: *Paradigmenwechsel in der Literaturwissenschaft*. *Linguistische Berichte* 3 (1969), 44–56. – Uő: *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Helikon 26 (1980), 8–39. – Hans-Harald Müller: *Barockforschung: Ideologie und Methode. Ein Kapitel deutscher Wissenschaftsgeschichte 1870–1930*. Darmstadt 1973. – Hans Gerd Rötzer: *Schwerpunkte der neueren Barockforschung*. *IASL* 3 (1978), 167–179.

10 René Wellek: *Zur methodischen Aporie einer Rezeptionsgeschichte*. In: *Geschichte – Ereignis und Erzählung*. Hg. Reinhart Koselleck und Wolf-Dieter Stempel. München 1973, 515–517. – *Der literarische Barockbegriff*. Hg. Wilfried Barner. Darmstadt 1975.

11 Wolfgang Harms: *Der Übergang zur Neuzeit und die Wirkung von Traditionen. Eröffnungssprache des Präsidenten der Joachim Jungius-Gesellschaften der Wissenschaften*. In: *Der Übergang zur Neuzeit und die Wirkung von Tradition*. Göttingen 1978, 7–14. itt: 11–12. – Dieter Breuer: *Deutsche Nationalliteratur und katholischer Kulturkreis*. In: *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit. Akten des I. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit*. Hg. Klaus Garber. Tübingen 1989, 701–715. – Uő: *Das Ärgernis der katholischen Literatur. Zur Geschichte einer Ausgrenzung*. In: *Europäische Barockrezeption*. Hg. Klaus Garber. Wiesbaden 1991, 455–463. – Franz M. Eybl: „P. Abrahams und Kochems Wust.” *Zur Ausgrenzung der populären geistlichen Literatur in der Aufklärung*. In: *Europäische Barockrezeption* i. m. 239–248.

12 Wilfried Barner: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*. Tübingen 1970, 78–80.

13 Karlheinz Stierle: *Geschichte als Exemplum – Exemplum als Geschichte. Zur Pragmatik und Poetik narrativer Texte*. In: *Geschichte – Ereignis und Erzählung* i. m. 347–375. itt: 361.

műfajelméleti kérdések tárgyalása éppen csak megkezdődött. Nem vizsgálták következetesen a használati próza közvetlen hatását a költészetre, s különösen keveset tudunk a XVIII. században növekvő arányban nemzeti nyelvű erkölcsstani, didaktikus, meditációs irodalom XVII. századi előzményeiről, az egyházi és a világi elbeszélés kapcsolatáról.¹⁴ A XVII. századi túlnyomórészt latin nyelvű, sztoikus, aszketikus moralizáló irodalom jelentőségét a későbbi fejlődés szempontjából nyomatékosítja, hogy még 1750–1780 között is a „nyomatásban is megjelenő magyar irodalomban az erkölcsről való meditációk voltak túlsúlyban”, s hogy a felvilágosodás korának magyar irodalma nehezen érthető a laicizálódó egyházi értelmiség erkölcsstani irodalma nélkül.¹⁵

A kutatástörténeti előzmények közé tartozik, hogy a XVII. századi latin irodalom a humanista irodalomhoz viszonyítva hosszú ideig nem kapott megfelelő méltatást, noha ebben a korban a latin nyelvű irodalom együtt élt a nemzeti nyelvűvel, s ugyanúgy kapcsolódott annak fejlettségéhez, mint az antik és a középkori előzményekhez, illetőleg más neolatin alkotásokhoz.¹⁶ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a XVII–XVIII. századi irodalom fejlődéstörténeti felfogásának ártértelezése, s megkérdőjeleződött az esztétikai normák evolucionisztikusan értelmezett hierarchiájáról alkotott elképzelés.¹⁷ Elfogadottá vált, hogy a barokk egyházi irodalom több, mint pusztá használati cikk vagy technikai közvetítő eszköz, s hogy egyik nemzeti nyelvű irodalom sem érthető meg a latin nyelvű szövegek és a nemzetközi összefüggések figyelembevételével. Ezzel megnyílt az út a barokk egyházi irodalom szélesebb rétegek fogyasztására szánt különböző perem-műfajainak és kiadványtípusainak feltárásához.

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az irodalomtörténet megkezdte a szóbeliség–írásbeliség összefüggéseinek vizsgálatát a műfajok, a cselekmény, a jellemzés, az író–olvasó közti kapcsolatok, valamint az irodalmat a társadalmi, művelődési szerkezetekhez fűző viszonyok területén.¹⁸ A magyar irodalomtörténet szóbeliséghez fűződő viszonyát a közelmúltban egy ideig az az elvi álláspont határozta meg, amely szerint a szóbeliség eredményei a XVI. században felszívódtak az irodalomba, „ettől kezdve azonban a szóbeli költészet már nem az irodalmi fejlődés szerves és nélkülözhetetlen része, s ezért a folklór

14 Alszeghy Zsolt: *Faludi Nemes ember-ének magyar rokonai*. It 32 (1943), 68–80.

15 Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest 1976, 5. – Uő: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest 1994, 29–35.

16 Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Budapest 1993. – Tarnai Andor: *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*. Acta Litteraria 1984, 233–242. – Uő: *Latinság és magyarnyelvűség a régi magyar irodalomban*. In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján*. Szerk. Jankovics József, Kosa László, Nyerges Judit, Wolfram Seidler. Budapest–Wien 1989, 256–261. – *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Budapest 1993.

17 Günter Hess: *Deutsche Nationalliteratur und oberdeutsche Provinz. Zu Geschichte und Grenzen eines Vorurteiles*. JbFv 8 (1985), 7–30. – Vö. Bíró: *A felvilágosodás i. m.* 7–22.

18 Katona Lajos: *Az összehasonlító irodalomtörténet feladatai*. Budapesti Szemle 1900, 161–175. – Max Wehrli: *Formen mittelalterlicher Erzählung. Aufsätze*. Zürich–Freiburg i. Br. 1969. – Walter J. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London–New York 1982. – Paul Zumthor: *Introduction à la poésie orale*. Paris 1983.

anyagának tárgyalása mellőzhető, – tekintetbe véve persze irodalom és folklór később is gyakori termékeny kölcsönhatását.”¹⁹ Már az 1960-as évek végén megfogalmazódott az igény, hogy „irodalomtudomány és folklorisztika egymást támogatva mennél tisztábban tükrözze a valóságot”,²⁰ napjainkra pedig elfogadottá vált, hogy „helyesebb egy olyan irodalomelmélet alkalmazása, amely a folklór anyagát e későbbi századokban is tekintetbe veszi”,²¹ s „hogyan az irodalomtörténetírásnak az eddiginél fokozottabb mértékben kell a folklór eredményeire is támaszkodnia”.²² A folklór történeti rétegeinek tisztázása az irodalomtörténeti összefüggések ismerete nélkül nem valósítható meg, másfelől az irodalom számos jelensége összehasonlítható folklorisztikai ismeretek nélkül nem vagy csak részben értelmezhető.

A szóbeliség–írásbeliség viszonylatában az irodalomtörténet részéről legtöbbet vizsgált műfaj az elbeszélés.²³ Az elbeszéléskutatás a történeti folklorisztikának is egyik dinamikus fejlődő ága, s a XVI–XVIII. századi elbeszélő irodalom kutatása az összehasonlítható irodalomtörténet és a nemzetközi folklorisztika egyik termékeny együttműködési területe. A folklorisztikában bekövetkezett szemléletváltozás egyik fő összetevője, hogy a kutatás figyelme a népi kultúra – elit kultúra, a népszerű irodalom – tudós irodalom elkülönítésén nyugvó dichotóm modellek után a szóbeli kultúra, a népszerű írott irodalom és a tudós irodalom közti kölcsönhatások, közvetítési folyamatok és kapcsolatok, az irodalom és a folklór közti átmeneti alkotások felé fordult.²⁴ Ezzel párhuzamosan felértékelődött az irodalom hatása a szájhagyományra, több figyelmet kapott a szájhagyományban élő prózai legendaanyag, s a folklór szövegek értelmezésében a történeti–földrajzi módszerrel szemben az irodalom és a szóbeli hagyomány közti kapcsolatok, kommunikációs modellek és a történeti összefüggések léptek előtérbe.²⁵ Nem szorul bizonyításra, hogy az

19 *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1964. 6.

20 Varjas Béla: *Irodalom és folklór határmezsgyéjén. (Vázlat énekes epikánk életrajzához)*. Helikon 1967. 27–40. itt: 40.

21 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest 1980. 61. – Vö. Tarnai Andor: *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. Akadémiai K. 758 l. ItK 86 (1982). 363–370.

22 *Irodalom és folklór*. Helikon 13 (1967), 1. (Tematikus szám) Bevezetés, 1. – Dömötör Tekla: *Szájhagyomány és írásbeliség a középkori epikában Magyarországon*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Budapest 1984. 147–157. – Varjas Béla: *Középkori orális epikánk szerzőiről*. In: *uo.* 159–164. – Voigt Vilmos: *A középkori magyar epika néprajzi távlatai*. In: *uo.* 165–180. – Tarnai Andor: *Szóbeliség és írásbeliség a középkori Magyarországon*. Korunk 1990. 492–499.

23 *Erzählforschung*. 1–3. Theorien, Modelle und Methoden der Narrativik. Mit einer Auswahlbibliographie zur Erzählforschung. Hg. Wolfgang Haubrichs. Göttingen 1976–1978. – Ong i. m. 139.

24 *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981*. Hg. Ludger Grenzmann – Karl Stackmann. Stuttgart 1984. – *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland*. Hg. Wolfgang Brückner – Peter Bickle – Dieter Breuer. Wiesbaden 1985. – Lise Andries – Hans-Jürgen Lüsebrink: *État présent des recherches et perspectives. XVIII siècle* 18 (1986). 7–22. itt: 8. (Tematikus szám: Littératures populaires.)

25 Elfriede Moser-Rath: *Volksfrömmigkeit im Spiegel der Barockpredigt*. ZfV 65 (1969). 196–

egyházi szerzők jelentős szerepet játszottak annak az elbeszélés- és más szöveganyagnak a létrehozásában és nemzetközi elterjedésében, amely a felvilágosodás óta tárgya a néprajzi kutatásoknak.²⁶ A történeti elbeszéléskutatás különösen magasra értékeli a jezsuita erkölcstani és hagiográfiai irodalom jelentőségét, amely egyrészt közvetlenül a világi olvasók használatára készült, másrészt mint forrásanyag fontos közvetítő szerepet játszott a prédikációk felé.²⁷

A tömegesen előállított vallásos irodalom a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig összeurópai jelenség, melynek szerepét a kora újkori történelemben – a nemzeti kultúrák középső és alacsony rétegeire irányuló figyelem fokozódásával párhuzamosan – a történeti, művelődés- és mentalitástörténeti kutatások is felismerték.²⁸ Ennek az irodalomnak a társadalomtörténeti megközelítése nemcsak az irodalmi élet mindennapjaira, az irodalom és a különböző társadalmi, művelődési intézmények kapcsolatára vet fényt, hanem lehetőséget ad a művelődés történeti, társadalmi rétegződését, valamint a könyv és az olvasás történetét érintő vizsgálatok összekapcsolására a szűkebb értelemben vett irodalomtörténeti célkitűzésekkel.²⁹ Az előállítás, a közvetítés és a befogadás kérdéseinek megválaszolásával ebben az összefüggésben az irodalomtörténet az alapfeltételeket teremti meg a népszerű vallásos irodalom sokrétű társadalmi, művelődési szerepének tisztázásához.

A XVI–XVIII. századi magyarországi kegyességi, meditációs irodalommal kapcsolatos korábbi kutatások kimutatták, hogy az ide tartozó művek nagyobbik része fordítás. Az európai gyakorlatnak megfelelően a nemzeti nyelvű művek is számos esetben a latin nyelvű és/vagy az abból készült más nemzeti nyelvű fordítások révén jutottak el az országba.³⁰

206. – Uő: *Gedanken zur historischen Erzählforschung*. ZfV 69 (1973). 61–81. – Uő: *Die Fabel als rhetorisches Element in der katholischen Predigt*. In: *Die Fabel. Theorie, Geschichte und Rezeption einer Gattung*. Hg. P. Hasubek. Berlin 1982. 59–75. – Kriza Ildikó: *A legendaballada. Epikai-lirai alkotások az irodalom és a folklór határán*. Budapest 1982. – Vő. Dömötör Tekla: *Kriza Ildikó: A legendaballada*. It 1983. 975–979.

26 Dietz-Rüdiger Moser: *Die Tannhauser-Legende. Eine Studie über Intentionalität und Rezeption katechetischer Volkserzählungen zum Buss-Sakrament*. Berlin–New York 1977. 13.

27 Elfriede Moser-Rath: *Predigt und Volksüberlieferung*. In: *Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen 1959. Vorträge und Referate*. Hg. Kurt Ranke. Berlin 1961. 206–213. itt: 207–208. – Vő. Hubertus Rauscher: *Die Barockpredigten des Jesuitenpaters Wolfgang Rauscher*. Diss. Phil. München 1973. – Marianne Kendlér: *P Jacob Schmid S. J. Ein habsburgerischer Hagiograph des 18. Jahrhunderts*. München 1974.

28 Rolf Reichardt: „Histoires des mentalités”. *Eine neue Dimension der Sozialgeschichte am Beispiel des französischen Ancien Régime*. IASL 3 (1978). 130–166.

29 Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert. *Vorlagen und Diskussionen eines Barock-Symposiums der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1974 in Wolfenbüttel*. Hg. Albrecht Schöne. München 1976.

30 Koltay-Kastner Jenő: *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*. EPhK 51 (1927). 24–31. – Tarnai Andor: *Lateinische Übersetzungen französischen Schrifttums im Ungarn des 18. Jahrhunderts*. In: *Acta conventus neo-latini Amstelodamensis*. München 1979. 976–982. – Bitskey István: *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus*. In: *Klanczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klanczay Tibor emlékezetére*. Szerk. Jankovics József. Budapest 1994. 334–343. – Vörös Imre: *Hazai francia–magyar fordításirodalmunk a korai felvilágosodás időszakában*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1978.

Német nyelvterületen különösen nagyszámú fordítás készült latinból, s ezeknek a fordításoknak egy része további magyar fordítások alapjául szolgált.³¹ Így például a spanyol-olasz barokk misztika és askézis részben német közvetítéssel jutott el Magyarországra.³² A közvetlen fordítás azonban csak az egyik lehetősége a nemzetközi kapcsolatoknak. A XVII. század első évtizedeitől kezdve egyre több önálló vagy részben önálló mű született, amelyeknek fontos szerepük volt a nemzetközi elbeszélésanyag, a különféle stílusáramlatok, egyes eszmék és egész eszmerendszerek közvetítésében. Innen érthető, hogy a magyarországi anyagnak a műfaji, tartalmi, szerkezeti és stílusbeli sajátosságok tekintetében egyaránt megvannak az európai párhuzamai, előképei. A kisebb aránybeli, időbeli és más eltérések a helyi történeti, társadalmi körülményekkel magyarázhatók. A műfajok, kiadványtípusok magyarországi változatai számos esetben közvetítettek a környező népek, a csehek, lengyelek, szlovákok és horvátok megfelelő műfajai, kiadványtípusai felé. Mindezek alapján megfogalmazható a felismerés: a magyar egyházi irodalom belső, öntörvényű fejlődése és a nemzetközi hatások mellett vizsgálni kell azt is, hogy milyen magyar vonatkozású művek kerültek be az európai irodalmi és vallási köztudatba.

A különféle rendi irodalmak eddig csupán részleteiben vizsgált, terjedelmes szövegtörzsei ma egyre fontosabb szerephez jutnak az irodalmi, művelődési folyamatok rekonstrukciójában. A barokk irodalmi hagyományok egyik sűrűsödési pontja a jezsuita erkölcstan, meditációs irodalom. A korábbi szakirodalom általában tényként kezeli, hogy az egész jezsuita irodalom a társadalmi elkötelezettség, a nevelés és az ideológiai misszió jegyében állt, s hogy ez az irodalom jelentős mértékben akadályozta a szépirodalom fejlődését. Az újabb forrásfeltárások tükrében fokozatosan átértékelődött a jezsuiták történeti szerepe a XVII. század rendi, politikai küzdelmeiben és a történelemszemlélet alakulásában,³³ új megvilágításba került művelődéstörténeti,³⁴ művészettörténeti jelentősé-

31 Thienemann Tivadar: *XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. I–III.* Itk 32 (1922), 63–92, 33 (1923), 22–33, 143–156.

32 Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből.* In: Uő: *Magyar irodalom – világirodalom. Tanulmányok. II.* Budapest 1961. 156–218. Itt: 164. – Vö. Georg Schreiber: *Deutschland und Spanien. Volkskundliche und kulturgeschichtliche Beziehungen. Zusammenhänge abendländischer und ibero-amerikanischer Sakralkultur.* Düsseldorf 1936. 357–364.

33 Wolfgang Reinhard: *Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters.* Archiv für Reformationsgeschichte 68 (1977), 226–252. – *Les Jésuites parmi les hommes aux XVIe et XVIIe siècles. Actes du colloque de Clermont-Ferrand (avril 1985).* Publiés par G. et G. Demerson, B. Dompnier et A. Regond. Clermont-Ferrand 1987. – Ladislaus Lukács: *Monumenta antiquae Hungariae. I–IV.* Romae 1969–1987. – Uő: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773).* Szeged 1989.

34 Mon. paed. – Arno Seifert: *Der jesuitische Bildungskanon im Lichte zeitgenössischer Kritik.* Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 47 (1984), 43–75. – Pavercsik Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig.* Budapest 1992.

gük,³⁵ s ámyaltabbá vált a kép a rend szerepéről az irodalmi műveltség fejlődésében.³⁶ A jezsuita oktatási és irodalmi program a XVI. század végén a latinos, humanista erudíció szellemében rögzítődött, s a jezsuita latinság példaadó és izlésformáló hatása, a jezsuita értelmiség vezető szerepe az irodalom és kultúra megőrzésében, átadásában Magyarországon egészen a XVIII. század második feléig nyomon követhető.³⁷ A vallási élet újjászervezése érdekében a jezsuiták számos új irodalmi törekvést honosítottak meg, hozzájárulásuk a barokk egyházi irodalomhoz a képzőművészethez hasonlóan jelentősnek mondható. A barokk főnemesi irodalom különösen sokat asszimilált a jezsuita irodalom szöveganyagából, szelleméből és tendenciájából. Ma már azt is tudjuk, hogy a katolikus barokk egyházi irodalom társadalmi rétegződése lényegesen differenciáltabb volt annál a korábbi elképzelésnél, amely ezt az irodalmat a polgári rétegződéstől nem függetlenül két nagy részre, egy az udvari irodalom keretében fejlődött, jórészt jezsuita műveltség talaján keletkezett, és egy népszerűbb, elsősorban ferences iskolázásból táplálkozó irodalomra osztotta.³⁸ Ugyanakkor keveset tudunk a jezsuita eredetű irodalom retorikai szerkezetéről, a hagyományos elbeszélő, hagiográfiai és más műfajok integrációjáról az erkölcsstani, meditációs irodalomba, továbbá arról, befolyásolta-e ez az irodalom, s ha igen, hogyan és mennyiben a világi próza fejlődését.

Meghatározási kísérletek

Kiindulópontunk az *irodalom* fogalmának empirikus értelmezése, egy olyan, alapján leíró jellegű irodalomfogalom, amely nyitott az egész XVII. századi irodalmi termelés, a vele állandó kölcsönhatásban lévő szóbeliség, a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás eredményei és az eszmetörténeti szempontok felé. Ez a diszkurzuselméleti kutatások eredményeire alapozott, „posztstrukturálista” irodalomfogalom az irodalmi kommunikáció

35 Galavics Géza: *A győri barokk művészet kezdetei*. *Ars Hungarica* 1 (1973), 97–126. – Uő: *Későreneszánsz és korabarokk*. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Szerk. Aradi Nóra. Budapest 1973, 41–90. – Uő: *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század*. (A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei.) In: *Magyarországi reneszánsz és barokk*. Szerk. Galavics Géza. Budapest 1975, 231–277. – Richard Bösel: *Jesuitenarchitektur in Italien (1540–1773)*. Teil I: *Die Baudenkmäler der Römischen und der Neapolitanischen Ordensprovinz*. Bd. 1–2. Wien 1986.

36 Szőrényi László: *A jezsuiták és a honfoglalási epika fordulata*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Budapest 1974, 567–645. – Uő: *Hunok és jezsuiták* i. m. – Staud – *Jezsuita iskoladramák* (ismert szerzők). Sajtó alá rendezte Alszegehy Zsoltné – Czibula Katalin – Varga Imre. Budapest 1992. – Astrid Jahreiss: *Grammatiken und Orthographielehren aus dem Jesuitenorden. Eine Untersuchung zur Normierung der deutschen Schriftsprache in Unterrichtswerken des 18. Jahrhunderts*. Heidelberg 1990.

37 Tarnai Andor: *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban*. *ItK* 62 (1958), 177–186. – Uő: *Pax Aulæ*. *ItK* 72 (1968), 273–283. itt: 278.

38 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1964. 215. – Vö. Knapp Éva: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. *MKsz* 109 (1993), 3–36. itt: 29–30.

lefolyására helyezi a hangsúlyt, s elveti az „irodalmi” – „nem irodalmi” közti különbségtévest.³⁹ Vizsgálja az irodalom és a hagyományosan nem irodalomnak tekintett köztess műfajok viszonyát, tipológiáját, az „irodalmiság” szóbeli és képi formáit, s előnyben részesíti az irodalomnak mint társadalmi intézménynek a funkcionális felfogását.⁴⁰ Ez a megközelítés megítélésünk szerint összhangban áll a XVII. század irodalomfelfogásával, melyben a szó modern értelmében vett tudomány és szépirodalom állandóan keveredik, s a nemzeti nyelv és a kifejezetten szépirodalmi megnyilvánulások még nem nélkülözhetetlen összetevők. Ebben az irodalomfogalomba a korabeli irodalmi termelésnek megfelelően a történeti, földrajzi művek, levelek, epitáfiumok, példagyűjtemények és mirakulumszövegek ugyanúgy beletartoznak, mint például a kiáltvány-, legenda-, prédikáció és embléma-irodalom termékei, a fogadalmi képek feliratai, az erkölcsstani, meditációs művek és az egyházi énekek.⁴¹

A népszerű barokk egyházi irodalom irodalomtörténeti helyének pontosabb meghatározását sokáig nehezítette, hogy hiányzott az egyházi irodalom *műfaji* tipológiája, a másodlagos műfajok meghatározása és a műfajok kapcsolatrendszerének feltérképezése. Nem tisztázott az egyházi műfajok története és elmélete, nem világos, hogy az ide tartozó művek közül melyek játszottak szerepet az irodalom fejlődésében, s homályban van az egyházi műfajok jelentős részének kapcsolata a folklórral. Az utóbbi évtizedekben azonban jelentősen megnőtt a XVII–XVIII. századi egyházi irodalom széles rétegeknek szánt perem-műfajai és kiadványformái iránti irodalomtörténeti és folklorisztikai érdeklődés, s kezdenek kibontakozni a két diszciplína közötti módszerbeli kapcsolat és együttműködés új lehetőségei.⁴² A hagyományos műfajelméletek és az esztétikai szemlélet általános válsága nyomán mindkét tudományágban fokozatosan csökkent az egyetemesnek tartott műfaji ideáltípusok, klasszifikációs rendszerek érvényessége, új műfajelméleti és kommu-

39 Tzvetan Todorov: *The Notion of Literature*. New Literary History 5 (Autumn 1973). 1. 5–16.

– Helmut Hauptmeier – Siegfried J. Schmidt: *Einführung in die empirische Literaturwissenschaft*. Braunschweig–Wiesbaden 1985. – Vö. Odorics Ferenc: *Új paradigma-e az empirikus irodalomtudomány?* Helikon 35 (1989). 4–22. – Szili József: *Az irodalomfogalmak rendszere*. Budapest 1993. 184–185. – Kálmán C. György: *Beszédaktus-elmélet és irodalomelmélet. Bevezető és bibliográfia*. Helikon 29 (1983). 128–151.

40 Tzvetan Todorov: *Les genres du discours*. Paris 1978. – *Diskurs-theorien und Literaturwissenschaft*. Hg. Jürgen Fohrmann und Harro Müller. Frankfurt/M. 1988. – Robert Escarpit: *Irodalom és társadalom*. Helikon 17 (1971). 15–22.

41 Vö. Hans Pönbacher: *Literatur und Theater von 1550–1800*. In: *Handbuch der bayerischen Geschichte. Bd. 2: Das alte Bayern. Der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Hg. Max Spindler. München 1969. 848–883.

42 Klaniczay Tibor: *Régi magyar irodalom és folklór*. It 38 (1949). 205–215. – Voigt Vilmos: *A folklorisztika és a modern irodalomtudomány kapcsolatai*. In: *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Szerk. Nyirő Lajos. Budapest 1970. 539–569. – *A megváltozott hagyomány. Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk. Hopp Lajos. Küllös Imola, Voigt Vilmos. Budapest 1988. – *A mai nemzetközi folklorisztika*. Helikon 36 (1990). 1. (Tematikus szám) – *Közköltészet, népi kultúra a XVI–XVII. században*. ItK 96 (1992). 5–6. (Tematikus szám) – Voigt Vilmos: *A komparatív folklorisztika ma*. Literatura 19 (1993). 218–224.

nikációtörténeti perspektívák jelentek meg.⁴³ Lassan kirajzolódnak egy mindkét diszciplínában elfogadható, az irodalmi és a folklór szövegekre egyaránt érvényes új műfajmeghatározás és -elmélet körvonalai.

A klasszikus, irodalmi hagyományból származó normatív poétikával szemben a modern induktív, leíró poétika az irodalmi műfajokat nem ideális ösformákként, hanem pragmatikus rendező fogalmakként határozza meg a valóságosan létező szövegek sokféleségére, amelyek sem formailag, sem tartalmilag nem függetlenek egymástól, hanem mindig más szövegekre vonatkoznak, azokból keletkeznek és azoktól különülnek el.⁴⁴ E meghatározás szerint a műfajok olyan közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok), amelyek adott történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak.⁴⁵ A pragmatikus szövegelméleti és az újabb retorikai kutatások tükrében „az irodalmi műfajok struktúrái a nyelvi kommunikáció struktúrájának funkcionális variánsai”.⁴⁶ Alapvető sajátosságuk a szövegek, a közlés funkciója: ez szervezi a műfajok szerkezetét, ez határozza meg a jelentés és a szövegek viszonyát más szövegekhez. Az empirikus műfaji vizsgálatok elsődleges feladata megtalálni ezt a jelentést és a mögötte lévő szabályrendszert, feltárni a formanyelvet, tisztázni a szövegek funkcionális eloszlását, kölcsönös koordinációját, az aktualizálás formáit és funkcióit, a befogadás módját és feltételeit. A meglévő műfaji terminológiák általánosítása helyett a korábbinál nagyobb mértékben szükség van a korabeli műfaji elnevezések figyelembevételére és az eredmények összehangolására a formák használóinak műfajok feletti kommentárjaival, illetőleg az ún. civilizált műfajok, ideális műfaji kategóriák konstrukciója és alkalmazása helyett az ún. reális (empirikus, partikuláris) műfajok bemutatására. A kutatás tárgya többé már nem egy vagy több műfaj, hanem egy meghatározott kifejezési terület a maga egészében, célja nem a hasonló szövegegyeségek, stilisztikai eszközök önmagában való vizsgálata, hanem a történetileg viszonyítható művek, a morfo-

43 Werner Welzig. *Vom Nutzen der geistlichen Rede. Beobachtungen zu den Funktionshinweisen eines literarischen Genres*. IASL 4 (1979), 1–23. – *Predigt und soziale Wirklichkeit*. Hg. Werner Welzig. Daphnis 10 (1981). 1. (Tematikus szám) – *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*. I–II. Hg. Werner Welzig. Wien 1984–1987. – Vö. Dan Ben-Amos, *Do We Need Ideal Types (in Folklore)? An Address to Lauri Honko*. Turku 1992. (NIF Papers No. 2) 21–22.

44 Fritz Peter Knapp: *Mittelalterliche Erzählgattungen im Lichte scholastischer Poetik*. In: *Exempel und Exempelsammlungen*. Hg. Walter Haug – Burghart Wachinger. Tübingen 1991, 1–22. itt: 1.

45 Lauri Honko: *Gattungsprobleme*. In: EM 5, 744–769. itt: 761–763. – Vö. Mihail Bahtyin: *A beszéd műfajai*. In: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk. Kanyó Zoltán – Siklaci István. Budapest 1988, 246–282.

46 Tsefania Skwarczynska: *A genológia egy félreismert alapproblémája*. Helikon 19 (1973), 1. 52–64. itt: 58–59. – Marie-Laure Ryan: *Toward a competence theory of genre*. Poetics 8 (1979), 3, 307–337. itt: 311–312. – Vö. Dieter Breuer: *Einführung in die pragmatische Texttheorie*. München 1974. – Heinrich F. Plett: *Zur Systematik, Pragmatik und Ästhetik der 'Elocutio'*. In: *Rhetorik. Kritische Positionen zum Stand der Forschung*. Hg. Heinrich F. Plett. München 1977, 125–165.

lógiai elemek, szövegszerkesztési elvek, a használati módok, a szándékolt hatás és a társadalmi, kulturális kontextus összefüggéseinek feltárása⁴⁷

Míndezen tükreben az irodalmi barokk úgy is definiálható, mint a műfajok kereszteződését elősegítő korszak a műfajok szétválasztására törekvő, illetőleg azt elmélyítő reneszánsz és klasszicizmus között.⁴⁸ A barokk műfajkombinációs kísérletek legfontosabb összetevője az egyházi irodalom szempontjából az, hogy a különböző írásmódok rendszeres összekapcsolása a hatások megsokszorozását eredményezi a vallási eszmék terjesztése érdekében. A barokk egyházi irodalom általános műfaji jellemzője az átmeneti vagy köztes formák túlsúlya, a stílusbeli és tartalmi konvenciók keveredése, valamint az esztétikai funkció másodlagossága. Ebből következik, hogy a tiszta műfajiság ekkor nem lehet alapvető kritérium az irodalmiság meghatározásában.

A műfaj fogalmáról kibontakozó viszonylag egységes állásponttal szemben nehezen hozhatók közös nevezőre az *elbeszélés* elméletére, meghatározására és az elbeszélő formák rendszerezésére vonatkozó irodalomtudományi és folklorisztikai elképzelések.⁴⁹ A folklorisztikai elbeszéléskutatásban az utóbbi évtizedekben fokozatosan leértékelődött az anonim szájhagyományozás és a kontinuitás hipotézis, ezzel szemben tudatosult az irodalmi források, az olvasás, felolvasás és a népszerű olvasmányok, a nyomtatott irodalom és a mindennapi beszéd eddig kevés figyelemben részesített narratív formáinak jelentősége. Felértékelődtek a különböző társadalmi csoportok közti kommunikációs csatornák, az egyéni kreativitás, a regionális, kontextuális vizsgálatok, a történetiség és az ún. köztes műfajok. A hagyományos (ideáltípus) elbeszélő műfajok után megkezdődött olyan elbeszélésformák vizsgálata, amelyeket sokáig csupán irodalomtörténeti szempontok szerint tanulmányoztak. Megkezdődött a reformáció és az ellenreformáció elbeszélő forrásainak feldolgozása, tipologizálása, s fokozott figyelem fordult az elbeszélésanyag társadalomtörténeti összefüggéseire.⁵⁰

47 Varjas Béla: *Irodalom és társadalomtörténet*. ItK 84 (1980), 607–619. – Vö. Frederic C. Tubach: *On Classifications and morphologies. Outline of a paper delivered at the 9th Congress of the International Society of Folk Narrative Research, Budapest, June 10–17, 1989*. 12.

48 Klaniczay Tibor: *A magyar barokk irodalom kialakulása*. I–II. ItK 64 (1960), 319–341, 443–461. – T(arnai), A(ndor): *Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról*. ItK 64 (1960), 626–628. – Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Budapest 1961, 361–436. – Ulrich Schulz-Buschhaus: *Gattungsmischung – Gattungskombination – Gattungsniervellierung. Überlegungen zum Gebrauch des literarhistorischen Epochenbegriffs „Barock“*. In: *Epochenschwellen und Epochenstrukturen im Diskurs der Literatur- und Sprachhistorie*. Hg. Hans Ulrich Gumbrecht und Ursula Link-Heer. Frankfurt/M. 1985, 213–233.

49 Eberhard Lämmert: *Bauformen des Erzählens*. Stuttgart 1955. – Tzvetan Todorov: *Les catégories du récit littéraire*. Communications 8 (1966), 125–151. – Kurt Ranke: *Kategorienprobleme der Volksprosa*. Fabula 9 (1967), 4–12.

50 Satu Apo: *Analysing the contents of narratives. Methodical and technical observations*. In: *Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992*. Ed. Reimund Kvideland. Helsinki 1992, 62–72, itt: 70. – Rudolf Schenda: *Tendenzen der aktuellen volkskundlichen Erzählforschung im deutschsprachigen Raum*. In: *Deutsche Volkskunde – Französische Ethnologie. Zwei Standortbestimmungen*. Hg. J. Chiva – U. Jeggle. Frankfurt/M. – New York – Paris 1987, 271–291.

Az irodalomtörténet részéről az irodalmi és más elbeszélő szövegek módszeres vizsgálatával foglalkozó narratológia mindenekelőtt a szövegek feltételeit és szerveződését kutatja, s az elbeszélést a kulturális és irodalmi önkifejezés egyik formájaként határozza meg. A narrativitás elmélete azonban csak a szövegek elbeszélő aspektusait teszi leírhatóvá és nem a narratív szövegek minden jellemzőjét. Másként fogalmazva: nem határozható meg pontosan sem a narrativitás kritériumainak összessége, sem a narratív szövegek korpusza, csak olyan szövegeké, amelyekben az elbeszélő jelleg annyira domináns, hogy leírásuk relevánsnak tekinthető.⁵¹ Az irodalmi és szóbeli elbeszélő szövegek együttes, kommunikáció szempontú elemzése az elbeszélést kommunikációs folyamat részeként értelmezi, tematikusan vizsgálja az így megragadható összetevőket és kísérletet tesz a szövegek makroszerkezetének megállapítására.⁵²

Mindezeknek az elméleteknek az alkalmazását a XVII. századi elbeszélő anyagra erősen korlátozza, hogy az ekkor túlsúlyban lévő átmeneti formák, műfajok kialakulását és átalakulását eredményesen csak irodalomszociológiai és társadalomtörténeti szempontok bevonásával lehet vizsgálni.⁵³ A XVII. században a vallásos irodalom műfajainak megújulásával párhuzamosan megfigyelhető a középkori irodalmi, vallási hagyományok folyamatosága és fejlődése, melynek során az egyházi próza fő műfajainak számos altípusa, másodlagos formája és változata alakult ki.⁵⁴ Ezek a közties formák mélyen gyökereznek a hagyományos poétikában, mégsem közelíthetők meg az ismert műfajtörténeti fogalmakkal, mivel akkor a többi érintkező, a művekben jelenlévő műfaj alárendelt szerephez szorul. A közties formákban a szövegyszerkesztést, az uralkodó műfajt és a műfajok hierarchiáját egyaránt a tartalom és a szerzői célkitűzés határozza meg: a szerzők egy mellérendelt eszköztárból válogatnak, melyből a tartalmi célkitűzés függvényében bármit fő műfajjá emelhetnek. Ebből következik, hogy ebben az irodalomban jól nyomon követhetők a műfaji szerepváltások, a másodlagosságból fakadó tartalmi és formai módosulások, valamint a mozgósító szempontok uralma. A műfaji kategóriák tovább bonthatók, s a különböző felekezetek speciális vallásos irodalmában további csoportok, átmeneti formák különíthetők el. Ezek a formák elősorban keretet biztosítottak, s egyben jelzik a kiadványtípusok, szövegyanyagok tartalmi, szerkezeti és műfaji irányultságát, melyen belül a különféle szövegtípusok a megjelenési forma, az alkalom, a retorika és poétika törvényei szerint szerveződtek. Mindegyik keret magában foglalt más műfajokat, alműfajokat, műfajkezde-

51 Mieke Bal: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto 1985. 9. – Vö. *Studies in the Semantics of Narrative. Beiträge zur Semantik der Erzählung*. Ed. Zoltán Kanyó. Szeged 1980. – Zoltán Kanyó: *Narrative and Communication. An Attempt to Formulate some Principles for a Theoretical Account of Narrative*. In: *Simple Forms. Einfache Formen*. Ed. Zoltán Kanyó. Szeged 1982. 7–47.

52 Elisabeth Güllich: *Ansätze zu einer kommunikationsorientierten Erzähltextanalyse (am Beispiel mündlicher und schriftlicher Erzähltexte)*. In: *Erzählforschung* 1. i. m. 224–256. – *Erzählforschung. Ein Symposium*. Hg. Eberhard Lämmert. Stuttgart 1982.

53 *A közép-európai humanizmus kérdései (Ülészak Lackner Kristóf születésének 400. évfordulója alkalmából)*. Sopron. 1971. május 6–8. Összeáll. Horváth Iván. *Varjas Béla hozzászólása Gyenis Vilmos előadásához*. Helikon 17 (1971), 470–476. itt: 475.

54 Lucia Bergamasco: *Hagiographie et sainteté en Angleterre aux XVIe–XVIIIe siècles*. Annales E. S. C. 48 (1993), 4, 1053–1085. itt: 1054–1055.

ményeket és műfaj értékű szöveghordozókat, állandóan érintkezett azokkal, ezért lehetőséget nyújt önmagában lezártnak tekintett műfajfejlődések egymásmellettségének és a különböző műfajok kölcsönhatásának tanulmányozására.

A népszerű vallásos irodalom XVII. századi történetében a műfajok főlaprozódása szorosan összefügg az irodalmi formák önállóságának feladásával a különböző világnézeti, vallási megfontolások miatt. Nagyjából a század közepére tehető a fordulat, melynek során a polemikus jellegű vallásos irodalom korábbi túlsúlyával szemben többségbe kerülnek a lelki elmélyülést szolgáló művek.⁵⁵ Ennek fő oka az, hogy előtérbe lép egy új, az egyéni vallásosságot és keresztény tökéletességet hangsúlyozó spirituális áramlat, s megerősödik a laikusok vallási önállósága.⁵⁶ Az egyéni vallásosság ébrentartásának meghatározó eszköze a nyomtatott könyv lesz, amelynek katolikus és protestáns részről egyaránt fontos szerepe van a különféle művelődési javak közvetítésében. Ez az egyéni tökéletesedést szolgáló, hatalmas mennyiségű, részben jezsuita eredetű kegyességi irodalom túlnyomórészt közepes vagy kistehetségű szerzők tevékenységének az eredménye. A szerzők többsége nem a klasszikus műfajokban, részben megbízás alapján dolgozott, az előre adott tartalomhoz utólag rendelte hozzá az irodalmi eszköztárat, a gyakorlati, nevelői cél érdekében kész megoldásokat kínált, s meghatározott művelődési szintekhez kötött igényeket elégített ki.

A népszerű erkölcsstani, didaktikus irodalom jelölésére leggyakrabban használt rokon értelmű kifejezés az ún. *aszketikus irodalom*. Az aszketika nem irodalomtörténeti, hanem teológiai és vallástörténeti fogalom: funkcionális kategória, amely könyvcímekben és a könyvtári szakrendszerekben a XVII. század közepén jelent meg a keresztény tökéletesedésre nevelő művek összefoglaló jelölésére.⁵⁷ A teológiai szakok, ezen belül magának az aszketikának a differenciálódásával, valamint a jezsuita eredetű és jezsuita ihletésű kegyességi irodalom ugrásszerű megnövekedésével párhuzamosan a kifejezés jelentése leszűkült, s ettől kezdve elsősorban az egyén lelki épülését közvetlenül ösztönző áhitatgyakorlatok, vallásos olvasmányok és morális elmélkedések összességét jelentette.⁵⁸ Az aszketikus irodalom kialakulásában döntő szerepet játszottak a különböző rendi, azon belül elsősorban a jezsuita teológiai iskolák, spirituális irányzatok, melyek nyomán egymástól jelentősen eltérő irodalmi hagyományok jöttek létre. Az aszketikus irodalom adatokat szolgáltatathat az irodalmi funkciók rendszeréhez, a műfajszociológiai rendszerképződéshez, s példáján tanulmányozható a folyamat, melynek során a belső, rendi használatra készült művekből lassan kifejlődött a világi olvasók lelki igényeit szem előtt tartó, a rendi sajátosságokat

55 Vö. Csapodi Csaba: *A magyar barokk*. Budapest 1942, 30.

56 Dieter Breuer: *Absolutistische Staatsreform und neue Frömmigkeitsformen. Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitsgeschichte der frühen Neuzeit aus literaturhistorischer Sicht*. In: *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des XVII. Jahrhunderts in Deutschland*. Hg. Dieter Breuer. Amsterdam 1984. (Chloe Bd. 2) 5–25. itt: 25.

57 Chryzostom Dobrosielski: *Summarium asceticae et mysticae Theologiae*. Kraków 1655 – Christophorus Schorer: *Theologia ascetica, sive Doctrina spiritualis universa*. Roma 1658. – Vö. Knapp Éva: *A máriavölgyi kolostor könyvtára a 18. században (Rekonstrukciós kísérlet) I–II*. MKsz 108 (1992), 193–216, 313–331. itt: 213.

58 Gulyás István: *A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*. Budapest 1939, 3. – Vö. Merkel i. m. 38.

azonban továbbra is örző népszerű vallásos irodalom. Ez az irodalom elsősorban praktikus célokat szolgál: meghatározott külső cselekvésekre készítet, hozzájárul bizonyos teológiai elképzelések, így például a bűn és a vezeklés gondolatának emlékezetben való rögzítéséhez, s fontos funkciója a szenvedés és a belőle fakadó feszültségek enyhítése, értelmezése.

Az aszketikus irodalom óriási határterület, mellyel sem az irodalomtörténet, sem a mentalitástörténet nem foglalkozott behatóan. Ez az irodalom a nagyszámú nemzeti nyelvű fordítás és átdolgozás révén a XVI–XVII. századi új vallási áramlatok egyik hatásos közvetítője, egyben a szépirodalom eredményes, hosszú időn át túlsúlyban lévő vetélytársa.⁵⁹ Ez egyrészt azt jelenti, hogy az adott időszakban ez a szöveganyag elválaszthatatlan része az irodalom rendszerének és fejlődésének. Másrészt az ide tartozó művek tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságai egy összetett, nehezen áttekinthető rendszert alkotnak, melyben a különféle kategóriák egymásba mosódnak és nehezen választhatók el egymástól. Az aszketikus irodalomban nem a szövegek esztétikai értéke állt az előtérben, mégsem tekinthető ez az irodalom az egész irodalmi fejlődés szempontjából zsákutcának. A korszak irodalmi tudatában ez volt az irodalom egyik fő vonulata: az ide tartozó művek növekvő arányban világi közönség számára, nemzeti nyelven készültek, s jelentős mértékben hozzájárultak az irodalmi nyelv és gondolkodás fejlődéséhez.⁶⁰

A szorosabb értelemben vett aszketikus irodalom témái, forrásai, módszerei és műfajai rendkívül sokfélék.⁶¹ Az elsődlegesen morális, illetőleg misztikus művekre való felosztás megkerüli a valóságos helyzetet, mivel csak kevés alkotás sorolható egyértelműen az egyik vagy a másik csoportba. A XVI–XVII. századi aszketikus irodalom legkedveltebb témái egyrészt a dogmatika tételeit gyakorlatban megvalósító, hittartalmakat közvetítő áhitatformák, másrészt az erkölcsi elvek és azok gyakorlata, a mindennapi élet praktikus célkitűzései, a helyes magatartás szabályai. Számos mű meghatározott élethivatás követelményeit, illetőleg az Istenhez jutás gyakorlati eszközeit állította középpontba. Egy további csoportba az erényekkel és/vagy a bűnökkel foglalkozó kiadványok sorolhatók. A szerkezeti megoldás is rendkívül sokrétű. Viszonylag jól elkülöníthetők azok a munkák, amelyek rendszeres napi használatra készültek, valamilyen időegységet vesznek alapul, s időbeli tagolást mutatnak. Ahogyan a különféle tematikus csoportok és szerkezeti megoldások között, úgy az áhitatgyakorlatok, olvasmányok, elmélkedések, és a nagy tömegben található elbeszélések, illetőleg az egyházi irodalom más műfajai között sem mindig húzható éles határ. Így például az elmélkedő irodalom tárgya nem sokban tér el a lelki olvasmányok ájtatosság-anyagától, s elmélkedésszerű fejezetek imakönyvekben és egyéb kegyességi művekben is rendszeresen előfordulnak.⁶² A művek többségében a műfajok közti határok

59 Karl Viëtor idézi Merkel i. m. 30.

60 Gulyás i. m. 91–92. – Vö. Szentiványi Dezső: *Canisius Szent Péter katekizmusa. Vallási népkönyv*. Budapest 1944. 41. – Takács Ince: *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra*. Budapest 1942.

61 Wolfgang Brückner: *Zum Literaturangebot des Goldenen Almosens. Verifikations- und Beurteilungsprobleme*. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 47 (1984), 121–139. – Gulyás i. m.

62 Gulyás i. m. 12, 60.

felbomlanak, a hagyományos műfajok felaprózódnak, s a tiszta műfajok helyett átmeneti formák és szövegszervező elvek lépnek előtérbe.

Célkitűzés

A lehetőségek közül amellel döntöttünk, hogy egyetlen szerző, Nádas János munkásságán, műfaji rendszerén és szövegstratégiáin keresztül közelítjük meg az elbeszélő egyházi irodalom problémáit. A választást elsősorban az indokolta, hogy Nádas nemcsak „a Pázmányt követő nemzedék egyik termékeny vallásos írója”,⁶³ hanem a XVII. század egyik legtöbbet író és legolvasottabb egyházi szerzője volt egész Európában: hatása az országhatárokon túl Temesvári Pelbárt műveiéhez mérhető.⁶⁴ Ehhez járul, hogy írói működése lényegében egybeesik a magyarországi barokk irodalom fénykorával. Néhány rendtörténeti munka mellett mintegy hatvan erkölcsstani, meditációs művet írt, melyekben meghatározó szerepet juttatott a különféle elbeszélő formáknak, műfajoknak. Munkáit néhány kivétellel latinul írta, ezeket rövid időn belül számos nemzeti nyelvre lefordították, néhányat közülük egészen a XIX. század végéig újra megjelentettek. Az életműnek, amely elsődleges gyakorlati, áhitati célkitűzése mellett jelentős irodalmi, történeti és teológiai ismeretekről tanúskodik, csaknem a fele német és olasz nyelvterületen látott napvilágot. De művei épp így megjelentek Franciaországban, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon, sőt Mexikóban is. Egy részüket a különböző európai Mária-kongregációk több változatban, részben hasonló tartalommal és szerkezettel, gyakran névtelenül adták ki. Életútja és munkássága alapján a XVII. századi közép-európai jezsuita erkölcsstani irodalom olyan képviselői mellé állítható, mint Jeremias Drexel,⁶⁵ Georg Stengel,⁶⁶ Georg Vogler,⁶⁷ Jakob Balde,⁶⁸ Heinrich Engelgrave, Michael Pexenfelder és Wilhelm Nakatenus.⁶⁹

63 RMKT XVII/7, 624.

64 Rozsondai Marianne: *Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában. (Miről vallanak a könyvkötések?)* MKsz 100 (1984), 300–319.

65 Karl Pömbacher: *Jeremias Drexel. Leben und Werk eines Barockpredigers*. München 1965. – Barbara Bauer: *Jeremias Drexel*. In: *Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. Hg. Walther Killy. Bd. 3. München 1989, 112–113.

66 Alois Schneider: *Narrative Anleitungen zur Praxis pietatis im Barock. Dargelegt am Exempelgebrauch in den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel (1584–1651). Mit einem Exempkatalog I–II*. Würzburg 1982.

67 Wolfram Metzger: *Beispielkatechese der Gegenreformation. Georg Voglers „Catechismus in Ausserlesenen Exempeln“*. Würzburg 1625. Würzburg–München 1982.

68 Urs Herzog: *Divina Poesis. Studien zu Jacob Baldes geistlicher Odendichtung*. Tübingen 1976. – Gisbert Kranz: *Zu Jacob Baldes Bildgedichten*. Archiv für Kulturgeschichte 60 (1978), 305–325. – *Jacob Balde und seine Zeit. Akten des Ensisheimer Kolloquiums 15.–16. Oktober 1982*. Hg. J.-M. Valentin. Bern usw. 1986.

69 Kurt Küppers: *Das Himmlisch Palm-Gartlein des Wilhelm Nakatenus S. J. (1617–1682). Untersuchungen zu Ausgaben, Inhalt und Verbreitung eines katholischen Gebetbuchs der Barockzeit*. Regensburg 1981.

A XVII. századi katolikus prózáiról nemzedékek tagjai közül Pázmány mellett egyedül Szentiványi Márton munkásságáról készült a maga idejében korszerű, mára azonban több ponton elavult monográfia.⁷⁰ Nádas munkássága eddig aránylag kevés figyelemben részesült mind a rendtörténet, mind pedig az irodalomtörténet és a történeti elbeszéléskutatás részéről. Nevét az irodalomtörténet folyamatosan számon tartotta, de nincs róla önálló szakirodalom, nem szenteltek nagyobb tanulmányt munkásságának, így összefüggő kép nem alakulhatott ki róla. Ennek oka részben művei többségének latin nyelvűsége, az azokat érintő forráskritikai problémák összetettsége, részben az a körülmény, hogy rendkívül visszavonultan, csaknem kizárólag az alkotásnak élt. Nem tartozott a kiemelkedő alkotók közé, s életútja sem bővelkedett látványos eseményekben, kapcsolatokban és politikai szereplésekben. A személy csaknem névtelenül húzódik meg a mű mögött, amely csak szórványos adatokkal szolgál szerzőjére. További ok, hogy Nádas alkotó évtizedeinek nagyobbik részét külföldön töltötte. A hazai jezsuiták nem érezték annyira magukénak, mint például a németek Baldét, s a renden belüli irodalmi kultusza sem alakult ki.

Mindezek ellenére Nádas munkásságát a rend-⁷¹ és vallásosságtörténeti, teológiai⁷² irodalom mellett a magyar irodalomtörténet kezdettől fogva számon tartotta és értékelte. Czvittinger Dávid lexikonában két oldal terjedelemben tárgyalja életrajzát és műveit, Alegambe és Southwell rendi bibliográfiája alapján.⁷³ Neve egyaránt szerepel Bod Péter *Magyar Athenas*-ában és Horányi Elek *Memoriájában*, ez utóbbi forrásként ugyancsak Alegambéra hivatkozik.⁷⁴ Ott van Katona István *Historia criticájában* és Feller enciklopédiájában, s Wallaszky *Conspectusa* is megemlíti a XVII. századi katolikus szerzők – Pázmány Péter, Lépés Bálint, Káldi György, Vásárhelyi Gergely, Illyés István és mások – társaságában.⁷⁵ Nádas egyik anonim művének szerzőségét Vincentius Placcius a XVIII.

70 Serfőző József: *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*. Budapest 1942. – Vö. Andreas Angyal: *Martin Szentiványi. Ein ungarisches Gelehrtenleben des ausgehenden 17. Jahrhunderts im Rahmen der deutsch-slavisch-ungarischen Wissenschaftsbeziehungen*. In: *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag*. Hg. W. Steinitz, P. N. Berkow, usw. Berlin 1966, 152–163.

71 Így pl. Martinus Szentiványi: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Dec. III. Pars I.* Tyrnaviae 1702. Catalogus XI. p. 19.: *Scriptorum e Societate Jesu sub Corona Hungariae: „Joannes Nádas Asceta, et Historicus”*. – Stöger 239–242.

72 Zádori Ev. János: *A Jézus Szíve ájtatosságának története, mivelta, hittani alapja*. Budapest–Esztergom 1878, 179–183. – Augustinus de Roskoványi: *Beata Virgo Maria in suo conceptu Immaculata ex monumentis omnium saeculorum demonstrata. I–IX.* Budapest–Wien 1873–1881. itt: III, 415, Nr. 8954. – Mezey Gerő: *A Szent-Szív tisztelete hazánkban*. Mária-Kongregáció 9 (1915–16), 218–220. – Müller Lajos: *A Jézus Szíve-tisztelet története*. Budapest 1944, 173–176.

73 Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae literatae*. Francofurti et Lipsiae 1711, 283–285.

74 Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766. Id. kiad. Budapest 1982, 380. – Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum. Pars II.* Viennae 1776, 669–673.

75 Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*. T. 36. Budae 1805, 747–749. – Xavier de Feller: *Dictionnaire historique* T. 6. Liège 1793, 553. – Paulus Wallaszky: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Budae 1808, 189.

század elején a jezsuita bibliográfiák segítségével még tisztázta, ugyanezt Katona István egy másik, névtelenül kiadott művével a század végén már nem tudta megtenni.⁷⁶

A XX. századi irodalomtörténet számára György Lajos fedezte fel 1929-ben, amikor a Genovéva-legenda első nyomát „magyar kéztől lejegyezve” Nádasi *Annus coelestis* című, számos kiadást megért munkájában találta meg. György megkísérelte Nádasí lehetséges forrásának meghatározását. A rövid említés jelentőségét abban látta, hogy „ebben az időben a később rendkívüli arányban elnépszerűsödött történet ismerete az európai köztudatban is még egészen szűk körre szorítkozott.”⁷⁷ A magyar anekdota történetének áttekintésében Nádasinak Jászberényi Tamás által magyarra fordított művére hívta fel a figyelmet mint „irodalmunk legkimerítőbb Mária-példatára”-ra.⁷⁸ Ezt követően a XVII. századi katolikus imádságirodalom keretében Gajtő István, a kor aszketikus irodalmát tárgyalva Gulyás István elemezte röviden Nádasí egy-egy művét.⁷⁹ Türoczi-Trostler József Szenci Molnár Albert heidelbergi tartózkodását vizsgálva a XVII. századi magyar katolicizmus vezető szervező és író egyéniségeinek – Pázmány, Káldi, Hevenesi, Esterházy Pál – nevével egy sorban említette meg Nádasít, s utalt az életpályát és az életművet formáló európai hatásokra.⁸⁰ Az irodalomtörténeti kézikönyv második kötetében Tarnai Andor jelölte ki helyét a XVII. századi latin nyelvű jezsuita irodalomban.⁸¹ A figyelem folyamatosságát mutatja Nádasí két verses imádságának és a kísérő prózai szövegeknek a kiadása a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatban.⁸² A vallásos társulatok és kongregációk könyvkiadói tevékenységét, irodalomkínálatát elemezve Knapp Éva kandidátusi értekezésében számba vette a Nádasí-művek kongregációs kiadásainak egy részét, s megkezdte a felhasznált források feltérképezését.⁸³ A nemzetközi érdeklődés megjelenülését jelzik a Nádasí forrásként használó szerzők monográfiájában található utalások.⁸⁴ továbbá Wolfgang Brückner 1983-ban megjelent tanulmánya, amely a XVI–XVII. századi elbeszélő egyházi kispróza keretében foglalkozott munkásságával.⁸⁵

76 Vincentius Placcius: *Theatrum anonymorum et pseudonymorum*. Hamburgi 1708, 133. – Vö. Johannes Lemcke: *Vincenti Placcius und seine Bedeutung für die Anonymen- und Pseudonymen-Bibliographie*. Hamburg 1925. – Szelestei N. I. ászló: *Ismeretlen magyarországi nyomtatványok adatai Katona István Anonymi scriptores című adatgyűjtésében*. MKSz 110 (1994). 417–423. itt: 418–419.

77 György Lajos: *Genovéva. I–II*. ItK 39 (1929), 1–15, 129–145.

78 Uő: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Budapest 1934, 38.

79 Gajtő István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Budapest 1936, 35–36. – Gulyás i. m. 84–85.

80 Türoczi-Trostler József: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*. In: Uő: *Magyar irodalom – világirodalom* i. m. 109–155. itt: 112.

81 *A magyar irodalom története 1600-tól i. m.* 423–424.

82 RMKT XVII/7, 304, 623–625, 639–641. – Vö. RMKT XVII/12, 755.

83 Knapp Éva: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1989, 63–73.

84 Így pl. Renate Vollmer: *Die Exempel im „Wunderspiegel“ des P. Benignus Kybler S. J. von 1678 Würzburg* 1989.

85 Wolfgang Brückner: *Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock. Aufriss eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts*. ÖZV 86 (1983), 3, 101–148. itt: 128–129.

A szerzőközpontúságból adódó esetleges egyoldalúságok elkerülése, valamint a tágabb irodalmi környezet és a lehetséges műfaji minták feltérképezése érdekében először áttekintettük a nagymennyiségű elbeszélő szöveget felhasználó jezsuita meditáció XVI–XVII. századi történetét, valamint a korszak katolikus exemplumirodalmát. Az életmű feldolgozása során feltártuk az életrajzot, rekonstruáltuk a művek alakulástörténetét és gondolatmenetét, kijelöltük helyüket a műfaji hagyományban, s kísérletet tettünk az életpálya, valamint a történeti és az esztétikai háttér művekkel való összefüggéseinek tisztázására. A hatástörténeti vizsgálatban feltérképeztük a kiadás, terjesztés és befogadás feltételeit, a használat formáit és az olvasóközönség társadalmi, művelődési rétegződését.⁸⁶ Az irodalomtörténeti kérdések megválaszolásában elsősorban az összehasonlító filológiai, szövegelemző és stíluskritikai módszereket használtuk. Ezt szükség szerint kiegészítettük a retorikátörténet és a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás eszköztárával, az antropológiai, társadalomtörténeti értelmezéssel és a funkcionális szemlélettel. A forrásanyag szeriális jellege néhány esetben lehetőséget kínál a kvantifikáló eljárások alkalmazására. A használati összefüggések tisztázásában igyekeztünk hasznosítani az eszme- és valláosság-történet, valamint a művészet-, könyv- és olvasástörténet eredményeit.

A vizsgálat távlati célja, hogy hozzájáruljon a használati irodalom körébe sorolt műfajok elkülönítéséhez, segítse a tényleges korabeli irodalmi termelés és fogyasztás sajátosságainak megragadását. Meggyőződésünk, hogy ebben az irodalmi szférában az esztétikai szempontú méltatás mellett fokozott mértékben figyelni kell a művek társadalmi funkciójára. Tisztázásra vár a kérdés: ugyanaz a használat rokon műfajok vagy pedig a használat különböző feltételei szerint eltérő irodalmi formákat hozott-e létre, amelyek aztán kölcsönösen befolyásolták egymást. Lehetőség nyílik olyan kérdések megválaszolására, hogy hol, hogyan, mikor, milyen csoportokban történt ennek az irodalomnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a különböző rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a világi olvasók felé történő közvetítés irodalmi formái, szintjei és fokozatai; a különböző használói rétegek igényeit és a különböző funkciókat betöltő művek szerepe. Ma még nem tudjuk pontosan, hogy a szerzők milyen forrásokat és más segédeszközöket használtak a szövegtermelésben, milyen a különböző nyelvű kiadványok viszonya, milyen a kapcsolat az egyházi irodalom más műfajaival és az érintkező világi műfajokkal.

Ma már nem elégedhetünk meg az ennek az irodalomnak a propaganda szerepét, ideologikus vonását, a tömegeket befolyásoló, vallási és más igényeit kielégítő szerepét hangsúlyozó megállapításokkal, mivel ezzel még nem sokat mondtunk a különböző felekezetek irodalmának indikátor szerepéről a történeti, társadalmi változásokban. Keveset tudunk az olyan kérdésekről is, hogy ez az irodalmi termelés milyen feltételek között, milyen szerzői szándékoknak, elméleti koncepcióknak, céloknak és gondolkodási szinteknek megfelelően, milyen elvárási horizontok figyelembevételével vagy figyelmen kívül hagyásával, milyen tartalmi, formai, stílusbeli közvetítőkkal, szövegszervezési eszközökkel ment végbe, milyen sajátos kulturális fejlődést, a mindennapi élet gyakorlatában és a széles

86 Vö. Klaus Garber: *Martin Opitz – „der Vater der deutschen Dichtung”. Eine kritische Studie zur Wissenschaftsgeschichte der Germanistik*. Stuttgart 1976.

rétegek tudatában milyen változásokat eredményezett, s milyen következményekkel járt az írni-olvasni tudás motivációs rendszerére és a könyvpiac alakulására.

A szöveganyag egy része a beszélt nyelvhez való közelsége miatt mint nyelvtörténeti forrás, valamint a szóbeliség és írásbeliség viszonya szempontjából is figyelmet érdemel. Tanulssággal szolgál a nemzetközi közhelyirodalom példatárának közvetítési folyamataira, az idegen hatások meghonosulásának esztétikai, művelődési és más feltételeire, a nemzeti nyelvű fordítások pedig új fordítástörténeti felismeréseket rejthetnek magukban. Ami a történeti folklorisztika speciális kérdéseit illeti, ma már elég világosan látni az irodalmi hagyomány ambivalens funkcióját, amellyel az egyszerre támogatja és akadályozza a szóbeliséget.⁸⁷ Az sem kétséges, hogy az orális kultúra kizárólagos szóbelisége fikció, s hogy a folklór ún. civilizált műfajai az elbeszélő kultúra alfabetizációjának eredményeként jöttek létre. Közép- és Délkelet-Európában általános jelenség az olvasni tudás elterjedésének, a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenetnek, valamint a szájhagyomány írásbelivé válásának viszonylagos megkésettisége, arról azonban keveset tudunk, hogy az olvasás új kulturális technikája hogyan módosította a régi orális formákat, s az írásbeliség hogyan hozott létre új kommunikációs eszközöket.⁸⁸ A forrásanyag elemzésével a folklorisztika választ kereshet olyan kérdésekre: miért és hogyan következik be a szóbeli hagyomány írásbelivé, illetőleg az írásbeli hagyomány szóbelivé válása; milyen formában és ki rögzíti írásban a szóbeli hagyományt; a rögzített szövegek milyen helyzetekben jutnak vissza a szóbeliségbe; hogyan állapítható meg egy írott szöveg elsődleges szóbelisége és a szóbeli hagyomány írásbeli eredete.⁸⁹ Mind az irodalomtörténeti, mind a folklorisztikai kérdések megválaszolása közben óvakodni kell az egyházi irodalom, használati irodalom kifejezések túlságosan átfogó értelmezésétől, s az ide sorolt minden műfaj és kiadványtípus esetében szükség van a műfajelméleti kérdések tisztázására, a műfajok és más formák történeti poétikájának kidolgozására a különböző gondolkodási szinteknek, közvetítési formáknak és a kitűzött céloknak megfelelően.

87 Pogány Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*. Budapest 1959.

88 Rudolf Schenda: *Die Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1976. – Uő: *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt/M. 1970. – Marie Luise von Wartburg-Ambühl: *Alphabetisierung und Lektüre. Untersuchung am Beispiel einer ländlichen Region im 17. und 18. Jahrhundert*. Bern–Frankfurt/M. 1981.

89 *Mündliches Erzählen im Alltag, fingiertes mündliches Erzählen in der Literatur*. Hg. Willi Erzgräber – Paul Goetsch. Tübingen 1987. – *Volksdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit*. Hg. Lutz Röhrich – Erika Lindig. Tübingen 1989.

2. A jezsuita meditációs irodalom a XVI–XVII. században

A XVI–XVIII. századi egyházi irodalom a jezsuita meditációs, erkölcsstani irodalomtól kapta az egyik legerősebb ösztönzést.¹ A jezsuita meditációs irodalom ellenreformációs szerepe általában ismert,² keveset tudunk azonban a meditáció retorikájáról, kialakulásáról és folyamatosan változó helyzetéről a rekatolizáció belső történetében. Viszonylag kevés részvizsgálat született a jezsuita értekező próza irodalmi formáiról, a formák önállóságának feloldozásáról vallási célok érdekében, illetőleg arról, hogy a Jézustársaság belső átalakulása, célkitűzéseinek változása és a jezsuita spiritualitás története hogyan tükröződik ebben az irodalomban.³

A XVI–XVII. századi vallásos irodalom egyik gyökere, mozgatója és műfaj értékű szervezője a jezsuita meditáció és az e köré szerveződő, ebből kibontakozó irodalom. A meditáció elkülönítése a felirodalmi, irodalom alatti vallásos műfajok között a műfaj történeti és funkcionális szemléletű kutatások egyik közös eredménye.⁴ A meditáció műfaji meghatározását sokáig nehezítette, hogy a kifejezés értelme kettős: egyszerre jelenti a vallási cselekvést, az egyéni áhitatgyakorlat formáját és az írásos reflexiót. A meditáció szoros kapcsolatban áll más vallási cselekvésformákkal, illetőleg műfajokkal. Az ezekhez fűződő kapcsolatában számos változat és átmenet lehetséges az alapul vett szöveghez és a természetfölöttihez való viszony, az érzelmi és az értelmi elemek aránya, a vallási vagy irodalmi célkitűzés és a szöveg megformálása szerint. Ezért a műfaji sajátosságok egyik része a mindenkori kontextustól függően változik. A szépprózával is érintkező elmélkedések az olvasó érzésvilágát a vallásos célnak megfelelően hangolják, nem teológiai érvekkel, hanem hangulati elemekkel, példázatokkal buzdítanak, teret nyitnak a moralizáló képzeletnek, s a költői próza elemeit is felhasználják. A meditáció történetének XVI. századi szakaszát vizsgálva Erdei Klára a műfaj jellemzői közé sorolta az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működését, valamint a többnyire dicsőítésben feloldódó szubjektív vallomás és objektív hitvallás jelleget.⁵ A tartalom fő vonatkozási pontjai a személyes érzések, az egyéni áhitat megnyilvánulásai, illetőleg az egyházi tanítás és ezek feszültsége. Az ellentéteknek ez a kölcsönhatása a szerkezet mellett meghatározza a meditáció stílusát,

1 Merkel: i. m.

2 Jean-Marie Valentin: *Jesuiten-Literatur als gegenreformatorische Propaganda*. Deutsche Literatur 3 (1985), 172–205.

3 Turóczi-Trostler: *Keresztény Seneca* i. m. 162–167.

4 Klára Erdei: *Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*. Wiesbaden 1990, 18–23.

5 Erdei: i. m. 45–48.

melyben a konkrét, didaktikus és az elvont, költői kifejezési formák egymás mellett élnek, s számos átmenet lehetséges. A verses formánál gyakoribb a próza, amely különösen alkalmas a lelki folyamatok és a szembenálló tényezők mozgásának érzékeltetésére.

A vallásos elmélkedés első felívelése a XV. század végén következett be, kiteljesedése a XVI. század utolsó évtizedeire tehető. Ekkor a meditáció a XVI. századi mentalitás és irodalom egyik modellje, Klaniczay Tibor kifejezésével „a manierizmus reprezentatív műfaja”, amely jelentős mértékben befolyásolta a művészi próza fejlődését, s tükrözi a korszak két fontos folyamatát: a vallásosság általános válságát, a bűnről és a bűnbánatról hirdetett hagyományos tanítások megkérdőjelezését, illetőleg az erre válaszként megszülető katolikus és protestáns reformelképzelések elsajátítását, bensővé tételét.⁶ Az irodalmi igényeket is szem előtt tartó meditáció mellett létrejött egy nagymennyiségű, elsősorban vallási szükségleteket kielégítő elmélkedő irodalom, melynek fontos része a jezsuita meditáció.

Az *Exercitia spiritualia* és a meditáció

A jezsuita meditáció kezdeteit a XVI. századi elmélkedő irodalom keretében vizsgálva Erdei Klára rámutatott arra, hogy Loyolai Ignác (1491–1556) az *Exercitia spiritualia*ban csupán módosította és új elgondolás alapján rendezte el a hagyományos szerzetesi áhítatformákat. A későközépkori és korajkori írott forrásokból, valamint a részben a szóbeliség által közvetített spirituális és apokrif hagyományokból indult ki, a gyakorlatok középpontjába azonban az önmegismerés helyett az önnevelést, a fegyelmezést, az ember önmaga általi legyőzését és ellenőrzését állította.⁷ Az *Exercitia* meghatározó elmélkedési módszere és retorikai szerep-szerkezete nemcsak a jezsuita tanítási és nevelési program meghatározó eleme, hanem ennek nyomán született meg a rend egész színjáték, ének- és meditációs irodalma.⁸ Erdei végső következtetése szerint, mellyel alapjában egyetértünk, a praktikus célnak való alárendelés lényegében megakadályozta a jezsuita meditáció önálló irodalmi

6 Tibor Klaniczay: *La poésie méditative, genre représentatif du maniérisme*. Revue de la littérature comparée 1982, 281–286. – Marc Fumaroli: *L'Âge de l'éloquence. Rhétorique et „res literaria” de la Renaissance au seuil de l'époque classique*. Genève 1980, 370. – Vö. Louis Martz: *The Poetry of Meditation*. New Haven 1962. – Peter M. Daly: *Dichtung und Emblematis bei Catharina Regina von Greiffenberg*. Bonn 1976. – Barbara K. Lewalski: *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*. Princeton 1979, 147–178. – Frank Livingstone Huntley: *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in XVII-century England*. Binghamton–New York 1981. – Richard A. McCabe: *Joseph Hall. A Study in Satire and Meditation*. Oxford 1982.

7 Erdei: i. m. 99–111.

8 Dietz-Rüdiger Moser: *Sinnbildsprache und Verstehenshorizont. Zum Problem der Allegoriegestaltung und -rezeption im Rahmen der gegenreformatorischen Liedkatechese*. In: *Formen und Funktionen der Allegorie. Symposium Wolfenbüttel 1978*. Hg. Walter Haug. Stuttgart 1979, 429–451. itt: 431.

műfajjá alakulását; az *Exercitia* termékenyítő hatása és irodalmi kiteljesedése jelentős részen a renden kívül valósult meg.⁹

Loyolai Ignácnak a meditáció elsősorban eszköz volt a személyes áhítat ösztönzésére: fő feladata, hogy újra és újra választás elé állítson, s ezzel értelmi és érzelmi szinten egyaránt bensővé, átéltetővé tegyen elvont teológiai tartalmakat.¹⁰ Elképzelése, mellyel a világi papság és a laikusok számára is utat mutatott az elmebeli imádság és a meditáció felé, néhány évtized múlva találkozott a szélesebb rétegek igényével egy elmélyültebb, közvetlenebb vallásosságra. Az 1521 és 1541 között keletkezett *Exercitia spiritualia* nem egyszerűen meditációs könyv vagy kézikönyv az elmélkedéshez, hanem megvalósításra váró aszketikus és misztikus gyakorlatok „forgatókönyve”, valamint az ezekről szóló fejtegetések gyűjteménye. Loyolai voltaképpen nem új módszert alkotott, hanem redukálta, egyszerűsítette és az új célnak megfelelően rendszerbe foglalta a hagyományos, részben misztikus színezetű gyakorlatokat. Az „applicatio sensuum” és a „compositio loci” elvének következetes alkalmazásával szintézist hozott létre a misztikus és az apostoli, az egyéni és közösségi értékek, az aktív és a kontemplatív életideál között.¹¹

A gyakorlatozó a szemlélődő imádság, az Istennel folytatott dialógus segítségével négy héten át az ember bűnösségéről, Krisztus életéről, szenvedéséről és a megváltásról elmélkedik, s közben három fokozaton megy át: a bűnből való megtisztulást a megvilágosodás követi, ami a Krisztussal való egyesülésben, Isten szeretetében teljeseedik ki. A Krisztussal való egyesülés, az imitatio Christi misztikus eszméje nemcsak az *Exercitia*, hanem az egész jezsuita meditációs irodalom egyik központi gondolata. Innen érthető, hogy a jezsuita meditáció gyakran idézett forrása és a jezsuita spiritualitás másik alapszövege az *Exercitia* mellett a *De imitatione Christi*, s a jezsuita meditáció fontos szerepet játszott a devotio moderna néven összefoglalt spirituális törekvések közvetítésében. Az ignáci meditációban a napi elmélkedések szerkezetét is módszeres felépítés, hármas, illetőleg ötös tagolás határozza meg. A téma megjelölés és az előkészítő imádság után az első fő rész a „kompozíció”, az érzelmek, a képzelőerő és a fantázia összpontosítása a meditáció témájára. A második rész a téma részekre osztott elemzése az értelem segítségével. A harmadik részben történik az érzelmi és az értelmi részek szintézise, a colloquium, azaz a gyakorlat során felmerült befolyások, érzések és gondolatok összefoglalása, elmélyítése az akarat segítségével. Egy-egy meditáció rendszerint egy vagy több előgyakorlatból, elmélkedési pontból, imabeszélgetésből és egy vagy több megjegyzésből áll, melyekhez bevezetések, utasítások, szabályok, előkészítő imák, lelkiismeretvizsgálat és különféle gyakorlatok

9 Erdei: i. m. 173–174. – Vö. Koltay-Kastner Jenő: *A magyar irodalmi barokk. I–II.* Budapesti Szemle 1944. 276. sz. 64–77. 113–133. itt: 70–71. – Vö. Ignacio Iparraguirre: *Commentarios de los Ejercicios Ignacianos (Siglos XVI–XVIII).* Repertorio crítico. Roma 1967.

10 *Exercitia spiritualia sancti Ignatii de Loyola et eorum Directoria.* Ed. A. Codina. Monumenta Ignatiana. series secunda. Madrid 1919. – Újabb kiadás: *Sancti Ignatii de Loyola Exercitia Spiritualia. Textus antiquissimi.* Ed. I. Calveras – C. de Dalmases. Roma 1969.

11 Fridolf Marxer: *Die inneren geistlichen Sinne. Ein Beitrag zur Deutung ignatianischer Mystik.* Freiburg–Basel–Wien 1963. – Schneider: *Narrative Anleitungen* i. m. 50–65. – Lilly Zahnke: *Die Exercitia spiritualia des Ignatius von Loyola in ihren geistesgeschichtlichen Zusammenhängen.* Leipzig 1931.

kapcsolódnak. Az evangéliumi eseményeken kívül néhány alkalommal más, nem biblikus történetek, szimbólumok a meditáció alapjai (pl. elmélkedés a három bináriusról).

Loyolai felfogásában a meditáció a cselekvés állandó előkészítője, forrása és kísérője.¹² A „három lelki képességgel” való elmélkedést csak jelentős leegyszerűsítéssel lehet egyetlen módszerre redukálni és „ignáci meditációs modell”-ről beszélni. A valóságban Loyolai többféle módszert ajánl az elmélkedésre. Az első héten a lélek három képességének, az emlékezetnek, az értelemnek és az akaratnak a gyakorlása áll a középpontban a bűn, a halál és a pokol, illetőleg az ezek között lévő kapcsolat témáján elmélkedve. A második héten a Krisztus királyságának és megtestesülésének misztériumából kiinduló kontempláció a helyes választás előkészítését szolgálja. A kontempláció kifejezés itt imádkozási módot jelöl, melynek lényege az aktív részvétel a misztériumokban az „applicatio sensuum” segítségével. Az ignáci imamód egyik fő sajátossága, a történeti esemény bevonása az olvasó (elmélkedő) jelenébe az érzékek alkalmazásának lehetőségeiben jut kifejezésre. A harmadik és negyedik hét rövidre fogott gyakorlatait három, részben új imádkozási (elmélkedési) módszer leírása követi. Az első a tizparancsolat és a hét főbűn témáján ajánlja a három lelki képesség és a test öt érzékének gyakorlását. A második mód az imádság minden egyes szavának jelentéséről való szemlélődés, míg a harmadik a légzés üteme szerinti imádkozás.¹³ Ezt követi az Ignác által ajánlott további elmélkedési témák katalógusa, középpontban Krisztus életének misztériumaival.

Az *Exercitia spirituali*ával foglalkozó könyvtáryi irodalomból csak azokra a vizsgálatokra utalunk, amelyek segítenek a könyv által elindított irodalmi fejlődés megértésében. Gaston Fessard az *Exercitia* dialektikus szerkezetére, a negatívításnak mint szervező elvnek a jelenlétére, Ignác dramatikus valóságfelfogására hívta fel a figyelmet.¹⁴ L. Beimaert és mások az Ignác által alkalmazott pszichológiai törvényszerűségek felderítésére helyezték a hangsúlyt.¹⁵ Roland Barthes az *Exercitia* látszólag egyszerű stílusa mögött meghúzódó kifejezési vagy szövegszintek összetett rendszerére mutatott rá.¹⁶ Végső következtetése szerint az irodalmi szöveg Loyolainak a gyakorlat vezetőjéhez szóló üzenete. A *szemantikai* szint azoknak az előírásoknak a sorozata, amelyeket a gyakorlat vezetője a gyakorlat végzőjéhez fűződő kapcsolatában alkalmaz. Az *allegorikus* szint a tulajdonképpeni elmélkedési anyagot szállítja, míg az *anagogikus* szint Isten üzenetét továbbítja a gyakorlatozónak.

José R. de Rivera mint kommunikációs folyamatot vizsgálta az *Exercitia spirituali*át.¹⁷ Értelmezésében Loyolai egy olyan új eszme- és vonatkozási rendszert, nyelvi és más

12 Mabel Lundbreg: *Jesuitische Anthropologie und Erziehungslehre in der Frühzeit des Ordens (ca. 1540–1650)*. Uppsala 1966. 254–270.

13 DS X, 919–921.

14 Gaston Fessard: *La dialectique des Exercices Spirituels de Saint Ignace de Loyola. I–II*. Paris 1956–1966.

15 Karl Höll: *Die Geistlichen Übungen des Ignatius von Loyola. Eine psychologische Studie*. Tübingen 1905. – Louis Beimaert: *Expérience chrétienne et psychologie*. Paris 1964.

16 Roland Barthes: *Sade, Fourier, Loyola*. Paris 1971.

17 José R. de Rivera: *Kommunikationsstrukturen in den geistlichen Exercitien des Ignatius von Loyola*. Hamburg 1978.

kommunikációs eszközökkel szervezett relevancia mezőt dolgozott ki, amely az egyén gondolkodásának és világtérképezésének módosítása, átszervezése és egy kommunikációs közösségbe való integrációja révén alapja lett a közös cselekvésnek. Az *Exercitia* a benne foglalt cselekvési utasítások végrehajtása és begyakorlása révén az irányítás közvetített stratégiáját is tartalmazza; a meditáció mint komplex érvelési technika és integrációs eszköz a meggyőzésre irányuló kommunikáció hatásos formája.

A meditációnak mint irodalmi műfajnak a története szempontjából alapvető, hogy az *Exercitia* magját a „szellemek megkülönböztetésének” szabályai mellett elmékedések alkotják, amelyek előkészítik és megerősítik az egyén elhatározását.¹⁸ A meditációs témák és más tartalmak a lelkigyakorlatok egész szerkezetét átfogó, komplex szövegegyüttesben jelennek meg. Az együttes minden részének fontos szerepe van, ami a gyakorlatok céljának elérésére irányul. A különféle utasítások, szabályok stb. mint a meditációs tartalmak értelmezési segédletei értékelhetők. A meditációs anyagok bensővé tételének, a meghatározott tartalmak és cselekvési minták begyakorlásának egyik fő eszköze az ismétlés és a variáció, melynek következtében a különböző témák számos változatban, többször megjelennek. Az előadásmód mindig tömör, rövid, a rövidség célja az útmutatás, ún. motivációs központok létrehozása az anyag belső feldolgozásához.¹⁹

A jezsuita meditáció kibontakozása a XVI. század második felében

Azzal, hogy Loyolai Ignác a jezsuiták számára kötelező és rendszeres gyakorlattá, nélkülözhetetlen nevelési eszközzé tette a meditációt, új elemet vitt a műfaj fejlődésébe. A jezsuita meditációs gyakorlat, a benne foglalt apostoli célkitűzés, a más műfajokkal való folyamatos érintkezés és a laikus igények növekvő figyelembevétele együttesen különböző meditáció típusok létrejöttét eredményezte.

A XVI–XVII. századi jezsuita meditáció műfaji változatait, az ignáci modelltől való eltávolodás kísérleteit irodalomtörténeti szempontból összefüggően eddig nem vizsgálták. A jezsuita meditáció irodalomtörténeti jelentőségének meghatározásához, de egyetlen szerző helyének kijelöléséhez is érdemes számba venni a műfajnak a rendhez kapcsolódó fejlődési irányait, kibontakozási lehetőségeit és fő képviselőit. Ezen belül külön figyelmet érdemel a meditációnak mint irodalmi műfajnak és vallási cselekvésnek az elmélete és gyakorlata, a kettő kölcsönhatása, valamint a korabeli fogalomhasználat alakulása. Válaszra várnak olyan kérdések is, hogy például az egységes rendi alapelveken és elvárásrendszeren belül voltak-e nemzeti változatok; a jezsuita képzés változása mennyiben hatott a meditációs irodalom alakulására; melyek voltak a jezsuita meditáció popularizálódási folyamatának összetevői.

18 L. Bakker: *Freiheit und Erfahrung. Redaktionsgeschichtliche Untersuchungen über die Unterscheidung der Geister bei Ignatius von Loyola*. Würzburg 1970.

19 Ugyanez a rövidség jellemzi Loyolai önéletrajzát; csak annyit közöl, amennyiben anyagként és háttérként szolgál saját elhatározásához. Vö. de Rivera: i. m. 38–39. – A. Haas – P. Knauer: *Ignatius von Loyola. Das geistliche Tagebuch*. Freiburg 1963.

Korábbi kutatások bizonyították, hogy az *Exercitia spiritualia* elősegítette egy új típusú, szubjektív jellegű, de határozott keretek között tartott vallásosság kialakulását, s jelentősen hozzájárult a meditáció és az imádság műfájának további fejlődéséhez. Ez a hozzájárulás kettős szinten ment végbe. Az ignáci szöveg egyrészt alapja lett egy nagymennyiségű jezsuita kommentár és meditáció irodalomnak, másrészt mint a későbbi ars orandik egyik leginkább csodált és követett mintája ösztönözte egy renden kívüli, kötetlenebb formájú katolikus és protestáns áhitati irodalom megszületését.²⁰ Fontos lökést adott ennek a fejlődésnek, hogy a tridentini zsinat XXII. ülésének (1562) egyik rendelkezése is megerősítette a laikus vallásgyakorlat, s ezzel együtt a meditáció és az épületes irodalom szerepét a hitélet elmélyítésében.²¹

A jezsuita meditáció kibontakozását nagymértékben befolyásolta az *Exercitia spiritualia* misztikus, kontemplatív elemeinek kezdeti túlhangsúlyozása, illetőleg az ennek nyomán kialakult, renden belüli és kívüli nézetkülönbségek. Ezekre elsősorban az adott lehetőséget, hogy Loyolai a „meditatio” és a „contemplatio” kifejezéseket azonos és eltérő értelemben egyaránt, nem következetesen használta, amit aztán a kommentátorok különböző módon értelmeztek.²² Bár az elmélkedés és a lelki olvasmány kezdetől fogva része volt a jezsuiták napirendjének, az erre fordított időt eleinte nem szabályozták egységesen, s a generális kongregációkon többször is foglalkozni kellett a kérdéssel.²³ Az első jezsuiták közül a misztikus, kontemplatív elemek vannak túlsúlyban például Pierre Favre (1506–1546) *Mémorial* című lelki naplófeljegyzéseiben.²⁴ Jerónimo Nadal (1507–1580) felfogásában a meditáció a kontempláció előkészítője, ez utóbbi azonban mindig szoros kapcsolatban áll a cselekvéssel. Elmélkedéseit *Adnotationes et meditationes in Evangelia quae in sacrosancto Missae sacrificio toto anno leguntur* (Antwerpen, 1594) című posztumusz művében összegezte, melyben a meditációk egyszerre kommentálják a miseevangéliumokat és magyarázzák a hozzájuk kapcsolt képi illusztrációk megfelelő részleteit. Az elmélkedés és a kép között többnyire laza a kapcsolat: mindkettő önálló egység, megosztják a figyelmet, a kép és szöveg egyszerre nehezen követhető. Az illusztrációk között vannak többepizódos, narratív szerkezetű ábrázolások, amelyek képi eszközökkel értelmezik, kommentálják a bibliai elbeszélést. A mű rövidített kiadásváltozatában a meditációkat beolvasztották az adnotációkba, ezáltal kép és szöveg kapcsolata szorosabbá, kiegyensúlyozottabbá vált.²⁵ A könyv az emblematikus meditáció prototípusának tekinthető; a

20 Erdei: i. m. 174. – Barbara H. Jaye: *Artes orandi*. Turnhout 1992. (Typologie des sources du Moyen Age occidental, fasc. 61. 77–118.) 107–108.

21 *Concilium Tridentinum, sub Paulo III. Julio III. et Pio IIII. Pont. Max. Celebratum*. Venetiis 1580, 178–185. Decretum de reformatione. – Vö. Hubert Jedin: *Geschichte des Konzils von Trident. I–IV*. Freiburg 1951–1975. itt: IV/1. 205–209.

22 Vö. DS II. 2023–2029.

23 Joseph de Guibert: *La spiritualité de la Compagnie de Jésus. Esquisse historique*. Roma 1953, 180–182. – Vö. Jean Dagens: *Bibliographie chronologique de la littérature de spiritualité et des sources (1501–1610)*. Paris 1952. – Ignacio Iparraguirre: *Répertoire de spiritualité ignatienne. De la mort de S. Ignace à celle du P. Aquaviva (1556–1615)*. Roma 1961.

24 Pierre Favre: *Mémorial*. Ed. Michel de Certau. Paris 1960.

25 François Lecercle: *Image et méditation. Sur quelques recueils de méditations illustrés de la fin du XVIe siècle*. In: *La Méditation en prose à la Renaissance*. Paris 1990, 45–57. itt: 51–57.

kép-szöveg viszonyának ezt a formáját és Jerome Wierix metszeteit később egyaránt gyakran használták előképül.

Francisco de Borja (1510–1572) meditáció gyűjteménye a napi evangéliumokról csak a XX. században jelent meg nyomtatásban.²⁶ A mű az ignáci formát követi: az elmélkedések szerkezetét előkészítő imák, evangéliumi szöveg, megfontolások, gyakorlati alkalmazás és befejező kollokvium alkotják. Új elemnek számít a liturgikus keret adaptációja: az evangéliumi szövegeket Borja a miseliturgia előírásai szerint válogatta, a harmadik előkészítő ima rendszerint azonos a napi liturgikus imádsággal, s a megfontolások a napi olvasmányokhoz kapcsolódnak. Ugyanez a liturgikus szerkezet az alapja a jezsuitából kartauzivá lett Andreas Capilla 1572–1580 között megjelent háromkötetes evangéliumi meditációinak, melyeket a kutatás a Borja-féle elmélkedések hatásával hozott összefüggésbe.²⁷ Borja másik műve, a *Diarium* feljegyzései majdnem olyan sűrítettek, mint Ignác naplójegyzetei.²⁸ Itt a belső, személyes élet misztikus, kontemplatív megfigyelésére helyezi a hangsúlyt, s a nap minden óráját egy-egy különleges szándékre ajánlja fel.

Az 1560-as évektől kezdve a rendet ért külső kritikák és a rendi vezetőség ismételt tiltásainak, illetőleg ajánlásainak hatására a kontemplatív, misztikus irányzat fokozatosan háttérbe szorult az aszketikus, racionalis, aktív szellemiséggel szemben. Az átalakulást egyszemélyben jelzi Petrus Canisius (1521–1597) munkássága. Bár 1543-ban még német nyelvű Tauler-fordítást adott ki, s naplótörédei is misztikus határról tanúskodnak, a szélesebb közönségnek szánt későbbi műveit már szándékos egyszerűség, közérthető fogalmazás jellemzi.²⁹ Az először 1556-ban Ingolstadtban kiadott *Lectiones et precationes ecclesiasticae* 1566-ban mint *Instructiones et exercitationes christianae pietatis* jelent meg Canisius kis katekizmusa függelékeként. Szerkezetét az egyházi év vasár- és ünnepnapjai alkotják, az egyes részek napi imádságból, levél- és evangéliumrészletből, valamint ezek tanulságait összegző elmélkedésből állnak. Szigorúan aszketikus jellegű a világi olvasóknak, napi használatra szánt *Meditationes quotidianae*, amely az *Institutiones christianae pietatis* (Antwerpen, 1568) részeként már az 1570-es években több új kiadásban jelent meg. Az ugyancsak számos kiadást megért imádság- és elmélkedésgyűjtemény, a *Manuale catholicorum in usum pie precandi* (Friburgi Helvetiorum, 1587) IX., X. és XI. része rövidített liturgikus évet alkot. A kétkötetes *Notae in evangelicas lectiones* (Friburgi Helvetiorum, 1591–1593) műfaja elmélkedésre ösztönző evangélium kommentár, melyben a szorosabb értelemben vett kommentárokhoz a napi szentekről szóló elmélkedő részek és imádságok kapcsolódnak.

Lényegében ugyanezt az aszketikus, racionalis szellemiséget tükrözik Gaspar de Loarte (†1578) passiómeditációi (*Instruzione e avvertimenti*, Roma, 1571) és az *Essercitio della vita cristiana* (Venetia, 1575). Ez utóbbiban a szenvedéstörténetről és a hitgázságokról szóló elmélkedések két hétre oszlanak el, a reggeli és esti meditációk középpontjában

26 Francisco de Borja: *El Evangelio meditado*. Ed. F. Cervos. Madrid 1912. – Uő: *Meditaciones sobre los Evangelios de las fiestas de los santos*. Ed. J. March. Barcelona 1925.

27 De Guibert: i. m. 185. 35. jegyzet.

28 *Diarium Sancti Francisci Borgiae*. In: *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandinae dux et Societatis Jesu praepositus generalis tertius. Tomus V. 1569–1572*. Matriti 1911. 729–887.

29 Erdei: i. m. 160.

a lelki élet hibáinak javítása és a kísértések elleni küzdelem áll. Az ignáci módszer hűséges adaptációi közé sorolható Fulvio Androzio (†1575) *Meditazione della vita e morte del nostro Salvatore Gesù Cristo* című műve, amely csak posztumusz látott napvilágot (*Opere spirituali*, Milano, 1579).

Ebbe a vonulatba tartozik végül Frans Coster (1532–1619) munkássága, amely már a világi olvasók egy meghatározott rétege, a Mária-kongregációk tagsága felé fordult. A *Thesaurus piarum et christianarum institutionum in usum catholicae iuventutis* (Ingolstadt, 1578) a kongregációs kézikönyv műfájának egyik első képviselője. Az I. részben különféle imádságok, gyakorlatok és meditációk találhatók, melyekhez Krisztus erényeit tárgyaló heti gyakorlatok kapcsolódnak. A II. rész középpontjában a vétkek megszüntetése áll, míg a III. rész a leggyakoribb egyházi szertartásokat magyarázza. A könyv a későbbi kiadásokban tovább bővült többek között Mária életéhez, Mária-imádságokhoz és az utolsó dolgokhoz fűzött meditációkkal. A passiómeditáció típusát Coster munkásságában egy másik mű képviseli (*De universa historia dominicae passionis meditationes quinquaginta*, Antwerpen, 1587).

Új spirituális törekvések a XVI–XVII. század fordulóján

A XVI. század utolsó évtizedeitől kezdve a jezsuita meditáció lassan átalakult. A háttérben a rend spirituális reformja áll, melynek fontosabb ösztönzői az európai kereszténység fokozódó elvilágiasodása, a Jézustársaság külső expanziója, tevékenységi körének kiszélesedése és az egyre erőteljesebben jelentkező misztikus áramlatok.³⁰ Ez a belső megújulás elsősorban Claudio Aquaviva generálishoz (1581–1615) és az ő kormányzása alatt kibontakozó törekvésekhez kapcsolódott.³¹ A megújulási folyamat egyik fő mozgatója Aquaviva aszketika és meditáció koncepciója. A generális *De renovatione spiritu* című, 1583 októberében az egész társaságnak írt levelében ismételtelen hangsúlyozta a napi lelkiismeretvizsgálat, valamint „az Isten áldásain és az istenszolgálat számtalan oka” fölött való meditáció fontosságát. Részletesebben foglalkozott a meditáció kérdésével a generális 1590. május 8-án kelt körlevele, melyben elismerte ugyan a nem diszkurzív meditáció és kontempláció értékét, rendtársainak és mindenekelőtt a noviciusoknak azonban a módszeres, diszkurzív meditációt ajánlotta, mivel az jobban összeegyeztethető az apostoli hivatással és missziós tevékenységgel. Elképzeléseit a generális a *Directorium exercitiorum spiritualium*-ban (Roma, 1591) fejtette ki részletesen, amely az *Exercitia spiritualia* első rendszeres, közérthető kommentárjának, s egyben a jezsuita meditáció történetében a következő fontos állomásnak tekinthető. Aquaviva kiemelte az eredetileg öt részből álló

30 Michel de Certau: *Crise sociale et réformisme spirituel au début du XVIIe siècle: Une „Nouvelle spiritualité” chez les Jésuites français*. *Revue d'ascétique et mystique* 41 (1965), 339–386.

31 A továbbiakhoz vö. William J. Burke: *The spiritual direction of Claudius Aquaviva, S. J., general of the Society of Jesus, 1581–1615. A study of ascetical tradition*. Excerpta ex dissertatione in Pont. Univ. Gregoriana. Cambridge 1969.

ignáci meditáció hármas tagolását, s kapcsolatot létesített a gyakorlatok időtartama és a belső élet három lépcsőfoka (megtisztulás, megvilágosodás, egyesülés) között. 1599-es körlevelében az *Exercitia spiritualia* meditációinak a nagybőjti prédikációkban való felhasználását javasolta.³²

Aquaviva az 1604 júniusában az egész társasághoz intézett levelében még egyszer visszatért a témára, s a lélek megújítását napi feladatként jelölte meg. Szorosan összekapcsolta és közös célnak rendelte alá a lelki olvasmányt és a meditációt, amikor úgy fogalmazott, hogy mindkettőnek elsődleges célja a lélek megújulása a mindennapi cselekvésnek és a lelki élet igazságai egyre mélyebb megismerésének az összekapcsolása révén. A szigorú és alapos meditáció egyben eszköz a lelki langyosság leküzdésére, melynek alkalmazása során a lélek megnyílik az isteni kegyelem befogadására. Ugyanitt a generális hosszú témajegyzéket adott a meditációhoz. Aquaviva maga is írt elmélkedéseket, amelyek a zoltármeditációk jezsuitáknál viszonylag ritka típusát képviselik.³³ Ezzel az aktív, módszeres meditáció lényegében a Jézustársaság „hivatalos”, általánosan elfogadott áhitatgyakorlata, s egyben a katolikus megújulás és az ellenreformáció egyik hatásos eszköze lett.

Aquaviva nagy súlyt helyezett a novíciusok lelki nevelésére. 1599-ben a provinciálisokhoz intézett *Instructió*ban azt ajánlotta, hogy a novíciusmester mellett külön lelki vezető tevékenykedjen, aki legyen járatos a lelki élet teológiájában, s akinek pontosan előírta feladatait, hatáskörét. Ugyanitt összeállította a lelki vezetők figyelmébe ajánlott olvasmányok jegyzékét. Ezeknek a lelki és az asztali olvasmányoknak kezdetől fogva nagy szerepe volt a novíciusok napirendjében.³⁴ jelentőségük a jezsuita meditációs irodalom fejlődésében és azon kívül is magasra értékelhető. Az olvasmányok első hivatalos jegyzéke még az Aquaviva előtti időből származik. Ezt Everard Mercurian generális állította össze a novíciusmesterre vonatkozó 8. szabályban 1580-ban. A két jegyzék különbsége egyrészt világosan jelzi a jezsuita spiritualitásban húsz év alatt bekövetkezett változást, másrészt rávilágít azokra a forrásokra, amelyek közvetlenül vagy közvetve inspirálták a jezsuiták irodalmi tevékenységét, ezen belül a meditációt.

Mercurian jegyzékében első helyen állnak az egyházatyák, többek között Kappadókiai Basilius szabályai, Nagy Szent Gergely erkölcsi oktatásai, Augustinus vallomásai és elmélkedései, valamint Cassianus művei.³⁵ A középkori misztikus szerzők közül megtaláljuk Clairvaux-i Bernát, Bonaventura, St. Victori Hugó és St. Victori Richárd műveit, Sienai Szent Katalin leveleit, Ludolph von Sachsen Krisztus életét, továbbá Ludovicus Blosius, Dionysius Carthusiensis és Kempis Tamás munkáit. Az egyháztörténeti művek csoportjában szerepel például Nagy Szent Gergely és Sulpicius Severus Szent Márton életrajza, Eusebius egyháztörténete, a *Vitae patrum*, valamint Luigi Lippomani és Laurentius Surius szentéletrajz gyűjteménye. A jegyzék csupán két, szorosabban rendi vonatkozású művet

32 Idézi Bitskey: *Humanista eruditio* i. m. 46.

33 Vö. Roberto Bellarmino: *In omnes Psalmos dilucida explanatio*. Romae 1611.

34 Pedro de Icturia: *Lecturas ascéticas y lecturas místicas entre los jesuitas del siglo XVI*. In: Uő: *Estudios Ignacianos II. Estudios espirituales*. Roma 1957. 269–331. – Vö. Öry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt 1970. 50–52.

35 De Guibert: i. m. 204–205.

tartalmaz: Pedro de Ribadeneyra Ignác-életrajzát és Xavéri Szent Ferenc indiai leveleit. Szembetűnő, hogy 25 évvel a rendalapító halála után az említettekén kívül egyetlen jezsuita aszketikus könyv sem szerepel. Még feltűnőbb a hiány, ha kiegészítjük a listát egy ugyanebből az időszakból származó másik jegyzékkel, amit az asztali olvasmányok prefektusára vonatkozó 9. szabály tartalmaz. Ebben a jegyzékben a Szentírás után az előző lista több tétele szerepel, melyekhez többek között Nikephoros Kallistos Xanthopoulos és Beda Venerabilis egyháztörténete, Hieronymus levelei, Chrysostomus, Ambrosius művei, Augustinus beszédei és más művei, az egyházatyák homíliái és a római katekizmus kapcsolódnak.

Ezzel szemben Aquaviva 1599-es jegyzéke már szélesebb olvasmányanyagot ajánl.³⁶ A korábban említett szerzők közül itt sem hiányoznak például Basilius, Gregorius, Bonaventura és Blossius művei, az újonnan feltűnt nevek között elsősorban két középkori francia teológus, Guillelmus Alvernus és Joannes Gerson, továbbá a jezsuita Girolamo Piatti (1545–1591) és Bernardino Rossignoli (1547–1613), Pázmány egyik rektora a római S. Andrea noviciátusban, egyben az egyik legnépszerűbb, hosszú időn át ható jezsuita aszketikus kézikönyv szerzője és a *Ratio studiorum*ot kidolgozó bizottság tagja, érdemel említést.³⁷ Guillelmus és Gerson munkásságának közös vonása, hogy fokozott figyelemmel fordultak a misztikus teológia felé. Mindkettőjük írásait a lelki élet törvényeinek mély ismerete, arányérzék és megkülönböztetési képesség jellemzi. Elvetették a vallási képzelet túlzásait, a tudatlan jámborságot és az áhitat szélsőséges megnyilvánulásait, s felhívták a figyelmet a hamis miszticizmus, okkultizmus és a tisztán kontemplatív élet veszélyeire. Guillelmus ezenkívül az első tulajdonképpeni ars orandi szerzője.³⁸ Piatti ajánlott munkája, a *De bono status religiosi* (Roma, 1590) több kiadást és fordítást ért meg. A három könyvre osztott műben Piatti a szerzetesi állapot hasznáról, méltóságáról és örömről értekezik. A harmadik könyvben Arisztotelész *Etikájára*, Aquinói Tamás *Summájára*, Aranyszájú Szent János és Nyssai Gergely műveire, valamint Augustinus zsoltárkommentárjaira támaszkodva fejtegeti, hogy az ember legmagasabb életlehetősége a kontempláció. Rossignoli Aquaviva által ajánlott munkája csak a jegyzék összeállítását követő évben jelent meg: a *De disciplina christianae perfectionis* (Ingolstadt, 1600) a Szentírás, az egyházatyák és más egyházi szerzők nyomán öt könyvben tárgyalja a kontempláció, az Istennel való egyesülés fokozatainak, valamint a cselekvés és a kontempláció viszonyának kérdéseit. A kifejtett elvek szemléltetésére minden könyv végén külön fejezetben gyakorlati példák sorakoznak. Az első teljes, jezsuitáknak írt aszketika Aquavivának szóló ajánlása jelzi a generális maradéktalan egyetértését a mű tartalmával. Három év múlva Rossignoli újabb művel jelentkezett, ennek középpontjába az erények gyakorlását állította (*De actionibus virtutis*, Venetia, 1603). Mindkét munka számos kiadásban és fordításban vált ismertté.

36 Burke: i. m. 9–16.

37 Öry: i. m. 137.

38 Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest 1984. 54. – Bartók István: „Az Rend ékes és igen szükséges...” Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében. (Előadáskézirat.) Budapest 1994. 15–19.

Piatti és Rossignoli könyveinek közös vonása, hogy a lelki élet tudományának (teológiájának) és technikájának összegző bemutatását tartalmazzák, s nem tekinthetők egyszerűen homiletikai vagy vallási traktátusnak. Gerson és Guillelmus Alvernus műveinek ajánlása a generális részéről mutatja a törekvést a lehetséges misztikus túlzások helyesbítésére. A jegyzék jelentősége elsősorban az, hogy nem kizáró jellegű: inkább a generális által előnyben részesített olvasmányok típusait illusztrálja, s egyben előre jelzi az irányt, amely néhány év múlva meghatározza a jezsuita meditációs irodalom fő vonulatát.³⁹

Kiteljesedés és differenciálódás

Az Aquaviva idejében kezdődő megújulási törekvések eredményeként a XVII. század első évtizedeitől kezdve ugrásszerűen megnőtt a jezsuita aszketikus, meditációs irodalom mennyisége, s jelentős tartalmi, módszerbeli és műfaji differenciálódás ment végbe. A teljes anyag bemutatására nincs mód, ezért elsősorban a reprezentativitás és a művek elterjedtségének szempontjai szerint válogatunk. Megfigyelhetjük a folyamatot, melynek során a jezsuita meditáció egyrészt magához von különböző forrásokból származó, más műfajokhoz tartozó, irodalmi, félírodalmi szövegeket és képi illusztrációkat. Másrészt esetenként eltávolodik az ignáci modelltől, bizonyos mértékben önállósul, s – Erdei Klára kifejezésével – a tisztán vallási műfajból egy vallási-irodalmi műfaj jön létre.⁴⁰

Először vegyük szemügyre az *Exercitia spiritualia* ignáci hagyományokat folytató gyakorlati kommentárjait és az aszketikus teológia *Exercitia* által inspirált elméleti traktátusainak meditáció koncepcióját. A jezsuita meditáció módszeréről az egyik első alapvető munkát Bartolomeo Ricci (1542–1613) készítette (*Istruzione di meditare*, Roma, 1600). A több kiadást megért, háromrészes mű középső részét teljes egészében a meditációnak szenteli. Ebben három meditáció módot különít el: 1. az érzékek, 2. a képzelet, 3. az értelem által végezhető meditációt. Míg az első típust mindenki gyakorolhatja, mivel az egyszerű és folyamatos beszélgetés Istennel, a novíciusoknak a harmadikat ajánlja. Ricci lényegében az ignáci meditációs módszereket adaptálta, tekintettel a különböző szükségletekre és lehetőségekre.

Még Ricci művénél is elterjedtebb volt Alonso Rodríguez (1538–1616) monumentális összeállítása, az *Exercicio de perfeccion y virtudes cristianas* (Sevilla, 1609), amely elsősorban az elmélkedés módjára való utasítások és a praktikus orientáció révén gyakorolt hatást a XVII. század elmélkedő irodalmára. Illyés András a XVII. század második felében magyarra is lefordította.⁴¹ A művet Rodríguez novíciusmesterként tartott exhortációiból, elsősorban gyakorlati céllal állította össze a rend növekvő világi aktivitásából fakadó új igények figyelembevételével. Az első rész nyolc traktátusában a tökéletesség eszközeit

39 Burke: i. m. 15–16.

40 Erdei: i. m. 171.

41 Alphonsus Rodriguez (ford. Illyés András): *A keresztyeni jóságos czelekedeteknek es a teketellességnek gyakorlatossága*. Nagyszombat 1688. RMK I 1370. – Vö. Koltay-Kastner: *XVII. és XVIII. századi i. m. 26–27.*

tárgyalja, az 5. traktátusban részletesen ismerteti az ignáci elmélkedő imádság módszerét. Elkülöníti egymástól a szóbeli és a lelki imádságot, az utóbbin belül különbséget tesz a „meditatio” (a bűnök megbánása) és a „contemplatio” (Isten szemlélése) között. Míg az előbbi mindenkinek, az utóbbi csak kiválasztott személyeknek hozzáférhető. A második részben az erények gyakorlásával, a harmadikban a szerzetesi élet speciális erényeivel foglalkozik. Rodríguez elsősorban Cassianus műveiből, a *Vitae patrum*ból és a szentek életrajzából vette idézeteit, példáit, melyek segítségével gyakorlati tanácsokat ad a lelki élet mindennapi kérdéseiben. Kisebb művei, köztük passiómeditációi az itt kifejtett elvek gyakorlati megvalósításaként értékelhetők.

A Szentírás, az egyházatyák, Aquinói Szent Tamás és a skolasztikus szerzők mellett az *Exercitia spiritualia* a fő inspirációs forrása Luis de La Puente (1554–1624) első és legismertebb, legtöbb kiadást és fordítást megért elmélkedésgyűjteményének, a *Meditaciones de los misterios de nuestra santa Fe* (Valladolid, 1605) címűnek. Említését az elméleti munkák között az indokolja, hogy a mű elején terjedelmes bevezető található a meditációról és az imádságról, ezt követik maguk az elmélkedések két részben Krisztus életéről és a keresztény hitigazságokról. További művei közül emeljük ki rendtársáról, Balthasar Alvarezról írt életrajzát, amely egyszerre életrajz és a lelki életre vonatkozó tanítások gyűjteménye.⁴²

A spekulatív teológia felől közelít a lelki élet és a meditáció problémájához Diego Alvarez de Paz (1560–1620) *De vita spirituali, eiusque perfectiones* (Lyon, 1608) című munkájában. Alvarez de Paz az intuitív kontempláció, az érzelmi imádság első jezsuita elméletírója, *De inquisitione pacis* (Lyon, 1617) című művét teljes egészében az imádságnak és a kontemplációnak szentelte. Ebbe az elméleti fejtegetések után meditációk és kontemplációk terjedelmes sorozatát illesztette, amely a lelki élet fokozatait szemlélteti.

Az *Exercitia spiritualia* kommentárjainak sorába tartozik Gianbattista Ceccottinak (1554–1639), Pázmány Collegium Romanum-beli spirituálisának könyve, az *Apparatus ad meditationes vitae Domini Nostri Jesu Christi* (Roma, 1631),⁴³ valamint Antoine Le Gaudier (1572–1622), Aquaviva generális idején a terciárius novíciusok instruktorának posztumusz műve, a *De natura et statibus perfectionis* (Paris, 1643), amely a szerző korábban megjelent kisebb munkáit is tartalmazza. Az első öt rész a tökéletesség természetével, fokozataival, gyakorlásával, eszközeivel (azaz az erényekkel) és „instrumentum”-aival (azaz az eléréséhez szükséges gyakorlatokkal) foglalkozik, s a hatodik, 31 fejezetre tagolt, *Introductio ad solidam perfectionem* című rész a tulajdonképpeni *Exercitia*-kommentár. A 7. és 8. részben a szeretetről és Krisztus követéséről szóló két traktátus található.

Ugyancsak részben posztumusz látott napvilágot Francisco de Suárez (1548–1617) *De virtute et statu religionis* (I–II: Coimbra, 1608–1609, III–IV: Lyon, 1623–1625) című munkája, amely nagy hatással volt a későbbi jezsuita írónemzedékre. A mű a lelki tökéletesedésre vonatkozó tanítások szintézise, azaz teljes aszketika. Többek között értekezik az erényekről, az ünnepekről, a tökéletesedés módozatairól, az egyházi rendekhez illő viselkedésről és lelki magatartásról, valamint a szerzetesi élet, ezen belül a jezsuita rend

42 De Guibert: i. m. 213–216.

43 Öry: i. m. 112–114; 163. 73. jegyzet.

szabályairól. A második rész teljes egészében az imádsággal és a meditációval foglalkozik. Suárez elkülöníti egymástól a lelki, belső, egyének által végezhető és a szóval történő, közös imádságot, s külön tárgyalja az officiumokat.

A XVII. századi meditációs irodalom elvi, módszertani alapvetését jelentő fontosabb művek után lássunk néhányat az elsősorban világiaknak szánt ismertebb meditáció gyűjtemények közül. Ebből az időszakból La Puente már említett műve mellett elsősorban Vincenzo Bruno (1532–1594), Luca Pinelli (1542–1607) és Johann Busaeus (Buys, 1547–1611) munkáit kell kiemelni. Bruno Krisztus életéről, Mária és a szentek ünnepeiről elmélkedik *Meditazioni sopra i principali misteri della Vita, Passione e Risurrezione di Cristo* (Venezia, 1585–1588) című négy részes munkájában, melynek latin kiadásából Pázmány 1632. évi római útjáról 11 példányt vitt a nagyszombati egyetem számára.⁴⁴ Minden elmélkedés egy ószövegségi „figura”, „prófécia” felidézésével kezdődik, amihez kollokviumok és „dokumentumok” kapcsolódnak. Pinelli több kisebb, részben képekkel illusztrált elmélkedésgyűjteményt adott ki például a rózsafüzér titkairól, Mária életéről, az oltáriszentségről és Krisztus életének misztériumairól. Ezekben a kép instructio, memoria és devotio funkciója mellett megjelenik az illusztráció új, előkészítő, „megragadó” szerepe.⁴⁵ Busaeus elsősorban rendtársai, így például Bruno, Pinelli, Ricci és mások elmélkedő műveit fordította latinra. Ezenkívül a mainzi Mária-kongregáció számára készített egy saját elmélkedésgyűjteményt *Enchiridion piarum meditationum* (Mainz, 1606) címmel a vasárnapi evangéliumokról, Krisztus életének eseményeiről és különböző egyéb témákról. A meditáció műfajával érintkező, további kiadványai a szentírási, patrisztikus és más idézetekből összeállított tematikus florilégiumok, melyek középpontjában a vétkek és erények (*Panarion, hoc est. Arca Medica variis Divini Scripturae*, Mainz, 1608, és *Viridarium christianarum virtutum*, Mainz, 1610), valamint a keresztény tökéletesedés lehetőségei állnak a különböző egyházi és világi állapotokban, illetőleg életszakaszokban (*De statibus hominum*, Mainz, 1613). A teológiai jellegű, spekulatív meditáció típusát képviseli Leonardus Lessius (1554–1623) három munkája, a nevezetes *De summo hono et aeterna beatitudine hominis* (Antwerpen, 1616), a *De perfectionibus moribusque divinis* (Antwerpen, 1620) és a posztumusz *Quinquaginta nomina Dei* (Bruxelles, 1640).

Az *Exercitia spiritualia* illusztrált kiadásával párhuzamosan a XVI. század végétől megszorodnak a keresztény élet kérdéseit gyakorlati szempontból tárgyaló illusztrált meditációs kézikönyvek és aszketikus kommentárok. Ezek tipikus példája Antonius Sucquet (1574–1627) *Via vitae aeternae* (Antwerpen, 1620) című, számos kiadást megért, s néhány évtized múlva Derekay György jezsuita által magyarra is lefordított, emblematikus szerkezetű meditáció gyűjteménye.⁴⁶ A három könyvre sztoosztott elmélkedések címzettjei a lelki életben kezdők, haladók és tökéletesek (via purgativa, via illuminativa, via unitiva). A lazán összefűzött meditációk elején Boëtius a Bolswert egy-egy rézmetszete áll, a szövegek szorosan az egész oldalas képekhez, illetőleg azok betűkkel jelzett részeihez kapcsolódnak. Minden fejezet többnyire párbeszéd formában kifejtett tanítások és taná-

44 Öry: i. m. 95–96; 160. 11. jegyzet.

45 Lecercle: i. m. 49–50.

46 Derekay György: *Az örök élet utya*. Nagyszombat 1678. RMK I 1226.

csok sorozatával kezdődik, ezt imádságok, dicsőítések követik, majd bibliai idézet és könyörgés zárja az elmélkedést. Ugyancsak Bolswert illusztrálta Joannes Bourghesius *Vitae passionis et mortis Jesu Christi* (Antwerpen, 1622) című munkáját, melyben az ignáci meditációs módok ismertetését összesen 76. három pontból és könyörgésekből álló elmélkedés követi a képekhez kapcsolódva.

A népszerű meditációs kézikönyv típusra több példa található francia nyelvterületen Pierre Coton (1564–1616) munkásságában. Az *Intérieure occupation d'une âme dévote* (Paris, 1608) imádságok, fohászok és rövid elmélkedések gyűjteménye, amely a lelki élet alapvető tudnivalóit hatásos és közvetlen formában nyújtja. Az *Exercitia* egyéni feldolgozásaként értékelhetők a *Méditations sur la vie de Nostre Sauveur Jésus Christ* (Paris, 1614) és a *Sermons sur les principales [...] matières de la foy [...] réduits [...] en forme de méditations* (Paris, 1617) című munkái, ez utóbbi többek között pontról pontra kifejti és aktualizálja a két zászlóról szóló ignáci meditációt. Ugyanitt figyelmet érdemel a címadás, amely a meditációkat prédikációk rövidített változatoként határozza meg. A misztikus befolyások erőteljesebb érvényesülését példázza Jan David (1545–1613) *Paradisus sponsi et sponsae* (Antwerpen, 1607) című, Wesselényi István által magyarra is lefordított, illusztrált elmélkedésgyűjteménye.⁴⁷ Bár a meditációk szerkezete az ignáci tagolást követi, David az átlagosnál nagyobb teret nyit a személyes tartalmak és misztikus hatások kifejezésének. Hasonló irányba mutat David két másik, ugyancsak illusztrált munkája, a *Veridicus christianus* (Antwerpen, 1601) és a párbeszédes formájú *Duodecim specula* (Antwerpen, 1610).

Az emblematisus meditáció típusának legtöbb kiadást megért képviselője Herman Hugo (1588–1629) *Pia desideria*ja (Antwerpen, 1624). Szerkezete Sucquet említett összeállításának hármastagolását követi, a metszeteket itt is Boëtius a Bolswert készítette.⁴⁸ Az egyes áhítati egységek emblematisus szerkezetet mutatnak, melynek részei a *pictura*, bibliai idézet (*inscriptio*), elégia (*subscriptio*), végül bibliai és patrisztikus idézetek és parafrázisok meditatív jellegű prózai kompilációja. A metszetek többségén *anima* (a lélek) kislány alakjában és *amor* (a gyermek Jézus, illetőleg Krisztus) lép egymással interakcióba. Hugo számára az embléma előre adott szerkezetet jelent, melyben a képek szemlélésének és a meditációnak az áhítatformái találkoznak, miközben emblematisus és meditáció egyaránt hagyományos formákat és tartalmakat hordoz.

47 Báro Wesselényi István: *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*. Sajtó alá rendezte Tóth Margit. Szeged 1990.

48 Marc Carter Leach: *The Literary and Emblematic Activity of Herman Hugo S. J. (1558–1629)*. Ann Arbor 1987. – G. Richard Dimler: *Edmund Arwaker's Translation of the Pia Desideria: The Reception of a Continental Jesuit Emblem Book in Seventeenth-Century England*. In: *The English Emblem and the Continental Tradition*. Ed. Peter M. Daly. New York 1988. 203–224. – Michael Schilling: „Der rechte Teutsche Hugo”. *Deutschsprachige Übersetzungen und Bearbeitungen der „Pia desideria” Herman Hugos S. J. Germanisch-romanische Monatsschrift* 70 (1989), 283–300. – Gabriele Dorothea Röder: *Via piae animae. Grundlagenuntersuchung zur emblematischen Verknüpfung von Bild und Wort in den „Pia desideria” (1624) des Herman Hugo S. J. (1558–1629)*. Frankfurt/M.–Berlin–Bern usw. 1992.

végbement változatosságot tükrözi az az olvasmányjegyzék, amely az Aquaviva halálát követő évben, 1616-ban készült a terciárius novíciusok és instruktoruk használatára.⁴⁹ Az olvasásra ajánlott jezsuita szerzők köre jelentősen kibővült: Piatti, Bernardino Rossignoli, Francisco Arias, Luis de La Puente, Alonso Rodríguez, Alvarez de Paz és Bellarmino művei mellett megjelentek Nadal, Bruno, Coster, Loarte, Pinelli és Capilla előbb bemutatott meditációi. Figyelmet érdemel az is, hogy a történeti témájú könyvek között először tűnik föl Caesarius von Heisterbach, Vincent de Beauvais *Speculum exemplorum*a, továbbá Szent Domonkos és Szent Ferenc krónikája, melyek a jezsuita meditáció és áhitati irodalom fontos elbeszélő forrásai lesznek az elkövetkező évtizedekben.

Népszerűsítési törekvések a XVII. század közepéig

A jezsuita meditáció további fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű, hogy a XVII. század második évtizedére kialakultak és megszilárdultak a jezsuita képzés és lelki élet külső keretei, melyek lényegében változatlanok maradtak a rend 1773-as feloszlásáig.⁵⁰ A meditáció gyakorlati szerepét húzzák alá a képzés során minden jezsuita által kétszer elvégzett harmincnapos, az örök fogadalom előtt évente tartott háromnapos és az ezt követően évente tartott nyolcnapos lelkigyakorlatok, továbbá a napi elmélkedések. Az *Exercitia spiritualia* renden kívüli kisugárzását, a rend megnövekedett világi aktivitását és ellenreformációs szerepvállalását együttesen jelzi, hogy jezsuita vezetéssel Európa-szerte lelkigyakorlatos házak létesültek, jezsuiták rendszeresen tartottak lelkigyakorlatokat a világi hívőknek, s az *Exercitia* végzése a megújuló és az újonnan alakult szerzetesrendekben is elterjedt. Fokozatosan emelkedett a Mária-kongregációk száma, s megkezdődött a kongregációk differenciálódása életkorok és műveltségi szintek szerint. A XVII. század első évtizedeitől kezdve némi időbeli különbséggel a jezsuiták egyre nagyobb szerepet vállaltak különféle áhitatformák és vallásos eszmék terjesztésében, mint például Szűz Mária, Szent József és általában a szentek, az angyalok, Jézus szíve, az oltáriszentség tisztelete, illetőleg az ún. utolsó dolgok (halál, ítélet, pokol, purgatórium) gondolata. Ezzel párhuzamosan kezdett kibontakozni egy növekvő méretű könyvtermelés, melynek elsődleges címzettjei már nem elsősorban a jezsuiták és más egyházi személyek, hanem a világi olvasóközönség. Új rendi kiadványtípusok jelentek meg, mint például a társaság elhunyt tagjainak életrajzgyűjteményei, a kollégiumok éves jelentéseiből összeállított *Annuae litterae* kötetek, a missziós levelek és tudósítások, a jezsuita szentek és boldogok életrajzai, amelyek friss forrásanyagot adtak a kongregációk kiadványaihoz, valamint a különféle lelki tanács-, áhitat-, elmélkedés- és imádsággyűjteményekhez. Mindezen tényezők együttes hatására a meditáció fokozatosan popularizálódik: műfaji önállósága csökken, maga köré

49 De Guibert: i. m. 208. 86. jegyzet.

50 De Guibert: i. m. 271–304. – Vö. François Dainville: *L'Éducation des Jésuites (XVIe–XVIIIe siècles)*. Paris 1978.

gyűjt különféle szépprózai jellegű olvasmányanyagokat és más vallási szövegeket, keveredik velük, s gyakran feloldódik azokban.

Az ekkor készült meditációgyűjtemények egyik csoportja tematikus jellegű, mint például Franciscus Albertini *Trattato dell' Angelo custode* (Napoli, 1612) című, számos kiadást és fordítást megért műve az őrangyalok tiszteletéről. Albertini 25 fejezetben bibliai történetek, szentek életéből vett és korabeli példák segítségével mutatja be az őrangyalokról szóló tudnivalókat, tiszteletük okait és formáit. A művet rövid áhitati rész, a Bibliában és az egyházatyák műveiben található angyali jelenések, valamint az angyalokkal kapcsolatos további figyelemreméltó dolgok felsorolása zárja. Paul de Barry (1587–1661) az őrangyalok (*La dévotion aux Anges*, Lyon, 1641) és Szent József (*La dévotion à S. Joseph*, Lyon, 1640) tiszteletét ösztönző műveiben az elbeszélő példákkal illusztrált 16, illetőleg 26 értekező jellegű fejezettel elkülönítve egyaránt nyolc-nyolc meditációt közöl az angyalok, illetőleg József tulajdonságairól és erényeiről. A következő évtizedekben mindkét téma körül nagy mennyiségű didaktikus irodalom bontakozik ki.

A másik nagy csoportba a naptári szerkezetű és egyéb időbeli tagolású munkák tartoznak. Ennek a típusnak egyik első példája Nicolas Caussin (1583–1651) *La Journée Chrestienne* (Paris, 1628) című elmélkedésgyűjteménye. Toussaint Bridoul (1595–1672) *Le Triomphe annuel de N. Dame* (Lille, 1640) című kétkötetes műve az év minden napjára egy vagy több Mária-tiszteelő példáját említi, az elbeszélő rész végén imádsággal, lapszélén a forrás megjelölésével. Minden további kalendárium szerkezetű meditációs mű egyik prototípusának tekinthető Jean Suffren (1571–1641) *L'Année chrestienne* (Paris, 1640–1642) című monumentális meditáció- és áhitatgyűjteménye, melyből kivonatos változatok is készültek. A fő rendező elv itt is az idő beosztása: az első két kötet hat részben a hét minden napjára szóló gyakorlatok mellett havi és éves gyakorlatokat, elmélkedéseket tartalmaz, a második kettő a hónapok számának megfelelő tizenkét részben az egyházi év rendjében a nagy ünnepeket és a szenteket veszi sorra. Egyaránt a kalendárium szerkezetet alkalmazza elmélkedésgyűjteményében a már említett Paul de Barry (*L'Année sainte*, I–II, Lyon, 1641). Amable Bonnefons (1600–1653, *L'Année chrestienne*, I–II, Paris, 1645⁶) és Michel Cuvelier (1600–1651, *Annona spiritualis*, Köln, 1646). Cuvelier a bevezetőben műve megszerkesztésében elődeiként Luis de La Puente, Coster, Scribani, Bruno, Busaeus és Meyer nevét említi, s azt tanácsolja, hogy a könyv használatát az iskolai év elején, novemberben kell elkezdni. Az év minden napjára írt meditációit a via purgativa, via illuminativa és via unitiva jól ismert hármasság tagolása szerint rendezte el. Ugyanez a szerkezete Joannes Baptista Santlure Cuvelier által franciából latinra fordított, háromszor 15 elmélkedést tartalmazó gyűjteményének (*Meditationes de praecipuis et gravissimis veritatibus fidei*, München, 1646). Cuvelier két további fordítása Paul de Barry-től (*Solitudo hagiophilae*, München, 1646) és Julianus Haynovius-tól (*Via veritatis ad vitam*, Köln, 1651) a tíz, illetőleg nyolc napra tagolt, illusztrált meditáció gyűjtemények típusába sorolható. A kisebb időegységek (napszakok, napok, hetek stb.) szerinti tagolás alkalmazására példaként említhetők Laurent Chifflet (1598–1658) kötetei: *La Pratique de l'exercice chrestien du matin et du soir* (Tournai, 1648) és posztumusz gyűjteményes műve, a *Les exercices des dévotions chrétiennes du jour et de la semaine* (Bruxelles, 1666).

A népszerűsítési törekvések közé tartozik a német nyelvterület legtermékenyebb és legjelentősebb aszketikus írójának, Jeremias Drexelnek (1581–1638) a munkássága, amely Németországon kívül is erősen befolyásolta a katolikus és protestáns vallásos irodalom fejlődését.⁵¹ Drexel műveit eredetileg latinul és ezzel párhuzamosan németül adta ki, ezeket aztán számos nemzeti nyelvre lefordították.⁵² Kedvelt műfaja a traktátus. Ezeket többnyire prédikációiból dolgozta át, s összegyűjtve is megjelentette. A traktátusok egyik csoportjának fő eszmei alapja az ignáci *Exercitia spiritualia*, mellyel gyakran szó szerinti egyezések is találhatók. A meditáció műfajának tulajdonított jelentőséget mutatja az is, hogy az első gyűjteményes kiadás (1628) elejére az örökkévalóságról szóló elmélkedéseit állította, amit az utolsó dolgokkal foglalkozó írásokkal egészített ki. Az örökkévalóságról szóló elmélkedések magyarul is megjelentek, ezért ezzel a magyarországi fejlődésnél foglalkozunk.

A magyarországi fejlődés

Amikor Gulyás István 1939-ben áttekintette a XVII. századi magyarországi katolikus aszketikus irodalmat, önálló fejezetet szentelt a meditációnak.⁵³ Ezen belül külön tárgyalta a Szent Ignác elmélkedéseinek módszerét követő, valamint a Jézus szenvedéstörténetét, az örökkévalóság gondolatát és az egyéb témákat alapul vevő műveket. Jezsuita szerző mind a négy csoportban előfordul, ami önmagában is jelzi a magyarországi anyag sokrétűségét. A XVII. század közepéig viszonylag kevés önálló munka látott napvilágot, ezért indokoltnak látszik kiterjeszteni az áttekintést a század második felére is. Azokra a fordításokra, amelyek eredetijét már bemutattuk, itt csak utalunk. Az elmélkedő próza irodalomtörténeti szempontból jelentős, de nem jezsuita képviselőinek (Ecsedi Báthory István, Rimay János, Madarász Márton, Pécsi Lukács, Lépes Bálint, Nyéki Vörös Mátyás, Malomfalvy Gergely, Kopcsányi Márton és mások) elmélkedéseivel nem foglalkozunk.

A jezsuita meditáció első magyarországi megjelenése Vásárhelyi Gergely (1561–1641) és Pázmány Péter (1570–1637) nevéhez fűződik. Vásárhelyi Canisius kis katekizmusának olyan kiadását fordította le, amelyben a már említett Canisius-féle meditáció sorozat egy része is szerepelt.⁵⁴ Vásárhelyi fordításában (*Catechismus*, Kolozsvár, 1599) az elmélkedések a katekizmus és a szertartások magyarázata után, különféle latin és magyar imádságok között találhatók. Egyik részük kötetlen sorrendben különféle témákat fejt ki, másik részük párosával, bevezető és befejező imádsággal kiegészítve a hét napjaihoz kapcsolódik. Canisius említett műve, a *Nota in evangelica lectiones* adta az ösztönzést Vásárhelyi kétkötetes perikópa- és elmélkedésgyűjteményéhez (*Esztendő által*, Bécs,

51 J. M. Blom: *A German Jesuit and his Anglican Readers: the case of Jeremias Drexelius (1581–1638)*. In: *Studies in 17th century English Literature, History and Bibliography. In Honour of T. A. Birrell*. (London) 1984, 41–51.

52 Pönnbächer: *Jeremias Drexel* i. m.

53 Gulyás: i. m. 59–86. – Vö. K. N.: *Gulyás István: A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*. Bp. 1939. It 28 (1939), 142–143.

54 RMK I 312, 387, 472, 544. – Vö. Szentiványi Dezső: *Canisius Szent Péter katekizmusa* i. m. 50–59.

1618).⁵⁵ Az első kötetben a különböző számú cikkelyre osztott „lelki elmélkedések” az egyházi év rendjében a vasár- és ünnepnapokhoz, valamint Mária és a szentek ünnepeihez tartozó evangéliumi szakaszokhoz fűződnek. A meditációkban a kifejtő, magyarázó részek és a lélek önmagával való beszélgetései váltakoznak egymással. Mint Jenei Ferenc megállapította, itt „az elmélkedések voltaképpen homília-vázlatok, amelyek egyképpen szolgálhattak a magánelmélkedés céljaira és vázlatai lehettek az evangéliumot és a lectiókat magyarázó homíliáknak is.”⁵⁶ A második kötetben az epistolákból vett szakaszok után nincsenek elmélkedések, viszont a kötet második része a perikópáktól független, önálló elmélkedéssorozat az emberi élet utolsó dolgairól. Itt kell megemlíteni Vásárhelyi Kempis-fordítását (*Christus Jesus követéséről*, Kolozsvár, 1622),⁵⁷ amely két évvel megelőzte Pázmány Kempis-fordításának megjelenését (*Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvei*, Bécs, 1624).⁵⁸ A Pázmány-féle fordítás a XVII. században hat kiadást ért meg, így a jezsuita közvetítéssel ismertté vált mű Magyarországon is a kor egyik legkedveltebb elmélkedésgyűjteményének tekinthető. Az imádságnak és az elmélkedésnek mint vallási cselekvésnek és irodalmi műfajnak a szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet Pázmány *Keresztyéni imádságos könyve* (Graz, 1606).⁵⁹ Az első rész nem imádságokat tartalmaz, hanem a Miatyánk soraihoz fűzött elmélkedéssorozatot (parafrázist) és a kereszti jeleről szóló, elbeszélő példákkal bővített magyarázatot.

Az emblematikus meditáció típusát Derekay György Sucquet-fordításán (*Az örök élet utya*, Nagyszombat, 1678) és Szentgyörgyi Gergely ezután bemutatandó Drexel-fordításán kívül Hajnal Mátyás (1578–1644) elmélkedésgyűjteménye képviseli (*Az Jesus szívét szerető szíveknek ájtatosságára*, Bécs, 1629).⁶⁰ Az első kiadás 18, az 1642-es második kiadás 20 képpel jelent meg. Ezek elsőképe – mint Galavics Géza és Holl Béla megállapította – Antoine Wierix *Cor Jesu amanti sacrum* című sorozata volt, melyet többen lemásoltak, majd a képekhez elmélkedéseket és imádságokat szerkesztettek.⁶¹ Ezek közül Hajnal Étienne Luzvic (1567–1640) *Le coeur dévot* (Paris, 1626) című művének Étienne Binet (1569–1634) által 1627-ben kiadott, átdolgozott változatát ismerte. A képek versben összefoglalt értelmét három pontba szedett elmélkedések fejtik ki, melyeket könyörgés zár le. Hajnal nem vette át a Luzvic–Binet-féle kiadás meditációit, hanem újakat írt, a képek sorrendjét megváltoztatta, a hatsoros verseket viszont lefordította. A Jézus szívéről szóló elmélkedéseket egy, a mennyei Jeruzsálemről szóló meditációval, valamint énekek és himnuszok sorozatával egészítette ki.

55 RMK I 477–478.

56 Jenei Ferenc: *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. ItK 1961, 594–598. itt: 598.

57 RMNY 1271.

58 RMK I 535. – Vö. Miklós Ráfael: *A Krisztus követése fordításai*. In: *A Szombathelyi Premontrei Gimnázium Értesítője* 1934/35, 9–65.

59 RMK I 403. – Vö. Lukácsy Sándor: *Pázmány Péter. Keresztyéni imádságos könyv. Grác, 1606*. Budapest 1993. (A faksimile kiadás kísérőtanulmánya.)

60 RMK I 576.

61 Galavics: *Későreneszánsz és korabarokk* i. m. 51–52. – Holl Béla: *Hajnal Mátyás: Szíves könyvecske*. Bécs, 1629. Budapest 1992. (A faksimile kiadás kísérőtanulmánya.) 14–15.

Jeremias Drexel elmélkedő jellegű művei közül a XVII. századi Magyarországon egyedül a legtöbb példányban kiadott *De aeternitate considerationes* (München, 1620) jelent meg Szentgyörgyi Gergely fordításában *Elmélkedések az örökre-valóságrol* (Pozsony, 1643) címmel,⁶² míg Dévay András *Heliotropium*-fordítása (*Nap után forgó virág*, Nagyszombat, 1764) a kivételes, megkésett Drexel-recepció jelenségeként értékelhető.⁶³ Az eredeti és a fordítás között több eltérés van, a fontosabbak a következők: 1. Az eredeti műben a bevezető képmagyarázatból és három-három cikkelyből álló kilenc elmélkedés előtt egy-egy emblémakép található inscriptióval és subscriptióval, melyek explicatiója a szövegben olvasható. A magyar változatban a képek hiányoznak, ezért a rájuk való hivatkozások részben értelmüket veszítik, a magyarázatok azonban így is érthetők. 2. Mint Varga Imre megállapította, Szentgyörgyi az eredeti műben található idézetek egy részét versben ültette át, sőt a Drexelnél nem idézetként szereplő mondásokat, a főszövegbe belesimuló utalásokat is versben fordította, s nyomdatechnikailag versbetétként kiemelte. 3. Szentgyörgyi új olvasói ajánlást készített a fordításhoz, melyben kifejti fordítói törekvéseit és Szent Pál mondasából (1Kor 14, 15) kiindulva meghatározza az elmélkedést. Eszerint az elmélkedés olyan imádság, „melly minden szőlés-, és ajakak mozgatása-nélkül, csak szinte szívünknek belső gondolatiból és indulatiból áll!”, majd a gyakran idézett záporosó-hasonlat segítségével az elmélkedést szembeállítja a csak szóval végzett imádsággal. Mint mondja, a műben az előbbieket találhatók. 4. Drexel művéhez Szentgyörgyi külön címlappal és ajánlással saját munkáját illesztette, amely az olvasói előszó szerint az *Elmélkedések* summázása azok számára, akik nem rendelkeznek elég idővel a hosszú elmélkedések elolvasására. A mű három, imádsággal lezárt részből áll. Az első részben hét ún. „igazságot”, a másodikban hét próza és verses „tanúságot”, míg a harmadikban két ún. „kérdést” közöl az örökkévalóságról, amelyeket a hét napjain reggel és este javasol olvasni. Az elmélkedések szövegét elbeszélő példák, történetek teszik szemléletessé.

A jezsuita meditáció magyarországi terjesztésében nem jezsuita szerzők és fordítók, köztük világi személyek is szerepet vállaltak. A különféle hivatali és diplomáciai tisztségeket viselő Tasi Gáspár németből fordított *Lelki kalendárioma* (Bécs, 1627) például tizenkét elmélkedést tartalmaz az ignáci módszer szellemében.⁶⁴ A mű, melynek eredetije ismeretlen, tulajdonképpen apophtegma-gyűjtemény: tizenkét fejezetben a hónapok napjaira nyújt egy-egy egymondatos, elmélkedésre alkalmas tanítást. Minden hónapot két verssor zár le, a kalendárium rész után a nap tizenkét órájára külön verses elmélkedéseket közöl.⁶⁵ Egy hónap anyaga egyetlen témát fejteget, így például a februári elmélkedések az ember lelki nyomorúságáról, a novemberiek a pokolról szólnak. Tasi másik fordítása, az *Elmének Istenbe föl-meneteléről* (Bártfa, 1639) Roberto Bellarmino *De ascensione mentis in Deum* (Paris, 1606) című műve alapján készült. Bellarmino munkája a dogmatikus,

62 RMK I 747. – Vö. RMKT XVII/9. 217–221. 635–637. és Pörnbacher: i. m. 66–67.

63 Esze Tamás: *A magyar Napraforgóvirág*. Egyháztörténet I (1943), 330–345. – Bitskey István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás* i. m. 333–365. itt: 357–358.

64 RMK I 559. – Vö. Holl Béla: *Tasi Gáspár. Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum X–XI. Szeged 1972, 99–106.

65 RMKT XVII/8. 202–206.

apologetikus tartalmú elmélkedésgyűjtemények csoportját képviseli, és egyben jelzi a meditáció lehetséges kapcsolatát a teológiai szakirodalommal. Az értelem Istenhez emelkedésének, azaz Isten megismerésének tíz fokozatát különíti el, s mindegyiket külön fejezetben tárgyalja. Hangvételét a polemizálás helyett az olvasmányos, szemlélődő meggyőzés jellemzi. Megyeri Zsigmond „liber baro” *Lólki okularja* (Bécs, 1658) a Miatyánk mondataihoz fűz elmélkedéseket.⁶⁶ Az olvasói ajánlás szerint az „okulár”, azaz az elmélkedés növeli az áhítatot, s az imádság az elmélkedés által nézve nagyobbak mutatja Isten fölségét, jóságát és irgalmát. Megyeri elmélkedései tanító jellegűek, állításait sűrűn alkalmazott latin idézetekkel igazolja, saját szövege sokszor csupán az idézetek moralizáló kifejtése. A Szentírás, Aquinói Tamás, Clairvaux-i Bernát, Jeremias Drexel és mások mellett gyakran hivatkozik Pázmányra, egyhelyütt Szent István napi prédikációjának vázlatát is idézi.

A meditáció másik határterületére hívja fel a figyelmet Kéri Sámuel († 1671) ferences szerzetes Seneca-kompendiuma. Kéri a jezsuita Johann Schellenberg (1586–1645) számos kiadást megért *Seneca Christianus*-át (Augsburg, 1637) fordította magyarra (*Keresztényen Seneca*, Bécs, 1654).⁶⁷ Mint Turóczi-Trostler József megállapította, Schellenberg *Senecája* „formailag az Erasmus–Lipsius-féle florilégiumok családjához tartozik, de kizáróan a levelekre szorítkozik”.⁶⁸ Schellenberg 38 fejezetben sűrítette össze Seneca szövegét, Kéri fordítását 18 részre osztotta. A gondolatok tematikus átcsoportosítását az erkölcsi tanítás nyújtásának elsődleges szempontja határozta meg. Az átalakítás következtében a filozófiai szöveg vallásos elmélkedésre alkalmas nyersanyaggá, laikusok exemplumokban bővelkedő vallási olvasmányává vált. Ezt mutatja az is, hogy Kéri az előljáró beszédben a művet Kempis *Krisztus követése* mellé állította.

Az ignáci *Exercitia spiritualia* alapján készített nyolc napos lelkigyakorlatot tartalmazó számos kézikönyv közül magyar nyelven Nicolaus Elffen *Scintilla cordis Exercitia S. P. Ignatii* (Köln, 1672) című munkája látott napvilágot Kecskeméti János (1633–1713) fordításában a XVII. század végén (*Nagy tűz kis szikrája*, Bécs, é. n.).⁶⁹ A gyakorlatok hasznát kifejtő ajánlás után a könyv először részletes útmutatást ad a lelkigyakorlatok végzésére, majd ismerteti az elmélkedés helyét a szerzetesek napirendjében. Külön tárgyalja a bevezető három napra vonatkozó instrukciókat, majd nyolc napra elosztva napi három elmélkedést közöl. Minden valószínűség szerint jezsuita szerző munkája a *Ho-napi napok* (Nagyszombat, 1691) című összeállítás.⁷⁰ Világi olvasóknak 31 prózai elmélkedést tartalmaz a hónap napjaira a hit fő tételeiről és a jezsuita aszketika kedvelt témáiról. Az ajánlás szerint reggel vagy este cikkelyenként kell olvasni az „azon napi gondolatot”, az alája irt „lelki hasznót” (imádságot) pedig az elmében kell tartani. Az imádságot rövid bibliai idézet követi, utána auktorok (Augustinus, Petrus Damiani, Tertullianus, Clairvaux-i Bernát és mások) két vagy három szóból álló tanítása foglalja össze az elmélkedés fő gondolatát. A meditációkat egy *Menyei philosophia sententiai, Istenes bölcs tanítási* című rész zárja.

66 RMK I 929.

67 RMK I 882. – Vö. RMKT XVII/9, 344, 681.

68 Turóczi-Trostler: i. m. 183.

69 RMK I 1575.

70 RMK I 1414.

A más nyelvből fordított jezsuita elmélkedések közül a XVII. század végéről még kettő érdemel említést. Nicolaus Avancinus (1612–1686) *Vita et doctrina Jesu Christi* (Wien, 1665) című, számos kiadás megért művét a Rodríguezt is lefordító Illyés András ültette át magyarra.⁷¹ A *Krisztus Jesus élete és tudománya* (Nagyszombat, 1690) a kalendárium típusú gyűjtemények csoportjába tartozik: az egyházi év rendjében az év napjaira egy-egy elmélkedést tartalmaz a napi evangéliumokhoz.⁷² Míg az eredeti elsősorban szerzeteseknek, az átdolgozás „minden rendeknek” készült.⁷³ A három pontból álló elmélkedések bibliai idézettel kezdődnek, elsődleges cél a bűnbánatra ösztönzés és az akarat mozgósítása. Egy-egy bibliai eseményt rendszerint több elmélkedés tárgyal, s Avancinus különösen nagy részletességgel foglalkozik az evangéliumi példabeszédekkel és a szenvedéstörténet mozzanataival. Andreas Brunner bajor jezsuita (1589–1650) kétkötetes *Fasti Marianiját* (München, 1630) Esterházy Pál fordította le *Regina sanctorum omnium* (Nagyszombat, 1698) címmel.⁷⁴ Az eredeti mű átmenetet alkot az emblematisz szerkezetű meditációgyűjtemény és a szentéletrajzokból összeállított legendárium között: a változó, majd az állandó ünnepek naptári rendjében közli az ünnep és a napi szentek egy-egy képi ábrázolását inscriptióval és subscriptióval. A kép alatt a kép hátoldalán található szentéletrajz vagy bibliai esemény tanulságát összegző rövid idézet, a példából kifejtendő érelyre való utalás és az egész együttes elsődleges címzettjeinek megnevezése olvasható. Esterházy elhagyja az illusztrációt az inscriptióval, a részek címeiként a kép témáját megjelölő subscriptiót közli, s ezzel a fordítást az olvasmányhoz közelíti, ettől eltekintve azonban pontosan követi Brunner szövegét. További eltérés, hogy míg az eredeti mű ajánlása Miksa főhercegnek szól, Esterházy szokása szerint Máriaanak mint Magyarország patrónájának ajánlja a könyvet.

A XVII. század második harmadától kezdve latin nyelven, majd a század utolsó harmadában magyarul is megjelenik a jezsuita kiadványok új csoportja, amely átmenetet alkot az elmélkedés és a lelki olvasmány között. A szétválasztás nehézségét jelzi, hogy például Gulyás István és a XVII. századi katolikus imádságirodalmat vizsgáló Gajtkó István részben ugyanazokat a szerzőket és műveket tárgyalta az elmélkedés, illetőleg az imádságoskönyv, azon belül a lelki kalauz címszó alatt.⁷⁵ Az elhatárolás azért nehéz, mert egyrészt ebben az időszakban az imádságoskönyv, lelki kalauz, lelki olvasmány, elmélkedésgyűjtemény kifejezések nem tiszta műfajokat, hanem vegyes tartalmú és műfajú, gyűjteményes munkákat jelölnek, melyekben a különböző műfajú szövegegységek változó arányban találhatók. Másrészt az eredetileg különböző kiadványtípusokat takaró kifejezések tartalma időközben megváltozott: a lelki olvasmány kifejezés például a jezsuita gyakorlatban eredetileg a noviciusoknak ajánlott olvasmányok összességét jelentette, s csak utólag

71 Vö. Holl Béla: *A legrégebbi nyomtatott legendáskönyvünk*. Vigilia 19 (1954), 572–574 – Kovách Zoltán: *Illyés András szentírási szentenciás könyvecskéjének magyar fordítása és latin születésnapjához köszöntése*. MKSz 82 (1966), 81–82. – Koltay-Kastner: i. m. 25–27.

72 RMK I 1395.

73 Bartók István: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...” *Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez*. IJK 97 (1993), 451–469. itt: 463.

74 RMK I 1534.

75 Így pl. Ágoston Péter: *Mirra szedő szarándok*. Gulyás: i. m. 72–74., Gajtkó: i. m. 29–30.; Baranyi Pál. *Lelki paradicsom*. Gulyás: i. m. 36–39., Gajtkó: i. m. 33–34

kezdtek alkalmazni a XVII. század elejétől kezdve világi olvasók használatára szánt, különféle vegyes szövegeanyagokat tartalmazó aszketikus művek egy csoportjára. Ez a fogalmi tisztázatlanság szorosan összefügg a jezsuita meditáció műfaji önállóságának fokozatos megszűnésével és popularizálódásával, melynek következtében egyrészt rövidebb-hosszabb elmélkedő részek bekerültek a kor nagyon sok vallásos kiadványába, másrészt a meditáció műfaja fokozatosan összeolvadt az egyéb vallásos műfajokkal.

Az elkülönítést az is nehezíti, hogy a jezsuita elmélkedő irodalom témája nem sokban különbözik a korszak ún. lelki olvasmányainak tárgyától: mindkettő ugyanazokat a vallási tartalmakat közvetíti.⁷⁶ Funkciójuk is részben azonos, amennyiben mindkettő mozgósításra törekszik. A különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy míg a meditáció rendszerszerű és közvetlen módon válaszra, aktív cselekvésre ösztönzi az elmélkedőt, a különböző típusú lelki olvasmányok ezt inkább áttételesen, az előadottak értelmi megfontolása és feldolgozása révén kívánják elérni. A lelki olvasmányokból általában hiányzik a meditáció szubjektív vallomás jellege, a személyes érzések és az egyéni áhitat megnyilvánulása. További különbség, hogy a meditáció többnyire rövid, a kifejtést nagyjából az olvasóra bízva, az olvasmány viszont részletesebben adja elő a mondanivalót. A tiszta formák mellett a valóságban számos átmeneti forma és köztes megoldás található.

Mindezek alapján a latin és az első magyar nyelvű kongregációs kézikönyvek gazdag elmélkedés- és olvasmányanyagára csak általában utalunk (pl. *Lelki virágos kert*, Lőcse, 1672; *Christus halála kongregatiojának*, Nagyszombat, 1686; *Lelki uitköltés*, Lőcse, 1693; *Myrhából szedett lépes mész*, Nagyszombat, 1700).⁷⁷ Külön feldolgozást igényel Tarnóczy István (1626–1689) 12 latin és magyar nyelvű önálló, illetőleg fordított műből álló munkássága, melynek jelentős része az elmélkedés, erkölcsitanító lelki olvasmány, valamint az ún. népszerű aszketikus monográfia műfajához sorolható.⁷⁸ Legjelentősebb a *Titkos értelmű Rosa* (Nagyszombat, 1676) rózsafüzér elmélkedés sorozata, amely Gyöngyösi István *Rosa-Koszorújának* (Lőcse, 1690) is egyik ösztönzője lehetett.⁷⁹ A kedvelt témát (pl. Pinelli), a különböző típusú rózsafüzérek titkait Tarnóczy négy „koronára”, azaz részre osztott elmélkedésekben dolgozta fel. A részekben belül az elmélkedések a hét napjaira elosztva találhatók, naponként ismétlődő szerkezeti beosztásban. A prózai és verses imádságok közé szőtt elmélkedések részben különböző Miatyánk- és Üdvözlégy-parafrazisok, részben bibliai idézetből kiinduló, a *Tökéletességre vezető belső jószágos cselekedetek gyakorlása* címet viselő meditációk, melyekben maga az elmélkedő beszélget Istennel. Teljes részletességgel csak a boldogságos olvasó gondolatkörét dolgozza ki, a többi rózsafüzér típus mondanására csupán javaslatokat közöl. A könyv átmenetet alkot az imádság- és elmélkedésgyűjtemény, valamint a lelki olvasmány között, s félreérthetetlenül jelzi a meditáció műfajának feloldódását.

Ágoston Péter (1616–1689) munkája, a *Szívek kincse* (Nagyszombat, 1671) a hét napjaira hét-hét önálló, rövid szakaszokra osztott elmélkedést nyújt Krisztus szenvedésének

76 Gulyás: i. m. 60–62.

77 RMK I 1139, 1355, 1444, 1569. – Vö. RMKT XVII/15/B, 92–109.

78 Gulyás: i. m. 53–58.

79 RMK I 1206, 1388 – A *Rosa-Koszorú* kiadása: Gyöngyösi István összes költeményei III. Közzéteszi Badićs Ferenc. Budapest 1935, 1–95. – Vö. RMKT XVII/15/B, 80–84.

és halálának mozzanatairól evangéliumi idézetekhez kapcsolódva.⁸⁰ A költői kifejezésekben bővelkedő elmélkedésekben a lélek beszélget a szenvedő Jézussal, a hangvétel nem egyszer misztikus elragadtatást tükröz. Ágoston másik műve, a *Mirra-szedő szarandok* (Nagyszombat, 1672) meditációkkal bővített keresztúti ájtatosság a nagyszombati Szent Miklós templom utolsó vacsora oltárától induló keresztút állomásaihoz.⁸¹ Az első rész nyolc fejezetben a szenvedéstörténetről való elmélkedés hasznosságát bizonyítja többek között Clairvaux-i Bernátra, Szent Brigittára és Árpádházi Szent Erzsébetre hivatkozva. A második rész a keresztút végzésére vonatkozó intéseket, a harmadik magát a keresztúti ájtatosságot tartalmazza. Ennek fő része hét elmélkedés a szenvedő Krisztussal első személyben folytatott beszélgetés formájában. Az elmélkedések szerkezete a figurista exegézis és Vincenzo Bruno említett művének hatását tükrözi: a könyörgésekkel lezárt fohászkodások (meditációk) öszösvetségi példákhoz és próféciákhoz kapcsolódnak. A negyedik rész Krisztus sebeiről és a szenvedés eszközeiről szóló misztikus hangvételű elmélkedések, majd *A Krisztus halálán kesergő versek* zárják a művet.

Mig Baranyi Pál (1657–1719) *Viaticum spiritaléja* (Kolozsvár, 1695) törzsanyaga alapján inkább az emblémasorozattal illusztrált imádságoskönyvek típusába sorolható, melyben rövidebb elmélkedő részek is találhatók,⁸² a *Lelki paradicsom* (Nagyszombat, 1700) Erdély számára készült, vegyes tartalmú lelki olvasmány-, imádság- és elmélkedésgyűjtemény, amely a legfontosabb hittételeket dolgozza fel aszketikus formában, apologetikusan, tanító szándékkal.⁸³ Fő forrása Jakob Merlo (Horstius) (1597–1644) *Paradisus animae christianae* (Köln, 1630) című műve, melyet Baranyi különféle áhitati szövegekkel (pl. Szent Brigitta 15 imádsága), saját és mások himnuszaival, imádságaival egészített ki. Az olvasói ajánlás elkülöníti egymástól a csak „szóból-álló” és az elmélkedő imádságot, majd ismerteti az elmélkedés mozzanatait. A mű a hét napjaira szánt, változó számú cikkelyre tagolt hét fő részből áll: 1. a szentháromság tisztelete, 2. a szentek tisztelete, 3. a penitencia, 4. a jócselekedetekre és a keresztény tökéletességre vezető módok, 5. a misehallgatás és áldozás, 6. Jézus élete és szenvedése, 7. Mária tisztelete és a boldog halálra való előkészület. Ezután kérdés-felelet formában néhány vitatott hittételt tárgyal, majd katekizmus zárja az összeállítást. A részek felépítése általában azonos: a címben jelzett témát először Krisztus és a lélek párbeszéde fejti ki, amihez két-három különböző típusú Miatyánk-parafraíz kapcsolódik. Ezt imák, litániák, zsolozsmák, hálaadások, esetenként újabb elmélkedések egészítik ki.

* * *

A vallásos irodalom XVI. század végi fellendülésével párhuzamosan előtérbe lépett közep-kori eredetű műfajok között fontos szerephez jutott a meditáció. A meditáció a XVI–XVII.

80 RMK I 1120, további kiadása RMK I 1329. és Kassa 1737.

81 RMK I 1140. – Vö. RMKT XVII/11. 772–773.

82 RMK II 1795.

83 RMK I 1572. – Vö. Gulyás: i. m. 36–39.

században több eltérő, egymástól jól elkülöníthető fejlődési irányt mutat. Ezeket elsősorban a különböző felekezetek vallásgyakorlata és irodalmi elképzelései befolyásolták. A katolikus meditáción belül a műfaj önálló változata a jezsuita elmélkedés, melynek fejlődését és működését összefüggően eddig nem vizsgálták. Az elemzést jelentősen megnehezítette, hogy a meditációnak mint műfajnak és a meditációgyűjteménynek mint könyvformának nem volt abban az értelemben vett elmélete, mint például az eposznak, a prédikációnak vagy az iskoladrámának, s hogy a meditáció retorikája magukban a művekben és a keretszövegekben kanonizálódott, semmint a retorikaelméletekben. A meditációban elválaszthatatlan egymástól a vallásos cselekvés és az írásos kifejezés, ezért a műfaj korabeli normáit és fejlődését döntően a vallásgyakorlat, illetőleg ennek elméleti és gyakorlati művekben való megjelenése alakította. Az áttekintésben abból indultunk ki, hogy vallási szerepe mellett a meditáció megszerkesztett szöveggént is megjelenik, melynek létrehozása a próza- vagy a versírás követelményeinek valamilyen szintű ismeretét feltételezi. A korabeli szerzők a meditációt rendszerint az imádsághoz való viszonyában, az imádság egyik fajtájaként határozták meg, az újkori imádságirodalom műfajelméleti alapjai azonban jórészt tisztázatlanok. A meditációk megszerkesztésére, formai és tartalmi kérdéseire vonatkozó elméleti munkák sem állnak rendelkezésre. Ezért nem volt más választásunk, mint a művek elemzésével és a meditáció elméletére vonatkozó elszórt megjegyzések összegyűjtésével közelebb jutni a szövegekben érvényesülő poétikai, retorikai követelményekhez, célkitűzésekhez.

A meditáció a „jezsuita rend 'par excellence' műfaja”,⁸⁴ melynek kialakulásához az *Exercitia spiritualia* és a virágzó protestáns vallásos irodalom kihívása mellett jelentős ösztönzést adott az ellenreformáció és a katolikus reform új vallási ideálja. A misztikus-kontemplatív és az apostoli-aktív-aszketikus szellemiséget egyensúlyban tartó ignáci meditációs elképzelés már az első jezsuita írónemzedék kezén módosult: az aszketika fokozatosan önállóvá és meghatározóvá vált, miközben a misztikus hatások alkalmasszerűen továbbra is érvényesültek. A rend saját vallásos irodalmának kialakulásával párhuzamosan az 1580-as évektől kezdve a meditáció is egyre határozottabb jelleget öltött. Különböző típusok jöttek létre, melyeket változatos terminológia, továbbá a középkori eredetű szövegek és a különböző helyről származó újkori szöveganyagok szoros egységbe szerveződése jellemez. A legfontosabb megkülönböztető vonások a módszeresség, a pragmatikus és propagandisztikus funkció hangsúlyozott jelenléte, valamint az irodalmi szempontok hátterébe szorulása.

Az ide tartozó művek viszonylag egységesek, többé-kevésbé jól elkülöníthetők a nem jezsuita szerzők munkáitól, s valamiképpen mind az *Exercitia spiritualia* egyéni változatainak, bővítéseinek, kommentárjainak vagy feldolgozásainak tekinthetők.⁸⁵ Az ignáci modell szövegszintjei közül csupán egyiket vagy másikat valósították meg. Egyik csoportjuk kézikönyv jellegű: pontokba foglalják a meditációk anyagát, s a gyakorlat irányítóját

84 Klára Erdei: „Die Kunst als Waffe” – (Un?)möglichkeiten einer engagierten religiösen Literatur am Beispiel des Jesuitenordens. In: *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*. Hg. August Buck und Tibor Klaniczay. Wiesbaden 1992, 97–105. itt: 98.

85 Vö. Erdei: *Auf dem Wege* i. m. 168–170.

vagy az elmélkedőt végigvezetik a gyakorlatokon. A másik csoport a gyakorlatozó elmélkedéseit tartalmazza, itt ő adja az utasításokat saját lelkének. A meditációk szerkezete ritkán éri el az ignáci modell összetettségét: az eredeti ötös tagolásnál gyakoribb a hármas felosztás, mások az eredeti modellből egy vagy két elemet választanak ki, s azt dolgozzák ki részletesen. A modelltől való bizonyos fokú eltávolodást és egyben a műfaj irodalmivá válásának lehetséges irányát jelzi, amikor a hagyományos szerkezeten belül vagy azt szétfeszítve szubjektív tartalmak, misztikus hatások is kifejezésre jutnak. Különösen kedvelt szerkesztési elv a különféle időegységek alkalmazása.

A klasszikus elmélkedési témák (pl. Miatyánk-, passió-, zsoltár-, evangéliumi- és Mária-meditációk) átvétele mellett a jezsuita meditációban több új téma is megjelenik (pl. szentek élete, utolsó dolgok, rózsafüzér, a keresztény élet szabályai, keresztény bölcsesség, a helyes élet módja), s a képek segítségével való elmélkedés hagyományos formáját az illusztrált meditáció gyűjtemények és az emblematisz meditáció típusai közvetítik. A leggyakoribb prózai és párbeszédese forma mellett különféle verses megoldások, maximagyűjtemények, valamint ezek kevert formái is előfordulnak. A XVII. század második harmadától kezdve a jezsuita meditáció különösen nagy affinitást mutat más vallásos műfajokkal szemben, mint például az imádság, a parafrázis, a kontempláció, a soliloquium, a katekizmus, a kommentár, a traktátus, az officium, az exegézis, a színjáték és a prédikáció. Az ezekkel való állandó érintkezés következtében számos új keverék és átmeneti forma, több új kiadványtípus alakul ki. S miközben a különféle műfajok egymásba mosódnak és felszívódnak a meditációba, maga a jezsuita elmélkedés gyűjtőformává válik: elveszíti műfaji önállóságát és átadja helyét más, hatásosabb szövegtípusoknak.

A jezsuita eredetű kiadványok és szövegek folyamatos nemzetközi áramlása következtében a jelentősebb nemzeti irodalmi törekvések lecsapódtak a meditációban, ugyanakkor ez a nemzetközi jezsuita irodalom is hozzájárult a különböző nemzeti irodalmak történetéhez. Magyarországon a katolikus vallásos irodalom, azon belül a jezsuita meditáció a XVII. század elejétől kezdve figyelemreméltó hatást gyakorolt a nyelv és az irodalom fejlődésére. Az eredeti művek lassan növekvő aránya mellett megfigyelhető a spanyol, olasz, francia, németalföldi és délnémet szerzők anyanyelvű befogadása, akik közül többen a különböző nemzeti irodalmak klasszikusai közé tartoznak. Ennek következtében a magyarországi jezsuita meditáció némi késéssel ugyan, de mintegy keresztmetszetét adja az európai anyagnak. A külföldi művek fordításának és adaptációjának, illetőleg a hazai keletkezésű művekben a különféle kompilációs technikák alkalmazásának számos változatát megtaláljuk. További sajátosság, hogy a fordítások és az itt keletkezett munkák között egyaránt túlsúlyban vannak a világiak használatára készült, gyakorlati jellegű kiadványok. Világi személyek nemcsak olvasói és mecénásai voltak a jezsuita típusú meditációnak, hanem egyben szerzői és fordítói. A XVII. század második felétől kezdve az erkölcsi oktatás egyre gyakrabban szépprózai formát ölt, s a jezsuita meditáció fokozatosan kiszorul az irodalmi fejlődésből.

3. Az exemplum a XVI–XVII. századi katolikus egyházi irodalomban

Az exemplum kutatása tekintélyes múltra tekint vissza, jelentős eredményeket ért el, s a témára vonatkozó szakirodalom kezdi elérni az áttekinthetőség határait.¹ Az exemplum minden funkcióját és megjelenési formáját figyelembe vevő vizsgálat azonban továbbra is hiányzik, a különböző irányú vizsgálatok eredményei nehezen hozhatók közös nevezőre, s a definíciós kísérletek csupán ideiglenesnek tekinthetők. A helyzet oka elsősorban az, hogy minden tudományterület a saját nézőpontjából, fogalmaival és eszközeivel közelíti meg az exemplumot. Másrészt maga az exemplum is folyamatosan változó, rendkívül mozgékony irodalmi és kulturális jelenség, amely nem ragadható meg egyetlen diszciplína fogalomrendszerével.

A klasszika filológia és a retorikatörténet elsősorban az antik gondolkodási minták, érvelési módszerek,² a skolasztikus és újskolasztikus disputációs technikák, valamint az antik retorikai hagyományok továbbélésének feltárása során vizsgálta az exemplumot.³ A történettudomány számára az exemplum mint sajátos történelemfelfogás, historiográfiai és értelmezési módszer kifejezése, mentalitástörténeti dokumentum, illetőleg mint kulturális közvetítő eszköz fontos.⁴ Az irodalomtörténeti kutatásokat az összehasonlító tárgyi, törté-

1 Christoph Daxelmüller: *Zum Beispiel. Eine exemplarische Bibliographie. I–III.* JbFV 13 (1990), 218–244; 14 (1991), 215–240; 16 (1993), 223–244. – Jacques Berlioz: *Les recherches en France sur les exempla médiévaux, 1968–1988.* In: *Exempel und Exempelsammlungen* i. m. 288–317. – *Les Exempla médiévaux. Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach.* Sous la direction de Jacques Berlioz et Marie Anne Polo de Beaulieu, Carcassonne 1992, 17–73.

2 Karl Alwett: *Über das rhetorische Paradeigma. Theorie, Beispielsammlungen und Verwendung in der römischen Literatur der Kaiserzeit.* Diss. Kiel 1913. – Manfred Fuhrmann: *Das Exemplum in der antiken Rhetorik.* In: *Geschichte – Ereignis und Erzählung* i. m. 449–452. – J. Klein: *Beispiel.* In: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik Bd. 1.* Hg. Gert Ueding, Darmstadt 1992, 1430–1435. – A. Lumpe: *Exemplum.* In: *Reallexikon für Antike und Christentum Bd. 6.* Stuttgart 1966, 1229–1257.

3 Heinrich Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. I–II.* München 1960. – Joachim Dyck: *Ticht-Kunst. Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition.* Bad Homburg–Berlin–Zürich 1966. – Uö: *Die Rolle der Topik in der literarischen Theorie und Praxis des 17. Jahrhunderts in Deutschland.* In: *Toposforschung. Eine Dokumentation.* Hg. Peter Jehn, Frankfurt/M. 1972, 121–149.

4 *Rétorique et histoire. L'exemplum et le modèle de comportement dans le discours antique et médiéval.* Table Ronde organisée par l'École Française de Rome (le 18 mai 1979). In: *Mélanges de l'École Française de Rome* 92 (1980), 9–179. – Bronislaw Geremek:

neti vizsgálatok mellett mindenekelőtt az elbeszélő tartalom és a szövegszerkezet,⁵ az exemplum, a befogadó, a kontextus és az érintkező műfajok viszonya,⁶ a retorikai elmélet és a prédikációs gyakorlat összefüggései, egy-egy szerző retorikai, szövegkezelő módszérének és az exemplum hatásmechanizmusainak kérdései érdekelték.⁷ A történeti folklorisztika, ezen belül az elbeszéléskutatás a XIX–XX. századi „népi” szájhagyományból gyűjtött elbeszélő szövegek és motívumok forrásainak azonosításában, nyomon követésében hasznosította az exemplumot,⁸ nagyszabású exemplumkorpuszokat adott ki, s fontos szerepet tulajdonított neki az írott és a szóbeli kultúra között áramló irodalmi, műveltségi anyagok, szokásformák és hitbeli elképzelések közvetítésében, a tudat formálásában és a

-
- L'„exemplum” et la circulation de la culture au Moyen Age.* Mélanges de l'École Française de Rome 92 (1980), 153–170. – Claude Brémond – Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt: *L'„Exemplum”.* Turnhout 1982. – Klaus Graf: *Exemplarische Geschichten.* Thomas Lirers „Schwäbische Chronik” und die „Gmünder Kaiserchronik”. München 1987.
- 5 Stierle: *Geschichte als Exemplum* i. m. – Susan Suleiman: *Le récit exemplaire. Parabole, fable, roman à thèse.* Poétique 32 (1977), 468–489. – Alexander Cizek: *Considérations sur la poétique de l'„exemplum” et de l'anecdote: à propos du „Novellino”.* In: *Le récit bref au Moyen Age. Actes du colloque des 27–29/05/1979.* Éd. D. Buschinger. Paris 1979, 341–368. – Mary Jane Stearns Schenck: *Narrative Structure in the Exemplum, Fable and the Nouvelle.* Romanic Review 72 (1981), 367–382. – Maria Magdalena Witte: *Elias und Henoch als Exempel, typologische Figuren und apokalyptische Zeugen. Zu Verbindungen von Literatur und Theologie im Mittelalter.* Frankfurt/M.–Berlin–Bern usw. 1987.
- 6 Frederick R. Whithall: *Fables in Mediaeval Exempla.* The Journal of English and Germanic Philology 1947, 348–366. – Hans D. Oppel: *Exemplum und Mirakel. Versuch einer Begriffsbestimmung.* Archiv für Kulturgeschichte 58 (1976), 96–114. – *Kleine Erzählformen im Mittelalter.* Paderborner Colloquium 1987. Hg. Klaus Grubmüller u. a. Paderborn usw. 1988. – Carlo Delcorno: *Exemplum e letteratura tra Medioevo e Rinascimento.* Bologna 1989. – Hans Robert Jauss: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur. Gesammelte Aufsätze 1956–1976.* München 1977, 34–47.
- 7 Peter Assion: *Das Exempel als agitatorische Gattung. Zu Form und Funktion der kurzen Beispielgeschichte.* Fabula 19 (1978), 225–240. – Franz M. Eybl: *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur. Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse.* Wien 1982. – Dieter Breuer: *Oberdeutsche Erzählliteratur im 17. Jahrhundert. Gründe für eine Neubewertung.* Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 47 (1984), 197–213. – *Exempel und Exempelsammlungen* i. m. – Eduard Neumann – Joseph Klapper: *Exempel.* In: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte.* Bd. I. Berlin 1958, 413–418. – Vö. Szepsi Csombor Márton összes művei. S. a. r. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter. Budapest 1968, 90.
- 8 Robert Ricard: *Pour une histoire de l'exemplum dans la littérature religieuse moderne.* Les Lettres Romanes 8 (1954), 199–223. – Lutz Röhrich: *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart. I–II.* Bern–München 1962–1967. – *Prädigtmarlein der Barockzeit. Exempel, Sage, Schwank und Fabel in geistlichen Quellen des oberdeutschen Raumes.* Hg. Elfriede Moser-Rath. Berlin 1964. – Dieter Breuer: *Volkstümliche Lesestoffe. Zu einer Grundfrage der bayerischen Literaturgeschichte und Volkskunde.* In: *Wege der Volkskunde in Bayern. Ein Handbuch.* Hg. Edgar Harvolk. München–Würzburg 1987, 421–442. – Schenda: *Tendenzen* i. m.

hagyományok rögzítésében.⁹ Az irodalomtörténeti és a folklorisztikai megközelítés mód találkozhat, amikor például az előbbi egy szerző exemplumanyagának helyét keresi az elbeszélő témák történetében, illetőleg amikor az utóbbi egy-egy motívum vagy rokon műforma történeti rétegeit és forrásait kutatja adott szöveggörnyezetben.¹⁰

Az exemplum a retorikában

Az exemplum elméletének alapjai a klasszikus retorikai irodalomban fogalmazódtak meg először, ahonnan lényegében nagyobb változtatás nélkül, az új alkalmazási területeknek megfelelően módosítva hagyományozódtak tovább. Az antik exemplumelméletek középkori továbbélése és befogadása ma még csak részben ismert, az azonban biztosnak látszik, hogy az exemplum kora újkori történetét meghatározó legfontosabb munka Arisztotelész *Rhetoricája* és Cicero retorikai művei mellett Quintilianus *Institutio oratoriája*.¹¹ Ez először Rómában jelent meg nyomtatásban, a XVIII. századig számos kiadást ért meg, s az exemplum meghatározásakor például Johannes Vossius,¹² Cyprian Soarez¹³ és Jakob Masen¹⁴ – Arisztotelész és Cicero mellett – egyaránt elsősorban erre hivatkozik. A klasszikus felfogásban az exemplum valamely személy kiemelkedő, jó vagy rossz példáját, tulajdonságát és tetteit jelentette. A további fejlődést alapvetően befolyásolta, hogy már az antikvitásban végbement a tulajdonság, példaszzerű cselekedet és a személy, illetőleg a tulajdonság és az arról szóló tudósítás azonosítása, így mindenekelőtt Valerius Maximus *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX.* című munkájában. Végső soron ez az azonosítás teremtette meg az alapot az erény- és vétekkatalógus középkori műfajának, illetőleg a történelemtől mint példaszzerű történetek összességéről vallott humanista elképzelésnek.¹⁵

9 Hermann Bausinger: *Exemplum und Beispiel*. Hessische Blätter für Volkskunde 59 (1968), 31–43. – Uő: *Zum Beispiel*. In: *Volksüberlieferung. Festschrift für Kurt Ranke zur Vollendung des 60. Lebensjahres*. Hg. F. Harkort – K. C. Peeters – R. Wildhaber. Göttingen 1968, 9–18. – Hartmut Breitzkreuz: *Literarische Zitanalyse und Exemplarforschung*. Fabula 12 (1971), 1–7. – Assion: *Das Exempel* i. m. – Wolfgang Brückner: „Narrativistik”. *Versuch einer Kenntnisnahme theologischer Erzählforschung*. Fabula 20 (1979), 18–33.

10 Katona Lajos: *Régi gyöngvők új foglalatban*. Katholikus Szemle 1900, 523–532. – György: *A magyar anekdota története* i. m. – Albert Wesselski: *Probleme der Sagenbildung*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 35 (1936), 131–188. – Sándor István: *Anekdota*. In: *Magyar néprajz V. Folklor I, Magyar népköltészet*. Szerk. Vargyas Lajos. Budapest 1988, 167–212. itt: 184–189.

11 S. M. Fabi Quintiliani *Institutionis oratoriae libri XII*. Ed. Ludwig Rademacher. Lipsiae 1959.

12 Johannes Vossius: *Rhetorices contractae, sive partitionum oratoriarum libri quinque*. Leiden 1606.

13 Cyprianus Soarez: *De arte rhetorica libri tres*. Köln 1598.

14 Jacob Masen: *Palaestra oratoria*. Köln 1659.

15 Michael Fleck: *Untersuchungen zu den Exempeln des Valerius Maximus*. Marburg 1974. – Robert Honstetter: *Exemplum zwischen Rhetorik und Literatur. Zur gattungsgeschichtlichen Sonderstellung von Valerius Maximus und Augustinus*. Diss. Konstanz 1977. – Vö. Wolfgang

A klasszikus retorikák (Arisztotelész: *Rhetorica* I, 2; II, 20; Cicero: *De Oratore* I, 229; II, 40, 173; *Rhetorica ad Herennium* IV, 1–10; Quintilianus: *Institutio oratoria* V, 11, 1; V, 11, 6; XII, 2, 29)¹⁶ meghatározása szerint az exemplum (paradeigma) retorikai indukció: a jelek (signa) és az érvek (argumenta) mellett a meggyőzés, a bizonyítás (argumentatio) eszköze. Hasonlósági viszony (similitudo) alapján értelmezhet vagy kifejezhet egy általános elképzelést, mivel új eszközökkel világít meg ismert tételeket, s könnyen érthetővé tud tenni elvont tartalmakat. A tárgyalt ügynek (causa) ez a megerősítése (probatio) egy, az ügyön kívüli forrás segítségével lényegében független az ügytől, az exemplum és a causa összekapcsolása a szerző önálló teljesítménye. Az exemplum fő forrása a történelem és a mítosz, alkotórészei a tartalom (res gesta), a hasznosság (utilis ad persuadendum) és az ezeket kifejező irodalmi forma (commemoratio). A forma lehet hosszú elbeszélés (narratio), megemlékezés (commemoratio) vagy rövid, idézetszerű hivatkozás, egy tény, egy szó, egy említés. Az ezek közti választás a téma ismertségétől vagy a befogadók feltételezett műveltségi szintjétől függ. Az üggyhöz való hasonlóság alapján hasonló, nem hasonló és ellenkező példát lehet megkülönböztetni egymástól. Arisztotelész óta szokás elkülöníteni valóságos és fiktív exemplumot. A valóságoshoz tartoznak a történelmi és a mitológiai példák, míg a fiktív exemplum két típusa a parabola és a fabula. A parabola rövid hasonlat, a fabula cselekvések sorozata. Ebből adódik az exemplumok egy részének narratív szerkezete. Tágabb értelemben a példa a hasonlat alosete, analóg eszköz, s a bizonyítás folyamatában szoros kapcsolatban áll a paradigmaticussal és a metaforikussal, illetőleg a tekintélyrvel, a közmondással, a szentenciával és az idézettel.¹⁷

Az egyházatyák nemcsak átvették, hanem ki is bővítették a klasszikus retorika meghatározását, amikor Tertullianus nyomán exemplumnak kezdték nevezni a bibliai példabeszédeket, s a példát kapcsolatba hozták az előképek és allegorikus értelmezések rendszerével.¹⁸ Gregoriustól kezdve a középkori szerzők gyakorlatában a narratív és a moralizáló részek fejlődésével fokozatosan előtérbe lépett az exemplum hitelesítő, morális, tanító, építő, mozgósító és szórakoztató funkciója.¹⁹ A XII–XIII. századtól az exemplum

Brückner: *Historien und Historie. Erzählliteratur des 16. und 17. Jahrhunderts als Forschungsaufgabe*. In: *Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*. Hg. Wolfgang Brückner. Berlin 1974. 13–123. itt: 35–53.

- 16 Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik T. Budapest 1982. – *Aristotelis rhetorica*. Ed. L. Sprengel. Leipzig 1867. – Cicero: *De inventione – De optimo genere oratorum – Topica*. Ed. H. M. Hubbel. London 1960. – Vö. Adamik Tamás: *Az aiszoposzi mese a rétorikában*. MTA I. Osztályának Közleményei 33 (1982). 121–130. – Vö. 11. jegyzet. – Cornificius: *A C Herenniusnak ajánlott Rétorika latinul és magyarul*. Ford., bev., jegyz. Adamik Tamás. Budapest 1987.
- 17 Lausberg: i. m. 227–234. (§ 410–426.) – Vö. Roland Barthes: *L'ancienne rhétorique. Aide-mémoire*, Communications 16 (1970). 172–223. itt: 200. – Vigh Árpád: *Rétorika és történelem*. Budapest 1981. 507. – Szabó G. Zoltán – Szörényi László: *Kis magyar rétorika. (Bevezetés az irodalmi rétorikába.)* Budapest 1988. 101–106.
- 18 Hélène Petré: *L'„exemplum“ chez Tertullien*. Paris 1940.
- 19 Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest 1931. 179–196. – Brémond – Le Goff – Schmitt: i. m. 44–46. 50–57.

szinte minden egyházi prózai műfajban megjelent, s megkezdődött a prédikációba szánt exemplumok felhalmozódása. A példa a prédikációhoz hasonlóan a különböző műfajok, így például a fabula, memorabilia, anekdota, mirákulum, facetia, sententia és legenda gyűjtömedencéjévé vált, s az exemplum és az érintkező műfajok viszonya különféle képpen alakult. Különösen jelentős szerepet játszott a krónika-, a traktátus- és a prédikációirodalomban, s a gyakorlati igények kielégítésére az „exemplumszerzők” új típusú tevékenysége nyomán a példatáraknak, mirákulumgyűjteményeknek, kézikönyveknek és kompendiumoknak különböző formái alakultak ki. Ezekben a példákat hordozó alapszöveg eltűnik, a rendszerint tanulsággal kiegészített exemplum önállóvá lesz, s különböző forrásokból származó szövegek kerülnek egymás mellé. Ezzel párhuzamosan az exemplum terjedésében megnőtt az olvasás szerepe, s megkezdődött az eddig túlnyomórészt egyházi használatban lévő exemplumirodalom elvilágiasodása és népszerűsödése a részben világi szerzőktől származó, nemzeti nyelvű exemplumgyűjtemények, fordítások és a prédikáció (predikációs elbeszélés) közvetítésével.²⁰ Egy szerző rendszerint több exemplum típust használt,²¹ s általánossá vált a narratív és nem narratív exemplumok együttes előfordulása.²²

Az exemplum szerkezetének, funkciójának és terjedésének lassú átalakulásával egy időben a XII–XIII. század fordulóján a különböző gyűjteményekben több olyan elszórt megjegyzést találunk, amely elhatárolja az exemplumot egyes műfajoktól. Pierre le Mangeur, a *Historia scholastica* (1164) szerzője szerint például a szegény Lázár és a gazdag története nem parabola, hanem exemplum, mivel itt valóságos történetről van szó, melynek hőse történeti személy, akinek neve is van.²³ A mirákulum és az exemplum közti különbséget hangsúlyozza Caesarius von Heisterbach, amikor a *Dialogus miraculorum*ban (1219–1223) az Alami zsinás Szent János életrajzának egyik története után hivatkozott, Szent Egyed vitájában Nagy Károlyról olvasható hasonló eset kapcsán megjegyzi: mirákulumból nem szabad exemplumot csinálni, mivel a mirákulumok nem hiteles feljegyzések. Az exemplum és a proverbium egymáshoz való közelségét jelzi a két megjelölés használatának átalaku-

20 Brückner: *Historien* i. m. 45–53. – Brémond – Le Goff – Schmitt: i. m. 57–66. – Benedek Katalin: *A középkori exemplum műfaj Magyarországon*. In: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Szerk. Mohai Tamás. Debrecen 1992, 37–63. – Salvatore Battaglia: *L'esempio medievale*. *Filologia Romanza* 6 (1959), 45–82. – Timothy R. Jackson: *Die Kürze des Exemplums. Am Beispiel der „Elsässischen Predigten“*. In: *Kleine Erzählformen im Mittelalter* i. m. 213–223.

21 Richard Newhauser: *Der „Tractatus moralis de oculo“ des Petrus von Limoges und seine exempla*. In: *Exempel und Exempelsammlungen* i. m. 95–136. itt: 109–113. – Volker Mertens: *Das Verhältnis von Glosse und Exempel im Basler Plenar des Adam Petri von 1514*. In: *Exempel und Exempelsammlungen* i. m. 223–238. itt: 229. – Goswin Frenken: *Die Exempla des Jakob von Vitry. Ein Beitrag zur Erzählliteratur des Mittelalters. Teil I*. Diss. München 1914.

22 Nigel F. Palmer: *Das „Exempelwerk der englischen Bettelmönche“: Ein Gegenstück zu den „Gesta Romanorum“?* In: *Exempel und Exempelsammlungen* i. m. 137–172. itt: 140. – A fabula prédikációs exemplum szerepéhez, valamint az exemplum- és fabulagyűjtemények kapcsolatahoz vö. Klaus Grubmüller: *Meister Esopus. Untersuchungen zur Geschichte und Funktion der Fabel im Mittelalter*. München 1977, 253–374.

23 Pierre le Mangeur: *Historia scholastica*, cap. CIII. PL t. 198, 1589–1590.

lása. Az egyik első exemplumgyűjtemény, Petrus Alfonsi *Disciplina clericalis*ának törté-riáit a XII. századi kéziratok általában proverbiumnak, a XIII. századiak azonban inkább exemplumnak nevezik.²⁴

Amikor rámutatunk az antik, illetőleg a középkori exemplumelmélet (és gyakorlat) eltéréseire, nem téveszthetjük szem elől, hogy az exemplum történetéből nem vezethetők le korszakkülönbségek, s nincs törés a klasszikus, illetőleg a középkori elmélet és gyakorlat között.²⁵ Antikizáló tendenciák a középkori exemplumhasználatban is megfigyelhetők, amint ezt például az exemplum bevezető funkcióban történő használata tanúsítja a középkori ars dictandiban.²⁶ Ugyanígy téves hipotézis a „képszerű”, történeti, induktív jellegű exemplum antikvitáshoz és reneszánszhoz, illetőleg a narratív, illusztratív, deduktív típusú exemplum középkorhoz kapcsolása. A különböző típusok az antikvitástól a kora újkorig párhuzamosan éltek egymással, mint a bizonyítás funkcionálisan különböző eszközei, s legfeljebb a használat arányában és irodalmi gyakorlatában mutatható ki eltérés. A bizonyító példa és az esetpélda különbsége már az antik inventio-elméletben megtalálható, s jelzi mindenféle példahasználat két lehetőségét: a) a locosok megtöltését lehetőleg problémamentes, gyakran didaktikus példákkal, b) a locosok kifejtését egy problematikus példa vagy casus segítségével.²⁷

A kora újkori retorikai irodalom nem hozott döntő változást az exemplum elméletében, s nem beszélhetünk határról a középkor és az újkor között az exemplumhasználat irodalmi szférájában sem. A legnagyobb hatású jezsuita retorikai kézikönyv szerzője, Soarez a *De arte rhetorica libri III* (Velece, 1566)²⁸ II. könyvének 21. fejezetében a bizonyítás (argumentatio/confirmatio/confutatio) keretében foglalkozik az exemplummal,²⁹ amely a megfontolás és következtetés mellett része az érvek magyarázatának és művészi kidolgozásának.³⁰ Arisztotelészre, Quintilianusra és Ciceróra hivatkozó tömör meghatározása szerint az exemplum inductio imperfecta, azaz csonka következtetés (rávezetés). A bizo-

24 Idézi Brémond – Le Goff – Schmitt: i. m. 54–55.

25 Peter von Moos: *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im „Poliraticus“* Johans von Salisbury. Hildesheim–Zürich–New York 1988. 523–529. – Fritz-Peter Knapp: *Vergleich und Exempel in der lateinischen Rhetorik und Poetik von der Mitte des 12. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Studi Medievali 14.1 (1973), 443–511. – Uő: *Similitudo. Stil- und Erzählfunktion von Vergleich und Exempel in der lateinischen, französischen und deutschen Grossepik des Hochmittelalters*. Bd. 1. Wien–Stuttgart 1975.

26 Eckart Conrad Lutz: *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*. Berlin–New York 1984. 20. 36.

27 Moos: i. m. 29–31.

28 Lawrence J. Flynn: *The „De arte rhetorica“ of Cyprian Soarez*. S. J. The Quarterly Journal of Speech 42 (1956). 367–374. – Uő: *Sources and Influence of Soarez: „De arte rhetorica“*. The Quarterly Journal of Speech 43 (1957). 257–265. – Soarez magyarországi recepciójához vö. Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XV–XVIII. században*. Budapest 1971. 51–52.

29 Barbara Bauer: *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Frankfurt/M.–Bern–New York 1986. 167–173. – Soarez: i. m. 75–76.

30 Vö. Bitskey: *Humanista erudició* i. m. 40.

nyitás (argumentatio) egyik neme, amely egyaránt különbözik a megfontolástól, visszakövetkeztetéstől (ratiocinatio, syllogismus) és az inductiótól. Nem nevezhető csónka szillogizmusnak (enthymemának) sem, mivel abban mindig az általános segítségével állítunk vagy érteitünk meg valamit, az exemplumban viszont az egyik dologból egy másik dolgot bizonyítunk.³¹ Az exemplum úgy különül el az inductiótól, mint az enthymema a szillogizmustól.

A katolikus retorikaoktatásban csaknem kizárólagosan használt Soarez-féle meghatározás és a protestáns kézikönyvek definíciója között nincs lényeges különbség. Így például Soarezéval lényegében azonos felfogást tükröz Vossius retorikájának bővített változata (*Commentariorum rhetoricorum*, Leyden, 1630). Az exemplumot Vossius Arisztotelészre, Ciceróra és Quintilianusra hivatkozva ugyancsak az argumentatio nemeként, az enthymema mellett tárgyalja. Az exemplum nála is retorikai indukció, inductio imperfecta. Egyhelyütt két, másutt három típust különböztet meg. A két fő típus az exempla vera, azaz historica vagy facta (res gesta), illetőleg az exempla ficta. Az utóbbi két fajtája a parabola (similitudo, collatio) és a logosz, azaz mítosz vagy fabula. Elkülöníti még az ún. vetera exempla pontosan nem meghatározott csoportját, amit vegyes összetételűnek (mixti generis) nevez.³²

Ettől némileg különbözik a Szenci Molnár Albertet Strassburgban filológiai ismeretekre tanító Joannes Bentz felosztása, aki a figurákról szóló, jezsuita körökben sem ismeretlen munkájában az állandó dolgokkal való összehasonlításból származó szentenciák alakzatai között tárgyalja az exemplumot (*De figuris libri duo*, Strassburg, 1606). Háromféle tipológiát közöl, melyek alapja a téma, a terjedelem, valamint a szereplő helyek és személyek szerzőhöz fűződő viszonya. Témája alapján az exemplum lehet történeti (historica) és költött (fabulosa), terjedelme szerint lehet egyszerű hasonlat, kifejtett történet és a szereplő személyek konkrét megnevezése nélküli említés. Végül a szerzőhöz fűződő viszony alapján megkülönbözteti a szerző vonatkozási környezetéhez tartozókkal történt (domestica) és az azon kívüli személyekhez kapcsolódó (peregrina) példákat. Az exemplum használatáról Bentz annyit mond, hogy díszítik (ornatio), méltósággal ruházzák fel (dignitas), értelmezik (apertitio) és hihetőbbé teszik (probabilitas) az előadottakat.

A retorikai kézikönyveknél nagyobb szerepe volt az exemplum modernizálásában a különféle prédikációs segédkönyvek elméleti fejtegetéseinek az exemplum mibenlétéről és alkalmazásáról. A bibliai elbeszélésekből külön gyűjteményt (*Florus Biblicus*, München, 1680) is összeállító Michael Pexenfelder például a *Concionator historicus* (I–II, München, 1679–1680) olvasói előszavában részletesen foglalkozik az exemplummal, melynek ötféle jelentését, azaz funkcióját különbözteti meg: 1. valamely gondolatnak valami mással, közvetett úton történő kifejezése, 2. bizonyítás, 3. erkölcsi tanulság nyújtása, ösztönzés, 4. megvilágítás, 5. retorikai díszítés. A példákknak Pexenfelder szerint különösen nagy szerepe van az akarat megindításában, ezért jelentős részét alkothatják a beszédnek. A példák

31 Vö. Klaus Dockhorn: *Macht und Wirkung der Rhetorik. Vier Aufsätze zur Ideengeschichte der Vormoderne*. Bad Homburg–Berlin–Zürich 1968, 125–128.

32 Vossius: *Commentariorum* i. m. 9, 180–182, 312–314, 376–378. – Tarnai Andor: *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai*. In: *Tótfalusi Kis Miklós. Előadások*. Szerk. Gomba Szabolcsné, Haiman György. Debrecen 1985, 151–157.

valóban megtörtént voltánál fontosabb a „hitelesség”, amit a neves szerzőkre való hivatkozások biztosítanak.

A retorikai irodalom lényegében hagyományos exemplumfelfogásával szemben új fejezetet nyitott és további differenciálódást eredményezett az exemplum történetében a humanista kompilációs irodalom, az új homiletikai előírások alkalmazása, a példatörténetek kivonatolási technikájának módszeres tanítása, valamint Melanchthon történelem- és loci communes felfogása.³³ A humanista elképzelés szerint az épületes történetek nem alkalmasak többé az oktatásra, a történeti események (facta, facta memorabilia, dicta et facta memorabilia) azonban az isteni akarat megnyilatkozásai, ezért az örök igazságok megismerését és a művelődést szolgálják. Erasmus különbséget tett az „exempla historica” és az „exempla fabulosa”, azaz a történeti és a fiktív elbeszélések között.³⁴ Melanchthon értelmezésében a „história” az exemplum szinonimája, a történelem a teológiai, pedagógiai célok szolgálatába állított morális történetek összessége, példatára. Ezért szükség van a „históriák”, exemplumok összegyűjtésére, megfelelő szabályok szerinti tanítására (praecepta) és követésére (imitatio). Az exemplum használatát Melanchthon elsősorban a genus deliberativum keretében tartotta megfelelőnek.³⁵ Fő forrásai a költészet, a történetírás és a levéltudomány, az exemplum funkcióban alkalmazható irodalmi kisformák a fabulae, apologi, paroemiae és parabolae. Az exemplumok rendezésére a loci communes a legmegfelelőbb, bár a Melanchthontól kibővített és latinra fordított *Chronicon Carionis* 1558-as előszava a történeti példák Tizparancsolat szerinti csoportosítását javasolja. Melanchthon felfogásában a loci communes nem egyszerűen tárgyszavakat vagy rendező elvet, mnemotechnikai, retorikai vagy dialektikai segédletet jelentett a különféle eredetű szövegek tárolására, hanem komplex értelmezési rendszert és gondolkodási formát, a történelem teológiai, morálfilozófiai értelmezését.³⁶

A protestáns exemplumhasználat további fejlődését jelentősen befolyásolta, hogy az egyik legnagyobb hatású, számos kiadást és átdolgozást megért protestáns exemplumgyűjtemény, Andreas Hondorff *Promptuarium exemplorum* (Leipzig, 1568) lényegében a középkori exemplumgyűjtemények hagyományához kapcsolódott.³⁷ Az előszóban Hondorff nem mint retorikai eszközzel foglalkozott az exemplummal, hanem praktikus jelen-

33 Vö. Brückner: *Historien* i. m. 35–63.

34 Desiderius Erasmus Rotterdamus: *Ratio colligendi exempla*. In: Erasmus – Johann Agricola – Philipp Melanchthon: *De formando studio*. Basileae 1531, 23–46. – Uő: *Ecclesiastes sive Concinator Evangelicus*. In: Des. Erasmi Rot. *Operum. Quintus Tomus quae ad pietatem instituitur complectitur*. Basileae 1540, lib. 2, 57a–60b. – Vö. Ernst Heinrich Rehermann: *Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*. Göttingen 1977, 28.

35 Philipp Melanchthon: *Elementorum rhetorices libri duo*. In: *Opera quae supersunt omnia*. Corpus Reformatorum, vol. XIII. Ed. C. G. Bretschneider – H. E. Bindseil. Halle 1846, 417–424, 445–448. – Vö. Rehermann: i. m. 29–33.

36 Wilhelm Maurer: *Der junge Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation I–II*. Göttingen 1967–1969. – Paul Joachimsen: *Loci communes. Eine Untersuchung zur Geistesgeschichte des Humanismus und der Reformation*. Luther-Jahrbuch 8 (1926), 27–97.

37 Vö. Rehermann: i. m. 38–40. – Heidemarie Schade: *Andreas Hondorffs Promptuarium Exemplorum*. In: *Volkserzählung und Reformation* i. m. 646–703.

tőségét, a helyes életre tanító szerepét hangsúlyozta. Hondorff szerint az exemplum fő forrása a történelem, a gyűjtemények legjobb rendező elve a Tízparancsolat. A tiszta tanítással szemben nagy előnye, hogy könnyebben győz meg, szórakoztat és segíti az isteni akarat, a keresztény tanítás jobb megértését. Hondorff ezzel egyúttal megnevezte a XVI–XVII. századi protestáns exemplumelmélet és -használat fő motívumait. A protestáns exemplumgyűjtemények fő forrásai ettől kezdve a középkori példatárak mellett a kibontakozó prodigia-, ördög-, boszorkány- és mágia-irodalom, az új egyháztörténeti művek és az apophtegmagyűjtemények. A históriák csoportosítása a történeti kalendárium (*Calendarium historicum*) könyvtípusában a naptári elv szerint történt. Kedvelt megoldásnak számított a históriák elrendezése a Dekalógus és a tridentí katekizmus szerkezete szerint, ennél is elterjedtebb volt azonban a különféle elvont, etikai, teológiai stb. fogalmak, tárgyszavak szerinti csoportosítás.³⁸

Jelentősen befolyásolta az exemplum elméletének és használatának további alakulását, hogy a XVII. század elejétől kezdve megjelentek az első bibliográfiai kézikönyvek, lexikonok és enciklopédiák a különböző tudományterületek irodalmának rendszeres áttekintésével (pl. Rudolph Goclenius: *Lexicon philosophicum*, Frankfurt/Main, 1613; Paulus Boldanus: *Bibliotheca historica*, Leipzig, 1620). A műfaj legismertebb példája Johann Heinrich Alsted rendszerezése (*Scientiarum omnium encyclopaedia*, Herborn, 1630), amely a tudományokat a loci communes szerint tárgyalja, s az exemplum helyét a Philosophia practica című rész bevezetőjében közölt rendszerezésben a florilegium fogalma alatt, a dicta, similitudines és picturae között jelöli ki. Egy korábbi művében Alsted a szónokok emlékeztetének segítésére ún. libelli memoriales összeállítását javasolta a loci communes szerint. Ezek fő típusai a vocabularium, a phraseologia, a formulare és a florilegium. Az exemplum ez utóbbiban kapott helyet a hasonlat és a sententia társaságában.³⁹ Bibliái enciklopédiájában Alsted a bibliai idézeteket, kivonatokat ugyancsak a loci communes szerint rendezte el.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan föltűnik a históriák, sentenciák és idézetek összegyűjtését segítő módszernek, a kivonatolásnak a rendszeres bemutatása a homiletikai, retorikai és poétikai elméletírók munkáiban.⁴¹ Míg a retorikai exemplum-meghatározások elsősorban az alkalmazás módjának elvi kereteit rögzítették, a kivonatolásra vonatkozó javaslatok az exemplum születésének körülményeire és a használat gyakorlati oldalára vetnek fényt.

Az ars excerptandi technikájának egyik ismert és nagyhatású összegzése a XVII. századi jezsuita aszketikus irodalom neves képviselőjétől, Jeremias Drexeltől származik (*Aurifodina artium et scientiarum omnium*, Antwerpen, 1636). Drexel egy tekintélyes műltra visszatekintő írói munkamódszert foglalt össze elméleti szinten, s követendő példaként állított a tanulni vágyók elé. A párbeszéd formában írt mű három részben a helyes olvasással, a kivonatolás szükségességével, módjával és használatával foglalkozik. Antik és középkori szerzők mellett többször idéz különböző elbeszélő forrásokból, így például Caesar Baronius (1538–1654) és Hippolyt Guarinonius (1571–1654) műveiből, Sebastian

38 Vö. Brückner: *Historien* i. m. 53–63.

39 Joannes Henricus Alstedius: *Orator, sex libris informatus*. Herbornae Nass. 1612, 21skk.

40 Uő: *Triumphus Bibliorum Sacrorum seu Encyclopaedia Biblica*. Frankfurt 1625.

41 Brückner: *Historien* i. m. 63–75.

Brant *Narrenschiffjéből*, a *Faust*-népkönyvből, különböző állatmese gyűjteményekből és az *Amadis*-regényből,⁴² s külön fejezetekben foglalkozik Justus Lipsius (1547–1606), Martin Delrio (1551–1608) és Jacobus Pontanus (1542–1626) kivonatolással kapcsolatos nézeteivel (pars I, cap. IV–VI.).

Drexel szerint minden olvasás közben jegyzeteket kell készíteni, a kivonatolásra az emlékezet állhatatlansága miatt és a bizonyítás érdekében van szükség. A kivonatolás módszerét taglaló II. részben háromféle kivonat típust különböztet el: 1. lemma, 2. adversaria, 3. história. A lemma a tárgy lehető legrövidebb, elvont megnevezése, annotálása egyetlen szó vagy szókapcsolat formájában. Ennél valamivel bővebb az adversaria, ahol a név megjelölése és két-három szó (sententia, dicta) jelzi a témát. A lemma és az adversaria elsősorban a történet nélküli forrásoknál alkalmazható, míg a történet jellegű, elbeszélő szövegek rögzítésére a legbővebb, história típust ajánlja. Drexelnél ezek a históriák a tulajdonképpeni exemplumok – „quidquid historia est, vel (ut pueri loquuntur) exemplum” –, míg a lemma a locus megfelelője (pars II, cap. III.). Az elbeszélés története szempontjából legfontosabb a história típusú kivonatolás, melynek két lehetősége a szó szerinti kiírás és a rövid, kivonatos kijegyzés. A kivonatban el kell különíteni egymástól a történet kezdetét és a többi részt úgy, hogy a kezdet alkossa a történet címét. Drexel részletes tanácsokat ad a kivonatok rendezésére, tematikus gyűjtőfüzetek és mutatók készítésére (pars II, cap. VIII–IX.).

A könyv harmadik részében Drexel áttekinti azokat az egyéni szándékokat (industria), amelyek megvalósításában a kivonatok hasznosak lehetnek, s megadja az anyaggyűjtés és a felhasználás fő területeit. Ezek lényegében megegyeznek a korabeli jezsuita retorikai tankönyvek anyaggyűjtésre, forráshasználatra tanító utalásaival, amelyek a reáliák homiletikai módszerével együtt az oktatáson keresztül hosszú időn át meghatározták a példák idézésének gyakorlatát.⁴³ Eszerint tulajdonképpen mindenből lehet kivonatot készíteni, azaz mindenből lehet exemplum, ami adott cél szolgálatába állítható. A feljegyzések témáját, a modus excerpndit és a kivonatok felhasználását egyéni választás, a mindenkori cél, a szerzői szándék és a potenciális közönség figyelembevétele határozza meg.

Már ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy a retorikai kézikönyvek meghatározásai kevés fogódzót adtak az exemplumok használatára konkrét szövegösszefüggésben. Ez csak a keret volt, amit a különböző szerzők a lehető legváltozatosabban töltöttek ki. S mivel az exemplumhasználat elvei nem voltak részletesen kidolgozva és teoretikus szinten összefoglalva, a gyakorlatnak különösen fontos szerep jutott a használati módok átadásában, közvetítésében. A protestáns szerzők exemplumhasználatára hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt jobban ismert, mint a katolikus gyakorlat. Ezért számba vesszük azokat a főbb könyvtípusokat, amelyek katolikus részről prózai keretben hasznosították az exemplumot, s mintául szolgáltak a későbbi szerzők munkáihoz. A moralizáló, tanító, szórakoztató történetek költészeti és színjátékbeli felhasználásával nem foglalkozunk.

Míg a kateketikai, építő jellegű, történeti, erkölcsi tartalmú elbeszélő kispróza felhasználása a protestáns egyházi irodalomban már a XVI. század harmadik harmadától egyre

42 Vö. Pörnbacher: *Jeremias Drexel* i. m. 51–54, 104–106. – EM 3, 891–894.

43 Bán: i. m. 57–58.

szélesebb teret nyert,⁴⁴ katolikus részről csak az ellenreformáció kibontakozásával párhuzamosan, a XVI. század végén jelennek meg az első ilyen jellegű kiadványok. Ezeket kezdetben Antwerpenben és Douaiban, majd Lyonban nyomtatták. A XVI. század végétől Velence, Krakkó, Mainz és Köln a legfontosabb nyomdahelyek, ezek mellé a XVII. század közepétől Dillingen, Ingolstadt és Augsburg társul. A könyvek terjesztése részben a kereskedőhálózat (pl. a frankfurti könyvvásár), részben a jezsuiták belső terjesztési rendszere közvetítésével történt. Francia- és Németország mellett a XVII. században számos mű született Itáliában, ezeket többnyire latinból fordították le a különböző nyelvekre. A legnagyobb arányú fordítói tevékenységet a XVII. század közepétől a jezsuiták végezték. Számos új kiadványtípus jön létre, a különböző típusok azonban tartalmi szempontból nem mindig választhatók el élesen egymástól. A különbségek inkább a könyvek felépítéséből, szerkezetéből adódnak.

A középkori példagyűjtemények új kiadásai

Az első jelentős újítás a tridenti zsinat után a középkori exemplum hagyomány újjáélesztése volt az egykor kedvelt szerzők műveinek kiadásával. Ebben fontos szerepet játszott a katolikus reform keretében 1559-ben alapított douai egyetemhez kapcsolódó Beller-nyomda, amely 1590-től a kéziratok és inkunábulumok kiadásával számos középkori, különböző szempontok szerint rendszerezett exemplum gyűjteményt tett ismét hozzáférhetővé. Ezek közül érdemes kiemelni Petrus Venerabilis *Libri miraculorum* (1595), Thomas Cantipratanus *Liber apum* (1597, 1605, 1627), Franciscus Schottus *Thesaurus exemplorum* (1597), Johannes Nider *Liber de fornicariis* (1602), Caesarius von Heisterbach *Dialogus miraculorum* (1601), Johannes Bromyard *Summa praedicantium* (1614), Johannes Faius *Manipulus exemplorum* (1614), Gerardus Lemovicensis *Vitae fratrum ordinis praedicatorum* (1619) és Vincent de Beauvais *Speculum quadruplex* (1624) című művét.⁴⁵ Johannes Herolt *Promptuarium* 1598–1599-ben Velencében, 1612-ben Mainzban látott napvilágot.

Bár nem a példa-, hanem a beszédmintagyűjtemény típusába tartoznak, a bennük szereplő nagyszámú exemplum és példatárként történt használatuk miatt itt kell megemlíteni Temesvári Pelbárt műveit és azok új kiadását. Az 1480-as évektől kezdve megjelent gyűjteményeket Hagenau, Augsburg, Nürnberg, Párizs, Strasbourg és Lyon nyomdahellyel az 1520-as évekig összesen mintegy százhusz további kiadás követte, melyekhez a század végén néhány további kapcsolódott. Jórészt ez magyarázza Pelbárt jelentős szépirodalmi kisugárzását, s hogy ő az egyik legtöbbet idézett későközépkori szerző a XVI–XVIII. században. Az exemplumok forrásai és típusai Szilády Áron, Horváth Cyrill, Katona Lajos,

44 *Volkserzählung und Reformation* i. m. – Reherrmann: i. m.

45 Rainer Alsheimer: *Das Magnum Speculum Exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltradition. Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Russland*. Bern–Frankfurt/M. 1971, 22.

Thienemann Tivadar és mások kutatásai révén részben már ismertek,⁴⁶ a példák keletkezéstörténete, használata és a művek európai hatástörténete azonban feltáratlan.⁴⁷

Az egyik legnépszerűbb későközépkori exemplumgyűjtemény, a *Gesta Romanorum* első kiadása 1472 körül jelent meg Utrechtben, amit hamarosan számos további kiadás, nemzeti nyelvű fordítás és átdolgozás követett.⁴⁸ Bár magyarországi hatása a kéziratok másolataiban és a kódexirodalomban a XV. század eleje óta nyomon követhető, magyarul csak 1695-ben látott napvilágot nyomtatásban, amit több XVIII. és XIX. századi kiadás, valamint számos ponyvakiadás követett.⁴⁹ A *Gesta Romanorum* hatása az irodalomra és a népköltészetre a kutatás egyik kedvelt témája,⁵⁰ az összetett szövegahagyományozódás miatt azonban a közvetlen forrás kérdése nem minden esetben tisztázható megnyugtatóan.⁵¹ Nagy segítséget jelentene ebben a Haller-féle fordítás kritikai kiadása, amely az alapul vett kiadástól való eltérések, betoldások mellett a párhuzamos szövegeket is föltüntet.

Exemplum-katekizmusok

Az exemplum-katekizmus eredetét tekintve jellegzetesen evangélikus oktatási forma, a fő szerkezeti típusok itt a loci communes szerinti, a kalendárium formájú és a tematikus felépítés. Katolikus részről az újítások második csoportját a jezsuita ellenreformációs katekézis, ezen belül a Canisius-féle katekizmusok hagyományát követő művek alkotják. Canisius katekizmusai nem tartalmaznak narratív jellegű kateketikai elemeket, s nem adnak alapot a közvetlen popularizálásra, a nyomában járó kiadványok egy része azonban a katekizmust követő értelmező kommentárokból több-kevesebb elbeszélő anyagot is közöl.

-
- 46 Szilády Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Budapest 1880. – Horváth Cyrill: *Temesvári Pelbárt és beszédei*. EPHK 1889, Pötököt. 145–233. – Uő: *Pelbárt és codexeink*. Budapesti Szemle 65 (1891), 382–400, 66 (1892), 21–43. – Uő: *Pomerius (Temesvári Pelbárt)*. Budapest 1894. – Katona Lajos: *Temesvári Pelbárt Stellárium és a „Scala coeli”*. ItK 1900, 158–164. – Uő: *Temesvári Pelbárt példái. Székfoglaló értekezés*. Budapest 1902. – Thienemann Tivadar: *Temesvári Pelbárt német kortársai*. EPHK 1920, 54–61. – V. Kovács Sándor: *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában*. In: *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Vál., jegyz. V. Kovács Sándor. Budapest 1982, 411–442.
- 47 Pomázi Gyöngyi: *Temesvári Pelbárt beszédszerkesztő művészetéről*. In: *Esztetika és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában*. Debrecen 1977, 14–19.
- 48 Lázár Béla: *A „Gesta Romanorum” hatása a magyar népköltészetre*. Ethn 2 (1891), 232–237. – Udo Wawrzyniak: *Gesta Romanorum*. EM 5, 1201–1212.
- 49 Haller János (ford.): *Gesta Romanorum*. Kolozsvár 1695. Kiadta Katona Lajos. Budapest 1900.
- 50 Lázár Béla: *A Gesta Romanorum hatása a magyar műköltészetre I–II*. ItK 1 (1891), 147–160, 235–246. – Timár Kálmán: *Párhuzamok a Gesta Romanorum történetéhez*. Ethn 22 (1911), 250–251. – V. Kovács Sándor: *A Gesta Romanorum és a magyar irodalom*. In: *Gesta Romanorum. Középkori elbeszélések*. Vál., ford. Boronkai Iván. Budapest 1965, 251–269.
- 51 Katona Lajos: *A Gesta Romanorum*. Budapesti Szemle 1900, 101. sz. 232–255. – Dömötör Ákos: *A Gesta Romanorum történetei mint exenplumok*. In: *Toposok és exemplumok régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István – Tamás Attila. (Studia Litteraria 32.) Debrecen 1994, 117–125.

Így például Valentin Leucht, a frankfurti székesegyház papja és a könyvvásárok császári cenzora 1596-ban az üchtlandi Freiburgban, Canisius házi nyomdájában egy tizenkettedrét alakú kötetet jelentetett meg *Vita Mariae Virginis* címmel, amit Canisius katekizmusából és más olvasmányokból állított össze elbeszélő példákkal elegyítve.⁵² A laikus olvasóknak szánt mű előszavában Leucht egy másik előképre is hivatkozik: Tilmann Bredenbach kölni kanonok *Collationum sacrarum libri octo* (1584) című munkájára, melyről később szólunk. Az elbeszélő szövegek, Mária-mirákulumok nagy számát Leuchtnál az magyarázza, hogy ő az időközben ismét hozzáférhetővé vált középkori exemplum gyűjteményekre is visszanyúlhatott. Leucht a Mária-képekről szóló fejezetet a könyv kiemelkedő részévé dolgozta ki, ami előre jelzi a XVII. század egyik új könyvműfaját, a Mária-tiszteletet a Mária-képek összeállításával dokumentáló atlaszokat. Leucht könyvét más műveivel együtt már az ő korában rendszeresen használták. Így például tartalmilag meghatározó exemplum forrásai voltak az egyik első német nyelvű katolikus posztillának, Bartholomaeus Wagner *Homiliarum Centuriájának* (Freiburg, 1607), amely kézikönyvszerű összeállításban 168 elbeszélő történetet tartalmaz.

Ebbe a csoportba tartozik két jezsuita, Antoine d'Averoult⁵³ és Johannes Major egy-egy kateketikai műve, melyek a korábbi példaanyag felhasználásával készültek és egyaránt 1603-ban Douai-ban jelentek meg először. D'Averoult gyűjteménye kétkötetes francia kiadása után (*Les Fleurs des Exemples ou Catechisme historial*) 1614-ben latinul is megjelent (*Flores exemplorum*), s többek között forrásává vált a Major által jelentősen kibővített *Speculum exemplorum*nak.⁵⁴ Ennek az 1603-as, csupán tárgymutatóval bővített újranyomása után 1618-ban már a hatodik, bővített kiadás látott napvilágot *Magnum Speculum Exemplorum* címen. Míg d'Averoult a legújabb kortárs szerzőktől merített, így elsősorban Caesar Baronius *Annales ecclesiastici*⁵⁵ és Laurentius Surius *De probatis sanctorum historiis*⁵⁶ című művéből, Major egy bevált antik és középkori gyűjteményekből összeállított, későközépkori nyomtatványt szerkesztett át a loci communes humanista elvének megfelelően, tárgyszavak szerint rendezett enciklopédikus gyűjteménnyé. Major lényegében megőrizte a különböző forrásokból származó elbeszélések szerkezetét, s művét elsősorban prédikációs segédletnek szánta.⁵⁷

D'Averoult a több mint négyezer elbeszélő történetet a Canisius-féle katekizmus fő részeinek megfelelően rendezte el. Ugyanezt az elvet követte Philippe d'Outreman francia jezsuita 1625-ben megjelent *Paedagogus christianusa* számos exemplummal, mely hat

52 Wolfgang Brückner: *Der kaiserliche Bücherkommissar Valentin Leucht*. Archiv für Geschichte des Buchwesens 3 (1960), 97–180. Vö. Brückner: *Erzählende Kurzprosa* i. m.

53 Rudolf Schenda: *Averoult, Antoine d'*. EM 1, 1097–1099.

54 Juliane Matuszak: *Das Speculum exemplorum als Quelle volkstümlicher Glaubensvorstellungen des Spätmittelalters*. Siegburg 1967.

55 Hubert Jedin: *Kardinal Caesar Baronius. Der Anfang der katholischen Kirchengeschichtsschreibung im 16. Jahrhundert*. Münster 1978.

56 Hildgard Hebenstreit-Wilfert: *Wunder und Legende. Studien zu Leben und Werk von Laurentius Surius (1522–1578), insbesondere zu seiner Sammlung „De probatis Sanctorum historiis“*. Diss. Tübingen 1975.

57 Alsheimer: i. m. 89.

nyelven mintegy negyven kiadást ért meg. Német nyelvterületen az exemplum-katekizmusok sorát Georg Vogler *Catechismus in ausserlesenen Exempeln* (Würzburg, 1625) című munkája nyitja meg, amit a század második felétől számos összeállítás követ.⁵⁸ Vogler exemplumhasználatára jellemző, hogy az elbeszélő szövegek meghatározott értelmi összefüggésen belül állnak, s nem kapnak önálló jelentést. Nem a történetek tartalma, hanem morális implikációja áll az előtérben, s egy-egy elvont vallási tétel bemutatására és értelmezésére szolgálnak. A teológiai kérdésfelvetés után az egyes pontokhoz példák sorozata kapcsolódik. Az exemplumok egymáshoz kapcsolásának alapja rendszerint nem a dogmatikai összefüggés, hanem a meglepetést keltő esemény, a történet egyszerűsége. A példák sorában egyik történet sem önmagában áll, hanem szorosan összekapcsolódik a kiindulásként megfogalmazott kérdéssel. A felsorakoztatott példákat objektivizáló összegzés zárja, amelyben egy-egy általánosan érvényesnek tartott hitigazság fogalmazódik meg. Vogler több mint hétszáz példájának forrása a szentírás mellett mintegy 160 szerző, s az egyházatyák, történeti művek, legendák és szentéletrajzok mellett nagyszámú példát merít a misziók, a Jézusárság és a szodalitások történetéből. Ez utóbbi narratív (litterae annuae, litterae annuae excerptae vagy breviores, historia domus, fructus missionum) és adminisztratív (epistolae generalium, catalogi breves, necrologia) forrástípusok csak néhány évtizeddel korábban jelentek meg először nyomtatásban, s bőséges elbeszélő anyagot kínáltak. Vogler műve jelzi a folyamatot, melynek során a példák elbeszélő mozzanata háttérbe szorul, ezzel párhuzamosan a tanító szándék erősödik, míg az építő jellegű szórakoztatás funkciója továbbra is érvényesül. Az exemplum-katekizmusok sorában utolsónak említjük a Canisius-féle katekizmusok Philipp Scouville-féle átdolgozását (I. rész Köln, 1676. első teljes kiadás Köln, 1682), amely három kötetben a katekizmus kérdései köré csoportosítva összesen csaknem 700 exemplumot tartalmaz.⁵⁹

A példatörténetekkel bővített katekizmusok csoportjába tartozik Vásárhelyi Gergely katekizmus fordítása. Canisius kis katekizmusának első, Telegdi Miklós-féle fordítása (1562) és Vásárhelyi fordításának első, 1599-ben megjelent kiadása nem tartalmaz elbeszélő vonatkozásokat.⁶⁰ A második, 1604-es kiadásban azonban Vásárhelyi a katekizmust kibővítette az „Egy néhány tevelgyő kérdésekre való rövid Keresztyeni feleletek” című résszel, mely a kontroverz teológia vázlataként a katolikus és protestáns tanítás különbségeit kérdés-felelet formában tárgyalja. A transsubstantiációval kapcsolatos kérdésre adott válasz igazolására többek között egy „Csudálatos és rettenetes Historia”-t közöl a hely és idő pontos megjelölésével.⁶¹ Az ördög által megszállva tartott és végül megfojtott eretnek részletesen elbeszéli, föltehetően erdélyi missziós tapasztalatából merített története Krisztus valóságos jelenlétének bizonyítására szolgál az oltáriszentségben. A történetet követő „bizonyásgtételek” az egyházatyák, sőt Luther és Kálvin műveiből vett idézetek ugyanez-

58 Metzger: *Beispielkatechese* i. m. 96–104. – Vö. Karl Schrems: *Die Methode katholischer Gemeindekatechese im deutschen Sprachgebiet vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Aus dem Nachlass hg. Wolfgang Nastainczyk. Frankfurt/M–Bern–Las Vegas 1979. 35–37.

59 Josy Birsens: *Manuel de catéchisme, missions de campagne et mentalités populaires dans le duché de Luxembourg aux XVIIe–XVIIIe siècles*. Luxembourg 1990. 89.

60 RMK I 312.

61 RMK I 387, 277–280. – Vö. Szentiványi Dezső: *Canisius Szent Péter katekizmus* i. m. 55–56.

zel a témával kapcsolatban. Ez a rész a történettel együtt a katekizmus fordítás további két, 1615-ös és 1617-es kiadásában is megtalálható.⁶² Az 1615-ös kiadást Várhelyi tovább bővítette az „Ez könyvecskének világosb értelmére való tanuságok” című résssel, melyben több rövid történetet sorol fel. A többinél részletesebben beszéli el egy közelebről meg nem nevezett, parázna életű kálvinista prédikátor történetét, aki először a törökök közé menekült, majd az „elmúlt esztendőben” Pécsen katolikus hitre tért.⁶³ Várhelyi ezt a történetet is saját tapasztalatából meríthette, mivel a jeltett időben Pécsen tartózkodott.

Apologetikus és morális példagyűjtemények

Az exemplum-katekizmusok és a példatörténetekkel bővített katekizmusok terjedelmi szempontok alapján nehezen oszthatók különböző könyvkategóriákba.⁶⁴ Ugyanígy nem vonható éles határ a csupán exemplumokból álló és az exemplumokkal illusztrált apologetikus, hitvitázó traktátusok között, hasonlóan azokhoz a prédikáció gyűjteményekhez, amelyek gyakran és részletesen idéznek példázatokot, s amelyek használatát mutatók és lapszéli megjegyzések könnyítik meg. Az exemplumnak ez a kiemelkedő hangsúlyozása és használata a történelmiaknak szánt igazoló szereppel függ össze. Feladatuk nem csupán a narratív értelmezés, az illusztráció és az érzelmek keltése, hanem az igazság bizonyítása a természetfölötti beavatkozásának tanúsításával. Exemplumként ezért mindenekelőtt megerősítő és büntető csodák, mirákulumok, figyelemreméltó történelmi események és a hit példa értékű cselekedetei szolgálnak. Az ezeknek megfelelő, egymást gyakran átfedő könyvműfajok a példa-katekizmusok mellett különböző antologikus gyűjtőformák:⁶⁵ az apologetikus és morális példagyűjtemények, traktátusok, prédikációk, csoda-kompendiumok, mirákulumos könyvek, szakrális atlaszok és történet-kalendáriumok.

Az exemplum-katekizmusoknál valamivel korábban jelentek meg a kifejezetten ellenreformációs színezetű történetek különféle speciális gyűjteményei. A sor elején Tilmann Bredenbach hitvédelmi szempontok szerint válogatott és szerkesztett, kommentálatlan exemplumgyűjteménye áll (*Collationum sacrarum libri octo*, Köln, 1584). Bredenbach a példaanyagot a fejezetekben tematikusan, a hit és az egyház értelmezése körüli vitás kérdések klasszikus területei szerint csoportosította.⁶⁶ Ezzel egy időben és ezt megelőzően

62 RMK I 453a, 472, 672–677.

63 RMK I 472, 720–721. – Vö. RMKT XVII/7, 418. – Balázs Mihály – Fricsy Ádám – Lukács László – Monok István: *Erdélyi és hódoltsági missziók I/1. 1609–1616. I/2. 1617–1625*. Szeged 1990, 81–109.

64 Wolfgang Brückner: *Exempelsammlungen. 3. Nachmittelalterliche katholische Exempelsammlungen*. EM 4, 609–626, itt: 614.

65 Vö. Conrad Wiedemann: *Vorspiel zur Anthologie. Konstruktivistische, repräsentative und anthologische Sammelformen in der deutschen Literatur des 17. Jahrhunderts*. In: *Die deutschsprachige Anthologie*. Hg. Joachim Bark – Dieter Pforte. Bd. 2: *Studien zu ihrer Geschichte und Wirkungsform*. Frankfurt/M. 1969, 1–47.

66 Wolfgang Brückner: *Geistliche Erzählliteratur der Gegenreformation im Rheinland*.

olyan összeállítások is megjelentek, melyek példaanyagát a transsubstantiatio vitatott kérdésköréhez kapcsolódva ún. ostya-csodákból, a korporáléval összefüggő mirákulumokból is ehhez hasonló legendás elbeszélésekből állították össze. Ezek közül kiemeljük Johannes Garetius *De vera praesentia corporis Christi in sacramento eucharistiae* (Antwerpen, 1561), Guillelmus a Gent *Exempla illustrium aliquot miraculorum dei beneficio in sacrosancta eucharistia* (Köln, 1584) és Nicola Laghi *I miracoli del santissimo sacramento* (Velence, 1597) című művét. Az erkölcsstanító és a szórakoztató cél összekapcsolását már címében is hangsúlyozza a jezsuita Carlo Casalicchio mintegy kétszáz vallásos példát, fabulát, novellát és trufát applicatio moralisokkal együtt tartalmazó, több kiadást megért, németre is lefordított gyűjteménye (*L'utile col dolce*, I–II, Napoli, 1671–1678).

Az erkölcsi tartalmú példagyűjtemények csoportjába tartozik Vásárhelyi Gergely *Világ kezdetitől fogva josagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái* (Kassa, 1623) című munkája.⁶⁷ Ez az ajánlás szerint „föembereknek, egyházi rendeknek, tisztviselőknek, polgároknak, közrendeknek” egyaránt szánt példatár közel négyezer bibliai, antik és középkori elbeszélést tartalmaz. A csonkán fennmaradt mű két könyvre, ezen belül 93 és 46 részre, s témák szerint kisebb fejezetekre van osztva. Az összeállítás mintája Guillelmus Peraldus (Guillaume Peraud) XIII. századi domonkos szerzetes, lyoni érsek *Exempla (Summa) virtutum et vitiorum* című bibliai példagyűjteménye.⁶⁸ Peraldus műve egészen a XVII. század közepéig az egyik legnépszerűbb erkölcsi példatárnak számított: kéziratok másolatai után 1473-as első, bázeli kiadásától kezdve az 1660-as évekig a legkülönbözőbb helyeken, különféle címváltozatokkal számos kiadásban újra és újra megjelentették.⁶⁹ Vásárhelyi munkája csupán távolról emlékeztet mintájára: Peraldus összeállításra ugyanis két részre osztva tíz, illetve kilenc traktátusból áll, ezeken belül további tematikus csoportok találhatók. A szerkezeti átalakítás mellett Vásárhelyi tartalmilag is jelentősen kibővítette Peraldus anyagát olvasmányaiából és saját tapasztalataiból. Az elbeszélések témaköre rendkívül változatos: az ókori, középkori és kora újkori (benné a magyar) történelem eseményeit épp úgy felöleli, mint az ördöggel, a holtak megjelenésével és a tisztítótűzben szenvedő lelkekkel kapcsolatos történeteket, a szentek legendáit, látomásokat stb. Egy-egy témakörön belül a bibliai példák után a profán történelem eseményei következnek változó hosszúságú előadásban. Az idézeteket, példákat kommentár nélkül közli, mintegy azok

Rheinische Vierteljahresblätter 40 (1976), 150–169. itt: 164–165. – Uő: Bredenbach, Tilmann. EM 2, 764–766.

67 RMK I 528. – Vő. Holl Béla: *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)*. Itk 87 (1983), 150–162. itt: 161–162.

68 Jenei Ferenc: *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. Itk 1961, 594–598. itt: 598.

69 Jean-Thibaut Welter: *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Age*. Paris–Toulouse 1927. 166–168. – Morton W. Bloomfield – Bertrand-Georges Guyot – Donald R. Howard – Thyra B. Kabalo: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500. A. D. Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*. Cambridge, Mass. 1979. nr. 1628. – Richard Newhauser: *Latin Texts with material on the Virtues and vices in manuscripts in Hungary: Catalogue I–II*. Manuscripta 31 (1987), 102–115, 33 (1989), 3–14. itt: I, 108–109, 112. – Michael Chesnutt: *Exempelsammlungen. I. Exempelsammlungen im Mittelalter*. EM 4, 593–604. itt: 594. – Sajó Géza – Soltész Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in Bibliothecis publicis Hungariae asservatur. vol. I*. Budapest 1970, 486–488.

adják a téma kifejtését. Gyakran alkalmaz párbeszédeket az elbeszélésekben. Szívesen idézett narratív forrásai például Plinius, Plutarchos, Szent Gergely *Dialogi*, Súrrius, Delrius, Aeneas Silvius, a különböző rendtörténeti munkák és esztétéletrajzok. A forrásmegjelölés a szöveg után vagy a lapszélén található, néha azonban hiányzik. A gyűjtemény használatát kézikönyvként betűrendes tartalomjegyzék könnyíti meg.

A morális példagyűjtemény típusának késői, már a jelzett időhatáron túli, de jellegzetesen XVII. századi felfogást tükrözö képviselője a jezsuita Taxonyi János kétkötetes munkája, *Az emberek erköltséinek és az Isten igazságának tükörei* (Győr, 1740, 1743). Mindkét kötet három részre oszlik, egy-egy rész tizenkét történetet tartalmaz, s minden történethez három-három morális tanulság kapcsolódik, melyekben számos további elbeszélés található. Mint Jablonkay Gábor megállapította, a történetek segítségével Taxonyi a katolikus erkölcsstan összes lényeges kérdését gyakorlati szempontból, olvasmányosan feldolgozva tárgyalja, s a mű „mintegy középhelyet foglal el az erkölcsstanító és a később egyre jobban kifejlesztett tisztán szépirodalmi próza között.”⁷⁰ Történeteit Taxonyi egyszer példának, máskor históriának vagy fabulának nevezi, s jelzi, hogy a hitelesség szempontjából különböző szinten helyezkednek el. A gyűjtemény számos magyar vonatkozású történetet tartalmaz, közülük több itt jelenik meg először magyarul. Az elbeszélések jelentős részének számos irodalmi és folklór párhuzama ismert. A felhasznált források későközépkori exemplumgyűjtemények új kiadásai (pl. a Major-féle *Magnum speculum exemplorum*), humanista szerzők (Bonfini, Zsámboky) munkái, hagiográfiai gyűjtemények (Laurentius Súrrius), legtöbbször azonban XVII. századi jezsuita szerzők (Michael Pexenfelder, Georg Stengel, Heinrich Engelgrave) prédikációs segédletei és néhány kortárs szerző (Joseph Claus, Johann Ardia) példában gazdag prédikáció gyűjteménye, kateketikai műve.

Az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai

A Mária-legendák és -mirákulumok gyűjteményének középkori hagyománya a XVI. század végi előzmények után csak a XVII. században éled újjá, részben a jezsuiták Mária-kongregációihoz kapcsolódó új könyvműfajokban.⁷¹ Silvano Razzi kamalduli szerzetes a XVI. század végén többször kiadott, *Miracula Della Gloriosa Vergine Maria Nostra Signora* című munkájában például három könyvre osztva ötven-ötven Mária-legendát közöl, ami elsőrendű forrásanyagot jelentett a kateketikai és építő célzatú elbeszélés kompendiumok összeállításának. További korai példák Johannes Bonifatius: *De Divae Virginis Mariae vita et miraculis libri quinque* (Párizs, 1605; Köln, 1610 és 1628) prédikációban való felhasználásra és magánolvasmányként egyaránt ajánlva; Pietro Antonio Spinelli: *Maria Deipara Thronus Dei* (elsőször részleteiben Nápoly és Róma, 1585, 1613, majd olaszból fordítva Köln, 1618–1619), benne az „Exemplorum et miraculorum Deiparae” című elbeszélő

70 Jablonkay Gábor: *Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára*. Kalocsa 1910. 247. – Vö. György: *A magyar anekdota története* i. m. 39.

71 Brückner: *Erzählende Kurzprosa* i. m.

résszel; továbbá Benedictus Gononus: *Chronicon SS. Deiparae Virginis Mariae* (Lyon, 1637), melynek három része közül az első a *Vita et miracula Deiparae* címet viseli.

A jezsuita moráleteológus, Tommaso Auriemma *Affetti scambievoli tra la Vergine Santissima e suoi devoti* (Nápoly, 1657) című munkája a gyakorlati Mária-tisztelet áttekintése. Hatvan fejezetre osztva több száz példautalást és többnyire röviden elbeszélte történetet tartalmaz Máriáról szombati napokra a Mária-kongregációk tagjai számára, Mária „szolgálatának” témái és formái szerint csoportosítva.⁷² Még terjedelmesebb és kézikönyvszerűbb felépítésű két olasz jezsuita, Giovanni Rho és Carolo Bovio egy-egy műve (*Sabati del Gesu di Roma overo Esempi della Madonna*, Róma, 1655, illetve *Exempii e Miracoli della Santissima Vergine Maria Madre di Dio*, Róma, 1672) száztíz, illetve kétszáz elbeszéléssel, melyeket eredetileg szombatoként élőszóval elő is adtak. Ugyanide tartozik a jezsuita Christophoro de Vega *Theologia Mariana* (Lyon, 1653 és 1671), valamint a német-spanyol származású jezsuita, Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana Exquisitissimis Sanctorum Patrum sententiis, rarissimis historiis, selectissimis moralis Doctrinae praeceptis ac per eius simulcra perpetratis miraculis* (Antwerpen, 1658) című mariológiai munkája. Az utóbbiban a kor teljes retorikai érványa felvonul, melyhez a kegyképcsodák mint az igazság tárgyasult bizonyítékai kapcsolódnak.

Ebbe a sorba illeszkedik Kopcsányi Mártontól *A bodog Szüz Maria élete* (Bécs, 1631).⁷³ Fő része Mária hét ünnepére egy-egy verses és prózai elmélkedést, imádságot és egy vagy két (összesen tizenhárom) prédikációt közöl. A 2–6. részben további elmélkedések és imádságszövegek találhatók Mária hét örömről és hét fájdalmaról, tizenkét csillagú koronájáról, segítségül hívásáról, valamint nevének és a rózsafüzérek magyarázatáról. A jellegzetesen enciklopédikus mű az első középkor utáni magyar nyelvű prédikáció, imádság és elmélkedés gyűjtemény, amely kizárólag Mária tiszteletét szolgálja. A ferences harmadrend világi asszonyai számára készített összeállítás felépítése a ferences mariale-típusú prédikáció gyűjtemények szerkezetét követi. Tartalmát tekintve az apokrif források és a későközépkori Mária-irodalom fő motívumait közvetíti, de protestáns szerzőket is idéz, s egyben a XVII. század első harmadában formálódó Regnum Marianum és Patrona Hungariae eszmék egyik alapvetése. Az elbeszélő vonatkozások Kopcsányi szorosan beépíti a beszédek szövegébe. Mária életét apró mozzanatokra bontja, s azokhoz fűzi az elmélkedést. Az epikus elemek, példák sokszor nehezen választhatók szét legfontosabb stilisztikai eszköztől, a hasonlattól, mivel a kettőt gyakran azonos szerepkörben alkalmazza.⁷⁴ A felhasználás egyik lehetősége, amikor egy morális elv vagy hittétel után azt bizonyító és megjelenítő példák sora következik. A másik esetben az eljárás fordított: előbb elmondja a példákat, hasonlatokat, s ezután vonja le a tanulságot. Jellemző vonás a példák, hasonlatok burjánzása, a hasonlított és a hasonlított közti részlet-párhuzamok kibontása. Stílusa aprólékos, magyarázó jellegű, s csak ritkán iktat be hosszabb elbeszélő részeket.

A Mária-kegyképek tiszteletének irodalmi megnyilvánulása a búcsújáráhelyek legendáinak összegyűjtése a Mária-atlaszok, a mirákulomos könyvek és a lelki zárándoklatok

72 Günther Switek: *Auriemma, Thomas SJ*. ML 1, 301.

73 RMK I 596. – Vö. RMKT XVII/7, 434–437.

74 Alexa Károly: *Kopcsányi Márton prózája*. ItK 1971, 601–606. itt: 605.

formájában.⁷⁵ Ezekre itt éppúgy csak utalunk, mint a szentéletrajzokra, amelyek ugyancsak bőséges anyagot kínáltak a példaanyag új szempontok szerinti válogatására és rendszerezésére. Ezek tulajdonképpen exemplummá válása a szentek követésre méltó cselekedetei alapján történt, s így jöttek létre többek között az oltáriszentség- és Mária-tisztelek, az alamizsnálkodók és a szent szolgálók példáinak tematikus gyűjteményei.

Az egyháztörténeti művek példaanyaga

Nagyszámú exemplum található az egyháztörténeti irodalomban. Itt a történelem által „hitelesített” példát bizonyítékként használják és részletesen dokumentálják. Így a speciális gyűjtemények kompilátorai mindenekelőtt Caesar Baronius (*Annales ecclesiastici* I–XII, Roma, 1588) és Laurentius Surius (*De probatis sanctorum historiis* I–VI, Köln, 1570–1575) műveiből merítenek bőséges példaanyagot. Baronius rendtársa, az oratorianus Tommaso Bozio 1592–1593-ban Kölnben két kötetben adta ki *De signis ecclesiae Dei libri XXIII* című apologetikus kompilációját a dogmatika kérdéseire kapcsolódó számos bizonyító exemplummal, jórészt a középkori példairodalomból válogatva. Ehhez hasonló gyűjtemény Jodocus Coccus jülíchi kanonok kétkötetes munkája, a *Thesaurus catholicus* (Köln, 1600–1601). Ezekből merített aztán például Laurentius Beyerlinck antwerpeni kanonok Conrad Lycosthenes Theodor Zwinger által sajtó alá rendezett, *Theatrum vitae humanae* (Basel, 1565) című humanista enciklopédiája katolikus szempontú átdolgozásakor (*Mugnum theatrum vitae humanae*, Köln, 1631).⁷⁶ Jórészt a bollandisták 1643-ban megindított *Acta Sanctorum*ának Index moralisából merítette forrásanyagát az olasz theatinus szerzetes, Giovanni Bonifazio Bagatta, aki 1680-ban Velencében adta ki az Isten munkálkodását példázó és az igaz hitet tanúsító különféle csodajelek kézikönyvét *Admiranda orbis christiani* címen.⁷⁷

A már említett Valentin Leucht ennek a latin nyelvű tudományos irodalomnak a feldolgozását és szélesebb rétegek számára történő hozzáférhetővé tételét is szorgalmazta.⁷⁸ Leucht Bredenbach korábban bemutatott művének fejezeteit önálló kötetekben németre fordítva adta ki, miközben jelentős mértékben kiegészítette, aktualizálta és átszerkesztette az anyagot. A kötetek 1590-től kezdve a *Speculum historicum miraculorum* jellemző középkori cím alatt Mainzban jelentek meg több kiadásban: *Wunder zum Sakrament* (1590), *Wunder zu den christlichen Bildnissen* (1591), *Wunderbare Gesichter und Erscheinungen* (1597), *Mirakel der Freigebigkeit* (1598), *Historischer Spiegel denkwürdiger Schlachten*

75 Hermann Bach: *Mirakelbücher bayerischer Wallfahrtsorte. (Untersuchung ihrer literarischen Form und ihrer Stellung innerhalb der Literatur der Zeit.)* Diss. München 1963. – Brückner: *Erzählender Kurzprosa* i. m. – Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Egy feltáratlan forráscoport: barokk kori mirakulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről.* ITK 89 (1985). 90–100.

76 Wolfgang Brückner: Beyerlinck, Laurentius. EM 2. 279–281. – Az eredeti mű és átdolgozása egyaránt megvolt a Zrínyi-könyvtár állományában. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest 1991, kat. sz. 251, 252–259.

77 Rudolf Schenda: Bagatta, Giovanni Bonifazio. EM I, 1141–1143

78 Brückner: *Der kaiserliche Bücherkommissar* i. m.

und wunderbarer Siege (1598). Leucht kiadásról kiadásra tovább bővítette az anyagot és három traktátussal kiegészítve egy nyolcrészes főlíansban foglalta össze: *Viridarium regium illustrium miraculorum et historiarum. Dass ist, Königlicher Lustgart, Darin die aller vortrefflichsten Miraculn und Historien* (Mainz, 1614). A mű a XVII. század végéig még három kiadást ért meg, gyakran hivatkoznak rá, s különösen nagy hatással volt például Martin von Cochem munkáira.

Traktátus- és prédikációirodalom

Az exemplumban bővelkedő traktátus- és prédikációirodalomból csupán néhány művet emelünk ki, melyek egy része jellemző módon ismét jezsuitákhoz kapcsolódik. A humanista műveltségű Martinus Delrius *Disquisitiones magicarum libri sex* (Leuven, 1599–1600) című, számos kiadást megért kánonjogi műve a XVII. században a legtöbbet idézett boszorkánytraktátus, melynek 265 példátörténete az előadottak igazolására szolgál.⁷⁹ Míg Drexel traktátusaiban viszonylag kevés az exemplum, az ugyancsak jezsuita Georg Stengel *Opus de iudiciis divinis, quae Deus in hoc mundo exercet* (Ingolstadt, 1651) című fő műve, melyben már korábban kiadott aszketikus traktátusait foglalta össze a tanuló ifjúság számára, narratív útmutatásokkal a gyakorlati vallásossághoz,⁸⁰ összesen mintegy ezeröttszáz példátörténetet tartalmaz pontos hivatkozással. Ezt megelőzően Stengel kiadott egy tiszta exemplumgyűjteményt is *Exemplorum libri tres* (Ingolstadt, 1650) címmel. A XVII–XVIII. századi népszerű prédikáció egyik fontos elbeszélésforrásának számító *Opus de iudiciis divinis*-ben a példáknek alapvetően kettős feladata van: hatás elérése és követésre ösztönzés. Ennek megfelelően a történetek kiválasztásának kritériuma nem a történeti hitelesség, hanem az értéktudat közvetítésének képessége. A példák a traktátusokban a teológiai mondanivaló összefüggésében állnak. Az exemplum végső célja mindig egy erkölcsi tétel alátámasztása, amely az olvasónak meghatározott cselekvést sugall és kötelező erejű elhatározást követel tőle. Az eljárás módja alapja az a felfogás, amely a történelmet üdvőtörténetként⁸¹ és egyben az életre tanító egyetlen nagy példagyűjteményként értelmezi.⁸² Példátörténeteit Stengel eredetiben olvasott művekből és másodkézből egyaránt merítette. Fő másodlagos forrásai Laurentius Beyerlinck és Antoine d'Averoult egy-egy korábban említett műve. Az idézett forrásanyagban a mintegy 350 művet jelentő 285 szerző 15 százaléka jezsuita, akiket elsősorban hagiográfiai, aszketikus és rendtörténeti művek képviselnek.

A példátörténetek típusai Stengelnél rendkívül sokfélék: így például csodaelbeszélések, házassággal kapcsolatos trufák, filozófusok apostegmái, vértanú történetek, fabulák,

79 Edda Fischer: *Die „Disquisitionum libri sex“ von Martin Delrio als gegenreformatorische Exempel-Quelle*. Diss. Frankfurt/M. 1975.

80 Schneider: *Narrative Anleitungen* i. m. 116–188.

81 Karl Rahner: *Weltgeschichte und Heilsgeschichte*. In: Uö: *Schriften zur Theologie*. Bd. 5: *Neuere Schriften*. Einsiedeln–Zürich–Köln 1964, 115–135.

82 Rüdiger Landfester: *Historia Magistra Vitae Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*. Genf 1972.

történeti eseményekről szóló híradások és ördögbeszélések. Legfontosabb szerepük az isteni ítélet (előrelátás) jelenvalóságának bizonyítása a világban és az egyes ember életében. A traktátusok formai és tartalmi nyitottságának megfelel a példák nagyfokú affinitása: ugyanaz a történet különböző szövegösszefüggésben is előfordul. A pogány antikvitásból származó vagy vallási vonatkozás nélküli profán témákat tárgyaló történetek (ún. *exempla externa*) igazolják az egyházi, vallási szférát nem érintő megállapításokat, verbalizálják az általánosan érvényes morális tételeket és fokozzák a vallási tartalmú példák (ún. *exempla interna*) tanúsító erejét.

Az exemplumok alkalmazásának módját vizsgálva a példák egy részében kimutatható a redukzív törekvés a feltétlenül szükséges narratív elemekre, legkisebb magra (ún. *Minimalform*). Ennek csupán az a feladata, hogy utaljon az eseményre, amely példászerűen tanúsítja a megelőző állítás hitelességét. Az ilyen exemplum csupán regesztaeszerűen jelzi az eseményt, megnevez valamit, ami aztán történeti tényként igazolható. Ugyanitt megfigyelhető több rövid történet összekapcsolása az állítások hitelességének fokozása érdekében. Ezzel párhuzamosan jelen van a törekvés a rövid tudósítások kibővítésére, a narratív szerkezet érvényesítésére. A példák alkalmazásának harmadik módja az, amikor Stengel bemutatja a történet fontosabb állomásait, a cselekvés motívumait és következményeit. Ezzel megnyílik a lehetőség olyan magatartásformák ábrázolására, amelyekből a mindenkori olvasó saját életkörülményei között érvényes tanulságok is levonhatók. Nem ritka a különböző részletességű, a csupán bizonyító szerepű és az ezen túlmenően didaktikus tartalmakat is közvetítő példák összekapcsolása. Néhány történet feszültségét és ezzel együtt hatását tartalmi és motivikus szélsőségek, illetve a dramatizálási törekvések növelik. A példák tematikus vonatkozási pontja legtöbbször bibliai idézet, az érvelés innen indul és a példák felsorakoztatása után ide tér vissza. A példa és a bibliai idézet szoros összekapcsolása révén a történet gyakran a szentírás applikációjaként, illusztrációjaként vagy értelmezéseként jelenik meg, s narratív teológiaként, narratív etikaként funkcionál.⁸³

Stengel rendtársa, Benignus Kybler 16 éven át templomi és társulati szónokként működött Augsburgban.⁸⁴ *Wunder-Spiegel Oder Göttliche Wunderwerck* című háromkötetes posztumusz művét 1678-ban kezdték megjelentetni Münchenben (II–III. kötet: 1682). A traktátusgyűjtemény összesen csaknem kilencszáz exemplumot tartalmaz, gyakorlati használatát négy mutató segíti. Szerzője nemcsak prédikációs segédletnek, hanem házi olvasmányoknak is szánta. A traktátusok hosszúsága és felépítése egyaránt különböző. Elöl általában egy-egy bibliai idézet áll, melyhez értelmezés kapcsolódik. Ezt követi az ún. antitézis, amihez erkölcsi tanítás járul. Közben hosszabb, allegorikus jellegű elmélkedések olvashatók. Ez a séma egy traktátuson belül többször is megismétlődhet. Az első kötet első traktátusát Kybler színjáték formában írta. A példák a traktátusok különböző részeihez kapcsolódnak, szerepük a bizonyítás mellett a figyelem ébrentartása, az élenkítés.

A magyar nyelvű katolikus prédikációirodalom elbeszélésanyaga a XVI–XVII. században kevésbé feltárt, mint a protestáns prédikációk példázatai ugyanebben az időszakban.

83 Brückner: „Narrativistik” i. m. – Martin Mulsow: *Exemplum und Affektlehre bei Georg Stengel* S. J. Archiv für Kulturgeschichte 73 (1991), 313–349.

84 Vollmer: *Die Exempel* i. m. 13–15.

A narratív elemek alkalmazásában kiemelkedő három prédikációszerző (Telegdi Miklós, Káldi György, Pázmány Péter) közül csupán Pázmány beszédeiről készült olyan áttekintés, melyben az elbeszélő példák megfelelő hangsúlyt kapnak.⁸⁵ Telegdi háromkötetes műve (*Az evangéliumoknak [...] magyarázatya*, Bécs–Nagyszombat, 1577–1580) az első önálló magyar nyelvű katolikus beszédgyűjtemény.⁸⁶ Minden prédikáció elején evangéliumi részlet, majd ennek rövid összefoglalása áll, ezt követi a téma megnevezése és három részre tagolt kifejtése. Az erkölcsi fejtegetések a hittani magyarázatok függvényei, s a példákat, idézeteket a szerző egy-egy hittétel kifejtése keretében bizonyító anyagként használja.⁸⁷ Káldi több évtizedes szónoki tevékenység eredményeként hozta létre kétkötetes beszédgyűjteményét (*Az innepekre-valo predikatioik, Az vasarnapokra-valo predikatioik*, mindkettő Pozsony, 1631).⁸⁸ A beszédek az erkölcsitanító szándék mellett a polemikus hang, laza kompozíció, mellérendelt-felsoroló szerkesztésmód jellemzi. Itt is a példák bizonyító funkciója áll előtérben, amihez egyenrangú célként a gyönyörködtetés és szórakoztatás járul.⁸⁹

A példák alkalmazási technikája rendkívül változatos. A kiindulópont lehet egy vagy több bibliai, patrisztikus vagy más idézet, morális tétel és annak rövid értelmezése, egy antik és egy bibliai utalás ütköztetése, utalás a beszéd vagy az ezután következő példák központi témájára, egymondatos aktualizáló bevezetés. Ezekhez az elbeszélés néha közvetlenül, gyakrabban azonban közvetve, a hihetőséget növelő nyelvi eszközök (közbevetett tanulság, a személyes élményre vagy a forrásra való hivatkozás, kérdés, bölcs mondás stb.) révén kapcsolódik. Ezt követi egy vagy több, példaszerű cselekvés vagy történet változó részletességű előadása, amit hosszabb-rövidebb tanulság, alkalmazás, figyelmeztetés, összegző értelmezés zár le. Az idézett történet és a mondanivaló közti kapcsolatot gyakran külsőlegyes párhuzamokon alapuló, önkényes allegorizálás teremti meg. Más alkalommal több, különböző forrásból merített példa áll egymás után, s az is előfordul, hogy a részletes elbeszélést tekintélyi utalás helyettesíti. A hosszabban elbeszélt történetekben gyakoriak a párbeszéddek. A példa és a hasonlat közti határ gyakran elmosódik, s néha a levont tanulságok is további példákat tartalmaznak. Káldi példáinak forrásanyaga ugyancsak változatos: az antik történetírók, egyházatyák, középkori egyházi írók, rendtörténetek mellett gyakran idéz Delrius, Bzovius, Surius, Blossius és más XVI–XVII. századi szerzők műveiből. A prédikációk témáinak „Laistrom”-ában az elbeszélő motívumok is helyet kaptak; az összeállítás elsősorban kézikönyvként volt használható.

Pázmány prédikáció gyűjteményét (*A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapra és egynehány innepekre rendelt evangéliumokrul prédikációk*, Pozsony, 1636) világiaknak olvasásra, felolvasásra és prédikációs segédkönyvként a papságnak egyaránt szánta.⁹⁰ A szépprózai elemek közül különleges jelentőséget tulajdonít az elbeszélő példának, rövid történeteknek, anekdotikus betéteknek. Mint Bitskey István megállapította,

85 Bitskey: *Humanista erudíció* i. m.

86 RMK I 122, 145, 176. – Vö. Both Ferenc: *Telegdi Miklós élete és művei*. Szeged 1899.

87 Bitskey: *Humanista erudíció* i. m. 17–22.

88 RMK I 601, 602. – Bakó Dorottya: *Káldi György élete és művei*. MKSz 103 (1987), 73–87.

89 Bitskey: *Humanista erudíció* i. m. 22–29

90 RMK I 663.

forrásai között első helyen állnak az ókori auktorok, valamint a patrisztikus kor és a reneszánsz szerzői, míg középkori és jezsuita szerzőkre jóval kisebb arányban hivatkozik.⁹¹ Viszonylag nagy számban találhatók nála nemzetközileg elterjedt elbeszéléstípusok és prédikációs mesék változatai.⁹² Az elbeszélő és más példák beszédbe illesztésekor gondosan ügyel azok aktualitására. A részletesen elmondott történetek mellett gyakran találkozzunk nála tematikus azonosságra épülő példaláncokkal, hasonlatsorokkal és rövid, a lényegre megragadó említésekkel, utalásokkal. A bibliai példákat és a profán történelemből merített elbeszéléseket váltakozva alkalmazza. Pázmány exemplumhasználatát a mértékletesség, a lényeg tömör megragadása, az erkölcsi tanulság egyértelműsége, tudatos és logikus szerkesztés, kiszámítottság jellemzi. Az alapvetően pedagógiai, didaktikai fogadtatás mögött a gyönyörködtetés igénye is meghúzódik. Gyakran alkalmazott eszköze a fokozás, több különböző történet összekapcsolása a feszültség növelése érdekében. Az epikus betoldások fontos feladata a mondanivaló illusztrálása, igazolása, melynek érdekében kuriózumok, extrém történetek idézésétől sem riad vissza.⁹³ A hosszabb történetet többször erkölcsi tanulsággal, közmondással, kérdéssel, idézettel szakítja meg. A rövidebb példákat gyakran erkölcsi tanácsok sorozatába illeszti, vagy hosszabb morális eszmefuttatás bizonyítására, befejezésként idézi. Az is előfordul, hogy a különböző példák ugyanazt a témát más-más oldalról világítják meg. Káldival szemben Pázmány törekszik a történetek külsődleges szimbolikáján nyugvó értelmezések belsővé tételére. A szűkebb értelemben vett exemplum és a prédikációs mese párhuzamos használata és alkalmi összekapcsolása azt eredményezi, hogy a sajátos funkciók közti határok elmosódnak, s a bizonyítást, szemléletességet, a cselekedetek és azok mintáinak bemutatását, az előírást, az elmélkedést, a tudósítást és a felismerést egyaránt szolgálják.

Vitairatok

A XVI. század második fele magyar nyelvű katolikus hitvita irodalmának elbeszélő vonatkozásait Telegdi Miklós és Monoszló András példáján vizsgáljuk. Telegdi *Feleletében* (Nagyszombat, 1580) a bibliai és más idézetek vannak túlsúlyban, saját tapasztalatából vagy más forrásokból vett példák nem szerepelnek. Előfordul azonban, hogy kiválaszt egyet „Bornemisza fabulái” közül, azt polemikus éllel összegzi és az érvelésben vitapartnere ellen fordítja. Így jár el például a jócselekedet Isten általi jutalmazásának bizonyítása kapcsán előhozott Bornemisza-féle történettel, amely egy parasztnak egy répáért adott száz forintról, illetve a Mátyás király által egy tál káposztás húsért adományozott tíz kövarról szól. A történet lényegének elmondása után Telegdi cáfolja az elbeszéléshez fűzött Bornemisza-féle értelmezést mondván: „nem illik ide sem a répa, sem a káposztás hús”.⁹⁴ Telegdi

91 Bitskey: *Humanista erudíció* i. m. 100–102.

92 Timár: i. m. – Schramm Ferenc: *Népköltészeti töredékek a XVI–XVIII. századból*. Ethn 74 (1963), 548–564.

93 Bitskey: *Humanista erudíció* i. m. 141–142.

94 RMNY 476. 152–153.

tartózkodását a példaktól ebben az esetben Bornemisza Telegdi posztilláit és bennük a példák gyakori alkalmazását ért bírálatával magyarázhatjuk.

Más utat választ Telegdi az ellenfelei vádját 24 pontban visszautasító vitairatában (*Egy nehány jeles okai, melyekért [...] nem veheti [...] Luther Martonnac [...] tudomanyat*, Nagyszombat, 1581). Mondanivalója igazolására részletesen felidézi a reformáció korai történetének némely eseményét. Forrásai többnyire neves protestáns szerzők, mint például Johannes Mathesius,⁹⁵ akinek prédikációi számos Luther-monda elterjedésének váltak kiindulópontjává.⁹⁶ De ugyanígy idézi a Luther-követőből katolikussá lett Sebastian Flascht,⁹⁷ akinek áttérését igazoló Luther-ellenes traktátusa Telegdi műve előtt három évvel jelent meg Ingolstadtban,⁹⁸ s aki áttérésének egyik okát a protestáns prédikátorok feleség-cseréjének Telegdi által is részletesen elbeszélte szokásában jelölte meg. Ugyanebben az összefüggésben megtalálható Telegdi példáinak másik fő típusa, az általa hallott „históriák” leírása. Ezekben – mintegy az előadottak hitelességének fokozására – külön súlyt helyez a történet megismerési körülményeinek bemutatására és az informátorokat is megnevezi.⁹⁹ A példák további típusait mutatja az egy-egy állításhoz fűzött tekintélyi hivatkozások sorozata, a jellemzőnek vélt esetek felsorolása és a konkrét történeti események rövid említése.

Monoszlóy András első vitairatában, melyben Telegdi előbb említett művét veszi védelmébe (*Apologia. A közönseges kerestyen hit agazatinac [...] oltalma*, Nagyszombat, 1588), az érvek és ellenérvek rendszerében a példákat csupán utalások, említések, idézetek és ún. „bizonyságok” adják.¹⁰⁰ Ezek egy részét részletesen kifejtve megtaláljuk Monoszlóy három további apologetikus munkájában. A képek tiszteletéről szólva (*De cultu imaginum. Az idvösségre intő kepeknek tiszteletiről valo igaz tudomany*, Nagyszombat, 1589) „A képek csinálásának kezdeti” című fejezetben hosszabb „históriákat”, „csuda lett dolgokat” közöl konkrét ábrázolásokról.¹⁰¹ Ugyanígy a szentek tisztelete kapcsán (*De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozanc valo segetsegekrül*, Nagyszombat, 1589) nemcsak a mű befejező, a szentek közbenjárását bizonyító részében halmozza egymásra a mirákulumok, csodás történetek elbeszéléseit, hanem ezt megelőzően is gyakran idézi a szentírás, az atyák, a zsinatok stb. példáit, históriáit.¹⁰² A kegyelemről és a szabad akaratról írt vitairatban (*De gratia [...] Az Isten malasztjarol, az szabad akarattol es az Istennec akarattjarol valo tudomany*, Nagyszombat, 1600) a téma elméleti tárgyalása miatt elbeszélő történetek nincsenek, a bizonyító példaanyag az idézetekre és hivatkozásokra korlátozódik.¹⁰³ Mindez mutatja a példák különféle típusait és az érvelési kontextusnak szigorúan alárendelt bizonyító funkcióját a vitairatokban.

95 RMNY 496. F5.

96 *Volkserzählung und Reformation* i. m. 776–777. 840.

97 RMNY 496. G6.

98 *Volkserzählung und Reformation* i. m. 283–284. 122. jegyzet.

99 Így pl. RMNY 496. G6–7.

100 RMNY 620.

101 RMNY 632. 200–274.

102 RMNY 633. 479–543.

103 RMNY 868.

Egyetemi disszertációk

Ennek a több felekezetet átfogó, alig kiaknázott forráscsoportnak a szerepeltetését a katolikus áhitati irodalom kontextusában az indokolja, hogy a vallásos irodalomhoz hasonlóan a XVII–XVIII. századi egyetemi disszertációk is nagy számban tartalmaznak példákat, amelyek egy része tartalmilag azonos a vallásos irodalomban szereplő elbeszélő történetekkel. Másfelől a disszertációk jelzik az egyik utat, amelyen át a korábban egyházi kezelésű exemplumirodalom átszivárog a civil társadalom aktív használatába. A mágia, démonológia, kuriozitás, superstitio témakörében készült teológiai, jogi, bölcsészeti és természettudományos disszertációk történeti és más példaanyaga nemcsak a barokk kori történelemfelfogás alakulására vet fényt, hanem egy adott tudásanyag közvetítési módjára és a példaelbeszélések új funkcionális összefüggésére is felhívja a figyelmet. A forrásanyag jelentőségét a történeti elbeszéléskutatás számára jelzi, hogy például Jacob és Wilhelm Grimm mondagyűjteményének forrásai között egyetemi disszertációk és azok forrásai egyaránt szerepelnek.¹⁰⁴ A narratív vonatkozásokat a kiadványtípus szeriális jellege miatt konkrét művek említése nélkül, Christoph Daxelmüller vizsgálataira támaszkodva összegezzük.¹⁰⁵

A jezsuita oktatási rendszerben 1599-ben bevezetett *Ratio studiorum* a Melancthon által kezdeményezett egyetemi reformmal szemben sokáig megakadályozta a történelmi tananyag önállósulását, s azt jórészt csupán az antik auktorok olvasásának és a retorikai imitatio segédeszközeként értelmezte. A XVII. század első felének egyetemi értekezéseiben a történelem elsősorban a múlttól való tudás közvetítési módszereként jelenik meg. Ez a módszer alapvetően összehasonlító jellegű volt, a tipológia és az etimológia elvén nyugodott, s minden dolog gyökerét a bibliában és a klasszikus antikvitásban vélte felfedezni. A disszertációk példaanyagát a szerzők túlnyomórészt kézikönyvekből merítették (pl. Jean Bodin, Johann Weier, Martinus Delrius, Rudolphus Hospinianus), s meghatározott szempontok szerint kivonatolva állították össze.¹⁰⁶

Ez a sajátos modus excerpendi azt eredményezte, hogy ugyanaz a példa különböző intellektuális szinteken, más-más kontextusban is előfordul. Eközben az elbeszélések mikroelemei eltolódnak, hangsúlyai megváltoznak, míg a tartalom ugyanaz marad. Az irodalmi és stilisztikai forma tehát az azonos tartalom mellett a mindenkori használat, a funkció függvénye. A példák kiválasztásának feltétele a történet valóságossága, bizonyítóképessége, melyben két fokozat figyelhető meg: 1/ megtörtént vagy a szerző által megtörténtnek tekintett esetek, 2/ a szerző által tévhitként, „babona”-ként értelmezett esetek, melyeket azonban adott vallási vagy társadalmi csoportok valóságosnak ismernek el. A példák megjelenhetnek tudományos állítást bizonyító vagy tagadó híradás, illetve a tudományos érvelést igazoló példasorozat formájában.¹⁰⁷ A disszertációk példakezelésén nyo-

104 Christoph Daxelmüller: *Disputationes curiosae. Zum „volkskundlichen” Polyhistorismus an den Universitäten des 17. und 18. Jahrhunderts.* Würzburg 1979, 222–249.

105 Uő: *Bibliographie barocker Dissertationen zu Aberglaube und Brauch. I–V.* JbFv 3 (1980), 194–238; 4 (1981), 225–243; 5 (1982), 213–244; 6 (1983), 230–244; 7 (1984), 195–240.

106 Daxelmüller: *Disputationes* i. m. 224–225.

107 Uő: *Exemplum und Fallbericht. Zur Gewichtung von Erzählstruktur und Kontext religiöser*

mon követhető a folyamat, melynek során a tekintélyi hivatkozások kommentáló továbbadását a XVII. század harmadik harmadától fokozatosan kezdi fölváltani a kritikai szemlélet: a topográfiai, levéltári források kutatása, párhuzamosan a „csodás” jelenségek fizikai magyarázatának térhódításával.

Naptári szerkezetű kiadványok

A példakompilációk kedvelt rendező elve a kalendárium-szerkezet: a történetek és minden egyéb tudnivaló hozzárendelése az év meghatározott napjaihoz. Az ilyen szerkezet mögött egyrészt a pontos hely- és időmegjelöléssel ellátott hiteles forráshivatkozás utáni törekvés húzódik meg. Másrészt mintálul szolgált hozzá a szentek kalendáriuma az egyházi év keretében, amit a tridenti zsinat a Martyrologium Romanumban minden egyházmegye számára kötelezővé tett. Végül nem független ez a szerkesztésmód az officiumok olvasmányaitól sem a szerzetesi imarend gyakorlatában.¹⁰⁸ A kalendáriumi beosztás elmétkedésgyűjteményben való alkalmazásának korai előzménye Petrus Canisius *Institutiones*ének (Antwerpen, 1568) „Meditationes quotidianae iuxta ordinem dierum hebdomadae” című része. A Mária-kongregációk ún. laikus breviáriumait közvetlenül megelőző gyűjtemény a douai egyetem filozófia tanára, a jezsuita Antonius de Balinghem *Ephemeris seu Calendarium Sanctissimae Virginis Genitricis Dei Mariae* (Douai, 1629) című műve. Ebben az év minden napján egy-egy Mária-tiszteletéről olvasható megemlékezés, melyhez megfelelő történeti eseményekre, Mária-ünnepekre, templomokra stb. való utalások kapcsolódnak. Ezek alkalmat adnak különböző „históriák” (kegyhelylegendák és más csodaelbeszélések) rövid, utalásszerű közlésére. A történeteket elől betűrendes mutató tárja föl, forrásait Balinghem a lapszélen jelzi. A munka második kiadását Georg Colvener, a douai egyetem kancellárja jelentette meg *Calendarium Sacratissimae Virginis Mariae Novissimum* (Douai, 1638) címen, melyben azonban alig van elbeszélő anyag, s inkább tudományos kompendiumnak, liturgikus és teológiai történeti anyaggyűjtésnek nevezhető az év napjai szerint elrendezve. A jezsuita Toussaint Bridoul *Le Triomphe annuel de Notre Dame ou il est traité chaque jour de l'An des Honeurs que la Vierge a receus du Ciel et de la Terre* (Lille, 1640) című, az év napjaira szóló elmétkedésgyűjteményének középpontjába Máriának a Jézustársaságot védelmező szerepét állította. A kiadványtípus egyik első, széles körben ható nemzeti nyelvű példája Leonard Mayr neuburgi dékán, a bajorországi ellenreformáció alakja *Mariae Stammen-Buch oder taeglicher immerwaerender unser Lieben Frauen Calender* című munkájának Georg Stengel által gondozott kiadása (Dillingen, 1641–1642) három kötetben, amely 1667-ig további három kiadást ért meg. A kalendárium szerkezetű, napi olvasmányként szolgáló népszerű áhitati könyv a Mária-elbeszélések kincseshányaja: több száz egymáshoz kapcsolt történetből áll, melyeket a szerző a kortárs Mária-irodalomból merített.

Beispielgeschichten und wissenschaftlicher Diskursmaterien. JbFv 5 (1982), 149–159. itt: 155–157.

108 Brückner: *Exemplsammlungen* i. m. 617–618.

A naptári szerkezet az alapja Kopcsányi Márton elmélkedés gyűjteményének (*A keresztyéni tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolczuan elmélkedések*, Bécs, 1634).¹⁰⁹ Fő részében tíz hétre, hétfőtől vasárnapig minden egyes napra egy vagy két elmélkedés olvasható Krisztus szenvedéséről és a keresztyén erkölcsről. Az elmélkedések a tíz hét hetven napjának megfelelően hetven fejezetre oszlanak. Az elmélkedések egy részét vers vezet be, az elmélkedés után minden fejezetben „példák”, „próféciai”, „tanulságok” és „imádság” sorakoznak. A példák itt rövid bibliai idézetek, utalások az eseményre, s a próféciai és a tanulságok is a bibliából és más szerzőktől származó idézeteket tartalmaznak. Szorosabb értelemben vett elbeszélő anyag az összeállításban nem található.

Kongregációs kézikönyvek és ajándékkönyvek

Ide sorolható a Mária-kongregációk kézikönyveinek és ajándékkönyveinek az a csoportja, melyben szerep jut az elbeszélő történeteknek. A műfaj prototípusa Frans Coster holland jezsuita *Libellus sodalitatise* (Köln, 1576), mely a különböző helyen működő kongregációknak számos kiadásban megjelent. Ez az összeállítás öt könyvre, ezen belül változó számú fejezetre tagolódik. Az első könyv a kongregáció tagjaira vonatkozó szabályokat és általános vallási gyakorlatokat, a második a vétkek ellen és az erények megszerzésében segítő eszközöket, a harmadik az utolsó dolgokról szóló tanításokat, a negyedik a szentségek és az egyházi szertartások, az ötödik alapvető imádságok részletes magyarázatát tartalmazza. A kötetet himnuszok, imádságok és könyörgések zárják.¹¹⁰ A fejezetek témakörének alárendelt, nagyszámú bibliai, patrisztikus és más idézet lelőhelyét lapszéli hivatkozás jelzi. A szorosabb értelemben vett elbeszélő anyag az összeállításban viszonylag ritka, s a történetekre való szüksézáv utalások túlsúlya és az ezekhez kapcsolódó értelmezések, tanulságok sorozata jellemző.

A kongregációs kézikönyvek fejlődésének következő állomását jelzi a lüttichi Mária-kongregáció kézikönyve (*Manuale sodalitatis B. Mariae Virginis*, Milánó, 1601). Az ismeretlen összeállító már a kötet elején felsorolja forrásait, melyek között több elbeszélő forrás, így például Surius, Cantipratanus és két Mária-életrajz is szerepel. A legelső, római Mária-kongregáció (Prima primaria) felállításának, szabályainak, búcsúinak és könyörgéseinek ismertetése után hét fejezetben, a regula fejezeteihez kapcsolódva lelkigyakorlatok következnek Mária tiszteletéről, a szodalitás szolgálatairól, a bűnbánat és az eukarisztia szentségéről, a vasárnap és a szentek ünnepének megüléséről, a napi áhitatokról, a szentmiséről, a könyörgésekről, valamint a vétkekről és az erényekről. A narratív elemek itt is csupán csíraszerűen, az elmélkedések szövegébe illesztett rövid utalások formájában fordulnak elő. A szodalitások életéből vett nagyszámú csodatörténetet tartalmaz François Véron *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis [...] Miraculis dictae Sodalitatis*

109 RMK I 632. – Vö. RMKT XVII/7, 437–440.

110 Anna Coreth: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung.* Jahrbuch für mystische Theologie 11 (1965), 7–65. itt: 51–64. – A továbbiakhoz vö. Knapp: *Irodalomkinálat* i. m.

illustratum (Köln, 1614) című munkája. A kongregációs tagok erőnyeinek példáit állítja a középpontba az ingolstadti Mária-kongregáció Kaspar Lechner által összeállított kézikönyve (*Sodalis Parthenius a Mariano Academicorum coetu*, Dillingen, 1628).¹¹¹

A magyarországi Mária-kongregációk legelső kézikönyve a nagyszombati szeplőtelen fogantatás kongregáció számára jelent meg (*Mariale Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V.*, Pozsony, 1638).¹¹² Az összeállítás jelentőségét részben az adja, hogy a megjelenés évében a kongregáció előjárója Nádasi János volt. Bár a könyv név nélkül jelent meg, nem lehetetlen, hogy Nádasinak nem csupán a mű megjelentetésében, hanem összeállításában is szerepe volt. A kézikönyv a szokásos bevezető részek (szabályok, búcsúk) után két részre oszlik. Az első rész nyolc fejezetben a kongregációs tagok napi áhitatgyakorlatait tartalmazza elmélkedéssel, imádsággal, könyörgéssel. A második rész hat fejezetre tagolódik, ezek felépítése hasonló az első rész fejezeteinek szerkezetéhez. A fejezetek témái a szentháromság, Krisztus szenvedésének és Jézus nevének, Máriának, az angyaloknak és szenteknek a tisztelete, valamint a vecsernye végzése és a halálra való előkészület. Az összeállítást a külső, tehát már nem tanuló kongregációs tagokra vonatkozó szabályok egészítik ki. A gyakorlatok elején bibliai idézetek állnak, melyekhez történeti események, példaszzerű cselekedetek említése kapcsolódik. Az imádságok után pontokba szedve további történeti példák következnek rövid magyarázatokkal. A narratív elem többnyire itt is csak utalásszerű, s a gyakorlati következtetés, tanulság előkészítését szolgálja.

A könyv jelentőségét fokozza, hogy nemcsak a magyarországi Mária-kongregációk ezután kiadott kézikönyveinek volt mintája, hanem közvetlen előképül szolgált a XVIII. század egyik legnépszerűbb katolikus imádságos könyvének, az *Officium Rákócziánumnak*.¹¹³ Az összekötő kapocs a nagyszombati Mária látogatása kongregáció *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis* (Nagyszombat, 1662) című kézikönyve, melyet a társulat I. Rákóczi Ferenc fejedelemnek ajánlott.¹¹⁴ Az összeállítás jórészt csupán szerkezetében tér el az előzötől: elől kalendáriumot közöl, ezt követik hét részben a különböző áhitatgyakorlatok, míg a kongregáció szabályai és búcsúi a könyv végén találhatók. Az első részben Mária és a halottak officiumához a hét bűnbánati zsoltár és a mindenszentek litánia kapcsolódik. A 2–7. részt a kongregációs tagok napi áhitati alkalmaihoz, a bűnbánat és az eukarisztia szentségéhez, Jézus nevéhez, Máriához, a kongregáció védőszentjeihez fűződő és különböző egyéb áhitatgyakorlatok alkotják. A védőszentek száma az előző összeállításhoz viszonyítva megnőtt, s ebben a fejezetben a többenél nagyobb számban találunk rövid narratív betéteket a különböző szentéletrajzokból. A kiadvány további átalakulásának, utóéletének vizsgálata külön feladat.

A Mária-kongregációk kézikönyveihez hasonló összeállítások születtek a jezsuiták más társulatainak is. Így például a soproni oltáriszentség szodalitás kézikönyve (*Manuale Sodalitatis S. S. Corporis Christi in Collegio S. J. Sopronii*, Bécs, 1642) a szokásos búcsúk,

111 Vö. Bernhard Duhr: *Zur Geschichte der Marianischen Kongregationen in Deutschland*. Stimmen aus Maria Laach 78 (1910). 157–168, 290–307, 377–387. itt: 378.

112 RMK II 529.

113 Vö. Holl Béla: „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákócziánum* története.) Vigilia 1955, 405–411.

114 RMK II 995a. 1668-as kiadása: RMK II 1154.

regulák és a társulatba lépéskor mondandó imádság után napi és más alkalmakra szóló áhitatgyakorlatokat tartalmaz könyörgésekkel, olvasmányokkal és figyelmeztetésekkel.¹¹⁵ Az elbeszélő történetek, néha több is egymás után, rendszerint a figyelmeztetésekbe és az olvasmányokba vannak beleszöve. A históriák elsődleges feladata a helyes cselekvés bemutatása, az erkölcsi megállapítások szemléletessé tétele és az elmélkedésre ösztönzés.

A kézikönyvek mellett több-kevesebb elbeszélő anyagot tartalmaznak a kongregációk ajándékkönyvei (strena, xenia), melyek a tagok másik fontos aszketikus olvasmányait jelentették. Így például a müncheni kisebb Mária-kongregáció több kiadást megért, időközben jelentősen kibővített ajándékkönyve (*Alphabetum Sodalitatis B. Virginis*, München, 1616) az atyák mondásai mellett a szentek életéből vett nagyszámú példatörténetet tartalmaz.¹¹⁶ Ide tartozik a jezsuita Franciscus Stanislaus Phoenicius (Fenicki) először Lublinban 1632-ben megjelent műve, amely később a nagyszombati Mária születése kongregáció ajándékkönyveként is napvilágot látott (*Magna Hungariae Domina cum suo mancipio*, Nagyszombat, 1702).¹¹⁷ A két részre, ezen belül nyolc-nyolc fejezetre osztott összeállítás Mária tiszteletének történeti példái és a hozzájuk kapcsolt elmélkedések segítségével mutatja be, hogy a történelem folyamán Mária miként segítette a hozzá fordulókat. A második rész 5. és 6. fejezetében Mária jótéteményeinek és szolgálatának nemzetközi és magyar vonatkozású példái olvashatók. Az összeállítást a nagyszombati kiadásban a kongregáció szabályai és búcsúi egészítik ki, a könyvet tehát kézikönyvként is használhaták.

Ez az áttekintés egyrészt megmutatta, hogy az exemplumhasználat gyakorlata jóval összetettebb volt az elméletnél, s hogy az 1640-es évekig a barokk kori katolikus egyházi irodalom elbeszélő elemekkel dolgozó vonulatának nagyjából mindazok a kiadványtípusai, tartalmi és szerkezeti megoldásai kialakultak, amelyek a következő százötven évben meghatározták a könyvtermelést. Az új könyvtípusok száma ezt követően jelentősen nem gyarapszik, gyökeresen új megoldások nem születnek, s a nemzeti nyelvű fordítások és az új kiadások révén a szövegek népszerűsítése lép előtérbe. Az említett forrástípusokon kívül továbbiak is számításba jöhetnek (pl. tankönyvek, iskolai jegyzetek). Mindegyik típusnak megvannak a maga fejlődési tendenciái, ezeket nem mindig tudtuk kellően érzékelteni.

Másrészt az áttekintés tovább bővítette a példabeszédre mint műfajok gyűjtőmedencéjére vonatkozó kutatások forrásanyagát, valamint az exemplum tartalmára, szerkezetére és használatára vonatkozó ismereteket különböző szövegösszefüggésekben. Az exemplum formai és funkcionális megváltozását a XVI–XVIII. században nálunk eddig elsősorban protestáns szerzőknél és csupán egyetlen műfajban, a prédikációban kutatták.¹¹⁸ Az átte-

115 RMK II 1585.

116 Vö. Duhr: i. m. 378–379.

117 RMK II 2125.

118 Alvinczi Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból*,

kintés rávilágít a későközépkori narratív hagyomány átértékelődésének eddig kevésbé ismert összefüggéseire, s pontosabbá teszi a kora újkori exemplum meghatározását, típusait és alkalmazási lehetőségeit. Figyelembe véve a szakirodalom megállapításait,¹¹⁹ a következőket teázszzerűen így összegezhettük:

1. A XVI–XVII. században az exemplum többszörösen beágyazott, másodlagos irodalmi használati forma. Nem tartalmilag vagy formailag, hanem kizárólag funkcionálisan meghatározható szövegegység. Átfogja a legkülönbébb elbeszélő műfajokat és nem elbeszélő elemeket, nyelvi építőköveket. Az exemplum vallásos, moralizáló, példaszzerű elbeszélésként, narratív rövidformaként való leszűkítő értelmezése és a folklorisztika hagyományos műfaji kategóriái a meghatározásban nem alkalmazhatók. Az exemplum ún. „vonatkoztatott forma”, egy szöveg az applicatio révén válik exemplummá. Retorikai szempontból különbséget kell tenni az exemplum a) mint pusztá tényállás az alkalmazás előtt, b) mint aktualizált, adott esetre vonatkoztatott összehasonlítási tárgy között.¹²⁰ Önmagában az exemplum nem hordoz értelmet, azt mindig a kontextustól nyeri, ezért ki van téve a retorikai visszaélésnek. Az argumentatio és a persuasio eszközöként megvilágítja és kézzelfoghatóvá teszi az elvont tartalmakat, átmeneti formát alkot a retorikai és az exegetikai módszerek között. Az erkölcsi tanítás közvetítőjeként nem elsősorban az általános erkölcsiségre vonatkozik, hanem mindig egy bizonyos magatartásmódra adott probléma összefüggésében. A kontextus, a pragmatikus helyzet és az exemplum alaphelyzete rendszerint azonos, s ebben az azonosságban van az exemplum meggyőző, cselekvésre vagy a cselekvés elhagyására ösztönző mozzanata.¹²¹

2. Az exemplumhasználat eszmei alapja a történelemnek mint visszatérő események és tanulságos történetek összességének az értelmezése. A történelem paradigmátikus használata révén az exemplumban a valódi történelem és a mítosz, legenda, költészet határai

leveleiből. Sajtó alá rendezte Heltai János. Budapest 1989. 249. – *Kecskeméti Alexis János Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*. Sajtó alá rendezte Szuromi Lajos. Bev. Gombáné Lábos Olga. Budapest 1974. 68–73. – Tarnóc Márton: *A késő reneszánsz retorikus próza történetéből. Geleji Katona István*. ItK 77 (1973). 548–557. – Nemeskürty: *Bornemusza* i. m. – Dömötör Ákos: *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*. Theológiai Szemle U. F. 28 (1985). 15–21. – Uő: *A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben*. Uo. 326–334. – Uő: *Példázatok a 18–19. századi protestáns prédikációkban*. In: *Vallási néprajz*. III. Szerk. Dankó Imre – Küllös Imola. Budapest 1987. 234–243. – Uő: *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 25 (1988). 15–30. – Győry I. János: *Az exemplumok szerepe Tofeusz Mihály szoltármagyarázataiban*. Studia Litteraria 28 (1991). 79–90. – Uő: *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopedizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*. Könyv és Könyvtár 15 (1987). 53–75.

119 Rudolf Schenda: *Stand und Aufgaben der Exempla-Forschung*. Fabula 10 (1969). 69–85. – Daxelmüller: *Zum Beispiel* i. m. – Gyénis: *A reneszánsz széppróza* i. m. – Vö. DS IV, 1885–1902.

120 Moos: i. m. 332.

121 Stierle: *Geschichte als Exemplum* i. m. 356–357.

elmosódnak.¹²² Ezzel az exemplum igazolni látszik a felfogást a történelemnek mint összehasonlítható történetek összegének morális, tanító szerepéről, példa- és előkép jellegről. A történelemnek mint megtörtént eseménynek a tényszerűsége az exemplumban távol áll a történelem modern értelmezésétől. Az exemplum formái egyezéseket keres a jelen erkölcsi, vallási nézetei és a múlt eseményei, elbeszélő hagyománya között. Ezzel tükrözi a történeti gondolkodás tipologikus formáját, a történelem fenomenologikus felfogását. A XVIII. században a szintagmatikus történelemértelmezés előtérbe kerülésével párhuzamosan megfigyelhető az exemplum fokozatos háttérbe szorulása a művelt elit rétegek körében.¹²³

3. A későközépkori helyzethez viszonyítva fontos változás, hogy az exemplumok forrásai között a kortárs szövegek, a bibliai történetek, a történeti események, cselekedetek és a legendás, kitalált történetek egyenrangúan egymás mellett élnek. Az utóbbiak aránya fokozatosan csökken. A nemzetközi motívumok mellett növekvő számban megjelennek a helyi eredetű, az annak mondott és a szorosan rendekhez kötődő történetek. Az exemplum által közvetített eszmék körében az üdvösség keresés helyett a morális tanítás lép előtérbe. A szerkezeti átalakulást jelzi a kidolgozás kispikái igényének gyakori elmaradása, a különféle redukált formák nagyarányú térnyerése. A továbbélés fontos összetevője, hogy az exemplum egészen a XVIII. század második feléig jelentős szerepet játszik a retorika-oktatásban.

4. Az új használati összefüggésekre utal az exemplum helyének megváltozása a prédikációban, illusztratív, tanító és szórakoztató szerepe a loci communes elv keretében, továbbá funkcionális összekapcsolódása az idézetekkel, a hasonlatokkal, az allegóriával, a szentenciával, a tekintélyírvvel és az emblémával. A terjedési lehetőségek megváltozását mutatja a nyomtatott könyv, az új kiadványtípusok folyamatos megjelenése az exemplum hordozók között. Ennek következtében a hangsúly a kollektív befogadásról fokozatosan az egyéni befogadásra, a hallásról az olvasásra helyeződik át.¹²⁴

5. Az exemplum nem korlátozódik a homiletikai, vallási-didaktikus és épületes irodalomra, hanem a kifejtést, következtetést segítő anyagként szerepet játszik a jogi, természettudományos szövegekben is, jelezve az exemplum elvilágiasodási folyamatát, világi olvasmánnyá válását. Formája összhangban áll annak a szövegnek az intellektuális szintjével, amelyben alkalmazzák. A kontextuális szerkezetelemzés megmutatja a különböző műfaji sajátosságok összecsapását, a példatörténet elemeire bomlását, az elbeszélő szerkezet mikroelemeinek eltolódását, a morális applikáció elmaradását és új értelmezési kapcsolatok keletkezését. A részletes elbeszélés, az elbeszélés típusok összekapcsolódása, a motívumok kombinációja stb. szükség esetén rövidebb szabott elbeszélésre, a morális

122 Stierle: i. m. 358–359. – Vö. Reinhart Koselleck: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/M. 1979.

123 Dietrich Harth: *Christian Wolffs Begründung des Exempel- und Fabelgebrauchs im Rahmen der Praktischen Philosophie*. Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 52 (1978), 43–62. – Vö. Christoph Daxelmüller: *Erzähler auf der Kanzel. Das Exemplum in jüdischen Predigten des 19 und 20 Jahrhunderts*. *Fabula* 32 (1991), 33–66.

124 Benedek Katalin: *Az exemplumtól a meséig. A kispika terminológiai és műfaji változásai*. Diss. Budapest 1989, 50–63.

mondanivalót hordozó szűzsére, a nemnarratív idézetre, leírásra, megemlékezésre, rövid említésre, célzásra, irodalmi hivatkozásra redukálódhat. Szerkezete és kezelése felvilágosítást adhat az exemplum segítségével kapcsolatba kerülő szerzők és olvasók műveltségi állapotról.¹²⁵

6. Az exemplumot analóg szerkezet, alapvető kettősség jellemzi. A nemnarratív kontextus számára meghatározott szabályok, sajátos kivonatolási technika szerint választják ki. Tartalmi szempontból megkettőzhet, hasonlósági láncokká kapcsolódhat össze és aktualizálhat. Ez egyben meghatározza a szájhagyomány és a szerző korabeli valósághoz való viszonyának megítélését. Az exemplum az áthagyományozott formában mindig írásban jelenik meg. Ez alapvető jelentőségű a szóbeliség–írásbeliség, a könyvből szerzett tudás–saját megfigyelés, a reális valóság–előre meghatározott valóságtapasztalat viszonyára nézve. A valóság megtapasztalásának zsinórmértéke a tekintélyek által hitelesített írásos hagyomány. Az írásos hagyomány és a szóbeliség kapcsolata nem határozható meg úgy, hogy egyszerűen az újra meg újra feldolgozott exemplumgyűjteményeket jelöljük meg a szájhagyomány kiindulópontjaként. Szükség van mindazoknak az írásos közvetítőknak a vizsgálataira, amelyek közvetett vagy közvetlen forrásai voltak a szájhagyománynak.¹²⁶

7. Az exemplumok csoportosítására számos különböző tipológia készült. A klasszikus elbeszélő műfajokat alapul vevő csoportosítások lényegében éppúgy célt tévesztettek,¹²⁷ mint a szövegek forrás, tartalom¹²⁸ vagy egy kiválasztott motívum¹²⁹ szerinti beosztása. Az egyetemes igénnyel fellépő tipológiáknál pontosabbnak látszanak azok, amelyek egy-egy szerző vagy gyűjtemény anyagát rendszerezik az exemplumkezelő gyakorlat,¹³⁰ a szerzői szándék és a szövegekre jellemző vonások alapján.¹³¹ Mindenféle osztályozást viszonylagossá tesz és az összevetést nagyon megnehezíti azonban a fogalomhasználat különbözősége és az alapul vehető kritériumok (pl. forrás, szövegközvetítés módja, szereplő személyek, logikai szerkezet, irodalmi forma, kontextus, alkalmazásmód) sokfélesége. Egy-egy szerző exemplumkezelő gyakorlata eredményesen csak komplex módszerrel, a tartalmi, műfaji, funkcionális szempontok, a kulturális, társadalmi kontextus és az ezek által meghatározott szöveggeneráló elvek (ún. szövegfölötti karakter konstellációk) együttes

125 Christoph Daxelmüller: *Narratio, Illustratio, Argumentatio. Exemplum und Bildungstechnik in der frühen Neuzeit*. In: *Exempel und Exempelsammlungen* i. m. 77–94. itt: 80–81.

126 Uő: *Exemplum*. EM 4. 627–649. – Uő: *Literarisierte Mündlichkeit – mündliche Schriftlichkeit. Anmerkungen zum Weltbild und zur Weltdeutung mittelalterlicher und nachmittelalterlicher Exemplaautoren*. In: *Volksdichtung zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit* i. m. 125–145. itt. 131–133.

127 *Predigtmarlein der Barockzeit* i. m. – Herbert Wolf: *Erzähltraditionen in homiletischen Quellen*. In: *Volkserzählung und Reformation* i. m. 704–756.

128 Welter: *L'exemplum* i. m.

129 Frederic C. Tubach: *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Helsinki 1969. (2. kiadás 1981) – Karel Dvořák: *Soupis Staročeských Exempel. Index Exemplorum Paleobohemorum*. Praha 1978.

130 Schade: i. m.

131 Heidemarie Gruppe: *Katalog der Luther- und Reformationssagen des 19. Jahrhunderts*. In: *Volkserzählung und Reformation* i. m. 295–324. – Rehmann: i. m. – Dömötör Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Budapest 1992.

figyelembevételével vizsgálható.¹³² Bármiféle tipologizálás kizárólag az adott exemplumanyag sajátos jegyeinek összessége, illetőleg ezeknek a jegyeknek a kombinációja alapján hozható létre.¹³³

8. A különböző kiadványtípusokban egyaránt nagy szerepet játszó jezsuita szerzők exemplumhasználatának fontos jellemzője, hogy az nem jelent gyökeres szakítást a középkori gyakorlattal. Az exemplumok jezsuita használatára jelentős hatással volt, hogy Loyolai Ignác az ajánlott normák megvilágítására és igazolására idővel egyre több, elsősorban a patrisztikus irodalomból merített elbeszélő példát, idézetet alkalmazott írásaiban.¹³⁴ Az exemplum a jezsuita szerzőknél is a vallási eszmék terjesztésének, a tanításnak, az építő szándék megvalósításának és a bizonyításnak fontos eszköze, míg a szórakoztatás rendszerint háttérbe szorul. Nem a történetek tartalma, hanem erkölcsi tanulsága az elsődleges. Az exemplumok nem önmagukban állnak, hanem a kontextus, a retorikai összefüggés révén szorosan összekapcsolódnak egy vallási, teológiai, erkölcsi állítással vagy azok értelmezésével, gyakorlati megvalósításával. A funkció adott szövegösszefüggésben mindig a szerzői szándék függvénye. A szövegek kiválasztásának alapvető szempontja az alkalmazhatóság. Exemplumként szerepelhet minden olyan irodalmi, nyelvi alakzat, amely adott értelmi összefüggésben didaktikus funkciót tölt be. A jezsuiták általában törekszenek a rövid, tömör előadásra, az elbeszélés redukciójára, a szerzői szándéknak megfelelő „lényeg” megragadására. A felhasznált források és műfajok köre bővül, s megjelennek a jezsuita szentekkel, missziókkal és társulatokkal, valamint a társaság jeles tagjaival kapcsolatos történetek, ami egyben jelzi az exemplum egyik megújulási lehetőségét. Mindezek a sajátosságok a befogadó szövegkörnyezettől, a szerzői célkitűzéstől és invenciótól függően kisebb vagy nagyobb mértékben módosulhatnak.

9. A XVI–XVII. századi katolikus és protestáns exemplumhagyomány összevetése azt mutatja, hogy a különböző felekezetek exemplumhasználatában több az azonosság, mint a különbség. Ezt érthetővé teszi egyrészt az exemplumra vonatkozó retorikai elvek nagymértékű hasonlósága, másrészt a loci communesről és az exemplumról mint tanító példáról vallott humanista felfogás átvétele. Az exemplumot hordozó protestáns könyvtípusok többsége a XVI. század második felében alakult ki, nagyjából egy időben vagy valamivel korábban, mint a megfelelő katolikus kiadványok. Lényegében azonosak voltak az exemplumanyag befogadó műfajai, forrásterületei és történeti rétegei, melyekből a csak részben felekezetspecifikus kézikönyvek egyenrangú használata mellett a különböző szerzők és

132 Tubach: *On Classifications* i. m.

133 Gudrun Hahner: *Exempelgebrauch im Lauretanum Mariale des Laurentius Lemmer, Würzburg 1687*. Würzburg 1983. – Lothar HolTMann: *Exemplerkatalog zu Martin Pruggers Beispielkatechismus von 1742*. Würzburg 1987. – Wolfgang Beck: *Protestantische Beispielerzählungen und Illustrationsmaterien. Ein Katalog aufgrund der Erbauungsbücher von Johann Jacob Otho*. Würzburg 1992.

134 Fischer: *Die „Disquisitionum magicarum libri sex“* i. m. – Metzger: *Beispielkatechese* i. m. – Schneider: *Narrative Anleitungen* i. m. – Vollmer: *Die Exempel* i. m. – Wassilia von Hinten: *Wundererzählungen als Exempel bei dem Jesuiten C. G. Rosignoli*. JbV 3 (1980), 65–74. – Hugo Rahner: *Ignatius von Loyola als Mensch und Theologe*. Freiburg–Basel–Wien 1964, 240–242.

kiadványtípusok eltérő arányban válogattak. Közösek voltak az alkalmazás technikái (pl. a múlt és a jelen közti tipológiai egyezések keresése; halmozás; különböző cselekménytípusok és motívumok, illetőleg eltérő eredetű és jellegű szövegek kombinációja), a narratív–nem narratív exemplumok kettőssége, az előadásmód változatai (pl. utalás; részletes elbeszélés; hallgatókra alkalmazás), a témakezelés (pl. a különös helyzetek kedvelése; a hősök és a hozzájuk tartozó megszokott szerepkörök szétszakítása) és az exemplum funkciói (pl. az adott vallási közösség normáinak, értékrendjének erősítése; az ellentétes álláspontok visszaszorítása). A protestáns példaanyagban is nagy számban találhatók nemzetközi folklór motívumok, elbeszéléstípusok és ezek szövegváltozatai. További közös vonás, hogy a speciális témák körül egy ún. exemplum törzsanyag alakult ki, s hogy a szövegek használata és kidolgozása végső soron a szerzők példakedvelésétől és elbeszélő adottságaitól függött. Felekezetektől független jelenség az is, hogy a tanító és szórakoztató szempontok némi időbeli különbséggel, de mindenütt fokozatosan előtérbe léptek a teológiai, eszkatologikus érdeklődés rovására.

A különbségek felé fordítva a figyelmet, a protestáns szerzőknél az exemplum elsődleges feladata az új életeszmény, életvitel, értékrendszer, egyéniség- és vallásosság-felfogás közvetítése, amit a katolikus szerzők eszközeivel nagyrészt azonos módszerek alkalmazása mellett elsősorban az értelmezés, a tartalmi arányok és a szövegek belső hangsúlyainak megváltoztatásával kívántak megvalósítani. A protestáns anyagban általában nagyobb arányban szerepelnek a bibliai, ezen belül az ószövetségi példák, az antik, mitikus és történeti tárgyú exemplumok, valamint a fabulák, mesék és az ördög-elbeszélések, míg a szentek legendáiból vett példák viszonylag ritkábban fordulnak elő. Ezek az arányok azonban a különböző szerzőknél és művekben jelentősen változhatnak. A hagiográfiai elemek visszaszorulásával és átértékelésével egy időben gyakori exemplum témává vált a protestáns mártírológium, melynek katolikus részről tipológiai megfelelője az új rendi szentek nagyarányú szerepeltetése exemplumhősként. Különbség az is, hogy protestáns oldalon jóval kisebb a latin nyelvű exemplumanyag jelentősége, mint a nemzeti nyelvűé, de az összehasonlító vizsgálatban az sem mellőzhető.

Mindebből az elbeszéléstörténeti kutatások számára az következik, hogy egyrészt tekintetbe kell venni mindazokat a nem elbeszélő szövegeket, amelyek exemplum funkcióban szerepelnek. Másrészt szakítani kell az exemplumot a szöveggörnyezetétől elkülönítő felfogással, s fokozott figyelmet kell fordítani a példa kontextusára, szerkezeti integrációjára, konkrét alkalmazására. Az exemplumot alkalmazó szerzők egyéni és közös vonásainak, egymásra építkezésének, az exemplum továbbélésének (pl. a példázatos, moralizáló történetek kedvelése a felvilágosodás erkölcsstani irodalmában),¹³⁵ illetőleg ún. elhalásának, a műfaji változás arányainak és törvényszerűségeinek kérdései antológia-szerű összeállítások¹³⁶ alapján nem megválaszolhatók. Egyaránt szükség van a téma- és motívumtörténeti vizsgálatok folytatására, kritikai szövegkiadásokra és monografikus vizsgálatokra.

135 Biró Ferenc: *A barokk és a felvilágosodás között. (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben.)* It 72 (1990), 217–278. itt: 227–232.

136 Szabó Lajos: *Monda nekik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból.* Budapest 1982. – Sinkó Ferenc: *Csodatörténetek. Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből.* Budapest 1985.

II. rész: Az irodalom és a folklór határán: Nádasi János élete és munkássága

1. Nádasi János pályája

Az írói életművek értelmezéséhez, keletkezésének és hatásának megértéséhez nélkülözhetetlen az életpálya alakulásának, színtereinek és szakaszainak ismerete. Érvényes ez azokra a szerzőkre is, akiknek pályája nem bővelkedik látványos eseményekben, fordulatokban, s akik egész életükben háttérbe húzódva, mintegy rejtve dolgoztak.

Nádasi János részletes életrajza mindeddig hiányzott. A rendi biográfiai és bibliográfiai kézikönyvek életrajzai nagyon szűkszavúak, rendszerint a nekrológ szövegére,¹ illetőleg egymásra mennek vissza, és sok pontatlan, ellentmondásos adatot tartalmaznak.² Ugyanez érvényes a nemzeti, német és magyar életrajzgyűjteményekre.³ A rendtörténeti feldolgozásokban Nádasi neve életrajzi összefüggésben ritkán fordul elő, a Collegium Romanum történetirója például éppen csak megemlíti.⁴ Az életúttal kapcsolatos kiadott források száma rendkívül kevés.⁵ A művekben önéletrajzi utalás csak elvétve található,

-
- 1 FKP Ms. 118.D.10. Elogia defunctorum ab Anno 1666 usque an. 1707. Patrum et fratrum Societatis Jesu, per Provinciam Austriaco-Hungaricam. – EK Ab 139. Epistolae et Elogia defunctorum e Soc. Jesu. Tom. III. – EK Coll. Pray. Tom. XXX. Actum Academicorum Collegii Societ. Jesu Tyrnaviae. Tomus Decimus Septimus. Inchoatus Anno MDCXXXVI. 1. Januar usque 1733. (Dobronoki György vezette 1637. X. 11-ig.)
 - 2 Philippus Alegambe: *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*. Antverpiae 1643, 260. – Joannes Drews: *Fasti Societatis Jesu*. I. Pragae 1750, 259–260. – Elesban de Guilhermy: *Ménologe de la Compagnie de Jésus. Assistance de Germanie. Première Série. Autriche. Bohème etc. Vol. 3, Ser. 1, P. 1–2*. Paris 1898, 1, 197–199. – Ludwig Koch: *Jesuitenlexikon. Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt*. Löwen-Heverle 1962, 1269. – Giuseppe Antonio Patrignani: *Menologio die pie memorie d'alcuni religiosi della Compagnia di Gesù. Tom. 1. Memorie di marzo. Venezia 1730, 23–24. – Sommervogel V 1520–1537, IX 710–711, XII 604, 1164. – Southwell 481–482. – Stöger 239–242. – Alexander Szöreny: *Propylaeum bibliothecae almae, ac celeberrimae Universitatis Graecensis*. Graecii 1703, 58–61. – Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. I–III*. Budapest 1912–1914. itt: II, 151–152. – DS XI 16–18. utal a korábbi irodalom néhány ellentmondására.*
 - 3 Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. II*. Budapest 1858, 212–213. – Christian Gottlieb Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon. I–IV*. Leipzig 1750–1751. itt: III, 801–802. – Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Budapest 1891–1914. itt: IX, 500–507. – *Allgemeine Deutsche Biographie. I–56*. Leipzig 1875–1912. itt: Bd. 23, 208.
 - 4 Riccardo G. Villoslada: *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesù (1773)*. Romae 1954, 309.
 - 5 Johann Andritsch: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*. Graz 1965. – Uő: *Die Matrikeln der Universität Graz. Bd. 2. 1630–1662*.

levelek csak kivételesen maradtak fenn, bár továbbiak előkerülésére lehet számítani. Mindebből következik, hogy az életrajz összeállításában a többnyire szükséztől elhanyagolt kéziratos forrásanyaghoz kellett fordulnunk.⁶ E munka során találkoztunk az ismert jelenséggel, hogy míg a Jézustársaság történetével kapcsolatos forrásanyag rendkívül bőséges, a társaság tagjairól – a jelentőseket is ide értve – néhány kivétellel összehasonlíthatatlanul kevesebb forrás áll rendelkezésre.

Tanulmányi évek, felkészülés (1614–1643)

Nádasi János 1614. január 12-én született Nagyszombatban.⁷ A város nem csupán ifjúaságának színhelye, hanem későbbi életútjának is egyik fontos állomása, a három részre

Graz 1980. – Franz von Krones: *Geschichte der Karl Franzens-Universität in Graz*. Graz 1886. – Cat. pers. Prov. Austr. – Cat. gen. Prov. Austr.

- 6 ARSI Austr. 4. I. Austria. Epistolae P. Gen. – Austr. 5. I–II. Austria. Epistolae P. Gen. 1635–1648. – Austr. 6. Austria. Epistolae P. Gen. 1648–1656. – Austr. 8. I–II. Austria. Epistolae P. Gen. 1663–1679. – Austr. 15. Austria. Epistolae Generalium ad Consultores 1671–1710. – Austr. 26. Austria. Catalogus Triennalis a. 1636. – Austr. 27. Austria. Catalogus Triennalis a. 1639. – Austr. 28. Austria. Catalogus Triennalis a. 1645–1649. – Austr. 29. Austria. Catalogus Triennalis a. 1651. – Austr. 35. Austria. Catalogus Triennalis a. 1672. – Austr. 36. Austria. Catalogus Triennalis a. 1675. – Austr. 37. Austria. Catalogus Triennalis a. 1678. I. – Austr. 38. Austria. Catalogus Triennalis a. 1678. II. – Austr. 123a, 124, 124a, 125 I–II, 125b, 126 I. Austria. Catalogi breves Provinciae Austriae 1634–1680. – Austr. 131. II. Necrologium Defunctorum in Provincia Austriae S. J. 1665–1685. – Austr. 139. Annuae Litterae Austriae 1642–1646. – Austr. 140. Annuae Litterae Austriae 1647–1650. – Congr. 79. Acta Congregationis Provinciae Austriae 1675. – Germ. 13. Assist. Germaniae. Professi 4 votorum 1646–1648. – Germ. 634. Theca A/2. Provincia Austriae. Catalogi: 1627–1856. – Hist. Soc. 49. Defuncti S. J. 1670–1700. – Hist. Soc. 147. Professi 4 votorum 1641–1705. – Rom. 31. II. Romana. Epistolae P. Gen. 1650–1657. – Rom. 32. I. Romana. Epistolae P. Gen. 1657–1665. – Rom. 58. Romana. Catalogi Triennales 1642–1645. – Rom. 61. Romana. Catalogi Triennales 1661–1665. – Rom. 80. Catalogus Provinciae Romae 1618–1645. – Rom. 81. Catalogus Brevis Provinciae Romanae 1650–1656. – Rom. 82. Catalogus Brevis Provinciae Romanae 1667–1680. – Rom. 117. Epistolae Romana 1621–1650. – Rom. 118. Epistolae Romana 1651–1700. – FKP Ms. 118.D.19. Nomina Novitiorum secundum ordinem quo ingressi sunt hanc Domum Probationis Leobinensem Provinciae Austriae Societatis Jesu ab Anno 1614 usque 1689. – Ms. 118.E.6. Catalogus Novitiorum examinatorum Leobicorum ab anno 1614 ad annum 1689. – Ms. 118.J.1.a. Catalogus Brevis Provinciae Austriae 1650–1659. – Ms. 118.J.14. Catalogus Personarum et officiorum Domus Professae Viennensis 1617–1755. – AÖPSI P. Anton Pinsker tartományi levéltáros mikrofilmek alapján készített cédulakatalógusa az osztrák rendtartomány tagjairól Nádasi legfontosabb életrajzi adatait a 403. szám alatt tartalmazza. – A magyar vonatkozású jezsuita forrásokhoz vö. László Szilas: *Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven*. Ungarn-Jahrbuch 1972. 172–189.
- 7 ARSI Austr. 26. 1636: Catalogus primus p. 22. f. 369v. no. 15. A korabeli források közül egyetlen kivételleként más adatot közöl: ARSI Austr. 37. 1678: Catalogus primus p. 322. f. 180v.

szakadt ország Habsburg-uralom alatt álló részének meghatározó szellemi és egyházi központja. Nádasi a harmincéves háború kitörése előtt négy évvel, Pázmány Péter esztergomi érsekké való kinevezése előtt két évvel született. 1611-ben ülésezett a nagyszombati zsinat, amely rendezte a katolikus egyház belső erőt és megindította a magyarországi ellenreformációt. A királyi Magyarországon ekkor a lakosságnak csupán mintegy tíz százaléka katolikus, az ország tizenkét püspökségéből mindössze háromnak a székhelyén lakott helyben a püspök, s a mintegy háromszáz katolikus pap mellett kétezer protestáns lelkész működött. 1615-ben Forgách Ferenc érsek a jezsuitákat másodszor is letelepítette Nagyszombatban, s a Jézustársaság tevékenysége nyomán országszerte felerősödött a rekatolizáció. Az 1618-as pozsonyi országgyűlésen a vallási kérdések váltották ki a leghevesebb vitát. A bécsi udvar és Bethlen Gábor között 1615-ben, illetve 1617-ben kötött első és második nagyszombati egyezmény csupán rövid időre biztosította az ország békéjét, s a háborús állapotok az ország északi részén is állandósultak. 1619-ben Bethlen megszállta Nagyszombatot, s a katolikus lyceumot evangélikus egyetemmé kívánta átalakítani. Pázmány és az elmenekült jezsuiták a nikolsburgi béke (1621) után tértek vissza a városba.

Nádasi nemzetisége magyar, vallása katolikus.⁸ Családi háttéréről, származásáról, ifjúságáról keveset tudunk. Tanulmányi évei során neve mellett társadalmi állapotára utaló jelzést nem találunk, ami több más mellett arra utal, hogy alacsony sorból származott. Ismerünk ugyan Nádasi névre hallgató nemesi családokat a XV. és a XVIII. századból az ország különböző részeiből, a rokoni kapcsolat azonban nem kimutatható.⁹ A kispolgári, paraszti rétegekhez közel álló származását igazolja a grazi egyetem matrikulájának föltehetően Nádasi egyik rokonára utaló bejegyzése 1663-ból a grammatika osztályban: „Stephanus Nadasy, Ungarus, plebeius”.¹⁰

Az osztrák jezsuita rendtartomány katalógusai két további, Nádasi családnevű magyar rendtagot tartanak számon a XVII–XVIII. században. Az egyik Nádasi Jakab, aki 1641-ben született, 1665-ben lépett a rendbe Gyöngyösön, s bécsi, nagyszombati, ungvári, kassai és roznyói tartózkodás után viszonylag fiatalon, 1679-ben hunyt el Szepesen.¹¹ A másik Nádasi László, aki 1694-ben született Nagyszombatban. 1719-ben lépett a rendbe Bécsben, s bécsi, nagyszombati, kassai, pataki, esztergomi és besztercebányai tanulmányok, illetőleg nevelői tevékenység után a legkülönbébb feladatokat látta el több magyarországi rendházban. 1752-ben hunyt el Gyöngyösön.¹² Az azonos születési hely miatt a rokoni kapcsolat különösen e második személlyel valószínűsíthető.

no. 22. szerint a születés dátuma 1613. január 13. Ezt az adatot átveszi például Sommervogel V 1520, Koch: i. m. 1269, DS XI 16.

8 FKP Ms. 118.D.19. p. 31. – Vö. Antonio Petruch: *Domus Probationis Leobensis. Examina Candidatorum Ulteriores Informationes. E tribus codicibus manuscriptorum in Monasterio OSB Pannonhalmi in Hungaria asservatis.* (Wien 1983. Masch.) 169.

9 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII.* Pest 1857–1868. itt: VII 29. – Kempelen Béla: *Magyar nemes családok. VII.* Budapest 1913, 306.

10 Andritsch: *Studenten* i. m. 90.

11 Cat. gen. Prov. Austr. II 1071.

12 Uo. – Vö. Petruch Antal: *A trencsényi jezsuita noviciátus anyakönyve.* Budapest 1942, 91.

Alapfokú grammatikai és poétikai tanulmányait („absoluto humaniorum litterarum cursu”)¹³ feltevéstünk szerint szülővárosában, a Jézustársaság iskolájában végezte. A nagyszombati jezsuita iskola 1567-es megszűnése után Nádasi születési évétől, 1614-től működött ismét, a hatosztályos gimnázium mellett Pázmány 1624-ben nemesi kollégiumot hozott létre.¹⁴ A nagyszombati Historia domus 1619–1622 és 1626–1628 között nem tartalmaz bejegyzést. Az 1623-as évnél az iskolára vonatkozó megjegyzés szerint 3 felszentelt pap és 3 magiszter tanított az iskolában.¹⁵ 1624-ben és 1625-ben három páter a retorikát és a felsőbb grammatikai osztályokat tanította, ezenkívül három magiszter oktatott.¹⁶ A gimnázium anyakönyve az 1616–1617-es évekből, majd 1625-től folyamatosan tartalmazza az adatokat, Nádasi neve azonban ezekben az években nem szerepel a névsorban.¹⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem tanult az iskolában, mivel előfordult, hogy némely tanuló nevét nem jegyezték fel hanyagság miatt.¹⁸ Másfelől gyakoriak az utólagos interlineáris betoldások, s ezek közül az egyikből az 1625-ös évnél a grammatisták névsorában Nádasi neve olvasható ki, mellette a társaságba lépés idejére utaló „Soc. Jesu 1628” utólagos megjegyzéssel.¹⁹

1625-ben az iskola prefectusa Holovics Ádám volt, a retorikát Moyses György, a poesist Szednik János, a syntaxist Draskovski Illés páterek, a grammatikát Keresztes István, a principiát Cseri Mihály és a latin nyelvet Jászberényi Tamás magiszterek tanították.²⁰ Nádasi tehát minden valószínűség szerint attól a Jászberényi Tamástól sajátította el a latin nyelv alapjait, aki több mint két évtized múlva egyik első művét latinból magyarra fordította. Az anyakönyv szerint 1626-ban a grammatikát Cseri Mihály, a syntaxist Keresztes István, a poesist Draskovski Illés, a retorikát Szednik János tanította.²¹

Tanulóéveire esett Loyolai Ignác szenttéavatása (1622. márc. 12.), amit föltehetően a nagyszombati jezsuiták is megünnepelek. Tizennégy éves volt, amikor 1628. október 24-én belépett az osztrák jezsuita provincia központi noviciátusába, Leobenbe.²² Ebben motiválhatta egyrészt jezsuita neveltetése, a társaság szerepe szülővárosában, másrészt az, hogy az egyházi pálya jó utat kínált a felemelkedésre és tehetsége kibontakoztatására. Ez az időszak a Jézustársaság magyarországi történetének felfelé ívelő szakasza, mellyel Nádasi pályája egy darabig szorosan összefonódott, s a későbbiekben is csupán külső körülményeiben kanyarodott el tőle.

13 FKP Ms. 118.D.10. f. 1a

14 Staud I 80. – Vö. Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest 1981. 304.

15 EK Mf. Me 84. Acta Jesuitarum in Hungaria I. Ab anno 1599 usque 1647. 55, 80.

16 Uo. 63, 68.

17 FszKE Batthyány-gyűjtemény. Ca. IX. Lit. Tit. I. d. Matricula Gimnasii, tum Academiae Tirnaviensis ab Anno 1616 ad 1693. I. k. 2–11.

18 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701. A nagyszombati egyetem anyakönyve 1635–1701*. Kiad., bev., jegyz. Zsoldos Attila. Budapest 1990, VII.

19 Matricula Gimnasii i. m. 13a.

20 Emericus Tolvay: *Ortus et progressus [...] Universitatis Tyrnaviensis, a primis illius initiis ad annum usque M.D.C.L.X. Tyrnaviae* 1725, 86.

21 Matricula Gimnasii i. m. 16b.

22 FKP Ms. 118.D.19. p. 31. – Ms. 118.E.6. p. 74.

Az 1613-ban alapított leobeni noviciátus új kollégiuma 1626-ban készült el. 1632-től a humaniorák ismétlődőit is itt helyezték el, s volt olyan időszak, hogy a novíciusok száma meghaladta a hetvenet. 1628-ban a rendfőnökök egy részét a bécsi Szent Anna rendház melletti új noviciátusban helyezték el, s 1634-ben az egész noviciátus Bécsbe költözött. 1636–1643 között az osztrák rendtartomány tagjai itt töltötték a harmadik próbációs évet, s Nádasai is többször visszatért ide. A novíciusok részt vettek a latin nyelvű városi iskolában folyó oktatásban és a pasztorációban, a harmadik próbációs évet töltő jezsuitákat misszióba is küldték.²³ A leobeni noviciátusba Nádasival egy időben belépő magyar diákok közül kettő, Kun László²⁴ és Tomkovich György²⁵ rendi tanulmányai különböző szakaszában meghalt, egy harmadik azonban változatos pályát futott be: Bornemissza András négyes fogadalma után különböző magyarországi rendházak előljárója és történetírója lett, tanított a nagyszombati egyetemen, ugyanitt a kongregációk és a nyomda előljárója volt, s közben missziós, gyóntatói és szónoki tevékenységet is végzett.²⁶

Nádasit belépésekor közepes erejűnek, valamint a latin, magyar és szlovák nyelv ismerőjének mondják a források. Tanulmányait a retorika első osztályában folytatta.²⁷ Felvétele után különböző kézi munkákat végzett: hat hétig az állatokat gondozta, öt hétig takarított. Mindjárt felvétele után öt napos, majd ugyanezen év adventjében három hetes lelkigyakorlaton vett részt. Októberben és decemberben vizsgát tett. Novíciusként folyamatosan megfelelt a különböző próbáknak, a konstitúcióknak, a regulának és más előírásoknak.²⁸ 1629-ben az egész provinciából érkezett novíciusok létszáma 43 volt, ebben és a következő évben a coadiutorokkal és a vezetőséggel együtt összesen 76-an laktak a házbán.²⁹ Novíciustársai között volt az 1627-ben felvett Nicolaus Avancinus,³⁰ továbbá az 1629-ben belépett Adamus Aboedt,³¹ akikkel majd negyven év múlva bécsi tartózkodása alatt mint az önálló magyar provincia felállításának ellenzőivel ismét összetalálkozik. Aboedtel tíz év múlva Grazban a teológiát is együtt kezdi.³² Novíciusmestere a novícius-nevelésben nagy tapasztalattal rendelkező Christianus Bertschiades és Matthias Kolnik, aki egyúttal a ház rektora, illetőleg vicerektora.³³ A spirituális tisztséget Georgius Mandel töltötte be, aki egyben a templom szónoka és gyóntatója volt.³⁴

Az 1630-as év meghatározó jelentőségű Nádasai pályájának alakulására: alacsony termete miatt ugyanis a rend részéről nehézségek merültek fel további sorsával kapcsolatban. 1630. január 26-án a generális levelet írt Forró György osztrák provinciálisnak,

23 Bernhard Duhr: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts*. Bd. II Freiburg/Br. 1913. itt. II/1, 337–338, 542–543.

24 Cat. pers. Prov. Austr. II 653. – FKP Ms. 118.E.6. p. 74.

25 Cat. pers. Prov. Austr. II 772. – FKP Ms. 118.E.6. p. 74.

26 Cat. pers. Prov. Austr. II 552. – FKP Ms. 118.E.6. p. 74.

27 FKP Ms. 118.D.19. p. 31

28 FKP Ms. 118.E.6. p. 74.

29 Cat. pers. Prov. Austr. II 329–330.

30 Uo. 329.

31 Uo. 344.

32 Uo. 497.

33 Uo. 317, 329.

34 Uo. 317, 329, 343.

melyben azt javasolta, várjanak még a fogadalomtétellel, de tartsák meg, ha egyéb dolgokban megfelel a társaság szabályainak.³⁵ Levelében a generális arra hivatkozik, hogy Nádasit az esztergomi érsek ajánlotta be („novitius ille brevioris staturae, ab Illustrissimo Cardinali Strigoniensi Societati oblatu sit”), s hogy elküldésével megsértenék az érseket. Nádasit tehát maga Pázmány karolta fel és pártfogolta, s korán felismerve tehetségét, figyelemmel kísérte sorsa alakulását. A közvetítő talán Forró György provinciális volt, aki korábban Pázmánnyal együtt tanított a gráci egyetemen. Két évi noviciátus után, 1630-ban a szokástól eltérően Nádasit nem tett egyszerű fogadalmat: alacsony növése miatt elbocsátották azzal az ígérettel, hogy a filozófiai tanulmányok befejezése után visszafogadják, ha érényei nem módosulnak és termete megfelelő lesz.³⁶

Leobenből Grazba ment, ahol a szokásos jezsuita kiképzés menetét követve három évig filozófiát tanult. A jezsuita konviktusban lakott,³⁷ testi erejét állandóan edzette, melyhez – mint nekrológiuma megjegyzi – Xavéri Szent Ferenc közbenjárását is kérte.³⁸ Filozófia tanára Trinckel Zakariás pozsonyi származású magyar professzor, akivel közelebbi kapcsolatba került. Trinckel hosszú grazi tanári tevékenysége mellett több aszketikus művet írt, terjesztette a Mária-tiszteletet, s a provinciának, melyben több vezető tisztséget töltött be, egyik központi alakja abban az időben.³⁹ Legjelentősebb munkája az ignáci *Exercitia spiritualia* feldolgozása és magyarázata a harmadik próbációs évet töltőknek, amit föltehetően Nádasit is ismert.⁴⁰

1632. május 27-én 34 társával együtt megszerezte a filozófiai baccalaureatust, s a következő évben,⁴¹ 1633 augusztusában a filozófia magisztere lett.⁴² Az 1631–1633 közötti években a grazi egyetemen tanuló magyarországi és erdélyi diákok száma a környező évekhez viszonyítva meglehetősen magas, többségük valamilyen módon a Jézustársasághoz kapcsolódott.⁴³ Az 1632-ben letett baccalaureusi, illetve az 1633-ban letett magiszteri vizsgán azonban 34, illetve 19 társa között még csupán két magyar, illetve erdélyi diák szerepel.⁴⁴ Az életpályák különbözőségének érzékeltetésére az 1633-ban Nádasival együtt filozófiát tanuló magyar diákok közül érdemes megemlíteni Nádasit két rendtársának további sorsát: Beke Pál 1637-ben Győrben grammatikát tanított, 1640-ben pappá szentelték, majd nyoma vész a társaságban.⁴⁵ Topos Ferenc 1645-ben filozófiai és teológiai doktori címet szerzett, majd Nádasival együtt tanít a nagyszombati egyetemen, végül a Thököly-felkelés során elfogják és börtönben hal meg.⁴⁶

35 ARSI Austr. 4. I. 211.

36 FKP Ms. 118.D.10 f. 1a.

37 Andritsch: *Studenten* i. m. 64.

38 FKP Ms. 118.D.10. f. 1a.

39 Cat. Pers. Prov. Austr. II 775. – Stöger 370. – Sommiervogel VIII 247–248. – RMK III 2107, 2201. – Andritsch: *Studenten* i. m. 257.

40 Zacharias Trincellus: *Maiores Dei gloria*. Viennae 1656. RMK III 6349. – Vö. DS VIII 1024.

41 Andritsch: *Die Matrikeln* i. m. 131.

42 Uo. 135.

43 Andritsch: *Studenten* i. m. 223.

44 Vö. 41–42. jegyzet.

45 Andritsch: *Studenten* i. m. 64.

46 Uo.

Filozófiai tanulmányai befejezése után Nádasi visszatért Leobenbe, ahol 1633. augusztus 14-én 19 évesen ismét kérte felvételét a noviciátusba. Az általa beszélt nyelvek között ekkor negyedikként a német is megjelenik.⁴⁷ Két hónapon át a retorikát ismételte, egy éven át a humaniorákkal foglalkozott,⁴⁸ s a grammatika, poétika és retorika terén „különösen jól halad előre”.⁴⁹ 1634-ben három társával együtt első éves skolasztikus novicius, manuductor.⁵⁰ A következő évben a tizenöt első éves humaniorákat ismétlő ifjú között szerepel.⁵¹

1634-ben noviciusmestere a már korábbi ismert Matthias Kolnik, akinek segítőtársa az ugyancsak említett Georgius Mandel.⁵² 1634–1635-ben a humaniorák latin professzora a kiterjedt irodalmi munkásságot kifejtő Joannes Bucellini volt, aki minden bizonnyal jelentős hatást gyakorolt rá.⁵³ Bucellini munkásságának nagyobb részét jezsuita szerzők, így Martino de Roa, Achille Gagliardi, Joannes Baptista de Vilela, Gregorius Ferrari és Vincenzo Caraffa olasz nyelvű aszketikus, meditációs műveinek latin fordításai alkotják a tisztítóútzben szenvedő lelkek, a keresztény tökéletesség, a helyes lelki élet, a jó halál, a szenvedő Krisztus és más témakörökben. Saját művei közül említést érdemel passiómeditációinak gyűjteménye,⁵⁴ valamint ötkötetes traktátusa a teremő Istenről, a bűnös és az imádkozó teremtményről, a bűnbánatról, valamint Krisztus és Mária követéséről, tiszteletéről.⁵⁵ Az utóbbi mű második kötetét Bucellini Szelephényi György esztergomi, a negyediket Széchényi György kalocsai érseknek ajánlotta. Ezenkívül kiadott még egy költészettani segédkönyvet, amely a melléknévek és a tulajdonnévek betűrendes jegyzékét tartalmazza a verslábak jelzésével, s amelyet a jezsuita iskolákban hosszú időn át tankönyvként használtak.⁵⁶ valamint egy harminc elmélkedésből álló meditáció gyűjteményt (meditationes in exemplum) a jerichói vak történetéről.⁵⁷

Nádasit ekkor teljesen megfelelő noviciusként tartják számon. Kiválóságára a könnyed írásban, ékes beszédben, az erkölcs és a vallásos viselkedés terén előjárói felfigyeltek. 1635-ben egyszerű fogadalommal elkötelezte magát a társaság mellett.⁵⁸

1636-ban három évre a nagyszombati kollégiumba küldték a szokásos tanító, nevelő tevékenységre. Először a syntaxist tanította és a napi imádságra felügyelt (visitor orationis).⁵⁹ A kollégium naplójában Dobronoki György többször is megemlékezik róla. 1636. július 22-én például elegáns szónoklatot tartott Mária Magdolna könnyeiről,⁶⁰ augusztus

47 Petruch: *Domus Probationis* i. m. 169.

48 ARSI Austr. 26. Catalogus primus p. 22 f. 369v. no. 15. – ARSI Austr. 27. Catalogus primus p. 46. f. 31v. no. 67.

49 FKP Ms. 118.D.10. f. 1a. – ARSI Austr. 131. II. 893.

50 ARSI Austr. 124. 1634: f. 7v.

51 ARSI Austr. 124. 1635: f. 21v.

52 Cat. pers. Prov. Austr. II 405–406.

53 Uo. 405. 422. – Sommervogel II 312–316.

54 Joannes Bucellini: *Meditationes Passione D. N. I. C.* Viennae 1655. – Vö. DS VIII 1024.

55 Uő: *Asceticae considerationes. I–V.* Viennae 1666–1671.

56 Uő: *Officina Epithetorum appellativorum, et nominum propriorum collecta.* Viennae 1637.

57 Uő: *Caecus Jerichuntinus.* Viennae 1655.

58 FKP Ms. 118.D.10. f. 1a.

59 ARSI Austr. 26. Catalogus primus p. 22. f. 369v. no. 15. – Austr. 123a. 1636: p. 31 (45).

60 EK Coll. Pray. Tom. XXX. f. 36r.

29-én tanítványa, Zongor Mihály nevében nyomtatásra szánt köszöntő verset kezdett írni a pilisi apátnak.⁶¹ 1637-ben, Pázmány halála évében is a nagyszombati kollégiumban lakott és retorikát tanított.⁶² A kollégium rektora ebben az évben Forró György, a casus tanára és a filozófiai kar dékánja Jászberényi Tamás, az akadémiai szónok és a nyelvi dékán Keresztes István volt.⁶³ Február 29-én szónoki előadó gyakorlatot tartott.⁶⁴ Augusztus 23-án Pozsonyba küldték a baccalaureatusi fokozat megszerzőit köszöntő ének kinyomtatásának előmozdítására. Ugyanekkor Forgách Ferenc érsek arcképének megfestéséért egy pozsonyi festőnek 24 florenust adott át.⁶⁵ Szeptember 9-én Joannes Szednik turóci házfőnök Palkovich Márton és Keresztes István rendtársaival együtt magával vitte Turócba őszi felüdülésre, ahonnan október 7-én tértek vissza.⁶⁶ A társaságában utazók Jászberényi Tamással együtt a nem sokkal korábban megnyílt nagyszombati egyetem első tanárai, később magasabb rendi funkciókat töltenek be.⁶⁷ Ebben az évben jelent meg első munkája nyomtatásban.

1638-ban továbbra is retorikát tanított és ekkor szerepel először a Mária-kongregáció prézeseként.⁶⁸ A nagyszombati Mária-kongregációt 1617-ben Pázmány Péter alapította. A tagok számának növekedésével 1636-ban két, majd 1651-ben három részre osztották a tanulók életkora szerint.⁶⁹ A különböző kongregációs tisztségek ettől kezdve egész életén át végigkísérték Nádasit, s az itt szerzett tapasztalatok meghatározók lesznek munkásságára. Február 24-én fényes körülmények között tartották a kongregáció tisztújító ünnepségét, melyen Buist Miklós szerémi püspököt ismét megválasztották a kongregáció rektorának.⁷⁰ Augusztus 5-én Joannes Szednikkel együtt két napra Pozsonyba küldték föltehetően a kollégium ügyeinek intézésére.⁷¹ Szeptember 12-én azt jegyezték fel róla, hogy másokkal együtt rendkívüli lelkigyakorlatot tartott és lázas betegségéből is felgyógyult.⁷² Szeptember 23-án a nagyszombati egyetem tantestületét képviselő Forró György rektor, Wesselényi Miklós és Keresztes István jezsuiták társaságában Récsén át Kismartonba ment, ahol 26-án részt vett Esterházy István és Thurzó Erzsébet menyegzőjén.⁷³

61 Uo. f. 43r. – A pilisi apát ekkor Füley Farkas Tamás. Békefi Remig: *A pilisi apátság története 1541–1814*. Pécs 1892. 260. – Zongor Mihályhoz vö. Nagy: i. m. XII 430.

62 ARSI Austr. 124. 1637: f. 197r.

63 *Matricula Universitatis* i. m. 9.

64 EK Coll. Pray. Tom. XXX. f. 75v.

65 Uo. f. 113r–v. – Az említett mű: *Parnassus Bimons*. Posonii 1637. RMK II 2447.

66 EK Coll. Pray. Tom. XXX. f. 118v. 127v.

67 Hermann Egyed – Artner Edgár: *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. I. A hittudományi kar története 1635–1935*. Budapest 1938. 12–14. – Cat. pers. Prov Austr. II 444.

68 ARSI Austr. 123a. 1638: p. 21 (71).

69 Velics: i. m. II 155.

70 EK Coll. Pray. Tom. XXX. f. 141v.

71 Uo. f. 155r.

72 Uo. f. 157r.

73 Uo. f. 157v–158r. – Merényi Lajos – Bubics Zsigmond: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Budapest 1895. 40. – Vö. Csapodi Csaba: *Eszerházy Miklós nádor 1583–1645*. (Budapest 1942.) 148.

1638. október 6-án két társával együtt Nagyszombatból ismét Grazba indult,⁷⁴ ezúttal a négy éves teológiai tanulmányok megkezdésére. Grazban 1639-ben első éves teológusként a könyvtáros segítőtársa.⁷⁵ Előjárói megítélése szerint alkalmas a humaniorák tanítására, a prédikálásra és a vezetésre. Értelme, ítélőképessége és tudományos előmenetele jó, tapasztalatai közepesek, természete szangvinikus.⁷⁶ Itt érlelődött meg benne a tengeren túli misszió gondolata, amivel közvetlenül Vitelleschi generálishoz fordult. A generális 1639. november 12-én kelt válasza azonban elutasító volt, és Nádasi figyelmét saját hazája gondjaira, az ott rá váró feladatokra irányította.⁷⁷ A távoli misszió vágya és annak elmaradása nem ritka jelenség a kor fiatal jezsuitáinál. Nádasit erre rendjén kívül alacsony származása is motiválhatta. Rendkívüli nála csupán a vágy tartóssága, mivel kérését két év múlva megismételte. Az pedig gyakorlati szükségéből fakadt, hogy a távoli misszióba vágyók figyelmét az egyházi, rendi vezetés rendszerint saját környezetükre irányította.⁷⁸

1640-ben a teológia második évét végezte és továbbra is a könyvtáros segítőtársa.⁷⁹ A könyvtár előjárója ebben az évben tanára és támogatója, Trinckel Zakariás, aki ettől az évtől kezdve az egyetem rektora.⁸⁰ Teológia tanára 1639-ben a spanyol Joannes Gomez Agraz mellett a belga Hermann Horst, aki később Bécsben tanított, írói tevékenységet végzett, udvari gyóntató, s majd 35 év múlva Nádasitöle veszi át III. Ferdinánd özvegyének gyóntatói tisztségét.⁸¹ Ugyanebben az évben a kollégium spirituális a belga Philipp Alegambe,⁸² akinek életrajzi művét Nádasitizenöt év múlva kiegészíti és új kiadásban megjelenteti. 1640-ben a már említett Horst mellett Ferdinandus Sinabel, a szlovén Andreas Zergoll és Laurentius Chrysogonus tanították a teológiát, mindhárman irodalmi munkásságukról ismertek.⁸³

Nádasit további pályájára meghatározó jelentőségű, hogy teológiai tanulmányai folytatására Rumer János provinciális 1640-ben Rómába küldte.⁸⁴ Ebben minden valószínűség szerint szerepe volt tanárának, Trinckelnek is. Ekkor még aligha sejtette, hogy tíz év múlva hosszú időre ez a város lesz életének és munkásságának meghatározó színhelye. 1640-ben a Jézustársaság fennállásának százéves évfordulóját ünnepelte, s az ekkor megjelent reprezentatív jubileumi kiadványok között több olyan is volt, amely hosszú távon befolyásolta a rendtagok irodalmi tevékenységét.⁸⁵

74 EK Coll. Pray. Tom. XXX f. 159v.

75 ARSI Austr. 124. 1639: p. 16 (221v).

76 ARSI Austr. 27. Cat. secundus p. 36. f. 118v. no. 67.

77 ARSI Austr. 5. I. f. 517.

78 Jean Quéniart: *Un enjeu de la pastorale religieuse*. XVIIIe siècle 18 (1986), 65–74.

79 ARSI Austr. 124a. p. 20–21 (11).

80 Cat. pers. Prov. Austr. II 518–519.

81 Uo. 495. – Sommervogel III 1554. IV 463. – Stöger 152. – Andritsch: *Die Matrikeln* i. m. 151. – Anna Coreth: *Kaiserin Maria Eleonore, Witwe Ferdinands III. und die Karmelitinnen*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 14 (1961), 42–63. itt: 60.

82 Cat. pers. Prov. Austr. II 495.

83 Uo. 518. – Sommervogel VII 1225. 1494. II 1166.

84 ARSI Rom. 117. f. 309r. – Cat. pers. Prov. Austr. II 512. 731.

85 *Imago primi saeculi Societatis Iesu a Provincia Flandro-Belgica eiusdem Societatis representata*. Antwerpen 1640. – Vö. G. Richard Dimler: *The Imago Primi Saeculi: Jesuit Emblem and the Secular Tradition*. Thought 56 (1981), 433–448.

Rómában a Collegium Anglicumban lakott, ahol 1641-ben a bentlakó növendékek repetitora a logika (más olvasat szerint metafizika) tárgyban.⁸⁶ Fő feladata, hogy a professzor asszisztenseként a napi ismételések mellett vezette a heti disputációkat és a növendékek körében alakított circulusokat (tudományos gyakorlatokat). Mint ismeretes, Pázmány az 1594/95-ös tanévben volt a Collegium Anglicumban a metafizika repetitora.⁸⁷ A XIII. Gergely pápa által 1579-ben az angol jezsuiták képzésére alapított angol kollégiumot ebben az időszakban „Seminarium martyrum”-nak is nevezték: az itt nevelkedett diákok közül az 1581–1679 közötti időszakban összesen 42-en szenvedtek vértanúságot.⁸⁸ A kollégium légkörét a missziós öntudat és a vértanúi elszántság mellett szigorú fegyelem jellemezte, emiatt sokan megszakították tanulmányaikat vagy megbetegedtek. A diákok különböző angol kollégiumokból jöttek, rendszerint 2–3 évet töltöttek itt, utána többnyire angliai misszióba küldték őket. A kollégium protektora 1626–1646 között Barberini kardinális volt, a vicerektori, majd rektori tisztelet 1640–1641-ben Thomas Courtney töltötte be.⁸⁹ 1628-ban például 12 tanára, 15 teológus, 8 metafizika, 9 fizika és 8 logika hallgatója volt a kollégiumnak, 1640–1643 között összesen 24 új diákot vettek föl.⁹⁰ Nádasi neve sem a kollégium naplójában, sem zárandokkönyvében nem szerepel, mivel az előbbi csak az angol diákokat, az utóbbi az átmenő vendégeket tartja számon. Repetitori munkája nyomán önállósága, pedagógiai tapasztalata gyarapodott, s az itt töltött időszaknak fontos szerepe volt neveltetésében.

Ugyanebben az időben a Collegium Romanumban volt negyedéves teológus hallgató.⁹¹ Megtanult olaszul, s a szemináriumban hét hónapig a papnövendékek felügyelője (praeffectus studiorum).⁹² A tengeren túli misszió gondolata – nem utolsósorban az angol kollégiumban töltött idő hatására – ekkor ismét előkerült. 1641. szeptember 29-én, illetve október 1-jén a Róma melletti Tusculanumban kelt levelében kínai misszióba küldését kérte a generálistól.⁹³ Kérése indoklásaként az első levélben tíz érvet sorolt fel, a másodikban tíz felajánlást tett. Az érvek és a felajánlások egyaránt jellemzők gondolkodására, érdemes őket felsorolni. Az érvek röviden a következők: 1. szándéka Istentől való, 2. ezt hosszú időn át alaposan megfontolta, 3. kérés nélkül Rómába küldték és P. Trinckellel együtt jutott ilyen elhatározásra, 4. Magyarországhoz nem köti semmi, 5. Istennel és Máriával beszélgetve érzi, hogy ez Isten akarata, 6. a magyarországi misszióra nem érez elhivatást, 7. vágya hosszú idő óta változatlan, 8. misézés közben hallotta Krisztus szövegét, amely megerősítette szándékában (ez egyben utal Loyolai Ignác La Storta-i látomására), 9. hiszi, hogy a misszió eleve elrendeltetett számára, 10. hivatkozik korábbi kérésére és annak elvetésére,

86 ARSI Rom. 80. p. 3 (294r). – Austr. 29. Cat. primus p. 103. f. 140r. no. 15. – Villoslada: i. m. 309.

87 Öry Miklós: *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt 1970, 117–125.

88 Henry Foley: *Records of the English Province of the Society of Jesus*. Vol. VI. London 1880, 125–126.

89 Uo. 120–123.

90 Uo. 514–515, 351–358.

91 Ld. 86. jegyzet.

92 ARSI Austr. 29. Cat. primus p. 103. f. 140r. no. 15. – Austr. 28. Cat. primus p. 110. f. 65r. no. 19.

93 ARSI Rom. 117. 309r–311r.

valamint egy „budai magyar” több mint 300 évvel korábban Kína közelében végzett missziójára. Nádasí itt minden valószínűség szerint Eskandeli Máté legendás története utalt, akit a jezsuita hagiográfiai irodalom a XVII. század elejétől Xavéri Ferenc misszionárius elődei között tartott számon.⁹⁴

A misszióba küldés érdekében tett felajánlások a második levélben a következők: 1. nyolc napig böjtöl, 2. a hajót elött a hét negyedik napján böjtöl, hatodik napján kenyéren és vízen él, szombaton teljes böjtöt tart, 3. gyakran a pusztaszárazságon alszik, mint ebben az évben is tette, 4. száz misét mond a tisztítóüzből szenvedő lelkekért, 5. ezer rózsafüzért imádkozik, 6. ötven misét mond a halottakért a generális szándékára, 7. koldusként gyalog Loretóba zarándokol, 8. szombatonként böjtöl és annyi rózsafüzért mond, amennyi csak lehetséges, 9. Magyarországról egész életében havonta legalább egy misét mond, 10. kéri a generális véleményét és engedelmességet ígér. A generális írásos válaszát nem ismerjük, de az minden bizonnyal ismét negatív volt. Nádasinak ekkor végleg el kellett vetnie ezt a gondolatot; a tengeren túli misszió terve további élete során többé nem kerül elő.

A Collegium Romanum rektora 1640–1642 között Giovanni Stefano Menocchio, több exegetikai mű szerzője, a prefektus 1642-ig Joannes de Alvarado, 1642–1643 között az Arisztotelész- és Szent Tamás-kommentátor Antonius Mangili volt. A skolasztikus teológiát ezekben az években Antonius Casiglio, Joannes Fioravanti és Alexander Gottifredi, a

94 Az utalás feloldását Szörényi Lászlónak köszönöm. – A Budán született, majd Sion hegyén évekig remetesködő, ezt követően Indiába és Kínába téríteni ment, végül ott megölt Eskandeli Máté történetét elsőként tudomásunk szerint Joannes Lucena számos kiadást és fordítást megért Xavéri-életrajza adja elő (*De vita S. Francisci Xaverii*, I. kiadás Lisszabon 1600, lib. 10. cap. 24.), s Lucenára hivatkozva írja le Pierre du Jarric az indiai missziók történetében (*Thesaurus rerum Indiarum*, tom. II, Coloniae 1615, 672–673.). A történet – hivatkozással az előbbi forrásokra – az 1009. évnél megtalálható Inchofer Menyhért *Annales*-ében (1797-es kiadás: tom. I, vol. III, 366–367.). *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (Coloniae 1668) c. művében Nádasí többször utal Lucena Xavéri-életrajzára, Inchofer műve pedig 1641-ben kéziratban készen volt, így azt – amint egy 1659. jan. 18-i később ismertetendő levele is megerősíti – Nádasí a szerzővel együtt már első római tartózkodása során megismerhette. Eskandeli története túllépte a jezsuita hagiográfiai irodalom határait, mivel – Lucena és Jarric nyomán – Andreas Eggerer is elbeszéli pálos rendtörténetében (*Fragmen panis corvi protoeremitici*, Viennae 1663, 58–59.). Az elbeszélés – a korábbi források teljes körű felsorolásával – megvan Hevenesi Gábor magyar szentekről és boldogokról készített összeállításában is (*Ungariae sanctitatis indicia*, Tyrnaviae 1692, 148–149.). Érdemes még megemlíteni, hogy Pray György kéziratoss forrásgyűjteményében egy szentföldi zarándoklatokat engedélyező 1399-es pápai oklevél kapcsán foglalkozik a történettel. Inchofert bírálva Pray a különböző források és időadatok összevetése alapján arra a következtetésre jut, hogy az elbeszélés nem Szent István, hanem inkább Zsigmond király idejére vonatkozhat. A jezsuita östörténeti érdeklődés folyamatosságát tanúsítja, amikor Pray hozzáteszi: nem lehetetlen, hogy Eskandeli a magyar nyelvet ismerőket vagy magyarokat keresett Kína határain („Hungarica linguae gnaros, seu Hungaros”), ami megerősíti a hunok eredetéről szóló elképzeléseket („de Hunnorum origine confirmat”). EK coll. Pray, Tom. I, 80r–80v/a/r. – Vö. Vásáry István: *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez.)* In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János – Székely György. Budapest 1974. 261–275.

theologia moralist Vincentius Aranea és Ludovicus Leti,⁹⁵ a metafizikát Pietro Sforza Pallavicino⁹⁶ adta elő. Gottifredit 1652-ben generálissá választják, és ő az, aki 1651-ben Nádasit Rómába hívja. Teológia professzorai közül egyik sem volt kiemelkedő egyéniség, s valamennyien a hagyományos Suárez-féle irányzatot képviselték. A kollégium életének ünnepei eseményei közé tartozott ebben az időszakban például VIII. Orbán pápa látogatása a társaság százéves jubileuma alkalmából 1640. augusztus 8-án, továbbá Girolamo Rospigliosi, Rospigliosi bíboros rokonának nyilvános logika vitája 1641. szeptember 5-én 75 preláthus jelenlétében.⁹⁷

Teológiai tanulmányai lezárása előtt, föltehetően a harmadik teológiai év után Nádasit pappá szentelték. Római tanulmányai befejeztével, föltehetően 1642-ben nyilvános vitában megvédte a kijelölt téziseket.⁹⁸ Rómából ismét Leobenbe ment, ahol 1643-ban elvégezte a harmadik próbációs évet, benne az előirt harminc napos lelkigyakorlattal, napi kétszeri elmélkedéssel, a breviárium mondásával és lelki olvasmányokkal.⁹⁹ Ennek az időszaknak fő feladata a rendi szellemiség elmélyítése a rendi alkotmány, az *Exercitia spiritualia* és a Biblia tanulmányozása révén, valamint az önművelés. A leobeni rektor továbbra is Matthias Kolnik, a terciáriusok instruktora Stephanus Eder, aki egyben a kollégium egyik gyóntatója. A terciáriusok összesen 27-en voltak, köztük a már említett Adamus Aboedt, valamint több magyar rendtag, mint például Topos Ferenc, Vásárhelyi János, Ujváry Mihály és Dombay Miklós.¹⁰⁰

Magyarországi tanári és missziós tevékenység (1644–1651)

Tanulmányai befejezése után, 1644-ben Leobenből visszatért szülővárosába, Nagyszombatba. A kollégiumban lakott, s megkezdte hét évig tartó tanítói, pasztorációs tevékenységét. Az egyetem kancellárja ekkor Palkovich Márton, a hittudományi kar dékánja Joannes Weyer olmtüzi professzor. Először poétikát és logikát tanított, latin szónok, a humaniora fakultás dékánja (decanus linguarum) és az órák közti szünetekben a tanulóifjúság felügyelője (praefectus atrii).¹⁰¹ A hittudományi karon tanító tanártársai közül ekkor Filz Gáspár érdemel említést, aki 1644–1645-ben a casuistica tanára, s később jelentős munkásságot fejtett ki a lekipásztoroknak szóló irodalom terén.¹⁰² Ezekben az években Nádas diákjai között volt az Esterházy-család több tagja, így Gáspár, Mihály, László és Zsigmond.¹⁰³

95 Villoslada: i. m. 222, 322–336.

96 Vö. Villoslada: i. m. 224–225.

97 Uo. 269, 275–276.

98 FKP Ms. 118.D.10. f. 1a. – Vö. Öry: i. m. 127–128

99 ARSI Austr. 125. I. 1643: p. 9 (30v). – Vö. Öry: i. m. 140–142.

100 Cat. pers. Prov. Austr. III 68.

101 ARSI Austr. 28. Cat. primus p. 110. f. 65r. no. 19 – Austr. 125. I. 1644: p. 17 (52r).

102 Hermann – Artner: i. m. 60.

103 *Matricula Universitatis* i. m. 48–49.

1645-ben a logika professzora¹⁰⁴ és külön engedéllyel praeceptorai feladatot is ellát: a néhány év múlva a török elleni harcban elesett Esterházy Lászlót magánúton filozófiára oktatja.¹⁰⁵ Ugyanebben az évben a szeptember 11-én elhunyt Esterházy Miklós ravatalára, melynél a temetési beszédet a már említett tanár- és rendtársa, Keresztes István tartotta,¹⁰⁶ elkészítette a nádor elogiumát. Révay László naplójában feljegyezte, hogy a nádor halálakor Jászberényi Tamás és a nagyhöflányi plébános mellett Nádasai is jelen volt.¹⁰⁷ Mindez azt is mutatja, hogy Nádasai Hajnal Mátyás, Forró György, Keresztes István, Kolosváry István és Dobronoki György, Pázmány egykori titkára mellett Esterházy Miklós nádor legszűkebb egyházi környezetéhez tartozott.¹⁰⁸ A temetés november 11-én volt a nagyszombati jezsuita templomban.

Elöljárói minősítése szerint ekkor értelmi képessége a közepesnél jobb, ítélőképessége jó, ismeretei alig érettek, tapasztalata még nem nagy, tudományos előmenetele jobb a közepesnél, természete kolerikus-szangvinikus. Alkalmasnak tartják a humán tudományok és a felsőbb osztályokban a prédikáció tanítására, valamint a maga idejében a vezetésre.¹⁰⁹ Ebben az időszakban négy éven át folyamatosan magyar szónok, valamint rövidebb ideig a casus tanára, a házfőnök tanácsadója és könyvtáros.¹¹⁰

A nagyszombati kollégium életében az 1644–1646 közötti években az annuae litterae szerint több mozgalmas esemény történt, amelyek a hátterét jelentik Nádasai nagyszombati tevékenységének. 1644. április 1-jén Rákóczi György abbahagyta a tanítást a kollégiumban és a diákokat szét kellett küldeni. A professzorok részben Trencsénbe mentek át, ahol térítettek és missziókat tartottak. A tanítás csak novemberben indult meg a társulati étellel együtt. 1645. május 28-án Rákóczi serege a svéd hadakkal együtt megszállta a várost. A jezsuiták védelmet kértek a fejedelemtől, amit ő megígért nekik. A kollégium lakóinak száma ekkor a háborús állapotok és a pestis miatt állandóan változott. Az annuae litterae írója külön megemlékezik a nagyszombati jezsuita templom alapítójának, Esterházy Miklósnak a haláláról. A gyászmisét Telegdi János kalocsai érsek mondta, Nádasinak az elhunyt életét és tetteit elbeszélő elogiumát mise után a halotti emelvényről olvasták fel. 1646-ban a kollégiumban háromszáznál többen laktak, mivel az előző évi svéd betörés miatt a turóci és a sellyei jezsuita rendházak tönkrementek. Iskoladrámát mutattak be és száznál több áttérést jegyeztek fel. A két diák és egy felnőtt kongregáció, illetve társulat jól működött, Szent Ignác ábrázolását (figura) egy nehéz szülésnél alkalmazták.¹¹¹

104 ARSI Austr. 125. I. 1645: p. 9 (74v). – Vö. Karl A. F. Fischer: *Die Kaschauer und Tyrnauer Jesuiten-Universitäten im 17. und 18. Jh. Namenslisten der Professoren*. Ungarn-Jahrbuch 15 (1987). 117–185. itt: 150.

105 FKP Ms. 118.D.10. f. 1a.

106 Keresztes István: *Oratio funebris in exequiis [...] Nicolai Esterházy*. Viennae 1645. RMK III 1648. – Vö. Hermann – Artner: i. m. 57.

107 Esterházy János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár*. Budapest 1901. 198.

108 Iványi Emma: *Esterházy Pál*. In: Esterházy Pál: *Mars Hungaricus*. Sajtó alá rendezte Iványi Emma. Budapest 1989. 429–463. itt: 432.

109 ARSI Austr. 29. Cat. secundus p. 91. f. 47r. no. 19.

110 ARSI Austr. 28. Cat. primus p. 192. f. 245r. no. 11.

111 ARSI Austr. 139. 1644: 228–231, 1645: 327–332, 1646: 433–437.

1646-tól Nádasi négy évig ún. *missionarius aulicus*:¹¹² 1646–1647-ben a fraknóvári Esterházy-misszióban,¹¹³ 1647–1648-ban a szendrői misszióban vett részt.¹¹⁴ 1646. szeptember 9-én Fraknóból levelet írt Batthyány Ádámnak, s a levél kíséretében hat „spanyor keresztet” (ún. *Caravaca-keresztet*) küldött ajándékba Batthyáynak, feleségének és négy gyermekének.¹¹⁵ Mint írja, „Ilyen ajándékkal illik hogy kedveskedgyem Nagyságodnak, mert a minemő az a ki adgya, afélének kel az adománynak-is lenni.” A levelet záró jókívánság Batthyány katonai és politikai szerepére utal: „Adgya Isten, hogy Nagyságod Magyarországnak ennyi keresztben és nyavalyájában nagy vigasztalására legyen.”

Az Esterházy-misszióban 1621–1643 között egyik elődje Hajnal Mátyás volt, akinek elmékedés- és imádsággyűjteményét föltehetően ismerte.¹¹⁶ Mint az Esterházy-misszió tagja az Esterházy-család udvarában élt. Feladata volt a család és a háznép lelki gondozása, a tanítás-nevelés és a hittérítés a család birtokain. Esterházy Lászlóhoz fűződő közeli kapcsolatát 1647-ből három levél tanúsítja. Március 6-án, hamvazószerdán arról értesíti Esterházyt, hogy aznap a (minden valószínűség szerint pozsonyi) jezsuita kollégiumban öt órakor *Miserere*, német prédikáció és „néminemő *representatio scenica* leszén.”¹¹⁷ Ezt azért írja, hogy „a *Quadragesimalis devotiót* együtt kezdgyük.” Az utóirat szerint Nádasi meghívta az áhitatra Órsi és Wem nevű urakat, valamint az egész udvart. Nagybojt első vasárnapján kelt levelében arról tudósítja Esterházyt, hogy „Groff Martinez Uramnak meg adgyák ma tíz óra táiban az aureum vellust ot fen a várban.”¹¹⁸ Ezért jónak tartaná, ha áhitatukat a kollégium kápolnájában végeznék. Jelzi azt is, hogy „8 órakor német prédikatio szokott lenni a szentegyházban.” Külön figyelmet érdemel az utóirat, melyben Nádasi azt igéri: „Valami nagy emblémás avagy inkább képes könyveket-is mutatok Nagyságodnak.”

Az Esterházy-misszióból a szendrői misszióba történt áthelyezés egyben azt jelentette, hogy abba kellett hagynia Esterházy László oktatását. Esterházy ebbe nem nyugodott bele és levélben kérte a generálist, ne szakítsák el tőle Nádasit, vagy ha ez szükséges, jelöljön ki mást a helyére.¹¹⁹ 1647. június 6-án a szendrői rezidenciából Nádasi hosszú levelet írt Esterháznak.¹²⁰ A harmincéves háború befejező szakasza idején született latin nyelvű levél különféle országos jelentőségű és helyi eseményekről vegyesen tudósít. A levél alaphangját a hírek és a személyes utalások egymás mellé állítása adja, érdemes ezeket röviden ismertetni. Megtudjuk például, hogy Wesselényi Ferencet a levél írásának napján iktatták be generálisi tisztségébe, s hogy Csáky László, a későbbi országbíró a szomszédos Szádváron tartózkodik. A beiktatáson jelen voltak a megyék és városok küldöttei, Hosszúthóty László váradi püspök, Mosdosy Imre és mások. Nádasi szerint az ünneplés gyönyörködtető volt és méltó az alkalomhoz. Hallomásból tudósít arról, hogy Pázmány Miklós

112 ARSI Austr. 125. I. 1646: p. 19 (99r). – Austr. 29. Cat. primus p. 103. f. 140r. no. 15.

113 ARSI Austr. 125. I. 1647: p. 19 (115r).

114 ARSI Austr. 125. I. 1648: p. 34 (140v).

115 MOL Batthyány család hercegi ágának körmendi levéltára, P 1314 Missiles Nr. 32929. – A MOL-ban őrzött Nádasi-levelek ismeretét Fazekas Istvánnak köszönöm.

116 Cat. pers. Prov. Austr. II 445.

117 MOL P 124, Nr. 837.

118 MOL P 124, Nr. 838.

119 ARSI Austr. 5. II. 1040.

120 MOL P 124, Nr. 839.

elhagyta Pápát, hogy Lorántffy Zsuzsanna halálos betegségben fekszik, s emiatt Rákóczi Zsigmond anyjához sietett. Az országgyűlési híreket úgy kommentálja, hogy sokan és sokat mondanak, de biztositat nem lehet tudni. Tájékoztat arról, hogy Koháry István eljegyezte Balassa Imre idősebb lányát, s hogy Wesselényi Ferenc Fülek várából kivonult a savanyú vizű forrásához. Ehhez hozzászól: állítólag ha valaki valamely betegségre merít a forrásból, egészségét azonnal visszanyeri, de ő ezt nem hiszi egészen („plane non credo”). Május 4-én valaki lezuhant a murányi szikláról, nem tört el semmije, de most haldoklik. Nádasi beszámol arról is, hogy amikor nem sokkal korábban Balogból Szendrőbe mentek, hallani lehetett a hadi eszközök folyamatos dörgését. Wesselényi meg akarta támadni a törököt, felsorakoztatta katonáit, de a török nem vette föl a harcot.

A levél további részében Nádasi néhány személyes megjegyzést tesz. Örömmel nyugtázza Esterházy elömenetelét, s hozzászól, amikor Esterházy eszébe jut Wesselényinek, mindig a legjobbat mondja róla. Esterházy figyelmébe ajánlja az ő helyébe küldött két pátert, valamint saját testvéreit. Közülük Párlól megjegyzi, hogy úgy hallja, nagy dolgokra született („ad magnum, ut audio, natum”). A magyar és latin nyelvű utóiratban Nádasi köszönti „Farkas urat ő Nagyságát”, kifejezi reményét, hogy Esterházy János meg fogja látogatni Esterházy Lászlót Pozsonyban, s hogy idővel ő maga is visszatérhet hozzá.

Az 1648-as év lezárja Nádasi rendi pályafutásának első szakaszát: 1648. július 31-én a szepesi káptalanban, a jezsuita rezidencia oltáriszentség kápolnájában ünnepélyesen letette a négy fogadalmat.¹²¹ 1649-ben továbbra is az ungvári kollégiumhoz tartozó kassai rezidenciához kapcsolt szendrői rezidenciában élt, ahol missziós munkát végzett. Míg az ún. Esterházy-misszió központja a fraknoi vár,¹²² a szendrői misszió központja a szendrői jezsuita rezidencia. Az ide tartozó jezsuiták közül egy állandóan Murány várában lakott, mert Wesselényi Ferenc birtokai lakosságát katolikus hitre kívánta téríteni. 1648-ban például mintegy ötvenen tértek át, többeket elítéltek, mások elűzés után visszatértek és katolikus hitre tértek. A vizet, melybe viasz agnus Deit merítettek, az annuae litterae szerint gyógyításra használják. 1649-ben ugyanitt a németek között több áttérést jegyeztek fel, a jezsuiták alamizsnát osztottak, a miseszándékokból 160 rajnai forint bevétel volt.¹²³

1650-ben Nádasi ismét Nagyszombatban találjuk, ahol számos feladatot látott el: az egyetemen a casus professzora, a nyelvi fakultás dékánja, akadémiai és nagybőjten pénteki szónok, tanácsadó (consultor), a kollégium gyóntatója és történetírója, az egészség felügyelője (praefectus sanitatis), a felolvasó helyesbítője (corrector lectoris) az első asztalnál.¹²⁴ Feltételezhető, hogy a lelkipásztori ismeretek közvetítésében tanártársaihoz hasonlóan a probabilizmus álláspontját képviselte.¹²⁵ Tanári tevékenysége ekkor sem volt zavartalan: a harmincéves háború utórezgése, a felvidéki svéd betörés, pestis és más okok miatt az egyetem bölcsész kara ebben az időszakban megszakításokkal működött, a teológiai

121 ARSI Germ. 13. 313–314. – Hist. Soc. 147. 112v.

122 ARSI Austr. 140. 1647: 71v–72r.

123 ARSI Austr. 140. 1648: 151v, 1650: 232r.

124 ARSI Austr. 125. I. 1650: p. 25 (175r). – FKP Ms. 118.J.1a. p. 36.

125 Vö. Hermann – Artner: i. m. 29.

kar pedig csaknem teljesen szünetelt. A tanárok csupán a jezsuita kollégiumban bent maradt növendékeket tanították.¹²⁶

Az annuae litterae szerint 1650-ben a kollégiumban 22 pap és 6 tanuló rendtag lakott, akik az akadémián tanítottak és a templomban különböző nyelven katekézist, lelkigyakorlatokat tartottak. A lelki élet fellendítését szolgálta a negyven órás oltáriszentség imádás, a szentévi búcsú, az akadémia hallgatóinak reggel latin, utána a népnek anyanyelvű katekézis. Mária és a rendi szentek ünnepein, valamint a nagybőjti pénteken magyar nyelvű áhitat, valamint magyar, német és szlovák nyelvű imádság volt. Esterházy László az apja által építtetett templom kórusát kívánta elkészíttetni. Az evangélikusok és a kálvinisták közül összesen 79-en tértek a katolikus hitre. A városon kívül Szent Kozma és Damján tiszteletére kápolnát szenteltek, a templom kápolnájában nőtt a fájdalmas szűz tisztelete. Az annuae litterae írója részletesen tudósít a kongregációk működéséről: rendszeres volt a havi szentek képeinek kiosztása, a misemondatás a halottakért, haldoklókért és a tisztítóűzben szenvedő lelkekért, a társulati ünnepek megtartása, a társulati katekézis és megbeszélés, a szentségekhez járulás, az erénygyakorlat, az alamizsnálkodás, a vezeklés (flagellálás, cilicium hordása), a böjtölés, Mária, Szent József és az őrangyal tisztelete, valamint a rózsafüzér szétoztása. A nagyobb, sarlós boldogasszony diákkongregáció kapcsolatban állt a bécsi nagyobb akadémiai kongregációval.¹²⁷

1651-ben az egyetem rektora Palkovich Márton, a casus tanára Jászberényi Tamás, a filozófiai kar dékáni tisztét Topos Ferenc vette át.¹²⁸ Nádasí feladatainak száma csökkent: ekkor a controversia professzora, a templom latin és magyar szónoka, a congregatio maior prézese és az egészség felügyelője.¹²⁹ Hitvédelmi előadásaihoz forgathatta Pázmány *Kalauzát*, melyben kitűnő illusztrációs anyagot talált.¹³⁰ Elöljárói minősítése szerint ekkor értelme, ítélőképesége, ismeretei, tapasztalatai és tudományos előmenetele egyaránt jók, természete melankolikus, a prédikálásra való tehetségét külön kiemelik.¹³¹

Ugyanebben az évben döntő fordulat következett be pályáján: három héttel Franciscus Piccolomini generális halála után, 1651. július 8-i keltezéssel Alexander Gottifredi, a római rendtartomány kormányzója, 1652. január 31-től generális, levelet írt Turkovich György viceprovinciálisnak, melyben arra kérte, Nádasit a nagy melegek után indítsa útnak Rómába, mert – mint írja – bár nem kételkedik abban, hogy a provinciában gyümölcsözően dolgozna, itt (azaz Rómában) az ő munkájára a közjónak nagyobb szüksége van.¹³²

Nádasí Rómába hívásának jelentőségét mutatja, hogy ugyanezen év szeptemberében Gottifredi három további levélben is foglalkozott vele. Szeptember 9-én Turkovich György volt provinciálisnak írt levelében Gottifredi megerősítette korábbi elhatározását, s bizonyos

126 Vö. Hermann – Artner i. m. 15.

127 ARSI Austr. 140. 221r–223v.

128 *Matricula Universitatis* i. m. 70.

129 ARSI Austr. 124a. 1651: p. 26 (57). – Austr. 29. Cat. primus p. 103. f. 140r. no. 15. – FKP Ms. 118.J.1a. p. 26 (93v). – Vö. Fischer: i. m. 151.

130 Vö. Hermann – Artner: i. m. 29.

131 ARSI Austr. 29. Cat. secundus p. 84. f. 230v. no. 15.

132 ARSI Austr. 6. 96r.

nehézségeket („difficultates motas”) említett, melyekről majd utódjának ír részletesen.¹³³ Az ugyanezen a napon Trinckel Zakariás osztrák provinciálishoz intézett levél a provinciában létrejött nehézségekről szól, sürgeti Nádasí útnak indítását, akinek munkája Rómában a társaság tekintélyéhez szükséges („cuius operam hic ad societatis honorem necessariam”). Gottifredi utal arra, hogy a döntés az asszintensek tudtával és beleegyezésével történt, akik szerint Nádasí megfelelő a neki szánt feladatra.¹³⁴ A szeptember 22-én Turkovich Györgyhöz intézett levél nyugtazza Nádasí Rómába küldését és megerősíti, hogy munkájára nagy szükség van, amely megtisztelő a társaságnak és különösen a provinciának („eius enim opera ... apprime necessaria est ac Societati ipsique adeo provinciae vestrae honorifica”).¹³⁵ Mindezek az utalások azt is jelzik, hogy Nádasí neve és munkássága ekkor már az osztrák provincián kívül is ismert volt, s hogy az egész társaság missziós küldetését érintő fontos feladatot szántak neki. Ezzel lezárul életének második, az írói pályára való felkészülést befejező szakasza. Harminchét éves ekkor.

Róma (1651–1669)

Nádasí 1651 szeptemberében érkezett Rómába.¹³⁶ Ezzel kezdetét vette életének harmadik, csaknem húsz éves szakasza, mely egyben leghosszabb és legtermékenyebb alkotó periódusa. Több mint harminc kötetet adott ki, s munkássága kiszélesedett: a szorosabb értelemben vett erkölcsitanító, meditációs művekhez a Jézustársaság történetével kapcsolatos könyvek kapcsolódtak. Ezt az időszakot összefoglalóan a külső eseménytelenség és az intenzív írói munka jellemzi.

A római tartózkodás idején a Jézustársaságot két generális irányította. Gottifredi mindössze ötven napos rendfőnöksége után 1652–1664 között Goswin Nickel, az első német generális, 1664–1681 között pedig Joannes Paulus Oliva állt a társaság élén.¹³⁷ Nickel neve szorosan összekapcsolódott a jezsuiták alsó-rajnvidéki tevékenységével: professzori, rektori és provinciális működése a harmincéves háború idejére esett, s fontos szerepe volt a kölni, aacheni és düsseldorfi kollégiumok kiépítésében. Művészetkedvelését tanúsítja, hogy 1658-ban a Collegium Romanum templomában Federico Zuccarival a főoltár fölél a Madonna dell'Annunziatát ábrázoló freskót készítettett, amely mint Madonna della Prima Primaria, azaz mint a legelső Mária-kongregáció Mária-ábrázolása vált ismertté.¹³⁸ Az 1661-től vicarius generalisként hivatalba lépő Oliva energikus személyiség, népszerű szónok volt, akinek működését éles teológiai viták kísérték. Az ő generálisságának idejére esett a német provinciák újjáépítése a harmincéves háborút követő időszakban. Több európai fejedelemmel levelezett, s komolyan érdeklődött a művészetek iránt, így például

133 ARSI Austr. 6. 102r.

134 Uo.

135 ARSI Austr. 6. 103r.

136 ARSI Austr. 125. l. 1653: p. 20. f. 183v.

137 Gyenis András: *A jezsuita rend generálisai. Életrajzi és rendtörténeti vázlatok*. Budapest 1935, 31–36. – Vö. Koch: i. m. 1292–1293, 1323–1324.

138 Villoslada: i. m. 302.

szerepet játszott több római jezsuita templom díszítésének befejezésében.¹³⁹ Mint a Collegium Germanicum Hungaricum tanárát, noviciusmesterét és rektorát Nádasi már generálissá választása előtt közelről ismerte.

Négy hónappal Rómába érkezése után, 1652. január 26-án Nádasi levélben számolt be egykori tanítványának, Esterházy Lászlónak új életkörülményeiről.¹⁴⁰ A levelet közvetlen, felszabadult hang jellemzi. Röviden tudósít Alexander Gottfried generálissá választásáról, s hogy az ezt követő hálaadáson Erdődi György is részt vett, akivel felemlegették Esterházyt. Lakóhelye a professzusház. „prope corpus S. P. Ignatii, et alias sanctorum reliquias.” Munkájáról szűkszavúan, de annál kifejezőbben írja, hogy könyvek és kéziratok veszik körül, „pulcherrimae ac sacratissimae occupationes”. A befejező részben Nádasi érdeklődik „a mi szent öregünk”-nek nevezett Kolosvári úrról, s kifejezi reményét, hogy Esterházy Ferenc már valamelyik akadémián tanul. Kéri egykori tanítványát, ha megemlékezik róla, könyörögjön, hogy jó fia lehessen Máriának, s ő is Mária oltalmába fogja ajánlani Esterházyt, amikor legközelebb felkeresi a S. Maria Maggiore templomot.

Nádasi római tartózkodásáról és a rendi központban végzett munkájáról rendszeres feljegyzések nem maradtak fenn, s csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Ennek oka az, hogy a társaság vezetőségének székhelyén, a római fogadalmas házban lakott, amely nem tartozott a római provinciához, s lakói csak kivételesen szerepelnek az ún. triennális katalógusokban. A római provincia éves katalógusaiban Nádasi neve soha nem fordul elő, ami jelzi, hogy a rendi kúrián kívül nem viselt állandó tisztséget. Ehhez járul, hogy a kúriára beérkező leveleket csak rendkívüli esetben őrizték meg.

Az 1651–1669 közti időszakból egyedül fennmaradt 1661. évi triennális katalógus szűkszavú bejegyzése így összegzi társasági szolgálatait („ministerium quae et quamdum”): „Doc. Rh. 3. Ph. 3. Casus 2. Controv. 4. Praes. Congr. Scribit Historiam.”¹⁴¹ Az időbeli differenciálás hiánya miatt nem dönthető el, hogy a Mária-kongregációkban betöltött praesesi tisztségre való utalás mely időszakra vonatkozik. Valószínű, hogy rendszeres tanítási kötelezettsége nem volt, bár 1664–65-ben előadásokat tartott a Collegium Romanumban. Ezzel szemben kapcsolata a római Mária-kongregációkkal csaknem biztosra vehető. Ezek közül a legelső, 1563-ban Joannes Leonius által alapított kongregáció, a Prima primaria volt a legfontosabb, amely minden további jezsuita szervezésű Mária-kongregáció mintájául szolgált, s amelyhez megalakulása után ún. aggregáció révén minden új kongregáció közvetlenül kapcsolódott. Az 1650-es, 60-as években az újonnan aggregált kongregációk száma a korábbi évtizedekhez viszonyítva valamelyest csökkent, de ez az az időszak, amikor az 1620-as évektől folyamatos kezdeményezések után egyre több magyarországi Mária-kongregáció létesült és csatlakozott a Prima primariához.¹⁴²

A „Scribit Historiam” megjegyzés Nádasi neve mellett arra utal, hogy a társaság évkönyveit írja, illetve szerkeszti, s további, a társaság történetével kapcsolatos munkát végez. Ilyen megjegyzés más név mellett nem található a professzusház katalógusában, ami

139 Francis Haskell: *The Role of Patrons: Baroque Style Changes*. In: *Baroque Art: The Jesuit Contribution*. Ed. Rudolf Wittkower – Irma B. Jaffé. New York 1972. 51–62. itt: 57–58.

140 MOL. P 124. Nr. 840.

141 ARSI Rom. 61. 13r.

142 Rufus Mendizábal: *Liber Congregationum aggregatarum 1587–1829*. Romae s. a. (1957).

jelzi, hogy a rendi vezetőség őt szemelte ki arra, hogy Rómában a társaság történetével foglalkozzék. Az annuae litterae-k szerkesztése során hatalmas mennyiségű történeti forrásanyag ment át a kezén, ezenkívül a rend központi könyvtára és levéltára is rendelkezésére állt. Mindez a szorosabb értelemben vett történeti célú felhasználás mellett kimeríthetetlen forrást kínált irodalmi munkásságához.

1662-ben újabb fontos megbízatást kapott: római tartózkodásának végéig, csaknem nyolc éven át az assistentia Germaniae substitutusa lett, azaz az 1661-es congregatio generalis-on megválasztott német asszisztens, Carolus de Noyelle mellett titkári teendőket látott el.¹⁴³ E feladat révén közvetlen kapcsolatba került a legnagyobb kiterjedésű európai assistentia provinciáival, kollégiumaival és azok vezetőivel, ami egyben alkalmat adott művei széles körű megjelentetésére és terjesztésére. A feladat jelentőségét mutatja, hogy az asszisztensek a rendi vezetőség legszűkebb köréhez tartoznak, s a rend képviselői és a generális legfőbb tanácsadói az adott terület ügyeiben. A XVII. század közepén a német provinciák mellett a német asszisztenciához tartoztak a svájci, osztrák, flamand, belga, angol, ír és észak-amerikai rendtartományok is.

Római tartózkodása idején Nádasí egy évig lelkipásztori munkát is végzett (operarius), ennél azonban sokkal fontosabb, hogy hosszú időn át ő volt a Collegium Germanicum Hungaricum lelki előljárója és a növendékek gyóntatója.¹⁴⁴ E tisztség révén Nádasí nemcsak a kollégium vezetőségéhez tartozott a rektor, a minister és a procurator mellett, hanem közvetlen hatása volt a diákok nevelésére. A kollégium rektori tisztségét 1651–1653 és 1655–1656 között Joannes Paulus Oliva, pápai gyóntató és szónok, 1664-től generális, 1664-ben Fabritius Albergatius, majd 1657–1673 között Aloysius Spinula töltötte be. A kollégium életében meghatározó szerepe volt a lelki nevelésnek, melynek irányítása elsősorban a gyóntató feladata volt.¹⁴⁵

A kollégium 1578-ból való szabályzata 13 pontban részletesen rögzítette a gyóntató feladatkörét.¹⁴⁶ Ennek lényege a következő: 1. A gyóntató segítse a tanítványokat az erények elsajátításában. Mindenekelőtt példájával, s csak azután szavaival neveljen. 2. A növendékeket buzdítsa a lelkiismeretvizsgálatra, az istentiszteleten való rendszeres részvételre, s ébressze fel bennük Isten félelmét és szeretetét. 3. Ismerje az imádkozás és a meditáció lehetőségeit, az erények követésének és a bűnök elvetésének példázatait, valamint a napok beosztásának módját. Fejtse ki a szentségek hasznát és az egyházi hivatás értelmét. 4. Az újonnan érkezetteket fogadja körültekintően és gondoskodjon megfelelő lelkipásztori kiválasztásáról a tanítványok közül. 5. Ismerje meg a tanítványok tehetségét és lelki szükségleteit, ellenőrizze a kollégium törvényeinek betartását és körültekintően végezze el a tanítványok idejének beosztását. Gondoskodjon a meditációra alkalmas művekről

143 ARSI Austr. 37. I. Cat. primus p. 322. f. 180v. no. 22. – Vö. *Decreta Congregationis Generalis undecimae*. Romae 1662. 6. – Koch: i. m. 104–105, 397–398, 1315. – Max Heimbucher: *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. Bd. II. Paderborn 1934. 146–147.

144 FKP Ms. 118 D. 10. f. 1a. – ARSI Austr. 131. II. p. 893. – Austr. 35. Cat. primus p. 338. f. 182v. no. 18. – Austr. 36. Cat. primus p. 334. f. 359v. no. 27.

145 Peter Schmidt: *Das Collegium Germanicum in Rom und die Germaniker. Zur Funktion eines römischen Ausländerseminars (1552–1914)*. Tübingen 1984. 20, 51, 212.

146 Mon. paed. IV 53–56.

és adjon segítséget az elmélkedésben. Figyelje az előrehaladást a lelki élet dolgaiban. 6–7. A hibákra körültekintően figyelmeztessen. A lélek zavarait és viharait, a bűnöket és a sérelmeket körültekintően kezelje. 8. A tökéletességre törekvők lelkét erre az állapotra irányítsa és tegye próbára. 9. Kerülje a növendékekkel való túlzott közelséget. 10. A gyónás utáni penitenciát és önmegtagadásokat okosan szabja ki és gondoskodjék arról, hogy a növendékek megfelelő lelki könyveket használjanak. 11–12. Tartsa számon a havi gyónást és a szentségekkel való élest. 13. Ha valamilyen dologban nem tud tanácsot adni, kérje a superior segítségét és mások műveit hasznosítsa. Ezenkívül a kollégiumi nevelésben fontos szerepet játszott a Mária-kongregáció, melynek vezetése ugyancsak a gyóntató feladata volt.

A Collegium Germanicum Hungaricum kiemelkedő szerepe a magyarországi irodalmi, egyházi és művelődési viszonyok történetében, a később különféle vezető tisztségeket betöltő diákok képzésében jól ismert.¹⁴⁷ A XVII. század közepén a Magyarországról érkezett diákok aránya fokozatosan emelkedett: így például 1650–1659 között összesen 22, 1660–1669 között 27 magyar diákot anyakönyveztek a kollégiumban. A magyar diákok aránya azonban így is csupán 10 % körül mozgott, míg a németeké közel 90 %-ot tett ki.¹⁴⁸ Nádasi tehát az összes 1651–1669 között itt tartózkodó magyar és német diákot személyesen ismerte, s innen érthető, hogy a magyar diákok között több is van, akinek műveit ajánlotta.

Nádas gyóntatói működésének hátteréhez tartozik, hogy a korábbi nehézségek után Oliva rektorsága idején a kollégium rövid időre virágzásnak indult, 1651-ben például a növendékek összlétszáma 78-ra emelkedett. 1652-ben ünnepelték a kollégium fennállásának százéves évfordulóját. Oliva távozása után azonban a kollégium gazdasági helyzete erősen leromlott, s a diákok létszáma különböző okok miatt 1656-ban 55-ről 40-re, a következő évben 21-re csökkent.¹⁴⁹ A Sant' Apollinare és a kollégium zenei életét ebben az időszakban Giacomo Carissimi irányította. 1665–1666-ban Willem Hermans flamand orgonaépítő új orgonát épített a Sant' Apollinare templomban.¹⁵⁰

A római évek alatt Nádas tovább ápolta magyarországi kapcsolatait. Erre utal az a két levél, amit 1659. január 18-án¹⁵¹ és május 14-én¹⁵² intézett Borkovich Márton pálos generálishoz. A levelek közös témája Vanoviczi János pálos misszionárius római tartózkodása. Vanoviczi 1636–1642 között a Collegium Germanicum Hungaricumban tanult, Nádas tehát már akkor megismerhette. 1651-től a pálos rend titkára és a generális segítője volt, a rend ügyvivőjeként 1658–1661 között több alkalommal ismét Rómában tartózkodott,

147 Andreas Steinhuber: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. I–II.* Freiburg/Br. 1906. itt: I. 456–472; II. 118–133. – Bitskey István: *A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei.* ItK 87 (1983), 130–136. – Uő: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Budapest 1996.

148 Veress Endre: *A római Collegium Germanicum Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai.* Budapest 1917, 50–58. – Vö. Schmidt: i. m. 181, 195.

149 Steinhuber: i. m. I, 368–371. – Vö. Schmidt: i. m. 127.

150 Thomas Culley: *The German College in Rome: A Center for Baroque Music.* In: *Baroque Art* i. m. 111–128. itt: 118–120, 122–123.

151 OSzK Quart. Lat. 1895. f. 1–2.

152 MOL E 153 (Acta Paulinorum) fasc. 622. f. 38.

s irodalmi tevékenységet is végzett.¹⁵³ *Annus meditationum cordis I–III.* című, 1659-ben és 1663-ban megjelent munkáját Nádasi neki ajánlotta. Később, amikor 1669-ben Szelepcsényi érsek a rendfőnöki tisztségre jelölte, a rendfőnökválasztó káptalan után iszákosság vádjával egy időre az elefánti kolostorba zárták. Ez a tulajdonsága már korábban kiütökhethet, mert első levelét Nádasi azzal kezdi, hogy Vanoviczta a pálosok és a jezsuiták evés és ivás dolgában mértékletességre intették. A második levél Vanoviczi Rómából történt elutazásáról tudósít, s dicséri állhatatos munkáját, szerénységét. Az első levél további részében föltehetően Borkovich érdeklődésére válaszolva Nádasi utal Inchofer Menyhért *Annales ecclesiastici regni Hungariae* (I. t. Róma, 1644) című, annak idején nagy vihart kavart munkájára, amit a szerző már 1643 körül le akart neki másoltatni. Ismeretes, hogy a mű miatt történt meghurcoltatása után Inchofer figyelme a pálosok névadó szentje, Remete Szent Pál élete felé fordult, s Borkovich feltételezett érdeklődését valószínűleg ez is motiválta.¹⁵⁴ Nádasi finoman utal arra, hogy neki most más a feladata, mint Inchofernek, s azt Isten iránti szeretetből és szerzetesi engedelmességből teljesíti.

Az a néhány adat, amit ebből az időszakból Nádasí életéről ismerünk, elsősorban írói munkásságához kapcsolódik, s fényt vet alkotó módszerének néhány részletére. Így például 1656. november 3-án a római professzusházban kelt levelében Nickel generálisnak megköszönte *De imitatione Dei* (1657) című műve approbációját.¹⁵⁵ A levél második részében a generális támogatását kérte ahhoz a tervéhez, amely szerint szeretné a társaság egy tagjától, a hetven évnél idősebb Nicolaus Zucchitól, akit már tizenhat éve, tehát első római tartózkodása óta ismer, az életében történt dolgokat és a társaság történetével kapcsolatos „exemplumokat” összegyűjteni és feljegyezni, mert – mint írja – „ezt tették a korábbi generálisok is másokkal és más dolgokkal.” A generális gyorsan válaszolt: november 18-án külön levelet intézett Nádasíhoz és a korábban fontos rendi, egyházipolitikai funkciókat betöltő, jeles matematikus és fizikus Zucchihoz. Nádasit megbízta a terv végrehajtásával, Zucchit pedig kérte és utasította, hogy a társaság javára közölje Nádasival a történeteket.¹⁵⁶ Ezek a levelek jól rávilágítanak a társaság történetének és Nádasí műveinek egyik alapvető forrására, a társaságon belüli szóbeli hagyomány jelentőségére.

Ugyancsak munkásságára vonatkozik az a válaszlevél, amit 1661. április 2-án a generális (nem tudni biztosan, hogy az ekkor már beteg Nickel, vagy az 1661. június 7-től vicarius generalisi tiszteet betöltő Oliva) intézett Nádasíhoz. A generális hivatkozott Nádasí

153 Veress: i. m. 39. – Bitskey István: *Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum-Hungaricumban (1602–1782)*. In: *Varia Paulina I. Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna 1994. 6–14. itt: 10–11. – Fazekas István: *Galla Ferenc „Pálos missziók Magyarországon” című kiadatlan munkája*. In: *Varia Paulina I.* i. m. 219–228. itt: 221–223.

154 Dümmerth Dezső: *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság megücsült reformja*. In: *Uő: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest 1987. 155–203. itt: 196–197

155 ARSI Rom. 118. f. 41r–v.

156 ARSI Rom. 31. II. f. 498r. – Nicolaus Zucchi: *Nova de machinis philosophia* (Romae 1649) c. műve megvolt a Zrínyi-könyvtár állományában. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* i. m. kat. sz. 419.

Annus dierum illustrium (1657) című művének korábbi engedélyezésére, s hogy a nyomdával akkor nem volt nehézség. Időközben közelebbről meg nem nevezett nézeteltérés támadt, de a generális inti Nádasit ennek elkerülésére, mivel a nyomda munkájára máskor is szüksége lesz.¹⁵⁷ Az említett mű a római Varesius nyomdában látott napvilágot, s ezekben az években Nádasinak több műve is itt jelent meg.¹⁵⁸

Római tartózkodása alatt arra is jutott ideje, hogy segítséget adjon mások munkájához. Ezek többnyire nagyszabású jezsuita vállalkozások, mint például Wilhelm Gumpenberg *Atlas Marianus*a a világ csodatévő Mária-képeiről, melyhez adatokat szolgáltatott.¹⁵⁹ Kapcsolatban állt Joannes Bollandusszal, akinek az Acta Sanctorumhoz küldött adatokat. Így például 1657. július 7-i levelében beszámolt neki arról, hogy nála járt Petrus Marcellinus Oraffius apát, aki átadta neki boldog Bernardus de Ptolemaei, a Congregatio Montis Oliveti alapítójának általa írt, 1650-ben Velencében megjelent olasz nyelvű életrajzát.¹⁶⁰ Felajánlja, elküldi a művet, amit időközben átadott Laurentius Kollernek, az Assistentia Germaniae procuratorának. A bollandisták levéltárában fennmaradt másik levél 1665. szeptember 5-én kelt, s a történeti adatok mellett különféle aktuális információkat tartalmaz.¹⁶¹ Nádasí leírja, hogy Viterbói Szent Róza életrajzában rábukkant a szent halála napjára (március 6.), s az életrajzokban néhány „nagyon dicsőséges dolgot” is talált. A hírek terjedésének renden belüli csatomáira vet fényt, amikor Nádasí megemlíti a Bécsben július 30-án összeomlott hidat a négy jezsuitával. A portugál P. Henricus elmondása alapján tájékoztat a japán vértanúk rövid történetének kinyomtatásáról, melyből azonban neki nincs példánya. Végül megemlíti, hogy a császár (I. Lipót), aki most a celli Máriánál van, szeptember 12-én Innsbruckba indul a tiszteletadás fogadására.

Két további, Rómában kelt levél fennmaradása annak köszönhető, hogy szövegét némi idő múlva megjelentették nyomtatásban. Az 1653. február 1-jén P. Guilielmus De Ibaelhez intézett levél két, Rómában történt csodás gyógyulásról tudósít,¹⁶² melyekről hallomásból értesült. 1662. február 2-án Andreas Wolfgang Koffler jezsuita Kina-misszionárius vértanú haláláról számolt be az osztrák provinciálisnak a portugál asszisztencia tájékoztatása, illetőleg a generálisnak küldött híradás alapján.¹⁶³ Nádasí közel egy időben élt Rómában

157 ARSI Rom. 32. I. f. 257r.

158 *Pretiosae occupationes morientium* 1657, *Mortes illustres* 1657, *Heroes et victimae charitatis* 1658, *Annus meditationum cordis I–II*, 1659, *Diurnum divini amoris* 1660. Nádasí műveire a továbbiakban rövid címmel és évszámmal hivatkozunk. Bibliográfiai leírásuk a művek jegyzékében található.

159 Guilielmus Gumpenberg: *Atlas Marianus*. Monachii 1672. Peritia libri. Cap. XIII. Index I. c4a.

160 BBBr Ms. Coll. Bollandiana 135. f. 52r–v.

161 BBBr Ms. Coll. Bollandiana 138. f. 30r–v. A két levélre Monok István hívta fel figyelmemet.

162 Epistola ad R. P. Guilielmum de Ibael. Romae I. febr. 1653. In: Pedro de Alva y Astorga: *Militia Immaculae Conceptionis Mariae contra malitiam originalem infectionis peccati*. Löwen 1663, col. 1068–1069. – Vö. ML I, 121.

163 Brief aus China und Tunkino. Num. 219. Brief R. P. Joannis Nadasi [...] An den damals in der Provinz Österreich gedachter Societat vorgesetzten Patrem Provinciale. Geschrieben zu Rom den 2. Februarii im Jahre 1662. In: *Neue Weltbott*. Hg. P. Joseph Stöcklein. Pars IX. num. 219. Augsburg–Graz 1727, 2–3.

Athanasius Kircherrel. Közlelbbi kapcsolatukat tanúsítja Nádasinak az a levele, amely a Kircher-hagyatékban maradt fenn.¹⁶⁴

A külső életkörülményekre és a közvetlen kulturális környezetre vet fényt, hogy a professzusházban Nádasí római tartózkodásának mintegy a közepén, 1661-ben összesen 97-en laktak. Közülük 36-an tették le a négyes fogadalmat, doktori fokozattal rajta kívül összesen hatan rendelkeztek.¹⁶⁵ Ami az ekkor ott lakó jezsuiták írói tevékenységét illeti, Nádasí messze kimagaslik, mivel egy sem vált közülük a társaság határain túl ismertté. Az írói munkássággal rendelkező lakótársak közül például Nathanael Southwell bio-bibliográfiai,¹⁶⁶ a már említett Nicolaus Zucchi fizikai, matematikai és áhitati műveket,¹⁶⁷ Carolus Franciscus de Luca elsősorban prédikációkat,¹⁶⁸ Augustin Oldovinus életrajzi és történeti műveket,¹⁶⁹ míg Christophorus Schorrr kánonjogi és aszketikus teológiai traktátusokat adott ki.¹⁷⁰ A szorosabb értelemben vett népszerű áhitati irodalom területén működő egyetlen szerző Laurentius Martinus, aki a jezsuita rendi szentek tiszteletéről jelentetett meg néhány könyvet.¹⁷¹ Ez egyben jelzi, hogy a társaság vezetősége ebben az időszakban Nádasit választotta ki arra, hogy kizárólag a szervezet központi célkitűzéseit szolgáló irodalmi tevékenységnek szentelje magát.

Bécs (1669–1679)

1669 májusában Nádasí visszatért az osztrák provincia központjába, Bécsbe. Ötvenöt éves volt ekkor. Életének ez az utolsó, bécsi korszaka egyben munkássága lezáró fejezete. Ebben a tíz évben alapvetően új elgondolással már nem jelentkezett, jórészt korábban megkezdett terveit fejezte be. Összeállította második gyűjteményes munkáját, melynek részletei a korábbi gyakorlat szerint külön is megjelentek. Ezenkívül még egy műve látott napvilágot, amit egy posztumusz mű követett.

Az osztrák provinciát 1668-tól Joannes Bertholdus, 1671-től Adamus ab Oettinga, 1675-től Nicolaus Avancinus irányította. 1669. május 4-i levelében a generális jelezte Bertholdus provinciálisnak Nádasí néhány nappal korábbi útnak indulását és írói érdemeire utalva megkülönböztetett figyelmébe ajánlja őt. A levél fogalmazványához a generális sajátkezűleg kiegészítést fűzött, mely szerint Nádasí Bécsben azt tegye, amit a legszíveseb-

164 APUG Carteggio P. Athanasio Kircher. nn. 555–568. filza XII, no. 172. A levél szövegét nem sikerült megszerezni. – Vö. John E. Fletcher: *A brief survey of the unpublished correspondence of Athanasius Kircher S. J. (1602–1680)* Manuscripta 13 (1969) 150–160. – Uő: *Athanasius Kircher and his correspondence*. In: *Athanasius Kircher und seine Beziehungen zum gelehrten Europa seiner Zeit*. Hg. John Fletcher. Wiesbaden 1988, 139–194. itt: 172.

165 ARSI Rom. 61. 11r–16r.

166 Sommervogel VII 1408–1409.

167 Sommervogel VIII 1525–1530. – Vö. pl. Nicolaus Zucchi: *Pratica della vera divozione in aiuto delle anime del Purgatorio*. Roma 1659

168 Sommervogel V 143–144.

169 Sommervogel V 1880–1881.

170 Sommervogel VI 864–865.

171 Sommervogel V 645–646.

ben tesz, csak ez az írásban ne akadályozza.¹⁷² 1669. június 22-én a generális újabb levelet írt a provinciálisnak.¹⁷³ Ebben jelzi Nádasi megérkezését, s dicséri szolgálatkészségét („viro scilicet mihi carissimo, et locum et munus adeo gratum”). Nádasinak azt üzeni, intézze el, hogy se az esztergomi érsek, azaz Szelephényi György, se pedig Nádasdy gróf ne kérje el őt tőle, mert ilyen magas helyről nem tudná megtagadni a kérés teljesítését.

Bécsi tartózkodása idején Nádasi először a kollégiumban, majd 1675 őszétől a professzusházban lakott. A kollégiumban együtt éltek az egyetem és a gimnázium tanárai, valamint a jezsuita teológus és filozófus hallgatók. A kollégiumban lakó egyetemi tanárok száma 1670-ben 22, 1675-ben 28 volt. A tanárok többsége osztrák, de 1675-ben a bécsi kollégiumban Nádasival egy fedél alatt lakott például a horvát Joannes Despotovich, a logika professzora, valamint Szorsa Mihály, a Collegium Pázmánianum subregense.¹⁷⁴ A professzusházban lakott a provincia vezetősége és itt éltek az udvarban szolgálatot teljesítő jezsuiták. 1676-ban és 1677-ben például 35, 1678-ban 31 páter lakott itt. A ház fenntartásában coadiutorok működtek közre, s közülük kerültek ki a több feladatot ellátó, idősebb jezsuiták segítőtársai. Nádasi sociusa 1676-ban Andreas Joannes, 1677-ben Joannes Angermiller volt.¹⁷⁵

A nekrológiumok szerint a Bécsbe való visszatérésre saját elhatározása, illetve egészségi ok miatt került sor.¹⁷⁶ A saját elhatározására utaló megjegyzés azonban aligha vehető komolyan egy olyan szervezetben, amelyben a tagok életét döntő mértékben az előjárók, illetve a társaság érdekei szabályozzák. Az egészségi állapottal kapcsolatos indoklás hihetőségét gyengíti, hogy Nádasi ezt követően még tíz évig élt, bécsi évei első felében betegségre utaló nyom nincs, s alkotó munkáját is, némileg kisebb lendülettel, tovább folytatta. A visszatérés valódi okára csak valamivel később derül fény, amikor jelentős szerepet vállalt a bécsi kollégiumban lakó osztrák és magyar rendtagok közti nézeteltérések elsimításában, illetve az osztrák provinciától függetlenségre törekvő magyar jezsuita provincia körül felmerült viszályok kezelésében. Ez egyben utal arra, hogy ismét nem személyes ok miatt, hanem a társaság érdekében, generálisi kérésre, illetve utasításra került sor a lakhelyváltotatásra. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy Nádasi Bécsbe küldésében közrejátszott munkássága rendi aktualitásának megváltozott megítélése is.

172 ARSI Austr. 8. I-II. 495.

173 ARSI Austr. 8. I-II. 502.

174 Cat. pers. Prov. Austr. IV 221–222, 422–423. – Vö. Historia Collegii Viennensis Societatis Jesu a prima eius origine. ÖNB Kod. 8367.

175 Cat. pers. Prov. Austr. IV 468–469, 519–521, 572–573.

176 ARSI Austr. 131 II. p. 893. – FKP Ms. 118.D.10. f. 1b. – P. Lukács László S. J. 1995. júl. 2-án Rómában kelt levelében a következőkben foglalta össze véleményét Nádasi római tevékenységének alakulásáról és Bécsbe történt visszatéréséről: „Rómába hívták az Ann. Litt. újrakezdése miatt. Tíz évig ez a fő beosztása. 1650–51-es évek megjelennek új formában, csak épületes, kevés vagy semmi történelmileg érdemes anyaggal. Rájön a vezetőség, hogy ilyen formában nem érdemes folytatni. Leállítják. Nádasi fő munkája befulladás. 1662-ben megkísérlik menteni a menthetőt: megteszik a német assistens substitutúsának (titkár). Csinálja 1669-ig. Akkor valószínű közös elhatározással – látván, hogy még sok szép irodalmi terve van és hogy ezt a prov.-ban meg tudja valósítani – hazaengedik. Az a tény, hogy a prov.-ban töltött éveken igen szerényen viselkedett és szinte rejtett életet élt, ezt az utóbbi hipotézist látszik erősíteni.”

Az átköltözés mögött meghúzódó probléma gyökerei a XVII. század elejére nyúlnak vissza, amikor először merült fel az osztrák jezsuita provincia szétválasztásának gondolata.¹⁷⁷ A cseh provincia 1622-ben történt különválása után 1649-től folyamatosan jelen volt a független magyar tartomány felállításának kérdése. Mint Lukács László fényt derített rá, a XVII. század közepétől megvoltak ugyan az önálló magyar provincia feltételei és ez a társaság missziós célkitűzését is szolgálta volna, a tartománygyűlések ezzel kapcsolatos kérései és a különböző beadványok azonban az osztrák jezsuiták következetes ellenállása miatt nem értek el eredményt. 1659-ben Trinckel Zakariás, Nádasi egykori tanára hosszú tanulmányt készített a provincia szétválasztásának kérdéséről, amit a generális is kézhez kapott. Az 1669-es tartománygyűlésen a provincia szétválasztását hivatalosan nem vették fel a tárgyalandó kérdések közé, s csak utólagos javaslatra foglalkoztak vele. A magyar főnemesség Habsburg-ellenes szervezkedése ekkor ért tetőpontjára, a generálishoz pedig eljutott a hír, hogy néhány magyar jezsuitát Szelepcshényi érsek és az uralkodó elleni hangulat szításával vádolnak. A generális május 18-án utasította a provinciálist, szigorúan tiltsa meg, hogy a társaság tagjai beleártsák magukat a közügyekbe.

Ebben a helyzetben érkezett Bécsbe Nádasi. Küldetése fontosságára utal, hogy már nem sokkal megérkezése után, 1669. június 29-i keltezéssel levelet kapott a generálistól. A generális örül szerencsés megérkezésének és a hírek, hogy út közben a társaság részéről mindenütt szeretettel fogadták. Mint írja, mindenki tudja, hogy Főtisztelendőségem tölem és az egész társaságtól megérdemli ezt, mivel műveivel megvilágította és, mint remélem, meg fogja világítani a társaság történetét. Ezután a generális megértését fejezi ki, hogy a társaság magyarországi évkönyveivel kapcsolatos megbízást sem Nádasi, sem más jezsuita nem vállalja, s kéri, hogy meggondoltan hozza ezt az esztergomi érsek tudomására.¹⁷⁸ Lehetséges, hogy az említett ügy összefügg a bécsi nekrológiumnak azzal a megjegyzésével, hogy Nádasi Rómából visszatérve az esztergomi érseknél valaki bevádolta.¹⁷⁹ Szelepcshényi érsek más rendek mellett különösen támogatta a jezsuitákat: Szakolcán, Lőcsén és Zsolnán kollégiumot alapított számukra, s Nádasival jó viszonyban volt.

Az első adatot Nádasi szerepére a bécsi kollégiumban fellépett nemzeti ellentétek elsímításában bécsi tartózkodásának második évében találjuk. Ekkor kijelölt feladatköre rendkívül széles: a kollégium lelki vezetője és történetírója, gyóntató a kollégiumban és a templomban, a kongregációk vezetője, a jelöltek vizsgálója és a rektor tanácsadója.¹⁸⁰ 1671. január 17-i keltezéssel a generális levelet írt neki, melyben utal Nádasi hozzá intézett levelére, s megelégedését fejezi ki, hogy a kollégiumban a nemzetek közti ellentéteket az egyetértés felé irányítja. Ugyanakkor jelzi, hogy a kollégiumból többen, név szerint Nicolaus Avancinus, Franciscus Menegatti, Matthias Pitzner és Michael Sautter levélben fordultak hozzá.¹⁸¹ A generális nem részletezi a levél tartalmát, de tudjuk, hogy az említett osztrák jezsuiták a független magyar provincia létesítésének fő ellenzői, közülük három

177 A továbbiakhoz vö. Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged 1989. 8–18.

178 ARSI Austr. 8. I-II. 503–504.

179 FKP Ms. 118.D 10. f. 2b

180 ARSI Austr. 125. II. 1673: p. 31 (582r). – Austr. 36. Cat. primus p. 334. f. 359v. no. 27.

181 ARSI Austr. 8. I-II. 583

szerepel annak a beadványnak az aláírói között, amelyet 1678-ban intéztek a generálishoz a magyar provincia létesítése ellen.¹⁸² A generális kéri Nádasit, megbízásából közölje a levéllírókkal, nincs okuk az elégedetlenségre, ugyanakkor kéri, érte meg őket. Végül megígéri, gondoskodik arról, hogy Nádasai munkássága egyre jobban ismertté váljon.

Az ügygel kapcsolatban még két, Nádasinak szóló generálisi levelet ismerünk. Ezek ismételtén üdvözlik a kollégiumban helyreállt nyugalmat, valójában azonban az ellentétek továbbgyűrűzéséről tanúskodnak. 1673. január 7-i levelében a generális örömmel nyugtázza a helyzet alakulását, melyről Nádasin kívül Joannes Bertholdustól, Jacobus Valentínustól, a már korábban is említett Franciscus Menegattitól és egy negyedik jezsuitától értesült.¹⁸³ Az 1675. április 6-án kelt levélben a generális meg nem nevezett személyek leveleit említi a bécsi kollégium állapotáról, és megerősíti Nádasit a béke helyreállítására irányuló törekvésében.¹⁸⁴

Nem sokkal ezután, 1675. május 6–13. között tartománygyűlést tartottak a bécsi kollégiumban. Ezen Nádasai is részt vett és „a többség óhajával” a gyűlés titkárává választották, ami utal rendtársai előtti tekintélyére, valamint a kérdésben játszott szerepére és semleges álláspontjára. A negyven résztvevő többsége osztrák rendtag, Nádasin kívül Magyarországról jelen volt Topos Ferenc, Kassáról Vid László, Ungvárról Ordódi János, valamint a pozsonyi, győri, nagyszombati, trencsényi és a soproni rendház egy-egy képviselője. A tartománygyűlés aktáit, határozatait és kívánságait Nádasai fogalmazta meg és írta alá. Az önálló magyar provincia ügyét a harmadik, május 9-i ülésen tárgyalták, s a congregatio kívánságai között is ez szerepel első helyen. A jegyzőkönyv lényegében a korábból ismert érveket ismétli. Utal arra, hogy az elmúlt években nyugalmasabb idők köszöntöttek Magyarországra, s emlékezteti a generálist az 1672-es tartománygyűlés jegyzőkönyvének hasonló értelmű kérésére. A generális válasza a tartománygyűlés ezen kérésére ismét elutasító, s az önálló magyar provincia kérdése továbbra is függőben marad.¹⁸⁵ Az osztrák és magyar jezsuiták közti ellentétek a felszín alatt tovább éltek, s az osztrák jezsuiták ezután is mindent megtesznek a magyar provincia ügyének megghiúsítására.

A nemzeti ellentéteket elsimító szerepe mellett tisztségeiből fakadóan Nádasai jelentős lelkipáter tevékenységet végzett. Így például 1673. július 29-én a generális rajta keresztül küldött lelki tanácsokat Josephus Mantuának. Ebből kitűnik, hogy Mantua lelki válságában több levéllel fordult a generálishoz, aki Nádasit kérte válasza közvetítésére. A problémák Mantua hívátása körül jelentkeztek. A generális a világba való visszatérés helyett a társaság mellett elkötelezett élet választását, valamint a nehézségeknek a provinciálissal való személyes megbeszélését javasolta neki.¹⁸⁶ Az olasz származású Mantua 1668-ban jelentkezett a társaságba, az adott évben Bécsben filozófiát tanult, de két év múlva, 1675-ben elbocsátották.¹⁸⁷ A másik ide tartozó generálisi levél 1675. december 14-i

182 Lukács: i. m. Documentum 14. 62–64.

183 ARSI Austr. 15. f. 5v.

184 ARSI Austr. 15. f. 12r.

185 ARSI Congr. 79, 185r–194r, 195v–197v. – Vö. Lukács: i. m. 17, Documentum 11. 60–61.

186 ARSI Austr. 8. I–II. 712.

187 Cat. gen. Prov. Austr. II 940.

keltezéssel közvetlenül Nádasinak szól. Ebben egy Thomas Strozzi nevű jezsuitáról van szó, aki maga kérte, hogy tanulmányai folytatására Bécsbe mehessen. Eközben közelebből meg nem nevezett nehézségek merültek föl, ezért a generális Nádasi figyelmébe ajánlja Strozit, aki szorgalma művelésére tett neki ígéretet.¹⁸⁸ Strozzi később jeles szónok és a nápolyi tartomány provinciálisa lett.¹⁸⁹ Nádasi személyre szóló lelkigondozói munkája mellett nem kevésbé fontos a Mária-kongregációk vezetői tisztsége. A bécsi kongregáció a gráccal együtt a német nyelvterületen római mintára elsőként alapítottak közé tartozott, s fontos ösztönzéseket továbbított az ausztriai és magyarországi kongregációknak.¹⁹⁰

Az 1675. év még egy jelentős feladattal növelte Nádasi tevékenységét. A generális 1675. szeptember 7-i levelében arról értesítette, hogy a feladattól való idegenkedése ellenére rábízta III. Ferdinánd özvegye, Eleonóra császárné gyóntatói tisztségét. Indoklásul Nádasi „jelességére” hivatkozik. Inti, nehogy bármi által befolyásolni engedje magát ebben a tisztségben, s a császárné lelkiismeretéről minden más kötelessége elhanyagolása árán is gondoskodjék. Előrelátóan és mérséklettel kezelje, s ügyeljen a császárral való egyetértésre.¹⁹¹ Nádasi a császárné gyóntatói tisztségét négy éven át, élete végéig viselte.¹⁹² Ennek során nem találtunk nyomot a jezsuita gyóntatok sokszor tárgyalt politikai szerepére az európai fejedelmi udvarokban.¹⁹³

A bécsi professzusházban több olyan jezsuita lakott, aki missziós és tanító tevékenysége mellett jelentős írói működést is kifejtett az osztrák provincián belül. Az 1675-ben itt lakók¹⁹⁴ közül említést érdemel például Sigfrid Mikez¹⁹⁵ és Philippus Miller filozófiai író, az utóbbi I. Lipót tanítója, majd gyóntatója,¹⁹⁶ Bernardus Geiger, történeti és filozófiai művek szerzője,¹⁹⁷ valamint Cornelius Gentilotti, akinek beszédei (köztük III. Ferdinánd gyászbeszéde) jelentek meg nyomtatásban.¹⁹⁸ Ezek a nevek egyben jelzik azt a közvetlen szellemi környezetet, amelyben Nádasi utolsó éveit töltötte.

188 ARSI Austr. 8. I–II. 823.

189 Sommervogel VII 1650–1652.

190 Anna Coreth: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung.* Jahrbuch für mystische Theologie 11 (1965), 7–65. itt: 37–41.

191 ARSI Austr. 8. I–II. 814.

192 ARSI Austr. 125. II. 1676: p. 30 (629v), 1677: p. 24 (654v). – Austr. 125b. 1678: p. 55 (101). – Austr. 37. I. Cat. primus p. 322. f. 180v. no. 22. – Germ. 634. Theca A/2. 1679: p. 24. – Austr. 125. II. az 1679. évre vonatkozó p. 25–28. hiányzik. – FKP Ms. 118.J.14. 1676: p. 230, 1677: p. 236, 1678: p. 240, 1679: p. 245.

193 Vö. Elisabeth Kovács: *Einflüsse geistlicher Ratgeber und höfischer Beichtvater auf das fürstliche Selbstverständnis, auf Machtbegriffe und politische Entscheidungen österreichischer Habsburger während des 17. und 18. Jahrhunderts.* Cristianesimo nella storia 4 (1983), 79–102. – Ernst Albert Seils: *Die Staatslehre des Jesuiten Adam Contzen, Beichtvater Kurfürst Maximilian I. von Bayern.* Lübeck–Hamburg 1968. – Robert Bireley: *Maximilian von Bayern, Adam Contzen S. J. und die Gegenreformation in Deutschland 1624–1635.* Göttingen 1975.

194 ARSI Congr. 79. 187r–v.

195 Stöger 228.

196 Stöger 230.

197 Stöger 97.

198 Stöger 98.

A halála előtti évben, 1678-ban a változatlan adatok mellett a következőket jegyezték fel róla a bécsi professzusház catalogus triennalisában: testi ereje gyenge, természete higgadt, a lelki vezetésre alkalmas, értelmi képessége, tapasztalata, tudományos előmenetele jó, ítélőképessége és ismeretei teljeseek.¹⁹⁹ Nekrologiuma szerint, melynek szerzője a Nádasit tíz évvel túlélő osztrák jezsuita, Ignatius Port,²⁰⁰ aki 1664 óta élt Bécsben és Nádas halála idején a professzusház procuratora volt, úgy élt, mint egy remete, a világi foglaltságokról lemondott, az előkelő társaságot elkerülte, minden kényelmet és felajánlott engedékenységet elutasított. A halálát okozó betegséget nem ismerjük, a nekrologium csupán egy elcsúszásból eredő kartörést nevez meg. Elgyengülésének egyik oka lehetett a szigorú életmód: hetente böjtölt és hegyes láncoskákkal ostromozta magát. Utolsó betegségében az esztergomi érsek is meglátogatta, és mint a nekrologium megjegyzi, ígéretet kapott tőle pozsonyi kertjének megtekintésére. 1679. március 3-án, hatvanöt éves korában hunyt el. Erényei méltatásakor a nekrologium kiemeli alázatosságát, jólelkű beszédét, segítőkészségét és a vetélkedéstől való mentességét, ezenkívül engedelmességét, szerénységét, a hivatali dicsőség megvetését és önzetlenségét hangsúlyozza.²⁰¹

* * *

Az életpálya feltárása lehetőséget kínált a művek szellemi gyökereinek és keletkezésének körülményeinek megismerésére. Az életút kezdete és a pályakezdés hátterében a harmincéves háború eseményei álltak, írói kibontakozása nagyjából a háború végére tehető. Az életút második fele a toleráns, irénikus áramlatok európai térhódításának időszakára esett. Ez egyben utal a különbségre, ami a XVII. század második felének viszonylag nyugodt európai fejlődése, illetőleg a Habsburg-abszolutizmus erősödése és ezzel összefüggésben a magyarországi ellenreformáció offenzív szakasza között megfigyelhető.

Nádasí arc képe nem maradt fenn, s föltehetően sem életében, sem halála után nem készült róla képi ábrázolás.²⁰² A személyiség alakulását összefüggően tükrözik a rendi életpályát végigkísérő előljárói minősítések. Ezeket viszonylagos értékük miatt általában kritikával kell kezelni, Nádasinál azonban a minősítések iránya helytállónak látszik. Jelzik apró termetét, testi erejének kifejlődését, majd hanyatlását, tudományos, értelmi képességeinek, tapasztalatainak és ismereteinek fokozatos kibontakozását, valamint eredetileg szangvinikus természetének lassú átalakulását melankolikussá. Ez utóbbinál valószínűleg a középkor óta jól ismert szerzetesi melankólia egyik változatára gondolhatunk,²⁰³ melynek

199 ARSI Austr. 38. II. Cat. secundus f. 98r. no. 22.

200 Cat. pers. Prov. Austr. II 710–711.

201 FKP Ms. I 18.D.10. f. 2a–3a. – ARSI Hist. Soc. 49. 124r. – Vö. Josephus Fejér: *Defuncti Secundi Saeculi Societatis Jesu 1641–1740. Vol. II.* Romae 1989, I.

202 Alfred Hamy: *Essai sur l'iconographie de la Compagnie de Jésus*. Paris 1875. – Uő: *Galerie illustrée de la Compagnie de Jésus. Album de 400 portraits choisis parmi les plus beaux, les plus rares ou les plus importants et reproduits en héliogravure. Vol. I–VIII.* Paris 1893.

203 Raymond Klibansky – Erwin Panofsky – Fritz Saxl: *Saturn und Melancholie. Studien zur Geschichte der Naturphilosophie und Medizin, der Religion und der Kunst*. Frankfurt/M. 1990.

kialakulásához a szigorú életmódon kívül életrajzi tényezők is hozzájárultak: így mindelekeltől missziós vágyának megghiúsulása, továbbá könyvtári, levéltári munkája, tudományos és írói tevékenysége. Fő jellemvonása a szerénység volt, rendjéhez való viszonyát a teljes engedelmesség határozta meg. Politikai kérdésekkel nem foglalkozott, a más felekezetekkel szemben türelmet tanúsított. legalábbis életében nem találunk nyomot semmiféle konfliktusra.

Rendi tanulmányai során a nagy fegyelmező erejű, XVI–XVII. századi jezsuita kiképzés szokásos menetét követte.²⁵⁴ Kiképzését fontos jezsuita központokban, Nagyszombatban, Leobenben, Grácban és Rómában kapta. Eközben több vonatkozásban hasonló utat járt be, mint Pázmány, s nem pusztán szimbolikus jelentőségű, hogy rendi pályafutása elején Pázmány protektori gesztusa áll, írói pályakezdése pedig Pázmány halálával esik egybe. Tanulmányai idején egységes nevelői irányítást kapott, melyben központi szerepet játszott a lelki élet alakítása és az ezzel kapcsolatos irodalom. Az írói működését is befolyásoló két nevelője, illetőleg tanára, az olasz Joannes Bucellini és a magyar Trinckel Zakariás Nádasí figyelme nem filozófiai vagy teológiai szakkérdésekre, hanem az erkölcstani, meditációs irodalom felé irányította.

Hét évig tartó magyarországi tanári és missziós működése során jelentős oktatói tapasztalatra tett szert a nagyszombati egyetemen, praeceptorí feladatot vállalt, melynek révén szoros kapcsolatba került az Esterházy-családdal, ezenkívül irányította a Mária-kongregációk tevékenységét. Ez idő alatt tapasztalhatta a szélesebb rétegek vallási és szórakozási igényeit együttesen kielégítő olvasmányanyagok hiányát. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy bár éveken át szónoki munkát is végzett, beszédeit nem adta ki nyomtatásban, s más műfajokat választott tehetsége kibontakoztatására.

Az irodalmi érdeklődést jelző első publikációk a jezsuita képzési gyakorlatnak megfelelően viszonylag korán, tanulmányai befejezése és négyes fogadalma előtt jelentek meg. A kezdeti útkeresés után az 1640-es évek második felében, tehát még magyarországi működése során megtalálta azokat az alapvető formákat és tartalmakat, amelyek további munkásságát jellemzik. Ekkor szölt közbe a rendi vezetés, melynek következtében Nádasí elszakadt hazájától, s életét ettől kezdve csaknem kizárólag az írásnak szentelte. A Rómában töltött húsz év legtermékenyebb alkotó időszaka, melyben a régiek mellett új műfajokkal kísérletezett, forrásanyaga és tudományos kapcsolathálózata jelentősen kibővült. Ekkor már kizárólag latinul írt. Kapcsolata szülőföldjével nem szakadt meg, s a Collegium Germanicum Hungaricum gyóntatójaként és a német asszisztencia titkáráként, valamint kongregációs tisztsége és személyes kapcsolatai révén alkalma volt elősegíteni munkái megjelenését, terjesztését. Bécsbe visszatérve tovább dolgozott, s ekkor már nemcsak a rendi vezetőség, hanem az udvar, valamint a magyarországi egyházi hierarchia legfelső köreinek és a katolikus arisztokrácia bizalmát is élvezte. Amikor meghalt, több mint hatvan kötetes életművet hagyott hátra.

139, 25. jegyzet. A jezsuiták szerepet játszottak a XVII–XVIII. századi ún. melankólia elleni épületes irodalom kialakulásában. Vö. pl. Franz Neumayr: *Curatio melancholiae oder Gedult in Trübsalen*. Augspurg–Ingolstadt 1757.

204 Vö. Karl Erlinghagen: *Katholische Bildung im Barock*. Hannover 1972, 48–90.

2. Az életmű tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságai

Az életmű terjedelmének meghatározását két körülmény nehezítette meg alapvetően. Az egyik az, hogy a művek tartalmának és szöveganyagának változása, részleges átfedése és kontaminációja miatt nem könnyű pontosan meghatározni az „önálló mű” fogalmát. A másik körülmény a bibliográfiai feltártság elégtelensége, valamint hogy néhány művet nem sikerült azonosítani példány szerint. A két probléma szorosan összefügg egymással, s a kiterjedt munkássággal rendelkező XVI–XVII. századi egyházi szerzőknél jól ismert. Példaként említhető, hogy Martin von Cochem művei számának megítélése a szakirodalomban 30 és 80 között változik attól függően, hogy mit vesznek figyelembe az önálló mű kritériumaiként, azaz ide számítják-e például a más cím alatt megjelent új kiadásokat, a nagyobb művekből készült kivonatokat, a rész- és gyűjteményes kiadásokat stb.¹ A művek számának az életúttal párhuzamos növekedését és a tisztázatlan bibliográfiai helyzetet egyaránt mutatja az adatsor, amely szerint Alegambe 1643-as bibliográfiája még csupán egy, az 1666-ban megjelent *Seraphinus divini amoris* függelékeként közölt, Nádasi közreműködésével összeállított bibliográfia (a továbbiakban autbibliográfia) az addig eltelt időszakban összesen 36, Southwell 1676-ban 45, Szörény 1703-ban 41, Stöger 1856-ban mindent összevéve 64, a leveleket is külön számozó Sommervogel és az őt kiegészítő Rivière 61, az RMK I–II–III. összesen 62 önálló művet tart nyilván.²

A művek és kiadások bibliográfiáját Nádasi autbibliográfiájából, a különböző nemzeti, rendi és tematikus bibliográfiákból, valamint a nyomtatott könyvtárkatalogusokból kiindulva mintegy hetven európai könyvtár anyagából, néhány kivétellel autopszia alapján állítottam össze.³ A munkát megnehezítette, hogy a művek egy része a szerző megnevezése

1 Leonhard Lehmann: *Durch Bücher zum Beten bewogen Zum 350. Geburtstag des Volksschriftstellers Martin von Cochem (1634–1712)*. Wissenschaft und Weisheit 48 (1985), 196–227. itt: 201. – Vö. Leutfried Signer: *Martin von Cochem eine grosse Gestalt des rheinischen Barock. Seine literarhistorische Stellung und Bedeutung*. Wiesbaden 1963. – P. Martin von Cochem 1634–1712. *Versuch einer Bibliographie*. Zusammenestellt von P. Konradin Roth. Koblenz–Ehrenbreitstein 1980.

2 Alegambe: i. m. 260. – *Seraphinus divini amoris* 1666, utolsó két számozatlan levél. – Southwell 482. – Szörény: i. m. 58–61. Ehhez vö. Alexander Szörény: *Pannonia docta*. EK Coll. Kaprainai 4 14, 66–67. – Stöger 240–242. – Sommervogel V 1520–1637, IX 710–711, XII 604, 1164.

3 Apponyi – *Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog 1501–1840. Bd. 29*. München–New York–London–Paris 1988, 356–357. – *Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa 1500–1727*. Hagae 1955. – *British Museum. General Catalogue of Printed Books. Vol. 168*. London 1963, 172. – X. József Brown: *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej*

nélkül jelent meg, s hogy modern kiadásban az egész életműhöz viszonyítva csupán elenyésző mennyiségű szöveg állt rendelkezésre. A bibliográfiák és katalógusok gyakran torzítva adják vissza a nevet és a címet, s a művek egy részéből csak rendkívül ritkán, töredékesen vagy még úgy sem maradt fenn példány. A bibliográfiák által jelzett kiadások egy része példány szerint azonosíthatatlannak bizonyult, aminek oka lehet a sztereotip címadás, az eredeti címek elhallgatása vagy megváltoztatása, bibliográfiai fantomok létrehozása, valamint a könyvek pusztulása. A bibliográfia összeállítását párhuzamosan végeztem a művek közti kapcsolathálózat feltérásával és a tévesen Nádasinak tulajdonított művek kiszűrésével az elérhető művek, kiadások részletes összevetése alapján.

Önálló műnek azt tekintettem, ami 1. az autobibliográfiában így szerepel, 2. szövegösszevetés alapján a korábbi művekhez viszonyítva új szerzői teljesítmény eredményének bizonyult, 3. ugyanazon című mű vagy sorozat külön címlappal megjelent önálló része. Nem tartoznak az önálló művek körébe a különféle kivonatok, bővítések, átszerkesztések, címváltozatok és részkiadások, mindezeket az önálló művek különböző kiadásaként értelmeztem. Külön kategóriát alkotnak a gyűjteményes művek, amelyek nagyjából részben korábban megjelent, kisebbrészt itt először közölt munkák újszerű összekapcsolásával jöttek létre. Mindezek alapján a két gyűjteményes munkán kívül a bibliográfiában összesen 62 nyomtatásban megjelent önálló mű szerepel. Ezekből ötöt csak cím szerint ismerünk, közülük egy fordítás, melyről nem tudni biztosan, megjelent-e nyomtatásban. Az önálló

Towarzystwa Jezusowego. Poznań 1862. – Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. Tome CXXII. Paris 1933. 482–483. – Diaz – Estreicher XII 13–15. – Theophilus Georgi: Allgemeines Europäisches Bücherlexikon. Th. III. Leipzig 1742. 115. – Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. I–XVI. (ab Bd. IX: Deutscher Gesamtkatalog.) Berlin 1931–1979. – Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910. Bd. 101. München–New York–London–Paris 1984. 431–432. – González de Cossío–Wilhelm Heinsius: Allgemeines Bücherlexikon. Bd. III. Leipzig 1812. 14. – Jungmann 329, 331, 339. – Christian Gottlob Kayser: Vollständiges Bücher-Lexicon enthaltend alle von 1750 bis zu Ende des Jahres 1832 in Deutschland und in den angrenzenden Ländern gedruckten Bücher. Th. III. Leipzig 1835. 202–203. – Knihopis V 212–214. – Lehmann 34–35. – Medina – The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints. Vol. 404. Mansell 1975. 224. – Antonio Palau y Dulcet: Manual del librero Hispanoamericano. Tomo sexto. Barcelona 1953. 59–61. – Petrik – Ladislaus Polgár: Bibliographia de historia Societatis Jesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis (1560–1773). Romae 1957. – Uő: Bibliographie Archivum Historicum Societatis Jesu. Extractum e vol. 51 (1982). Roma 1982. – Uő: Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus. AHSI Extractum e vol. 52 (1983). Roma 1983. – Augustinus de Roskoványi: i. m. – RMK I–II–III – Sommervogel – Carlos Sommervogel: Bibliotheca Mariana de la Compagnie de Jésus. Paris 1885. – Southwell – Stöger – Sztripszky – Aimé Trottier: Essai de bibliographie sur Saint Joseph. Montréal 1968. – José Eugenio de Uriarte: Catálogo razonado de obras anónimas y sendónimas de autores de la Compañía de Jesús pertenecientes a la antigua Asistencia Española. T. I–I. Madrid 1904–1916. – J. H. Zedler: Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Bd. 23. Leipzig–Halle 1740. 319–320. – Aloysius Zelliger: Pantheon Tyrnaviense bibliographicam continens recensio nem operum typis tyrnaviensibus aa. 1578–1930. editorum, iconibus nonnullis illustratum. Tyrnaviae 1931.

kézírtos művek száma öt, ezek közül három nyomtatásra előkészített kézirat, melyek anyagát különböző nyomtatott művekben felhasználta, egyet pedig Nádasí római előadásai alapján más állított össze. A Nádasinak tulajdonított, bizonytalan szerzőségű, illetőleg biztosan nem általa írt művek a bibliográfiában nem szerepelnek, ezeket az áttekintés végén tárgyalom.

Először elkészítettük a művek kronologikus, azaz az első kiadások időrendjét követő áttekintését. Ebből képet kaptunk a művek és a pályaszakaszok kapcsolatáról, valamint a fő tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságok változásáról. Ennek a megközelítésnek a kiterjedt munkássággal rendelkező XVII. századi szerzőknél több előnye van, amint ezt például Karl Pömbacher Drexel-monográfiája tanúsítja.⁴ További lehetőségként kínálkozott, hogy a gyűjteményes kiadások rendjében tekintsük át a műveket. Nádasí esetében azonban a két gyűjteményes kiadás csupán az egész életmű mintegy harmadrészét tartalmazza. Most egy harmadik lehetőséget választunk: nagyobb műfaji, szerkezeti és tematikus csoportok szerint, azon belül időrendben tekintjük át a műveket, s lehetőség szerint utalunk a címek és a tartalom változására, valamint a különböző címen megjelent művek kapcsolatára. Mivel a kéziratok többnyire szoros kapcsolatban állnak valamelyik nyomtatott munkával, a kéziratokat és a könyveket együtt tárgyaljuk. E megközelítés előnye, hogy lehetővé teszi Nádasí munkásságának tömör áttekintését, s jelzi az irodalomtörténeti, retorikai és irodalomszociológiai kérdések elválaszthatatlanságát. Másfelől viszont számolnunk kell azzal, hogy az életműben nincsenek tiszta kategóriák: nemcsak az egyes művek, hanem a tartalmi, szerkezeti és műfaji csoportok között is átfedések találhatók, s előfordul, hogy ugyanaz a mű több csoportba is besorolható.

Naptári szerkezetű elmélkedésgyűjtemények: év

Az életmű mintegy kétharmadát a különböző időegységek szerint elrendezett elmélkedésgyűjtemények alkotják. Az időnek mint fő szerkesztési elvnek az alkalmazása mögött részben az idő megszentelésének vallási gondolata, részben a jezsuita képzés szigorú napi- és életrendje, valamint a kongregációs áhitatformák gyakorlati igénye áll. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a kalendárium a XVI–XVII. század legkelendőbb kiadványtípusa. Az egyházi év lefolyásának dispoziíót meghatározó szerepe mögött végül ott van a barokk egyetemesség-igénye is. A profán idő „szent” idővé alakításának szándéka az egyházi év ciklusában több középkori és újkori irodalmi forma kialakulását befolyásolta. Így például a himnusz, a legenda, az egyházi ének, a vallásos dráma és a breviárium lényegében mind olyan irodalmi formák, amelyek meghatározott életformából keletkeztek, arra visszahatottak, ezért irodalom- és mentalitástörténeti forrásnak egyaránt tekintendők. A kalendárium-forma és a prédikáció összekapcsolása a XVII–XVIII. században ugyancsak gyakran előfordul. A kalendárium szerkezetű elmélkedésgyűjtemények, pontatlan kifejezéssel ún.

4 Tüskés Gábor: *A XVII. századi elbeszélő áhitati irodalom európai kapcsolatai: Nádasí János*. IltK 96 (1992), 579–593. – Gábor Tüskés – Éva Knapp: *Johannes Nádasí 1614–1679. Leben und Werk*. AHSI 62 (1993), 3–42. – Vö. Pömbacher: *Jeremias Drexel* i. m.

laikus breviáriumok fő jellemzője, hogy adott témakörökben nyújtanak meditáció sorozatot egy egész év, hónap, hét vagy nap időtartamára. Az ilyen típusú könyvek fő célja nem a tételes tanítás, hanem gyakorlati útmutatás, elmélkedésre ösztönzés és lelki olvasmány nyújtása. Nádasí elmélkedésgyűjteményeinek fő sajátossága, hogy egyrészt a közvetíteni kívánt gondolatot, „tételt” nagyszámú idézet, elbeszélő példa és olvasmányanyag illusztrálja, melyekhez különféle egyéb műfajú szövegek, imádságok, könyörgések, himnuszok stb. kapcsolódnak. Másrészt a készen kapott kalendárium formának a különböző időegységekkel és témákkal történt összekapcsolása révén számos változatát hozta létre.

A kalendárium szerkezetű művek legkönnyebben az alapul vett fő időegységek szerint csoportosíthatók. Látni kell azonban, hogy egy művön belül is különböző időegységek szerepelhetnek szerkesztési elvként, illetőleg hogy Nádasí egy adott időegység alapján szerkesztett művek összekapcsolásával vagy felbontásával egy más időegység szerint tagolt munkákat is létrehozott. Legkorábban a hónap jelenik meg rendező elvként, amely az 1660-as évektől rendszeressé válik, s ez a forma végigkíséri az egész életművet. 1648-tól folyamatosan megtalálhatók az évet alapul vevő munkák, míg a hét és a nap önálló szerkesztési elvként csupán az 1650-es és 60-as évek néhány rendi vonatkozású összeállításában szerepel. Először az évet, majd a hónapot és a kisebb időegységeket alapul vevő műveket mutatjuk be.

Az első mű, melynek szerkezetét az év határozza meg, az *Annus coelestis Jesu regis et Mariae* (1648), egyben Nádasí legtöbb kiadást megért, legtöbb nyelvre lefordított munkája. Máriához fűződő része *Anni coelestis dies Mariani* címen önállóan többször megjelent, s Nádasí halála után más kivonat is készült belőle (pl. *Geminum foedus*, 1697). Az összeállítás közvetlen műfaji előzményei Coster, Véron, Lechner és mások kongregációs kézikönyvei, amelyek a legkorábbi ösztönzést adták a kor, a hely és az élethelyzet szükségleteihez alkalmazott ilyen típusú irodalomnak. A XVII. század első felének elterjedtebb művei közül Nádasíé az elsők közé tartozik. Tartalmi szempontból az előzmények között kell említeni a különféle népszerű szentéletrajz gyűjteményeket, mint például Matthaeus Rader *Bavaria sancta et pia* (München, 1615–1627) című összeállítását a bajor földön élt szentek és boldogok legendáival, amely nagy lökést adott a barokk szentisztelenek és az ezzel kapcsolatos irodalmi vállalkozásoknak.

Nádasí nem merül a szentisztélet vitatott témájával kapcsolatos teológiai spekulációkba. Tudatában van egyrészt annak, hogy évezredes hagyományra épít, másrészt hogy a rendalapító magásra értékelte a szenteknek mint a keresztény erények képviselőinek és identifikációs figuráknak a példa szerepét, s a kultuszformát ennek megfelelően kezeli. A mű elején a változó ünnepekhez kapcsolódó könyörgések, imádságok és elmélkedések találhatók, ezt követik január 1-től december 31-ig négy részre osztva az év minden napjára szóló szövegek. A napok fő szentjének megnevezése, életrajzának rövid elbeszélése és a hozzá szóló könyörgés után Nádasí felsorolja a többi napi szent és boldog nevét, akiről néha bővebben is megemlékezik. Ezután jelzi a mindenszentekhez mondandó állandó könyörgés helyét, majd rövid imádságok következnek Máriához, amelyekbe gyakran beleszó különböző bibliai, történeti vagy legendás eseményeket. A művet a nap óráira beosztva további áhitatok (*Horologium coeleste*, *Horologium Mariae*), betegeknek és haldoklóknak szóló könyörgések (*Alphabetum actuum infirmorum*, *Aspirationes infirmo-*

rum, *Aspirationes jaculatoriae*) és a műből kimaradt további aspirációk (*Compendium theologiae caelestis*, *Foedus angelicum*) zárják. A *Horologium Mariae* című részben a 13. óránál a Loretói litánia szövege található, melyhez a litánia imádkozására felszólító figyelmeztetés kapcsolódik Étienne Binet példájára hivatkozva. Ez egyben jelzi a jezsuiták kiemelkedő szerepét a litánia típus elterjedésében. Ugyanebben a részben Nádasi több középkori himnusz, így például az *O gloriosa Virginum* és a *Stabat Mater dolorosa*, valamint a *Salve regina* szövegét is közli. Az *Alphabetum actuum infirmorum* című részben a középkori verses abecedáriumok mintájára szerkesztett könyörgések kezdőbetűi összeolvasva az abc-t adják ki. Itt említjük meg, hogy az abc betűi szerinti tagolást Nádasi másutt is alkalmazta. A megoldás egykorú kedveltségét jelzi, hogy Jeremias Drexel *Orbis Phaeton* (1629) című traktátusának ez adja az alapszerkezetét. A Nádasi-műben minden rész végén, azaz három hónaponként tárgymutató található, melyek után ugyanaz a három imádság ismétlődik a mindenszentekhez, az őrangyalhoz és a védőszenthez.

1648-ban Nádasi a több kötetre tervezett ún. Annus-sorozat nagyszabású vállalkozásába kezdett. A kötetek imádságokat, affectiókat és elmélkedéseket tartalmaznak egész éven át a hét bizonyos napjára. A hét kötet 1648-1653 között készült el, mindegyikben ötvenkét hét adott napra való anyagával, s az azonos szerkesztésmód lehetővé tette, hogy Nádasi a köteteket összegyűjtve is kiadja. Ez az első gyűjteményes munkája, amely *Annus hebdomadarum coelestium* címen 1663-ban látott napvilágot. A kötetek középpontjában az üdvörténet legfontosabb eseményei, a keresztény tanítás tételei, szimbólumai és a szentségek állnak, melyek a hagyományos keresztény értelmezés szerinti napokhoz kapcsolódnak. Ezek a témák a kötetek megjelenési sorrendjében haladva, amely nem azonos a gyűjteményes műben kialakított sorrenddel, a következők: szombati napon Mária tisztelete (*Annus Marianus*, 1648), pénteken Krisztus szenvedése (*Annus crucifixi*, 1650), hétfőn a halál gondolata (*Annus morientium et mortuorum*, 1650), vasárnap a szentháromság (*Annus SSS. Trinitatis*, 1650), csütörtökön az oltáriszentség és a szentáldozás (*Annus eucharisticus*, 1651), kedden az angyalok és az őrangyalok (*Annus angelicus*, 1653), szerdai napon a gyermek Jézus (*Annus pueri Dei Jesu*, 1653) tisztelete áll a középpontban. A gyűjteményes kiadásban ezek a témák és művek a hét napjainak vasárnapkal kezdődő sorrendjében állnak, kiegészítve egy példány szerint csak innen ismert nyolcadik munkával, melyben az 52 hétre osztott „documentum”-ok középpontjában az örökkévalóság és a négy utolsó dolog gondolata áll (*Annus aeternitatis*). Mindezeket a témákat Nádasi a címlapok utalásai révén a jó halál gondolatával is összekapcsolja. A naptári elvnek ez az alkalmazása azt eredményezte, hogy az egyes művek olvasójának egész évben hetente, a gyűjteményes mű használójának pedig minden napra megvolt az olvasmány- és elmélkedésanyag.

A sorozatban minden mű a negyedéveknek megfelelően négy részből áll, egy-egy részben 12, illetőleg 13 hét egy-egy napjának anyaga található. Először dőlt betűvel kiemelt utalás közli, hogy az adott napon milyen témáról szól az elmélkedés. Ez a témamejelölés gyakran összegzi az ezután következő meditáció tanulságát s egyben felszólít vagy ösztönöz valamilyen áhítatgyakorlatra, magatartásformára vagy cselekvésre. Ezt követi maga az elmélkedés egy vagy több különböző történettel, imádsággal, említéssel, utalással és ezek rövidebb-hosszabb kifejtésével. Az *Annus Marianus* és az *Annus SSS. Trinitatis* kivételével a történetek az egyes napokon belül külön sorszámot kaptak, egy-egy naphoz gyakran 10-15

történet, említés vagy hivatkozás kapcsolódik, de az is előfordul, hogy egy napnál 30 történet olvasható. A csak a gyűjteményes kötetből ismert *Annus aeternitatis* végén még egy Auctarium található a kimaradt elbeszélésekkel és más szövegekkel, majd az egész gyűjteményre vonatkozó Index rerum et materialium notabilium és Index thematum pro concionibus zárja az összeállítást.

A tárgyalt témák közül több nem sokkal korábban lépett előtérbe a szélesebb rétegeknek szóló jezsuita aszketikus irodalomban. Ezek közé tartozik például a gyermek Jézus tisztelete, melynek korai irodalmi példája Étienne Binet *Les saintes faveurs du Petit Jésus au coeur qu'il aime et qui l'aime* (Paris, 1626) című műve, amely Hajnal Mátyás Jézus szíve-könyvét is ösztönözte, valamint Jeremias Drexel *Christus nascens-e*, amely a *Deliciae gentis humanae* (München, 1638) című trilógia első részeként jelent meg Jézus gyermekkorának evangéliumi jeleneteit kommentálva. Az Annus-sorozat tagjait összekötő fő szerzői törekvést abban jelölhetjük meg, hogy a mű az olvasót rendszeres elmélkedésre és különféle vallási cselekvésekre serkentse, s az élet lehetőleg minden pillanatát egy adott gondolatra irányítsa.

Elbeszélő történeteket nem, csupán elmélkedő jellegű prózai imádságokat tartalmaz két további kalendáriumszerű összeállítás. Az először 1656-ban Ingolstadtban megjelent *Flammae sancti amoris ... sive aspirationes theologicae* 1666-tól kezdve számos alkalommal különböző helyeken mint kongregációs ajándékkönyv *Aspirationes theologicae* címen látott napvilágot. Ezzel szemben az *Annus votivus* (1658) csupán egy kiadást ért meg. Mindkét mű a már jól ismert szerkezet keretében egész évrre, azon belül hetekre, illetőleg hónapokra és napokra elosztva tartalmazza a fohászokat. Az első középpontjában a szentháromság, a másodikéban a fogadalom gondolata áll. Az *Aspirationes theologicae* a megjelenést először regisztráló, Nádasai által először összeállított 1650-as *Annuae Literae* könyvjegyzékének kommentárja szerint az *Annus SSS. Trinitatis* kibővítésével,⁵ az előszó és az 1666-os autobibliográfia megjegyzése szerint pedig Aquinói Tamás *Summája* első részének felhasználásával hozta létre. A fogadalmi imákat a címlap megjegyzése szerint naponta, s különösen a szentáldozáshoz kapcsolódva ajánlatos mondani. Az aspirációkat mindkét műben emelkedett, gyakran elragadtatott hangvétel, felkiáltások sorozata, az Istennel való közvetlen párbeszéd jellemzi.

Annus meditationum cordis címen 1659-ben Nádasai új sorozatot kezdett, melynek első két része ebben az évben, harmadik része 1663-ban jelent meg. A középpontban Mária és Jézus szívével kapcsolatos, gyakran misztikus színezetű elmélkedések, példák és evangéliumi részletek állnak az év szombatjaira, illetve vasárnapjaira szétosztva. Az első rész az advent első vasárnapja előtti szombattól a pünkösd utáni 24. vasárnap szombatjáig szombati napokra, a második rész advent első hetétől a nagyböjt első hetéig, a harmadik rész nagyböjt első vasárnapjától a pünkösd utáni 24. vasárnapig terjedő vasárnapokra szóló elmélkedéseket tartalmaz. Az első rész szövegei a vasárnapi evangéliumhoz kapcsolódva Máriához, a második és harmadik részé Jézushoz fűződnek.

A sorozat Jézus és Mária szíve, illetőleg a gyarló emberi szív szembeállítására épül, a fő cél az utóbbinak az előbbiekhöz igazítása. Forrása az egész középkori szív-irodalom,

⁵ *Annuae literae* 1650, Ff 6/a.

mindenekelőtt Gertrud, Mechtild és Sienai Katalin írásai. Minden napnál a nap megnevezése után praeludium jelöli meg a témát, amely egy-egy rövid történetet tartalmaz. Ez változó számú evangéliumi fohász és elmélkedés (*Aspirationes et puncta ex Evangelia*) követi, amelyek valamiképpen mind az előző történethez kapcsolódnak. Ezután újabb exemplum következnek különböző személyek Mária- és Jézus-tiszteletéről, végül a forráshivatkozások felsorolása található. A virágvasárnap előtti szombatnál például a *Cor sepulchrum Jesu* című praeludium Szent Mechtild szív-kultuszának egyik részletét beszéli el, majd a szenvedéstörténettel kapcsolatos négy aspiratio olvasható. A befejező exemplum Szent Brigitta egyik Krisztus-jelenését ismerteti. A szív tisztelete Nádasi egyik visszatérő gondolata, a téma más műveiben is többször előfordul.⁶

Már címében is felhívja a figyelmet a napi használatra vonatkozó célkitűzésre, s egyben jelzi a két mű kapcsolatát az 1659-ben kiadott *Diurnum quotidianae virtutis* és a következő évben megjelent *Diurnum divini amoris*. Mindkettő naptári rendben, az év minden napjára hoz tanulságos történeteket, példákat, idézeteket és imádságokat, amelyek az egyháztörténet ismert vagy kevésbé ismert alakjaihoz, szentekhez, jezsuitákhoz, Jézus és Mária jeles tisztelőihez fűződnek. A napi szöveganyagok szerkezete egyszerű: elől 2-4 rövid történet, említés áll, amihez dőlt betűvel szedve a történetekhez kapcsolódó, azok tanulságát összegző rövid imádság járul. A szövegek számozása naponként újra kezdődik. Az elsőként említett műben január 28-nál például Árpádházi Margit és egy Joannes Bouvetus nevű jezsuita Mária-kultuszának egy-egy epizódját olvashatjuk, az imádság a két személy példájára hivatkozva Mária tiszteletére figyelmeztet. A *Diurnum divini amoris* a 327. laptól az *Officium parvum divini amoris* című rész zárja.

Nádasi a saját névpatronusaival, azaz a János névre hallgató szentek, boldogok és boldoggá nem avatott, de helyi tiszteletben részesített személyek (pl. Nepomuki János) tiszteletével, tisztelőivel kapcsolatos történeteit gyűjtötte össze az 1664-ben kiadott *Annus Joannis*-ban. A történeteket januártól decemberig naptári rendben hónapok szerint csoportosította. A napokhoz való hozzárendelés többnyire a történetben szereplő személyek halála napja vagy életének az adott napra eső jeles eseménye alapján történt. Így például január 5-nél Szent Edvard angol királyról emlékezik meg, aki ezen a napon halt meg, s Nádasi elbeszéli, hogyan tisztelte a király János evangélistát. A mű az egy adott névre hallgató szentekkel és más jeles személyekkel kapcsolatos összeállítások típusába tartozik, amely a XVIII. század első felében is kedvelt volt.⁷

Az évet alapul vevő kalendárium szerkezetű munkák között utoljára hagytuk Nádasi egyik utolsó nagysikerű összeállítását, a számos kiadást megért, további szövegekkel bővítve, más művekkel együtt és több címváltozattal megjelent *Calendarium novum ad bene moriendum*ot (1665). Az *Annus coelestis* anyagának felhasználásával készült, kongregációs ajándékkönyvként kiadott mű középpontjában Nádasi egyik legkedveltebb témája, a jó halálra készülési gondolata áll. Január 1-től december 31-ig az év minden napjára, majd ezt követően a változó ünnepekre nyújt rövid elbeszéléseket, példákat, említéseket, melyekhez elmélkedések, imádságok, könyörgések kapcsolódnak. Egy napnál néha két törté-

6 Vö. Zádori: i. m. – Mezey: i. m. – Müller: i. m.

7 Így pl. Antonius Maurisger: *Antonias ter laureata*. Viennae 1711.

net olvasható külön könyörgéssel. A kalendárium részt a későbbi kiadások egy részében további vegyes áhítati szövegek, lelki olvasmányok, lelkiismeretvizsgálat, prózai és verses imádságok, valamint a szentek névmutatója egészíti ki. Május 26-nál például egy Néri Fülöp életéből vett példát beszél el, az ezt követő imádság pedig a szentéhez hasonló cselekedetre buzdít.

Naptári szerkezetű elmélkedésgyűjtemények: hónap, hét, nap

A kalendárium szerkezetű művek másik nagy csoportját a hónap és a hét napjai szerint tagolt kiadványok alkotják. Ezek legkorábbi példája Nádasi második nyomtatott, egyben első, példány szerint ismert munkája, a *Maria mater agonizantium*. Az 1640-ben megjelent mű számos további kiadást és fordítást ért meg, egyben jelzi Nádasi nyilvános irodalmi tevékenységének kezdetét. Itt alkalmazta először nagyobb számban a példákat, történeteket, illetőleg a kalendárium szerkezetet, amelyek jelentősek egész munkásságában.

A téma, Mária mint a szükségben szenvedők, ezen belül a haldoklók legfőbb patrónája és közbenjárója, jellegzetesen középkori elképzelés, s Nádasi egyik visszatérő motívuma. A felfogás gyökere az az apokrif *Transitus Mariae*-tudósításokra visszanyúló gondolat, amely szerint Mária halála a jó halál példája volt, s példaszerű vonásokat hordozott. Ennek megfelelően a középkori és kora újkori ars moriendi irodalom egyik ága közös vonásokat mutatott ki Mária halála és a világi hívők halála között, s ezzel követésre, utánzásra serkentett. E vonások közül a legfontosabb, hogy Mária tudatosan készült a halálra, illetőleg hogy nem egyedül halt meg, s akik mellette voltak, különféle cselekményeket végeztek. Így ez az irodalom ösztönzött a halálról való állandó gondolkodásra, s a gondoskodást a haldoklóról társadalmi kötelezettséggént jelenítette meg. A későközépkori Mária-legendák és exemplumok külön csoportját alkotják azok a történetek, amelyek egyrészt olyan Mária-tisztelőkről szólnak, akiknek Mária előre jelezte halálukat és örök életre segítette őket, másrészt amelyek a hirtelen halált halt bűnösök ellenpéldáját állítják előtérbe, s végül amelyek Máriának mint *mater misericordiae*-nek a szerepét hangsúlyozzák a halál idején és az elhunyt lelkének megméretésekor. Míg a szerzetesi közösségekben a halotti rituálék részletesen szabályozták a haldoklónak nyújtandó segítséget, a későközépkori és kora újkori ars moriendi irodalom fő feladata az volt, hogy a világiak által nyújtandó segítséghez szolgáltatson szöveganyagot, illetőleg az élöket készítse elő a halálra.

Ebbe a tágabb eszmei és műfaji összefüggésbe illeszkedik a *Maria mater agonizantium* (1640) mellett Nádasi több más munkája, így a már említett, ugyancsak naptári szerkezetű *Annus morientium et mortuorum* (1650) és a *Calendarium novum ad bene moriendum* (1665): mindegyik gyakorlati céllal, közvetlen használatra egészségeseknek, betegeknek és haldoklóknak egyaránt, olvasmányként és meditációs anyagként készült. A Jászberényi Tamás által 1658-ban magyarra is lefordított *Maria mater agonizantium* első, fő részében tizenkét áhítatgyakorlat található a jó halálra és Mária tiszteletére tanító épületes példákkal, a végén imádságokkal és elmélkedésekkel. A második részben a hét napjaira elosztva további *Orationes iaculatoriae* olvashatók Máriához a jó halálért a Szent Bonaventurának tulajdonított *Psalterium B. Mariae Virginis* című összeállításból. A mű a későbbi kiadások-

ban Nádasi közreműködésével további szöveganyagokkal egészült ki. Így például az 1644-es prágai kiadásban az orációk után litániák, az 1654-es kölni kiadásban pedig a 82–142. oldalon egy *Mensis Marianus* című rész következik, a hónap 31 napjára Mária-exemplumokkal. Az 1641-es müncheni, második kiadás ajánlását Christophorus Wratisslaw de Mitrowitz jezsuita írta alá.⁸ Ebből keletkezett az 1644-es prágai kiadás előszavának az a téves állítása, amely szerint a mű Wratisslaw de Mitrowitz munkájának kibővítésével jött létre. A tizenkét praxis történeteinek középpontjában a következő témák állnak: a kongregációs tagok Mária-tisztelete, a Mária-officiumok és más ismert Mária-imádságok, Mária jeles tisztelői, a Mária-templomok és képek, a Mária-ünnepeken való gyónás, áldozás és búcsújárás, Mária erőnyeinek követése, a szombati nap Máriának szentelése, az őrangyal és Mária együttes kultusza, valamint a boldog halállal kimúlt Mária-tisztelők. Egy-egy praxisban ugyanarról a témáról általában négy-nyolc rövidebb-hosszabb történet, a történetek végén a tanulságot összegző rövid imádság, kommentár vagy elmélkedésre ösztönző megjegyzés olvasható.

A *Maria mater agonizantium* 1654-es kölni kiadásának *Mensis Marianus* című második része 1664-ben Kölnben *Theophilus Marianus* címen önállóan is megjelent, több kiadást ért meg, majd mint *Mensis IV.* bekerült Nádasi második nagy gyűjteményes munkájába, az 1678-ban kiadott *Annus amoris Deibe*. A XVIII. században német fordítása és helyi adaptációja is készült.⁹ A *Theophilus Marianus* címének megfelelően Isten és Mária tiszteletére és szeretetére ösztönző áhítatgyakorlatokat tartalmaz a hónap 31 napjára. A művet a liturgiátörténeti irodalom a Mária-hónap tiszteletének, a májusi Mária-áhitat közvetett előzményeként tartja számon.¹⁰ Ennek oka, hogy az év egy hónapja Mária különleges védelme alá helyezésének szokása itt található meg először irodalmi formában. Az azonban nem állítható, hogy a májusi Mária-ájtatosság eszméje Nádasitól származik, csupán annyi biztos, hogy a mű jelentős ösztönzést adott a 30 napos Mária-áhitatok kialakulásához.

Az előszó szerint „Habetis in hocce libello divinum Amorem [...] Hic discetis amare: Deum, et id quod maxime amat Deus.” Minden arsnak külön címe van, melyek egy-egy elmélkedésre, meggondolásra ajánlott tételt közölnek. A tételeket két-három történet világítja meg, melyek végén rövid általánosító megjegyzés, könyörgés, cselekvésre való felszólítás olvasható. Így például a IX. ars alázatra, a XI. imitációra, a XV. az irgalmasság cselekedeteire, a XVI. önmegtagadásra buzdít. A hónapot és a hetet alapul vevő kétféle szerkesztésmód összekapcsolódását mutatja, hogy a XXVI. arsban, amely a szentek Isten- és Mária-szeretétét példázó történeteket tartalmaz, a hét napjainak sorrendjében felsorolja

8 Vö. Sommervogel VIII 1222. – Cat. gen. Prov. Austr. III 1873–1874.

9 Anton Philipp Brück: *Geschichte der Mainzer Maiandacht*. Jahrbuch für das Bistum Mainz 5 (1950), 357–368. – Vö. Wolfgang Brückner: *Die Verehrung des Heiligen Blutes in Walldürn*. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen zum Strukturwandel barocken Wallfahrts. Aschaffenburg 1958, 290. 1264. jegyzet.

10 Johannes Metzler: *Die Marien-Maiandacht. Ihre Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung*. Zeitschrift für Ascese und Mystik 3 (1928), 89–101. itt: 95 – Mihályfi Ákos: *A nyilvános istentisztelet*. Budapest 1933. 165. 3. jegyzet.

azoknak a szenteknek a nevét és halála napját, akik különösen szerették Istent, illetőleg Máriát.

Míg a *Maria mater agonizantium*ban a kalendárium szerkezet csupán a könyv fő részét kiegészítő imádságok, illetőleg az 1654-es kiadásban a második rész rendező elveként szerepel, a *Maria, aeternitatis beatae porta sancta* (Pozsony, 1645) című munkában ez határozza meg az egész mű szerkezetét. A latinul kezdődő cím ellenére ez Nádasi első, példányszerűen ismert munkája, melyet teljes egészében magyarul írt. A művet Szabó Károly Kerti Fábián veszprémi kanonoknak tulajdonította, s felvetette Sámbar Mátyás jezsuita szerzőségének lehetőségét is.¹¹ Kerti Fábián azonban a címlap és a könyv végén olvasható szerzői megjegyzés szerint csupán mecénása volt a műnek, s az egyik ajánlást írta. Nádasi szerzőségét a tartalmi és szerkezeti sajátosságok mellett egyértelműen bizonyítja, hogy a könyv szerepel 1666-os autobiográfiájában,¹² s a rendi bibliográfiák is neki tulajdonítják.¹³ A könyv utolsó két lapján a szerző arról tájékoztatja az olvasót, hogy a mecénás a kézirat nyomdába adása után elhunyt. Ez az utalás a publikáció történetének egyik mozzanatára szoros kapcsolatban áll a mű témájával és a szerző elsődleges célkitűzésével, a halálra való emlékeztetéssel, felkészítéssel.

A könyvet a mecénás, Kerti Fábián a nagyszombati és a győri Mária-kongregációnak ajándékozta. A napi használatra szánt kongregációs kézikönyv, ún. lelki kalauz szerkezetét a hónap 31 napja alkotja, minden naphoz egy-egy ún. tanúság, elmélkedés kapcsolódik. A tanúságokat Nádasi három könyvben csoportosította: az elsőben 12, a másodikban 8, a harmadikban 11 tanúság található. Ezt a másodlagos felosztást külön nem indokolja, s a tanúságok sorrendjének, illetőleg a könyvek elkülönítésének elve magából a műből sem tűnik ki. Az elmélkedések középpontjában a halálra való állandó készülődés és Máriának mint a haldoklók patrónusának a gondolata áll. A tanúságokat rendszerint felszólítás vezet be valamilyen vallási cselekvésre, emlékezésre, majd ehhez kapcsolódik egy vagy több történet, amelyek alátámasztják a felszólítást. A záró rész megerősíti a bevezetőben mondottakat és valamilyen kérést is megfogalmaz. A felszólítások teljesítését Nádasi többnyire azzal indokolja, hogy ezáltal a halál pillanatában Mária lesz a lélek védelmezője. A történetek általában jelzik az ajánlott imádság végzésének módját, más esetben ez a tanúság céljának kifejtése után és a történet előtt található. A tanúságok témái többek között a gyónás, a búcsújárás, az alamizsnálkodás. Mária tisztelete és segítségül hívása, a bűnt és a tisztító tűzben szenvedő lelkek kultusza. A 23. és a 27. tanúságban az elmélkedés élenkítésére a történet szövegébe illesztve egy-egy verses betét található a korabeli egyházi

11 Szabó Károly zárójelben Nagyszombatot adja meg megjelenési helyként. Sztripszky az 1974 sz. tétele alatt „Pozsony 1645” megjegyzéssel, szerző nélkül hozza, s nem azonosítja az RMK I 778. sz. alatt leírt művel

12 *Seraphinus divini amoris* 1666. I. „Posony circa a. 1643.” megjegyzéssel.

13 Southwell 482. – Stöger 242. – Sommervogel V 1521–1522. – A szerzőség kérdését ebben az értelemben tárgyalja RMKT XVII/7. 623–624. – László Vince: *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig*. Dissz. Budapest é. n. kimutatta Nádasi szerzőségét. Idézi Gajtő: i. m. 57. – Gulyás i. m. 84–85.

énekgyakorlatból.¹⁴ Ezek a XVII. század első felében nyomtatványokban szórványosan megjelent magyar nyelvű katolikus egyházi énekek számát gyarapítják.

A hónapnak mint rendező elvnek a következetes érvényesítésével 1662-ben Nádasí új sorozatot indított útjára *Mensis divini amoris* címmel. A sorozat tagjai részben *Mensis [...] I–II–III.*, részben más címeken jelentek meg önállóan, majd 1678-ban két új művel kiegészítve együtt is napvilágot láttak második gyűjteményes munkájában. Közös jellemzőjük, hogy az év egy-egy hónapjának napjaira tartalmaznak különféle témák köré csoportosított meditációkat, elbeszéléseket és imádságokat. A kötetek egy részéből kivonatokat készültek, amelyek önállóan is megjelentek.

Ezek a munkák a megjelenés sorrendjében, amely nem azonos a gyűjteményes kötet szerkezetével, a következők. A sort a *Mensis divini amoris [...] I.* (1662) nyitja Isten szeretetének elnyeréséről, amely részben ezen, részben *Exercitationes de amore Dei* címen többször megjelent. Nádasí Isten szeretetét mint a szív őrzőjét és a földön elérhető legmagasabb célt állítja az olvasó elé, ami egyben a gyűjteményes munka egyik alap gondolata. Emlékeztet arra, mit tett Isten az emberért, de mindenekelőtt azt hangsúlyozza, mi mindent kell cselekednie az embernek, hogy eljusson Isten szeretetére és az üdvösségre. A legfőbb teendők az erények tökéletesítése, s ezáltal a helyes imádság, valamint a jó élet és a jó halál tudományának az elsajátítása. A *Mensis II. divini amoris* (1663) középpontjában a jó választásának kérdése áll, amit ismét gyakorlati módon, adott témák köré csoportosított történetek, utalások sorozatával világít meg. Mária az „Optima, et Maxima Dei Mater”, s a via optimán vezetnek például az aszketikus gyakorlatok, az istenfélelem és a szentek példája. A IX. fejezetben feltűnik a gondolat, amely majd a posztumusz műnek is kiindulópontja lesz: „Optima ubique sectari est vivere vitam praedestinationum”.

Az ugyancsak 1663-ban kiadott *Mensis III. divini amoris* új oldalról közelíti meg az istenszeretet témáját, amikor a bűn és a pokol elkerülésének lehetőségét vizsgálja. A fejezetek történetei a már ismert módon Mária szeretetére, a jócselekedetek, a prédikáció-hallgatás, a lelkiismeretvizsgálat és a lelkigyakorlatok végzésének szükségességére, illetőleg a különféle kísértéseknek való ellenállásra figyelmeztetnek. A XXXI. ars „Ad fugam inferni” a korábbtól eltérő módon nem történeteket tartalmaz, hanem *Hebdomada meditandae aeternitatis* címen a prózai meditációk elhagyásával 1664-ben önállóan is megjelent, számos kiadást ért meg, s a meditációt *Meditatio aeternitatis*ként a himnuszok nélkül más szerző művével összekapcsolva is többször kiadták.

A műnek ebben a részében új és a prózával egyenrangú elemként jelennek meg a saját szerzésű verses meditációk és himnuszok. Ezek műfaji szempontból tanító versek, amelyek

14 Kiadva RMKT XVII/7. 304. 182–183. sz.

költői formában összegzik a prózában elmondott történetek tanulságát, illetőleg kiindulási alapjai a prózai meditációknak. Vers és próza szoros egymásba kapcsolásának fő célja a hatás fokozása, a bizonyítás és a tanítás, ezenkívül a versek mint tagoló eszközök szerepelnek.¹⁵ A költészetnek ez az eszközzé válása gyakori jelenség a kor jezsuita szerzőinél, amint ezt például a prédikációk versbetétei, a jezsuita emblemakönyvek verses részletei és a missziós énekek tanúsítják.¹⁶ Verses meditációit és himnuszait Nádasí sok elméleti, teológiai ballaszttal terhelte meg, ami hátrányosan befolyásolta a nyelvi, stílusbeli megformálást.

A *Mensis-sorozat*nak a római évek alatt megjelent utolsó kötete a *Seraphinus divini amoris* 1666-ból. Ez is a már ismert felépítést követi, középpontjában az angyalok követésének gondolatával. Nádasí az angyalokat Isten képviselőiként értelmezi az emberek között, akik jót és rosszat egyaránt számon tartanak, s ezzel a jóra ösztönöznek. Befolyásukat az ember életére a Mihály, Gábríel és Ráfaél angyalokkal kapcsolatos példákön szemlélteti. Az ember minden ügyében igénybe veheti az angyalok segítségét, akik megtanítják helyesen élni és meghalni. A könyv végén található Nádasí 1666 előtt megjelent műveinek 36 tételből álló felsorolása.

A gyűjteményes kötetben helyet kapó művek másik részét Nádasí bécsi tartózkodása alatt állította össze, a korábbiakéval azonos szerkezeti elgondolás szerint. Az *Aurum ignitum* (1673) középpontjában a közönyös emberi szív tüzhöz próbált aranyhoz hasonló szívvé változtatásának, a megtérésnek a gondolata áll. A címlap jelzi, hogy ez a mű az *Annus amoris* Deiben a VI. hónaphoz tartozik, a gyűjteményes munka terve és felépítése tehát ekkor már készen volt. A sorozatban ez a darab a legterjedelmesebb, aminek oka az, hogy egy-egy naphoz a korábbinál több történet, említés, idézet kapcsolódik, s a kifejtés is részletesebb. A prózai részeket gyakran szakítják meg különféle versbetétek, amelyek többnyire egy-egy történet végén, ritkábban szöveg közben találhatók. A fejezetek és gyakorlatok témái között kevés az új, az elmélkedések, históriák és hivatkozások azonban jelentős mennyiségű új szöveganyagot tartalmaznak. Az elmélkedéseket Nádasí 1-től 350-ig folyamatosan számozta, az elbeszélések, említések és utalások száma azonban ennél jóval magasabb.

1675-ben összesen négy mű jelent meg azonos, a hónapot alapul vevő szerkezettel. A *Mons myrrhæ et Collis thuris* valójában közös címlappal megjelent két művet tartalmaz egy kötetben. A *Mons myrrhæ* a lélek megtisztulását szolgáló különböző mortificatiókat, a *Collis thuris* az Isten szeretetére vezető oratio és meditatio témáját tárgyalja. Az előbbi 280, az utóbbi 187 ajánlást, buzdítást tartalmaz. A *Collis thuris*ban Nádasí a hagyományos jezsuita felfogásnak megfelelően, elméletileg vizsgálja oratio és meditatio kapcsolatát, a meditáció formáit, indítékait és lefolyását, a memoria, intellectus és voluntas hármasságát, valamint az ebből következő cselekvés lehetőségeit. A könnyebb megjegyzés érdekében az akrosztichon típusú középkori Mária-imádságok mintájára az erről szóló fejezeteket Mária

15 Vö. Norbert Bachleitner: *Form und Funktion der Verseinlagen bei Abraham a Sancta Clara*. Frankfurt/M.–Bern–New York 1985.

16 Dietz-Rüdiger Moser: *Verkündigung durch Volksgesang. Studien zur Liedpropaganda und -katechese der Gegenreformation*. Berlin 1981. 67–297.

névének betűivel jelöli, s az egyes betűk a meditáció öt fokozatának felelnek meg. A *Cor amoris Dei* fő témája a szeretet. A meditációk Isten, ember, világ és örökkévalóság viszonylatában Isten szeretetére, az isteni szívvel és akarattal való összhangra (concordia) oktatnak. A szeretet áll a középpontjában a Nádasival körülbelül egy időben működő jezsuita, Michael Staudacher elmékedés- és imádsággyűjteményeinek, így például a *Centum affectus amoris divini* című összeállításnak.¹⁷ A sorozat utolsó önállóan megjelent műve, a *Punctum honoris aeterni* egyetlen erény, az alázat szükségességét hangsúlyozza.

Mint említettük, az 1678-ban kiadott második gyűjteményes kötet, az *Annus amoris Dei* a korábban önállóan megjelent műveken kívül két olyan munkát is tartalmaz, amely itt jelent meg először. Az egyik tartalmilag az *Annus aeternitatis*hoz (1650) közel álló *Aeternitas magna cogitatio*, amely két egyenlő, 31–31 fejezetre osztott részből áll, s a gyűjteményes kötetben két hónap anyagának felel meg. Nyomatási engedélye 1675. dec. 14-én kelt, a kézirat ekkor készülhetett el. Mint az ajánlás végén Nádasí jelzi, a cím Augustinusnak a 76. zsoltár 8 (6). verséhez fűzött kommentárjára megy vissza: „Cogitavi dies antiquos, et annorum aeternorum memor fui. Qui sunt anni aeterni? Magna cogitatio!”

Az örökkévalóság gondolatkörében itt mindazt összefoglalja, amit korábbi munkáiban részletesen előadott. Az első részben a tárgyalás inkább elméleti jellegű, s az örök kárhozat és az üdvösség, valamint a földi öröмок és az örök boldogság szembeállítására épül. A második rész fejezetei gyakorlati példákkal összefoglalják, mit kell tenni az örök boldogság, az üdvösség elérésére. A két rész összesen 327 számozott cogitációt foglal magában. A második rész utolsó fejezete kétsoros aforizmákat tartalmaz az örökkévalóságról az év minden napjára, hónapok szerint csoportosítva. Ezeknek a velős mondásoknak a műfaját Nádasí a fejezet címében mint „Aphorismi, Axiomata, Effata, seu Documenta” jelöli meg, ami közvetlenül utal a másútt is gyakori műfaji keveredésre. Ez a rész *Aphorismi aeternitatis* címen Nádasí halála után, 1681-ben önállóan is megjelent.

A gyűjteményes kötetben először kiadott másik mű az *Annua eremus* címet viseli. Az *Exercitia spiritualia* felhasználásával készült, annak feldolgozása, kommentárja. A műre vonatkozó nyomatási engedély 1675. nov. 19-én kelt, a kézirat tehát ekkor készen volt. A külön címlap és az engedély arra utal, hogy önálló műnek tekintendő, amely Nádasí halála évében önállóan is megjelent. A munka három részből, s mindhárom rész 32 fejezetből áll. Elöl táblázat mutatja, hogy nyolc, kilenc vagy tíz napon át napi négy alkalommal melyik fejezet mikor olvasandó. A három részben összesen 755, folyamatosan számozott rövid elmékedés, olvasmány található, melyekben fontos szerepet játszanak az elbeszélések, említések és idézetek. A könyv végén a tárgymutató után „Brevis index pro concionibus” található az egyes ünnepekre és vasárnapokra való fejezetek és olvasmányok jelzésével, Nádasí tehát gondolt a munka prédikációs segédletként való felhasználására. A cím egyrészt utal a szerző saját, egész életében követett életmódjára. A könyv két élettrajzi utalásából tudjuk, hogy 1676. július 8-án Nádasí látta Miksa főherceg bécsújhelyi remeteségét, a II. Ferdinánd felesége, Eleonóra császárné által alapított mannersdorfi (répcekehelyi) remeteséget pedig ugyanebben az évben I. Lipóttal és III. Ferdinánd özvegyével, Eleonórával,

17 Josef Eder: *P. Michael Staudacher S. J. (1613–1672). Ein Beitrag zur Erforschung der religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts*. Diss. Phil. Innsbruck 1966. 103–117.

valamint a császári család több tagjával együtt tekintette meg.¹⁸ Ez egyben utal arra, hogy a mű születését befolyásolta a XVI–XVII. századi közép-európai fejedelmi vallásosság egyik összetevője, az uralkodó mint remete-gondolat. E gondolat fő ösztönzője a szerzetesrendek, elsősorban a kapucinusok remete-hagyománya, kifejezői a fejedelmi rezidenciákhoz kapcsolódó remeteségek, s mindez hozzájárult a remete-eszme XVII–XVIII. századi elterjedéséhez a szélesebb rétegek körében.¹⁹ Végül a magányosság, remetesség gondolatának fontos szerepe volt Loyolai Ignác életében és legendájában, ezen túlmenően az egész jezsuita irodalomban. Nádasí a vita activa – vita contemplativa szembenállásában a solitudo, a vita solitaria, a szerzetesi vita contemplativa mellett foglal állást, amit alapeszméjét tekintve a laikusok számára is követhető és követendő példaként mutat be.

A magány és remetesség téma, a vita solitaria dicsőítése a jezsuita drámai irodalom egyik kedvelt témája. Olyan jelentős darabok középpontjában áll, mint például Matthaeus Rader *Theophilusa*, Jakob Gretser *Udoja* és Jakob Bidermann *Cenodoxusa*, s a korai jezsuita színház további remete figurái, mint például Macarius Romanus, Joannes Calybita, Alexius, Arsenius, Carolomannus, Barlaam, Josaphat ugyanezt tanúsítják.²⁰ Az *Exercitia spiritualiá*t feldolgozó meditációs irodalomból Paul de Barry *La solitude de Philagie* (1644) című munkája említhető példaként. Mindezek a művek azt az elképzelést állítják előtérbe, amely szerint az egyén élete a világban állandó veszélyben van, s bármely pillanatban hajótörést szenvedhet. Az egyetlen menekvés a lemondás az emberi együttélés minden formájáról, s a magányban kell keresni az utat Istenhez. Nádasí ezt a gondolatot összekapcsolja az istenszeretet eszméjével, s gyakorlati módon, adott témakörök szerint csoportosított történetek, példák sorozatával ábrázolja. Az első részben a teremtsérről, a megváltásról, az ítéletről és a feltámadásról elmélkedik. Az utóbbi kapcsán több fejezetet szentel a tisztítóüzben szenvedő lelkek és az életbe rövid időre visszatért halottak történeteinek. A második és harmadik részben ugyanezekhez a témákhoz fűz különböző consideratiókat, aspiratiókat, „igniculus”-okat, aforizmákat, „semen”-eket.

A gyűjteményes kiadás *Annus amoris Dei* címen 1678-ban jelent meg Bécsben III. Ferdinánd özvegyének, Eleonóra császárnének szóló ajánlással. A kötet a hónapok számának megfelelően 12+1 művet tartalmaz, s ahogy említettük, ezek nem az első megjelenés sorrendjében találhatók. A címlap hátoldalán Nádasí táblázatot közölt a hónapokhoz hozzárendelt művek rövid címével, melyben azt is jelzi, hányadik kiadása ez az adott műnek. A táblázat a művek *eredeti* címével, amely nem mindig azonos a kötetben szereplő címmel, az első megjelenés évszámával és a kiadás Nádasí által adott jelzésével a következő:

18 *Annua eremus* 1679, 184: Eremus prima. cap. XXXII, nr. 5; 383–384: Secunda Eremus. cap. XXXII, nr. 4.

19 Hans Hochenegg: *Die Einsiedeleien Tirols*. In: *Die Eremitage Maximilians des Deutschmeisters und die Einsiedeleien Tirols*. Innsbruck–Wien 1986. 87–167.

20 Jean-Marie Valentin: „Virtus et solium indissociabili / Vivunt conjugio”: Zu Avancinis *lyrischem und dramatischem Werk*. In: *Die österreichische Literatur*. Hg. Herbert Zeman. Graz 1986. 1237–1253, itt: 1238–1239. – A remetesség-motívum előfordulásához a XVII. századi udvari regényben vö. pl. M. de Cervantes Saavedra: *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*. Madrid 1617.. J. P. Camus: *Spiridion anacorete de l’Apennin*. Paris 1623.

Hónap	Cím	Év	Kiadás
I	Aeternitas magna cogitatio Pars I	1678	1.
II	Aeternitas magna cogitatio Pars II	1678	1.
III	Mensis III. divini amoris	1663	2.
IV	Theophilus Marianus	1654	3.
V	Seraphinus divini amoris	1666	2.
VI	Aurum ignitum	1673	2.
VII	Punctum honoris aeterni	1675	2.
VIII	Cor amoris dei	1675	2.
IX	Mons myrrhac	1675	2
X	Collis thuris	1675	2
XI	Mensis II. divini amoris	1663	2.
XII	Mensis divini amoris [...] I.	1662	4
	Annua eremus	1678	1.

Ez az áttekintés egyrészt jelzi, hogy az itt először megjelent műveket Nádasi a kötet elejére és végére állította. Másfelől tükrözi a törekvést, amely hosszú időn át szigorú következetességgel azonos szerkezetű művek létrehozására irányult. A közel hétszáz oldalas reprezentatív összeállításban a 12 hónap anyaga több mint 500 fólió oldalt tesz ki, ami önmagában is jelzi a vállalkozás méreteit. A művek eredeti szövegén Nádasi nem változtatott, csupán a keretszövegeket módosította. Míg az első gyűjteményes munkában újraközölte az első kiadások ajánlásait, ezeket itt elhagyta és az egész kötet elé új ajánlást írt. Ugyancsak elhagyta például a *Theophilus Marianus* eredeti előszavát, s új, rövid előszóval látta el. A kötet napi áhítatgyakorlatokon túlmenő használatát kívánta elősegíteni Nádasi a 12. hónap anyaga után található tárgymutatóval, amely „pro concionibus, exhortationibus, meditationibus”, tehát nem a kongregációs tagok, világi hívők, hanem egyházi szerzők számára készült. A kiadások számának jelzése a kötetben utal arra, hogy Nádasi számon tartotta művei kiadásait. Másfelől a jelzett adatok nem mindig egyeznek meg az általunk példány szerint azonosított, addig megjelent kiadások számával. Ennek oka lehet a szerző emlékezetbeli tévedése, de lehet a kiadások fennmaradásának esetlegessége és a bibliográfiák hiányossága is.

Tudomásunk szerint Joannes de Comitino *Initium sapientiae* (Coloniae, 1667) című munkájának függelékeként, a 175–240. lapokon jelent meg először Nádasi *Dies coelestis angelicus* című összeállítása. Southwell 1676-ban megjelent bibliográfiája önálló műként jelez egy *Horae Mariana Angelicae, seu de Salutatione Angelica* című munkát, s megjelenési helyként Bécset, a kiadások éveként 1670-et és 1674-et adja meg. Az 1667-es és 1670-es kiadásból példány nem ismert, ismerjük viszont a mű *Oratio angelica* című 1674-es bécsi kiadását. A nagyszombati nagyobb Mária-kongregációnak ajánlott munka első része 31 fejezetben az Ave Mariával kapcsolatos áhítatgyakorlatokat tartalmaz a hónap napjaira,

a fejezetek témáját példák, idézetek világítják meg. A második rész *Dies Angelicus* címen 13 paragrafusra osztva változó számú példát közöl egy nap áhitati alkalmaihoz az anygá-
lokkal kapcsolatban. Nádasí a munkát két korábbi műve, az *Annus coelestis* (1648) és az
Annus angelicus (1653) anyagából állította össze.

Tematikus elmélkedés- és imádsággyűjtemények, traktátusok

A művek harmadik nagy csoportját a különféle tematikus összeállítások alkotják. Bár végigkísérik az életművet, gyakorlati jelentőségük jóval kisebb volt, mint a kalendárium szerkezetű munkáké, mivel többségük csupán egy, esetleg két kiadást ért meg. Elsőként említjük a *Pharetra spiritus – Lelki tegez* című imádsággyűjteményt. Az 1666-os autobibliográfia nem tartalmazza, Southwell bibliográfiája azonban, amely még Nádasí életében jelent meg, jelzi. Ugyanó utal arra, hogy a mű 1649-ben jelent meg Pozsonyban magyar nyelven. Stöger egy 1644-es kiadást is jelez, ezt az adatot azonban Sommervogel nem vette át, s ilyen kiadás példány szerint nem ismert.²¹ 1980-ban az OSzK tulajdonába került egy csonka kiadvány, amely az élöcímfejl alapján nagy biztonsággal a fenti művel azonosítható. A nyomtatványtöredék a 3. lapon kezdődik és a 202. lapon szakad meg. A 3–19. lapon reggeli, napközi és esti imádságok, a 19–40. lapon a halálra készülő lélek ajánlása, halotti litánia, hét áhitat és három imádság található. A 40–50. lapon a boldog halálra való készüléktént Krisztus sebeiről szóló imádságok állnak. A következő rész gyónással kapcsolatos szövegeket közöl: gyónás előtti ima, lelki tükör a tíz parancsolairól, elmélkedés a gyónás hasznáról, gyónás utáni tanácsok. A 108–202. lapot részben különféle halotti imádságok töltik ki Szent Mechtildhez, Krisztushoz és Máriához, ezt követi 49 ún. „kis nyilacska” a boldog halálért a hét napjaira elosztva, majd 100 betegek és 12 egészségesek által mondandó fohász olvasható. Az összeállításban nincsenek elbeszélések, a szöveganyag azonban szorosan kapcsolódik Nádasí más, halállal kapcsolatos, döntően naptári szerkezetű összeállításához, így az *Annus morientium*, *Calendarium novum ad bene moriendum* és a *Maria mater agonizantium* címűekhez. Ebben is van naptári elvet követő rész, ez azonban az egész műnek csupán kisebb hányadát teszi ki.

Az ars moriendi irodalom körébe tartozik az 1654-ben megjelent *Rosa coelestis* is. Alcime szerint a mű viaticum, azaz útravaló a haldoklóknak, címzettjei a sodalesek és az örök ház felé úton lévők, tehát a haldoklók. Az összeállítás a nagyszombati Mária látogatása sodalitis xéniumaként látott napvilágot. A mecénás Esterházy György volt, aki az ajánlás szerint akkor tért vissza Rómából. A személyes hangú ajánlás említ egy különleges órát, amely a fraknoi várban működött, s az Esterházy címer motívumával, rózsákkal és griffekkel volt díszítve. A címerbeli rózsák a család halhatatlanságának szimbólumai, a mű rózsái pedig a mennyek halhatatlan lakóit, a szenteket jelképezik. A könyv negyven rózsára, azaz részre tagolódik, s mindegyikben változó számú, szentek és boldogok rózsáival kapcsolatos példázat található. Így például a 29. rózsza öt története Boldog Rita rózsáiról szól.

21 Vö. Sztripszky 201. – Rosthy Kálmán: *Pótló adatok a magyarhoni Jézus-társaság könyvészetéhez 1711-ig*. MKsz. 6 (1881). 227–239. itt: 238. – Gajtók: i. m. 57. nr. 16.

A rózsával megkezdett cím- és virágallégoriát folytatja az 1655-ben napvilágot látott *Lilia coelestia*. A liliomok Nádasí értelmezésében Mária és a szentek erényeinek szimbólumai, előképek, melyeket az embernek követnie kell. Ugyanerre az alapgondolatra épül például Jeremiás Drexel Pázmánynak ajánlott *Rosae selectissimuma* (1636), melyben a Mária-erényeket rózsák szimbolizálják. Nádasinak ez a könyve is negyven részre, azaz liliomra tagolódik. Egy-egy rész Mária és a szentek erényeit világítja meg meghatározott téma köré csoportosított, liliomhoz kapcsolódó történetekkel, idézetekkel, jeles Mária-tisztelek példáival.

A későreneszánsz közkedvelt virágsszimbolikája, a XVI–XVII. századi főúri kert- és virágkultusz Nádasí egy harmadik munkájában is kifejezésre jut. A *Horti, flores et coronae coelestes* (1657) már címében is jelzi, hogy a manierizmusban kiteljesedő allegorikus virágbrázolás, az erényeket virágokkal, fűvekkel szimbolizáló „erkölcsbotanika” a barokk erkölcszantító prózában is gyakran alkalmazott művészi eszköz. Másfelől a hortus, hortulus témát a jezsuiták is kedvelték. A kötet a négy utolsó dologgal kapcsolatos műveknek abba a típusába tartozik, amelybe a mennybe jutást elősegíteni kívánó olvasmány- és elmélkedésgyűjtemények sorolhatók. Nádasí összeállításának alapgondolata, hogy a csupán szimbolikus eszközökkel leírható menny az ember számára elérhető, s az oda jutásért az egész életben harcolni kell. A könyv példái ehhez adnak útmutatást. Három részből áll, mindegyik rész újrakezdődő lapszámozással indul, ezek a részek azonban önállóan nem jelentek meg. A Horti című rész negyven hortust, azaz égi kertet mutat be neves személyek, többnyire szentek kerthez kapcsolódó példázataival. A 27. hortus például három, Xavéri Szent Ferenchez fűződő történetet tartalmaz Torsellini Xavérius-életrajza alapján. A második, Corona című rész 53 korona, azaz égi koszorú leírását nyújtja. Így például a 25. korona középpontjában Krisztus töviskoronája áll, a nyolc exemplum szentekhez és egyházi szerzőkhöz kapcsolódik. A Flores című utolsó rész összesen 142 különféle égi virág szimbolikus értelmezését adja. A 40. virág például a hiúsággal, a 60. virág a hit misztériumaival kapcsolatos három, illetőleg négy példázatot tartalmaz.

Ugyancsak három részre, pontosabban három könyvre tagolódik a Lippay György esztergomi érseknek ajánlott *De imitatione Dei* (1657) című összeállítás. A téma nemcsak Nádasí egyik visszatérő gondolata, hanem a conformitas eszméjével együtt a jezsuita spiritualitás és erkölcsi irodalom egyik fontos követelménye. Többek között erre épül Drexel *Heliotropium*-traktátusa (1627). Nádasí szerint az embernek minden tettében és gondolatában Istent kell követnie, amihez meg kell ismernie akaratát, azonosulni kell vele, s le kell győznie az akadályokat a vele való egyesülésben. A három könyv tartalmilag szorosan egymásba kapcsolódik: az első Isten követésének indítékára, módjára és céljára keres választ, a második és harmadik a via purgatíván, via illuminatíván és via unitiván át vezető erényeket, azaz az imitatio gyakorlati lépéseit és segédeszközait tárgyalja. Az első könyv 12, a második 14, a harmadik 15 fejezetre tagolódik, a fejezeteken belül változó számú, számozott szövegegység található. A fejezetek elején többnyire az egy-egy elvi megállapítást tartalmazó fejezetcím rövid kifejtése, magyarázata áll, ezt követi az elbeszélések, idézetek, hivatkozások, utalások, elmélkedések, buzdítások sorozata. A példák többségét Nádasí Krisztus és a szentek életéből válogatta, s gyakran idéz a téma teológiai irodalmából. Az I. könyv 4. fejezete például a szentháromság tiszteletét, a II. könyv 4.

fejezete az alázatosságot, a III. könyv 11. fejezete Mária szeretetét tárgyalja négy, nyolc, illetőleg tíz szövegegységben.

A kalendárium szerkezetű *Annus coelestis* tematikus felépítésű párdarabja a bécsi professzusház Nagyboldogasszony kongregációjának ajánlva 1663-ban strénaként kiadott *Aula coelestis*. A szentek életéből vett példákat, történeteket Nádasi itt nem az év ünnepei, hanem témák szerint, 33 fejezetben csoportosította. A szentek mint a mennyi udvar lakói, az ég küldöttei jelennek meg, s példájuk útmutatással szolgál és követésre ösztönöz a mindennapi életben. A fejezetek témái különböző vallási cselekvések, amelyek különösen a társulati tagoknak voltak kötelességei, mint például a rendszeres mise- és prédikációhallgatás, gyónás, áldozás, a havi szentek tisztelete, lelkiismeretvizsgálat, a mindenszentek litániájának mondása, jócselekedetek, önmegtagadások, segítségnyújtás a haldoklóknak. Minden fejezet változó számú szöveget nyújt, a történetek többnyire rövidek, az elbeszélést az *Annus coelestis*-ben alkalmazott eljáráshoz hasonlóan gyakran a szentek nevének egyszerű felsorolása helyettesíti.

Egyetlen téma, a purgatórium és a tisztító tűzben szenvedő lelkek állnak annak a kézirat teológiai traktátusnak a középpontjában, amely Nádasi Collegium Romanum-beli előadásai alapján készült az 1664/65-ös tanévben. A *Tractatus de Purgatorio* egy több traktátust egybefoglaló kéziratban maradt fenn. A kéziratot író Adrian Wilhelm Fabritius 1664-ben Kölnben szerzett magister artium címet, majd ugyanebben az évben felvették a Collegium Germanicum Hungaricumba. A kézirat másik névvel jelzett darabja a jezsuita Nicolaus Martinezhez kapcsolódik és a predestináció kérdését tárgyalja. Nádasi munkája 35 sűrűn teleírt oldalt tesz ki, ez az egész kézirat terjedelmének mintegy a hatod része. A traktátus a címlap utáni oldal utalása szerint egy nagyobb, *Responsa orthodoxa ad accusationem contra veterem theologiam dogmatum fidei ecclesiae Romano-Catholicae* című mű vagy előadásorozat első része, amit nem ismerünk.²²

A traktátus tükrözi a rendszeres tárgyalás igényét, ezen túlmenően bepillantást enged Nádasi előadói gyakorlatába és munkamódszerébe. Az első fejezet a halottak túlvilági sorsával és a purgatóriummal kapcsolatos fő kérdéseket és ellenvetéseket ismerteti röviden, a második fejezet a válaszokat fejt ki kilenc pontban. A harmadik rész kronologikus rendben, az I. századtól kezdve 1664-ig ismerteti a purgatórium létrehozására vonatkozó különféle „tanúbizonyosságokat”. Saját korához érve a hivatkozások kissé elnagyoltabbak, az itt említett egyházi szerzők, mint például Bellarmino, Suárez, Lessius sorában Pázmány is szerepel.

A traktátus utolsó, befejező része elsősorban Luther és Kálvin ellenvetései alapján disputatve formában tárgyalja a Makkabeusok két könyvének kánoni jellegét, a túlvilági életre utaló egyéb bibliai helyeket, a halottak lelkéért való imádkozás és az élők által a halottaknak nyújtható segítség kérdését. A traktátus telítve van tekintélyi hivatkozásokkal, az egész mű mintegy ezekre épül. Másfelől a bibliai helyekre, egyházi szerzőkre és zsinati határozatokra való hivatkozások mellett Nádasi több történetet is leír, amelyek a tisztító-

22 Joachim Vennebusch: *Die theologischen Handschriften des Stadtarchivs Köln. Teil 2: Die Quart-Handschriften der Gymnasialbibliothek*. Köln-Wien 1980. 43–45. – Vö. Friedrich Stegmüller: *Jesuitentheologie in schwedischen Bibliotheken*. AHSI 18 (1949), 169–194.

tűzben szenvedő lelkek csodálatos megjelenéséről tudósítanak. A mű tágabb összefüggéséhez tartozik, hogy a purgatórium a kor egyik sokat vitatott teológiai problémája, melyben a katolikus és a protestáns felfogás alapvetően különbözött egymástól. A tisztítótűzben szenvedő lelkek kultuszát a XVII. század első felében a jezsuiták más missziós rendekkel együtt erőteljesen szorgalmazták a halottakról való gondoskodás keretében.²³ Innen érthető az is, hogy Nádasí különböző munkáiban feltűnően nagy számban közölt a purgatóriummal és a tisztítótűzben szenvedő lelkekkel kapcsolatos történeteket, imádságokat, elmélkedéseket.

Ebben a csoportban utoljára hagytuk Nádasí posztumusz művét, amely *Vita et mores praedestinatorum* címmel 1681-ben, két évvel a halála után jelent meg. A 974 folio oldal terjedelmű mű kiadását a bécsi professzusház szorgalmazta, megjelenését az ajánlás szerint I. Lipót császár bőkezűsége tette lehetővé. Befejezett munkának, hagyatékkiadásnak tekinthető, amit Nádasí maga állított össze. Tervezte a megjelentetést, amint ezt a nyomtatási engedélyek tanúsítják. Az utolsó engedély 1678. dec. 29-én, halála előtt két hónappal kelt. Lehetséges, hogy ekkor már a közelgő halál gondolata foglalkoztatta.

A munkát Nádasí az egész élete során gyűjtött szöveganyag átdolgozásával, kiegészítésével és új koncepció szerinti elrendezésével hozta létre, bizonyos értelemben tehát gyűjteményes műnek is tekinthető. Középpontban a kor egyik legvitatottabb teológiai kérdése, a predestináció áll. Ezt azonban nem elméleti alapon, hanem gyakorlati módon, neves személyekkel kapcsolatos példák, történetek, idézetek, elmélkedések, gyakorlatok és lelki tanácsok segítségével járja körül. Tizenkét részre, ezzel párhuzamosan harmincnégy *signumra*, ezeken belül változó számú fejezetre tagolódik, a végén tartalmi mutatóval. A részekre osztás oka nem egészen világos, ez leginkább terjedelmi lehetett, mivel a rövidebb *signumokból* több, a hosszabbakból kevesebb tesz ki egy-egy részt. A két kötetre osztás jelzésének ugyancsak terjedelmi, illetőleg nyomdai oka lehetett, bár a mű végül egy kötetben jelent meg. Ezenkívül két további számozást találunk a műben. A *signumokon*, illetőleg fejezeteken belül újrakezdődően arab szám jelzi a többnyire egy bekezdésben összefoglalt történeteket és más szövegeket. Ezzel párhuzamosan a mű elejétől végéig a lapszélen található római szám folyamatosan számozza a szövegeket 1-től 2460-ig. A *signumok* általában 1-3 fejezetből állnak, az utolsó, 34. *signum* azonban összesen 45 fejezetet foglal magában. A fejezeteket alkotó szövegeket Nádasí leggyakrabban *praxisoknak* és *meditációknak*, valamint *industriáknak*, *affectusoknak*, *occupatióknak* és *consiliuumoknak* nevezi.

A *signumok* középpontjában különböző témák állnak, mint például Mária, a szentségek és a szeretet gondolata. A *signumok* elején Nádasí röviden összefoglalja a téma lényegét, majd a fejezetekre osztott példák segítségével bemutatja az eleve elrendelés, az isteni kiválasztás és gondoskodás jeleit, érvényesülését. Tárgyalja az erényeket, amelyek szükségesek a mennybe jutáshoz, s gyakran hangsúlyozza a megtérés szükségességét. A könyv ebben a formában a nagy terjedelem és a bonyolult szerkezet miatt kevésbé volt alkalmas a gyakorlati használatra. Ez a felismerés vezethette a grazi Gyümölcslő boldogasszony kongregációt, amikor a mű egy részét, a negyedik *signumot*, melynek középpont-

23 Moser: i. m. 274–275.

jában Máriának mint a jó tanács anyjának tisztelete áll, kiemelte és *Vitae praedestinationum* címmel 1698-ban ajándékkönyvként megjelentette, aminek aztán további kiadása is volt.

Rendtörténeti munkák és jezsuita vonatkozású elmélkedésgyűjtemények

A két külön műfajba tartozó művek együttes tárgyalását több tényező indokolja. Az ide sorolt munkák többsége Nádasí római korszakában készült, s a két csoport nem választható el élesen egymástól. Az elsősorban történeti célzattal készült összeállításokban fontos szerepet kaptak az áhitati szempontok, s ezek a művek irodalmi célkitűzést is szolgáltak. Másfelől az áhitati munkákhoz az a rendtörténeti irodalom szolgált példatárul és elsődleges forrásul, melynek létrehozásában Nádasí maga is részt vett. A két műfaj nemcsak tematikája és forrásanyaga, hanem a művek keletkezése révén is szorosan összekapcsolódik: a jezsuita vonatkozású elmélkedésgyűjtemények többségét a rendtörténeti munkák elkészítése után, azok szöveganyagának felhasználásával hozta létre.

Nádasí rendtörténeti munkásságának egyik fő sajátossága, hogy a történetileg igazolható tényeket, életrajzi adatokat, illetőleg a legendás elemeket, csodaelbeszéléseket és az épületes fejtegetéseket egy szinten kezeli, azonos módon adja elő. Ennek a törekvésnek az a magyarázata, hogy a jezsuita történetírás, ezen belül az Aquaviva generális idejében kibontakozó rendtörténet a történelmet hosszú ideig üdvtörténetként értelmezte, és a bibliai történeteket, csodás eseményeket nem különítette el a történeti eseményektől. Így például a XVII. századi francia jezsuita történetírás képviselője, Louis Maimbourg számos épületes elbeszélést, históriát és hagiográfiai elemet szőtt egyháztörténeti munkáiba, s ezzel retorikai szempontból is értékelhető alkotásokat hozott létre.²⁴ Nem sokban tértek el ettől Niccolo Orlandini, Cordara és mások rendtörténeti vállalkozásai sem. Nádasí rendtörténeti munkássága annyiban különbözik elődeitől, hogy az *Imago primi saeculib*is követett rendi gyakorlatnak megfelelően egy szélesebb olvasóközönséget tartott szem előtt.

A rendtörténeti vállalkozások két nagy csoportba oszthatók, a kétféle megközelítés azonban többször összekapcsolódik. Az egyikbe a társaság történetét adott időszakban átfogó annuae litteraek, a másikba a társaság tagjaival kapcsolatos életrajzgyűjtemények és az ezekhez szorosan hozzátartozó áhitati kiadványok sorolhatók.

Nádasí rendtörténeti munkásságának egyik vonulata a rendi hírközlés fontos eszközének számító annuae litteraek nyomtatott sorozatának újraindítása. Ezek szövegét 1581–1616 között 29 kötetben kinyomtatták, de a nyomtatás ekkor abbamaradt, mert a megszáporodott anyag túllépte a kiadhatóság határait. Nádasí jelentősen lerövidítette és egységes szempontok szerint átszerkesztette az 1650-től beérkezett annuae litteraek kéziratait. Fontos újítása volt, hogy míg a korábbi kötetek rendtartományonként, azon belül kollégiumonként közölték az anyagot, ő a rendtartományokon belül témák szerint csoportosított. Így egy-egy év addig 7–800 oldalt kitevő anyagát kb. a felére csökkentette. Ez az eljárás a korábbi gyakorlatnál nagyobb szabadságot biztosított az anyagkezelésben, egyben több írói önál-

24 Gilles Declercq: *Un adepte de l'histoire éloquente, le Père Maimbourg, S. J. XVIIe siècle* 1984, n° 142, 119–132.

lóságot és munkabefektetést követelt tőle. Tematikus beosztása nagy vonalakban a kéziratok annuae litterae szokásos felépítését követte, ezen belül nagy súlyt helyezett a vallási élet megnyilvánulásaira. Egy-egy rendtartomány anyagát általában a következő szempontok szerint tárgyalta: 1. áttérések, 2. gyónás, 3. oltáriszentség, 4. Mária-tisztelet, 5. iskola, 6. kongregációk, 7. szentek tisztelete, 8. „De odiis”, 9. superstitio, 10. industriae, 11. tisztítóüzben szenvedő lelkek, 12. miscellanea. Az egy témára vonatkozó közléseket kollégiumok szerint összegezte.

Az eljárásnak az volt a következménye, hogy a társaság tevékenységével, történetével kapcsolatos adatok gyakran háttérbe szorultak, amiért a későbbi rendtörténetírás bírálatban részesítette.²⁵ Az 1650-es és 1651-es évek anyaga *Annuae Litterae* címmel 1658-ban látott napvilágot két kötetben, az utóbbi tartalmazza az 1581–1614 közötti nyomtatott kötetek éves tárgymutatóját is. További újítása volt, hogy a kötetekhez hozzáfűzte az adott évben jezsuiták által kiadott könyvek jegyzékét, melyben saját műveit is feltüntette.²⁶ Az 1652–1654-es évek három kötete ezt követően év nélkül jelent meg. Az osztrák provinciában feljegyzett eseményeknek mind az öt kötetben jelentős figyelmet szentelt. Megírta az 1655-ös és az 1656-os évek anyagát is (az 1655. évi kötet kézírata 1662-ben készült el), ezek azonban nem jelentek meg, s az annuae litterae kiadása ismét megszakadt. Ennek oka lehetett az anyagiak hiánya, illetőleg a társaság élén az 1660-as évek elején bekövetkezett személyi és az ezzel járó szemléleti változás. További nyomós okként említhető a kritikai megközelítés lassú térhódítása a társaság történeti vállalkozásaiban.

Az 1653–54. évi annuae kiegészítéseként Nádasí kiadta négy jezsuita misszionárius, Joannes Almeida, Franciscus Aguadi, Petrus Claver és Nicolaus Longobardi elogiumát. Ez az *Auctarium Annuarum* sem az autobiográfiában, sem Southwell bibliográfiájában nem szerepel, Sommervogel azonban egyértelműen Nádasinak tulajdonítja, mivel a szerzői „Protestatio” alatt a „J. N.” monogram olvasható. A misszionáriusok francia földön születtek, s innen érthető, hogy a műnek 1680-ban Douaiban francia fordítása is megjelent. A *Les exercices* címlapja szerint a latin kiadás 1678-ban látott napvilágot. A négy elogium kidolgozása az ezután bemutatandó *Mortes illustres* Nádasí-féle hosszabb elogiumaihoz áll közel. Témájuk révén szoros kapcsolatban állnak a missziós tudósításokkal, amelyek a jezsuita szentek legendaival együtt a jezsuita iskoladráma és énekanyag forrásai között is jelentősek voltak.

Ez a kiadvány már átvezet Nádasí rendtörténeti működésének másik területére, a jezsuita életrajzok és az ezek feldolgozásával létrehozott olvasmány- és elmélkedésgyűjtemények kiadásához. Ezek legfontosabb közös vonása, hogy életrajz és hagiográfia a rendi hagyománynak megfelelően nem választhatók el egymástól, a kettő egységet alkot. A jezsuita életrajzi munkák bemutatása előtt kell kitérnünk arra, hogy Nádasí már korán közeli kapcsolatba került a dicsőítő életrajz, az elogium műfajával. Mint életrajzában említettük, ő készítette Esterházy Miklós temetési elogiumát. Ezt az elogiumot az RMK III. 1647. szám alatt szerző nélkül *Imago elogio adumbrata* címen leírt anonim kiadvány tartalmazza. Nádasí szerzőségét kétséget kizáróan tanúsítja, hogy a mű *Imago, seu elogium* címen

25 Duhr: i. m. Bd. II, II. Theil, 359. – Vö. Staud I, 27–28.

26 *Annuae litterae* 1650: Ff 6/a; 1651: R 5/a–b; 1652: 298–307; 1653: 316.

szerepel autobiográfiájában. Az elogiumot a nagyszombati Sárlos boldogasszony kongregáció, melynek Nádasi prézese,²⁷ a nádor támogatója volt, az Esterházy-család tagjainak ajánlva jelentette meg 1645-ben. Ez egyben a kongregáció első ismert nyomtatványa, amit néhány év múlva Nádasi számos további művének kiadása követett.²⁸

A 41 számozatlan levél terjedelmű, folio alakú, díszes kivitellű nyomtatványban az elogium szövege folyamatosan, belső tagolás nélkül található. Nádasi először felkiáltásokkal tarkított, érzelemgazdag stílusban dicsőíti Esterházyt, majd előadja életrajzát. Elbeszéli haditetteit, méltatja császárhűségét, nádori és mecénási tevékenységét. Építkezései közül hosszan részletezi a nagyszombati jezsuita templom felépítését. Esterházyt „Hercules et Atlas Ungariae”-nak nevezi, s királyokhoz, neves történeti személyiségekhez hasonlítja. Külön méltatja vallásosságát és erényeit, Mária-tiszteletét, a kongregáció támogatását, egyházi alapítványait, s hogy egész tevékenységével a katolikus hit védelmét szolgálta. A búcsúzásba beépíti a családi címer magyarázatát. A nádort többször Pázmánnyal állítja párhuzamba: „Pazmannum, Eszterhazium, nobile par Patrum Patriae”, „jam non superstitis, Eszterhazios, Pazmannos” – írja.²⁹ Az összegzésben részletesen leírja a halált, a holttest Nagyszombatba szállítását és a temetési pompát, majd a halhatatlanságra és a feltámadásra való utalással fejezi be az elogiumot. Amikor ezt írta, még nem sejtette, hogy néhány év múlva egyik munkája az elhunyt jezsuiták elogiumainak összeállítása és feldolgozása lesz. Egy világi főúr, az ország első emberének halotti méltatása élők jelenlétében részben más eszközöket, más megközelítést és hangvételt kívánt, mint az erényes jezsuitáké. A műfaj azonban ugyanaz, s ebben az elogiumban Nádasi mintegy elővételezi azokat a retorikai kellékeket, amelyeket majd a jezsuita életrajzokban is alkalmaz.

Első, ilyen jellegű munkája az 1652-ben elhunyt Philipp Alegambe *Mortes illustres és Heroes et victimae charitatis Societatis Iesu* című két művének kiegészítése és kiadása volt Rómában. Alegambe 1549-től 1649-ig összeállította a jezsuita vértanúk életrajzainak kronologikus gyűjteményét, martirológiumát, amit Nádasi 1655-ig egészített ki. A *Mortes illustres* 1657-es impresszummal látott napvilágot, valójában azonban később jelenhetett meg, mert Nádasi ajánlása 1660. május 13-án kelt. A vállalkozás irodalmi előzménye Pedro de Ribadeneyra *Flos sanctorum* (I–II, Madrid, 1604–1609) című szentéletrajz gyűjteménye, melyhez jezsuita életrajzok sorozatát illesztette. Ribadeneyra az előszóban írja, hogy a rendnek nincs szentje, s a jezsuitáknak kötelessége hirdetni a rend szentéletű tagjainak dicsőségét.³⁰ Az eszmei előzmények közül legfontosabb az első jezsuita szentek kanonizációja, a rend törekvése a nem kanonizált, de szentéletű, példaszerű életet élő vagy az önkéntes halált választó jezsuiták emlékének ápolására, valamint a barokk irodalom fénykorát jellemző egyik alapvonásnak, a hősiesség kultuszának a témyerése a jezsuita vértanútörténetekben.

Nádasí munkája itt az Alegambe által írt három rész sajtó alá rendezése, az 1648-tól 1657-ig terjedő időszak anyagának összeállítása, valamint a név- és tárgymutató elkészítése.

27 ARSI Austr. 28. Cat. primus p. 110. f. 65r. no. 19.

28 Knapp: *Irodalomkinálat* (1989) i. m. 63–73, 344–345.

29 T2a; D1a.

30 Vö. Ursula König-Nordhoff: *Ignatius von Loyola Studien zur Entwicklung einer neuen Heiligen-Ikonographie im Rahmen einer Kanonisationskampagne um 1600*. Berlin 1987. 37

se. Saját szövegeit a mű IV. részeként, a 653–716. lapon elkülönítve közölte. Paralipomena címen kiegészítéseket fűzött néhány korábbi életrajzhoz, Alegambe szövegébe azonban nem nyúlt bele. Az egész mű kb. 350 személy életrajzát tartalmazza haláluk időrendjében. A részek végén található a felhasznált források jegyzéke személyek szerinti csoportosításban. Az életrajzok megírásakor Nádasi egy készen kapott szerkezet és írott források alapján dolgozott, önállósága elsősorban a kidolgozásban ragadható meg. Az életrajzok terjedelme változatos: a fél folio oldaltól tíz és még több oldalig terjed. A terjedelmesebb életrajzok fejezetekre tagolódnak, s a lapszámon utalók jelzik az életút fontosabb eseményeit. A Nádasi által írt részben több, feltűnően hosszú szöveg található, míg Alegambenál egészen röviddek is vannak, bár a szövegek terjedelmét a rendelkezésre álló források is befolyásolták. Nádasi elsősorban az erények kidomborítását célzó elmélkedő, tanulságos, moralizáló és dicsőítő részekkel növelte meg a terjedelmet.

Tartalma és címe révén egyaránt ide kapcsolódik Nádasi *Vitae illustres* című kiadatlan kézírata. Ebben Alegambe általa kiadott művének kiegészítéseként a társaság néhány további jeles, elsősorban tudós tagjának az életrajzát foglalta össze. A kézírathoz fűzött, 1659. január 14-én kelt generálisi megjegyzés csupán az 1571–1576 közötti életrajzok kiadását engedélyezi, másutt változtatásokat javasol, s kifejezi a reményt, hogy a részlet után az egész munka is napvilágot láthat. Ennek ellenére a mű kéziratban maradt, részleteit azonban Nádasi másutt felhasználta. A kézirat összesen 13 életrajzot tartalmaz, köztük Francesco de Borja és Pedro Saavedra életrajzát.

Alegambe és Nádasi másik közös műve, a *Heroes et victimae charitatis* (1658) a pestisben elhunyt jezsuiták elogiumait tartalmazza. Alegambe 1556-tól 1646-ig állította össze munkáját, Nádasi ezt 1657-ig egészítette ki, amely így összesen 1190 személyt mutat be.³¹ A Nádasi által írt rész a 433–568. oldalakon található. Alegambe az anyagot évenként, azon belül rendtartományonként csoportosította, s rendtartományonként változó számú fejezetre osztotta. Nádasi a fejezetekre osztást elhagyta, egyébként azonban a már meglévő beosztást vette alapul. Egy-egy év, illetőleg rendtartomány elején a társaság életében, illetőleg a provinciában történt fontosabb események összegzése olvasható, majd rövid életrajzok, méltatások, említések következnek. Az anyagkezelés módja, a leírások szerkezete és stílusa megfelel a *Mortes illustres*-ben követett gyakorlatnak, az egy személyhez fűződő szövegek azonban jóval rövidebbek: néhány soros említéstől az élettörténet egy-két oldalas elbeszélésséig terjednek. A könyvet a fontosabb személyek és tárgyak közös mutatója egészíti ki.

Az erényes jezsuitákról szóló munkák ellenpárjaként értelmezhető Nádasi *Tristes annuae desertorum Societatis Iesu* című kézíratos összeállítása. A társaságot elhagyók történetét korábban Ribadeneyra gyűjtötte össze. Nádasi az 1540–1659 közötti teljes időszak anyagát feldolgozta, s 1661-ben először írt a munkához, ez azonban nem jelent meg nyomtatásban. Tudomásunk van még egy rövidebb, *Tristes obitus 24 desertorum S. I.* című, Nádasinak tulajdonított kézirat egykori meglétéről, amely eredeti helyén ma nem találha-

31 E. Lamalle: *L'Histoire de la Compagnie de Jésus. Notes bibliographiques*. Bruxelles 1930, 26. nr. 111. – *Synopsis historiae Societatis Jesu*. Lovanii 1950, col. 751.

tó.³² Így nem dönthető el, hogy ez az előbbi mű kivonata vagy kiegészítése. A *Tristes annuaenak* több kéziratos másolata is készült, amelyek eljutottak különböző jezsuita kollégiumokba. A megjelenés elmaradásának okát abban kereshetjük, hogy a társaság akkori vezetése nem tartotta kívánatosnak egy ilyen jellegű munka kiadását, mivel esetleg árnyékot vethetett volna a szervezetre. Nem kétséges, hogy Nádaszi ezt a művét elsősorban belső, rendi használatra, de egyben tanulságul, építő céllal is készítette.

A jezsuita életrajzokat áhítati szempontok szerint dolgozzák fel a *Pretiosae occupationes morientium* és az *Annus dierum illustrium* című gyűjtemények, mindkettő 1657-ből. Az előbbi 41 fejezetre osztva tematikusan csoportosítja az életrajzokból vett példákat, történeteket.³³ A fejezetek, occupationiok témái többek között a gyónás, a szentháromság, Mária, a megfeszített Jézus, Loyolai Ignác és Xavéri Ferenc tisztelete, a kísértések elkerülése, az alázatosság érénye. Egy-egy fejezetben változó számú és hosszúságú történet, példa, említés és idézet található. Az *Annus dierum illustrium* januártól decemberig az év napjaira nyújtja a jezsuiták elogiumát. A lapszálon a nemzetiség, a halál helye és éve mellett a különféle érényekre és a fontosnak vélt életrajzi eseményekre való utalások olvashatók. A naphoz való hozzárendelést a halál időpontja határozta meg. A kötetben kb. 350 személy rövid életrajza található, azaz majdnem minden napra jutott egy elogium. Mindkét mű fő forrása a *Mortes illustres*ben és a *Heroes et victimae charitatis*ben közölt szöveganyag. Részben a személyek is azonosak, a róluk szóló szövegek tartalma és terjedelme azonban egyaránt különböző. Az *Annus dierum illustrium* mintegy kicsiben elővételezi az 1665-ben megjelent *Annus dierum memorabilium* vállalkozását.

Ugyancsak az életrajzi munkák áhítati célú feldolgozását nyújtja az *Annales Mariani Societatis Iesu*, amely a címlapon 1658-as, a kolofonban 1661-es évszámmal jelent meg. Ez 1521-től, Loyolai Ignác megérkezésétől kezdve 1658-ig kronologikus rendben tartalmazza jezsuiták Máriával kapcsolatos jeles tetteit, példáit. Évente változó számú történetet, eseményt, említést közöl, ezeket 1-től 1428-ig folyamatosan számozza, s az évszám mellett jelzi, ez hányadik év a társaság történetében. Az 1640-es évnél például a 878. számú szövegben saját műve, a *Maria mater agonizantium* megjelenéséről és a milánói professzus-ház templomában ekkor elhelyezett Mária-szoborról tájékoztat. 1636-nál a 835. szám alatt Pázmány nagyszombati egyetemalapítását és az egyetem Mária oltalma alá helyezését beszéli el. A mű végén kétféle mutató: az egyik Mária tiszteletének lehetőségeit, a másik a társulati tagoknak és másoknak ajánlott áhítatgyakorlatokat jelzi. A források között a társaság történetével kapcsolatos művek, jezsuita életrajzok és elogiumok mellett saját műveire, így a *Pretiosae occupationes morientium*, az *Annus dierum illustrium*, az *Incitementa cultus* és a *Diurnum quotidianae virtutis* címűekre is hivatkozik.³⁴

A történeti munkák anyagából létrehozott elmélkedésgyűjtemények sorát zárja az *Annus dierum memorabilium* (1665) című nagyszabású összeállítás, amely átmenetet alkot

32 Szabó Flóris: *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest 1981. A 118.E.35/4. sz. jelzet hiányzik. A kéziratot e jelzeten leírja Pierre Delattre: *Inventaire analytique des Archives de la Compagnie conservées chez les Bénédictins de Pannonhalma (Hongrie)*. (Kézirat) s. a. 1932. 59. no. 138.

33 Vö. Lamalle: i. m. 25. nr. 110.

34 Ezeket a megfelelő összefüggésben mutatjuk be.

a rendtörténeti és a naptári szerkezetű áhítati művek között. Nádasi ezt is épületes olvasmánynak szánta. Szerkezete az *Annus dierum illustrium* felépítését követi, a feldolgozott anyag azonban kb. négyszerese az ott közöltnek, s mintegy 1500 személy rövid életrajzát, elogiumát, erényeinek méltatását tartalmazza az év napjaira felosztva. Nádasi itt Pázmány, Káldi és több más jeles magyar jezsuita, így például Dobokay Sándor, Forró György és Szántó István elogiumát is kiadja. December 31. után két további, utólag beillesztett elogiumot közöl, melyek közül az egyik az 1664-ben elhunyt Nickel generálist méltatja. A műhöz két mutató járul: az Index memorialis a társaság életének fontosabb eseményeire emlékeztet az év napjainak rendjében, a másik a műben szereplő jezsuiták névjegyzéke a megfelelő nap jelzésével. Az előszó felhívja a figyelmet arra, hogy a mű nem egyszerűen életrajzok gyűjteménye, hanem a megjegyzésre méltó erényekből ad válogatást, ezeket kommentálja. Végül utal a mű kapcsolatára Nádasi *Annus dierum illustrium* és *Diurnum quotidianae virtutis* című munkáival. Az egyik ismétlődő téma az örangyalok kultusza: több olyan jezsuita szerepel benne, aki jámborságával, erényeivel és áhítatával kitűnt az örangyal-tiszteletben.³⁵

A jezsuita vonatkozású elmélkedésgyűjtemények külön csoportját alkotják a jezsuita szentekkel, illetőleg a jezsuiták által különösen felkarolt más szentekkel kapcsolatos kiadványok. Ide tartozik Nádasi egyik korai munkája, az 1643-ban Pozsonyban megjelent *Jesu et Mariae cliens*, amely Loyolai Ignáchoz fűződő történeteket tartalmaz. Közvetlen előzményei és egyben forrásai Petrus Maffei, Pedro de Ribadeneyra, Jakob Bidermann és mások Ignác-életrajzai,³⁶ a kanonizációs iratok, a rendtörténeti irodalom, valamint az *Imago primi saeculi* (1640) jubileumi kiadvány. A nagyszombati szeplőtelen fogantatás sodalitásnak ajándékozott könyvben Ignác mint Jézus és Mária legfőbb tisztelője, a sodalitás tagjainak példaképe jelenik meg. Négy részre tagolódik, az első részben 12, a másodikban 9, a harmadikban 7, a negyedikben 6 fejezet található, összesen 161, folyamatosan számozott rövid elbeszéléssel, említéssel. A könyvet a Hebdomada Ignatiana című rész zárja különféle alkalmakra szóló imádságokkal a hét napjaira. Az első rész előtt mintegy bevezetésként öt történet olvasható Mária és Jézus születéséről. Az első részt Nádasi Loyolai Ignác Jézus- és Mária-tiszteletének, valamint az Ignác-kultusz megnyilvánulásainak szentelte. A második és harmadik rész Ignác világi személyekkel kapcsolatos jótéteményeit, mirákulumait tartalmazza, míg a negyedik részben ugyanilyen történetek szerepelnek szerzetesekről.

Ehhez több ponton hasonló elképzelésre épül a római tartózkodás alatt megjelent utolsó mű, a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* 1668-ból. A Loyolai Ignácról szóló rész *Hebdomada virtutum S. Ignatii* címen 1674-ben önállóan is megjelent. Az autobiográfia szerint a Xavéri Szent Ferencről szóló rész már 1666 előtt több nyelven napvilágot látott, ezekből azonban példányt nem ismerünk. Az Ignácról szóló részt önállóan németül is többször kiadták. A mű középpontjában a két szent tiszteletének és követésének gondolata

35 Vö. John B. Knipping: *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth. I-II*. Leiden 1974. 128–111. jegyzet.

36 Stöger 3–4. – Vö. Daniello Bartoli: *Della vita e dell'Istituto di S. Ignazio fondatore della Compagnia di Gesù libri cinque*. Roma 1650. (Latin nyelvű kiadása Lugduni 1665.)

áll. Az első részben Loyolai Ignác, a másodikban Xavéri Ferenc kilenc napos áhitatgyakorlata található. A két novena felépítése azonos: a hét napjaira elosztva különböző témakörökben olvasmányokat, elmélkedéseket és imádságokat tartalmaznak. Egy-egy napon belül praeparatio keretében változó számú példa, történet, erény áll első helyen a két szent életéből, ezt praxisok követik az elvégzendő gyakorlatokkal és imádságokkal. A fő témák az istenszeretet, az előkészület a jó halálra, különböző mortificatiók és a rendszeres vallásgyakorlat. A prózai szöveget verses betétek és az olvasónak szóló figyelmeztetések szakítják meg. A Xavéri Ferenchez fűződő részben a nyolcadik napnál egy abecedárium-szerűen felépített Alphabetum documentorum áll. A gyűjteményt Nádasai himnuszai zárják többek között a szentháromsághoz, az őrangyalhoz, Istenhez és a két jezsuita szenthez, Szent Orsolyához, valamint Istenhez és Szent Rozáliához, amelyeket a *Mensis III. divini amoris*ből vett át.

A jezsuita vonatkozású elmélkedésgyűjtemények között utoljára hagytuk a Szent Józsefhez kapcsolódó áhitatgyakorlatok gyűjteményét. A besorolást az indokolja, hogy a jezsuiták vezető szerepet játszottak Krisztus nevelőapja hangsúlyozott kultuszának terjesztésében. A tisztelet gyökere a keresztény familiarizmus gondolata, melynek szellemében a jezsuiták fokozott mértékben törekedtek a szent személyek egymással és a hívekkel való bensőséges kapcsolatának hangsúlyozására. A József-kultusz felértékelődéséhez jelentősen hozzájárult, hogy a szent ünnepét 1621-ben XV. Gergely pápa az egész egyházra kiterjesztette, s Józsefet III. Ferdinánd 1654-ben Stájerország, Karintia és a salzburgi érsekség területén nemzeti patrónussá tette. A terjedelmes jezsuita jozefológiái irodalomban a szent mint az Istengyermek Istentől kiválasztott tisztelője, az ideális férj és apa példája jelenik meg.³⁷ József alakjának Nádasai más munkáiban is megkülönböztetett figyelmet szentelt, az *Annus coelestis*ben például több szenttel, mint Avilai Terézszel és Sebalddal, valamint Máriával kapcsolatban többször megemlíti.

A *Dies et Hebdomada S. Josepho sacra* 1664-ben Kölnben látott napvilágot. Az autobiográfia 1666 előtről több kiadást említ év nélkül, különböző nyelveken. A *Dies S. Josepho sacer*ből Southwell egy 1656-os, a *Hebdomada S. Josepho sacra*ból Sommervogel 1659-es római kiadást említ első kiadásként, ezekből azonban példány nem áll rendelkezésre. Ezek az utalások aláhúzzák Nádasai másutt is érvényesülő törekvését tematikusan és szerkezetileg összekapcsolódó művek létrehozására, amelyek önálló publikációjuk után együtt is megjelentek. A *Dies* tizenhét részre tagolódik, mindegyik részben a napszakokhoz, napi áhitati alkalmakhoz és más helyzetekhez kapcsolt imádság, imádságmagyarázat, buzdítás és elmélkedés a szentek József-tiszteletének példáival. A *Hebdomada* a hét napjaihoz közlő adott témákon belül történeteket, gyakorlatokat és imádságokat. A hét napjai után Szent József kis officiuma, valamint az őrangyalhoz és a névpatrónushoz szóló napi imádság található.

37 Moser: i. m. 131–132. – Julian Wojtkowski: *De theologia et cultu Sancti Joseph in Warmia saeculo XVII*. Cahiers de josphologie 29 (1981). 928–941. itt: 934–937.

Csak cím szerint ismert művek

Nádasi öt művének csupán a címét ismerjük, ezek közül négy nyomtatvány, egyről pedig nem tudjuk biztosan, megjelent-e. Időrendben haladva az első Nádasi első nyomtatott munkája, egyben írói tevékenységének első nyoma. Az autbibliográfiában a latin nyelvű munkák között 5. tételként így szerepel: „Reges Ungariae usque ad Ferdin: III. Posonij.” Ugyanezt a művet Southwell így közölte: „*Reges Hungariae a S. Stephano usque ad Ferdinandum III.* Posonij 1637. in fol.” Ez a leírás több új adatot tartalmaz, pontosabbnak látszik az előzőnél, s az is kétségtelen, hogy ugyanarról a műről van szó. A cím és a megjelenési idő, III. Ferdinánd trónralépésének éve arra utal, hogy a kiadvány a király megkoronázása, illetőleg trónralépése alkalmából készült gratulációk műfajába sorolható.³⁸ Ha a műfajra vonatkozó feltevést elfogadjuk, szembetűnő, hogy az új uralkodó köszöntésének megtisztelő feladatát, amit húsz évvel korábban a nagyszombati jezsuita kollégium rektora látott el, ez alkalommal az alig 23 éves Nadasira bízta. Tartalmáról nem mondhatunk közelebbit, az azonban valószínű, hogy a XVII. században uralkodó jezsuita történelemszemléletnek megfelelően a magyar szent királyok és a középkori uralkodók a Habsburgok elődeiként jelentek meg benne. .

A következő művet az autbibliográfia nem tartalmazza, s elsőként Southwell közölte: „Orationem de S. Ivone. sub titulo *Pandectae Porphyrogenitae.* Romae 1642.” A kiadványt Sommervogel példány alapján írta le. A címleírásból kitűnik, hogy az orációt Nádasi biborosok jelenlétében a római Szent Ivó templomban mondta el, s a beszéd terjedelme hat lapot tett ki. Sommervogel másutt arról is tájékoztat, hogy a kiadvány azoknak a beszédeknek a sorába tartozik, amelyeket a római jezsuita szeminárium növendékei tartottak. A beszédek névtelenül jelentek meg, s a jezsuita tanárok írták vagy ellenőrizték őket. A negyedréti alakú, 1620-tól kezdődő beszéd sorozat egy példányát Sommervogel szerint a Collegium Romanum könyvtára őrizte.³⁹ A Collegium Romanum könyvtárának jelentős része a római Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele tulajdonába jutott, ahol azonban ez a kiadvány nem található. Szent Ivó a jogtudomány védőszentje, s ő volt a római egyetemi templom patrónusa – innen a beszéd témaválasztása. A megjelenés éve egybeesik Nádasi római tanulmányainak befejezésével, s nem lehetetlen, hogy a mű valamilyen módon kapcsolatban áll a tézisek megvédésével.

A harmadik ismeretlen munka címét is Southwell közölte először „*Vita S. Emerici.* Posonij 1644. in folio” alakban, amit Sommervogel ugyanígy, kommentár nélkül vett át. Ebből csupán annyi vehető biztosra, hogy a mű témája Szent Imre herceg életrajza volt, amit egyébként Bonfini nyomán Laurentius Surius is felvett szentéletrajz-gyűjteményébe (*De probatis sanctorum historiis*, tom. VI, Coloniae 1581, 86–88.). A Nádasi-mű példányát nem tudtuk fellelni.

Az autbibliográfia 17. tétele a következő leírás: „*Incitamenta cultus B. V. per exempla domestica.* Graecij.” Southwell ehhez hozzátette, hogy a mű 1651-ben jelent meg. Pldányát nem ismerjük. Nyilvánvalóan Máriával kapcsolatos elmélkedéseket, történeteket

38 Vö. RMK III 1207; RMNY 2, App. 106.

39 Sommervogel VII 95–96.

tartalmaz. Mivel az autobibliográfia külön tételként szerepelteti, önálló műként kell számon tartani.

Az ismeretlen művek közül a legnehezebb kérdést a Pázmány-prédikációk fordítása veti föl. Az erre vonatkozó első adatot Stöger rendi bibliográfiája tartalmazza 1856-ból. Nádasí művei felsorolásának végén a „Denique ex hungarico in latinum transtulit:” megjegyzés után ez áll: „Conciones Em. Card. Pazmani in Evangelia omnium Dominicarum et aliquot Festorum.” Sommervogel ugyancsak utolsóként említi a Pázmány-beszédek fordítását, s felveti a kérdést, vajon megjelent-e nyomtatásban. Fraknói Vilmos Pázmány-monográfiájában közölt egy adatot, ami feltételeken Nádasí Pázmány-fordításával azonosítható. Eszerint a bécsi Collegium Pázmánianum könyvtárának 1681-ben készült katalógusában a Concionatores latini között ez áll: „Pazmany Petri, *De Festis et Dominicis*. T. unus. Cracoviae 1654. 4°” Fraknói hozzátette, hogy a latin kiadásból példány nem ismert.⁴⁰ A könyvtárkatalógusra való hivatkozást ellenőriztük, a forrás további adatot nem tartalmaz.⁴¹ A hivatkozott mű a Collegium Pázmánianum modern, számítógépes katalógusában nem található. A Pázmány-beszédek Nádasí által készített latin fordítását többhelyütt kerestük, mindeddig eredménytelenül. Azt sem tudtuk megállapítani, hogy Stöger adata milyen forrásból származik, mivel a korábbi rendi bibliográfiák nem tartalmazzák. A Pázmány-fordítás tényét minden hivatkozás nélkül említette Rosthy Kálmán 1881-ben, ezt követően a kérdés nem került a Pázmány-kutatás előterébe.⁴²

A fordítás elkészítését élettrajzi és a művekből vett adatokkal csupán valószínűsíteni lehet. Nádasí a fordítás elkészítésére ösztönözhetette Pázmány protektori gesztusa. További ösztönzést adhatott leobeni professzora, Bucellini, aki több olasz nyelven kiadott aszketikus munkát fordított latinra. Annak bizonyításához, hogy Nádasí nagyra értékelte Pázmányt, elég utalni Esterházy Miklós elogiumának idézett részleteire. Műveiben, ha nem is túl sűrűn, de hivatkozik Pázmányra, elsősorban éppen a prédikációkra. A Pázmány-prédikációk hatása jól kimutatható.

A fordítás nyomtatásban való megjelenése és a könyvtárkatalógus idézett adatának Nádasí fordításával való azonosítása mellett szól a Stöger által közölt címmel való tartalmi azonosság, valamint a megjelenési hely. Nádasinak más műve is jelent meg Krakkóban,

40 EK J 10/11. 61r. – Vö. Frankl (Fraknói) Vilmos: *Pázmány Péter és kora. III. (1632–1637)*. Pest 1872, 23.

41 EK J 10/11. Catalogus librorum Collegii Pazmaniani sub cura Reverendorum Patrum Societatis Jesu Anno MDCLXXXI. 61r.

42 Rosthy: i. m. 238. – Hermann – Artner: i. m. 79. – Bitskey: *Humanista eruditó* i. m. – Öry Miklós – Szabó Ferenc: *Pázmány Péter (1570–1637)*. In: *Pázmány Péter. Válogatás műveiből. I.* Budapest 1983, 11–107. ilyen kiadást nem említenek. – A latin fordítás egykori meglétére közvetve utal, amikor idegen nyelvű szövegekben latinul idézik Pázmány beszédeit. Sebastian Henric Penzinger trautmansdorfi plébános például a Bécsbe vitt máriapócsi kép tiszteletére 1697-ben mondott német nyelvű beszédében a német mellett latinul is idézi Pázmánynak Mária szeplőtelen fogantatása ünnepére szóló prédikációját. *Unter-Pfund getreu-erspriesslicher Liebe*. In (hozzáértve a következő nyomtatványhoz): *Abgetrocknete Thranen*. Nürnberg–Frankfurt 1698. Folgen sechs Predigen, 29–44. itt: 39.

Pázmány krakkói kapcsolatai jól ismertek. Negatív adat, hogy a katalógusban jelzett kiadvány a lengyel nemzeti bibliográfiában sem fellelhető.

Végül két olyan címet kell megemlítenünk, amelyek mögött nem szabad önálló Nádasí-művet feltételeznünk. Mindkettőt csupán Stöger és ennek nyomán Sommervogel közli külön műként megjelenési hely, év és nyomda nélkül. Lehetséges, hogy a címek pontatlanok, vagy bibliográfiai félreértésből keletkeztek. Az sem kizárt, hogy más, eddig azonosítatlan szerzők műveiről van szó. Bár a tartalmi kapcsolat kétségtelen, biztosan nem azonosíthatók Nádasí egyik ismert művével sem. Stöger és Sommervogel bizonytalanságára utal, hogy a felsorolásban mindkét cím a művek végén található. Az egyik a „*Novum Calendarium Animarum in singulos anni dies*”, Stögernél „germanice 16⁰⁰”, Sommervogelnél „En hongrois(?)” megjegyzéssel. A másik a „*Nosse bene mori*”, Sommervogelnél „En hongrois” megjegyzéssel. Lehetséges, hogy mind a két cím alatt a több címváltozat alatt számos kiadást megért *Calendarium novum ad bene moriendum* (1665) valamelyik kiadása rejtőzik. Az említett okok miatt ezt a két címet Nádasí műveinek jegyzékében nem szerepeltetjük.

A csupán cím szerint ismert művek többsége az ismert adatok alapján Nádasí munkásságának fő vonulatain kívül helyezhető el. Nem tarthatók igazán jellemzőnek akkor sem, ha előkerülésükkel esetleg új oldalról világítják meg írói működését. A Pázmány-fordítás megtalálása különösen fontos lenne, amely fényt vethet nemcsak Nádasí munkásságára, hanem Pázmány európai hatástörténetére is.

Nádasinak tulajdonított művek

Az újabb bibliográfiák Nádasí neve alatt néhány további művet is közölnek, amelyeknél azonban az attribúció téves vagy nem bizonyítható. A Stöger és Sommervogel által megjelenési év, hely és nyomda nélkül Nádasí neve alatt közölt *Parochus meditans* Matthaeus Brandl kánonjogi doktor, a salzburgi egyházmegye plébánosának meditációs segédkönyve a papság számára, amely 1747-ben Nagyszombatban is megjelent. A Stöger által Nádasinak tulajdonított *Somnium Xaveriitól* Sommervogel megállapította, hogy Kiriz Ferenc (1659–1736) műve, amely 1686-ban jelent meg Nagyszombatban.⁴³ A Stöger és Sommervogel által egyaránt Nádasinak tulajdonított *Ars semper gaudendi* a valóságban Alphonsus Antonius Sarasa többször kiadott összeállítása, 1676-ban Nagyszombatban is megjelent. A tévedést az magyarázza, hogy Sarasa művének függelékeként többször megjelent Nádasí *Meditatio aeternitatis* című verses elmélkedése.

Nádasí *Maria mater agonizantium* című műve 1658-ban Nagyszombatban kiadott magyar fordítása után kötve jelent meg a *Szent Ersebet Asszony Elete* című anonim nyomtatvány, amit Sztripszky feltételelesen Nádasinak tulajdonított.⁴⁴ Nádasí szerzőségét semmi nem bizonyítja, műfaja alapján az életműben egyedül a csak cím szerint ismert *Vita*

43 RMK II 1595. – Sommervogel IV 1081.

44 Sztripszky 2017 (224). – Vö. Sztripszky Híador: *Vegyes közlemények*. MKsz 5 (1880). 278. 175–176. sz.

S. Emerici állítható melléje. Nádasi szerzősége ellen szól, hogy a mű nem szerepel a rendi bibliográfiákban, s a megjelenés idején Nádasi már kizárólag latinul írt. Valószínűbb, hogy a *Szent Ersebet Asszony Elete* Jászberényi Tamásnak, a Nádasi-mű fordítójának műve, esetleg fordítása. Saját munka más szerzőtől fordított művel összekapcsolt megjelentetése bevett gyakorlat volt, amint azt például a Szentgyörgyi Gergely Drexel-fordításához fűzött Szentgyörgyi-mű tanúsítja.⁴⁵

Zelliger Alajos fölvetette, hogy a XVII–XVIII. század egyik legnépszerűbb imádságoskönyvének, az *Útitársnak* Nádasi János a szerzője.⁴⁶ Állítását nem bizonyította, s azt a könyvet vizsgáló Holl Béla sem találta igazolhatónak.⁴⁷ Holl a mű 1643-as, példányból ismert akkor legrégebbi kiadása alapján döntött így. Azóta előkerült az első, 1639-es kiadás néhány töredéke, amely a szerzőség kérdéséhez nem tartalmaz új adatokat.⁴⁸ A könyv szerzőjét a mecénás Rezenyi György kanonok az olvasói előszóban „egy Isten-félő és Nemzete-szerető Egyházi ember”-nek mondja, akinek kilétét továbbra is homály fedi. Nádasi szerzősége ellen szól, hogy ez lenne második nyomtatott és első példány szerint is ismert munkája, s hogy a következő évben látott napvilágot a *Maria mater agonizantium* című elmélkedés- és imádsággyűjteménye. A jezsuita szerzőség melletti érv, hogy az összeállításban az általános jellegű imádságok, litániák, könyörgések és zsoltárok között a 235. oldalon egy Loyolai Ignáchoz és Xavéri Ferenchez szóló imádság található.

Nádasi szerzősége végül felvetődött egy magyar nyelvű dicsőítő költeménnyel kapcsolatban, amely Athanasius Kircher *Oedipus Aegyptiacus* című négykötetes munkájában látott napvilágot. A Kircher nyelvfilozófiai, kombinatorikai és kriptológiai törekvéseit összegző mű 1652–1654 között jelent meg III. Ferdinánd támogatásával. A vers az I. kötet elején egy 27 darabból álló, különböző nyelvű dicsőítő költeményeket tartalmazó sorozatba illeszkedik, amely 1655-ben önállóan is megjelent.⁴⁹ A vers kronosztichona 1655-öt ad ki, így valószínű, hogy az *Oedipus Aegyptiacus* I. kötete is csak 1655-ben került ki a sajtó alól. A magyar nyelvű elogium a német és a cseh nyelvű vers között a 10. helyen áll a sorozatban. A költemény, mely tíz, egyenként két-két aszklepiadészi strófa összekapcsolásával létrehozott versszakból áll, III. Ferdinándot mint magyar királyt dicsőíti. A dicsőítéshez a Kircher által megfajteni vélt hieroglifákkal díszített, egyiptomi obeliszksz motívuma szolgáltatja a kiindulópontot. A magyar szöveget rövid prózai bevezetés és egy 12 soros verses összegzés fogja keretbe latin nyelven. A verset Ferenczi Zoltán közölte 1919-ben.⁵⁰ A szerzőről annyit jegyzett meg, hogy az „bizonyára valamelyik Rómában élt jezsuita”.

45 RMK I 747.

46 RMK I 1607. – Sztripszky 2093 (300). – Sztripszky: *Vegyes közlemények* i. m. 279. 178. sz. – Zelliger: i. m. 8. – Vö. Hermann – Artner: i. m. 79.

47 RMKT XVII/7, 619–620.

48 Hübner Ildikó: *Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639)*. MKSz 101 (1985), 58–62.

49 *Triumphus caesareus polyglottus*. Romae 1655.

50 Ferenczi Zoltán: *Egy ismeretlen magyar vers 1655-ből*. MKSz 27 (1919), 107–110. – Vö. Gerhard F. Strasser: *Lingua universalis: Kryptologie und Theorie der Universalsprachen im 16. und 17. Jahrhundert*. Wolfenbüttel 1988, 141.

Polgár László retrospektív rendi bibliográfiájában Ferenczi cikkéhez azt a kommentárt fűzte, hogy a szerző föltehetően Nádasí. ⁵¹ A feltételezést megerősíteni látszik, hogy 1655 körül Nádasin kívül más jezsuita nem tartózkodott hosszabb ideig Rómában. Már Ferenczi felfigyelt arra, hogy bár a mű Rómában jelent meg, a vers szedése majdnem hibátlan. Egy levél tanúsága szerint Nádasí kapcsolatban állt Kircherrel, s azt sem tartjuk kizártnak, hogy a Kircher műveit illusztráló metszetek magyar nyelvű feliratainak megszövegezésében Nádasinak is szerepe volt. ⁵² Nádasí magyar és latin nyelvű verselési készségét magyar himnuszfordításai és saját latin himnuszai, prózai keretbe illesztett versbetétei egyaránt tanúsítják. A csak cím szerint ismert *Reges Hungariae* címének tanúsága szerint az uralkodó dicsőítése már korábban is foglalkoztatta. Mindezek alapján Nádasí szerzőségét nem lehet kizárni, ezt azonban csak a verses szövegek összehasonlító vizsgálata bizonyíthatja.

* * *

Nádasí János munkásságának legnagyobb része a jezsuita ihletésű kegyességi, meditációs irodalom latinul tudó, művelt világi hívőknek szánt vonulatába tartozik. Ez az irodalom szoros kapcsolatban állt a jezsuiták missziós, tanító, prédikációs és katekizációs tevékenységével. Nemcsak olvasásra, s különösen nem folyamatos olvasásra készült, hanem egyéni és gyakorlati használatra, többnyire különböző időritmusokban. A középpontban hagyományos és új vallási eszmék, illetőleg gyakorlatok állnak, melyek elfogadására és végrehajtására a különböző tartalmú, szerkezetű és műfajú munkák ösztönöznek. Ezek a művek egyrészt vallásosság- és művelődéstörténeti források, másrészt retorikai eszközökkel szervezett összetett kompozíciók, amelyek lehetőséget adnak az irodalomtörténeti, esztétikai értékelésre.

Ha nem folyamatosan olvassuk Nádasí szövegeit, s a narratív részek összességét tekintjük, művei a neolatin elbeszélő próza egyéni változataként értelmezhetők. Alapvető sajátosságuk a tartalmi, szerkezetű, műfaji keveredés, a tartalmi, szerkezetű, műfaji változatok és ciklusok létrehozása. Téma- és motívumtörténeti szempontból több évszázados hagyományt követnek és közvetítenek, ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a jezsuita rend spirituális törekvéseihez. ⁵³ Témaválasztásuk viszonylag szűk körben mozog, szelektív és előre meghatározott, problémakezelésük reduktív jellegű, s állandóan jelen van a kényszer a megerősítésre, ismétlésre. ⁵⁴ Alapvető vonásuk az erkölcsi irányultság, a morális tanítás,

51 Polgár: *Bibliographia de historia* i. m. 38. – László Polgár: *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980. III. Les personnes, R–Z*. Roma 1990, nr. 14571.

52 *Ars magna lucis et umbrae*. Roma 1646. 1. oldal előtti metszet: *Horoscopium catholicum Societ. Iesu*. 34 nyelvű felirattal. Közte magyar nyelvűvel is. Közli: Joscelyn Godwin: *Athanasius Kircher. A Renaissance Man and the Quest for Lost Knowledge*. London 1979, 79. nr. 71.

53 A rendi spiritualitás hatásáról Jakob Balde ódaköltészetére ld. Herzog: i. m. (1976).

54 Vö. Conrad Wiedemann: *Barocksprache, Systemdenken, Staatsmentalität. Perspektiven der Forschung nach Barthers „Barockrhetorik“*. In: *Internationaler Arbeitskreis für deutsche*

az etikai kérdések didaktikus tárgyalása, a polemikus él hiánya és a rendi szempontok figyelembevétele. Eszmei alapjuk azonos az *Exercitia spiritualia*, a jezsuita pasztoráció és aszketikus irodalom egyik alaptörékvesével: a tökéletesség erőnyeit megközelíthetővé, utánozhatóvá és elérhetővé tenni az átlagembernek.⁵⁵ E felfogás szerint a világi hívők erkölcsi erőfeszítései, akaratának iskolázása és jócselekedetei végső soron a rend központi célkitűzését, térítő, missziós munkáját is támogatják.

A tárgyalt témák a kor aktuális teológiai gondolatait tükrözik, melyekkel Nádasi a tökéletességre törekvés módjára, a „hogyan” kérdésére adott választ. E gondolatok többségének önálló művet szentelt, s ismételten visszatért rájuk. Fontos sajátosság, hogy az elvont témákat és az ismert vagy ismertetni kívánt kultuszformákat egyaránt gyakorlati módon, irodalmi eszközökkel, elbeszélésekkel, példákkal közelíti meg, s a különböző témák gyakran egy műben vagy szövegben is összekapcsolódnak. A témák tekintetében számos párhuzam található a XVII. század első felének jezsuita irodalmával, ezen belül elsősorban Jeremias Drexel munkásságával. Kiemelt szerepet juttatott a hagiográfiai, mariológiai témáknak: Mária, Jézus, a gyermek Jézus, valamint ezek szíve tiszteletének, a szentek, ezen belül a jezsuita szentek és a névpatronusok kultuszának. Fontos szerepet játszik továbbá a négy utolsó dolog (halál, ítélet, menny, pokol), ezen belül a jó halálra való felkészülés és a purgatórium gondolata. Több mű középpontjában a szentháromság, a szenvedés, a bűn, az angyalok és a szentségek (gyónás, oltáriszentség) témái állnak. Az erkölcsi tökéletesedés eszközei közül különösen a felebaráti és az istenszeretetet, Isten akaratának keresését és teljesítését (conformitas), a megtérést, a vezeklést, az áldozatot és a magányt hangsúlyozza. Visszatérő motívumok a vanitas, az állhatatosság, az eleve elrendelés és az örökkévalóság. Egész munkásságát átszövik a Jézustársaság és a Mária-kongregációk történetével kapcsolatos, a tagok életét, halálát, vértanúi és más erőnyeit példaként állító szövegek.

A tartalomhoz hasonlóan a művek szerkezetét is bizonyos homogenitás jellemzi. A szerkesztésmód jellegzetesen barokk vonásokat tükröz: fő sajátossága a tartalmi szempontok meghatározó szerepe, a készen kapott szerkezeti minták átvétele, ismétlése és variálása, a felsoroló, mellérendelő, halmozó szerkesztés, az asszociatív sorozatok létrehozása, valamint hogy formális elkülönítéssel, módszeres rendszerezéssel próbáljon úrrá lenni az anyagon. A művek egy részének nincs kimondottan célirányos szerkezeti felépítése, előre elgondolt koncepciója. A szerkezeti tagolást csaknem mindig előre jelzi, s egyaránt kedveli a naptári szerkezetet, a kronologikus és a fűgaszerű megoldásokat.⁵⁶ Jellemző továbbá a szimmetrikus tagolás, az egymemű egymásra következésből adódó kompozicionális végtelenség, valamint a szent számok kedvelése a felépítésben. Mindezzel többnyire szigorú, sematikus, néha merev szerkezeteket hoz létre, de nem nélkülözi a játékos változatokat sem. A részekre, kisebb egységekre osztást tartalmi megfontolásból, mint az egyhangúság

Barockliteratur. Erstes Jahrestreffen in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Vorträge und Berichte. Wolfenbüttel 1973. 21–51. itt: 26–28.

55 Pörnbacher: i. m. 97.

56 A fűgáról mint a barokk irodalom és képzőművészet kompozíciós elvéről ld. Manfred Brauneck: *Deutsche Literatur des 17. Jahrhunderts – Revision eines Epochenbildes. Ein Forschungsbericht 1945–1970.* Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Sonderheft Forschungsreferate 45 (1971), 378–468. itt: 451–452.

elkerülésének technikáját gyakran alkalmazza. A következetes tagolással egyrészt áttekinthetőségre törekszik, másfelől esztétikai élvezetet kíván nyújtani az olvasónak. Ezt a következetességet nemcsak a művek, hanem a kisebb szövegegységek szintjén is érvényesíti.

Az elmélkedésgyűjtemények kisebb részét egyszerűen, meghatározott téma köré csoportosított fejezetek mozaikszerű egymás mellé állításával tagolja. Szívesen használ valamilyen vezérmotívumot, amely alatt összefoglalja a különböző szövegeket, s amely végigvonul az egész művön. Néhány esetben a fejezetek egymásra épülnek, s változatok sorozatában dolgozzák fel a témát. A rendtörténeti és az ezek felhasználásával készült meditációs munkák kedvelt megoldása a kronologikus felépítés. Az elmélkedésgyűjtemények fő szerkezeti típusát a kalendárium szerkezet különféle változatai alkotják. Több naptári szerkezetű műnek elkészítette a tematikus megfelelőjét, s gyakori jelenség a művek szöveganyagának újrafelhasználása, átdolgozása, kiegészítése és átszerkesztése. A kalendárium elv alkalmazásában az elmélkedésgyűjtemények szerkezeti megoldásaként olyan jezsuita szerzők nyomában járt, mint Petrus Canisius, Antonius de Balinghem és Toussaint Bridoul. Ilyen következetesen azonban ezt az elvet ő alkalmazta először. A napszakok, napok, hetek, hónapok és az év szerinti tagolás, illetőleg a különböző típusok variálása és összekapcsolása különböző témakörökkel bizonyos szerkezeti egyhangúságot hozott létre. Ez az egyhangúság azonban Nádasinak nem okozott nehézséget, mivel a naptári szerkezet különösen összhangban volt gyakorlati célkitűzésével. Megfelelő formának tartotta, s nem érezte szükségét, hogy változtasson rajta. Ezzel egyrészt megvalósította a jezsuita aszketikus irodalom törekvését, amelyben a hittételek egyéni elmélyítése szoros kapcsolatban állt a liturgikus cselekményekkel, a vallásgyakorlat ciklusaival. Másrészt munkásságát bekapcsolta abba az átfogó műfajfejlődési folyamatba, amelyben a szakrális időstruktúrák mint műfajszervező elvek működnek. Végül szem előtt kell tartani, hogy a kalendárium forma irodalmi műfajjá válása a kalendárium irodalom első kiteljesedésével párhuzamosan a XVII. században ment végbe.⁵⁷

Nádas alkalmi műfajai a prédikáció, a szorosabb értelemben vett imádságos könyv, a szentéletrajz, a gratuláció, a temetési elogium, a traktátus és a himnusz. Részben ugyancsak gyakorlati céllal több műve született az életrajzgyűjtemény és a Jézustársaság évi működését bemutató történeti összefoglalás formájában. Másodlagos műfaji mintaként számításba kell venni az *ars moriendi* és az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusait, valamint a martyrologiumot, az officiumot és a breviariumot. A közvetett műfaji előzmények között van a humanista *virii illustres*-életrajzgyűjtemény, a történetkompendium, az idézetgyűjtemény és az erénytűkör, továbbá az apophtegma- és anekdotakompiláció. Legkedveltebb formája, melyben a művek mintegy háromnegyed részét alkotta, a különböző műfajok összekapcsolásával létrehozott, legtöbbször a kongregációs ajándékkönyv szerepét betöltő elmélkedésgyűjtemény.

Az elmélkedésgyűjtemény Nádas munkásságában gyűjtőfogalom a különböző műfajok tudatos egybemosásával létrehozott, antológiászerűen összeállított szövegkompilációk

57 Így pl. Johann Jakob Christoph von Grimmelshausen: *Ewig-wahrender Calender*. Mompelgart 1671.

jelölésére, melyek fő műfaja és az olvasó által megvalósítandó elsődleges vallási cselekménye a meditáció. A meditáció az a műfaji keret, melyre Nádasi legtöbbször már a művek címében felhívja a figyelmet, s amely ingadozó jelentéssel a művek szövegében a legváltozatosabb formában szerepel. Nádasinál a különböző műfajok szétválásának csak a kezdeteiről beszélhetünk, s a meditáció vonzáskörébe tartozik az elmélkedő imádság, a lelki olvasmány, a lelkiismeretvizsgálat, a lelkigyakorlat és a verses elmélkedés. Ezenkívül a meditációnak számos további típusát alkalmazta, illetőleg hozta létre. Az elmélkedés az a korlátozott önállósággal rendelkező műfaj, amely a legszorosabban magához vonja az egyéb műfajú szövegeket, így mindenekelőtt az imádság különböző típusait és az elbeszélést. Az elbeszélés, a história és ennek megjelenési formái meghatározó részét alkotják a meditációnak. Amint a külön típust alkotó exemplumprédikációban a történetek a prédikáció központi elemévé lépnek elő, ugyanígy Nádasi ún. exemplummeditációi elsősorban a példa különféle változataira és kisépikai elemekre épülnek. Az elmélkedésgyűjteményekbe ágyazott narratív szövegek, hivatkozások, említések fő feladata a szórakoztatás, a figyelem lekötése mellett az, hogy meditációs modellt kínáljanak és a teológiai kérdésekben kevésbé járatos világi olvasóknak megragadhatóvá tegyék az elvont tartalmakat. Az elbeszélésnek mint szövegszervező tényezőnek középpontba állítása az a sajátosság, amely lehetőséget ad a kora újkori exemplum típusainak, a XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom műfaji és közvetítési folyamatainak tanulmányozására.

3. Keletkezési és kiadási körülmények

A tartalmi, szerkezeti és műfaji elemzés egyik következtetése az volt, hogy Nádasinál a keletkezés- és kiadástörténet nem választható el egymástól. Az első kiadások megjelenése után a keletkezéstörténet gyakran tovább folytatódik, melynek során a korábbiak felhasználásával új alkotások jönnek létre. Ebben a fejezetben a művek első kiadásait vizsgáljuk a keletkezési és kiadási folyamat szempontjából. Első kiadásnak tekintjük az önálló művek bibliográfiailag, illetőleg példányszerűen megragadható legkorábbi kiadását, függetlenül a későbbi megjelenési formáktól.

A keretszövegek mint a keletkezés- és kiadástörténet forrásai

Nádas nyomtatott műveinek kéziratai nem maradtak fenn, így nélkülözzük a keletkezéstörténet egyik fontos forráscsoportját. A jelenleg ismert öt kézirat nyomtatásban meg nem jelent művek kéziratainak tisztázata, illetőleg más személy följegyzése, amelyek csupán áttételese utalnak a létrehozás folyamatára és a szerző munkamódszerére. Ezért a keletkezés- és kiadástörténet másik fő forrásához, magukhoz a művekhez, azon belül elsősorban az ún. keretszövegekhez kell fordulnunk. A keretkompozíció fő részei a címlap, a mottó, az előszó, az ajánlás, a tartalom és a mutató, valamint a szerzői nyilatkozat és az engedély. Ezek a szövegek, melyekben a keletkezésre és kiadásra vonatkozó adatok többnyire együtt találhatók, felvilágosítást adnak a szerző, kiadó, mecénás és olvasó közti kapcsolatrendszerről, a keletkezési körülményekről, a szerző szándékairól, irodalomelméleti elképzeléseiről, irodalmi és egyéb céljairól, a remélt hatásról és a célbavett közönségről. Miközben egyaránt szolgálják a szerző és olvasó közti kapcsolat megerősítését, valamint a mű megerősítését, védelmét, tájékoztatnak a potenciális olvasó hatásáról a könyvek prezentációjára.¹

Nádas címadása egyszerre kor- és műfajtipikus.² Fő jellemzői a szemléletesség és az egységesség, szerepe a műre való első utalás és ráhangolás, valamint az olvasói kíváncsiság

1 Vö. Wolfgang Harms: *Daniel Wilhelm Trillers Auffassung von der Fabel im Titelblatt und in Rahmentexten seiner „Neuen aesopischen Fabeln“ von 1740*. In: *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*. Hg. Christel Meier – Uwe Ruberg. Wiesbaden 1980. 732–749. itt: 732.

2 Vö. Johann Baptist Schneyer: *Wesenszüge des Barock in den Titeln seiner Predigtbücher*. *Münchener Theologische Zeitschrift* 19 (1968), 295–310.

felkeltése. A rendtörténeti munkák kivételével a cím többnyire kettős cím, melynek különböző változatai és alkalmyszerűen járulékos elemei vannak. A tipikus címlap hat részből áll, a részek sorrendje szigorúan meghatározott. A címet gyakran egyetlen, többszörösen összetett mondat alkotja, néha azonban több önálló mondatra tagolódik. A részek a következők:

1. Két-három szavas allegorikus vagy metaforikus rövid cím, ami egyszerre utal a műfajra és a mű központi témájára.

2. A mű szerkezetének és hasznának megjelölése, ami egyben közli a használat módját és lehetőségeit.

3. A szerző megnevezése rendi hovatartozásával együtt. Ehhez Nádasí élete végén néhány esetben a nemzetiségre és a születési helyre való utalás kapcsolódik, ami mutatja magyarságtudatát, önértékelését. A névjelzés gyakran kevésbé „látható”: a cím végére kerül vagy a mű más részeiből tűnik ki a szerző kiléte. Néhány munka a szerző megnevezése nélkül jelent meg, ami utal az elnévtelenedésnek már Nádasí életében megkezdődött folyamatára.

4. A mű címzettjeinek, elsődleges használóinak megnevezése. Ez többnyire egy-egy Mária-sodalitás vagy általában Mária sodalísái. Kivételesen a sodalítás néhány jeles tagjának neve is szerepel.

5. A mecénás megnevezése, a rangok és címek felsorolásával. A 4. és 5. rész sorrendje gyakran fölcserélődik.

6. Impresszum.

Az 1650-es évek elejétől kezdve kiadott munkák címlapja csaknem mindig utal a mű rendi engedélyezésére. Az alkalmi kiegészítések közül figyelmet érdemel, hogy többnyire a 2. részhez további részletező utalás kapcsolódik a mű kisebb szövegegységeire, műfajaira és előadásmódjára, valamint más keretszövegekre, így elsősorban a mutatóra. A cím alkalmyszerűen felhívja a figyelmet arra, hogy a mű megjelenése egybeesik a Jézustársaság jubileumi évével vagy egy jubileumi szentévvél, s kivételesen a mottó is a címlapon kaphat helyet. A rendtörténeti művek címe többnyire megjelöli a felölt időtartamot és megnevezi a társaság generalísát az adott időszakban. Az áhitati művek címének további járulékos eleme a használat módjára utaló idézet, valamint a felhasznált források negnevezése.

A keretszövegek következő fontos, de nem állandó része a mottó. Az egész mű elé állított, kiemelt idézet a művek mintegy felében található. Gyakori megoldás, hogy az előszó vagy az ajánlás szövegébe integrált idézetek töltik be a mottó szerepét. A szorosabb értelemben vett mottó a mű címlapján vagy a címlap hátoldalán, esetleg az ajánlás vagy az előszó végén, ritkábban egy mű különböző részei között található. A mottó fő célja az olvasó megszólítása, valamint a cím és a mű közötti kapcsolat erősítése. Szerzőjének neve vagy forrása az egész mű szempontjából kulcsszó, szövege a mű sűrítmánya, s egyben a szerző hitvallását közvetíti.

A mottó forrását Nádasí mindig pontosan jelzi. A mottók egyik része bibliai vagy bibliakommentárokból vett idézet, másik részét neves egyházi szerzőktől választotta. Az is előfordul, hogy egy mű elején nem egy, hanem két, különböző forrásból származó mottó található. A bibliai idézetek többsége a Zsoltárok könyvéből, illetőleg az evangéliumokból való. Így például az *Annus meditationum cordis I.* (1659) ajánlása után a 18. zsoltár 15.

versét idézi mottóként: „Et erunt, ut complaceant eloquia oris mei; et meditatio cordis mei in conspectu tuo semper”, ami egyben a mű címének forrása. Az *Annus coelestis* (1648) mottója a 76. zsoltár 6. versének részlete: „Annos aeternos in mente habui”, ami ugyancsak szoros kapcsolatban áll a mű címével. A *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* (1664) mottójával a 104. zsoltár 21. versét választotta: „Constituit eum Dominum domus suae, et principem omnis possessionis suae”, ami a tipologikus bibliaértelmezésnek megfelelően az ószövetségi József-re vonatkozó kijelentést vetíti rá Jézus nevelőapjára. Egy Máté evangéliumából (16,26) vett jézusi kérdés áll a *Hebdomada virtutum S. Ignatii* (1674) élén: „Quid [enim] prodest homini, si mundum universum lucretur, animae vero suae detrimentum patiatur?” – ami összhangban áll az ignáci spiritualitás és a mű egyik központi gondolatával, az önmegtagadás szükségességével. Az *Annus Joannis* (1664) mottója Keresztelő János névadási jelenetét idézi fel Lukács evangéliumából (1,63): „[Et] Postulans pugillarem scripsit, dicens: Joannes est nomen ejus”, ami a mű címe és témájára egyaránt közvetlenül utal. A *Cor amoris dei* (1675) Máté evangéliumából (7,21) a mű központi gondolatát, a címben is szereplő concordia, conformitas eszméjét hangsúlyozza: „Qui facit voluntatem Patris mei, qui in coelis est, ipse intrabit in Regnum coelorum”. A megtérést sürgető *Aurum ignitum* (1673) mottója a Jelenések könyvének (3,16, 18) egyik erőteljes felszólítása a választásra: „Quia tepidus es; [...] incipiam te evomere ex ore meo. [...] Suadeo tibi emere a me aurum ignitum”, amely egyben felfedi a cím forrását is.

A bibliamagyarázatok közül mottóként szerepel például Ambrosius Lukács evangéliuma 7. fejezetének 26. verséhez fűzött megjegyzése: „Calamum tuum tinge Spiritu Dei vivi: ut quod scribis, Aeternum sit”. Ez az *Annus amoris Dei* (1678) címlapján olvasható mottó nemcsak a második gyűjteményes mű, hanem Nádasi egész írói munkássága egyik alapgondolataként, a szerző önmagához és az olvasóhoz egyaránt szóló figyelmeztetéseként értelmezhető. A *Collis thuris* (1675) Gregorius Ezekiel könyvéhez fűzött 8. homíliájából való mottója – „Omnipotens Deus ipse creat in Sanctorum cordibus amorem; et ipse ex amantibus cordibus suscipit precem” – a mű két fő témájának, a szeretetnek és az imádságnak a közös forrását jelöli meg.

További mottók forrása Augustinus 4. zsoltárhoz fűzött kommentárja (*Annua eremus*, 1678) és *De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum* című műve (*Mensis II. divini amoris*, 1663). A *Punctum honoris aeterni* (1675) élén álló két mottó forrása Augustinus 264 (265). epistolája, illetőleg Brigitta *Revelationese*. A *Maria mater agonizantium* (1640) élén egy Mária tiszteletét hangsúlyozó Bonaventura-idézet áll. Nem tekinthető véletlennek, hogy a *Pretiosae occupationes morientium* (1657) és a *Diurnum quotidianae virtutis* (1659) mottói egyaránt a címlapon találhatók. Az előbbi Gonzága Alajos életrajzából vett részlet, amely a „pretiosarum” szóval közvetlenül a címre utal. Az utóbbi a Szent Kázmérnak tulajdonított ismert himnusz kezdősora, amely megerősíti a cím felszólítását Mária napi tiszteletére.

A bemutatott példák alapján Nádasi mottóválasztását a következő vonások jellemzik:

1. A mottó szoros kapcsolatban áll a címmel, több esetben annak közvetlen forrása.
2. A tipológiai gondolkodás szellemében kapcsolatot teremt különböző személyek, események vagy jelenségek között.
3. A mű központi gondolatát hangsúlyozza erőteljes formában.

4. Egyaránt összefugg a mű címével és témájával.

5. A szerzőt és/vagy az olvasót figyelmezteti, felszólítja valamilyen cselekvésre, ami összhangban áll a mű fő célkitűzésével.

A keretszövegek ismétlődő része a szerzői nyilatkozat, ún. protestatio. Rendszerint a művek elején, a címlap hátoldalán, ritkábban a mű végén, a mutató után, esetleg az utolsó nyomtatott oldalon található, többnyire a szerző nevével és dátummal kiegészítve. Elsősorban azokban a munkákban fordul elő, amelyek szentekkel, illetőleg jezsuitákkal kapcsolatosak. Szövegük különféle változatban mindig ugyanazt tartalmazza. A nyilatkozat lényege, hogy a szerző mindenben aláveti munkáját VIII. Orbán pápa 1625. március 13-i dekrétumának, amit 1631. június 5-én újra kiadtak és megerősítettek, s a műveket ezek szellemében kell olvasni. A reformáció kép- és ereklyetiszteletet érintő kritikájának ellenhatásaként született dekrétum részletesen szabályozza és feltételekhez köti a csodatévőnek mondott, de a Szentszék által nem engedélyezett képek és a nem kanonizált személyek földi maradványainak nyilvános tiszteletét, az egyéni tiszteletet azonban megengedi és a hívők lelkiismeretére bízta. A dekrétum a rendelkezések érvényességét az ezekről a képekről és személyekről szóló könyvekre is kiterjeszti.³ A nyilatkozat közlése tehát egyrészt feltétele volt a könyvek megjelenésének, azok védelmét és tekintélyi igazolását szolgálta. Másfelől viszont felhívta az olvasó figyelmét arra, hogy neki kell döntenie az előadottak hitelességének kérdésében. A szerzői nyilatkozat nemcsak egy egyházi előírásnak tett eleget, hanem megszólította az olvasót, döntéshelyzetbe hozta, mintegy integrálta a szövegbe, s lehetséges reakcióját is befolyásolta.

A művek megjelenésének a szerzői nyilatkozat mellett volt egy másik jogi feltétele: a hivatalos egyházi engedélyezés. Az engedély szövege a korabeli gyakorlatnak megfelelően rendszerint ugyancsak megtalálható a könyvekben, s nemegyszer még a protestatio előtt kapott helyet. Más esetekben az engedélyezés tényét a címlap rövid megjegyzése rögzíti. Az engedélyt a kézirat elolvasása után az illetékes rendi előjáró, többnyire a provinciális, illetőleg a hivatalos könyvcenzor adta. A nyomtatott engedélyek szövege sztereotip módon közli, hogy az engedély megadása a generális felhatalmazása alapján történik, s a mű kinyomtatható. Egy műben általában egy engedély található. Kivételnek számít az *Annus amoris Dei* (1678) című második gyűjteményes mű, melyben két, valamint a *Vita et mores praedestinatorum* (1681) című posztumusz mű, melyben összesen négy engedély van. A gyűjteményes mű első, 1675. december 14-én kelt engedélye a munka nyomtatásban ítt először megjelent Aeternitas magna cogitatio című részére, az 1678. április 12-én kelt második engedély pedig az egész műre vonatkozik, s a mű címét *Annus divini amorisként*, tehát a véglegestől eltérő formában tartalmazza. A posztumusz mű két-két engedélye 1677-ből és 1678-ból a munka egy hosszabb, első és egy rövidebb, második részletére, azaz az 1–27., illetőleg a 28–34. signumra vonatkozik. Nádasi tehát először a munka egy részével készült el, ezt engedélyeztette, majd tovább dolgozott és az újabb részt is engedélyeztette.

3 *Bullarium diplomatum et privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum. Tomus XIII–XIV. Augustae Taurinorum* 1868, XIII 308–310. XIV 436–440. – V6. *Urbani VIII. Pont. O. M. Decreta servanda in canonizatione et beatificatione sanctorum*. Roma 1642.

Az *Annua eremus* (1678) nyomtatási engedélye 1675. november 19-én kelt, a kézirat tehát már három évvel a mű megjelenése előtt készen volt.

Itt kell kitérnünk az 1656–1662 közti időből fennmaradt kéziratok cenzori jelentésekre, amelyek a nyomtatott engedélyeknél korábbi állapotot rögzítenek, s a keletkezés- és kiadástörténet szempontjából egyaránt figyelmet érdemelnek. Az 1661-ben megjelent *Annales Mariani Societatis Iesu* cenzori jelentése 1657. december 12-én kelt Rómában, a mű egy szövegváltozata tehát már ekkor készen volt.⁴ A három cenzor, Martinus Leytanus, Franciscus Bunellus és Franciscus Le Roy a mű átolvasása után engedélyezi a megjelenést, azonban két megjegyzést tesznek. 1. A más művekből történt átvételeket Nádasí pontosabban emelje ki, s hivatkozzon pontosan. 2. Állítsa össze a hivatkozott források jegyzékét. Nádasí komolyan vehette a figyelmeztetést, tovább dolgozhatott a kézíraton, mert a megjelent műben mind a lapszéli hivatkozások, mind a források jegyzéke megtalálható. Ez egyben jelzi, hogy a szöveg és az apparátus ebben az esetben nem egyszerre készült, s a margináliák egy része csak utólag került rá a kézíratra. Az 1658-ban megjelent *Heroes et victimae charitatis* 1656. július 4-én kelt cenzori jelentése kiadásra méltónak tartja a munkát.⁵ Különösen értékesnek tartja az 1640 után elhunyt jezsuitákra vonatkozó részt, ugyanakkor javasolja az 1646 utáni, azaz éppen a Nádasí által írt rész elhagyását a jelenre vonatkozó sok apró részlet miatt. A cenzori véleményt a rendi előjáróság felülbírálhatta, mert a megjelent munka az 1646 utáni részt is tartalmazza.

1659-ből fennmaradt Joannes Almeida és Franciscus Aguadi jezsuiták elogiumának cenzori jelentése.⁶ Eszerint ezeket Nádasí az illető provinciák annuae litteraeihez kívánta csatolni. A két elogium két újjal kiegészítve *Auctarium* címmel jelent meg, föltételezésünk szerint csak 1678-ban. A három cenzor engedélyezi a megjelenést „ad hominum nostrorum spirituales aedificationem”. Hozzáteszi azonban, ha az elogiumok a renden kívüliek számára is hozzáférhetővé válnának, javasolják az Almeida elogiumában prodigiosának mondott dolgok ismételt felülvizsgálatát a kúria részéről. E megjegyzés alapján nem dönthető el, hogy a megjelenés föltételezett elhúzódsát az esetleg valóban megtörtént felülvizsgálat és a kézirat esetleges átdolgozása okozta, vagy pedig az, hogy Nádasí két újjal elogiummal egészítette ki a munkát.

A kéziratban maradt 1655-ös és 1656-os annuae litterae kiadási engedélye 1661. május 6-án, illetőleg november 19-én kelt.⁷ Az öt, illetőleg négy cenzor által aláírt két engedély semmiféle nehézséget nem jelez, így a megjelenés elmaradásának okára vonatkozó korábbi föltételezést továbbra is fenntarthatjuk.

Az *Annus dierum illustrium*ról 1661. március 4-én kelt cenzori jelentés nemcsak engedélyezi, hanem sürgeti a mű megjelentetését.⁸ A címlapon az 1657-es évszám olvasható, a nyomtatott generális approbáció 1657. szeptember 1-jén kelt, s a megjelenésre utaló más dátum nem található a műben. A könyv nyilvánvalóan csak a cenzori jelentés kelte után, legkorábban 1661-ben jelenhetett meg. A jelentés egyben segít értelmezni a művel

4 ARSI Cens. 663. vol. 4. 121r–v.

5 ARSI Cens. 661. vol. 2. 220r–v.

6 ARSI Cens. 663. vol. 4. 253r–v.

7 ARSI Cens. 663. vol. 4. 363r–v. 364.

8 ARSI Cens. 663. vol. 4. 365.

kapcsolatban korábban idézett generálisi levél homályos utalását a nyomdával felmerült nehézségre, ami eszerint a nyomdai munkák elhúzódása volt. Az 1665-ös impresszummal kiadott *Annus dierum memorabilium* cenzori jelentése már 1661. február 6-án engedélyezte a mű nyomdába adását, s megjegyezte, hogy a műben található „domestica exempla” a társaság minden grádusán álló tagját segíthetik az erények növelésében.⁹ Az 1662-ben és 1663-ban kiadott *Mensis divini amoris* első és második részéhez 1662. július 14. és október 26. között összesen öt, részben különböző személyektől származó cenzori vélemény készült.¹⁰ Mindegyik jóváhagyja és különböző fordulatokkal, mint „utiliter lucem videbunt”, „me valde commendo”, „pro publica utilitate” támogatja a megjelenést.

A művek első kiadására vonatkozó kézíratos cenzori jelentések többsége a rend történetét vagy tagjait közvetlenül érintő munkákról maradt fenn Nádasí római idejéből. Ezek a jelentések felhívják a figyelmet arra, hogy néha több év is eltelt a megírás ideje, a kézirat elkészülte és a mű megjelenése között. A jelentések néha a keretszövegek keltezésénél korábbi vagy későbbi befejezési időpontot, hosszabb keletkezési folyamatot valószínűsítene. Előfordult, hogy a bírálat nyomán Nádasí tovább dolgozott a kézíraton, máskor viszont figyelmen kívül hagyta a megjegyzéseket. A jelentések dátuma néhány esetben módosítja a mű impresszumban közölt megjelenési idejét, más alkalommal viszont éppen a gyors megjelenés kelt meglepetést.

Két műnek, az *Annus dierum illustrium*nak (1657)¹¹ és az *Annales Mariani Societatis Iesunak* (1661)¹² sikerült azonosítani a szerzői példányát, melyekben számos oldalon Nádasí autográf bejegyzései találhatók. A bejegyzések nem egyszerű javítások az eredeti kézírattól való eltérések miatt, hanem hosszabb kiegészítések, pótlások. Ehhez járul, hogy az *Annales Mariani* címlapján a szerző neve előtt a következő autográf betoldás áll: „et pro secunda hac editione aucti”. Mindez arra utal, hogy a publikálás után Nádasí a két munkán tovább dolgozott, az egyiknek tervezte a második kiadását, erre azonban nem került sor. A keletkezési folyamat tehát ezekben az esetekben sem zárult le a kiadással.

A tárgymutató mint invenciós segédlet

Kissé részletesebben kell foglalkoznunk a keretkompozíciónak a művekben utolsó helyen álló elemével, a mutatóval. Művei többségét Nádasí mutatóval látta el, s van olyan könyve, melyben négy különböző típusú mutató található. A mutatók elsősorban a művek használatára szolgálnak forrásként, egy részük azonban értékes felvilágosítást nyújt a szerző munkamódszerének néhány sajátosságáról. Az *Annales Mariani*ban (1661) található „Praxis indicí” például a mű kronologikus rendben közölt történeteit kalendáriumi elv szerint, tematikus bontásban tartalmazza, s ezzel nemcsak a mű további használati lehetőségére, hanem a forrásanyagok átcsoportosíthatóságára is utal.

⁹ ARSI Cens. 663. vol. 4. 366r–v.

¹⁰ ARSI Cens. 663. vol. 4. 367, 368r–v, 369r–v, 369v–370, 371r–v.

¹¹ ÖNB +43.M. 57.

¹² ÖNB +43.X. 32.

A keletkezéstörténet szempontjából legértékesebb mutatótípus a tárgymutató. A középkori és barokk prédikációirodalom tárgymutatóinak tanúsága szerint a gyűjtött anyag tárgyszavak betűrendjében való elhelyezése és további mutatókkal való ellátása segítette a szerző anyaggyűjtését és megkönnyítette a szorosabb értelemben vett teológiai, tudományos módszertől eltérő, praktikus felhasználást.¹³ Azon túl, hogy az egy-egy tárgyszóhoz kapcsolt hivatkozások mennyisége utal az adott téma előfordulására, a tárgymutatók rendszere, a tárgyszótípusizálás és a kiemelés módja következtetni enged a gyűjtött anyag eredeti tárgyszórendszerére és adott esetben más művek tárgymutatójának felhasználására.¹⁴

Arra a kérdésre, hogy ki készítette a Nádasi-művek mutatóit, részben csak bizonytalan válasz adható. Az első kiadások tárgymutatóinak többségét valószínűleg ő állította össze. Erre utal, hogy a mutatóra többször már a címlapon felhívja a figyelmet,¹⁵ az *Annuae literae 1650* (1658)¹⁶ és az *Annales Mariani* (1661)¹⁷ előszavában pedig külön foglalkozik a mutatóval. Eszerint az *Annuae literae 1650* mutatójának összeállítását a kötetre vonatkozó más javaslatokkal együtt a munka kezdetén tanácsolták Nádasinak. Azokban az esetekben, amikor a mutató nem lapszámra, hanem a mű kisebb szerkezeti egységeire utal, a mutató-készítés nagy valószínűséggel Nádasinak tulajdonítható. Az első gyűjteményes mű mutatóit biztosan nem Nádasi készítette, mert a Typographus lectori szövegében a következő megjegyzés olvasható: „in finem duplici eos Indice opera et labor cujusdam Societatis Iesu Sacerdotis locupletavit”.¹⁸ A második gyűjteményes mű, az *Annus amoris Dei* (1678) mutatója a folyamatosan számozott szövegek sorszámaira utal, s az első két részhez, valamint a műhöz hozzákötött *Annua eremushoz* folyamatosan számozott oldalakon külön mutató tartozik. Ez arra enged következtetni, hogy itt a mutatókat valószínűleg Nádasi állította össze.

A tárgymutatók betűrendes elrendezése a XVII. században vált általánossá, s készítésük a loci-gondolkodás kiteljesedésével párhuzamosan gyorsan fejlődött.¹⁹ Az összegyűjtött forrásanyag tárgyszavak szerinti csoportosítása és feltárása bevett munkamódszernek számított. Jeremias Drexel az *Aurifodinában* (1636) külön foglalkozik a kivonatokhoz

13 Richard H. Rouse–Mary A. Rouse: *Statim invenire – Schools, Preachers and New Attitudes to the Page*. In: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Ed. Robert L. Benson – Giles Constable. Oxford 1982, 201–225. – Bárczi Ildikó: *Ars compilandi. A kérdés megoldatlansága*. In: *Toposok és exemplumok* i. m. 99–115.

14 Franz M. Eybl: *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur. Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse*. Wien 1982.

15 *Annuae literae* 1651, i. m.

16 A2/b.

17 ++2/b.

18 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, a2. – A mű OSZK RMK III 2212/2. jelzetű példányában az idézett részben a „cujusdam” szót egykorú kéz áthúzta és föléírta: „P. Joannis Jahoda.” A mutatót készítő morva jezsuita irodalmi működéséhez vö. Sommervogel IV 726–727; Anna Fechtnerová: *Rectores Collegiorum Societatis Iesu in Bohemia, Moravia ac Silesia usque ad annum MDCCCLXXXIII iacentum. Pars I*. Pragae 1993, 155–156.

19 Archer Taylor: *General Subject Indexes Since 1548*. Philadelphia 1966, 91, 174.

készítendő mutatók kérdésével.²⁰ Eszerint a lemmák, adversariák és históriák betűrendes mutatóit lehetőleg egy kötetben, de egymástól elkülönítve kell elhelyezni. Ugyanazt a tárgyszót mindhárom mutatóban lehet alkalmazni. Mindenkinek a saját anyagához kell mutatót készítenie, ehhez azonban példaként felhasználhat más mutatókat. Drexel szerint a legtöbb figyelmet a históriák mutatózására kell fordítani. Minden történetnek több szóból álló címet kell adni úgy, hogy a cím első szava a történet fő jellegzetességét hordozó szó legyen. A történeteket a címek tárgyszóvá emelt első szavának betűrendjében kell elrendezni. A mutatók tárgyszavait úgy kell megválasztani, hogy könnyen felidézzék a különböző szövegeket és témaköröket. Megjegyzi még, hogy a szent és a profán tárgyú kivonatok keveredhetnek, mivel a keresett történet a mutató segítségével könnyen kiválasztható. A Drexel által leírt olvasási, kivonatolási és mutatókészítési gyakorlat jezsuita renden túlmutató hatását tanúsítja, hogy például Johann Georg Schiele tárgyszavak szerint elrendezett miscellanea-bibliográfiájának (*Bibliotheca enucleata*, Ulm, 1679) előszavában ösztönző-jéül Drexel *Aurifodinját* nevezi meg.²¹

A mutatóban szereplő, illetőleg nem szereplő tárgyszavak alapján következtetni lehet a mutató készítőjének önállóságára és a más műfajú munkák tárgymutatójának mintaként történt felhasználására. Nádasai tárgymutatói viszonylag kevés egyéni leleményt tükröznek, ezért keresni kezdtük az esetleg modellként szolgáló mutatókat. Nyilvánvaló volt, hogy a mintát nem a későközépkori morális, teológiai summák, prédikációs segédeszközök és exemplumgyűjtemények mutatóiban, a XVI–XVII. századi nyomtatott könyvtári katalógusok, tematikus bibliográfiák vagy a frankfurti könyvvásári katalógusok nyomán kompilált bibliográfiák tárgyszórendszerében kell keresni.²² A jezsuita tárgymutató hagyomány egyik korai és befolyásos modellje, Roberto Bellarmino bibliográfiai szótárának mutatórendszere is alapvetően más elvek alapján készült.²³ Ugyanez érvényes Antonio Possevino átfogó tudománytanának tárgyszóindexére.²⁴ Sebastian Izquierdonak a bibliográfiai hagyománytól eltérő szintézise pedig 1659-ben jelent meg, s tárgyszórendszere is egészen más jellegű, mint Nádasié.²⁵ A modellt végül a jezsuita rend alapszövegeit tartalmazó többkötetes *Institutum* 1635-ben külön kötetben kiadott *Index generalis*ában találtuk meg.²⁶ A mutatók összevetésére a tárgyszavak mesterséges kategóriák szerinti csoportosítása helyett a különböző művekben található tárgymutatók és az egyes tárgyszavak összehasonlításának módszerét választottuk. Nádasai 1648 előtt kiadott műveiben tárgymutató nem található. Az 1648–1657 között tárgymutatóval megjelent művek mutatója viszonylag rövid.²⁷ 1658-tól viszont a tárgyszóképlet jelentősen kibővül,²⁸ a mutatók szerepe nő. 1648–1657 között a

20 Drexel: *Aurifodina* i. m. 123–125, 143–150, 167–171, 182–191.

21 A drexeli hagyomány hosszú jezsuita utóéletét mutatja például Ignatius Weitenauer: *De modo legendi et excerptendi libri II*. Augustae Vindelicorum 1775.

22 Taylor: i. m. 40–123.

23 *De scriptoribus ecclesiasticis*. Roma 1613.

24 Antonio Possevino: *Bibliotheca selecta de ratione studiorum. I–II*. Roma 1593.

25 Sebastian Izquierdo: *Pharus scientiarum. I–II*. Lyons 1659.

26 *Index generalis in omnes libros Instituti Societatis Iesu*. Antverpia 1635.

27 *Annus Marianus* 1648. – *Annus crucifixi* 1650. – *Annus SSS. Trinitatis* 1650. – *Annus dierum illustrium* 1657. – *De imitatione Dei I–III*. 1657. – *Mortes illustres* 1657.

28 *Annuae literae* 1650. 1658 – *Annuae literae* 1651. 1658. – *Annuae literae* 1652. é. n. – *Annales*

mutatók mindig oldalszámokra, 1658-tól azonban többnyire a művek szerkezeti egységeire vagy a szövegek sorszámára utalnak, s erre a mutatók címe után Nádasi mindig külön felhívja a figyelmet.

Az *Index generalis* hierarchikus felépítése pontosan megfelel a Drexel által rögzített elveknek. Ha az *Index* tárgyszavait összevetjük Nádasi műveinek tárgyszavaival, megfigyelhetjük, hogy a tárgyszavak jelentős részét Nádasi onnan kölcsönözte, azaz tárgyszórendszerének és mutatóinak létrehozásakor egy már kész rendszert vett át és bővített saját igénye szerint. A kiválasztott példán az S betűvel kezdődő tárgyszavak összetételének változása, a modellként szolgáló index tárgyszavaihoz viszonyított törlések és hozzáadások szemléletesen mutatják a különböző időben keletkezett művek tárgymutatóinak folyamatos bővülését. (Lásd a táblázatot a 404. lapon.)

A tárgyszavak rendje és a tárgyszókészlet a mutatókban egyaránt hasonló. Nádasi nem alkalmaz szinonimákat ugyanarra a fogalomra, s a tárgyszavak azonos rendszerbe illeszkednek. Mindebből arra következtetünk, hogy a históriák forrásait betűrendbe sorolt tárgyszavak szerint, egyetlen rendszerben tárolta, s a rendszert folyamatosan bővítette. A bővítés egyik lehetősége, hogy az új anyagot már meglévő tárgyszavak mögé sorolta be. Ha egy-egy tárgyszó mögött sok szöveg gyűlt össze, a tárgyszóhoz részletező kifejezéseket illesztett és alosztásokat hozott létre. A bővítés másik lehetősége az volt, hogy új tárgyszavakat illesztett a rendszerbe.

Ez a tárgyszavas rendszer nemcsak a forrásanyag tárolását és kezelését szolgálta, hanem idővel alkalmassá vált arra, hogy belőle Nádasi közvetlenül új munkát alkosson. Ez a tárgyszókincs 1658 körül bekövetkezett jelentős kibővülése és a művek szerkezeti egységeire való hivatkozási rendszer bevezetése után ragadható meg. Ekkor úgy dolgozhatt, hogy a tárgyszavak segítségével forrásanyagából kiválogatta a tervezett mű koncepciójába illő anyagot, s a szerkesztés során a szövegek helyét az új mű folyamatosan készülő mutatójában is feltüntette.

Az azonos tárgyszavak különböző szövegösszefüggésben található kifejtéseinek összevetése azt mutatja, hogy Nádasi a felhasznált idézetanyagot is a fentiekhez hasonló, tematikus rendben tárolta. Gyakran megfigyelhető, hogy ugyanazt a hivatkozást többször felhasználja, illetőleg egy állítás megerősítésére vagy tárgyszó kifejtésére azonos idézeteket sorakoztat föl, esetleg módosított szöveggel, nem ritkán azonos elrendezésben.²⁹⁾ Munkáiban tehát részben ugyanazokból a forrásokból dolgozott, forrásanyagát azonban folyamatosan bővítette, s az újraalkotás és ismételt felhasználás során a kompiláció általános szabályait alkalmazta.

Mariani 1661. – *Punctum honoris aeterni* 1671. – *Mons myrrhae* 1675. – *Collis thuris* 1675. – *Cor amoris Dei* 1675. – *Aeternitas magna cogitatio* In: *Annus amoris Dei* 1678. – *Annua eremus* 1679.

29 Ugyanaz az idézet egy műben, különböző kontextusban: Gen. 22,6: *Mons myrrhae* 1675. 7, 222. sz. – Judith 8,6: uo. 84, 217. sz. – Prov. 3,12: uo. 76, 261. sz. – Eccl. 12,12: uo. 228, 236. sz. – Franciscus Arias: *De la mortification*. p. 1. c. 4.: uo. 4, 238. sz. – Augustinus: *De civitate Dei* lib. 10. c. 6.: uo. 62, 263. sz.

Szerzői motiváció és program az előszavak, ajánlások tükrében

A keretszövegek közül az előszó és az ajánlás a szerző–mű–olvasó hármasságát közvetlenül érinti, s különösen tanulságos forrás a művek keletkezés- és kiadástörténetére. Bár két külön műfajról van szó, Nádasinál nem mindig válnak szét egymástól. Az első kiadásokat figyelembe véve a művek többségében csupán ajánlás, kisebb részében előszó és ajánlás egyaránt, míg néhány könyvben csupán előszó található. Egy műben mindig egy előszó és/vagy egy ajánlás van. Az előszó szerzője mindig azonos a mű szerzőjével, míg az ajánlás szerzője lehet a mecénás, a kongregáció vagy a kongregáció rektora is, amelynek a művet ajándékozták.

Azokban az esetekben, amikor nincs előszó, az ajánlás tartalmazza mindazokat a motívumokat, amelyek egyébként az előszót jellemzik. Néhányszor előfordult, hogy egy mű jelentősen átdolgozott új kiadásához Nádas új előszót és ajánlást írt,³⁰ hogy az ajánlást (dedicatio) és előszót (proloquium) összevonta,³¹ hogy az olvasó köszöntését a nyomda a mű végén helyezte el,³² illetőleg hogy a mű végén, mintegy az előszó párdarabjaként a szerző elköszön az olvasótól³³ vagy további megjegyzést tesz a mű használatával,³⁴ kiadásával³⁵ kapcsolatban. Az ajánlás tényét néhány esetben csupán a címlap rögzíti, rendszerint azonban külön ajánló szöveg áll a mű előtt. Az előszó címzettje többnyire az olvasó, illetőleg a Mária sodalisok és a jezsuiták, az ajánlásé a mecénás, amely néhány esetben nem személy, hanem egy kongregáció. Az ajánlás címzettjeként néhány alkalommal természetfölötti személy vagy személyek szerepelnek. Az előszó és az ajánlás terjedelme általában 1–3 oldal között változik, néhányszor azonban hosszabb ennél. A szövegek kivétel nélkül prózában íródtak, s fontosak bennük a tekintélyi hivatkozások.

Az előszavak és az előszó szerepét is betöltő ajánlások közös sajátossága, hogy a figyelemfelkeltésen és igazoláson túlmenően rögzítik a szerző céljára, a mű keletkezésére, tartalmára, szerkezetére és használatának módjára vonatkozó elveket, s ezzel jelzik Nádas írói fejlődésének állomásait. Felszólítják az olvasót a mű használatára és igyekeznek meggyőzni a használatból fakadó lelki haszon, utilitas előnyeiről. Az utilitas az előszavak és az ajánlások közös és központi etikai kategóriája, s jelzi a didaktikus szándék túlsúlyát a formai, stilisztikai kérdéseket érintő megjegyzésekkel szemben. A továbbiakban az előszavak és ajánlások közös motívumait mutatjuk be.

Az *Annales Mariani* (1661) jezsuitáknak szóló előszava 12 pontba szedve közli, miért tanácsolja a mű olvasását.³⁶ Azért, mert a mű 1. történeti adatokat tartalmaz Mária tiszteletéről, 2. a történetek felhasználhatók a készülő művekben, beépíthetők a beszédekbe, 3. a példák tanítanak a jó szolgálatára és serkentik a Mária-tiszteletet, 4. növelik az

30 *Annus coelestis* 1667.

31 *Annus SSS. Trinitatis* 1650,)(3/a–)(12/b.

32 *Annua erennus* 1678, 163.

33 *Annus Marianus* 1648, 250–251.

34 *Annus amoris Dei* 1678, 505. – *Annus coelestis* 1667, 556.

35 *Maria aeternitatis* 1645, 187–188. Nádas előszavával és Kerti Fábián ajánlásával együtt közli RMKT XVII/7, 624.

36 +5a–++8/b.

erényeket, 5. segítik az Istenhez jutást, 6. sokakat taníthatnak a jóra, 7. ösztönöznek a bűnök felismerésére, 8. megerősítik a kegyességet (pietas), 9. segítik a prudentia elsajátítását, 10. elmélyítik az istenfélelmet, 11. szórakoztatnak, 12. az évenként közölt exemplumokkal folyamatosan lehet növelni Mária tiszteletét.

Az *Annus coelestis* bővített („Hic liber, à me auctus, ac reconcinnatus”), 1667-es kiadásának új szerzői előszava, amely felhasználja az 1648-as első kiadás dedikációjának több motívumát, az alcím szerint „De usu Anni coelestis, et meditatione” tájékoztat.³⁷ A bevezetőben Nádasi utal a kalendárium szerkezetére, s hogy a napi használatot tartja kívánatosnak. Megemlíti, hogy „Hungaria, nobilis Mariae familia olim dicta”, s hogy a magyarok minden hónapot Máriáról és a szentekről neveztek el. A szentek napi tiszteletében elődeiként Alonso Rodríguez és Cosmas Alemannius jezsuitákra hivatkozik, a címadás ösztönzőjeként pedig Jeremias Drexel *Caelum Beatorum* (1635) című traktátusát nevezi meg. A műnek háromféle használata lehetséges: 1. Az adott napra szánt részek egyszerű olvasása. 2. Az *Exercitia spirituali*ában leírt háromféle imádkozási mód szerinti használat, azaz lehet az első mód szerint a szentek erényeiről gondolkodni, a második mód szerint az előírt könyörgések szavairól elmélkedni és végül a harmadik mód szerint a könyörgéseket a légzés üteme szerint imádkozni. 3. A napi részlet olvasásából (memoria) kiindulva módszeres ignáci elmélkedést végezni a compositio loci, az intellectus és a colloquium segítségével.

Anélkül, hogy a többi előszót is részletesen bemutattánk, a szerző által ismételt hangsúlyozott célokat, amelyek lényegében azonosak a művek fő funkcióival, az említések gyakorlatának sorrendjében így összegezhetjük:

1. Neveli a lelkeket az ember, Isten és a világ harmóniájának biztosítása érdekében.
2. Segítséget nyújt a keresztény erények elsajátításában, tökéletesítésében.
3. Előmozdítja a különböző kultuszformákat, a vallási törekvést (pl. istenszeretet) és a kegyességet.
4. Lelki olvasmányt nyújt és ösztönöz a meditációra.
5. Segíti a jó halálra való előkészületet.
6. Növeli a bölcsességet.
7. Emléket állít a jezsuita rend jeles tagjainak.
8. Szórakoztat, gyönyörködtet.

Az előszavak következő motívumegyüttesét a művek keletkezésére, stílusára és leglényegesebb elemére, az exemplumokra vonatkozó megjegyzések alkotják. A stílusra vonatkozó elvi megjegyzések két előszóban találhatók. Az *Annus dierum memorabilium* (1665) olvasói előszavában Nádasi megjegyzi, hogy nem az előkelő előadásmódra, hanem a közérthető, világos megfogalmazásra törekedett: „Imitationi haec scribo, non admirationi, et pompae. Unde et stylus planus, modestus, ac facilis (et nonnunquam, prout fert occasio, fere asceticus, etiam pro capacitate tyronum) parabili quadam perspicuitate, citra magniloquentiae affectationem, ita breviter ac dilucide res narrat, ut apud aequos rei aestimatores, virtutes aliorum ostendat, non se ostentet; contentus intelligenter perlegi, non laudari.”³⁸ A

37 Az 1681-es kiadásban a 11–17. lapon.

38 e2a.

könyvet tehát elsősorban a jezsuita novíciusoknak szánta, s célja nem az előkelő nyelvi kifejezés, hanem rövid és érthető módon az erények bemutatása.

Az említett *stylus planus* vagy *stylus asceticus* programja határozza meg Nádasí egyik utolsó műve, az *Annua eremus* (1678) olvasói előszavát.³⁹ Az egész előszó nem más, mint a „grammaticae vanitatis” elutasításának indokolása egymásba fűzött tekintélyi hivatkozások felsorakoztatásával (kiemelések az eredetiben): „Unde rerum mihi cura fuit potius quam verborum. Ita me, ac Lectorem Sapientem, monet Sapientissimus Antistes S. Petrus Chrysologus dicens. *Verborum flosculos non quaeramus. Violae, rosae, lilia, narcissus, grati flores; sed gravior panis. Seponenda est eloquentiae voluptas, quando scientiae deposcitur fortitudo.*” Majd így folytatja: „nec speret vile, ac ludicrum lucellum Grammaticae vanitatis [...] *sed tota sit in exhibitione spiritus solidae aeternitatis: neq; nugatoria mendicatione corroget delectationis Lectores.*” Ezután Raynaud nyomán egyetlen gondolatmenetbe foglalva Chrysostomusra, Lactantiusra, Hieronymusra és Theodoretusra hivatkozik. Ez egyben mutatja, hogy a kor szokásának megfelelően Nádasí is kedvelte az antik auktoroktól, az egyházatyáktól és a tekintélyes középkori szerzőktől származó idézetek, hivatkozások másodlagos átvételét és egymásba kapcsolását. Azokat, akik a virágos szavakat kergetik, Chrysostomus Auditores delectationis-nak nevezi. Raynaud szerint Lactantius ékessége és az írás pompája a szent könyvekben egyaránt erőtlenné. Jeromos azt mondja, hogy a nyelv gyönyörűségét el kell vetnie annak, aki a lélek kegyességét keresi. Theodoretus szerint a szavak külső díszei közönségesek és megvetendők, mivel a legdrágább kincseket titokban kell tartani. Az Isten ígését traktálók „insectatur commutantes gladium spiritus in lyram”, ami Raynaud szerint alighanem a legközönségesebb rossz az egyházban.

Az eredeti szövegkörnyezetből kiragadott, az ékesszólás elítélésére felsorakoztatott idézetek után Nádasí további hivatkozásokkal meghatározza az általa követett stílus legfontosabb ismertetőjegyeit. Augustinus szerint a tehetség jele: „in verbis verum amare, non verba”. Ambrosius: a keresztény prédikációnak nincs szüksége a pompára és a beszéd kultuszára. „Parum eloquens sum – idézi Hieronymust –, quid ad te? Disertior legem.” A gondolatsort Juvenalis 5. satírájából kiragadott idézettel zárja: „Non equidem hoc studeo, bullatis ut mihi nugis / Pagina turgescat.” Nádasí tehát az igazság kedvelését és az érthetőséget egyértelműen fölébe helyezi az eloquentiának. Annak eldöntésére, hogy az ékesszólás elutasítása, a retorika elhárítása mennyiben toposz, illetőleg a gyakorlatban is követett stílusprogram, csak az alkalmazott retorikai eszközök számbavétele után nyílik lehetőség.

Az *Annua angelicus* (1653) előszavában arra hivatkozik, hogy amint Lipsius fabulákkal és szimbolikus történetekkel adta elő politikai intéseit, ő ugyanúgy a különféle gyakorlatokba szőtt exemplumokkal szeretné elérni célját.⁴⁰ Az exemplum, história, fabula és a „documentum” párhuzamba állítása más műben is előfordul.⁴¹ Azzal, hogy a példázatok újra és újra felidézik az erényeket,⁴² segítenek az utánuk való vágy felébresztésében és az

39 163.

40 a6/a–a7/a.

41 Így pl. *Lilia coelestia* 1655.)(5a–)(6/b. – Vö. „An non fabula hic tibi versa in historiam videtur...” *Annua eremus* 1678. cap. V, nr. 52, p. 11.

42 Vö. 21. jegyzet.

erények elsajátításában,⁴³ ezen kívül „varietas piae delectet.”⁴⁴ Az exemplumok magyarázata több ajánlásban is előkerül. Így például a *Maria mater agonizantium* (1640) dedikációja szerint az exemplumok tanítanak,⁴⁵ az *Annus angelicusé* (1653) szerint pedig követésre (imitatio) ösztönöznek.⁴⁶ Mindezek a megjegyzések jelzik a Nádasí-féle példa-felfogás alapvetően kettős, retorikai és erkölcsstani, didaktikus jellegét.

A *Calendarium novum ad bene moriendum* (1668) összeállításának módját Nádasí munkamódszerére utalva az előszó így foglalja össze: „Et ne causeris temporis angustias, quae longiores meditationes et preces saepe non permittunt, brevissimè, quàm potui, è sancti alicuius diei cujusvis gestis quid excerpsi, et commendationem ad ipsum Divum cum contritione adjunxi.”⁴⁷ Az *Aurum ignitum* (1673) rövid előszava azt az öt művet sorolja fel, amely a második gyűjteményes mű részeként ugyanilyen kalendárium szerkezettel már korábban elkészült.⁴⁸ Az *Annus dierum memorabilium* (1665) előszava szerint a szerző nem életrajzok breviáriumát, szentek kalendáriumát, hanem válogatott, megjegyzésre méltó erények, és erényes történetek (exemplumok) gyűjteményét kívánja nyújtani, amely az olvasó épülésére szolgálhat. Végül utal másik hasonló jellegű művére, a *Diurnum quotidianae virtutis* (1659) című összeállításra.⁴⁹

Az ajánlások művek keletkezésére vonatkozó megjegyzései közül érdemes kiemelni, hogy az *Annuae litterae 1650* dedikációja szerint Nádasit a beküldött annuae litteraeak gondozására és az arra érdemesek kiadására irányították Rómába.⁵⁰ A *Mensis II. divini amoris* (1663) dedikációjában Nádasí ismét személyes utalást tesz. Hivatkozik Arisztotelészre, aki szerint a test ereje a 30–35. életévig nő, a léleké viszont a 49. életévig. Ő ezt a művet éppen 49. évében írta, s mint mondja, egész addigi életében Máriát, Jézust és a mennyieket, valamint a társulati tagokat és az olvasókat kívánta szolgálni.⁵¹ A *Pretiosae occupationes morientium* (1657) ajánlásában megjegyzi: nem akarta, hogy a közölt történetek „in otioso archivi silentio latuissent”, ami a nehezen hozzáférhető szövegek megőrzésének és szélesebb közönség felé közvetítésének szándékára utal.⁵² A *Mensis III. divini amoris* (1663) dedikációja szerint a mű írásakor Nádasí az ókori Róma Fugalia-ünnepeire gondolt.⁵³ Ő a „sacra fugalia”-t, azaz a bűn elűzésének és a pokoltól való megmenekülésnek a módját kívánta bemutatni. A mű címével kapcsolatos allegorikus magyarázat található a *Lilia coelestia* (1655) előszavában.⁵⁴ Eszerint a lilium a tisztaság jelképe, s a sodalítások virágzó liliumokhoz hasonlítanak, mivel fő céljuk az erények tisztasága.

43 *Aula coelestis* 1663. A2/a–A7/a.

44 *Annales Mariani* 1661.

45 A2/a–A3/b.

46 a3/a–a5/b.

47 A4v.

48)(1/b.

49 e1/a–e2/a.

50 A2/a–A3/a.

51 +2/a–+4/b.

52 Az 1753-as kiadásban)(3/a–)(4/b.

53 3–8.

54)(5/a–)(6/b.

Az előszavak és ajánlások harmadik közös vonása a művek használati módjára vonatkozó tanácsok közlése és azok alkalomszerű indoklása. Ezek a tanácsok három típusba sorolhatók, melyek közül az első lényegében minden műre, a második és a harmadik a kalendárium szerkezetűekre érvényes elsősorban. A típusok a következők: 1. A könyveket rendszeresen kell használni. 2. Milyen rendszerességgel ajánlott a használat. 3. A használat módját a művek szerkezete határozza meg. Az *Aspirationes theologicae* előszava külön is hangsúlyozza, hogy „Legendae sunt hae Aspirationes, non una omnes, aut multae, sed ut distinctae sunt in hebdomadas et dies, per intervalla, et particulatim, ne plus fatigent, quam prosint.”⁵⁵ A folyamatos használat mellett gyakori érv, hogy nem ismerjük a halál óráját.⁵⁶ A szombati Mária-tiszteletet az *Annus Marianus* (1648) dedikációja azzal indokolja, hogy a szombat II. Orbán pápa (1088–1099) óta Máriának szentelt nap.⁵⁷ Az *Annus meditationum cordis III.* (1663) ajánlása megemlíti, hogy először a napi evangéliumot kell olvasni, s csak utána érdemes hozzálátni a könyv segítségével az elmélkedéshez: „Legendum prius est Evangelium, antequam Meditationes hae legantur.”⁵⁸ Az *Annus coelestis* 1667-es kiadásának végén azt javasolja az olvasónak, hogy a könyv anyagát lelki könyörgésre vagy lelki beszélgetésre használja, mert mindegyik jó a boldog halálra való felkészüléshez.⁵⁹ Az *Annus amoris Dei* (1678) végén álló olvasói figyelmeztetés szerint „Si cui libeat hoc Anno Amoris Dei uti etiam pro quotidianis per annum meditationibus; singula capita suis numeris distincta praebeant copiosam materiam meditandi per totum annum.”⁶⁰

Rendszerint a használati módra vonatkozó tanácsokhoz kapcsolódik az előszavak és az ajánlások még egy közös eleme. Ez a felszólítás sztereotip motívuma: felhívás a mű olvasására, használatára, illetőleg a benne foglalt példák követésére, miközben az ebből fakadó lelki haszon nagyságát hangsúlyozza. A felszólítás néha összekapcsolódik az utalással a mű címére vagy központi gondolatára, máskor metaforikus formában jelenik meg. Ezek a felszólítások egyértelműen tükrözik a szerző elsődlegesen didaktikus szándékát, morális célkitűzését.

Mielőtt tovább vizsgáljuk az ajánlásokat, vessünk egy pillantást Nádasi előszavakban, ajánlásokban megfogalmazott motivációi és programja, illetőleg a program művekből eddig megismert gyakorlati megvalósításának kapcsolatára. Írói munkásságának belső ösztönzői közül az életpályánál megfigyelhetjük bensőséges vallásosságát, spirituális, morális beállítottságát, aszketikus életmódját, magánykedvelését. Ezekhez legfontosabb külső ösztönzőként a jezsuita nevelés hatása, missziós tervének megghiúsulása, a pázmányi példa, a rendi megbízatás, a sodalítások olvasmányszükséglete és a bőséges forrásanyag rendelkezésre bocsátása társult. Ez a motivációs rendszer meghatározta írói programját, melynek középpontjába a morális tanítást, különböző vallási igazságok megvilágítását, bizonyítását, valamint meghatározott társadalmi tevékenység- és magatartásformák kifejezését, terjesztését és ösztönzését állította. Írói tudatosságát mutatja, hogy életműve egy részét előre

⁵⁵ A2r.

⁵⁶ *Calendarium novum ad bene moriendum* 1685, A1/a–A2/b.

⁵⁷ Az *Annus hebdomadarum coelestiumban* (1663) a 612–613. lapon.

⁵⁸ A3/b.

⁵⁹ Vö. 17. jegyzet.

⁶⁰ Uo.

megtervezte. A morális tanítás elsődleges szándéka és a szórakoztatás mint másodlagos célkitűzés legszorosabban az életműben központi helyen álló exemplumokban kapcsolódik össze.

A program eszmei alapja az *Exercitia spiritualia* megtérés és lelki újjászületés koncepciója, valamint Loyolai Ignác „ordinare vitam”-felfogása. Az ignáci elképzelés végső célja azonos nemcsak Nádasí, hanem az egész jezsuita áhitati irodalom átfogó programjával: felszólítás a mindennapok átalakítására vallási eszközökkel. A fő eszköz a rendszeres lelki olvasmány, a különböző műfajú szövegek elmélkedő olvasása.⁶¹ A lectio spiritualis a XVII–XVIII. században állandó része a keresztény magatartás magyarázatainak,⁶² bevonása az épületes, erkölcsi irodalom és a vallásos líra értelmezésében egyaránt nélkülözhetetlen.⁶³ A napi lelki olvasmány szükségességét Nádasí nemcsak az előszavakban és ajánlásokban, hanem a művek szövegeiben is gyakran hangsúlyozza. Az *Annus amoris Dei* (1678) VI. részében például így: „[...] lectio spiritualis clavis est cordis [...] constituamus certam horam quotidie, qua in Lectione spirituali, loquenti nobis Deo aures faciles, et attentas cum omni amoris, ac reverentiae significatione praebeamus”.⁶⁴ Az olvasó az író felszólításának és a szövegben előreprogramozott reakcióknak megfelelően az olvasott részek közé saját elmélkedéseit, imádságait szövi, imádsága, meditációja az ignáci felfogás nyomán lélegzétvétel az olvasás közben: „oratio, quae sit velut interspiratio lectionis”.⁶⁵ Nádasí tehát nemcsak a programban, hanem a művekben is elsősorban arra törekedett, hogy a szövegek segítségével meditációt hozzon létre, meghatározott befogadói szerepet váltson valóra, melynek végső mértéke a vallási gyakorlat. A szöveg igazi értelmét a szövegbe integrált olvasó aktív közreműködésével nyeri; a végső cél nem az olvasás, hanem az olvasottak végrehajtása. Ez egyben mutatja a kitűzött program és a megvalósított írói gyakorlat messzemenő azonosságát.

Ajánlási rendszer, mecénások

Az előszavakkal közös vonások mellett az ajánlások több sajátos elemet is tartalmaznak. Az ajánlás középpontjában a mecénás személye áll, s ezt egészítik ki a műre és a szerzőre vonatkozó megjegyzések. Ebből következik, hogy míg a szerzői előszavak a későbbi kiadásokban újra és újra megjelennek, a személyes jellegű, reprezentatív szerepet is betöltő ajánlások kevés kivétellel elmaradnak. Az előszavaknál fokozottabb mértékben retorizált ajánlások vizsgálhatók tisztán műfaji szempontból, amikor a formai, stílusbeli és retorikai sajátosságok, a szerkezet és a toposzok állnak előtérben. Az ajánlás alkalmi és címzettjei

61 Franz M. Eysl: *Poesie und Meditation. Zur Vorredenpoetik des Bartholomäus Christelius*. In: *Oberdeutsche Literatur im Zeitalter des Barock*. Hg. Dieter Breuer – Wolfgang Brückner – Hans Pömbacher. München 1984. 255–276. itt 270–272.

62 Így pl. Tobias Lohner: *Instructissima Bibliotheca manualis concionatoria*. Augsburg–Dillingen 1712 (1. kiadás: 1681). Bd. II. 156–157. (Lemma „Lectio spiritualis”).

63 Vö. Martz: i. m. – Lewalski: i. m.

64 *Annus amoris Dei* 1678, 225.

65 Uo. 224.

szerző és mecénás, mű és közönség viszonyára, valamint a szerző társadalmi rangjára, az ajánlások „kereskedelmi értékére” és a mecénatúra történetére vetnek fényt. Végül az ajánlások fontos források a szerző és a mecénás életrajzához, a mű keletkezéséhez, tartalmához és eredményességéhez, ezen kívül különféle művelődés- és kortörténeti adatokat tartalmaznak.

Az ajánlások előszavaktól különböző legfontosabb eleme a címzett kiválasztásának, nyilvános megítélésének, az ajánlás tényének indoklása, ami szorosan összekapcsolódik a mecénás dicséretével. Ez többnyire különböző formulák felhasználásával, ritkábban egyedi módon történik. Az alkalmazott toposzok között első helyen áll a mecénás erényes életének, kegyességének dicsérete. Gyakori motívum a mecénás őseinek felemlítése, valamint a mű középpontjában álló kultuszforma kedvelése, támogatása a mecénás részéről. A család dicséretét a hőstettek és a királyi kitüntetés toposzaival kapcsolja össze a *Punctum honoris aeterni* (1675) ajánlása, amikor a mecénás második Balassa Bálintnak grófi címet adományozó királyi diploma indoklását ismerteti.⁶⁶ A *Theophilus Marianus* (1664) ajánlását a lengyel Adamus Sigismundus Tarlónak Nádasai azzal indokolja, hogy anyai ágon rokonságban van Kosztka Szaniszlóval.⁶⁷ Kedvelt toposznak számít a tudomány, a művelődés, valamint az egyház, a hit, a jezsuiták és a sodalítások támogatásának említése. További motívum a mecénás bölcsességének, megértő képességének dicsérete, s hogy a szerző már egy korábbi művét is neki ajánlotta. Többször előfordul a mecénás kiváló hivatalbeli elődjére való hivatkozás. Így például a *Mons myrrhae* (1675) mecénáló Szelepchényi Györgyöt Nádasai Pázmány Péterre és Szelepchényi válogatott könyvekből álló könyvtárára való hivatkozással dicséri. Ugyanitt a mecénás halhatatlanságának toposzát a támogatott művek halhatatlanságának gondolatával kapcsolja össze: „Ego vero, qui haec ad Celsitudinem Tuam scripsi, scripsi ut per hunc montem myrrhae et collem thuris ad immortalitatem ascendens, utrumque hunc libellum immortalitate donares. Et fecisti.”⁶⁸

Előfordul még a mecénás harci erényeinek dicsérete, a neves személyhez történő hasonlítás toposza,⁶⁹ valamint hogy az ajánlás a címzett égi patrónusát állítja példaképül.⁷⁰ A *Mensis II. divini amoris* (1663) ajánlásában Nádasai köszönetet mond a mecénásnak, hogy hozzájárult a mű Szűz Máriának való dedikációjához.⁷¹ Az *Annales Mariani* (1661) Lippay Györgynek szóló ajánlását az érsek Mária-szeretete és a jezsuitákat támogató tevékenysége mellett azzal indokolja, hogy az érsekség területe „a S. Stephano Rege Dei Matri dicatus est”, s Magyarország „familia Dei Matris [...] Dei Mater [...] Patrona Hungariae, ac Regina”.⁷² Ez utóbbi példa egyben utal az ajánlási alkalom egyik gyakori indoklására, amely szerint a dedikáció címzettjének kiválasztását a mű tárgya határozta meg. Az *Annus Marianus* (1648) ajánlását Püsky János váci püspöknek Nádasai azzal indokolja, hogy Püsky a bécsi jezsuita kollégium négy egyetemi fakultást egyesítő Mária-kongregációjának az

66)(2/a–)(4/b. Közli: RMKT XVII/12, 755.

67 +1/a–+2/b.

68 (?)2/a–(?)4/b.

69 *Annus crucifixi* 1650,)(2/a–)(5/a.

70 *Annus angelicus* 1653. a3/a–a5/a.

71 +2/a–+4/b.

72 +3/a–+4/b.

elnöke. További indíték a szerző és a mecénás személyes kapcsolata,⁷³ valamint a szerző és a mecénás közös célja, érdeklődése.⁷⁴

Könnyen érthető, hogy a világi témájú művek ajánlásainak gyakori indítéka, mint például a barátság, vendéglátás, támogató segítség és tisztségre való meghívás motívuma, Nádasai ajánlásaiban nem fordul elő.⁷⁵ Egyedi megoldás, amikor az *Annus coelestis* 1667-es kiadásának új, Jézusnak, Máriának, Józsefnek és a mennybélieknek szóló ajánlása az új kiadáshoz készített diszcimlap motívumait magyarázza.⁷⁶ Hasonlóan kivételes, amikor a szerző nem az ajánlásban, hanem a mű végén arról tájékoztat, hogy a mecénás a nyomdai munkák közben elhunyt, s kéri az olvasót, imádkozzon érte.⁷⁷

Már ez a rövid áttekintés is megmutatta, hogy Nádasai ajánlásai szorosan kötődnek a műfaj antik retorikai minták és levélmodellek nyomán kialakult jezsuita hagyományaihoz. A jezsuita retorika a dedikációt a levél műfajához sorolta, s külön foglalkozott az ajánlás indoklásának, a szerző mentegetőzésének és a mű átnyújtásának toposzaival.⁷⁸ Nádasai ajánlásai retorikai eszközökkel szerkesztett dicsőítő beszédek, melyekben tág teret engedett a jótévőt magasztaló és a proömiális toposzok sztereotip alkalmazásának. A dedikációk viszonylag kevés személyes vonást tartalmaznak, a valóságos indítékok csak ritkán közlik, az alkalmak jórészt függetlenek az írói tevékenységtől. Ugyanakkor megfigyelhető a törekvés a toposzok diszkrét, az adott helyzetnek megfelelő alkalmazására, valamint az ajánlások összekapcsolására a művek funkciójával. Nyelvi szempontból az ajánlások aránylag visszafogottak, s kerülnek az öncélú halmozásokat. Ezzel egyrészt jelzik a folyamatot, melynek során a XVII. század első felének többnyire dagályos ajánlásait a század második felében fokozatosan az egyszerűbb stílusú, a cél szolgálatába állított retorikájú dedikációk váltják föl. Másfelől az ajánlások nagy száma azt mutatja, hogy Nádasai magasra értékelte a vallási gesztusként értelmezett és az ezzel együtt járó anyagi támogatás jelentőségét. Az a tény azonban, hogy egzisztenciáját rendje biztosította, eleve fölöslegessé tette a mecénási kegyet mindenáron megnyerni akaró, túlzásokban és hízelgésekben bővelkedő ajánlások készítését.

Míg a szorosabb értelemben vett rendtörténeti művek, így mindenekelőtt az *Annuae literae* megjelentetéséről a jezsuita rend gondoskodott, legtöbb könyve kiadásához Nádasinak magának kellett mecénást keresnie. Az első kiadások mecénásait az ajánlásokból néhány kivételtől eltekintve név szerint ismerjük. Ez a névsor egyrészt azért fontos, mert jelzi a társadalmi csoportot, amely anyagi támogatást biztosított a művek megjelenéséhez, s ezzel elősegítette az olvasók megnyerését. Másrészt mintegy kicsiben tükrözi Nádasai

73 *Vita et mores praedestinatorum* 1681. (?)2/a–(?)4/a.

74 *Annales Mariani* 1661. +3/a–+4/b.

75 Karl Schottenloher: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster 1953, 175–177.

76 *Annus coelestis* 1681. A3/a–A4/b.

77 Vö. 18. jegyzet.

78 Gérard Pelletier: *Reginae palatium eloquentiae*. Paris 1641. Használt kiadás: Mainz 1669, 783–784. – Vö. Wolfgang Leiner: *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*. Heidelberg 1965, 304–305. – Welzig: *Katalog i. m. I. 14.* – Bitskey: *Humanista eruditio* i. m. 48–49. – Gulyás: i. m. 87–92.

ajánlási politikáját, társadalmi kapcsolathálózatát, valamint a művek elsődleges olvasóközönségét.⁷⁹

Az első csoportba a magyarországi egyházi hierarchia magas rangú tagjai tartoznak: Bartók István, Szalkovich Ádám, Luzzinszky Joachim (2 mű), Galánthai Esterházy György és Szegedi Ferenc Lénárd esztergomi kanonokok, ez utóbbi egyben nagyszombati plébános, később váci, majd egri püspök és Magyarország kancellárja (3 mű), Püsky János váci püspök és pozsonyi prépost, Vanoviczi János, a pálos rend titkára (3 mű), valamint Lippay György (2 mű) és Szelepcshényi György esztergomi érsek. A Magyarországon kívüli legfelső egyházi hierarchiát Franciscus Maria Navarra római kardinális és Philipp Friedrich bécsi püspök képviseli. A harmadik csoportot a Jézustársaság tagjai, Goswin Nickel generális (2 mű), Joannes de Lugo, a Collegium Romanum teológia tanára és címzetes kardinális, valamint általában a jezsuiták alkotják.

A negyedik csoport a magyarországi főnemesség képviselőiből áll: ezek Esterházy László és az Esterházy család tagjai, báró Wesselényi Ferenc és felesége, Széchi Anna Mária (2 mű), továbbá Fónyi Aszalai István alországbíró, egyben a nagyszombati Sárlos Boldogasszony kongregáció tagja, melynek Nádasai prézese volt, Lippay János és György, Lippay György érsek unokaöccsei, gróf Balassa Bálint, Hont vármegye főispánja, udvari tanácsos (2 mű) és Forgách Zsigmond Ignác, borsodi comes. Az ötödik csoportba a nem magyar származású főnemeseik és magasrangú udvari tisztségviselők tartoznak: Joannes Thomas Casinedi, alsó-ausztriai kamarai tanácsos, egyben az adott könyvet megjelentető grazi kongregáció tagja, melynek valószínűleg Nádasai is tagja volt, továbbá Michael Thomas Koribonth, litván herceg, az orosz területek nádora, Joannes Wenceslaus Ignatius ab Oppersdorf báró, az ingolstadti egyetem rektora és az akadémiai kongregáció prefektusa, Adamus Sigismundus Tarlo, lengyel nemes, Ernest de Abensperg et Traun osztrák udvari tanácsos, valamint Joannes Franciscus de Wrba et Freudenthal cseh comes, akikkel főltehetően Rómában, illetőleg Bécsben ismerkedett meg. Egy-egy kiadvány mecénása az özvegy Eleonóra császárné, valamint I. Lipót, akik a világi fejedelmek csoportját képviselik. Az utolsó, hetedik csoportot azok a Mária-sodalitások alkotják, amelyek az ajánlások címzettjeként szerepelnek és a könyvnek más mecénása nem ismert: így a bécsi professzus-ház Nagyboldogasszony sodalitása (2 mű), az antwerpeni jezsuita konviktus tanulói, a nagyszombati Sárlos Boldogasszony sodalitás, valamint a würzburgi nagyobb akadémiai kongregáció.

A jegyzékben szembetűnő a történeti személyek, ezen belül a vezető magyar egyházi személyiségek és főúri családok tagjainak nagyarányú jelenléte. Többségük jelentős szerepet játszott a XVII. századi magyarországi rekatolizációban, egy részük könyvkiadást támogató tevékenysége máshonnan jól ismert. Velük Nádasai az életút különböző állomásain találkozott, többel személyes kapcsolata volt. Így például Lippay Györggyel, akinek nagyszombati könyvtárába bejárása volt,⁸⁰ továbbá Szelepcshényi Györggyel, aki, mint említettük, utolsó betegségében meglátogatta. Szegedi Ferenc Lénárd 1638–1641 között a Collegium Germanicum Hungaricumban tanult, s ennek az időnek egy részében Nádasai is

⁷⁹ I.d. az önálló és gyűjteményes művek első kiadásának kronológiáját a Függelékben.

⁸⁰ *Vitae praedestinatorum* 1744, 117.

Rómában tartózkodott.⁸¹ Esterházy György 1650–1654 között tanult a Collegium Germanicum Hungaricumban, melynek Nádasí ebben az időszakban gyóntatója volt. A neki ajánlott könyv éppen Rómából való visszatéréseinek évében jelent meg.⁸² Szalkovich Ádám Esterházy Pálnak, majd öccsének, Ferencnek volt prefektusa, vele az Esterházy-család környezetében ismerkedhetett meg. A Vanoviczi Jánossal való személyes kapcsolatot tanúsítja Nádasí két levele és a neki ajánlott mű egy példányában saját kezű dedikációja.⁸³ Ezek a nevek egyben jelzik, hogy Nádasí európai összeköttetései mellett magyarországi kapcsolatait külföldön élve is tovább ápolta.

Az ajánlási rendszer másik figyelemre méltó csoportját a Mária-sodalitások alkotják. A sodalitások jelenléte az első kiadások mecénásai között a sodalitások mecénási és olvasói szerepe mellett egyrészt utal arra, hogy a tehetősebb sodalitások mecénás nélkül is fedezni tudták kiadványaik megjelentetését. Másfelől mutatja a szerző törekvését, hogy közvetlen kapcsolatot keressen művei elsődleges olvasóival. A bemutatott névsor egyrészt tükrözi azt az adott időszakban általános törekvést, hogy a szerző személyes kapcsolatai figyelembevételével a mecénást lehetőség szerint társadalmi, egyházi rangja, politikai szerepe vagy anyagi helyzete alapján válassza meg. Másfelől jelzi a folyamatot, melynek során a XVII. század második felében megkezdődött az irodalmi mecénatúra és dedikációs rendszer szerkezetváltása: a főnemesség és az egyházi személyek csaknem kizárólagos szerepét fokozatosan a világi uralkodók, magas rangú hivatalnokok, s végül a városi polgárság, jelen esetben a Mária-sodalitások tagsága veszi át.⁸⁴

Az első kiadások tér- és időbeli elterjedése

Az első kiadások, a két gyűjteményes és egy posztumusz mű kiadási körülményeit vizsgálva szembetűnik Nádasí irodalmi működésének folyamatossága.⁸⁵ Első, 1637-es korai publikációját követően 1640-től kezdve alig van egy-két olyan év, amelyben nem jelent meg könyve. Azt mondhatjuk, hogy 1640-től egészen haláláig folyamatosan, gyors munkatempóban dolgozott, s műveit rendszeresen kiadta. Az impresszumadatok alapján 1637-től 1651-ig, tehát Rómába érkezéséig összesen 16 könyve látott napvilágot. 1652–1660 között 24, 1661–1670 között 14, végül 1671–1681 között 10 első kiadású, gyűjteményes és posztumusz műve került ki a nyomdából. Legtöbb könyve római tartózkodása első felében jelent meg, s a megírás és megjelenés között eltelt időszakokat is figyelembe véve, ekkor dolgozhatott a legintenzívebben. Ettől eltekintve azonban az élet- és pályaszakaszok,

81 Veress: i. m. 41.

82 Esterházy János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár*. Budapest 1901, 251.

83 *Annus meditationum cordis* 1659. A példány: EK RMK III 357. „In usum Fratris Joannis Vanoviczi Ordinis Sancti Pauli Primi eremitae Roma J. N.”

84 Leiner: i. m. 309–312. – Reinhard Wittmann: *Der Gönner als Leser. Zum literarischen Dedikationswesen des 18. Jahrhunderts*. IASL (megjelenés alatt).

85 A továbbiakhoz ld. az önálló és gyűjteményes művek első kiadásának kronológiáját a Függelékben.

valamint a helyváltoztatások nem befolyásolták jelentősen írói aktivitását. Legtöbb könyve 1657-ben és 1663-ban (5-5 mű), valamint 1650-ben, 1658-ban és 1674-ben (4-4 mű) került ki a sajtó alól. Az egész időszakban csupán néhány olyan év van, amikor nem jelent meg új munkája. Termékenységét önmagában is mutatja a számítás, amely szerint 1637–1681 között évente átlagosan másfél könyve jelent meg.

Az első kiadások megjelenési helyei szorosan összefüggnek Nádasí tartózkodási helyeivel. Ezek 1651-ig, tehát Rómába hívása előtt egy római kiadású mű kivételével magyarországi és ausztriai nyomdahelyek: Pozsony, Nagyszombat, Graz, Bécs. Ezt követően a megjelenési helyek köre kiterjed azoknak az országoknak nagy részére, ahol a társaság működése biztosítva volt. Így Rómán kívül a német asszisztenciához tartozó németalföldi (Antwerpen), német (Köln, Dillingen, Würzburg, Ingolstadt), osztrák (Bécs, Graz), cseh (Prága), lengyel (Krakkó) és magyar (Nagyszombat) nyomdahelyeken egyaránt megjelennek. A bécsi években a megjelenési helyek köre ismét beszűkül: az első kiadások ekkor egy bizonytalan megjelenési idejű prágai kiadvány kivételével Bécsben látnak napvilágot. A néhány konkrét sodalításnak ajánlott mű megjelenési helye többnyire azonos a szervezetek székhelyével.

A legtöbb munka Bécsben, Rómában és Prágában jelent meg, s nagyobb számú mű került ki a sajtó alól Pozsonyban, Dillingenben és Kölnben is. Összesen kilenc műről tudjuk biztosan, hogy magyarországi nyomdában jelent meg. A magyarországi nyomdahelyeken megjelent első kiadások viszonylag alacsony számát a hazai nyomdai kapacitás szűkössége és a szerző tartós távolléte magyarázza. A megjelenési helyek kivétel nélkül olyan európai nagyvárosok, és más jelentős városi települések, ahol jezsuita kollégium működött. Ezek a kollégiumok szoros kapcsolatot építettek ki a településen működő egy vagy több nyomdával, illetőleg maguk kezdeményezték nyomda létesítését. Innen érthető, hogy a művek többnyire a jezsuita kollégiumokkal tartós kapcsolatban álló magánnyomdákban, illetőleg kollégiumi nyomdákban láttak napvilágot. A megjelenési helyek összetételében tehát meghatározó szerepet játszott a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózata, kollégiumainak elhelyezkedése.

Az első kiadások nyomdáit a művek mintegy kétharmad részében ismerjük.⁸⁶ A jezsuita kollégiumi nyomdában megjelent első kiadások számát jelentősen meghaladja a különböző magánnyomdákban napvilágot látott kiadványoké. A pozsonyi, nagyszombati, dillingeni és prágai jezsuita kollégium nyomdájában jelent meg először Nádasí összesen tizenegy műve, míg az ismert nyomdával rendelkező többi első kiadás különböző magánnyomdákban látott napvilágot. A magánnyomdák közül a római Varesius adta ki először Nádasí legtöbb, kilenc művét. Ezt követi a bécsi Matthäus Cosmerovius udvari nyomdája hét, Johann Jakob Kümer öt és Leopold Voigt egyetemi nyomdája négy első kiadással, míg a többi magánnyomda, mint például a grazi Widmanstetter, az antwerpeni Cornelius Woons, az ingolstadti Georg Haenlin és a kölni Johann Busaeus, csupán egy-két első kiadású művel szerepel. Az első kiadásoknak ez a megoszlása jelzi, hogy a művek megjelentetésére elsősorban a jezsuita kollégiumi nyomdák, valamint a kollégiumokkal

86 A továbbiakhoz ld. a művek jegyzékét.

szoros kapcsolatban álló, megbízásait folyamatosan teljesítő és biztos anyagi háttérrel rendelkező tekintélyes nyomdák vállalkoztak.

A nyomdákkal Nádasi föltehetően csupán közvetve, az adott városban működő kollégiumokon keresztül tartott kapcsolatot. Amikor azonban tartózkodási helye és a nyomdahely egybeesett, a közvetlen kapcsolat is feltételezhető. Ezt igazolja az a korábban idézett nézeteltérés, amely az *Annus dierum illustrium* (1657) kiadása körül keletkezett a római Varesius nyomda és Nádasi között. Ettől az esettől eltekintve azonban a nyomdákhoz, kiadókhoz való viszonya zavartalannak látszik. Ezt mutatja, hogy néhány könyvben megtalálható a sajtóhibák jegyzéke, s hogy a *Seraphinus divini amoris* függelékében közölt bibliográfiát a prágai kollégiumi nyomda a szerző közreműködésével állította össze. Az első gyűjteményes mű, az *Annus hebdomadarum coelestium* (1663) elején külön nyomdászti figyelmeztetés található, amely röviden tájékoztat az összeállítás tartalmáról, s utal a könyv diszciplínáján látható ábra és a mű kapcsolatára.

A Mária-sodalitások mint elsődleges olvasóközönség szerepe

A keretszövegek szórványos utalásai a megcélzott olvasói rétegekre arról tanúskodnak, hogy Nádasi egy különböző művelődési szintekhez tartozó, többretegű olvasóközönséget tartott szem előtt. Az első kiadásokban található előszavak megszólításai többnyire általában „ad lectorem”, valamivel ritkábban „ad quemcunque marianis sodalibus”, s még ritkábban egy konkrétan megnevezett Mária-sodalitás tagjaihoz fordulnak. A legtagabb értelemben vett olvasó, azaz „mindenki” megszólítása, a valóságos olvasói kör kibővítése a művek túlnyomó többségének latinnyelvűsége miatt nem tekinthető többnek, mint a humanista hagyomány összekapcsolódásának a minél szélesebb rétegeket átfogni kívánó jezsuita pasztorációs és irodalmi gyakorlattal.⁸⁷ Az elsődleges olvasói réteg, amely a keretszövegek, valamint a fő tartalmi és szerkezeti sajátosságok révén közvetlenül megragadható, a Mária-sodalitások tagsága. Ehhez egyre táguló körökben a jezsuiták, az egyházi értelmiség és a latinul tudó művelt világi olvasók csoportjai kapcsolódnak.

Az újabb kutatások eredményei tanúsítják, hogy XVII–XVIII. századi irodalmi és művelődési rendszer intézményes keretei között az iskolák, nyomdák, könyvtárak mellett, illetőleg azokkal részben összefüggően számításba kell venni a vallásos társulatokat, azon belül is elsősorban a sodalitásokat.⁸⁸ Túl azon, hogy a Mária-sodalitások elsődleges fogyasztói voltak annak a nagyjából jezsuita eredetű kongregációs irodalomnak, melybe Nádasi munkásságának egy része is beletartozott, a sodalitások mecénási tevékenységük és társadalmi kapcsolathálózatuk révén fontos szerepet játszottak a jezsuita ihletésű meditációs irodalom és szokásformák közvetítésében a szélesebb rétegekhez.

87 Vö. Breuer: *Oberdeutsche Erzählliteratur* i. m. 207–209.

88 Wolfgang Brückner: *Begriff und Theorie von Volkskultur für das 17. Jahrhundert*. In: *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert* i. m. 3–21. itt: 10. – Knapp: *Irodalomkinálat* (1989) i. m. – Gábor Tüskés – Éva Knapp: *Literaturangebot und Bildungsprogram in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn*. IASL 17 (1992), 1–42.

A sodalitások első felvirágzása a XVI. század utolsó negyedében következett be, amikor Joannes Leunis 1563-as római kezdeményezése nyomán minden jelentősebb, gimnáziummal rendelkező jezsuita kollégiumban megalakították a szervezeteket.⁸⁹ A diákkongregációk az iskolák kiépülésével rövid időn belül életkor szerint tagolódtak, s az iskolából kikerültek továbbra is tagok maradtak. Ezzel párhuzamosan 1586-tól a felnőtt városi lakosság különböző társadalmi csoportjai számára is létrehoztak ilyen szervezeteket. A XVII. század első felében a nagyobb európai városokban jezsuita vezetéssel külön kongregációk és más vallásos társulatok létesültek a gimnáziumi és egyetemi hallgatók, a polgárok, kézművesek, legények, katonák, kereskedők és néhány esetben a különböző nemzetiségek számára. 1648 körül például Aachenben 8, Augsburgban 4, Kölnben 9, Münchenben 6, Bécsben 11 különféle szervezet működött a jezsuita kollégiumok mellett. Becslések szerint a XVII. század közepén a német asszisztencia területén kb. egymillió, a három német rendtartományban mintegy négyszázezer férfi és ifjú tartozott kongregációhoz. A délnémet rendtartomány húsz városában ugyanekkor kb. 4000 diák, 18000 házas kézműves, kereskedő és kishivatalnok, valamint 36000 magasabb társadalmi művelődési réteghez tartozó személy volt tagja a szervezeteknek. Az egész délnémet rendtartományban 37 helyen összesen mintegy százezer tagot tartottak számon. Magyarországi működésük a jezsuita rendházak és oktatás kiépülésével párhuzamosan, az 1630-as évektől erősödött meg.⁹⁰ Jelentős mértékben támogatták a kongregációkat az uralkodócsaládok tagjai, így például II. és III. Ferdinánd, XIII. Lajos, valamint III. Zsigmond és IV. László lengyel király. A sodalitásoknak előkelő hölgyek is tagjai lehettek, s női kongregációk működtek például a Rajna-vidéken, Vesztfáliában, Bécsben és Münchenben.

A sodalitások egész Európában azonos szabályok szerint működtek, s kapcsolatot tartottak egymással. A szabályok elsősorban az erények és a keresztény kegyesség gyakorlásának kereteit biztosították. A tagok egyéni erény- és áhitatgyakorlatokat végeztek, részt vettek különféle közös vallási cselekményekben, látogatták a szervezet összejeveteleit, karitatív munkát fejtettek ki, s feladatuk volt az egyházi kultuszformák fényének emelése. Támogatták a képző- és iparművészetet, tevékenyen részt vettek az iskolai színjátékok előadásában, s jelentős könyvkiadó és -terjesztő tevékenységet folytattak.⁹¹ Működésüknek fontos szerepe volt a napi életvitel és vallási élet részletes szabályozásában, ellenőrzésében, valamint a tanulmányi eredmények javításában. A tagok missziós tevékenységet végeztek saját környezetükben, s mint az egyházi reformtörekvések világi közvetítői jelentős mértékben hozzájárultak egy adott terület rekatolizációjához. Funkcionális differenciálódásuk és rendi tagolódásuk révén a csoportok összetartása mellett elősegítették a társadalmi mobilitást és átrétegződést, s a protestáns területeken szerepet játszottak egy új, katolikus

89 Josef Miller: *Die Marianischen Kongregationen im 16. und 17. Jahrhundert Ihr Wesen und ihr marianischer Charakter*. Zeitschrift für katholische Theologie 58 (1934), 83–109. – Coreth: *Die ersten Sodaliäten* i. m. – Koch: i. m. 1018–1023. – A teljes irodalmat rendszeresen közlik Polgár László említett bibliográfiái.

90 Gábor Iűskés – Éva Knapp: *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert*. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1992, 1–23.

91 Ernst Staehelin: *Der Jesuitenorden und die Schweiz. Geschichte ihrer Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Basel 1923, 34–38.

többségű városi társadalom kialakulásában.⁹² A kongregációk hanyatlása Európa különböző területein számottevő időbeli különbséggel jelentkezett: míg például Franciaországban már a XVII. század utolsó évtizedeiben megkezdődött, Magyarországon csak a XVIII. század közepétől kezdve mutatható ki.

A sodalítások irodalompártoló, könyvkiadó és -terjesztő tevékenységük révén az írásbeliséget olyan rétegek felé is közvetítették, amelyek korábban az oralitás szférájában mozogtak. Ez a tevékenység szorosan összekapcsolódott az újévhez, húsvéthoz és más jeles alkalmakhoz, így elsősorban a tanulmányok vagy azok egy részének befejezéséhez fűződő könyvajándékozás szokásával. Egy-egy kongregáció évente akár több könyvet is megjelentetett, ami hosszú időn át jelentős nagyságú könyvszükségletet eredményezett. A kiadott művek szerzői között a jezsuita irodalom minden jeles képviselője megtalálható, mint például Jeremias Drexel, Jakob Balde, Nicolas Caussin és Jakob Bidermann. Ezenkívül számos neves antik, középkori és újkori szerző, így például Seneca, Kempis, Szalézi Szent Ferenc munkáját is kiadták, nem ritkán válogatott formában.⁹³ A kongregációk által vagy a kongregációknak ajándékozott könyvek műfaja rendkívül sokrétű, s például szentéletrajz, lelkigyakorlat, elmélkedés- és exemplumgyűjtemény, lelki kalauz, hittudományi szakmunka, történeti kronológia és neves kongregációs tagok életrajza egyaránt megtalálható közöttük.⁹⁴ A római jezsuita templomokban a XVII. század közepén rendszeressé vált, hogy a Mária tiszteletére rendezett szombati áhítatok prédikációi keretében az elsősorban kongregációs tagokból álló hallgatóságnak Máriával kapcsolatos különféle elbeszéléseket adtak elő, amelyeket aztán nyomtatásban is kiadtak. A szokást és a szövegeket másutt is átvették.⁹⁵

A sodalítások tevékenységének ezzel a rövid áttekintésével azt az állítást kívántuk megalapozni, amely szerint a Mária-kongregációknak szóló irodalom a vallásos irodalom jelentős részével együtt a XVI–XVII. században nem sorolható minden további nélkül a gyermek- és ifjúsági irodalom, iskolai irodalom nehezen körülhatárolható fogalomköré-

92 Louis Châtellier: *La congrégation académique de Molsheim et la société alsacienne à la fin du XVIIIe siècle*. Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de Molsheim et environs 1980, 89–97. – Uő: *Tradition chrétienne et Renouveau Catholique dans le cadre de l'ancien diocèse de Strasbourg (1650–1770)*. Paris 1981, 186–205, 479–483, 527–530. – Uő: *Enquête sur la formation de la société catholique strasbourgeoise au XVIIIe siècle. Le cas de la congrégation des „bourgeois allemands“*. Annuaire de la Société des amis du Vieux-Strasbourg 1982, 29–36. – Uő: *A l'origine d'une société catholique. Le rôle des congrégations Mariates aux XVIe–XVIIIe siècles*. Histoire. Economie et Société 1984/2, 203–220. – Knapp Éva: *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században*. Századok 129 (1995), 791–814.

93 Philipp Anton Brück: *Das Buchapostolat der Mainzer „Congregatio Maior Academica“ im 18. Jahrhundert*. Mainzer Zeitschrift 60–61 (1965–1966), 70–76. – Georg Kolb: *Mitteilungen über das Wirken der PP. Jesuiten und der marianischen Kongregationen in Linz während des 17. und 18. Jahrhunderts. Mit dem Überblick der Xenia oder Jahresandenken der Kongregation in Linz vom Jahre 1678–1783*. Linz 1908.

94 Knapp Éva: *Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. MKsz 109 (1993), 3–36. itt: 7.

95 Moser: *Verkündigung* i. m. 83–84.

be.⁹⁶ A kongregációk tagságát nem csupán gyermekek és ifjak, hanem a diákságét meghaladó arányban felnőttek is alkották. A gyermek- és ifjúkort a kora újkorban nem önálló életszakaszoknak, hanem a felnőttkorra való előkészületi időnek és rokonsági viszonyoknak tekintették. Ennek megfelelően az ún. gyermek- és ifjúsági irodalom nem speciális életkorhoz kötött magatartásmintákat kínált, hanem az általában követendő, példászerű magatartás mintáját közvetítette, gyakran meghatározott társadalmi csoportokra, szerepekre és életköri körülményekre szabva. A jezsuita kongregációs irodalom csak abban az értelemben sorolható a gyermek- és ifjúsági irodalom körébe, hogy alapvetően pedagógiai beállítottságú, s elsődleges célja a retorikai nevelés és a vallási, erkölcsi oktatás.⁹⁷ Nem szűkíthető le az iskolai alkalmazás területére, nem elsősorban gyermekeknek, hanem gyermekeknek is szólt. Mint az erkölcstani, bölcsességi irodalom, a vallási színezetű erkölcs- és erénytanok egyik típusa a példászerű cselekedetek, pszichológiailag kidolgozott megoldások és elrettentő példák felsorakoztatásával versengésre és asszociatív azonosulásra ösztönzött, s konkrét segítséget kínált a mindennapi élet különféle helyzeteiben. Egyedül a „per exemplum”-módszer az, ami kapcsolatot teremt a rendszerint korán elhunyt gyermekek jámbor tetteit, életrajzait tartalmazó, elsősorban az angol puritanizmus által inspirált korabeli exemplumgyűjteményekkel, melynek elbeszélő szerkezetei közvetve hatottak a XVIII. századi gyermekirodalom példatörténeteire.⁹⁸

96 Vö. Theodor Brüggemann – Otto Brunken: *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur von 1570 bis 1750*. Stuttgart 1991. 2–3.

97 Brüggemann – Brunken: i. m. 7.

98 Brüggemann – Brunken: i. m. 18.

4. Források és forráshasználat

Nádasi munkásságában meghatározó szerepet játszik a különféle forrásmunkák felhasználása. A forráshivatkozások, idézetek nem egyszerűen tekintélyi jellegűek, hanem jelentős mértékben alapanyagát adják műveinek. A forrásokat elsősorban kiaknázandó nyersanyag-nak tekintette, s az átvett szövegeket eszközként használva fejtette ki mondanivalóját. Ezért nélkülözhetetlen annak az olvasmány- és műveltséganyagnak a feltérképezése, amely alapul szolgált műveihez.

Anyaggyűjtését a korai művek tanúsága szerint már tanulmányi idejében megkezdte, majd a római évek alatt tovább folytatta. Felhasznált forrásainak köre az időben előre haladva folyamatosan bővül, összetétele változik. Fokozatosan túllépett a jezsuita oktatási rendszer követelményein, s nála is megfigyelhető az előírások és a gyakorlat eltérése, amint ezt például Lipsius műveinek elvi tiltása és gyakorlati ismerete tanúsítja.¹ A termékenység és a széles körű forráshasználat alapfeltétele volt a kivonatolás módszerének következetes alkalmazása és az anyag készenlében tartása rendszerezett formában. Mindkettőt már tanulmányi idejében elsajátította és folyamatosan tökéletesítette. A „jó memória” hipotézise ilyen mennyiségű forrásanyag mozgásánál teljes mértékben kizárható. Mint az előző fejezetben láthattuk, forrásanyagát mutatókkal ellátott füzetekben, tárgykörönként elrendezve tárolta.

A források számbavételére a hivatkozások és forrásjegyzékek kínálnak lehetőséget. Nádasi forrásaival eddig nem foglalkoztak, s a hivatkozások óriási mennyisége és a rövidítések gyakori alkalmazása miatt a teljes forrásanyag feltérképezésére mi sem vállalkozhatunk. Kiválasztottunk néhány reprezentatív művet, s ezek forrásanyagának lehetőség szerint teljes körű elemzésével kísérletet teszünk a forráscsoportok vizsgálatára és összehasonlítására. Az a megfigyelés, amely szerint Nádasi munkássága igen nagy mértékben épül forrásaira, önmagában is jelzi a filológiai forrásvizsgálat fontosságát. A műveltségi rétegek, a tudás területeinek bemutatását szükségképpen követi a forráshasználat elemzése a művek kontextusában.

¹ Richard van Dülmen: *Die Gesellschaft Jesu und der bayerische Späthumanismus. Ein Überblick. Mit dem Briefwechsel von J. Bidermann*. Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 37 (1974), 358–415.

Forrástípusok és hivatkozási gyakorlat

Nádasi forrásai három nagy csoportra oszthatók: 1. írott források, 2. szóbeli elbeszélés, 3. személyes tapasztalat. Az írott források tovább bonthatók kéziratokra és nyomtatványokra, a nyomtatványok elsődleges és másodlagos forrásokra. Ez utóbbiak között külön csoportot alkotnak saját művei és a florilégiumok. Saját művei gyakran szerepelnek más munkái forrásjegyzékében, más alkalommal egyszerűen saját műve mutatójának címszáva hivatkozik:

„Vide Annal. Mar. S. J. in indice, v. Purgatorium” (*Annus amoris Dei* 1678, 141. 528. sz.)

Az is előfordul, hogy a saját művére való hivatkozást a főszövegben vagy a lapszálon tünteti föl:

„vide meum aurum ignitum” (*Mons myrrhae* 1675, 159. sz.)

„Plura de illo, ac alii Sabbatinis praxibus videri possunt in *Anno meo Mariano*, seu in Anno Hebdomadarum Pragae edito.” (*Annus amoris Dei* 1678, 143. 537. sz.)

„*Scripsi* alias latinus, inter mortuales laudes Nicolai Eszterhasij laudatissimi Ungariae Pro-Regis...” A lapszálon: „*In imagine Nic. Eszterhasi*” (*Annua eremus* 1678, 24. 110. sz.)

Nádasi szórványosan utal valamely másik munkája forrására. Így például az *Annales Mariani*ban (1658, 590. sz.) elmondja, hogy a *Maria mater agonizantium* írásához forrásként használt egy *Mensis Marianus* című (mindeddig azonosítatlan) művet, amely anyagát a hónapok napjaira szétosztva tartalmazta, Rómában jelent meg, s ugyanott „P. F. S.” fordításában olaszul is kiadták.

Az írott források jelentős része kézirat. Erre a forrásjegyzékekben külön felhívja a figyelmet, más alkalommal a szövegben utal rá:

„*Legi* in Archivo Romano inter ejus (azaz Sancti Ignatii de Loyola) epistolas, eam quam anno 1549. 22. Febr. ad Gubernatorem Caesaraugustanum dedit...” (*Cor amoris Dei* 1675, 11–12.)

Az *audivi, dicitur, legitur* bevezető fordulatok lehetnek toposzok is, s nem feltétlenül utalnak a közvetítés módjára. A *quidam dixit* formula jelzi a forrás tudatos elhallgatását. Nádasinál ezek viszonylag ritkán és csak indokolt esetben fordulnak elő, s akkor sem önmagukban, hanem az írásos tanúbizonyságok sorozatának függvényében értelmezhetők.

A szóbeli elbeszélés mint forrás kétféle formában található. Az egyik, amikor a hitelesség kedvéért név szerint megnevezi az elbeszélőt, s az elmondás helyét és idejét is rögzíti:

„*Narravit mihi* quantum memin...” Lapalji jegyzetben: „Tusculi P. Martinus Leytan. Revisor librorum pro Lusitania. circa annum 1656.” (*Cor amoris Dei* 1675, 46.)

„*Ex ore illius* quocum res gesta est habeo id quod narro.” Lapszálon: „P. Nic. Zucchi.” (*Annales Mariani* 1661. 398.)

A másik lehetőség, hogy általában utal a szóbeli hagyományra:

„ut *ajunt* qui hominem norunt” (*Annus Marianus* 1648, 153–154.)

Ezekben az esetekben a szóbeli elbeszélés feltétele és egyben forrása az írásos rögzítésnek, s ezek a hivatkozások mutatják a szóbeli hagyomány közvetlen hatását Nádasi munkásságára.

Néhány alkalommal saját tapasztalatát jelöli meg forrásként, illetőleg az elmondottak természetéből következik, hogy forrása a személyes tapasztalat:

„*Vidi Romae Xenodochium stultis plenum: sed non sine commiseratione.*” (*Punctum honoris aeterni* 1675, 64.)

„... De corde B. Clarae de monte Falcone, quando legimus, Christi Crucifixi instrumenta Clarae cordi impressa [...] illud Clarae (*quod ego anno 1651. vidi*) ...” (Uo. 19–20.)

Amikor pedig minden hivatkozás nélkül arról tudósít, hogy Esterházy Miklós László fia 15. születésnapja alkalmából koronát küldött Máriának, s a rózsafüzért fia születése óta imádkozta, a „*nunciavit*” ige használata jelzi, hogy a történet forrása saját emléke, tapasztalata (*Annus amoris Dei* 1678, 141. 526. sz.).

A források jelölésére a korabeli gyakorlatnak megfelelően Nádasi többféle módszert alkalmazott. Az egyik lehetőség, hogy a hivatkozásokat beépítette a főszövegbe, rendszerint egy-egy történet elejére vagy végére illesztve:

„[...] a’ mint Szent Antonius írja 2. p. tit. 23” (*Maria aeternitatis* 1645, 130.)

A másik lehetőség, hogy a főszövegben említett szerzői névhez a lapszálon közli a műre való hivatkozást:

„[...] ait Gregorius [...]” A lapszálon: „16. Moral. c. 20.” (*Annus amoris Dei* 1678, 30. 156. sz.)

További lehetőség, hogy a szerzőt és a művet egyaránt a lapszálon nevezi meg:

„Stanihurstius de caelo c. 3. p. 312.” (uo.)

A negyedik változat, amikor a főszövegben betűvel jelzi a hivatkozás tényét, s a forrásmegjelölés lapalji jegyzetben található:

„[...] teste Petro Chrysologo. (d) [...]” A lap alján: „Apud Chartagen. de desponsat. B. V. 1. 4. hom. 8. p. 296.” (*Dies et hebdomada S. Josepho sacra* 1680, 38.)

Különösen a korai, valamint az áhitati célzatú művekben fordul elő, hogy Nádasi a mű elején vagy végén rövid forrásjegyzéket közöl, s magában a műben semmiféle további hivatkozást nem ad (*Jesu et Mariae cliens* 1643, *Annus dierum illustrium* 1657, *Annus dierum memorabilium* 1665, *Annus coelestis* 1667). Ennek a megoldásnak továbbfejlesztett változata, amikor a forrásjegyzéken kívül lapalji (*Diurnum quotidianae virtutis* 1659) vagy marginális (*Annales Mariani* 1661) jegyzetben további hivatkozások találhatók.

A forrásjelölések rendszere a kezdeti nagyvonalúság után az 1650-es évektől kezdve pontosabbá vált, a hivatkozások nyomán azonosított művekben nem volt példa arra, hogy a megadott helyet nem lehetett megtalálni. A florilégiumok használata, melyekről később szólunk, természetesen, de nagy számban használt eredeti műveket. Az eredeti művek használatára utal a műveken belüli legkisebb szerkezeti egység jelzése, valamint az ezen belül adott pontosító meghatározás:

„Jacobus Alvarez Tomo 2. vitae spirit. lib. 2. par. 2. c. 9.” (*Mons myrrhae* 1675, 228. sz.)

„Augustinus: Tom. 9. de cantic. nov. c. 3. in fin.” (uo. 79. sz.)

„Augustinus: Tom. 2. ep. 52. post medium.” (uo. 79. sz.)

Ugyanezt tanúsítja, amikor az idézett mű megjelenési helyét, idejét vagy az idézet lapszámát is közli:

„Biblia, impress. Parisiis anno 1660.” (uo. 208. sz.)

„Missale Ambrosianum Mediolani anno 1640. recusum 3. Febr.” (uo. 176. sz.)

„Abbas Blossius: Institutionis spirit. c. 2. mihi p. 412.” (uo. 212. sz.)

Már említettük, hogy Nádaszi nagy számban használt eredeti kéziratokat, s ezek idézéseként gyakran a lelőhelyet is megadja:

„epistola B. Petri Damiani ad Florentinos, e m.ss. Bibliothecae Rebdorfensis” (uo. 72. sz.)

„in lecto a me manu Alphonsi Rodriguez [...] scripto chirographo” (uo. 223. sz.)

A hivatkozásmód néha arra utal, hogy a művet emlékezetből vagy pontatlanul rögzített kivonat alapján idézi:

„Suetonius in Nerone initio” (*Annus amoris Dei* 1678, 184. 741. sz.)

Az utóbbi példa egyben felhívja a figyelmet arra, hogy az antik auktorokra való hivatkozások általában kevésbé pontosak, mint például az egyházatyák műveire történő utalások.

Másodkézből való hivatkozásait az eredeti művekéhez hasonlóan pontosan jelzi:

„Richardus Victorinus apud Raynaudum ait”. A lapszámon: „In glossario ultimae editionis pagin. 429.” (uo. 184. 740. sz.)

„Hugo Victorinus Apud Jac. Alvarez tomo 2. l. 2. p. 2. c. 9. col. 566.” (*Mons myrrhae* 1675, 269. sz.)

„Arias e B. Petro Damiano. de mortif. p. 1. c. 4. pag. 200.” (uo. 247. sz.)

A közvetett használatra utal a pusztá névvel történő forrásjelölés is. Ezt csak ritkán, rendszerint a figyelem felkeltésére alkalmazza.

Előfordul, hogy a hivatkozott forrás szerzőjét minősíti, illetőleg utal arra, hogy a hivatkozott részlet hol hangzott el liturgikus összefüggésben:

„Maffeus elegans Indicarum rerum historicus lib. 2. prope init. pag. 31.” (uo. 65. sz.)

„Lessius [...] Vir exacte doctus, et communi opinione sanctus.” (*Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 58.)

„S. Basilius: hom. 11. in hexaem. lect. 9. 15. Nov. die S. Leopoldi in Vienn. Eccl.” (uo. 161. sz.)

A források kritikai kezelésére, értelmezésére kevés nyom található. Egyedül bibliai szövegeket közül különböző fordításban. A Vulgata mellett többször idéz a *Biblia maxima* (Paris, 1660) szövegéből:

„Frequens meditatio carnis afflictio est.” (Eccl. 12.12. *Mons myrrhae* 1675, 236. sz.)

„Impedivi te per mortificationem quin peccares.” (Gen. 20,5–6. uo. 208. sz.)

A forrásanyag történeti rétegei

A részletes forrásvizsgálatra három művet választottunk: az először 1640-ben megjelent, 1658-ban magyarra is lefordított *Maria mater agonizantium* 1644-es kiadását, az 1645-ben kiadott magyar nyelvű *Maria aeternitatis* és az 1675-ben kiadott *Mons myrrhae*. A kiválasztást befolyásolta, hogy Nádasí különböző alkotói korszakából származó művek forrásanyagát mutassuk be, s a latin mellett magyar nyelvű mű is szerepeljen. A továbbiakban a három könyv forrásait a tudásanyag nagy területei szerint csoportosítva, tematikusan vizsgáljuk, s lehetőség szerint érzékeltetjük a forrásanyag időbeli változását. A forráskezelés módját az elbeszélések forrásainak használata alapján a forráscsoportoktól elkülönítve, szövegösszevetések alapján mutatjuk be. A *Maria mater agonizantium*-ból 80, a *Maria aeternitatis*-ből 45, míg a *Mons myrrhae*-ből összesen 546 hivatkozást azonosítottunk és értékeltünk. Míg az első két műben a hivatkozások száma azonos a könyvben található exemplumok számával, a *Mons myrrhae* Nádasí által számozott 280 szövegéhez szövegenként több hivatkozás kapcsolódik. A források bibliográfiai adatai itt a főszövegben szerepelnek, mivel a fejezet középpontjában a források állnak, s ezek az adatok további felvilágosítást adnak a felhasznált munkák műfajáról és kiadási körülményeiről.

A főbb forráscsoportok között első helyen áll a *Biblia*. Bibliai hivatkozások a három mű közül csupán a *Mons myrrhae*-ben találhatók. Arányuk az összes hivatkozás 20 %-a, amit csupán a jezsuita szerzőkre és művekre való hivatkozások múlnak felül. Ez jelzi a bibliai idézetek fontos szerepét Nádasí szövegeiben. Jelenlétük a bibliaismeret elmélyítését is szolgálta, s egyben cáfolja a katolikus egyház „bibliaellenességéről” vallott általános nézeteket.² Bár sűrűn szó történeteibe, elmékedéseibe bibliai idézeteket, bibliai stílusról Nádasinál nem beszélhetünk. Az ószövetségi könyveket gyakrabban idézi, mint az Újszövetséget (12 ill. 8 %). Az Ószövetségből legtöbbször a Zsoltárok könyvét, az Újszövetségből a páli leveleket idézi leggyakrabban. Az újszövetségi könyvek közül megemlíthető még a Jelenések könyve viszonylag gyakori idézése.

Bibliaismeretének elmélyültségét jelzi, hogy a legújabb jezsuita kommentárok és az ugyancsak jezsuita szerkesztésű *Biblia maxima* (Paris, 1660) mellett régebbi kommentáro-

2 Vö. *Die Literatur des Barock*. Hg. Hans Pöribacher. München 1986. XXXVIII.

kat is idéz. Az idézett három jezsuita kommentár Joannes Besson és Gregorius Ferrari kommentárja az Énekek éneke (*In Canticum Canticorum [...] commentarii*, Tolosae, 1646. ill. *In Canticum Canticorum commentarii*, Mediolani, 1657), valamint Octaviano de Tufo magyarázata Sirák fia könyvéhez (*Commentaria in Ecclesiasticum*, Lugduni, 1628). Az idézett klasszikus kommentárok Nyssai Gergely homíliája az Énekek éneke és Sirák fia könyvéhez, Hieronymus Izaiás-kommentárja és Chrysostomus exegetikai homíliái. Más munkáiban további kommentárokat is használ, így például Cornelius a Lapide munkáit. Mindez egyrészt jelzi, hogy Nádasi bibliaismeretének nem volt különleges sajátossága, s megfelelt kora egyházi gyakorlatának. Másfelől mutatja érdeklődését a biblia értelmezési problémái iránt, s hogy a hagyományos írásmagyarázatok mellett igénye volt a korabeli, elsősorban jezsuita exegetika eredményeinek alkalmazására.

Klasszikus auctorokra való hivatkozások a három mű közül egyedül a *Mons myrrhae*-ben találhatók. Ezek az összes hivatkozásnak 5 %-át teszik ki, ami mutatja, hogy az antik műveltséganyag viszonylag szerény helyet foglalt el Nádasi műveiben. A névsor azonban változatos, s a filozófusok, történetírók, geográfusok és természetrajzi írók mellett néhány költőt és drámaírót is találunk. A túlsúlyban lévő latin szerzők mellett egy-egy zsidó, görög, görögül alkotó latin, valamint Rómában élő és alkotó görög szerző is előfordul. Bár a két korai műben antik szerzőre való hivatkozás nincs, biztosra vehető, hogy a latin és görög irodalomban való tájékozottságát elsősorban tanulmányi évei alatt szerezte.

Az antik sztoicizmus széles körű jezsuita recepciója nyomán nem meglepő, hogy Nádasi Seneca nevére hivatkozik leggyakrabban. A legtöbbször idézett levelek mellett egy-két alkalommal hivatkozik Seneca *Medea* és *Hercules furens* című drámáira, valamint *De beneficiis* című munkájára. Az ókori sztoa más képviselői közül többször idézi Plutarkhosz *Moraliaiját*. Feltűnő a műben a legnagyobb tekintélyű ókori auctorra, Arisztotelészre való utalások hiánya, más munkáiban azonban őrá is hivatkozik. Nagy számban idéz antik történetírókat, így többször idézi Suetonius *Vitae XII Caesarum*-át és Tacitus *Annales*-ét. Ezenkívül hivatkozik Claudius Aelianus *Varia historia, libri XIII* című, latinul először 1548-ban Baselben kiadott művére, Curtius Rufus közkedvelt Nagy Sándor-életrajzára, Livius *Ab urbe condita* libri-jére, Valerius Maximus híres példatárára (*Factorum et dictorum memorabilium libri novem*) és Josephus Flavius *Antiquitates Iudaicae* című művére. Josephus Flavius idézése alátámasztja Bitskey Istvánnak a Pázmány-beszédek Josephus Flavius-hivatkozásai alapján tett megfigyelését, amely szerint a zsidó történetész által kínált műveltséganyagot a XVI–XVII. században felekezeti különbségre való tekintet nélkül aktualizálták.³

A római szerzők közül Nádasi hivatkozik Juvenalis szatíráira, Aulus Gellius *Noctes Atticae* című, a középkorban és a XVI–XVII. században folyamatosan idézett művére, valamint jellemző módon Ovidius *Remedia amoris*-ára. Az ókori természetrajzi, földrajzi enciklopédikus művek közül többször hivatkozik Plinius alapvető forrásnak számító munkájára (*Naturalis historiae libri XXXVII*), s idézi Antoninus Philosophus *Itinerarium* című összeállítását is a római hadsereg menetelési útvonalairól. A vegyes tartalmú művelődés-

3 Bitskey: *Humanista erudició* i. m. 68. – Vö. Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemisza-tanulmányok.)* Budapest 1960. 214.

történeti gyűjtemények közül Athénaiosz *Deipno-sophistarum libri XV* című, a XVI. században többször kiadott, részleteiben magyarra is lefordított munkájára találtunk hivatkozást.⁴

Az antik történetek, idézetek közvetlen forrása a példatárak közötti áttekinthetetlen hagyományozódás miatt többnyire megállapíthatatlan. A közvetlen forrásismeret és a kompendiumok, „szuper-példatárak”⁵ használata mellett tekintetbe veendő az iskolai oktatás hatása és a hivatkozások könyvről könyvre történő vándorlása. Nádasi antik hivatkozásai nem mutatnak kiemelkedő klasszikus műveltséget. A kor általános gyakorlatát tekintve nem különösen szembetűnő a bizánci írók, a görög költészet és a különféle tudományágak ókori tekintélyeinek hiánya. Ez csak részben magyarázható a korabeli jezsuita oktatási gyakorlattal, amely szerint az antik írók, filozófusok a Biblia és az egyházatyák mellett csak másodrangú tekintélyekként, a keresztény hittételek és az erkölcsi tanítás megerősítőiként voltak idézhetők és értékelhetők. Az antik művelődés körében mutatott ismeretanyaga valamivel a jezsuita írók átlaga fölött van. Nem mérhető Pázmány kivételes tájékozottságához, de nagy vonalakban megegyezik például Jeremias Drexel klasszikus műveltségével. A hivatkozások aláhúzzák a megfigyelést, amely szerint az antik ismeretanyag alkalmazása teológiai elképzelések kifejtésébe a prédikáció mellett a személyes áhitat műfajaiban is bevett gyakorlatnak tekinthető.⁶

A szűkebb értelemben vett *patrológia* köréből Nádasi a *Mons myrrhae*-ben 25 szerzót idéz, ami az összes írók 18,3 %-a. Ez azt jelenti, hogy a jezsuita szerzők után ez a második legnagyobb, a XVI–XVII. századi nem jezsuita szerzőkkel egyenlő arányban szereplő forráscsoport. Gregorius Magnus *Dialogi* című műve már a *Maria mater agonizantium*, Augustinus a *Maria aeternitatis* hivatkozásai között előfordul. A *Mons myrrhae*-ben legtöbbit idézett egyházatyá Augustinus (17 alkalommal) és Chrysostomus (16), rajtuk kívül gyakran idézi még Tertullianus (10), Gregorius Nazianzenus és Gregorius Magnus (8-8), valamint Ambrosius (6) és Leo Magnus (5) munkáit. Augustinus alapvető művei közül forrásként szerepel a *Confessiones*, a *De Civitate Dei*, az *Enchiridion de fide, spe et charitate* és a *Sermones de Sanctis*. Exegetikai művei közül a *De Cantico novo*, az *In Joannis Evangelium tractatus* 124 és a *De Spiritu et Littera* címűt idézi. Erkölcsstani fejtegetései közül a *De Utilitate Jejunii tractatus unus* szerepel, ezenkívül episztoláira hivatkozik. Szembetűnő, hogy polemikus írásaira, mint például a *De moribus ecclesiae* és a *De doctrina christiana*, egyáltalán nem utal. Az Augustinus-hivatkozások ilyen megoszlását érthetővé teszi Nádasi munkásságának alapvetően erkölcsi irányultsága és törekvése a polémiák kerülésére. Bitskey István Pázmány Augustinus-hivatkozásai kapcsán utalt „a IV–V. századi keresztény apologetika és a XVII. század eleji katolikus hitvédelem helyzetének párhuzamára”,⁷ melynek érvényességét a hasonló irányba mutató Nádasi-utalások alapján a XVII. század második harmadában születő jezsuita irodalom irénikus, polémiát kerülő vonulatára is kiterjeszthetőnek véljük.

4 Vö. Bitskey: i. m. 71, 182. 119. jegyzet.

5 Így pl. Nicolaus Hanapuz: *Virtutum et vitiorum exempla*. Basel 1555. – *Florilegii magni, seu polyanthae floribus novissimus sparsae libri XX*. Genf 1639.

6 Vö. Római szerzők i. m. 599–600.

7 Bitskey: i. m. 72.

A gyakorlati, erkölcsi kérdések középpontba állítása és Nádasi bibliai érdeklődése magyarázza Chrysostomus exegetikai homiliáinak (*In Epistolam ad Philippenses, Sermones in loca S. Scripturae, Expositio in Isaia, Expositiones in Psalmos, In Evangelium Matthaei orationes* 90) és Tertullianus etikai műveinek (*Ad martyros, De Poenitentia, De Patientia*) idézését. Ugyanez érvényes a Gregorius Magnus (*Moralia, Homiliae* 40 in *Evangelia, Epistolarum libri* 14), Gregorius Nazianzenus (*Orationes*), Ambrosius (*Orationes, Enarrationes, Epistolae, Hexaemeron, De Lapsu virginis consecratae*) és Leo Magnus (*Sermones*) műveire történő hivatkozásokra.

A ritkábban idézett patrisztikus szerzők közül érdemes kiemelni például Hieronymus leveleit, továbbá *Commentaria in Isaia prophetam* és *Vita S. Pauli Primi Eremitae*, Joannes Climacus *Scala Paradisi* és Maximus Confessor *400 Capita de caritate* című, először 1615-ben Petrus Lansellius jezsuita gondozásában megjelent művét. A „kisebb” és „nagyobb” egyházatyák közül két-két alkalommal utal például Basilius Magnus, Clemens Alexandrinus, Thascius Caecilius Cyprianus, Ephraem Syrus, Gregorius Nyssenus, Macarius Magnus, Paulinus nolai püspök, Prosper Aquitanus és Sulpicius Severus műveire, de ugyanitt megtalálhatók az Antonius Magnus, Eucherius, Theodoretus Cyrensis, Antiochus Monachus, Gregorius Turonensis és Isidorus Hispalensis munkáira való hivatkozások is. Az önálló kiadások (pl. Gregorius Nyssenus: *Opera omnia*, Paris, 1615) mellett a patrisztikus hivatkozások többségét Nádasi a *Bibliotheca Patrum* bővített, 1618-as kölni kiadásából és a jezsuita Heribert Rosweyde *Vitae Patrum* (Antwerpen, 1615) című alapvető antológiájából merítette, mindkettőre többször hivatkozik. A Chrysostomus-hivatkozások egy része két további florilégiumra, Nebridius a Mündelheim *Antiquarium monasticum*ára (Viennae, 1650) és Kornelius Schulting gyűjteményeire utal (*Ecclesiastica disciplinae libri sex*, Coloniae, 1598; *Bibliotheca ecclesiastica* I–IV, Coloniae, 1599).

Végeredményben megállapítható, hogy Nádasi bőségesen, ugyanakkor mértékkel idézi az ókeresztény irodalmat. A patrisztikus hivatkozások fő szerepe nála a mondanivaló tekintélyi bizonyítása, valamint a más felekezetűek megközelítése, melynek érdekében a polémia helyett a közös alapot állítja előtérbe.

A középkori forrásokra történő hivatkozások aránya a *Maria mater agonizantium*ban 16,2, a *Maria aeternitatis*ban 31,1, a *Mons myrrhae*ben 13 %. Ez mutatja, hogy a forráscsoport Nádasi kései művében kisebb szerepet kapott, mint korábban, s nem érte el a patrisztikus források jelentőségét. Azok a középkori szerzők és művek, amelyekre egy-nél több művében, tehát folyamatosan hivatkozik, a következők: Bonaventura, Temesvári Pelbárt, Kempis Tamás, Szent Brigitta és a *Speculum exemplorum*. A legtöbbet hivatkozott szerzők azonban nem ők, hanem Clairvaux-i Bernát, akinek 24 alkalommal történő említése a *Mons myrrhae*ben minden más középkori szerző idézettségét messze meghaladja. Ez nem meglepő, mivel Bernát írásai a jezsuita novíciusok ajánlott olvasmányai között is szerepeltek. Leggyakrabban beszédeire hivatkozik (*Sermones de tempore, Sermones de Sanctis, Sermones de diversis, In Nativitate Domini Sermones tres, Sermo in Nativitate S. Joannis Baptistae, Sermones in Cantica*), melyekből gyakran szó szerint idéz, más alkalommal egész köztételeket vesz át, míg Bernát stílusátása kevésbé érzékelhető. Más művei közül elsősorban erkölcsi vonatkozású leveleire, traktátusaira hivatkozik (*Epistolae, Epistola seu Tractatus ad Fratres de Monte Dei, De consideratione, Liber de diligendo Deo*).

Szembetünő, hogy a Bernát-hivatkozások után számarányukat tekintve a Kempis-idézetek állnak második helyen, s hogy ezek száma valamivel az Aquinói Tamásra vonatkozó utalásokét is meghaladja. Ez onnan érthető, hogy Nádasi nem a teológiai tételek elméleti bizonyítását, hanem példákkal való illusztrálását tartotta egyik céljának. Másfelől a Doctor Angelicus gyakori idézése könnyen polemikus színezetet adhatott volna munkáinak, amit el akart kerülni. Az Aquinói Tamást megelőző teológiai irodalomból említést érdemelnek a Petrus Damiani leveleire (*Epistolae*) történő viszonylag gyakori hivatkozások.

Kempis Clairvaux-i Bernáthoz hasonlóan ugyancsak szerepelt a jezsuita novíciusok ajánlott olvasmányai között. Jelentős hatását mutatja, hogy Nádasi a *De imitatione Christi* mellett több más meditációs művét (*Opusculum de meditatione cordis*, *Meditatio de incarnatione Christi*) és szerzeteseknek szánt útmutatását idézi (*De disciplina monastica libellus*, *Sermones ad novicios*, *Liber de vitis discipulorum*). Kempis műveit föltehetően a jezsuita Henricus Sommalius által sajtó alá rendezett összkiadásban használta (*Opera omnia*, I–III. ed. 2. Antverpiae, 1607). A középkori ferences misztika és meditációs irodalom befolyását jelzik a Bonaventura-hivatkozások (*Meditationes vitae Christi*, *Stimulus divini amoris*, *De perfectione vitae ad sorores*, *Speculum disciplinae ad novitos*, *Sermones de tempore ac de sanctis*, *Psalterium B. Mariae Virginis*). A misztika iránti érdeklődését tanúsítják a hivatkozások Brigitta *Revelationes*, Albertus Magnus *Paradisus animae*, Petrus Blesensis (*Opera omnia*, ed. P. Goussainville, Paris, 1667), és Lorenzo Giustiniani *De incendio Divini Amoris* című művére, valamint Johannes Justus Landsberg munkáira.

A középkori források csoportjában jelentős helyet foglalnak el az elbeszélő források, mindenekelőtt a sokszor kiadott legenda- és exemplumgyűjtemények: így a már említett *Speculum exemplorum*, minden valószínűség szerint a jezsuita Johannes Major valamelyik bővített kiadásában, Vincent de Beauvais *Speculum* című sorozata (*Opuscula*, Basel, 1481), Jacobus de Voragine *Legenda aurea* (Paris, 1509) és Caesarius von Heisterbach *Illustrium miraculorum et historiarum memorabilium libri XII* (Coloniae, 1596). Az elbeszélő források közé tartoznak a rendtörténeti összeállítások, mint például Albertus Castellanus és Antonius Pierozzi domonkos rendtörténetei (*Chronica brevis*, Venetia, 1504, ill. *Chronicorum opus*, Lugduni, 1587). Ugyancsak a történetek szempontjából aknázza ki Nádasi a prédikációs irodalom ide vonható alkotásait, így elsősorban Temesvári Pelbárt *Stellarium*-át és *Pomerium*-át, Sienai Bernát *Sermones*-ét, valamint a mariológiai irodalom alkotásait (Bernardinus de Busto: *Mariale*, Milano, 1493; Alanus de Rupe: *De immensa et ineffabili dignitate et utilitate psalterii virginis Marie*, Lubecae, 1606). Az alkalmasszerűen hivatkozott művek közül megemlíthető még Robert Holcot többször kiadott traktátusa (*Moralizationes historiarum liber unus*, pl. Basiliae, 1586), Assisi Szent Ferenc *Collationes* és Franciscus de Paula ferences regulája (*Regulae Fratrum et sororum, ac fidelium*).

Összegezve: a hivatkozott középkori forrásanyag egy része tükrözi a jezsuita lelki olvasmányok hatását. Szemben például Jeremias Drexellel,⁸ a világi tárgyú középkori

8 Pörnbacher: i. m. 163–164.

irodalom teljes egészében hiányzik, s a teológiai szakirodalom felhasználása sem emelkedik ki. Ezzel szemben igen jelentős a középkori meditációs és misztikus irodalom befolyása, valamint az elbeszélő anyagot kínáló források következetes felhasználása.

A tágabb értelemben vett kortárs irodalmat a jezsuita szerzők nagy száma miatt két részre osztjuk és először a *nem jezsuita XVI–XVII. századi forrásokat* vizsgáljuk. Az ezekre való hivatkozások aránya a három műben 11–15 % között változik és csökkenő tendenciát mutat. A kortárs irodalomból a latin mellett olasz, spanyol és német nyelvű munkákat is idéz.⁹ A nem csupán egy műben hivatkozott szerzők Laurentius Surius, aki az egyik legtöbbet idézett nem jezsuita kortárs szerző, továbbá Joannes Trithemius és Lucas Wadding. A humanista szerzők közül Nádasí keveset idéz. Trithemius mellett, akinek *Miracula S. Annae* című kéziratára is hivatkozik, Lipsius *Diva Virgo Hallensis* (Antverpia, 1616) című mirákulumos könyve szerepel. Ugyanide sorolható a később evangélikus prédikátorrá lett Johannes Spangenberg egyik Máriával kapcsolatos műve. Az egyházi humanisták mellett több világi szerzőt is idéz: Jean Bécán (Goropius) *Gallica* (Antverpia, 1580), Petrus Bulenger *De pictura* (Paris, 1627), Martin Olai *Compendium universae geographiae* című művét és az *Argenist* is lefordító Francesco Pona *Cardiomorphoseos* (Veronae, 1645) című emlémléskönyvét.

A középkori forrásokhoz hasonlóan a kora újkori anyagban is jelentős szerepet játszanak a hagiográfiái gyűjtemények, a szentek és rendalapítók életrajzai. Ezek Laurentius Surius számos kiadást megért összeállítása (*De probatis sanctorum historiis*) és Zacharias Lippelo ehhez kapcsolódó kompendiuma Ribadeneyra kiadásában (*Vitae sanctorum selectissimae* ed. 2., Coloniae, 1616), valamint Antonius Gonzales *Compendium vitae et mortis h. Rosae de S. Maria* (1668-ban olaszul is megjelent), Benedictus Gononius *Vita S. Mechildi*, Petrus Gisolfus *Vita del P. D. Carlo Carafa* (Napoli, 1667) és Franciscus Leonardus *Vita Joanni Leonardi* (Roma, 1651) című műve. A narratív források másik nagy csoportját az alapvető egyház- és rendtörténeti munkák alkotják: Caesar Baroniusnak a *delectatio* és az *utilitas* fogalmát a meditáció koncepciójában egyesítő, kronologikus szerkezetű *Annales Ecclesiastici*je (Coloniae, 1614)¹⁰ és a Baroniust 1640-ig folytató Henricus Spondanus kompendiuma, Claudius Robert *Gallia Christiana*, Lucas Wadding *Annales Minorum* (Lugduni, 1628) és *Opuscula S. Francisci cum commentariis* (1623), Zacharias Boverius Salutiensis *Annales Ordinis Minorum Capuccinorum* (I–II, Lyon, 1632–1639) és Thomas Maria Bosius *De Signis Ecclesiae*.

A kortárs egyházi szerzők között ismét vannak misztikusok, így Avilai Szent Teréz (*Liber Foundationum*, Coloniae, 1627) és Szalézi Szent Ferenc (*Epistolae*). Jelen vannak a mariológiai irodalom művelői, mint Hyacinthus Choquetius (*Mariae Deiparae in Ordinem Praedicatorum*, Antverpia, 1634) és Ippolito Marracci (*Heroides Marianas*), akinek *Bibliotheca Mariana* (I–II, Roma, 1648) című gyűjteménye a Máriát tisztelő személyek

9 Így pl. „Calendaria. [...] Leonardi Mayr, Germ. [...] P. Felicis Girardi, Ital. et Francisci Marchesi, Ital.” *Diurnum quotidianae virtutis* 1659. A3. – „S. Gertrudis vita Italice, libris V. conscripta a Joanne Landsperigo.” *Annus coelestis* 1681. 19. – „Petrus Sanchez: De Regno Dei Hispanice.” *Mons myrrhae* 1675. 224. sz.

10 Christian Mouchel: *Eloquence et méditation dans la première centurie des Annales Ecclésiastiques de Cesar Baronio* (1588). *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 54 (1992). 81–110.

betűrendben közölt életrajzaival, történeteivel nemcsak Nádasí forrása, hanem több művének modellje is volt. Végül nagy számban találhatók az aszketikus, erkölcsstani irodalom képviselői, mint például a gyakran idézett Ludovicus Blosius (*Institutio spiritualis*, Lovanii, 1570) és Johannes de Ávila (*Epistolae*), valamint Ludovicus Granatensis (*Dux peccatorum*, Coloniae, 1587), Giovanni Francesco Maria Materdona (*L'utile spavento de peccatore*) és Henri Maria Boudon (*Deus solus*, Évreux, 1662) egy-egy műve. A kortárs nem jezsuita források csoportját az egyházi használatra készült, részben középkori eredetre visszanyúló összeállítások zárják (*Breviarium Romanum*, *Martyrologium Gallicanum*, *Martyrologium Romanum*, *Missale Ambrosianum*).

Rátérve a jezsuita forrásokra, megállapítható, hogy mindhárom műben a jezsuita szerzőkre való hivatkozások aránya a legmagasabb, bár ez az arány csökkenő tendenciát mutat (40, 37,7 és 24 %). Itt a mintegy hatvan szerző közül csak a fontosabbakat soroljuk fel, közülük többet már korábban bemutatunk. A folyamatosan idézett jezsuita források között első helyen áll az *Annuae Litterae* nyomtatott és kéziratoss anyaga. Ide tartozik Pedro de Ribadeneyra szentéletrajz gyűjteménye (*Flos sanctorum*, Madrid, 1599) és Loyolai-életrajza (*Vita Ignatii Loiolae*, Neapoli, 1572), Girolamo Piatti összeállítása (*De bono status religiosi libri tres*, Roma, 1590) és Antonius de Balinghem Mária-kalendáriuma (*Ephemeris seu Calendarium SS. Virginis*, Duaci, 1629), melyekről korábban szözlünk. A *Mons myrrhae*ben első pillantásra meglepő az olyan agresszív-polemikus jezsuita szerzőre való hivatkozások nagy száma, mint Jakob Gretser. Nádasí azonban nem polemikus hangú műveire, hanem törtétiagyűjteményére hivatkozik (*De spontanea Disciplinarum se flagellorum Cruce libri tres*, Ingolstadii, 1606). Ugyanitt egyenlő számban találhatók hivatkozások Jacobus Alvarez de Paz kézikönyvére a lelki élet tudnivalóiról (*De vita spirituali*, Lugduni, 1608) és Jeremias Drexel egyik aszketikus traktátusára (*Aloe*, Monachii, 1637).

A hivatkozások számát tekintve a gyakrabban idézett jezsuita szerzők és források közé tartozik Francisco Arias, Joannes Petrus Maffei történetgyűjteménye (*Historiarum Indicarum libri XVI*, Florentine, 1588) és Loyolai-életrajza (*De vita et moribus Ignatii Loiolae*, Roma, 1585), Théophile Raynaud mártírológiuma (*De Martyrio per pestem*, Lugduni, 1630) és *Candelabrum sanctum septillustre* (Avenione, 1645) című gyűjteménye. Ez utóbbiakat a hivatkozások tanúsága szerint a gyűjteményes kiadásból idézte (*Opera omnia*, Lugduni, 1665). A jezsuita aszketikus, meditációs irodalomból érdemes még kiemelni a XVII. századi Spanyolország egyik legtermékenyebb és legeredményesebb teológiai-aszketikus írója, Juan Eusebio Nieremberg *De la diferencia entre lo Temporal y Eterno* (Madrid, 1640).¹¹ Alonso Rodríguez *Exercitium perfectionis* (Duaci, 1625), Adrien van Lyere *De imitatione lesu patientis* (Antverpiae, 1655), Ignatius Balsamo *De perfectione religiosa, et de vera recte orandi et meditando methodo* (Coloniae, 1612), Petrus Pennequin *Isagoge ad amorem divinum* (Antverpiae, 1661), Giovanni Rho *Atti di varie virtu* (Milano, 1643, 1. latin kiadása Dilingae, 1647), Philippe d'Outreman *Paedagogus Christianus* (Luxemburg, 1629) című művét, valamint Paul de Barry, Vincenzo Caraffa és Balthasar

11 Dietrich Briesemeister: *Theologie und Asthetik bei Juan Eusebio Nieremberg S. J.* In: *Die religiöse Literatur des 17. Jahrhunderts in der Romania*. Hg. K.-H. Körner – H. Mattauch. Wiesbaden 1981, 27–37.

Chavasse nevét. Az Ignatiusra való hivatkozások száma csekély, ami könnyen érthető, mivel az ignáci életmű Nádasai munkásságának egyik alapvető, egész szellemiségét meghatározó forrása. A *Mons myrrhae*ben saját művei közül Nádasai az *Annus coelestis*, *Aurum ignitum*, *Annus meditationum cordis* és *Annus angelicus* címűekre hivatkozik.

A gazdag jezsuita hagiográfiai forrásanyagból Nádasai többször idézi az *Acta Sanctorum* köteteit (Antwerpen, 1643-tól), az ide tartozó művek többsége azonban nem a történeti szempontot helyezte előtérbe, mint például Matthaeus Rader *Viridarium sanctorum* (I–II, Augsburg, 1604–1614) és *Bavaria sancta* (Monachii, 1615), valamint Joannes Baptista Rossi *Triumphus Divinae gratiae per B. Joannum Columbinum* (Roma, 1648) és Pedro Sanchez *Libro del Reyno de Dios* (Madrid, 1594) című összeállításai. Az „in vita” hivatkozások egy részét nem tudtuk azonosítani, ezek többsége föltevésünk szerint további jezsuita és nem jezsuita hagiográfiai munkákra, így például a hagiográfiai műfajok humanista „korrekciójaként” számon tartott *Vitae sanctorum* (1417–1521?) című összeállításra utal. Nagy számban hivatkozik a mariológiai irodalom elbeszélő forrásaira, a Máriával kapcsolatos példagyűjteményekre, mirakulumos könyvekre és a Mária-kegyképekkel kapcsolatos összeállításokra. Ezek közül az ismertebbek Antoine d’Averoult *Hortulus Beatae Mariae Virginis* (Coloniae, 1616), Joannes Bourghesius *Societas Jesu Mariae Deiparae Virginis Sacra* (Duaci, 1620), Andreas Brunner *Fasti Mariani* (I–II, Monachii, 1630), Leonard Mayr *Mariae Stammen Buch* Georg Stengel kiadásában (Dillingen, 1642), Petrus Courcier *Negotium saeculorum Maria* (Divione, 1662), Wilhelm Gumpfenberg *Atlas Marianus* (Ingolstadt, 1657), Luis de La Puente *Vida miravillosa de la venerable virgen Donna Marina de Escobar* (Valladolid, 1665, 1. latin kiadása Praga, 1672) és Otho Zylus *Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis* (Antwerpen, 1632).

Az elbeszélések nem jelentéktelen részét merítette Nádasai a jezsuita történeti, önéletrajzi,¹² egyház- és rendtörténeti irodalomból. Hivatkozik például Orazio Torsellini csupán 1620–1640 között 34 kiadást megért *Epitome Historiarum*ára (Roma, 1598), amely „a” XVII. századi történelemtankönyv volt Európa katolikus részében, s a tanításhoz szükséges exemplumokat színvonalas latinsággal bocsátotta közre.¹³ A viszonylag kevés magyar vonatkozású jezsuita forrásmű közül mindenképpen meg kell említeni Inchofer Menyhért *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (Roma, 1644) című művét. Az egyetemes történeti források körébe tartozik például Antonius Vasconcellos gestagyűjteménye a portugál uralkodókról (*Anacephalaeoses*, Antwerpen, 1621). A jezsuita rend történetével kapcsolatos hivatkozások utalnak Niccolò Orlandini áttekintésére (*Historiae Societatis Iesu Prima Pars*, Roma, 1614), a perui jezsuita vértanúk Anello Oliva által összeállított katalógusára (*Catalogo de algunos varones ilustres in santidad*, Sevilla, 1632) és a missziós tudósítások szerepére (Alphonsus Mende: *Litterae Aethiopicae*, Mechliniae, 1628).¹⁴

A források között több jezsuita emblémagyűjtemény és emblematicus traktátus is található, mint Nicolas Caussin *Electorum symbolorum* (Paris, 1618), Jeremias Drexel

12 Lorenzo Gilardi: *Autobiografie di gesuiti in Italia (1540–1640)*. *AHIS* 64 (1995), 3–38.

13 Vö. Uwe Neddermeyer: *Das katholische Geschichtslehrbuch des 17. Jahrhunderts: Orazio Torsellini „Epitome Historiarum”*. *Historisches Jahrbuch* 108 (1988), 469–483.

14 Vö. Michel Bidaux: *Culture et découverte dans les Relations des Jésuites*. XVIIe siècle 1976, n° 112, 3–30.

Nicetas (München, 1624) és Placido Samperi *Iconologia* (Messina, 1644) című munkája. A jezsuita költészetet önálló kötettel Jacob Wall képviseli (*Carmina*, Antwerpen, 1656).

A jezsuita forrásanyag keretében röviden foglalkoznunk kell a kézíratos források keletkezésének és a jezsuita írásbeliség szabályozásának kérdésével. Mint láthattuk, római tartózkodása idején Nádasí folytatta a különböző kézíratos rendi források feldolgozását és kiadását, s ő volt az, aki áhítati szempontból megkezdte ennek a forrásanyagnak a nagyarányú kiaknázását. A rend központi levéltárában már Nádasí idejében jelentős mennyiségű forrásanyagot őriztek. A kézíratos forrásanyag más rendekhez viszonyítva hatalmas mennyiségét a jezsuitáknál a rend központi szerveződése, valamint a források kezdettől fogva tudatos gyűjtése, elevenen tartása és feldolgozása mellett az magyarázza, hogy Loyolai Ignác megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított a rendszeres levelezésnek, s a rendi írásbeliséget kezdettől fogva pontosan szabályozták.¹⁵ Az *Institutum* megkülönböztette egymástól az előljárókat a napi eseményekről tájékoztató, ún. tudósító és az ún. építő, vigasztaló célú leveleket (*litterae quadrimestres*). Ez utóbbiak két példányban készültek: a provinciák nyelvén írott példányt az adott provinciában, a latin változatot a többi rendtartományban terjesztették. A rendházak lakóiról negyedévenként személyi katalógusokat készítettek rövid jellemzéssel. Az 1565-ös generális kongregáción kidolgozott ún. formula *scribendi* új szabályozást vezetett be. Eszerint a vigasztaló leveleket ezután évenként és kizárólag latinul kellett összeállítani (*litterae annuae*), s a tudósító leveleket is ritkábban készítették.

1580-ban Aquaviva részletesen szabályozta az előljáróknak és az előljárók által irandó levelek tartalmát, formáját és rendszerességét, valamint az éves és hároméves katalógusok készítését. 1596. szept. 26-án elrendelte a társaság történetének írását, s ehhez anyagot kért a provinciákból. Ezt követően Nicolaus Orlandini megkezdte a társaság történetének módszeres feldolgozását és kiadását (1614), munkáját Franciscus Sacchini folytatta (1620). Sacchini kilenc pontban indokolta a „*historia selecta*” összeállítását, melyek közül első helyre tette az isteni providentia felismerését. További célja, hogy a reménység forrása legyen a rendtagoknak megpróbáltatás idején. Mindez egyben mutatja a jezsuita történetírás szemléletét a XVII. század első felében, ami közvetlen előzménye volt Nádasí munkásságának.

1620-ban Vitelleschi generális elrendelte az elhunyt jezsuitákról szóló elogiumok készítését és összegyűjtését. 1623. aug. 19-én Vitelleschi újabb instructiót adott ki a generálisnak küldendő levelek, írásbeli jelentések tartalmi és formai kérdéseinek szabályozásáról. Az instructio részletesen foglalkozik az elogiumokkal, amelyeket gondosan, tényszerűen kell írni, s az erényekről csak indokolt esetben kell szólni. Vitelleschi rendelkezett az elbocsátásokról készítendő jelentésekről és az *annuae litterae*kről is. Eszerint az előbbieken az okokat pontosan nevezze meg, az utóbbiakban viszont a gyógyási titok körébe tartozó dolgok ne szerepeljenek. Ettől az időtől kezdve a „formula *scribendi*” lényegében változatlan maradt egészen a rend feloszlásáig.

15 A továbbiakhoz vö. *Institutum Societatis Iesu. Vol. I–III*. Florentinae 1892–1893. – Augustus Coemans: *Introductio in studium Instituti et annotationes in formulam Instituti. Ad usum nostrorum tantum*. Bruxellis 1937. – Szilas: *Quellen* i. m. 172–174.

Ez a rövid áttekintés mutatja, hogy a rend központi levéltárában milyen sok, sokféle és ugyanakkor egységes szempontok szerint készült kéziratos forrásanyag állt rendelkezésre. A hivatkozások tanúsága szerint Nádasi a következő kéziratos forrástípusokból merített rendszeresen:¹⁶

1. A rektorok és provinciálisok levelei a generálisokhoz és az asszisztensekhez.
2. *Litterae quadrimestres*, *Litterae annuae*. Alegambe gyűjtése „ex annuis”, missziós tudósítások.
3. *Historia Societatis*: Polanco, Orlandini, Sacchini és más rendtörténészek kéziratai, Valtrino gyűjtése diáriumokból és más forrásokból a társaság első idejéről.¹⁷
4. *Historia Provinciarum et Collegiorum*.
5. *Vitae*: jelentős rendtagok életrajzai, így pl. Valtrino *Vocazioni* című összeállítása a társaság vértanúinak és szentjeinek adataival,¹⁸ *Defuncti peste 1556–1640* című kézirata a pestisben elhunyt jezsuitákról.¹⁹

6. Elogiumok; az elhunyt jezsuiták életrajzai, Jacobus Stratus *Menologiuma*.

Nádasi tehát a katalógusok és a generális által írt levelek, valamint az egyéb adminisztratív jellegű források kivételével mindazokat a forrástípusokat felhasználta, amelyek rendelkezésre álltak, s a rend hivatalos írásbeliségéből átemelte az irodalom szférájába.²⁰ Ezeknek a forrásoknak a túlnyomó többsége elbeszélő jellegű volt, melyekben nagy szerepet kapott a szájhagyományból átvett históriák stilizálása, írásos rögzítése.²¹

A kortárs forrásmunkák áttekintése világosan mutatja a jezsuita irodalom és a különféle narratív forrástípusok túlsúlyát, s hogy Nádasi messze túlélt a társaság történetével kapcsolatos forrásanyagon. A szorosabb értelemben vett humanista irodalom felhasználása szerény, de nem elhanyagolható, a polemikus és a teológiai irodalom katolikus és protestáns részről egyaránt teljesen hiányzik. Az elbeszélő források mellett a különféle aszketikus, misztikus, erkölcstani és meditációs irodalom hatása emelhető ki. Említést érdemel továbbá a francia korai klasszicizmus egyházi irodalmához tartozó több jelentős alkotás felhasználása, nyilvánvalóan latin fordításban.

Az áttekintés végén ismét hangsúlyoznunk kell, hogy nem a teljes életmű, hanem csupán három könyv forrásanyagát vizsgáltuk. Más munkák forrásanyagával végzett szűrőpróbaszerű összevetések alapján úgy tűnik föl, jól választottuk ki a műveket, s a bemutatott mintavétel elég reprezentatív ahhoz, hogy képet adjon Nádasi műveltségéről. A három műben található hivatkozásokról a következő összesítést készítettük:

16 Nádasi kéziratos forráshivatkozásaihoz vö. *Annales Mariani* 1661. +2: Autores. – *Annus coelestis* 1681. 18–19: Catalogus Auctorum. – *Annus dierum illustrium* 1657, a 420. lap után: Autores. – *Annus dierum memorabilium* 1665. e2: Auctores.

17 ARSI Hist. Soc. 176–177.

18 *Annus dierum memorabilium* 1665. e2. – ARSI Fondo Ges. 3 kötet és ARSI Vitae 5, 14. – Vö. Öry: *Pázmány* i. m. 110–111. 162. 69. jegyzet.

19 ARSI Vitae 148.

20 Vö. Szilas: i. m. 174–176.

21 Vö. Günter Hess: „*Fracta Cithara*” oder Die zerbrochene Laute. Zur Allegorisierung der Bekehrungsgeschichten Jacob Baldes im 18. Jahrhundert. In: *Formen und Funktionen der Allegorie*. Hg. Walter Haug. Stuttgart 1979, 605–631.

	<i>Maria mater agonizantium</i> 1640 (1644) hivatkozások		<i>Maria aeternitatis</i> 1645 hivatkozások		<i>Mons myrrhae</i> 1675 hivatkozások	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Biblia	–	–	–	–	110	20 %
Ókori auktor	–	–	–	–	29	5 %
Patrisztika	1	1,2 %	1	2,2 %	104	19 %
Középkor	13	16,2 %	14	31,1 %	71	13 %
XVI–XVII. sz.	12	15 %	6	13,3 %	61	11 %
Jezsuiták	32	40 %	17	37,7 %	128	24 %
Egyéb, nem azonosított	22	27,5 %	7	15,5 %	43	8 %
Összesen	80	99,9 %	45	99,8 %	546	100 %

A számadatok, ha korlátozott mértékben is, de tükrözik az írott forrásanyag összetételének időbeli változását. A két korai műben szembeütő a bibliai és az antik auktorokra való hivatkozások teljes hiánya, valamint a patrisztikus idézetek minimális jelenléte. A két mű forrásanyagának többségét a középkori és a jezsuita szerzők teszik ki. Ezzel szemben a *Mons myrrhae* forrásanyaga kiegyenlítettebb képet mutat: a továbbra is meglévő jezsuita túlsúly mellett figyelemreméltó a bibliai és a patrisztikus hivatkozások magas aránya, s a középkori források mellett a nem jezsuita XVI–XVII. századi forrásanyag, valamint az ókori auktorhivatkozások, a világi elemek sem elhanyagolhatók.

A *Mons myrrhae* forrásanyagának arányait a műfaji és a nagyságrendbeli különbségek figyelembevételével érdemesnek látszik összevetni a Pázmány-beszédek forrásanyaga alapján Bitskey István által készített kimutatással.²² A két számítás összevethetőségét korlátozza, hogy Bitskey István a beszédek teljes forrásanyagát számbavette, s a bibliai hivatkozásokat külön összegezte. Az összevethetőség kedvéért itt nem a *Mons myrrhae*-ben található hivatkozások, hanem az idézett szerzők összesítése szerepel, a bibliai hivatkozások mellőzésével.

	Pázmány szerzők		Nádasi szerzők	
	száma	aránya	száma	aránya
Ókori auktor	75	37,5 %	15	10,9 %
Patrisztika	54	27 %	25	18,3 %
Középkor	16	8 %	13	9,5 %

²² Bitskey: i. m. 100.

	Pázmány szerzők		Nádasi szerzők	
	száma	aránya	száma	aránya
Reneszánsz kor (XVI–XVII század)	31	15,5 %	25	18,3 %
Jezsuiták	18	9 %	45	32,8 %
Protestánsok	3	1,5 %	–	–
Egyéb, nem azonosított	3	1,5 %	14	10,2 %
Összesen	200	100 %	137	100 %

Az összevetésből kitűnik, hogy Nádasi forrásanyaga az azonosságok ellenére jelentősen eltér Pázmány alapvetően klasszikus és humanista műveltséget tükröző forrásbázisától. A legtöbb közös forrást a klasszikus auktorok és a patrisztika területén találtuk (az első csoportban 14, a másodikban 19 szerzőt), ami a hasonló alapképzéssel magyarázható. Jórészt ugyanezzel hozható összefüggésbe a néhány tekintélyes középkori (Clairvaux-i Bernát, Bonaventura, Sienai Bernát, Aquinói Tamás) és kortárs jezsuita (Drexel, Gretser, Loyolai, Piatti) szerző azonossága is. S bár a középkori források aránya közel azonos, összetételük jelentősen különbözik: míg Pázmány nem hivatkozik a népszerű prédikációs és hagiográfiai irodalomra, Nádasinál ez jelentős helyet foglal el. Ugyanez érvényes a XVI–XVII. századi nem jezsuita forrásokra. Blossiuson és Suriuson kívül Nádasi egyetlen Pázmány által idézett reneszánsz szerzőre sem utal, ami világosan jelzi távolságát a humanista hagyománytól. Az antik és patrisztikus szerzők eltérő aránya mellett gyökeresen különbözik a jezsuita források felhasználása: míg Pázmány a jezsuita szerzők munkáiból csak keveset idéz, Nádasinál ezek teszik ki az idézett forrásanyag közel egyharmadát. A Pázmány-beszédekkel közös vonás a hitvitázó irodalom és a polemikus elemek kerülése. Mindez mutatja, hogy a lényegében közös eszmei alap, az augustinusi hagyomány, a neosztoicizmus és a jezsuita spiritualitás két, egymástól jelentősen eltérő műveltségi elemekre épülő életműnek volt a kiindulópontja.

Nádasinak római tartózkodásától kezdve a legkiválóbb egyházi könyvtárak álltak rendelkezésére. Mint egyik utalásából tudjuk, már Magyarországon is használta például Lippay érsek nagyszombati könyvtárát. Rómában a professzusházon, azaz a rend központi könyvtárán és levéltárán kívül dolgozott a Bibliotheca Vaticanában,²³ a Turris Speculorum (Torre de' Specchi) olivetánus monostor levéltárában,²⁴ s a bécsi kollégium és professzusház is jól felszerelt könyvtárakkal rendelkezett. Könyvtári gondjai tehát nem lehettek. Sok és sokféle forrásanyagot használt, de forrásait egy viszonylag jól körülhatárolható, nem túlságosan széles körből merítette. Míg a XVII. század tudós műveltségének alapjai nagyobbrészt a XVI. századból, humanizmus és reformáció, illetőleg ellenreformáció szintéziséből származnak, Nádasi forráskorpuszának fő sajátossága a középkori és a jezsuita

23 *Maria aeternitatis* 1645, 43–45.

24 *Annus coelestis* 1681, 18.

elbeszélő források magas, valamint a világi elemek alacsony aránya, s az egyéb csoportokban is a történetek előadásánál hasznosítható szerzőknek és műveknek szentel megkülönböztetett figyelmet. Ez volt elsődleges forrásbázisa, s ezt egészítette ki a további forrástípusokból merített tekintélyi hivatkozásokkal, idézetekkel, valamint a szóbeli hagyományból származó elbeszélésekkel. Forrásszerzői között előnyben részesítette azokat, akik maguk is hajlottak a tartalmi vagy stílusbeli rövidítésre, így a kompilátorokat és gyűjtőket, mint Valerius Maximus, Aulus Gellius és mások, a gnomikus beszéd példaképeit, mint például Seneca és Hieronymus. Ókori történeti ismereteit a római historiográfiából és az anekdotikus, könnyen moralizálható anyagot kínáló kompendiumokból egyaránt merítette. A forrásbázis egyoldalúságai azt is jelzik, hogy Nádasinál nem lehet számítani a magyar vonatkozású, valamint a régebbi és újabb magyar nyelvű irodalomban feldolgozott témák olyan mértékű előfordulására, mint például Bornemisznánál, Pázmánynál vagy Taxonyinál. A história-hagyományozódás irodalmi lehetőségeinek messzemenő kiaknázása, az elbeszélő források széles műfaji skálája mellett további sajátosság a forrásszövegek által hordozott eszmei tartalmak következetes alárendelése az aktuális mondanivalónak. A forrásokból merített idézeteket és történeteket új kontextusba ágyazza be, új jelentéssel gazdagítja eszközként használja saját mondanivalója kifejezésére és igazolására.

A forrásanyag a művek kontextusában

A források használatát, a példák mondanivalóját és szerepét a továbbiakban az elbeszélő forrásokra szűkítve, kiválasztott szövegpéldákon, az eredeti és az új szövegösszefüggés összevetésével mutatjuk be. A forráskezelés módja, azaz mit és hogyan vett át Nádasi a korábbi szövegekből, egyrészt fényt vet az alkotó módszer további sajátosságaira, másrészt megalapozza a szöveg-hagyományozódás alakulásának vizsgálatát az életműben. A szövegpéldák kiválasztását elsősorban a különböző szövegkezelési technikák minél nagyobb arányú jelenléte határozta meg. Közrejátszott továbbá, hogy egyaránt szerepeljenek különböző korú és műfajú forrásokra visszanyúló, latin és magyar nyelvű szövegek.

Általános törvényszerűség, hogy a forrástól való eltérések és az azzal való azonosságok tudatos szerzői törekvés alapján jöttek létre, s az átalakítások utalnak a szerző forrásához, illetőleg saját szövegéhez fűződő viszonyára. A változtatások és az azonosságok megítélésében fontos szerepe van a szövegek régi és új kontextusának. A források használatát a tematikus súlyponttal rendelkező művekben rendszerint az adott mű, illetőleg a befogadó kisebb szövegegység központi témája határozza meg, máskor az egységes szerkezetnek való alárendelés a döntő. Az elbeszélő szövegekben gyakran található utalás egy vagy több további hasonló tartalmú történetre, ezeket azonban Nádasi nem írja le részletesen. Többször előfordul, hogy egy szövegnek két vagy több forrásra hivatkozik, s közvetlen forrása mellett a szöveg további előfordulásait is megnevezi.²⁵ Viszonylag ritkább, hogy két történetet, amely a forrásban egymás után található, együtt vesz át, s a sorrendet esetleg

²⁵ Így pl. *Lilia coelestia* 1655, 52–54.

fölcseréli.²⁶ Kedvelt fogása, hogy a történetek általa konstruált új záradékába tekintélyi hivatkozást illeszt.

A forráskezelési technikák alkalmazásának négy fő típusát különítettük el. A típusokat egy-egy szövegpéldán mutatjuk be.

1. *Szó szerinti átvétel* (másolás, idézet). A kiválasztott példa egy Valentinus nevű kereskedő karácsonyi alamizsnálkodását és halála előtti látomását beszéli el. Nádasi a történetet a *Dies et hebdomada* VI. fériájában közli. A rész bevezető gondolata, hogy a boldog halálért Szent Józsefhez lehet fordulni. Forrása Ferrer Vince karácsony vigiliájára szánt 2. sermője. Ferrer Vince beszédei 1474-től a XVIII. század közepéig csaknem negyven kiadásban láttak napvilágot, mi egy 1729-es kiadást használtunk.

Nádasi: *Dies et hebdomada S. Josepho*. Graecii, 1680. 76–77.

Vincentius Ferrer: *Festivale*, Aug. Vindel., 1729. 27.

S. Vincentius Ferrerius unum pretiosae a S. Josephi cliente obitae mortis exemplum narrat in haec verba: (*Serm. in Vig. Nat. Dom. in fine.*)

Si vultis habere societatem (Jesu, Mariae, Josephi) vobiscum, faciatis, sicuti faciebat unus mercator Valentinus, qui quolibet anno in die Nativitatis invitabat unum pauperem senem, et aliquam mulierem habentem filium parvulum, qui repraesentabant sibi Virginem cum Filio, et Joseph: de quo fuit revelatum, quod in morte apparuerunt sibi Virgo cum Filio, et Joseph, dicentes: *Quia recepisti nos in domo tua, ideo nos recipimus te in domo nostra.* Sic S. Vincentius.

O benedicta societas. Item quam reverenter uterque Deum adorabat in utero Virginis incarnatum. Ideo

si vultis habere societatem istam vobiscum, faciatis sicut faciebat unus mercator Valentinus, qui quolibet anno in die nativitatis invitabat unum pauperem senem et aliquam mulierem habentem filium parvulum, qui repraesentabant sibi Virginem cum filio et Joseph. De quo fuit revelatum, quod in morte apparerent illi Virgo cum filio et Joseph, dicentes, quia recepisti nos in domo tua, ideo nos recipimus te in domo nostra.

A történet rövid bevezető részét Nádasi egyszerűen elhagyta, helyette új, az elbeszélés lényegét és forrását megnevező bevezetőt írt. Ezzel megeremti a kapcsolatot az előző históriával, a figyelmet a történet egyik mellékszereplőjére, Szent Józsefre irányítja, s azt is megmondja, hogy a történetet exemplumként közli. A történet előadása egyetlen betoldástól eltekintve szó szerint megegyezik a forrásával, azaz a prédikációból vett idézet. Az egyetlen betoldás (Jesu, Mariae, Josephi) értelmező jellegű, s a szent család tagjainak egységét hangsúlyozza. A történet utolsó, erkölcsi tanulságot összefoglaló mondatát dőlt betűvel kiemeli. Nádasi annak ellenére nem változtatott a szövegen, hogy a történet stílusa

26 Így pl. *Annus Marianus* 1648. 104–105. sabb. XX. Két történet Gregorius *Dialogorum libri quator*, lib. 4. cap. 37. alapján a sorrend felcserélésével. – *Maria agonizantium mater* 1644. 15–18. praxis II. nr. 6–7. Két történet a *Speculum exemplorum*. Dist. V. nr. 59–60. alapján azonos sorrendben.

a prédikációbeli előadáshoz illeszkedik, s közvetlen, többes szám második személyű megszólítást használ (Si vultis habere [...] faciatis). Erre azonban már a bevezetőben felkészíti az olvasót (narrat in haec verba), s a történet végén még egyszer hangsúlyozza, hogy a szöveg kitől származik. Mindez arra utal, hogy a tömör előadás megfelelt céljának, s csupán az elbeszélés hangsúlyát kellett finom eszközökkel áthelyeznie az Istengyermek Mária és József általi közös tiszteletéről a kereskedő Szent József-tiszteletére. A szó szerinti átvételt Nádaszi az elbeszélő szövegeknél ritkán, a tekintélyi hivatkozásoknál, rövid idézetknél viszont gyakran alkalmazza.

2. *Kisebbségi tartalmi, szerkezeti és stílusbeli átalakítások.* A kiválasztott történetben egy elhunyt diák lelkét Szűz Mária galamb képében a mennybe viszi. Nádaszi az elbeszélést a *Maria aeternitatis* X. részének 30. tanúságaként közli. Forrása a *Speculum exemplorum* VI. distinctiójának 99. számú exempluma.

Nádaszi: *Maria aeternitatis*. (Pozsony), 1645. 175–176.

Bunnában

- midőn egy Isten-felő lélek látta volna

hogy egy meg-hólt Deák koporsójának fejénél

állana nagy fenyeségből a Boldog Szűz,

és hogy egy fejér galambocskát tenne be nagy édesdeden az ő Szűz kebelébe,

azt kérte hogy kicsoda légyen.

Ennek a Boldog Szűz így felelt:

En Kristus Anyja vagyok, és ennek a Deáknak lelkét jöttem el-vinni magammal: mert ez sok olvasási, és jó tanusági miat bizonyára olyan mint egy Mátyr.

Valakik jól élnek, és a tanulásban szorgalmatosak, ha Istennek nagyobb dicsőségére tanulnak, nagy jutalmok lesznek meny-országban
Spec. dist. 6. Num. 99.

Speculum exemplorum, Strassburg, 1487. fol. 170/a.

In civitate bunnensi

quaedam inclusa erat habitans religiosa satis atque devota. Hec cum nocte quadam rivulis celle sue splendore immitti cerneret et diem esse putaret territa propter horas nondum dictas surrexit fenestram visus cimiterium aperuit et ecce iuxta caput sepulcri cuiusdam scholaris recenter illic sepulti

miri decoris feminam stare conspexit. viso corporis eius eandem lucem creverat Stabat etiam et columba nivea super tumulum quam illa citò rapiens misit in sinum suum. Inclusa viso licet iam intelligeret quod est cum reverentia foret requisivit.

Cui illa.

ego sum mater Christi et animam scholaris huius quia

vere martyr est tollere veni.

Revera scolares si innocenter vivunt et libenter discunt martyres sunt qui si postea artes doctas in caritate marie in dei servitio exercuerint magnam ex his mercedem prosequuntur.

A tanúság itt nem idézett bevezetője szerint a tanulást Isten nevének nagyobb dicsőségére kell végezni. Nádasi tartalmi módosításainak többsége elhagyás; ezenkívül egyes szavak értelmét is megváltoztatja:

- a város megnevezésén túl nem részletezi a történet helyszínét (cymeterium);
- elhallgatja a napszakot (nocte);
- a sepulchrumot koporsónak fordítja, s ezzel módosítja a tartalmat, mivel a forrás temetőbeli sírra, tehát a temetés utáni helyzetre, a koporsó viszont a temetés előtti időpontra utal. A változtatás oka valószínűleg az, hogy a korabeli felfogás szerint a halott lelke már a halál beálltakor eltávozik a testből;
- nem említi a fehér galamb sír fölötti (super tumulum) feltűnését.

Szerkezeti szempontból Nádasi hűen követi forrását, helyenként szó szerint fordít. Eltérés, hogy Szűz Mária szájába ad olyan szövegrészt (ez sok olvasási [...]), amit a forrás a befejezésben közöl. Ez nem eredményez lényeges szerkezeti változást, a szöveg megértését, az okozati összefüggés felismerését azonban megkönnyíti. Ugyanezt a célt szolgálják Nádasi nyelvi, stílusbeli átalakításai:

- a szemtanú inclúsát egyszerűen „Isten-felől lélek”-nek mondja;
- a látomásban látott személyt már a történet elején megnevezi, s ezzel csökkenti az elbeszélés feszültségét;
- Mária bemutatását gazdagítja (a Boldog Szűz [...] tenne be nagy édesdeden az ő Szűz kebelébe), ezzel párhuzamosan elszegényíti a szemtanúra vonatkozó részeket, s így Máriát a többi szereplő fölé emeli.

A történet befejezését újrafogalmazza, a két befejezés általánosító és mozgósító szándéka azonban hasonló irányba mutat.

3. *Tartalmi bővítés, jelentős stílusbeli átalakítás, önálló befejező részzel.* A kiválasztott szöveg középpontjában a revocatus motívum áll: egy halottaiból feltámadt apát figyelmezteti volt szerzetestársait az Ave Maria gyakori imádkozására. A szöveg a *Maria aeternitatis* II. könyve III. részének 15. tanúsága. Forrása Bernardinus de Bustis *Marialeja* XII. részének első sermója.

Nádasi: *Maria aeternitatis*. (Pozsony). 1645. 97–99.

Bernardinus de Bustis: *Mariale*. Milano, 1493. fol. 365/a.

Hallyad, avagy olvassad, mit ír Bernardinus de Busto (*Marialis p. 12. serm. 1.*)

Unde legitur et

egy Szent élető szerzetes Apátur felől. Az a Szent ember.

quidam abbas mortuus
postea resuscitatus

minek utanna halottaiból fel-támadott volna,
és nagy álmélkodó csudálkozással környülette
állanának a kalastrombéli Páterek.
és igen kérnék ötött arra, hogy mondaná-meg
mit látott akkor, a más világon.
mikor halva fekütt; és mi modon kellenék oda
készülnünk; hoszszu halgatás után, egy kis-rö-

et a monacis suis interrogatus quid vidisset in
alia vita:

vid sommban foglalván mind azt a mit a kopor-sóban, és a más világon tanult volt. egyet foháskodék szíve-szerént, és nagy fen szóval így szólla. *O! filii qui vult salvari, saepe salutem MARIAM.*

Oh! fiaim, a ki üdvözülni akar, gyakorta köszöncse MARIAT. Tudta, hogy egyéb-képpen jámbor életök azok a Paterék: azért csak ezt akarta nékiek mondani, és ennékem. s tenéked-is, hogy ha üdvözülni akarunk. *saepe, gyakran.* minden órában köszöncsük MARIAT, és üdvös-séges halálunk-ért egy üdvöz légy MARIAT mondgyunk. a mint MARIAnak sok Jámbor fiai cselekszenek mind Magyarországon, mind Olasz mind Német-országban, és másut-is.

respondit. O filii qui vult salvari saepe salutem mariam.

A könyv III. részének bevezető gondolata szerint a boldog halál érdekében óráutéskor hasznos elmondani az Üdvöz légy Máriát. Bernardinus de Bustis prédikációjában a történet az Ave Maria imádkozásának hasznairól szóló exemplumok között található. Nádasi néhány új tartalmi elemmel bővíti az elbeszélést, ezek azonban nem változtatják meg a szöveg eredeti értelmét. Így például a szerzetesek *körülállják* a feltámadt apátot, s *kérik*, mondja el nekik, mit látott a másvilágon, hogy fel tudjanak készülni. Az elbeszélés szerkezetét Nádasi nem módosítja, de a bevezetésben megszólítja az olvasót, megjelöli forrását és mintegy keretbe foglalva a történetet, önálló befejezést ír. A nyelvi, stílusbeli átalakítások sokfélék, ezekkel Nádasi jelentősen kibővíti, kerek elbeszéléssé alakítja a szöveget. Közvetlen kapcsolatra törekszik az olvasóval, többszörösen megszólítja őket (Hallyad, avagy olvassad) és önmagával is kapcsolatba hozza a történetet (ezt akarta nékiek mondani, és ennékem, azzal tenéked-is). A főszereplőt röviden jellemzi, s a forrás leszűkített nyelvi állapotát kibővítve lehetőséget kínál a történet elképzelésére, átélésére (nagy álmélkodó csudálkozással; egyet foháskodék szíve-szerént, és nagy fen szóval így szólla). Ezáltal a forrás két rövid mondatát öt, részben többszörösen összetett mellé- és alárendelő mondatná bővíti.

Belső kifejlődést és csúcspontot ad a történetnek azzal, hogy a betoldott részletekkel késlelteti az apát feleletét. A szöveg feszültségét és az olvasó várakozását a csúcspont előtt tartalmi ellentéttel növeli (hosszu halgatás után, egy kis-rövid sommban). Az apát válaszázt azzal nyomatékositja, hogy a szöveget forrásából szó szerint idézi és az idézetet a korabeli gyakorlatnak megfelelően lefordítja. A történet tanulságát megfogalmazó önálló rész kitágítja az elmondottak érvényességi körét és vonatkozási környezetét (ennékem, s tenéked-is; mind Olasz mind Német-országban, és másutt-is), biztosítja az olvasót a szerzetesek jámbor életéről, s szándékát nyíltan kimondva felszólít az Üdvöz légy Mária gyakori mondására az üdvösség érdekében. Az ajánlott imádság végzésének rendszerességét a forrásból átvett latin kifejezéssel, annak fordításával és konkrét értelmezésével nyomatékositja. A szerzői szándékot húzza alá azzal is, hogy Mária nevét, amely a forrásban csak egyszer fordul elő, ötször megemlíti és mindannyiszor csupa nagybetűvel kiemeli.

4. Rövidítés (elhagyás), a cselekmény vázának megsértésével, alkalmasszerűen önálló kiegészítéssel. A típus bemutatására a levágott fej gyónása címen ismert népszerű történetet

választottuk az *Annus Marianus* XVII. szombatjából. A forrás Temesvári Pelbárt *Stellarium* XII. könyve II. részének I. articulusa.

Nádasi: *Annus Marianus*, Viennae, 1648. 90–91.

Notus ille latronum antesignanus *stellarij* p. 2. lib. 12. a. 1.

ubi piam quandam viduam una cum filiabus jejunantem vidit ac didici

capropter id illas facere,

quod plurium experientia didicissent, absque sancta exomologesi illos e vita non discedere qui Sabbathinis jejunijs Deiparam coluissent.

vovit servavitque semper Sabbathinum jejuni-um.

Ajunt resectum postea supplicio caput non nisi confessione obita obijisse,

gratiamque illam Sabbathinae illi devotioni acceptam retulisse.

Plura narrantur similia. Pudeat nos non facere id quod latrones fecere honori MARIANO. Sed

Pelbartus de Themesvar: *Stellarium*, Basel. (1497–1500). fol. ccVII/b–ccVIII/a.

Nam refert Anshelmus in libro miraculorum. Et hoc idem narratur etiam in libro qui intitulatur scala celi. quod quidam fuit princeps latronum

qui quodam sabbato cum venisset ad domum cuiusdam mulieris pauperis vidit ieiunantes filias mulieris et etiam ipsam mulierem et requisivit.

Cur die sabbati ieiunarent
At illa respondit quia didici inquit a quodam sancto viro predicante quod quicumque ieiunat ob devotionem beate marie in sabbatis merebitur confessionem facere in articulo mortis et non decedet sine gratia vere penitentie atque damnationem evadet.

Tunc ille latro ait
Et ego voveo beate virgini quod quamdiu vixero diem sabbati ieiunabo quod cum fecisset continue.

Accidit post multos annos ut iste latro caperet in scelere et sine dilatione decapitatus est.

Ecce mirum ipsum caput praecisum cepit clamare continue et dicere: confessionem: confessionem: confessionem.

Stupefacti homines qui aderant ad villam miserunt pro sacerdote. Qui veniens caput ipsum univit corpori et tunc latro ait:

Hoc bonum ad reverentiam beate virginis inquit feci in vita ut ieiunarem sabbatis. Et dum facta de capitacione diaboli vellent rapere animam meam: affuit beata virgo quae animam meam non promisit exire de corpore meo quousque contritus sim plene confessus ut damnationem evadere valeam et sic confessis omnibus peccatis suis ac postulatis devote suffragijs mortuus est.

Porro homines hec videntes magnificaverunt deum et laudaverunt christi clementiam in beata maria virgine.

nemo se ideo vitijis insurgit, Sabbathino jejuni-
o quasi sacra anchora securus futurus in mor-
te. Hoc enim irritat, exacerbat, exulcerat ipsam
misericordiam DEI. et in furorem convertit.

Nádasi a mű megnevezésével és a kötetben belüli szerkezeti egység megadásával hivatkozik forrására. Pelbárt forrásként Anselmus *Liber miraculorum*át jelöli meg, s a szöveg további előfordulására is utal. Nádasi a XVII. szombatnál a szombati bűjtölés hasznát tanúsító történeteket közöl, míg Pelbártusnál az adott rész Mária segítségül hívását és üdvösséghez segítő szerepét bemutató példázatokat tartalmaz. Nádasi a forrás kerek elbeszélését jelentős mértékben lerövidíti. Elhagyja a történet két helyszínét. Több szereplőt, mint a rabló lefejezésénél jelenlévőket és a rabló fejét meggyóntató papot, meg sem említ. Azonos szerepet játszó, de a forrástól eltérő személyi kört nevez meg, amikor a forrás szent prédikátorát, akitől az özvegyasszony a bűjtől hallott, általánosítva, „többek”-kel helyettesíti.

A forráshoz viszonyítva jelentősen szűkíti a tartalmat, amikor elhagyja

- az utalást a rabló további tevékenységére;
- a rabló lefejezésének körülményeit;
- a gyóntatási jelenetet a falubeliekkel és a pappal;
- a gyónás után a jelenlévők reakcióját;
- a rabló lelkének túlvilági sorsát Mária közbelépésével.

Ezzel bár változatlan marad a szövegrészek eredeti sorrendje, az eredeti eseménysort megsérti, a cselekmény megszakad. Az erőteljes rövidítés magyarázata a téma ismertsége, amire Nádasi már a bevezetőben utal, s ezzel mintegy előre indokolja a rövidséget. A történet befejezése a forrásban az eseménysor része, Nádasi azonban új befejezést, tanulságot illesztett a szöveghez. Ebben még egyszer aláhúzza a történet ismertségét, a szombati bűjt hasznosságát hangsúlyozza, ugyanakkor figyelmeztet, hogy a bűjt nem ellensúlyozza a bűnt, s azzal párosulva Istent is felingerli. Azáltal, hogy a történet két alárendelő összetett mondatával szemben a befejezést négy egyszerű bővített mondat alkotja, nyelvi feszültség jön létre, s a befejezés hangsúlyossá válik. Ebben a részben Nádasi több rokon értelmű kifejezést használ, ami ugyancsak kiemeli és nyomatékosítja mondanóját. Az egyéb nyelvi, stílári változtatások részben a rövidítést. sűrítést szolgálják, részben a korabeli nyelvhasználathoz közelítik a szöveget: így pl. princeps latronum helyett latronum antesignanus, mulier pauper helyett pia vidua szerepel. A párbeszédes részek és a személyes hangvétel elhagyása következtében az elbeszélés drámai ereje jelentősen csökken.

A szövegösszevetések alapján megállapítható, hogy Nádasi többnyire együtt alkalmazza a különböző kompilációs módszereket. Mindegyik típusnak több változata van, s a típusok között átfedések és átmeneti formák találhatók. A típusok a magyar és a latin nyelvű művekben egyaránt fellelhetők. A típusok több ponton megegyeznek a későközépkori prédikációirodalom szövegformálási technikáival.²⁷ Az alkalmazott tartalmi, szókincsbeli,

27 Bárczi Ildikó: *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban Laskai Osvát életműve alapján.* Kandidátusi értekezés. Budapest 1993.

szerkezeti és stilusbeli változtatások rendkívül sokfélék. Ezek használatát, a szövegek alakítását és jelentéstartalmát alapvetően az új kontextus, a megváltozott értelmezési helyzet és az új funkció határozza meg. Az átalakítások jelzik az adott mű koncepcióját, ami a forrásként használt gyűjteményekre és szövegekre is érvényes. Az átfómálás a szövegek kiválasztásához hasonlóan az aktuális célnak, a szerzői szándéknak megfelelően, jól kitapintható szabályok szerint történik. A változtatások többsége elsődlegesen vallási, morális megfontolásból fakad, de Nádasi nem hanyagolja el az esztétikai szempontokat sem. A szerzői kommentárok, értelmezések közvetlenül tükrözik a szövegek megváltozott szerepét az új kontextusban.

Nádasi forráshasználata és idézet-stratégiája nem különbözik gyökeresen kora egyházi íróinak gyakorlatától. Az idézett szövegek a művek egyik legfontosabb struktúraszervező elemei, jelentős részüket közvetlenül beépül a művek szerkezetébe. A források összevonása, tömörítése mellett ő is gyakran él az adott célnak megfelelő átdolgozás, kiegészítés, az adaptáció és az új értelmezés lehetőségeivel. A világi olvasókhöz való alkalmazkodás szándékát jelzi, hogy az egyházi műveltségkészletből a vallási világkép keretein belül maradvá a világi érdeklődés számára is elfogadható, meggyőző elemeket állítja előtérbe. Forrásait, beleértve a történeti, rendtörténeti anyagot is, nem történeti, filológiai, hanem irodalmi módon kezeli. A tárgyi vonatkozásokra és a tényekre az aktualizálhatóság, a plauzibilitás mértékén belül figyel. Számos forrást rendszeresen feldolgozott és bedolgozott műveibe. Szövegeivel produktívan bánt, értelmüket kreatív módon alakította át. A különböző forrásterületek keverése, a profán és az egyházi, az antik és a bibliai források kombinációja és retorikai eszközökkel történő egységesítése a patrisztikától a reneszánszon át a barokkig bevett gyakorlat volt. Az integrációs törekvés, a történeti és a kortárs anyag következetes „átideologizálása” mögött Nádasi esetében a történelem tipologikus felfogása, a jó teremtésről és az örök igazságról alkotott elképzelés, valamint az eszmei befolyás megőrzésének szándéka áll. A régebbi korokból merített példákkal is saját kora emberéhez szól. Nem leplezi el, hogy másodlagos forrásokból is dolgozott, a kompendiumok és mutatórendszerek folyamatos használata mellett azonban elsősorban saját kivonataira és a kortárs egyházi irodalom ismeretére épített. A kézikönyvek használata, a közkezen forgó szövegek beépítése és az átvétel meghatározó gesztusa miatt a feldolgozott műveltséganyag nem minősíthető egyszerűen másodkézből származó kultúrának, az ilyen típusú idézőmód és a külső források döntő szerepe a korban általánosan érvényes funkcionalizmus részeként értékelhető.²⁸

Gyakran megfigyelhető törekvése a különböző forrásból származó szövegek tematikus csoportosítása, közös gondolat alá rendelése, valamint az elbeszélések összekapcsolása és egymásra vonatkoztatása retorikai eszközökkel. Előfordul, hogy különböző forrásból származó, heterogén szövegek kerülnek közvetlen szomszédságba egymással, s az értelmező leszűkítés az eredetileg különálló szövegek összefűzését, új értelmi kapcsolatok megterem-

28 Giuseppe Cacciatore: *Le fonti e i modi di documentazione*. In: S. Alfonso M. de Ligouri: *Opere Ascetiche I*. Roma 1960, 117–290. – Vö. Walter Haug: *Poetologische Universalien und Literaturgeschichte*. In: *Erzählforschung* i. m. Bd. 2, 277–296. – Eybl: *Abraham a Sancta Clara* i. m. 139–146.

tését szolgálja. A felhasználás során a forrásban esetleg külön kezelt szöveg többnyire elveszti önállóságát, esztétikai nivellálódás megy végbe, s az egyes szövegnek az új kontextusban csak a többivel együtt van értelme. Szembetűnő a transzformációs folyamatok megfordíthatósága, amint azt az eredetileg rövid történetek kerek elbeszéléssé formálása, illetőleg az önálló elbeszélések redukciója tanúsítja.

Az átalakítások során Nádasi figyelembe veszi az adott elbeszéléstípus irodalmi lehetőségeit, biztos érzékkel ismeri fel az el nem hagyható elemeket, s néha a szöveg adott forráson kívüli, további történeti hagyományozódására is utal. Az elhagyások mértéke igen jelentős lehet, s a rövidítés adott esetben a forrásszövegek egyetlen mondatra vagy egyszerű említésre történő redukcióját eredményezheti. Az elbeszélésnek csak ritkán mellőzött eleme a forráshivatkozás, amely a hitelesség igazolása mellett a tekintélyi aláátamasztást szolgálja. A hivatkozások főszövegben való közlése a szerző pedagógiai céljára is utal. Nádasi rendszerint előre kijelöli a történetek fő értelmezési kereteit, a szöveg forrásbeli értelmezési tartományát különböző eszközökkel folyamatosan módosítja, s a befejezésben további vonatkozási pontokat ad az olvasónak. Az ily módon létrehozott szövegváltozatok egy átfogó hagyományozódási folyamatba illeszkednek, melyben a szöveg a reprodukció során újra és újra elveszti egyediségét, s éppen ezzel járul hozzá a hagyomány megszilárdításához és élővé tételéhez.

Nádasi gyűjtőgetető típusú író, aki műveit jelentős részben meglévő elemekből, kész szövegekből hozza létre, miközben felhasználja és feldolgozza a világirodalmi és historiográfiai hagyaték sajátos szempontok szerint kiválasztott részét. Írói módszerének jellemző vonása egy fejlett kompilációs technika, amely a művek tartalmának és szöveganyagának részleges átfedését és nagyfokú variabilitását hozza létre. Az eredeti szerzői teljesítmény saját himnuszai, imádságai és meditációi mellett elsősorban a különböző műfajú szövegek kiválasztásában, új összefüggésbe helyezésében, elrendezésében, feldolgozásában, kommentálásában és alkalmazásában, a szerkezet és a keretkompozíció létrehozásában ragadható meg, s gyakran törekszik új, forrásánál igényesebb megfogalmazásra. Az elbeszéléseket rendszerint más műfajú szövegek közé ágyazza vagy röviden összefoglalja, máskor csak utal rájuk és feltételezi ismeretüket, megint máskor ezek állnak a figyelem középpontjában. Saját célkitűzésének megfelelően asszimilál és szelektál, rövidíti, bővíti, tipizálja, érzelmessé vagy személyessé teszi, lokalizálja vagy általánosítja, sűríti vagy szó szerint átveszi a szövegeket, kommentál, ismételi, értelmez, dramatizál, allegorizál és modernizál, s mindezzel stabilizál és variál egyszerre. Elbeszélő stratégiáját a tartózkodás, visszafogottság, a szövegek tiszteletben tartása jellemzi, de ha a kitűzött cél úgy kívánja, nem riad vissza a radikális beavatkozásokról sem.

Az eredetiség és az önálló szerzői teljesítmény megítélésében figyelembe kell venni, hogy az egyházi irodalomban ez a szélsőséges intertextualitás, a szövegvéttelek, idézetek gyakori alkalmazása és egymásba kapcsolása bevett gyakorlat, a mű igen gyakran „vendégszövegek mozaikja”.²⁹ Amikor Nádasi idegen forrásokból származó szövegeket gyűjt és ezekből új műveket állít össze, folyamatosan irodalmi eszközökkel is dolgozik, mérlegeli a szövegek használati értékét, s egyben felelősséggel tartozik a forrásnak és az olvasónak.

29 Lukácsy Sándor: *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*. ITK 94 (1990), 1–20. itt: 11.

A három tényező egyensúlyban tartása nem mindig sikerül, az irodalmi megformálás gyakran alul marad a másik kettővel szemben. Máskor viszont több az egyéni invenció, kevesebb a rutinmunka, s eredeti módon megformált, hatásos elbeszéléseket hoz létre.

5. Exemplumhasználat, elbeszélő sajátosságok

Az eddigi elemzés tanúsága szerint Nádasí műveinek központi szövegszervezője a meditáció mellett az exemplum. Egy korábbi fejezetben az exemplumot a XVI–XVII. századi egyházi irodalom keretében vizsgáltuk, s a korszecifikus vonások mellett rámutattunk több korszakot átfogó sajátosságaira. Felidézve és összegezve az ott mondottakat, most egy olyan meghatározásból indulunk ki, amelyet megítélésünk szerint a klasszika-filológia, a medievisztika és a kora újkori exemplum kutatása egyaránt elfogadhat. Az antik, középkori és kora újkori exemplum-felfogás közös alapja a történelem statikus fogalma és érvként való értelmezése, amely szerint a múlt iránti érdeklődés mindenekelőtt a jelen és a jövő megismerésének eszköze.¹ Az exemplumot ennek megfelelően Nádasí életművében is többretegű kulcsfogalomként, a történeti tudás modelljeként értelmezzük.

Meghatározás, tipológia

Erősen leegyszerűsítve és aforisztikusan exemplum az, ami példaként szolgál valami más bemutatására. Áryaltabban: az exemplum a múlt valóságos vagy elképzelt eseménye, amely gyakorlati, elméleti vagy stratégiai szándékkal, a szemléltetés, megerősítés, problémabemutatás és -megoldás, a reflexió vagy iránymutatás céljával az eredeti szövegösszefüggéstől ad hoc módon elkülönítve, többnyire elbeszélés (história) vagy említés (commemoratio) formában jelenik meg.² Egy exemplum különböző kontextusban, több feladatra is alkalmazható, s minden exemplum különböző súlyú és mennyiségű jelentéstöbbllettel, más implikációkkal is rendelkezik az adott céllal, explicit tanítással szemben. A jelentés és a szerzői szándék közti megfelelés egészen kicsi vagy periférikus is lehet, s ugyanaz a szöveg a plauzibilis értelmezések (funkciók) mellett kevésbé nyilvánvaló értelmet is kaphat. Ekkor a szerzői szándék és az exemplum között feszültség keletkezik, s ez az oka annak, hogy nem határozható meg pontosan a szerző és az olvasó tudatában aktivizálódott tudásanyag és értelmezés.³

1 Vö. Moos: *Geschichte als Topik* i. m. 7–13.

2 Moos: i. m. XI.

3 Burghart Wachinger: *Pietas vel misericordia. Exempelsammlungen des späten Mittelalters und ihr Umgang mit einer antiken Erzählung*. In: *Kleine Erzählformen im Mittelalter. Paderborner Colloquium 1987*. Hg. Klaus Grubmüller – L. Peter Johnson – Hans-Hugo Steinhoff. Paderborn–München–Wien–Zürich 1988, 225–238. itt: 229–232.

Mint láthattuk, Nádasi felfogásában az exemplum a középkori és kora újkori gyakorlatnak megfelelően kettős értelmet hordoz: egyszerre jelenti a reprezentatív eseményt, például értékű személyt és az erről szóló tudósítást. A *história* az exemplum előadásának fő formája, központi elbeszéléstechnikái, műfaji fogalom, amelybe az exemplumsorozatok rövid említései, a pozitív vagy negatív értékelésű történeti szereplők felsorolásai is beletartoznak.⁴ A *história* forma a beállítás megváltozásával kapcsolatba kerülhet egyrészt a *casus* előadási mintájával, amely kérdést vet fel anélkül, hogy választ adna, másrészt az *ainos* mozgósító, kötelező érvénnyel, aktuálisan alkalmazott allegorikus formájával, valamint az autonóm elbeszéléssel.⁵ A különböző formák aránya a művekben változó, a köztük lévő határok gyakran elmosódnak, s alapvetően a kommunikatív funkció, a pragmatikus összefüggés, valamint a nyelvi és a nyelven kívüli kontextus, azaz a használat határozza meg őket. Az exemplumoknak csupán egy része felel meg az elbeszélés általánosan elfogadott alapvető ismérveinek: az időbeliségnek, az időt és tárgyat átfogó eseményszféra jelenlétének és az aktualizálás hármas feltételének.⁶ Jelentős részük két, egymásra vonatkoztatott állítással, különféle szabályok szerint létrehozott narratív kijelentés vagy szekvencia, egy történet, személy vagy esemény narratív diszpozíció és expanzió nélküli sűrített összefoglalása, említése.⁷

Az exemplumok bármiféle tipologizálásában alapvető nehézséget jelent a funkciók megragadása és osztályozása. Az exemplummal dolgozó szerzők többsége nem tipologizálja exemplumait, így Nádasi sem. Az exemplumtémák származásterülete szerinti tipologizálás, azaz a pogány-antik, bibliai és keresztény forrásokból származó exemplumok arányának megállapítása csupán egy szerző exemplumhasználatának általános jellemzésére alkalmas, amit azonban a másodlagos források használata és a többszörös átvételek gyakorlata erősen viszonylagos értékűvé tesz. A szakirodalom egy részében elfogadott az illusztratív és az induktív exemplum megkülönböztetése, ez azonban csupán a használati mód kétféle lehetőségére utal.⁸ A megkülönböztetés viszonylagosságát mutatja, hogy ugyanaz a példa illusztratív és induktív módon is alkalmazható. E különbségtétel mögött az exemplumfogalom mesterséges, de gyakorlatilag elkerülhetetlen leszűkítésének szándéka áll. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja az epideiktikus, illusztratív exemplumot, valamint a hasonlatok elokúciós, stilisztikai vagy nyelvtani exemplumfiguráját, s a fogalmat a retorikai, argumentatív, indukciós exemplumra korlátozza.⁹ Szorosabb értelemben véve ez utóbbi típus jelzi az exemplum topikus funkcióját, a két típus határai azonban nem mindig húzhatók meg egyértelműen.¹⁰ Mindebből következik, hogy szorosan vett elbeszéléstörténeti szempontból az exemplumok tipologizálása gyakorlatilag reménytelen vállalkozás, s

4 Moos: i. m. 144–153.

5 Stierle: *Geschichte als Exemplum* i. m. 362–365. – Haug: i. m. 281. – Vö. Moos: i. m. I–3, 34.

6 Lämmert: i. m. 243.

7 Wolf-Dieter Stempel: *Erzählung, Beschreibung und der historische Diskurs*. In: *Geschichte – Ereignis und Erzählung* i. m. 325–346. itt: 326–331.

8 Moos: i. m. 121.

9 Daxelmüller: *Exemplum und Fallbericht* i. m. 155–157. – Uö: *Exemplum* i. m. 632. – Vö. Moos: i. m. 431.

10 Moos: i. m. 434.

csupán a máshonnan is ismert elbeszélő motívumokat és típusokat lehet meghatározni.¹¹ Az exemplumra is érvényes, hogy az egyszerű irodalmi formák egyetlen igazolható megközelítési módja a formális eljárás: az adott szövegállomány sajátosságainak megfelelő rendszerezés és új rendszer létrehozása.¹²

Egy szerző exemplumhasználatának sajátosságait és az exemplum szövegalkító funkcióit többféleképpen, de alapvetően három irányból lehet megközelíteni. Az első az exemplumanyag belső és külső jellemzőinek számbavétele. A belső sajátosságok az ok-okozati viszonyok, a személyek, tárgyak és azok tulajdonságai, valamint a cselekvő aktivitás jellege, mértéke. A külső jegyek a terjedelem, a kor, a hihetőség és a cselekmény intenzitása. A második szempont az exemplumhasználat általános vonásainak tisztázása. Ezek a szövegek kiválasztása (források), feldolgozása (nyelv, stílus, retorikai eszköztár) és szorosabb értelemben vett alkalmazása. A harmadik szempont a kontextus és a szövegek megjelenési formája, viszonya. Ide tartozik a tartalom, a szerkezet (morfológia) és a szerzői szándék vizsgálata.¹³ Az elemzési szempontok tovább differenciálhatók és kombinálhatók a szövegszintek, a funkciók, a kontextus és az alkalmazási technika szerint. A források összetételét és használatát az előző fejezetben mutattuk be. Ebben a fejezetben az exemplumhasználat tartalmi és elbeszélő sajátosságaira helyezük a hangsúlyt, s a következőben foglalkozunk a feldolgozási mód, a nyelv, a stílus és az alkalmazott retorikai eszköztár kérdéseivel. Tekintettel a szöveganyag mennyiségére, azt a lehetőséget választottuk, hogy először egy művet elemzünk részletesen, majd az így nyert felismeréseket összevetjük és kiegészítjük az egész anyag nyomán született megfigyelésekkel.

Egy mű exemplumainak tartalmi elemzése

A részletes elemzés alapjául mindkét fejezetben a *Maria aeternitatis beatae porta sancta* (Pozsony, 1645) című magyar nyelvű munkát választottuk. A választást elsősorban az indokolja, hogy a műben egy lényegében kialakult írói eszköztár részeként meghatározó szerepet játszanak az exemplumok. Az exemplumokat Nádasí itt ún. tanúságokba illesztette, ezek alkotják a beágyazott narratív szövegek elsődleges befogadó környezetét, közvetlen kontextusát. Egy tanúságban általában egy, kettő vagy négy exemplum van, számuk az egész műben összesen negyvenöt. A műben minden exemplum csak egyszer fordul elő.

A tartalmi elemzés első lépése a *tér- és időbeli keretek* meghatározása. Az esemény helyszínére és idejére a szövegek egyharmadánál találunk valamiféle utalást. Néhány alkalommal csupán az ország vagy egy nagyobb tájegység neve szerepel, máskor Nádasí a várost is pontosan megnevezi. Olaszországi város vagy tájegység a színtere négy történet-

11 *Predigtmärlein der Barockzeit* i. m. 45–69. – Vö. Peter Brecht: *Der Barockprediger Ignatius Ertl (1645–1713). Ein Beitrag zur Geschichte der süddeutschen Barockliteratur*. Diss. Phil. München 1967.

12 Wolfgang Kosack: *Der Gattungsbegriff „Volkserzählung“*. *Fabula* 12 (1971), 18–47. itt: 21–22.

13 Vö. Beck: i. m.

nek (Palermo: 2, Nápoly, Szicília), Anglia, ill. Canterbury egy-egy szövegben fordul elő. Ugyancsak egy-egy szöveg kapcsolódik Bonnhoz és Gráchoz, ill. Portugáliához, Spanyolországhoz és a Jordán folyón túli pusztához. Magyarországi helynév egyszer sem fordul elő az események színhelyeként. Máskor csupán annyit tudunk meg, hogy a helyszín „egy nemes és gazdag város”, egy apáca- ill. egy ferences kolostor.

Az események idejének pontos megjelölésével ugyancsak a szövegek mintegy harmadában találkozunk. Ezek egy kivétellel a XVI–XVII. századra, tehát a jelen vagy a közelmúlt eseményeire utalnak. Két szövegben az eset éven belüli időpontjáról szerzünk tudomást (karácsony, ill. Nagyboldogasszony ünnepe). A szövegek további csaknem egyharmad részében tartalmi jegyek alapján lehetőség van a leírt esemény megközelítő datálására. Itt az arány az előbbinek épp a fordítottja: a tizenegy középkorra datálható esettel csupán két XVI–XVII. századi történet áll szemben. A XVI–XVII. századra datált vagy datálható, többnyire jezsuitákhoz, kongregációs tagokhoz kapcsolódó szövegek aránya az egész exemplumanyag 31,1 %-át teszi ki. A középkori szövegek, események többsége a XIII–XV. századhoz, az újkori anyag a XVI. század harmadik és a XVII. század első harmadához kapcsolódik.

Az exemplumok *központi szereplője* a szövegek túlnyomó többségében egy személy, két történetnek két-két főszereplője van. A központi szereplők többsége férfi, fiatalember vagy fiúgyermek, nő vagy leány főszereplő csupán néhány esetben fordul elő. A szövegek több mint fele utal a főszereplő társadalmi hovatartozására. Eszerint az egyházi személyek száma több mint kétszerese a világi személyekének. Az egyháziak között többségben vannak a szerzetesek, azon belül a jezsuiták. A világi főszereplők közül három kongregációs tag, ezenkívül egy-egy városi tanácsos, katona, tudós és nemes található közöttük. A szereplő személyek társadalmi spektruma tehát viszonylag szűk, a társadalomban másodlagos szerepet betöltő személyek (nők, gyermekek, özvegyek, öregek, katonák stb.) aránya magas.¹⁴ Ez a megoszlás arra utal, hogy Nádasí könyvét elsősorban a jezsuita iskolákba járó ifjaknak, kongregációs tagoknak, valamint a jómódú városi polgári, nemesi rétegeknek szánta.¹⁵

Huszonhat esetben Nádasí közli a főszereplő nevét. Mindig néven nevezi a női és a férfi szenteket, azok családtagjait, valamint a jezsuitákat. Ezenkívül egy-egy ismert exemplumhőst (Teofil), ferences szerzetest, inclusust, szentéletű papot, kardinálist és öt további személyt nevez meg név szerint. Egy esetben a főszereplő két, egymást követő exemplumnak a főhőse (Szent Domonkos). Mindezeknél az exemplumoknál a hely, idő és név pontos megjelölése a hitelesség egyik fontos tényezője. Egyben jelzi a szerző törekvését az elmondottak aktualizálására, szemléletessé tételére, a fikatív és a történeti valóság összekapcsolására.

Az *erények és vétkek* előfordulási arányát vizsgálva a főszereplők túlnyomó többsége pozitív tulajdonságokkal rendelkezik. Pozitív és negatív tulajdonsággal hét főszereplő bír,

14 Vö. Ton Dekker: *Wahre religiöse Geschichten in der niederländischen mündlichen und schriftlichen Tradition*. Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde 26 (1985/86), 93–107. itt: 99.

15 A címlap utalása mellett ezt támasztja alá az egyik exemplum figyelmeztetése. Ez arra inti az olvasót, hogy ne csak maga imádkozzon, hanem gondoskodjon cselédei imáiról is (128–129. p.).

egyértelműen negatív figura mindössze három található (három főhős jellemzése semleges, ill. nem értékelhető). Ennek megfelelően a példaképként állított főszereplők pozitív tulajdonságainak, erényeinek száma is többszörösen meghaladja a negatív tulajdonságokét, bűnökét. További sajátosság, hogy a bemutatott pozitív és negatív vonások részben párokat alkotnak. A pozitív tulajdonságok közül kiemelkednek a vallási, erkölcsi, egyházi meghatározottságuk (szent, jámbor, áhitatos, alázatos, bűnbánó, tökéletes stb.), valamint a segítő természetfölötti személyekkel, a vallásos kultusszal és az egyéb vallási tevékenységgel kapcsolatosak (istenfélő, szereti Máriát, segíti a kongregációt, sokat zarándokolt stb.). Néhány további pozitív tulajdonság (becsületes, okos, tudós, szép, szereti rokonságát, híres-neves, királyi nemzetségből való stb.) önmagában véve nem hordoz vallási jelentést.

A kárhoztatott tulajdonságok első csoportjába a negatív erkölcsi vonások tartoznak (tisztátalan gondolatai vannak, erkölcstelen, testi vágyak vezetik, „cifra”). A második csoport az áhitat és a vallási aktivitás elhanyagolását ostromozza (megestült áhitatában, társulati kötelezéseit nem teljesíti stb.). A harmadik csoportot a vallási alapon megfogalmazott, közelebbről nem részletezett negatív minősítések alkotják (kétségbeesett, istentagadó, az ördögé, végleg elkárhozott).

Nádasi hősei többnyire típusok: nem lepnek meg, a várakozásnak megfelelően cselekszenek, s ők szervezik magát az elbeszélés menetét. Az esetek több mint felénél a főhős csupán belső, lelki aktivitást fejt ki. Fokozott mértékű külső aktivitás mindössze egy szövegben fordul elő. Hét alkalommal közepes, ill. mérsékelt külső aktivitás figyelhető meg, hat történetben a külső aktivitás belső, lelki tevékenységgel párosul. Négy exemplumban semmiféle tevékenység nincs, egy főhős természetfölötti aktivitást mutat (egy eset nem értékelhető). Mindez arra utal, hogy Nádasi a külső tevékenységformákkal szemben a belső, lelki aktivitást kifejtő főszereplőket részesítette előnyben: ők a keresztény hős tipikus képviselői. Az erények és bűnök rendszere, a külső és belső aktivitásról közvetített felfogás lényegében megfelel a XVII. századi katolikus, ezen belül jezsuita emberképnek, történelemfelfogásnak és valóságértelmezésnek.

A szövegek többségében a főhős mellett *mellékszereplők* is találhatók. Ezek száma legtöbbször egy vagy kettő, néhány esetben három, sőt négy mellékszereplő van. Hét alkalommal a mellékszereplőkön kívül további figurák találhatók, nyolc szövegben a mellékszereplőket többen, csoportosan alkotják. Nádasi tehát kedvelte a főhős mellett további személyeket felvonultató történeteket. A mellékszereplők egyik része természetes személy vagy állat, másik része természetfölötti lény. Az utóbbiak aránya az előbbiekének csaknem kétszerese. A természetes személyek rendszerint a központi szereplő környezetének tagjai, többségük férfi, illetőleg egyházi személy. A természetfölötti lények közül messze kiemelkedik Mária alakja. Rajta kívül Jézus, az angyalok, szentek, meghalt személyek lelkei, az üdvözült szűzek és az ördög fordulnak elő egy vagy több alkalommal.

A szövegek több mint felében a központi és mellékszereplőkön kívül ún. *jelentős tárgyak* is találhatók, amelyeknek szerepe van a cselekmény alakulásában. A tárgyak többsége elsődlegesen vallási jellegű, kisebb része közönséges tárgy, amely itt vallási összefüggésben található. A vallási jellegű tárgyak között többször szerepel a Mária-kép, a Mária-oltár és a templom, míg az olvasó és a feszület két-két alkalommal fordul elő. Egy-egy szövegben szerepel jelentős tárgyként a Máriát dicsőítő könyv, a szentelt víz, az

utolsó kenet, a viaszgyertya, a cilicium, a havi szentek cédulái, a meg nem gyónt bűnök jegyzéke, valamint az ördögnek adott kézírás. A mindennapi élet tárgyai közül a könyv, a lakóház, a kút, a tömlőc, a koporsó, a kötéll, a létra, a kés, a keszkenő, a virágok, a rózsák, a füst, a száraz kenyér és víz, valamint egy tál uborka kapnak különleges jelentést.

Az exemplumok két kivétellel *narratív szerkezetet* alkotnak. Az elbeszélt cselekvés, történes néhány esetben csupán egyetlen epizódból vagy motívumból áll, legkedveltebbek a két és a három epizód ill. motívum összekapcsolásával alkotott történetek. Többször előfordul a négy-hat önálló epizódot ill. motívumot tartalmazó szöveg, míg hatnál több epizód ill. motívum egy exemplumban csak elvétve található. Ezek a számok egyben jelzik a cselekmény egymáshoz viszonyított intenzitását és komplexitását. A szövegek mintegy fele közepesen intenzív, ill. komplex cselekményt beszél el. Másik részét a magas és az alacsony intenzitású, ill. komplexitású cselekményt tartalmazó szövegek körülbelül fele-fele arányban alkotják. A cselekmény előadása egy exemplumon belül mindig folyamatos, a különböző epizódok, motívumok közvetlenül egymásba kapcsolódnak.

A *szövegek szerveződésének*, Nádasí érvelési technikájának egyik alapvető vonása, hogy a történet előadásában folyamatos az átmenet a valóság és a természetfölötti között, az utóbbi az előbbinek integráns részét alkotja. A cselekményt meghatározó viszonyok közül központi jelentőségű a földi és a természetfölötti szféra egymáshatása. A leggyakoribb lehetőség, hogy a történet pozitív vagy negatív földi élethezlyzet, állapot bemutatásával indul. Ezt követi a külső beavatkozás, többnyire természetfölötti hatás formájában, melynek eredménye a megtérés, a további földi élet, a halál és a túlvilági sors kedvező alakulása. Az első rész el is maradhat, és Nádasí gyakran a természetfölötti beavatkozással indítja a történetet. Máskor a természetfölötti beavatkozás marad el, s a jó halál, a pozitív földi vagy túlvilági sors az erényes földi életet jutalmazza. Alkalmoszerűen előfordul a halálos ágyon való visszaemlékezés, az események utólagos felidézése, a természetfölötti beavatkozás hírül adása, egy áhitatforma természetfölötti eredetének elbeszélése, illetőleg a negatív lelki cselekvés természetfölötti büntetése is.

A *szerzői szándék*, célkitűzés vizsgálatánál abból indultam ki, hogy az elsődleges és a másodlagosan beágyazott jelentésrétegek, az alárendelt és a mellérendelt szándékok/célok komplex rendszert alkotnak. A tanúságok elején megfogalmazott cél a szerző elsődleges szándékának tekinthető. Ugyanaz az elsődleges szándék kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódással több tanúságban is előfordulhat, máskor viszont csupán alárendelt szerepet kap. Ezzel párhuzamosan ugyanaz a történet rendszerint több célt szolgál, ezek a célok szorosan összefonódnak, s különböző viszonyban állnak egymással. Nádasí alapvetően három célt követ: 1. a földi életvitel szabályozása konkrét cselekvésre ösztönzéssel, 2. az életvitelt szabályozó különféle eszközök, elképzelések és áhitatformák terjesztése, 3. a halál utáni kedvező sors biztosítása az olvasónak. A három cél közül rendszerint az utolsót hangsúlyozza és a bevált érvelési technikát alkalmazza: a halál utáni üdvösség elnyerése érdekében szükség van a különféle áhitatformák gyakorlására és az életmód megváltoztatására. Ennek megfelelően minden történet valamiképpen a halálhoz kapcsolódik. A halál a tisztaság és a hit próbaköve, s Nádasí többnyire hívó vagy megtért emberek példaszzerű, „szép” halálát mutatja be.

A szerzői szándékot közvetlenül kifejező tartalom alapján az exemplumokat hat fő csoportra osztottuk:

1. Az első csoportot a különféle *imádságokkal* és egyéb *áhitatformákkal*, *vallási cselekvésekkel* (oltáriszentség, búcsújárás, évi egy-egy viaszgyertya Jézus, Mária és Szent Anna tiszteletére) kapcsolatos szövegek alkotják (13). Néhány további történet mellékmo-tívumként a gyónás, az alamizsnálkodás és a pápai búcsúk jelentőségét hangsúlyozza. Ezek az exemplumok többnyire a rendszeres vallásgyakorlat és az imádság pozitív hatását mutatják be az egyénre és további, rendszerint túlvilági sorsára. Az Ave Maria- és a rózsafüzér-történetek a középkori, későközépkori és barokk prédikációk és példagyűjtemé-nyek kedvelt exemplum-típusa.¹⁶ Külön típust alkotnak az eukarisztia-történetek, amelyek az oltáriszentség és az áldozás (a valóságos jelenlét, a gyakori áldozás és első áldozás kérdése) körüli teológiai viták nyomán nagy számban terjedtek el a XVII. században. A jezsuiták a XVII. század első felében az elsők között terjesztették az elsőáldozás ünnepélyes ceremóniáját.¹⁷ Nádasí külön kötetet adott ki az elsőáldozásra előkészítő, az oltáriszent-séggel kapcsolatos épületes történetekkel, amit aztán számos hasonló típusú összeállítás követett.¹⁸ A jezsuita munkákon kívül nagy számban találhatók eucharisztia-történetek például a kapucinus Martin von Cochemnél,¹⁹ s Nádasí és Cochem történetei külön összevetést érdemelnek. Nádasínál Mária mint a helyes szentáldozás előképe jelenik meg, s a csodák alkalmazása mellett fontos szerepe van a negatív és pozitív példának, illetőleg szankcióknak. A történetek fő feladata a bűnbánat, a vezeklés katolikus felfogásának közvetítése, megerősítése és az eltérő elképzelések visszaszorítása.

2. Külön csoportot alkotnak a *megtéréstörténetek*. Ezek a bűnös vagy nem eléggé áhítatos ember bűnbánatának és megtérésének szükségességét állítják előtérbe (8). Ide tartozik például a többszörösen gyilkos ifjú bűnbánatát és halálát, Egyiptomi Mária bűnbánó életét, a Mária-látomás által gyónásra ösztönzött bűnös és öngyilkosságra gondoló asszony, valamint a kísértésben Máriához és János evangélistához forduló ember esetét elbeszélő történet. Ez utóbbiban szerepel a bűnöstől a feszületen elforduló Krisztus, s megtalálható még a bűnbánat közben kettéhasadó szív motívuma. A laikusok megtéréstör-ténetei a conversio-séma határain belül jó lehetőséget adnak a lelki folyamatok bemutatá-sára, s tulajdonképpen a lelki napló és önéletrajz műfajok rövidített változatainak tekinthe-tők. Nádasí azonban ritkán ábrázolja a belső folyamatokat, sokkal inkább a bűnbánat szükségét és a természetfölötti beavatkozás lehetőségét hangsúlyozza. A megtéréstörténe-

16 Tubach: *Index* i. m. 423–439.

17 Robert Sauzet: *Aux origines. In: La première Communion. Quatre siècles d'histoire*. Sous la direction de Jean Delumeau. Paris 1987. 33–50. itt: 40. – A jezsuiták által ajánlott gyakori áldozás körüli vitát kiváltó egyik első mű: Antoine Arnauld: *De la fréquente communion*. Paris 1643.

18 Így pl. Toussaint Bridoul: *Escole de l'Eucharistie*. Lille 1672.

19 Seils: i. m. 65–90. – Richard Sporer: *Literatur und Seelsorge. Die Eucharistiehistorien Martins von Cochem in sozialgeschichtlicher Perspektive*. Diplomarbeit (masch.). Würzburg 1978. – Vö. Sándor István: *Irodalmunk és az Eucharistia*. Katolikus Szemle 52 (1938). 267–279.

tek allegorizálása a katolikus prédikáció és a jezsuita iskoladráma kedvelt eszköze, s a téma a protestáns prédikációk exemplumai között is gyakran előfordul.²⁰

A következő csoport történeteinek középpontjában *Mária* áll (7). A Mária-motívum és a Mária-tisztelet formái ezenkívül a történetek mintegy felében szerepelnek. Ezek a történetek többnyire Mária természetfölötti segítségét (pl. megment a kútbafülestől) és a Máriának szentelt élet fontosságát hangsúlyozzák. Előfordul a Mária képe felé forduló holttest, a Mária-látomás, az imádkozni tanító Mária, a halott lelkét fehér galamb képében a mennybe vivő és a haldoklónak a mennyet megmutató Mária motívuma. A halál gondolatát Máriával összekötő motívumok közül még a következők szerepelnek: a haldoklót Mária, Jézus, a szentek és angyalok látogatják; a haldokló megöleli Máriát; Mária folyamatosan készülő ember megjövendőli a halál időpontját; purgatórium; Szent Domonkos halála után fehér létrán ment fel a mennybe. További motívumok, hogy a halott teste jó illatot áraszt, s a testet angyalok füstölik. Ezek a halál különböző lehetőségeit mutatják be negatív és pozitív előképek felsorakoztatásával. A példák a jó halál utáni törekvésre ösztönöznek, ami a keresztény hagyomány egyik leghosszabb életű motívuma (topos de longue durée).²¹ A tisztító tűzben szenvedő lelkék témájának jezsuita szorgalmazásáról és magatartást szabályozó szerepéről már korábban szoltunk, a purgatórium-exemplumok Nádasí más műveiben is gyakran előfordulnak.²²

4. A Mária-kultusz szorosan összefonódik a *halál*, a halálra való felkészülés, a mennybe jutás lehetőségének és a tisztító tűzben szenvedő lelkék gondolatával, a kettő a mű témájából következően az exemplumok központi motívuma (9). A kedvelt motívumok itt a következők: a halott feltámad, lelke megjelenik az élőknek, beszámol túlvilági sorsáról, üzenetet ad át (redivivus és revocatus-motívum); Mária előre jelzi, illetőleg a halálra folyamatosan készülő ember megjövendőli a halál időpontját; purgatórium; Szent Domonkos halála után fehér létrán ment fel a mennybe. További motívumok, hogy a halott teste jó illatot áraszt, s a testet angyalok füstölik. Ezek a halál különböző lehetőségeit mutatják be negatív és pozitív előképek felsorakoztatásával. A példák a jó halál utáni törekvésre ösztönöznek, ami a keresztény hagyomány egyik leghosszabb életű motívuma (topos de longue durée).²¹ A tisztító tűzben szenvedő lelkék témájának jezsuita szorgalmazásáról és magatartást szabályozó szerepéről már korábban szoltunk, a purgatórium-exemplumok Nádasí más műveiben is gyakran előfordulnak.²²

5. Önálló csoportot alkotnak az *ördög-elbeszélések* (4). Megtalálható az ördöggel való szövetségkötésre épülő Theophilus-történet több változata, a kísértés, valamint a könyvvel megdobott és a házból kiűzött ördög motívuma.²³ A Theophilus-legendát Nádasí több művében feldolgozta, s az 1637-es nagyszombati Theophilus-előadásról, amit láthatott is, külön megemlékezik.²⁴ A szent bűnös vallásos színjátékban, képi ábrázolásokon és mirákulumgyűjteményekben egyaránt elterjedt középkori történetének központi üzenete szerint egyetlen bűn sem olyan nagy, hogy Mária közbenjárására ne nyerje megbocsátást Istennél. A Theophilus-történetet Nádasí több esetben mint Mária-mirákulumot kezeli, az ördöggel kötött szerződés motívuma az isteni kegyelem és Mária hatalmának, Mária Isten és ember közti közvetítő szerepének bemutatására szolgál. A jezsuita iskoladráma- és egyéb feldolgozások nagy száma (Matthaeus Rader, Georg Stengel stb.) arra utal, hogy a korabeli valósággal szoros kapcsolatban álló téma lehetőséget adott alapvető teológiai tételek

20 Vö. Hess: *Fracta Cithara* i. m.

21 Vö. Polo de Beaulieu: i. m. – Sprengel: i. m. 59–60.

22 *Annus Marianus* 1648. 23–28. – *Annua eremus* 1678. 141. nr. 706–708.

23 Tubach 3572.

24 *Annales Mariani* 1661. 410. nr. 849.

bemutatására és egyben a rendi törekvéseknek megfelelő választ kínált a kor elvilágiasodására.²⁵

6. Az utolsó csoportba tartoznak a jezsuita sajátosságnak tekinthető *kongregációs exemplumok* (4). Ezek középpontjában a példászerű életet folytató, illetőleg a kötelességeiket elhanyagoló kongregációs tagok, valamint a haláluk előtt nem sokkal a kongregációba lépő és a kongregációt segítő személyek állnak.

Míndezen csoportok tovább differenciálhatók és más csoportosítás is elképzelhető. Így például külön csoportba sorolhatók a *szentek legendájából* alkotott exemplumok (pl. Domonkos, Theophilus, Brigitta, Egyiptomi Mária), valamint az állhatatos hitért szenvedők sorsát elbeszélő *vértanútörténetek*. A különböző témák szorosan összefonódnak, ezért egy történet gyakran két vagy több csoportba is besorolható. Egy exemplum rendszerint több motívumból áll, s ugyanazok a motívumok különböző funkcióban fordulhatnak elő. A természetfölöttivel való közvetlen kapcsolat lehetőségére utal a mennyei szózat, az álom, a csodás megmenekülés, az égi tanács és kérés motívuma. A mű további elbeszélő motívumai: az angyalok letörlik a munka után áldozó verejtékét; a jól vagy rosszul imádkozó szájában édes ízt érez, szájából rózsza, illetőleg hervadt virág nő ki. A pozitív ideált megfogalmazó, annak követésére ösztönző és azzal vigasztaló történetekkel szemben kisebbségben vannak a bűnös, erkölcstelen élettel negatív példával elrettentő, alapvetően figyelmeztető, tiltást tartalmazó szövegek (pl. ne hagyatkozz a saját lelkiismeretedre, ne gondold magad büntelennek, tartózkodj a tisztátalan gondolatoktól, ne légy önző, kegyetlen). A különböző motíváció gyakran elválaszthatatlanul összekapcsolódik.

Mondanivalóját Nádasí kétféle tartalmi eszközzel hangsúlyozza. Az egyik lehetőség a témák visszatérése a különböző tanúságok exemplumaiban. A másik az, amikor egy tanúságon belül ugyanahhoz a témához két vagy több történetet kapcsol. Ezek az exemplumpárok és -sorozatok rendszerint egy erény, szabály, magatartásmód vagy vétek különböző minőségeit mutatják be, a cél a téma kiemelése, ismétlése, a megjegyzés és a rögzítés az emlékezetben. A sorozatok összeállításának elve a mennyiségi vagy minőségi fokozás, a pozitív és negatív példák szembeállítás, az időrend vagy a különböző korból származó szövegek, esetek összekapcsolása. Nádasí összesen nyolc tanúságban használ egynél több exemplumot. Ezeknek a sorozatoknak a központi témái lényegében azonosak az egész mű tartalmi súlypontjaival: a Mária-tisztelet és annak formáit, a bűnbánatot, valamint az üdvösség és a kárhozat gondolatát hangsúlyozzák.

A másodlagosan beágyazott szerzői szándékok közül említést érdemel a vigasztalás, valamint az idő beosztása, kezelése. Ez utóbbi a kötet rendező elveként is megjelenik. Nádasí gyakran hangsúlyozza az ajánlott cselekvésforma végzésének idejét (pl. az ünnep vigíliáján; reggeli, déli, esti harangszóra; óraüteskor; szerdán, pénteken, szombaton) és gyakoriságát (pl. gyakran; naponta; legalább szombaton vagy vasárnap; havi szentek). Ezek

25 Dülmen: i. m. 379–380. – Rädle: i. m. 456–462. – Fidel Rädle: *Die Theophilus-Spiele von München (1596) und Ingolstadt (1621). Zu einer Edition früher Jesuitendramen aus bayerischen Handschriften*. In: *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis. Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies Amsterdam 19–24 August 1973*. Ed. P. Tuynman – G. C. Kuiper – E. Kessler. München 1979, 886–897. itt: 887.

az utalások jelzik a szerző törekvését a vallási cselekvések integrációjára a mindennapi élet keretei közé, s világosan mutatják az exemplumok fegyelmező funkcióját.

Az exemplumkutatás ismételten utalt a szerzők szórakoztató szándékára. A szövegek egymáshoz viszonyított szórakoztató értéke Nádasinál jelentősen eltérő. Közepesen szórakoztatónak mondható az exemplumok mintegy fele, a fennmaradó részen a magas és az alacsony szórakoztató értékű szövegek körülbelül egyenlő arányban osztoznak. Csupán egyetlen, a legelső szövegről állítható, hogy szórakoztató értéke a többihez viszonyítva rendkívül magas. A cél itt nyilvánvalóan a figyelem felkeltése. A szórakoztató érték tovább vizsgálható a szövegek alakítását meghatározó formai jegyek összessége alapján. Az exemplumok túlnyomó többsége ünnepélyes, magasztos, megnyugtató hangvételű, a pozitív kimenetelt, az optimista életfelfogás, állapot elérését hangsúlyozza. A drámai hangvételű exemplumok száma viszonylag kevés, a kifejezetten tragikus kimenetelűeké elenyésző. Ugyancsak elvétve található egy-egy mehökkentő, humoros és semleges, tanács jellegű szöveg. Mindez felhívja a figyelmet arra, hogy az exemplum szórakoztató funkciója alapvetően a szerzői szándék és a befogadó szövegek függvénye. Mindenféle általánosítás, hogy pl. a katolikus szerzők nagyobb súlyt helyeztek az exemplumok szórakoztató szerepére, mint a protestáns prédikátorok, alaptalan. A kérdés minden szerzőnél külön vizsgálatot igényel.

Elbeszélő témák, típusok, motívumok

Egyetlen mű exemplumai természetesen nem alkalmasak arra, hogy Nádas munkásságát mint elbeszéléstörténeti forrást átfogóan jellemezzük. Ezért most kísérletet teszünk arra, hogy a művek szélesebb körében végzett gyűjtés alapján vizsgáljuk az elbeszélő témákat, motívumokat. Nem tárgytörténeti feltárást végzünk, hanem csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a művek a szövegek, témák és motívumok vándorlásához is forrásul szolgálhatnak. Másfelől az elbeszélő témák csoportosítása témakörök és hagyományrétegek szerint ráirányítja a figyelmet az egy-egy témakörhöz tartozó történetek részletes szerkezeti, funkcionális és tartalmi elemzésének szükségességére, s módosíthatja a felhasznált források alapján a szerző műveltségéről és a közvetített tudásanyagról kapott képet. Látni kell továbbá, hogy a konvencionális elbeszélő motívumok meghatározott jelentést hordoznak, s a kateketikai összefüggésben az eredetileg nem vallási jellegű történetek is komplex, többnyire hagyományos teológiai tartalmakat közvetítenek.

A történeti exemplumkutatás egyik megoldatlan problémája az anyag rendezése. A nehézségek egyik fő oka az elbeszélő motívum, típus és a változatok viszonyának részben máig megoldatlan problémája. A másik ok az, hogy az exemplumanyag heterogenitását gyakorlatilag lehetetlen összhangba hozni a történeti, műfaji, tartalmi, szerkezeti, kontextuális és funkcionális szempontokkal. Mindenfajta tipologizálás viszonylagos, s mindig az a jó, amelyik a lehető legnagyobb pontossággal mutatja az adott anyag és a benne tükröződő életfelfogás sajátosságait. Nádas jellegzetes témáinak és motívumainak áttekintésében a tartalomból és az alapvető hagyományrétegekből indulunk ki. Néhány esetben szerkezeti vázlatot is adunk, s utalunk a funkcióra és a szövegkörnyezetre.

Az exemplumok első nagy csoportját az *antikvitás neves történeti személyiségeihez* kapcsolódó történetek, filozófusaneidoták alkotják. Az exemplum magja részben jeles történeti vagy legendás esemény, cselekedet, mint például Codrus²⁶ és Szókratész halála,²⁷ Hippocrates esküje,²⁸ Anaxagoras az eget figyelő,²⁹ Xerxész sír³⁰ és Themistocles a perzsa nyelvet tanulja,³¹ részben valamilyen különleges tárgyi emlék, mint például Anaxagoras sírja³² és Androcides levele Nagy Sándorhoz.³³ Az is előfordul, hogy az exemplum központi szervező elemét neves személyek jeles mondásai alkotják. Ide tartozik például az eget néző Empedoklésznek az élet értelmére vonatkozó kérdésre adott válasza („Töröld el az eget és én nem leszek”),³⁴ vagy az esküvőjére pompás ruhát öltő Periklész magyarázata („Hogy a szépség a szépséget vezesse”).³⁵ A többszörös áttétel miatt gyakori jelenség a névcseré, az antik történetek, idézetek önállósulása.

A második csoportot az *antik mitológiából* merített exemplumok alkotják. Többségüket Nádasi a görög mitológiából merítette. Ilyenek például a következők: Bellerophon elveszti az eszét,³⁶ az éneklő főnix,³⁷ Elysium mezeje,³⁸ Párkák köntöse,³⁹ erythraei Sibylla,⁴⁰ Phaon és Pandora szépsége,⁴¹ Alcyone,⁴² Kírké itala,⁴³ Tantalus szomjazik az alvilágban.⁴⁴ Az antikvitásból származó történeteket többnyire röviden, a lényegre szorítkozva, redukált formában adja elő, és sajátos, az eredeti kontextustól rendszerint független, allegorikus, vallásos értelmezést, a keresztény hagyományból származó párhuzamos példát kapcsol hozzájuk. Ennek illusztrálására az aranygyapjú megszerzése történetének Nádasi-féle értelmezését idézzük. Az ismert ovidiusi elbeszélés szerint az aranygyapjút és az aranyfát őrző három nyelven beszélő ördögöt Medea elaltatta és így lason megszerezte az aranygyapjút. Nádasi értelmezésében a három nyelv a szentháromságot jelképezi, amely a démon három nyelvével ellentétben a szív, a száj és a barátság nyelvén szólal meg az emberben.⁴⁵ Nádasi a többi antik példában is hasonló módon járt el: a szereplőket és a

26 *Annus crucifixi* 1650, 391–392. – Tubach 1136. – Vö. Borzsák: *Az antikvitás* i. m. 395. 1. jegyzet.

27 *Annus eucharisticus* 1651, 129–130. – Vö. Borzsák: i. m. 260.

28 *Annus eucharisticus* 1651, 134–135.

29 *Aurum ignitum* 1673, 474. nr. 247. – Tubach 202.

30 *Annua eremus* 1678, 113. nr. 576. – Tubach 5399. – Dömötör: *A magyar* i. m. 263. – Vö. Borzsák: i. m. 225–226.

31 *Annus eucharisticus* 1651, 308–309.

32 *Annua eremus* 1678, 23. nr. 107.

33 *Annus eucharisticus* 1651, 298.

34 *Aurum ignitum* 1673, 474–475. nr. 247.

35 *Annus eucharisticus* 1651, 210.

36 Uo. 270–271. – Tubach 565.

37 *Cor amoris Dei* 1675, 9–10. nr. 10. – Vö. Dömötör 439.

38 *Annus eucharisticus* 1651, 280–281.

39 Uo. 124–125.

40 Uo. 42–43.

41 Uo. 205–206.

42 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 397–398. – Vö. Dömötör 442.

43 *Annus eucharisticus* 1651, 13. – Vö. Tubach 5018. – Dömötör 104.

44 Uo. 9–10. – Dömötör 128. – Vö. Borzsák: i. m. 221.

45 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 256–257.

hozzájuk tartozó megszokott értelmezést és funkciókat következetesen és célzatosan elválasztotta egymástól, s a többi példában is megnyilvánuló vallási, erkölcsi cél szolgálatába állította.

A harmadik csoportba tartoznak a *bibliai és bibliai témához kapcsolódó* exemplumok. Az ó- és újszövetségi történetek többnyire a hagyományos tipológiai vagy morális értelmezés keretében jelennek meg. Nádasi kedvelt ószövetségi témái Ábrahám,⁴⁶ Mózes,⁴⁶ Jób és Judit története. Az Újszövetségből többször idézi például Júdás történetét,⁴⁷ valamint Pál apostol megtérését, cselekedeteit. Ugyanígy kedvelte a bibliai tárgyból kiinduló, legendás vagy apokrif elemeket tartalmazó, a tudományos bibliaértelmezésen messze túlmutató exemplumokat. Így például rögzítette az Ádám sírjára vonatkozó legendát, amely szerint az a keresztfeszítés, illetőleg Izsák feláldozása helyén állt.⁴⁸ A Krisztus születéséhez fűződő gazdag legendaanyagból idézett példák: a születéskor három nap látszott az égen;⁴⁹ a forrás, melyben Mária a gyermek Jézust Egyiptomban mosdatta, balzsamkeretet öntöz;⁵⁰ ahol Mária a gyermek Jézussal Egyiptomban zárándokolt, az ökrök szombat déltől hétfő reggelig nem voltak hajlandók dolgozni.⁵¹ A keresztfeszítéshez fűződő egyik apokrif történet szerint ahol Krisztus az Olajfák hegyén verítékezett, egy fa nőtt, melynek levelein a következő szavakat lehetett olvasni: „O mors! Quam amara es!”⁵² A két utolsó történet szemléletesen mutatja a legendás bibliai példák, a Jézus és Mária életének egy-egy epizódjára utaló epikumok elsődleges szerepét: egy adott vallási elképzelés szankcionálását, megerősítését.

Az exemplumok legnépesebb csoportját összefoglaló elnevezéssel a *keresztény tematikájú elbeszélések* alkotják. Ezt a csoportot hat alcsoportra osztottuk, melyeken belül további témakörök találhatók. A példákat az ismert és kevésbé ismert típusokból egyaránt válogattuk.

1. *Szentek legendái, legendamotívumai.* Így például Paphnutius megtéríti a romlott nőt, Thaist;⁵³ Myrai Szent Miklósnak az evangéliumot angyal, a püspöki palliumot Mária hozza;⁵⁴ Hubertus és a szarvas;⁵⁵ Eustachius és a szarvas legendája;⁵⁶ Szent Borbála könnyei gyönggyé válnak.⁵⁷ A magyar szentek közül Nádasi elbeszéli például Gellért, Árpádházi Margit és Erzsébet legendáját, legendarészletét.⁵⁸ Ezenkívül több száz szentet lehet még felsorolni, akiknek legendáját rövid reflexió formájában összefoglalja, utal rá

46 *Annua eremus* 1678, 83, nr. 417. – Dömötör 9.

47 Uo. 79–80, nr. 395. – Dömötör 43.

48 Uo. 83, nr. 417.

49 Uo. 73, nr. 361. – Tubach 991. – Dömötör 299.

50 *Annua Marianus* 1648, 83–84.

51 Uo.

52 *Annua crucifixi* 1650, 241–242.

53 *Annua eremus* 1678, 104–105, nr. 519. – Tubach 3587. – Dömötör 323. – György: *A magyar anekdota* i. m. 229.

54 *Annua Marianus* 1648, 188–189.

55 *Annua crucifixi* 1650, 197–198.

56 Uo. 450–451. – Tubach 1920.

57 *Annua eremus* 1678, 154, nr. 754. – Vö. Dömötör 400.

58 *Annua Marianus* 1648, 19–22, 123–126, 216–218.

vagy megemlíti. A szentek Nádasi értelmezésében elsősorban a *vita christiana* követendő példái, égi közbenjárók és az isteni bölcsesség megnyilvánulásai. Szerepük az admiratio és az imitatio ösztönzése. Számos történet kapcsolódik a szenttisztelet konkrét megnyilvánulásaihoz. Különösen kedvelt szentípusai a vértanúk és a megtérő, ún. bűnös szentek.

Itt kell megemlíteni, hogy a patrisztikus és középkori hagiográfiai toposzok, modellek felhasználása tükröződik az egyházi személyek, elsősorban a jezsuiták életrajzaiban, történeteiben. A magyar jezsuiták közül kiemelhetjük például Leleszi János, Pongrácz István és Grodec Menyhért kassai vértanúk életrajzát.⁵⁹ Az egyházi személyeket Nádasi mint Isten embereit, szolgálát mutatja be, s jól kitapintható a tudós, az askéta, a türelmes, a jótékony, a vértanú, a bűnös és sok más hagiográfiai típus folyamatos jelenléte.⁶⁰

2. A többnyire részletesen előadott *ördögbeszélések* csoportját már a korábban elemzett mű exemplumainál is említettük, itt néhány további típust sorolunk fel. Az ördög megpofozza a megtestesülés misztériumát nem köszöntő szerzetest,⁶¹ majomként szolgál az ügyvédnek⁶² vagy holló alakjában jelenik meg.⁶³ Az ördögbeszélések egy részét Nádasi konkrét személyhez, helyhez vagy időhöz köti. Így például amikor Cyrus konstantinápolyi építész mindenét elvesztette és megszállta az ördög, azt mondta, milyen jó, hogy a keresztények közé tartozik.⁶⁴ 1555-ben az ördögök egy családot már száz éve kínoztak, amikor egy 13 éves gyermekből egy jezsuita tanácsára Szent Mihály nevével kiűzték az ördögöt.⁶⁵ Egy 1647-es Nápolyra lokalizált történetben a temetés előtt a koporsó mellett ülő ördög a testre vár és azt mondja, Isten a halott lelken kívül azt is neki adta.⁶⁶

3. Nádasi különösen kedvelte azokat az elbeszéléseket, melyek középpontjában különféle *csodás események* állnak. A csoda motívuma, a csodálatos az elbeszélések többségében valamilyen formában jelen van. Az elbeszélések gyakoribb csodatípusai a következők. *Égi ajándék, jutalom*: pl. Szent Ildefonz toledói főpap ruhát kap Szűz Máriától.⁶⁷ *Látomás*: pl. Krisztus megmutatja összes sebeit Szent Gertrúdnak, a sebek virágokká változnak;⁶⁸ Római Szent Francisca látomásában Krisztus sebeiből fény sugárzik, amely dicsfényt von a szentháromság, Szűz Mária és a szentek köré.⁶⁹ *Égi segítség*: a beteg csodálatos módon meggyógyul; a *halott föltámad*: pl. a jámbor asszonyt Isten szív nélkül is életre kelti.⁷⁰ *Égi büntetés*: pl. a rózsafüzér ellen szóló férfi szombat éjjel hirtelen

59 *Annus dierum illustrium* 1657, 78–81, 261–266, 269.

60 Vö. Bergamasco: i. m. 1065–1067. – Maja Bošković-Stulli: *Kroatische Schwänke vom Pfarrer Kujis*. Fabula 32 (1990), 10–18.

61 *Annua eremus* 1678, 70, nr. 347.

62 *Annua angelicus* 1653, hebdom. XVII, nr. 1. In: *Annua hebdomadarum coelestium* 1663, 216. – Vö. Tubach 1530–1532. – Eybl: *Abraham a Sancta Clara* i. m. 140–141.

63 *Annua eremus* 1678, 57, nr. 285; 60, nr. 2929.

64 *Cor amoris Dei* 1675, 52–53, nr. 43.

65 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 242–243. – Vö. Tubach 287. – Dörmötör 159.

66 *Annua eremus* 1678, 119–120, nr. 604. – Dörmötör 280.

67 *Annus Marianus* 1648, 179–180.

68 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 63–64.

69 Uo. 65–66.

70 *Punctum honoris* 1675, 58, nr. 52.

meghal;⁷¹ különféle büntetések a teljesítetlen fogadalom és a kegykép megsértése miatt.⁷² *Figyelmeztetés:* a halott lelke megintí az élő.⁷³ *Egyéb csodamotívumok:* az égő gyertya nem fogy el,⁷⁴ télen virág nő (pl. a halott ifjú szívéből, aki bűnbánatot tartott).⁷⁵ A virág motívum a csodálatos átváltozás motívumával kapcsolódik össze abban az elbeszélésben, amely szerint a feleség által a távollévő férj ágyába fektetett leprás beteg helyén a hazatérő férj tél közepén rózsákat talált.⁷⁶ Az emberi nyelven megszólaló állat típus egyik változatát Nádasí Athanasius Kircher *Musurgia universalis* (Roma, 1650) című művére hivatkozva közli. Kircher állítólag maga látta és hallotta a beszélő pacsirtát, amely a szentek neveit olaszul mondta, majd így szólt: „Ora pro nobis; nunc, Jesus Christus Crucifixus”.⁷⁷ Az ilyen típusú történetekben az állatok mint Isten eszközei szerepelnek.

A csodás események elbeszélései között külön csoportot alkotnak azok, melyek középpontjában élő, mozgó kultusztárgy, rendszerint feszület, kereszt vagy Mária-kép áll. Így például a kultusztárgy épen marad; a feszület fényt sugároz,⁷⁸ fejét meghajtja (Gualbertus);⁷⁹ szemét kinyitja,⁸⁰ veritékezik (verejtéke meggyógyítja Perui Szent Róza eltört karját;⁸¹ Szent Ignác márvány feszülete a szent ünnepén veritékezett);⁸² a feszület beszél;⁸³ a Mária-kép énekel.⁸⁴ A vérző feszület a megsértés és a büntetés motívumával kapcsolódik össze a következő. Budára helyezett történetben.⁸⁵ Ketten kockáztak, az egyik az ördög, a másik Krisztus neve alatt játszott. Amikor az egyik mindenét elvesztve a temetőn át hazafelé ment, a feszületet kövel megdobta, mire az vérezni kezdett. Egy podagrás beteg álmában meggyógyult, s intést kapott, hogy menjen a temetőbe és késsel ölje meg azt, aki bántotta a feszületet. Ez megtörtént, majd reggel megtalálták a halottat és a megsebesített feszületet. Nádasí közli az ún. Caravaca-kereszt legendáját, mely szerint ezt az égből angyal hozta.⁸⁶ A szegény a kereszt képe címet viseli a mutatón az a történet, amelyben az ágyba fektetett és betakart haldokló szegényember helyén a keresztrefeszített Krisztus képét találták, amit aztán átvittek a templomba.⁸⁷ Ezt a történetet Nádasí Cordobába helyezi. A megfeszített Krisztus képe a bűnössel szemben különféle elutasító mozdulatokat tesz, s ezzel aláhúzza

71 *Annus Marianus* 1648. 141.

72 Uo. 153–154.

73 *Annua eremus* 1678. 62, nr. 306; 64, nr. 312.

74 *Annus Marianus* 1648. 126.

75 Uo. 95–99. – Vö. Tubach 437. 2094.

76 *Annus crucifixi* 1650. 138–139.

77 Uo. 438–439. – Az emberi nyelven szóló galambok motívumához az antik jóshelyek eredetmondáiban vö. Borzsák: i. m. 142–143. 163.

78 Uo. 10–12. – Tubach 1383.

79 Uo. 397–398. – Tubach 1375.

80 Uo. 215; 389–390. – Vö. Tubach 1378.

81 *Annua eremus* 1678. 134, nr. 670.

82 *Annus crucifixi* 1650. 118–119.

83 Uo. 82–83. – *Annua eremus* 1678. 137, nr. 687, 690; 138, nr. 694. – *Cor amoris Dei* 1675. 220–221, nr. 214.

84 *Cor amoris Dei* 1675. 173–174, nr. 173.

85 *Annus crucifixi* 1650. 291–292. – Vö. Tubach 1373, 1374, 1376, 1377.

86 *Cor amoris Dei* 1675. 43, nr. 36.

87 *Annua eremus* 1678. 36, nr. 172.

a bűn súlyosságát. Amikor például a kiterített halottért a templomban imádkoznak, Krisztus – kiszakítva odaszögezett kezeit – bedugja a fülét. Az imádságot vezető pap magyarázata szerint ahogy a halott nem hallgatta meg Isten igéjét, Krisztus sem akarja meghallani a halottért mondott imádságot.⁸⁸ A történet tehát a prédikációhallgatás és Isten igéje követésének fontosságát hangsúlyozza. Egy másik elbeszélésben a bűnös pap misézés közben ahányszor a nép felé fordult, maga előtt látta a síró feszületet.⁸⁹ A keresztfeszített Krisztus a lábsebt megcsókolni akaró bűnös elől elvonja a lábát.⁹⁰ Ez utóbbi motívum Mária-képpel kapcsolatban is előfordul: az Ave Mariát imádkozó bűnös előtti Mária-képen a gyermek Jézus sebekkel lesz tele.⁹¹

A csodatörténetek nagy száma jelzi a racionális szemlélet hiányát, továbbá Nádasinak azt a törekvését, hogy a hihetetlen és a hihető összekapcsolása révén csodatörténetet keltsen. A csodatörténetes a manierista stílustörekvéseknek is egyik eszköze.⁹² A kétségtelen hatáskeltő szándék mellett Nádasai a csodát különféle tartalmi funkciókban alkalmazza. A csoda funkciói közül az elbeszélésekben – a curiositas-igény kielégítése mellett – a segítség, a büntetés, a szentség megerősítése, a próbatétel, a megbízgatás és a bizonyítás fordul elő leggyakrabban. Lényegében ugyanezek a funkciók ragadhatók meg például Surius elbeszéléseiben.⁹³ Mindez mutatja, hogy Nádasai csodafelfogása egy korábbi korszakra nyúlik vissza.

4. Már a részletesen elemzett mű exemplumainak vizsgálatakor elkülönítettük a különféle vallási cselekvésekhez és teológiai fogalmakhoz kapcsolódó elbeszélések csoportját. Számuk alapján kiemelkednek a különféle imádságokkal, a gyónással és az áldozással, eukarisztiával kapcsolatos történetek, az utóbbi témának Nádasai külön művet szentelt. A levágott fej gyónása típusú más összefüggésben már említettük.⁹⁴ További példa a szentségtörő gyónás (elhallgatott bűn) motívuma: egy gögös nő, aki egyébként sok jót tett, egyik bűnét nem gyónja meg, ezért a pokolba jut.⁹⁵ A kapzsiság bűnét marasztalja el az a történet, amelyben egy zsugori ember haldoklik, áldozni akar, de a szentostya lenyelését a szájában lévő arany megakadályozza, s megfullad.⁹⁶

Ugyanide tartoznak a különféle menny-, purgatórium- és pokol-elbeszélések, valamint az angyaltörténetek, ez utóbbiakat Nádasai külön munkában is összefoglalta. A túlvilággal kapcsolatos elbeszélésekre példa a remete három lapból álló könyvéről szóló, nemzetközileg is jól ismert történet.⁹⁷ A tisztító tűzben szenvedő lélek megjelenése a fő mozgatója

88 *Annus crucifixi* 1650, 147–148.

89 Uo. 189.

90 Uo. 356–357.

91 *Annus Marianus* 1648, 99–103.

92 Vö. Téglási Imre: *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*. Budapest (1988, 179–182.

93 Hebenstreit – Wilfert: i. m. 221–229.

94 *Annus Marianus* 1648, 90–91. – Tubach 466. – Rehmann: i. m. 155, nr. 24. – Dömötör 301.

95 *Punctum honoris* 1675, 55–56, nr. 50.

96 *Annua eremus* 1678, 61. nr. 299.

97 *Annus SSS Trinitatis* 1650, 385. – Tubach 3037. – Dömötör 305. – Az *Exercitia spiritualia* elmélkedése a pokolról (1. hét, 5. gyakorlat) jelentős hatással volt a XVI–XVIII. századi pokol-képzetekre és -elbeszélésekre. Vö. EM 6, 1178–1191.

annak a magyar vonatkozású történetnek, amit Nádasi az események egyházi kivizsgálását tartalmazó egykorú nyomtatványból merített és rendkívül részletesen ad elő.⁹⁸ Eszerint Joannes Clemens pozsonyi polgár lelke 1641-ben bekövetkezett halála után többször, különféle helyeken tűnt fel. Beszámolt róla, hogy gyónásban bevallott régi gyilkosságának vérdíját nem fizette meg, ezért nagyon szenved. Feleségétől kérte a vérdíj megfizetését és különféle egyéb felajánlásokat is kért. Megjelent a város főtemplomában lévő Pieta-szobornál, s Mária nyakába stólat, Krisztus jobb karjának hajlatába feszületet, lábsebébe gyertyát helyezett. Végül lelke megszabadult, fehér galamb képében a mennybe ment és nem jelent meg többé. A csodás elemekben bővelkedő történet pontosan követi a forrás előadását, egyben mutatja Nádasi szerepét az általánosan elterjedt motívumok lokalizálásával született helyi elbeszélésanyagok közvetítésében.

A középkori hagiográfia kedvelt toposzárol, a jó halál történetekről már többször szoltunk. Számos változatuk van, további beépített motívumokkal. Szerepük a hősök szentségének megerősítése mellett elsősorban a példászerű halál, a halál keresztény felfogásának közvetítése. Több elbeszélés középpontjában a bűjt motívuma áll, gyakran az imádság motívumával összekapcsolódva. Ezek szerepe a penitencia, a keres alátámasztása, s ezzel a lelki hatalom kifejezése. Egyben sugallják a közvetlen kapcsolatbalépés lehetőségét a természetfölöttivel.

Már szoltunk arról, hogy Nádasi kedvelte az ún. megtéréstörténeteket, amelyek a katolikus hit egyedül üdvözítő voltát hangsúlyozzák. Itt csupán két további példát idézünk. Az egyik a színlelt áttérés motívumára épül: a megkeresztelkedett luzitániai zsidó nem hajlandó keresztény módon élni.⁹⁹ A másikban az áttérés a teljesítetlen fogadalom és égi büntetés motívumokkal egészül ki. A magyar környezetben játszódó, a szereplők megnevezésével hitelesített elbeszélést Nádasi hallomás alapján közli.¹⁰⁰ Andreas Völcsi, Wesselényi Ferenc felső-magyarországi generális lengyel ügyeinek titkára 1630-ban szombati napon a Rábában fürdött, amikor lábába hirtelen görcs állt, s csak ura segítségével menekült meg. A halálos veszélyben megfogadta, hogy a következő szombaton katolikus hitre tér. Ígéretét azonban egyre halogatta, majd hirtelen ágyának dőlt. A következő szombaton ígérete eszébe jutott, beismerte bűnét, s meghalt. A szombati nap háromszori ismétlődése magyarázza, hogy Nádasi a történetet a szombati Mária-tisztelet szükségességét hangsúlyozó szövegkörnyezetben helyezte el.

A teológiai fogalmakhoz fűződő elbeszélések között nagy számban vannak a szentháromság-történetek, melyekkel Nádasi ugyancsak külön műben foglalkozott. Elbeszéli például a szentháromság misztériumának magyarázatáról gondolkodó Szent Ágoston és a tenger vizét kanállal meregető gyermek középkori eredetű, nemzetközileg elterjedt és a

98 *Annus Marianus* 1648. 23–28. – A lehetséges források: Michael Kopchani: *Narratio Rei Admirabilis ad Posonium gestae*. Posonii 1643. – Uő: *Beschreibung einer wunderlichen That, die sich zu Pressburg hat zugetragen als einer Erscheinung der Seele des Hansen Clement*. 1643. Abschrift. Pressburg, den 14. Febr. 1737. (Ms. 4 35 lev.) EK Ab 22. – Vő. Alexander M. Gaibl: *Narratio rei admirabilis oder Beschreibung einer wunderlichen Tat, die sich vom 24. Juli 1641 bis 29. Juni 1642 in Pressburg zugetragen hat*. Pozsony (1910).

99 *Annus amoris Dei* 1678. 322. nr. 1279.

100 *Annus Marianus* 1648. 153–154.

magyar protestáns irodalomban is előforduló legendáját.¹⁰¹ Ugyanennek a történetnek egy változatát Alanus ab Insulishoz kapcsolva is előadja, s forrásként Pázmány szentháromságról szóló prédikációját nevezi meg.¹⁰² A szentháromság kedvelt szimbóluma, a három drágakő motívuma két történetben is föltűnik. Az egyik szerint egy király éjjel tűzgyólyót látott leszállni a mennyből, s látta a templomban a misefelajánlást végző papot, amint a paténán három drágakő jelent meg, amit aranykereszt zárt össze.¹⁰³ A másikban Szent Idának álmában angyal hozza a három drágakövet mondván, a kövek által a szentháromság látogatott el hozzá.¹⁰⁴ A szentháromság további szimbóluma a három sugárral rajzolt nap. Az erről szóló értelmezés szerint az egyik sugár egy halottra mutat, amire az föltámad, a másik egy kőre vetül, mire az széttörik, a harmadik egy hóföde hegycsúcsra vetül, s a hó felolvad.¹⁰⁵

5. Ez utóbbi példa már átvezet a következő csoportba, melybe a *szimbólummagyarázatok*, *emblematicus értelmezések* tartoznak. A három drágakő és a három sugárral rajzolt nap mellett ide sorolható például a pelikán motívuma, amely Nádasinál Krisztus szimbóluma.¹⁰⁶ Az amicitia emblémájának leírását Nádasí „Apud Cyrillum Syntagmate. I.” hivatkozással, azaz a modern irodalomtörténeti tudat kialakításában nagy szerepet játszó Lilius Gregorius Giralduš több kiadást megért, híres műve alapján közli, majd bibliai idézettel kiegészített vallási értelmezést kapcsol hozzá.¹⁰⁷ Az utóbbi példák egyben mutatják, hogy a szimbólumértelmezések néha önmagukban állnak, s nem válnak szorosabb értelemben vett narratív szerkezet kiindulópontjává.

6. A keresztény tematikájú elbeszélések utolsó csoportjába a *profán történeti eseményhez fűződő legendás történeteket* soroltuk. Ide tartozik például a Konstantinosz császár kereszt-látomásáról szóló, nemzetközileg elterjedt elbeszélés,¹⁰⁸ valamint a Phocas bizánci császár trónfosztásáról és sórnyű haláláról szóló történet, amit Nádasí az itéletéről szóló

101 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 224–225. – Tubach 4986. – György: i. m. 221. – Dömötör 327.

102 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 223. – Pázmány Péter: *A Romai Anyaszentegyház Szokasából Minden Vasarnapokra Es Egy-néhany Innepekre Rendelt Evangeliumokról Predikaciok*. Pozsony 1636, 692.

103 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 181–183.

104 Uo. 399.

105 Uo. 344–345.

106 *Annua eremus* 1678, 78–79, nr. 390.

107 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 155. – Vö. Lilius Gregorius Giralduš: *De Deis Gentium varia et multiplex historia*. Basileae 1548 (további kiadása Lugduni 1565, faksimile kiadása New York–London 1976). Idézett kiadás: *Opera omnia T. I.* Basileae 1580, syntagma I, p. 52. – Giralduš amicitia-leírását idézi például Nicolaus Caussin: *De symbolica Aegyptorum sapientia*. Coloniae 1631, 68, nr. XI. – Giralduš amicitia-leírását mint Ádám János *Az igaz, jámbor és tökéletes barátságról való éneke* (1599) témájának prózai megfogalmazását közli Turóczi-Trostler József: *Ének a barátságról. Egy fejezet az európai humanizmus történetéből*. Budapest 1937, 10–11. – Vö. Marót Károly: *Amicitia*. Szeged 1939, 4. – Giraldušhoz vö. Franck L. Schoell: *Les mythologistes Italiens de la Renaissance et la poésie Elisabéthaine*. In: Uő: *Études sur l'humanisme continental en Angleterre à la fin de la Renaissance*. Paris 1926, 21–41. – Vö. Henkel – Schöne: *Emblemata* i. m. 1568–1569. Az emblematicus exemplum típusához vö. Albrecht Schöne: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. München 1968, 65–135.

108 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 526, nr. 3. – Tubach 1218. – Dömötör 140.

egyik fejezetbe illesztett be.¹⁰⁹ A Konstantinosz-féle látomás párdarabja Joannes Cantacuzenus bizánci császár álmának kevésbé ismert története. A császár a pogányokkal vívott csata előtt két ifjút látott álmában, ruhájukon ezekkel a szavakkal: „Jesus Christus vincit”.¹¹⁰

A magyar történelem eseményeihez fűződő elbeszélések közül hármat emelünk ki. Hunyadi Jánost a várnai csata után két rabló egy erdőben megtámadta arannyal díszített ruhái miatt. Hunyadi a nála lévő aranyat a rablóknak adta, de a nyakában lévő keresztet a két rabló összeveszett, az egyik megölte a másikat és elmenekült. Az elbeszéléshez kapcsolt értelmezés szerint Hunyadi életét a kereszt mentette meg. A történetet Thuróczi és Bonfini az ún. 2. rigómezei csata (1448) után beszéli el. Nádasi változata Bonfini elbeszéléséhez áll közel.¹¹¹ A második történet a honfoglaláshoz fűződik. A *Chronica Ungarorum*-ból átvett elbeszélés szerint, amit Nádasi a szentháromsághoz kapcsolt, Árpád látva a föld jóságát, melyre megérkeztek, kürtjét megtöltötte folyóvízzel és a mennynek áldozta, a magyarok pedig Isten nevét háromszor kiáltották. Most – folytatja Nádasi – Isten neve megromlott, „Deus” helyett „Dees”-nek (a.m. elmegy, elhagy) mondják, majd felszólít a „Deus” név háromszori mondasára áldás formájában.¹¹² A harmadik példa Buda 1541-es esellel történt elfoglalásának közismert története. Ennek sajátossága, hogy Nádasi nem magyar történeti forrásból, hanem Surius nyomán idézi, s a benne szereplő gyermek királyfi motívuma alapján a gyermek Jézus tiszteletével hozza összefüggésbe.¹¹³ Az utóbbi példák egyben mutatják, hogy Nádasi következetesen aktualizálta, átértelmezte a történeti eseményeket és a hozzájuk fűződő elbeszéléseket.

A szövegahagyományozódás tartalmi jellemzői

Az elbeszélések tartalmi sajátosságait abban összegezhetjük, hogy bár Nádasi műveltsége messze túlnőtt az iskolai tudásanyagon, a széles témakínálatot változatossága mellett is bizonyos egyoldalságok jellemzik. Egyaránt nagy számban találhatók nála antik és bibliai históriák, filozófusok jeles mondásaihoz kapcsolt történetek, a középkor, a reneszánsz és a barokk mindennapi életéből, a profán és az egyházi történelemből vett események, életrajzi epizódok, európai, tengerentúli és magyar történeti vonatkozású elbeszélések, egyházi nézőpontja azonban aránylag ritkán fordul kifejezetten világi témakörök felé. A világi tárgyú történetekkel szemben túlsúlyban vannak a vallásos tárgyú elbeszélések, látomások, legendák, mirákulumok, s a történelemből és az antik mitológiából származó példák is többnyire vallási kontextusban és értelmezéssel jelennek meg. A történetek értelmezési keretét morális, teológiai tételek jelölik ki. Az elbeszélésanyag összetétele jelentősen eltér a XVI–XVII. századi prédikációk szépirodalmi részeitől. Ennek fő oka az, hogy a meditáció

109 *Annua eremus* 1678, 62–63, nr. 307. – Vö. Borzsák: i. m. 451, 517–518.

110 *Annus crucifixi* 1650, 454–455.

111 Uo. 177–178. – Johannes de Thwroc: *Chronica Hungarorum*. Brunensi 1488, r7/a. – Antonius Bonfini: *Rerum Ungaricarum Decades Quatuor*. Basileae 1568, Dec. III. lib. VII. p. 499.

112 *Annus SSS. Trinitatis* 1650, 145–146. – *Chronica Ungarorum*. Budae 1473, cap. 2. p. 21–22.

113 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 332, nr. 7.

műfajába nem fért annyi és oly módon kidolgozott világi elem, mint a prédikációba. A témák arányának időbeli változásáról megállapítható, hogy kezdetben a történetek túlnyomó része önmagában is vallási témájú, majd a vallási tematika továbbra is meglevő túlsúlya mellett a korábbinál nagyobb mértékben jelennek meg a világi tárgyú elbeszélések, ami mutatja az elbeszélésanyag lassú elvilágiasodási folyamatát.

Egy másik alapvető sajátosság a középkori elbeszélésanyag hosszú utóéletét tanúsító és a színhagyományhoz közel álló motívumokat tartalmazó epikumok, nemzetközi vándormotívumok magas aránya. A kortárs és közelmúltbeli történetekben is túlsúlyban vannak a hagyományos elbeszélő motívumok és tartalmak, s előadásuk ugyanabban a retorikai keretben, azonos szabályok szerint megy végbe, mint az antikvitásból és a középkorból származó elbeszéléseké. Hozzávetőleges becslés szerint Nádasi történeteinek mintegy harmad része megtalálható a katalogizált középkori és reformáció korabeli katolikus, illetőleg protestáns exemplumanyagban, s ez az arány a további vizsgálatok nyomán valószínűleg emelkedni fog.

Az egyetemes egyháztörténeti témájú exemplumok mellett meghatározó a hatalmas nemzetközi jezsuita témakincs felhasználása, ami közvetlenül összefügg Nádasi rendtörténeti munkásságával. Kivétel nélkül megtalálhatók a jezsuita rendtörténeti irodalom új elbeszéléstípusai: a szentéletű, vértanú jezsuiták, kongregációs tagok többnyire pontosan datált és lokalizált történetei, csodás élményei, az új szentek legendái, a missziós tudósítások, valamint a krónika- és mondaszerű elbeszélések. Mindezekben ismételten megjelennek a jezsuita aszketikus gyakorlatok alapfogalmai: az önmegismerés, a bűnök legyőzése, az emberi akarat összehangolása Isten akaratával, a test és a világ megvetése, valamint a halálra való előkészület. A missziós történetekben elsősorban a téritést végző jezsuiták erényeit, aszketikus életmódját állítja előtérbe. A missziós környezetet, a negatív missziós tapasztalatokat csak ritkán részletezi. Aránylag kevés figyelmet mutat a keleti, dél-amerikai stb. motívumok iránt, s csak részben elégit ki a távoli egzotikumok iránti korabeli érdeklődést.

Kora vallási feszültségei erősen tompított formában jelennek meg az elbeszélésekben, s a történeti valóságot többnyire alárendeli a didaktikus célkitűzésnek. Nádasi megközelítésmódját vallási türelem jellemzi, s nyíltan protestánsellenes tárgyú történetek nem találhatók. Agresszív téritő szándéka nincs, az ellenreformáció harcos törekvéseit csak távolról szemléli, s elsősorban a könyvben, a történetek hatásában bízik. A másvallásúak hitbéli „tévedéseit” csupán közvetve bírálja, s a protestánsok üldözésének áldozatul esett rendtársait mint erényes jezsuitákat mutatja be. A vallási tárgyú történeteknél mennyiségileg és a kidolgozottság alapján két típus emelkedik ki. Az egyik az ún. „szentpáli” típus, melybe a gonosz vagy bűnös emberek, „nagy bűnbánók” megtéréstörténetei tartoznak. Ezek elsősorban a bűnök ellen irányulnak, s többnyire rendkívüli, az átlagosnál nagyobb bűn vagy gonoszított segítségével mutatják meg az embernek a változás lehetőségét. A másik típus az előző ellentéte: itt többnyire olyan szentek, nők, jezsuiták és egyszerű világi emberek állnak a középpontban, akik egész életükben erényesen éltek, s ezzel elnyerték méltó jutalmukat. A fő cél itt az erkölcsi tanulságot kínáló pozitív példa, az egyetlen helyesnek tartott életmód bemutatása, az erény dicsőítése. A két típus aránya a művekben változik, s úgy ítéljük meg, hogy az első típust Nádasi jobban kedvelte korai alkotói korszakában, majd az 1650-es évektől elsősorban rendtörténeti munkássága és a központi

rendi megbízás hatására észrevehetően megnő a második típusba tartozó elbeszélések jelentősége. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a negatív szerepminták viszonylag alacsony aránya az egész életműben, ami a gyermek olvasót is figyelembevevő pedagógiai megfontolással magyarázható.

Míg a protestáns prédikátorok exemplumai a XVII. század második felében növekvő mértékben nemzeti színezetet öltenek,¹¹⁴ Nádasinál ilyen tendenciát nem lehet megállapítani. A magyar vonatkozású elbeszélések bár folyamatosan jelen vannak az egész életműben, sem számuk, sem kidolgozottságuk alapján nem emelkednek ki a más országokhoz, népekhez fűződő történetek közül. Ennek okát az alapvetően nemzetközi jezsuita szemléletmód következetes érvényesítése mellett abban látjuk, hogy Nádas életműve nagyobbik részét hazájától elszakítva hozta létre. Ugyanezzel magyarázható, hogy a korabeli magyar valóság egyik meghatározó eleme, a török jelenlét és fenyegetés is csak viszonylag ritkán, az arab, mór, kínai stb. problémákkal egy szinten szerepel az elbeszéléstémák között. Általában kedveli a különleges helyzeteket, a motivikus szélsőségeket, melyek fő szerepe az érdeklődés felkeltése és a figyelem ébrentartása az olvasóban. Az életrajzi, hagiográfiai történetek nagy számával szemben föltűnő az önéletrajzi elbeszélés típusának teljes mellőzése, s hogy Nádas önmagát mint a közölt történetek szereplőjét vagy szemtanúját sem szerepelteti. A személyes életrajzi elem néhány elszórt önéletrajzi utalásra korlátozódik.¹¹⁵ Ennek magyarázata részben Nádas befelé forduló személyisége, részben tudatos szerzői törekvése, hogy csak *mások* által hitelesített történeteket közöljön. Ugyancsak szembevetendő a kimondottan humoros, nevetésre ösztönző történetek hiánya, s hogy a nevetés, a tréfa önállóan nem jelenik meg. Nádas az eredetileg tréfás történeteket is átformálta, és integrálta a vallási, morális tanításba. A nevetés motívuma többnyire negatív személyeknél fordul elő, míg pozitív alakjai legfeljebb mosolyognak. Ez a sajátosság megfelel a középkori vallási elvárásnak, amely szerint a nevetés elsősorban a komolytalanság, a bűn, az ördög kísérője, míg a mosoly a szentek attribútuma.

Funkciók

Nádas exemplumhasználatának eszmei alapja vallási meggyőződésének alárendelt történelemfelfogása. Ennek fő jellemzője, hogy a történelem azonosságát előnyben részesítette az egyedivel, összehasonlíthatatlannal szemben, s hitt az emberi történelem megismételhetőségében. Bár nagyrészt történetileg áthagyományozott forrásanyagot használt, nem a történetiség érdekelte, hanem az egyéni élettapasztalat üdvtörténeti dimenziója, illetőleg az időfölkötti, az örökkévaló, az isteni igazság megnyilvánulása a történelemben. A történelemnek ez a lényegében az antikvitástól a XVIII. századig érvényes felfogása összekapcsolódik az augustinusi teremtfogalommal, amely szerint a történelem a teremtés része, s minden

114 Győri L. János: *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban*. In: *Toposok és exemplumok* i. m. 157–170. itt: 157.

115 Így pl. „Bononiae ab anno 1614. (qui mihi natalis fuit) ...” *Mons myrrhae* 1675, 179.

ismeret és tevékenység célja az isteni igazság megismerése.¹¹⁶ Ebből fakad Nádasi történelemfelfogásának alapvetően erkölcsi, pragmatikus jellege: a szövegkezelés végső irányítója, kötelező érvényű kritériuma az erkölcsi haszon és az isteni igazság. Ezzel igazolja a szövegek és auktorkor szabad kezelését, alakítását, valamint a történelem és az üdvtörténet eseményeinek tipológiai, spirituális, morális értelmezését. Az élet végső célja a világtól való sztoikus, aszketikus elfordulás, a magányos meditáció, amely lehetővé teszi a felemelkedést az örökkévalósághoz.

Az exemplumhasználat módszertani alapjait Nádasi a jezsuita retorikaoktatás során sajátította el. A retorikai eljárásokat meghatározó elvek közül a topikus funkcionálisizmust és utilitarizmust emeljük ki, melyek alkalmazása a kora újkorban, azon belül alighanem a jezsuita szerzőknél terjedt el a legnagyobb mértékben. A tanulságos példák és a témák katalógusának összekapcsolása egyre mechanikusabbá vált, s a különböző műfajok, tekintélyi hivatkozások és életrajzi részletek kompilatív halmozása, szinkretikus kombinációja lett meghatározó.¹¹⁷ A szövegek kiválasztása, a tartalom elrendezése, kommentálása, prezentálása és alakítása a közlésmód nyelvi szerkezetét és a használati funkciókat egyaránt meghatározta, az elképzelt olvasói perspektívát a szövegek előre rögzítették. Nádasinál számos kortársához hasonlóan két formátörténeti hagyomány találkozott: a konkrét személyekhez kapcsolódó példák, események említése exemplum funkcióban antik retorikai minták követésére utal, míg az anoním példák, elbeszélő történetek alkalmazása a középkori homiletika exemplumhasználatának hatását tükrözi. Ez a kettősség magyarázza, hogy művei hatástörténeti szempontból valódi thesaurus exemplorum-ok, históriák tárházai, amelyek tág lehetőséget kínáltak a további irodalmi felhasználásra.

Nádasi exemplumhasználatának sajátosságai, az exemplum szövegszervező funkciói közül első helyen áll a tömörítés, a különböző redukciós eljárások változatos alkalmazása. A történetek rövidülése, az elbeszélő magra történő redukciója a XVII. században általános jelenség, amely együtt jár a már a későközépkorban sűrűn alkalmazott példaláncok, a redukált, halmozott és kombinált exemplum sorozatok létrehozásával.¹¹⁸ Ezzel párhuzamosan jelentősen megnövekszik az idézetek, hivatkozások és egyéb említések szerepe, míg a moralizáció gyakran elmarad. A változás oka egyrészt az elmélkedő olvasásra, meditációra szánt műfaji keret, másrészt a szerzői törekvés, amely minél „tudósabb” formában, minél szélesebb választékot akart kínálni az olvasónak. Az exemplumok halmozásának háttérben az amplifikáció elve, illetőleg az „ismétlődések esztétikumai” áll: az az elképzelés, amely a példák sokaságával, mennyiségével is hatást akart elérni. A rendezetlen sokféleségnek szánt szórakoztató szerep különösen akkor tűnik szembe, amikor az önálló szerkezeti egységeket és bennük az exemplumokat Nádasi nem egy átfogó vezérgondolat, hanem téma szerint sorakoztatja fel. A példahalmozás egyben jól mutatja az exemplum pszeudotopikus jelentését.¹¹⁹

Az exemplumsorozatok Nádasi többféleképpen építette fel. A láncszerkezeten belül gyakori az exemplumok sorolása, halmozása és egymásba kapcsolása a különféle átkötési

116 Vö. Moos: i. m. 517.

117 Uo. 345.

118 Győri: i. m. 161–162. – Dömötör: *A Gesta Romanorum történetei* i. m. 121–122.

119 Vö. Moos: i. m. 428–430.

lehetőségekkel, valamint a jól szétválasztott exemplumok ciklikus egymás mellé rendelése egy gondolatkörben. Kedvelte a kronologikus szerkesztést, a variáló ismétlést, a tartalmi és a retorikai fokozást, valamint hogy a kánoni szövegeket mint legfőbb bizonyítékot a sor végére helyezte. A példák megszokozásával a felkínált modell hitelességét kívánta növelni. Látni kell azt is, hogy amikor rövid fejezetekre, képsorokra oszt, erényeket mutat be az életút példaszerű epizódjaival, különleges providenciákat, bibliai és patrisztikus idézeteket közöl vagy analógiákat vonultat fel a főszereplő és a világ erényei vagy hiúságai között, lényegében a hagiográfia jól bevált narratív konvencióit alkalmazza. Ezzel párhuzamosan a történetek összeállításában következetesen érvényesítette az „érzékek használatának” és az érzelmi azonosulás felkeltésének ignáci technikáját. Általában figyelembe vette a példa, a benne szereplő személy ismertségét, tekintélyét. Gyakran alkalmazta az *exemplum impar* retorikai eszközét, amikor különböző forrásból, időből vagy kultúrából származó, eltérő társadalmi körhöz tartozó személyekről szóló példákat kapcsolt össze.¹²⁰ Viszonylag ritka az ellentétes értelmű, alternatív cselekvési lehetőségeket bemutató exemplumok dualisztikus szembeállításai, valamint a gondolatot vagy szövegrészt indító exemplum részekre bontása és az ehhez való visszatérés.¹²¹ Ezzel szemben nagyon gyakoriak a rövid említések, utalások, célzások, ami egyrészt jelzi az exemplum és a hasonlat egymásbaesését. Másfelől az alluzív exemplumkezelés mögött az adott példa ismertségének feltételezése áll. Nádas nemcsak a bibliai, hanem a kevésbé ismert antik történeteket is gyakran így idézte. Ez megerősíti a korábbi megállapítást, hogy munkáit elsősorban a magasabb műveltségű közönségnek szánta.

Gyakran előfordul, hogy nem sajátosan vallási témához bibliai vagy más vallási jellegű példát kapcsol, illetőleg, hogy egy vallási téma kifejtésében antik vagy más, nem kifejezetten vallási példákat is felhasznál. A bibliai példákat meghatározott értelmezési keretek között, különösen változatos módon alkalmazza. Előfordul, hogy az üdvtörténeti igazságokat is exemplummá redukálja, s a bibliai és az egyéb példák kicserélhetők. A bibliai példákat, hasonlatokat magától értetődő természetességgel saját korára alkalmazza. Krisztus, Mária és a szentek Nádas számára kikezdetetlen, kétségbevonhatatlan és kötelező érvényű történeti példák, örök jelképek és útmutatók, az erény megtestesítői. Többnyire hasonló felfogásban szerepelteti a jeles jezsuitákat is.

Az idézeteket néha úgy alkalmazza, hogy azok tekintélyes személyek konkrét történeti helyzetben elhangzott kijelentéseként jelennek meg. Előfordul, hogy antik művek irodalmi figuráit szerzőként szóltatja meg, s a valódi szerző nevét elhallgatja. A szellemes mondásokat (*dicta*, *captationes*), apophtegákat rendszerint a tulajdonképpeni exemplumba ágyazva, narratív keretben adja elő. Ezek a mondások gyakran mint az elbeszélések, exemplumok előadásának alapjai és ösztönzői jelennek meg, s mutatják a szerző törekvését az *exempla virtutis* és az *exempla auctorum* összeolvasztására. A homiletikai exemplumhagyományban kedvelt anonimitás (*quidam*, *aliqui*) együtt van jelen a szereplők gyakori megnevezésével. További retorikai eszköze, hogy „rég nagy neveket” (*magna*

120 Vö. Moos: i. m. 457.

121 Vö. Gábor Csilla: *Káldi György exemplumai*. In: *Toposzok és exemplumok* i. m. 145–155. itt: 146–148.

nomina antiquitatis) hitelesítő toposzként említi, a történeti figurákat mint jelenben élőket mutatja be, illetőleg csodás elemeket tartalmazó, ismert történeteket a kontextussal aktualizál és hitelesít. A történeti és a fiktív valóság összemosódását mutatja, hogy rendszerint nem tényekre, hanem szerzőkre hivatkozik, s ugyanaz az elbeszélő motívum különböző személyekhez egyaránt hozzákapsolódik. A mindennapi életből és a természetből merített példák száma viszonylag kevés, többször előfordul viszont egy képi motívum vagy embléma exemplum értékű használata allegorizáló magyarázattal.¹²²

A jelenhez kapcsolódó és közelmúltbeli példák aránya magas, a különböző művekben 30–50 % között változik. A bűnöket megnevező, elriasztó célzatú negatív példánál jobban kedvelte a követésre méltó morális példát felmutató exemplumokat. Míg a középkorban és a reneszánsz idején bátran alkalmazták az előbbieket is,¹²³ Nádasí számos XVII. századi szerzővel együtt nem bízott a hatásukban. Ugyanígy viszonylag ritkán alkalmazza a rejtett kritikát, bírálatot tartalmazó exemplumot. Fontos vonás, hogy hiányzik az exemplumok vita keretében, érveként, a cáfolat és bizonyítás eszközeként való használata, az egymásnak ellentmondó tekintélyek, idézetek, példák szembeállítás a controversia-retorika szabályai szerint. Ugyanígy nem kedvelte a kétélű, többféleképpen értelmezhető exemplumokat, s ugyanarról az eseményről egymásnak ellentmondó történeteket sem idéz. Sokkal inkább jellemző, hogy kerül a vitát és a konfliktust, azonos irányba mutató exemplumokat sorakoztat fel, egyértelműsége törekszik és egy irányba tereli a figyelmet. Amikor ugyanahhoz az exemplumhoz más-más kontextusban eltérő morális értelmezés kapcsolódik, ezek az értelmezések nem keresztezik, zavarják vagy kioltják, hanem átfedik vagy erősítik egymást. Exemplumait megkérdőjelezhetetlennek szánja, s hiányzik nála a patrisztikus alapokon nyugvó skolasztikus hermeneutika egyik sajátossága, a szövegek többértelműségének felmutatása.¹²⁴ Egyértelműsége törekvését mutatja az is, hogy az exemplumok túlnyomó többségét maga értelmezi, s ha magában a példában nincs értelmezés, a kontextussal értelmez. Ezzel erősen korlátozza mind az exemplum, mind az olvasó önállóságát.

Formai szempontból az elsődleges és a beágyazott szövegek viszonyának három fő típusát tudjuk megkülönböztetni. A pálya elején az exemplumok nagymértékben önállóak, saját súlyuk van, külön szövegegyeséget alkotnak, melyhez járulékos elemek kapcsolódhatnak. Az 1640-es évek végén megjelenik egy átmeneti típus, melyre az azonos szerkezeti keretben, egymástól elkülönítve elhelyezett, de közös morális értelmezéssel összekapcsolt exemplumok használata jellemző. Az 1660-as évektől kezdve a szövegegyeségek egyre gyakrabban egy gondolat köré csoportosított, azonos irányba mutató, különböző részletességgel előadott exemplumokból épülnek fel. Az exemplumok közül egy általában jobban kidolgozott, a többi csupán utalás, említés formában jelenik meg.

A vizsgálat igazolni látszik a feltevést, hogy az eleve kizárólag olvasmánynak szánt aszketikus, meditációs irodalom legalább olyan jó alkalom az exemplum típusainak, használatának és funkcióinak bemutatására, mint az elmondott, előadásra vagy olvasásra írt prédikáció. A két műfaj eltérő lehetőségeket kínál, s különbözőképpen befolyásolta az

122 Vö. uo. 151.

123 Moos: i. m. 187.

124 Moos: i. m. 365.

exemplum használatát. A prédikáció tág teret nyújtott a részletes kifejtésre, s a rövidebb formák gazdag változatosságának alkalmazása nem volt elsődleges követelmény. Ezzel szemben a meditációs irodalomban a különféle típusok, használati módok és funkciók széles skálája megfigyelhető, míg az irodalmi kidolgozás nem volt nélkülözhetetlen feltétel.

Nádasi exemplumhasználatát alapvetően meghatározza a tartalmi és retorikai kontextualitás, valamint az „*A* leírja, hogy *B* tanúsítja, mit csinált *C*” típusú elbeszélő perspektíva következetes alkalmazása. Exemplumkezelése egyszerre témacentrikus és a kontextustól függ, ami az antikvitástól kezdve a középkoron át az újkorig általános gyakorlatnak tekinthető.¹²⁵ Az exemplumot egyszerre alkalmazza a két alapvető funkcióban: mint pedagógiai célú elbeszélést, induktív segítséget a kevésbé művelteknek és mint rövidített utalást, metaforikus, allegorikus rájátszást a művelt olvasónak. Az elbeszélések egyik részében a téma önmagában is mutatja a szöveg ideológiai funkcióját, másik részében az elbeszélésbe szőtt vagy a kontextusban elhelyezett nem narratív kommentárok utalnak erre. A három szövegtípus szoros kapcsolatban áll egymással, s a valóság azonos felfogását közvetíti.

Kecskeméti Gábor meggyőzően bemutatta, hogy az exemplum tartalmi, különféle normákat közvetítő funkcióinak összetétele és fontossági sorrendje szerzőnként különbözik.¹²⁶ A XVII. századi történelmi exemplumok hasznáról vallott nézetek elemzése alapján a következő sorrendet állapította meg: 1. pietas, 2. voluptas, 3. dignitas, 4. eloquentia, 5. prudentia. Általánosító következtetése szerint a XVII. század folyamán a gyakorlati funkciók köre bővül, míg a pietas szerepe a normaközvetítésben fokozatosan visszaszorul.¹²⁷

Nádasi exemplumai alapján egy ettől némileg különböző, s valamivel differenciáltabb funkciósort állapíthatunk meg. A különböző tartalmi funkciók többnyire párhuzamosan vannak jelen, eltérő hangsúlyt kapnak, szorosan egymásba kapcsolódnak, s a szövegeket többféle tartalmi funkció figyelembevételével szerkesztették. Szembetűnő az erkölcsi épülés, a morális tanítás mint elsődleges funkció meghatározó szerepe. Ehhez hangsúlyosan kapcsolódik a középkori exemplum jellegzetes sajátossága, az örök üdvösség keresésének eszméje és más alapvető vallási, teológiai tartalmak közvetítése.¹²⁸ A példák mint mnemotechnikai segédletek megkönnyítik a közvetített vallási tudásanyag rögzítését az emlékezetben.¹²⁹ Az exemplum metonímiája Nádasinál az „*incitamentum virtutis*”,¹³⁰ s exemplumaiban központi helyet foglalnak el a különféle erkölcsi és az isteni erények. Az exemplum elsősorban elmélkedési tárgy, s fontos feladata a devóciónak mint elsődleges foglalkozásnak a bemutatása és az erre való ösztönzés. A megtéréstörténetek egy része jelzi az ellenreformáció célkitűzéseinek figyelembevételét, nyíltan protestánsellenes exem-

125 Bal: i. m. 104. – Moos: i. m. 349.

126 Kecskeméti Gábor: *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*. In: *Toposzok és exemplumok* i. m. 73–89.

127 Kecskeméti: i. m. 83.

128 Vö. Gábor: i. m. 153.

129 Vö. Herbert Vossebrecher: *Die Bildungs- und Erziehungsmethoden der deutschen Jesuiten in Katechese und Gottesdienst des 16. Jahrhunderts*. In: *Beiträge zu Didaktik und Erziehungswissenschaft*. Hg. Josef Tymister. Paderborn 1971, 181–188. itt: 184–185.

130 Vö. Moos: i. m. 197–198.

plumot azonban nem találunk. Fontos funkció a mindennapi életben hasznosítható gyakorlati tanácsok közvetítése, a különböző élethelyzetek modellálása és az ezekben való döntés elősegítése. A társadalmi problémák Nádasit kevésbé érdekelték, s a világi bölcsesség szerepe is másodlagos.

Az exemplum társadalmi funkciói között jelentős helyet foglal el az emberi magatartás szabályozása narratív eszközökkel, a katolikus erkölcsstan szempontjaihoz igazodó társadalomszemlélet, emberkép és egyházfelfogás közvetítése, ezek igazolása, megerősítése, valamint az ezekkel ellentétes normák és értékek visszaszorítása.¹³¹ A történetek a valóság meghatározott értelmezését közvetítik, s feladatuk, hogy az olvasót előkészítsék ezeknek az értelmezéseknek és elképzeléseknek az elfogadására.¹³² A példaanyag egyértelműbbé, világosabbá és elevenebbé teszi a mondanivalót, leköti a figyelmet, szórakoztat, s a közelmúlttal kapcsolatos történetek egy természetes kíváncsiságot, újdonságigényt is kielégítenek a korabeli események iránt. A kevésbé ismert, ritkábban használt, különleges exemplumok feltárják a szerző olvasottságát, tudós műveltségét. A különféle mutatók, mutatórendszerek tanúsága szerint Nádasí exemplumait irodalmi, prédikációbeli felhasználásra is szánta, ami előre jelzi a példaanyag szerepét az ékesszólás fejlesztésében.

131 Rudolf Schenda: *Die protestantisch-katholische Legendenpolemik im 16. Jahrhundert*. Archiv für Kulturgeschichte 52 (1970), 28–48.

132 Dietz-Rüdiger Moser: *Intentionalität und Rezeption katechetischer Volkserzählungen*. In: *Direkte Kommunikation und Massenkommunikation. Referate und Diskussionsprotokolle des 20. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Weingarten*. Hg. Hermann Bausinger – Elfriede Moser-Rath. Tübingen 1976. 65–74.

6. Nyelv, stílus, retorikai eszköztár

Az elemzés egyik alapkérdése az volt, hogy a vizsgált nyelvi-irodalmi megnyilvánulások milyen szerepet játszottak a társadalmi kommunikációban. A funkciók körének meghatározásakor elsődlegesnek kell tekintenünk a művek nyelvi és stílusbeli megformáltságának, retorizáltságának, esztétikai minőségének problémáját, még akkor is, ha a szövegek esztétikai tartalma ma már nem vagy csak nehezen aktualizálható. Egy olyan retorika-meghatározást veszünk alapul, amely az elméletet és gyakorlatot, az írásbeliséget és szóbeliséget egyaránt átfogja, s lényegében azonos az eloquentia korabeli jelentéstartalmával.¹ E felfogás szerint a retorika nemcsak irodalmi elmélet, hanem művelődési diszciplína, s a szorosabb értelemben vett költői gyakorlat mellett retorikai szempontból figyelmet érdemelnek a nem klasszikus stílustendenciák, az ún. „népszerű” szövegek, valamint az irodalom szóbelisége és írásbelisége közti kapcsolatok is.² A retorikai szövegelőállítás folyamatát az általános cselekvésemélet keretében értelmezzük.³ Először a XVI–XVII. századi jezsuita retorikai programok, az irodalmi formakultúra iskolabeli és a különböző retorikai modellek általi közvetítésének egy szeletét vesszük szemügyre, majd azt vizsgáljuk, mi és hogyan valósult meg ebből Nádasí műveiben.

Jezsuita retorikai hagyományok

A többször idézett és megerősített megfigyelés, mely szerint a XVII. század klasszikus retorikaelmélete lényegében egységes szubsztrátum, s a felekezeti különbségek másodlagosak,⁴ nem zárja ki a retorika- és eloquentia-koncepció történetének felekezeti, rendi szempontokra is tekintő vizsgálatát. E megközelítés eredményességét Wilfried Barner, Marc Fumaroli, Barbara Bauer és mások kutatásai kellőképpen bizonyították,⁵ alkalmazása

1 Barner: *Barockrhetorik* i. m. 450–455.

2 Vö. Brauneck: i. m. 458.

3 Manfred Beetz: *Rhetorisches Textherstellen als Problemlösen. Ansätze zu einer linguistisch orientierten Rekonstruktion von Rhetorikern des 17. und 18. Jahrhunderts*. In: *Rhetorik*. Hg. Josef Kopperschmidt. Bd. I: *Rhetorik als Texttheorie*. Darmstadt 1990, 155–193. itt: 159.

4 Barner: i. m. 338.

5 Barner: i. m. 321–366. – Marc Fumaroli: *Une épopée rhétorique jésuite à Limoges en 1650*. In: *Le Limousin au XVIIIe siècle. Colloque, Limoges 1976*. Trav. M. U. E. R. Limoges 1979 (numéro spécial), 13–32. – Uő: *Définition et description: scolastique et rhétorique chez les Jésuites des XVIe et XVIIe siècles*. Travaux de linguistique et de littérature 18 (1980), n° 2,

éppen a másod- és harmadrendű szerzőknél kézenfekvő. A különböző szempontú kutatások megegyeznek abban, hogy az antik, humanista és barokk retorikák igénybevételén túl a jezsuiták a XVII. század közepéig jelentős szerepet játszottak a retorika- és irodalomelméletben.⁶ A jezsuita oktatásban a retorikai és poétikai képzés elválaszthatatlanul összekapcsolódott az eloquentia perfecta, illetőleg a „miles rhetoricus et poeticus” megvalósítása érdekében. A poesis az eloquentia részterülete volt, s elvileg ugyanazokkal az eszközökkel gyakorolták, mint az oratoriát. A latin előbeszéd és az írásos kidolgozás egyaránt fontos volt, az elsőbbséget a latin szóbeliség kapta.⁷

Egyetértés látszik kialakulni a kutatásban a jezsuita retorikaoktatás humanista alapjáról, a humanizmus instrumentalizálásáról az ellenreformáció céljainak érdekében, s arról is, hogy a jezsuita retorikaképzésben jelentős szerepet játszottak az önmegfigyelés és önuralom napi gyakorlatai.⁸ Amint a képzőművészetben, úgy az irodalomban sem lehet egyszerűen „jeszuita stílusról” beszélni, s közvetlen jezsuita befolyást feltételezni a stílus és a retorika történetében. A jezsuiták bizonyos keretek között tág teret engedtek az egyéni elképzeléseknek, nem törekedtek egységes stílus kialakítására és számos különböző lehetőséget megvalósítottak. A jezsuita irodalomban ugyanúgy, mint a képzőművészetben a művészzel, az elméleti megismeréssel szemben a gyakorlati szempontok és szükségletek álltak előtérben, az alkotásokat elsődlegesen nem a stilisztikai retorikai elvek és modellek figyelembevétele, hanem a használati érték határozta meg.⁹ Az alkalmazott stíluselemeket és retorikai technikákat a különböző műfajokban nem tudatos stílussteremtő törekvések, hanem tartalmi, társadalmi és pasztorációs igények, a közös stratégia és spiritualitás, valamint a jezsuita alkotók nagyfokú mozgékonyasága és mintakövetési hajlandósága befolyásolták, ami aztán a stílus és az irodalmi kifejezési formák bizonyos egységét is biztosította.

A XVII. század második évtizedétől a jezsuita retorikaoktatásban új tendenciák jelentek meg: a klasszikus ideálok háttérbe szorultak, a hangsúly a szóbeliségről eltolódott az írásbeliség és a különféle használati formák felé. Ezzel egyidőben a Jézustársaság felső vezetése nagy erőfeszítéseket tett, hogy megakadályozza az ún. stylus peregrinus (vagy Lipsianus) térhódítását a tradicionális Cicero-imitációval szemben. A különböző kongregációs akták a *Ratio studiorum* végrehajtása és a humaniorák oktatása kapcsán 1597-től kezdve ismételtelen tiltották a stylus peregrinus használatát – a gyakorlatban kevés ered-

37–48. – Uő: *L'Age de l'éloquence* i. m. – Uő: *Rhétorique, dramaturgie et spiritualité: Pierre Corneille et Claude Delidél, S. J.* In: *Mélanges offerts à Georges Couton*. Lyon 1981. 271–287.

– Uő: *Héroës et orateurs Rhétorique et dramaturgie cornéliennes*. Genève 1990. 63–208. – Bauer: i. m. – Debora Shuger: *Sacred Rhetoric in the Renaissance*. In: *Renaissance-Rhetoric/Renaissance Rhetoric*. Hg./Ed. Heinrich F. Plett. Berlin–New York 1993. 121–142.

6 Bacheleitner: i. m. 148.

7 Barner: i. m. 339. 363–374. – Georg Mertz: *Über Stellung und Betrieb der Rhetorik in den Schulen der Jesuiten, mit besonderer Berücksichtigung der Abhängigkeit von Auctor ad Herennium*. Diss. Erlangen 1897.

8 Uo. 327–332. – Marc Fumaroli: *Aspects de l'humanisme jésuite au début du XVIIe siècle*. Revue des Sciences Humaines, Université de Lille–III 40 (1975), n° 158, 245–293.

9 Vő. Bitskey: *Humanista erudició* i. m. 168. – Bauer: i. m. 163. – *The Baroque Art* i. m. 2–9.

ménnyel. A század közepén fellendült az argutia-mozgalom, az azonban máig vitatott, hogy ez mennyiben tekinthető a rend saját irodalmi profiljának.¹⁰ Ezzel párhuzamosan fennmaradtak a korábbi tendenciák, reklaszicizáló törekvések jelentkeztek, s megfigyelhető a különböző stílusideálok ellentétes irányú fejlődése. A Jézustársaság irodalmi termelésében a XVII. század végére sem alakult ki a stílus egységes szabályozása, s a széles rétegeknek szánt jezsuita használati irodalomban még a XVIII. században sem fedezhető fel a rend „művészi” irodalmának hatása, amely mindig lépést tartott a modern irodalmi áramlatokkal.¹¹

A jezsuita eposzok, panegirikus költemények és a jezsuita színjáték stíluselőképeiről jóval többet tudunk,¹² mint a használati irodalom retorikai modelljeiről és eszköztáráról. Ennek egyik oka az, hogy stilisztikai, retorikai szempontból ez az irodalom első pillantásra jóval kevésbé „látványos”, kevésbé reprezentatív az említett műfajoknál. Másfelől az előszavak, ajánlások itt nem adnak tág lehetőséget a stilisztikai, retorikai megjegyzésekre, szemben például a prédikációgyűjteményekkel és a prédikációelméleti művekkel.¹³ Amikor azokat a munkákat keressük, amelyek befolyásolhatták Nádasi retorikai elveit, néhány elszórt megjegyzésen túl kizárólag a művekben említett szerzők munkásságának retorikai vonatkozásaira és a megvalósított retorikai gyakorlatra támaszkodhatunk. Az eddigi vizsgálat azt mutatta, hogy Nádasi mérsékeltlen alkalmazta a különféle retorikai eszközöket, s a „stylus inflatus”-szal szemben a rövideiséget, a „stylus planus”-t („stylus asceticus”-t) részesítette előnyben. Abból indultunk ki, hogy ezek az általunk ismert jezsuita retorikai irodalomban nem szereplő kifejezések egy eddig el nem különített, önállóan nem vizsgált stílusprogramot takarnak, s hogy ez a program a bevett retorikai fogalomtárban valahol a stylus humilis közelében helyezkedik el, annak speciális, elsősorban a jezsuita aszketikus, meditációs irodalomban alkalmazott változata. A továbbiakban tehát a sermo humilis és a rhetorica caelestis ideáljának kialakulását, térhódítását követjük nyomon a jezsuita retorikai irodalomban és az ide vonható más művekben, s közben figyelünk a kompilációs technika retorikai hagyományaira.

-
- 10 Mon. paed. VII, 361, 392, 411, 416, 417, 424, 430–432, 548. – Andrea Battistini: *I manuali di retorica dei Gesuiti*. In: *La „Ratio studiorum”. Modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento*, a cura di Gian Paolo Brizzi. Roma 1981, 77–120. – Henry F. Fullenwider: *Die Rezeption der jesuitischen argutia-Bewegung bei Weise und Morhof*. In: *Europäische Barockrezeption* i. m. 229–238.
- 11 Barner: i. m. 356–359. – Peter Schwind: *Schwulst-Stil. Historische Grundlagen von Produktion und Rezeption manieristischer Sprachformen in Deutschland 1624–1738*. Bonn 1977, 174.
- 12 Fumaroli: *L'Age de l'éloquence* i. m. 164–166. – Szörényi: *Hunok és jezsuiták* i. m.
- 13 Vö. Bitskey: i. m. 48–52. – Bartók István: Medgyesi Pál: *Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika*. ItK 1981, 1–26. – Uő: *Két XVII. századi magyar retorika*. Martonfalvi György: *Ars concionandi Amesianae. Szilágyi Tönkö Márton: Biga pastoralis*. ItK 1983, 447–462. – Uő: *Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága*. In: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest 1985, 28–30. – Uő: *Grammatikai, logikai és retorikai irodalom Magyarországon 1630–1700 között. Fejezetek egy készülő kritikatörténeti monográfiából*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Budapest 1993, 127, 198.

A XVII. századi francia jezsuita retorikai rendszerek nagyszabású elemzésének egyik fő tanulsága, hogy egy nyelvterületen és időszakon belül is számos különféle jezsuita retorika-felfogás élt párhuzamosan egymás mellett. A jezsuita retorika fő jellemzője, hogy kezdettől fogva eklektikus, s helyesebb, ha jezsuita retorika helyett jezsuita retorikákról beszélünk. E sokféleség fő oka a jezsuita irodalmi tevékenység két meghatározó elemének, az *Exercitia spiritualia* és a *Ratio Studiorum* kettőssége.¹⁴ Míg az előbbi lényegét tekintve a középkori spiritualitás egyik utolsó megnyilvánulása, s mint ilyen, a középkori rhetorica divina, a módszeres imádság, a scala meditatoria vel meditationis módszerét követi, az utóbbi a XVI. századi renovatio literarum utolsó jelentős dokumentuma, s elsősorban klasszikus, humanista modellekre épül.

Soarez retorikájának egyik közvetlen rendi előzménye, hogy Petrus Canisius és Jerónimo Nadal egyaránt bírálta a retorikai eszközökkel való visszaélést, s ettől kezdve a „stylus inflatus” elítélése az egyházatyákra való hivatkozások kíséretében a korai jezsuita retorikák egyik toposza.¹⁵ Nadal retorikai módszere az *Adnotationes et meditationes in Evangelia* (Anvers, 1594) című művében a narratio et probatio, ami lényegében megegyezik Ignatiusnak az *Exercitia spiritualia*-ban alkalmazott eljárásával.¹⁶ A rövidség, világosság és egyszerűség elvét a jezsuita szerzők Ciceróra hivatkozva a XVI. század utolsó harmadától folyamatosan hangsúlyozták. Aquaviva szónokoknak adott utasításai (*Regulae Societatis Iesu*, 1582) a hallgatóság lelki hasznának szem előtt tartását állították előtérbe, s ugyanez volt érvényes az írott művekre is.¹⁷

Soarez kompendiuma (*De arte rhetorica libri tres*, Köln, 1582) a koraújkorai retorika tankönyvek humanista-filológiai típusába tartozik. Anyagát a facultas oratoris öt részének megfelelő sorrendben tárgyalja, s a szabályokat Cicero és Vergilius műveiből választott példákkal illusztrálja. Anyagbemutatói technikája a későközépkori és koraújkorai kompilációs módszerek között helyezkedik el: az idézetsorolás montázstechnikája következtében az antik retorikákból vett idézetek az új és egységes retorikai tanítás részeként jelennek meg.¹⁸ Az ornatus az átfogó szerkesztés-, stílus- és műfajelmélet integráns részét alkotja, melynek alapelvei a concinnitas, puritas, perspicuitas és aptum. Soarez következetesen kerülte a szorosan vett stíluselméleti kérdéseket, s nem foglalkozott az eredeti összefüggésükből kiragadott érvek aktualizálásának erkölcsfilozófiai problémájával. A retorikát a purgatio szellemében következetesen alárendelte az Ecclesia militans eszményének, s ezzel megalapozta a retorikai eszközök ellenreformációs felhasználását.¹⁹

Retorikai szempontból hasonló eljárást figyelhetünk meg Lipsius *Politica*-traktátusában (*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, Leiden, 1589), melyre Nádasdi előképként

14 Mon. paed. V. – *Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu*. Hg. Bernhard Duhr. Freiburg/B. 1896. – Fumaroli: i. m. 420–421. – Marc Fumaroli: *Temps de croissance et temps de corruption. Les deux Antiquités dans l'érudition jésuite française du XVIIe siècle*. XVIIe siècle 33 (1981), n° 131, p. 49–168.

15 Bauer: i. m. 285–287.

16 Vö. Fumaroli: *L'Âge de l'éloquence* i. m. 258–260.

17 Bitskey: i. m. 45.

18 Bauer: i. m. 153–163.

19 Uo. 132–134, 147–153.

hivatkozik. Tételeit Lipsius görög és római szerzők frázisaival, különböző forrásokból vett mondatrészek összekapcsolásával, antik tekintélyek idézeteibe öltöztetve adja elő. A jezsuiták által elfogadott auktorokat messze meghaladó szerzői körből merített idézeteket természetesen, jól olvasható módon rendezte el, takarékosan bánt az értelmező betoldásokkal, s a különböző stíluskorszakokhoz és műfajokhoz tartozó költők, történetírók szentenciáiból virtuóz építményt hozott létre. Az idézetek elejét és végét Soarezzel ellentétben Lipsius tipográfiai eszközökkel jelezte, s az egész cento-szerű eljárást elméletének tartalmi újszerűségével, valamint a középkori kompiláció egyik alap gondolatával (ti. hogy az idézetek megvédik a művet a támadásoktól) indokolta. Nem elhanyagolható, hogy Lipsius műve hatással volt például Jacobus Pontanus és Jakob Masen alább tárgyalandó retorikai munkásságára. Lipsius-kivonatokat találhatók továbbá a felsőbb jezsuita tanulmányok számára a *Ratio studiorum* követelményeinek megfelelően összeállított, a jezsuita retorikafelfogást is összegző kézikönyvben (1593), amely a kivonatokat bevezetőjében a lakonikus rövidséget kedvezően értékeli.²⁰ A humanista eloquentia-ideál közvetítésében fontos szerepet játszottak a Collegium Romanum tanárai (pl. Joannes Petrus Perpinyá), s közülük kettő, Carlo Reggio és Famiano Strada a XVI–XVII. század fordulóján döntőbíróként vett részt a ciceronianizmus–anticiceronianizmus hívei között kialakult stílusvitában.²¹ Az 1640–1642-ben minden valószínűség szerint Nádasit is tanító Pietro Sforza Pallavicino stilisztikai kézikönyvében az elegáns stílus elemei között harmadik helyen a brevitas követelményét hangsúlyozza.²²

Pontanus a cicerói stílus és humanitás által meghatározott olasz reneszánsz kultúra és az ezüstkori latinság manierista stílusideálja között próbált közvetíteni, s augsburgi működése révén jelentős hatást gyakorolt több tanítványa és kollégája, így Stengel, Rader, Bidermann és Drexel irodalmi munkásságára.²³ *De scribenda et rescribenda epistola liber* (Dillingen, 1578) című művében Pontanus egyszerű levélstílust ajánl, míg a napi nyelvhasználaton túlmenő szövelezést, a keresett mondatserkesztést nem javasolja. A *Pro gymnasmatum latininitatis* (I–IV, Ingolstadt, 1588–1594) pedagógiai célú dialógusgyűjteményét a jezsuita olvasmánykatalógusok Erasmus *Colloquia familiaria*ja ellenében ajánlották.²⁴ Ebben Pontanus felszólít a stílusbeli szélsőségek kerülésére. Poétikája (*Poeticarum institutionum libri tres*, Ingolstadt, 1594) Masen *Palaestrájának* megjelenéséig a jezsuita iskolák mértékadó tankönyvének számított. Ebben Pontanus tartózkodást mutat Lipsius képgazdag, kiélezett stílusával szemben, s a Cicero-imitáció, a tiszta cicerói stílus mellett foglal állást. Ugyanakkor nem sorolható a purista ciceroníanusokhoz, mivel az *Epistolae familiares* Ciceróját bizonyos értelemben egy anticicerói, atticizáló, lakonikus stílusideál képviselőjeként mutatja be.²⁵ Az igénytelen *genus humile* a fő jellemzője Pontanus *Attica bellaria* (Ingolstadt, 1615–1621) című erkölcsi, didaktikus célú válogatásának, amit külön-

20 Antonio Possevino: *Bibliotheca selecta*. Roma 1593. – Vö. Fumaroli: i. m. 179–182. – Bauer: i. m. 281.

21 Fumaroli: i. m. 186–202.

22 Pietro Sforza Pallavicino: *Arte dello stile*. Bologna 1647, 196–201.

23 Bauer: i. m. 36.

24 Uo. 245.

25 Uo. 275–282.

böző kisműfajokból (fabula, apophthegma, csodaelbeszélés, szokásleírás, epigramma, facetia stb.) állított össze jezsuita diákok szórakoztató olvasmányául. Az elbeszélések, dialógusok, facetiák, tréfák közel állnak a köznyelvi beszédhelyzetekhez. A retorikai, stílusbeli követelményeket Pontanus egy átfogó urbanitas-ideálba integrálta, s a társalgás mellett a társadalmi viselkedés szabályaira is oktat.²⁶

A jezsuita stíluspluralizmus szemléletes példája Masen *Palaestra styli Romani* (Köln, 1659) című, stíluskommentárokkal ellátott olvasókönyve. Masen három műfaji formában (epistolicus, historicus, oratorius) négy stílusípust (concisus, circumscriptus, argutus, grandis) különböztetett meg, s így összesen 12 osztályt hozott létre. Nem feledkezett meg a „humilitas styli”, a „sermo humilis” magasztalásáról, többnyire azonban a „stilus argutus”-t részesítette előnyben.²⁷ A *Familiarium argutiarum fontes* (Köln, 1660) az *Attica bellaria* párdarabja, melyben Masen az argutia-elv értelmében alakította át az összegyűjtött elbeszéléseket és más szövegeket. Barbara Bauer Pontanus és Masen Poggio- és Bebel-facetiáinak átdolgozásait elemezve kimutatta az átalakítások közös jellemzőit, melyek közül a fontosabbak a következők: mindketten elhagyták a történeti keretet, illetőleg történeti hitelességet kölcsönöztek az elbeszélésnek; a szemtanú helyébe a kommentátor lépett; nyelvtani módosításokat hajtottak végre; a pedagógiai cél megerősödött; az előtörténet a megértéshez nélkülözhetetlenre rövidült; a mellékkörülmények elmaradtak; a hatásnövelés érdekében új motívumok jelentek meg; módosították az elbeszélő perspektívát; áthelyezték a tartalmi súlypontot; megváltoztatták a szereplők társadalmi hovatartozását; szemléletes kifejezéseket alkalmaztak.²⁸ Ez a felsorolás jól mutatja azokat a retorikai és stílusesszközöket, amelyeket a Nádasit közvetlenül megelőző és a kortárs jezsuita elméletírók a gyakorlatban alkalmaztak.

A XVII. század első felében a jezsuita eredetű vallásgyakorlat és a világi művelődési rendszer átalakulásának együttes hatására az iskolai retorikák mellett kialakult a jezsuita retorikai kézikönyvek új típusa, melyet sajátosan vallási, egyházi használatra szántak. Ezek stílusideálja a sermo humilis, azaz a szív beszéde az imádságban és a meditációban. Fő jellemzőjük, hogy korlátozzák az iskolai retorikák stílusbeli és műfaji sokféleségét, mintegy „megszűrik” a kateketikai, gyakorlati, aszketikus használat szempontjából, s ezzel a klasszikus alapokon nyugvó retorikai elmélet deformációját hozzák létre.²⁹ A típus egyik első képviselője Nicolas Caussin *De eloquentia sacra et humana libri XVI* (Paris, 1619) című összeállítása. Caussin nyolcféle stílust ismer: stylus inflatus (affectatus, Asiaticus), cacozelus, parenthysus (furiosus), poeticus, scholasticus, rudis (humilis), frigidus, puerilis. Az idézett görög és latin, pogány és keresztény stílusminták és a „jeszuita stílusok” fő szervezője az „aptum” cicerói elve, melyhez az elsajátíthatóság és a tömeghatás igénye társul. Caussin különbséget tesz a profán és a szent eloquentia között, az utóbbiban a cicerói aptumot az isteni fenség helyettesíti, s az aptum modellje itt Chrysostomus. Tömör fogalmazása szerint a stylus humilissnál „Occurrit primum styli humilitas, in quam pauci

26 Uo. 290–298.

27 Uo. 394–395. – Vö. N. Scheid: *Der Jesuit Jakob Masen, ein Schulmann und Schriftsteller des 17. Jahrhunderts*. Köln 1898.

28 Uo. 304–317.

29 Uo. 551.

admodum scriptores sua sponte incurrerunt; ita omnem, ut in vita ignobilitatem, sic in stylo exilitatem fugiunt, [...] Contingit autem humilitas in stylo, duobus modis, vel per sensuum exilitatem, vel per tenuium verborum abiectam compositionem.”³⁰ Caussin másik híres műve, a *La cour sainte* (I–II, Paris, 1624) azt mutatja, hogy a „rhetorica divina”, a meditáció és az imádság retorizálása párhuzamos a retorika utilitarisztikus felhasználásával és a világi, politikai bölcsességirodalom kialakulásával. Ettől kezdve folyamatosan nyomon követhető a jezsuita retorikák udvari-világi és egyházi-meditatív tendenciáinak dialektikus összefüggése. Caussin a tömör, sűrített, szentenciákban gazdag stílust részesítette előnyben, melynek a „genus triste, aut impexum” megnevezést adta.³¹

Caussin elképzelései mély nyomot hagytak a XVII. századi kéziratos és nyomtatott jezsuita retorikákon. Lényegében az általa megfogalmazott elveket követik például Ludovicus Cressolius *Theatrum veterum rhetoricum et Vacationes autumnales* (mindkettő Paris, 1620) című traktátusai, melyek az egyházatyák nyomán a perspicuitas, a simplicitas és a keresztény igazság fontosságát hangsúlyozzák a volubilitas, fraudulentia és szofista argutia használatával szemben.³² Ugyanezen az úton jár Jeremias Drexel *Rhetorica caelestis* (München, 1636) című traktátusa, melyre Nádasí külön hivatkozik. Ebben a munkában Drexel a mennyei ékesszólás, azaz az imádság módját és mibenlétét tárgyalja.³³ Az imádság retorikája, a párbeszéd Istennel égi eredetű, s a dedikáció szerint lényegében egyetlen előírása van: „Attende quid ores. Vigila, cum Deo loqueris.” Feltételei a vita contemplativa, a bölcsesség és az erény, s a kevésbé tehetségeseknek és művelteknek is elérhető. A „rhetorica caelestis” célját és műfajait Drexel negatív módon, a világi retorikával szembeállítva határozza meg. A fő tanítómesterek az egyházatyák, mindenekelőtt Hieronymus és Augustinus, tárgya a lélek párbeszéde Istennel. Címzettje Isten, aki más szempontok alapján ítéli meg az imádkozó minőségét. Az imádkozó lemondhat az imádság megszerkesztésének, az inventio, dispositio és elocutio retorikai szabályairól, az imádság egyedüli ornatusa a jámbor érzület és a jócselekedet. Előképei a biblia, a katekizmus és a vallási, erkölcsi traktátusok, létrehozásához ugyanazok a lelki képességek szükségesek, mint az ignáci meditációhoz. Legkönnyebben a tropologikus exegézis és a katekizmus tanításának megszívlelésével sajátítható el. Minőségét az adhortatióra való képessége, erkölcsi felszólító ereje határozza meg. Fő célja, hogy az üdvörténet eseményeinek meditatív megjelenítése és a képzelet megmozgatása révén készségesse tegye az akaratot. A persuasio akkor ér célta, ha Isten meghallgatta az imádságot. Kissé sarkítva azt mondhatjuk, a didaktikus szándék megvalósítása érdekében Drexel kétségbe vonja a gondos nyelvi

30 Az idézet az 1636-os párizsi kiadásban a 98. lapon található.

31 Franz Günter Sieve: *Eloquentia sacra. Zur Predigttheorie des Nicolaus Caussin S. J.* In: *Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16.–20. Jahrhundert.* Hg. Helmut Schanze. Frankfurt/M. 1974, 43–68. – Fumaroli: i. m. 362–370. – Bauer: i. m. 551–554. – Vö. Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadékai.* Budapest 1985, 186–187.

32 Fumaroli: i. m. 299–326. – Bauer: i. m. 286.

33 Vö. Pörnbacher: *Jeremias Drexel* i. m. 92–95. – Hanspeter Marti: *Der Dialog mit Gott im Gebet. Die Rhetorica caelestis des Jesuiten Jeremias Drexel.* In: *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock.* Hg. Dieter Breuer. Wiesbaden 1995, 509–521.

megformálás létjogosultságát, s mindazt az imádság retorikája erényeinek tartja, amit a klasszikus retorikák elvetettek.³⁴

A szív keresztény retorikájának csaknem ugyanilyen szélsőséges felfogása jellemzi Petrus Josset *Rhetorica placida* (München, 1650) című tankölteményét. Az eposz formában feldolgozott retorika stílusideálja közel áll Caussinéhoz. Josset Seneca „subtilis stilus”-át nevezi a keresztény sermo humilisknak megfelelő stíluseszmenynek, s az atticizáló „stilus acutus” mellett és a „stilus inflatus” ellen foglal állást. Példaképei Caussinhoz hasonlóan Chrysostomus és Cicero, ideálja egyfajta „dadogó” rhetorica caelestis. Josset nem szakít gyökeresen a poétikai, műfaji hagyományokkal, retorikai programja a jezsuita gimnáziumok „megtisztított” olvasmányainak megfelelően az antik költészet keresztény szellemben történő „megtisztítására” irányul.³⁵ Utoljára Jan Wolski lengyel jezsuita stilustipológiáját idézzük a XVII. század végéről, melyben Caussin hatása a több új stílus kategória (stylus admirabilis, eruditus, sententiosus, allegoricus, laconicus, Ciceronianus) ellenére jól felismerhető.³⁶

Egy magyar nyelvű mű formai sajátosságai

A kiválasztott munka a *Maria aeternitatis beatae porta sancta* (Pozsony, 1645), melynek tartalmi sajátosságait már bemutattuk. A szövegek elrendezéséről megállapítottuk, hogy a mű szerkezetét három könyvre osztva 31 ún. tanúság alkotja, melyekben változó számú exemplum található. A tanúságok elején (expositio) olvasható az adott rész témájának, céljának kifejtése. Ez rendszerint valamely hittétel bemutatása vagy felszólítás konkrét vallási cselekvés elvégzésére. Ezt követi az exemplum a bevezetőben mondottak bizonyítására, szemléltetésére. Az exemplum után következik az applicatio moralis, végül imádságsszöveg áll, melynek témája, illetőleg célja azonos a tanúság és az exemplum témájával, ill. céljával. Íme egy kivonatos példa a tanúságok szerkezetére:

Cím: [I. könyv] Ötödik rész, V. Tanúság (30–32.)

Expositio (a téma megjelölése a kateketikai szándék megfogalmazásával): A kongregáció havi szentjeit tisztelni kell. [kurzív szedéssel elkülönítve]

Exemplum (az expositióban leírt szándék megerősítése, az elvont kijelentés bizonyítása, szemléltetése): Tudósítás egy hetven éves nápolyi férfi haláláról 1593-ból. A férfi csak két évvel halála előtt lett kongregációs tag. Buzgóságában a havi szentek képeit cémára fűzve a nyakában hordta, s úgy halt meg. [a forrásmegjelölés itt hiányzik]

34 Bauer: i. m. 556. – Két XVII. századi magyar ars orandi az imádság retorikáját szorosan a prédikáció elméletéhez kapcsolódva tárgyalja. Bartók István: *Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében*. ItK 98 (1994), 548–557.

35 Fumaroli: i. m. 349–354. – Bauer: i. m. 562–564.

36 Bronisław Nadolski: *Wokół nauki o stylach w jezuickich retorykach*. Pamiętnik Literacki 54 (1963), 81–89.

Applicatio moralis (az exemplum tanulsága az olvasóra alkalmazva): Ahogy te tiszteléd Máriát, a havi szenteket és őrangyalodat, úgy fognak ők is szeretni halálad óráján. [folyamatosan szedve az exemplum után]

Imádság: 5. Imádság [címként elkülönítve] (a tanulság elmélyítése, megerősítése könyörgés formájában): Mária, angyalok, szentek legyetek mellettem halálom óráján.

Az exemplum tehát nem egyszerűen technikai segédeszköz a szövegformálásban, hanem egy-egy rész középpontjában áll, s a kontextus tartalmi és formai sajátosságait egyaránt meghatározza. Az olvasóra gyakorolt hatást a különböző szövegrészek kölcsönösen erősítik.

Az *elbeszélismód* mennyiségi jellemzésére a szövegek terjedelme a legalkalmasabb. Az exemplumok hosszúsága rendkívül változatos: hat sortól 145 sorig terjed. A legtöbb, tizenhat szöveg terjedelme 26–50 sor között mozog. Ezt követik a 11–25, illetőleg az 51–75 sornyi szövegek csaknem egyenlő számban. A 6–10 és a 76–100 sor közötti terjedelmű szövegek száma egyaránt négy, száz sornál hosszabb szöveg csupán kettő található. Ezek a számok azt is jelzik, hogy nagyjából egyenlő arányban találhatók a részletező, a közepesen részletező és a nem részletező előadású szövegek. Azok az exemplumok, amelyek egy tanúságon belül két vagy több tagból álló sorozatot alkotnak, általában rövidebbek, míg az önmagukban állók hosszabbak. A két vagy több epizódból, motívumból álló, magas cselekvési intenzitású, részletesen elbeszélt szövegek rendszerint hosszabbak, míg az egyepizódos, alacsony cselekvési intenzitású, összefoglalóan elmondottak rövidebbek.

Összefüggés figyelhető meg a terjedelem, az előadás részletessége és a szövegek kora között. Néhány kivételtől eltekintve a középkori eredetű szövegek, amelyeket Nádasi ismertebbnek tarthatott, rövidebbek, a XVI–XVII. századból származóak viszont hosszabbak. Ezt mutatja például, hogy a 25 sornál rövidebb, illetőleg hosszabb szövegek aránya a tizenkét középkorra datált vagy datálható exemplumnál 1:2-höz, a tizennégy XVI–XVII. századi szövegnél viszont az arány 1:6-hoz. Ez egyben mutatja a középkori szövegek elhasználódási folyamatát.

Az előadásmód minőségi jellemzői közül a nyelv és a stílus sajátosságait külön vizsgáljuk. Az exemplumokban csupán néhány bibliai idézet, bibliai hivatkozás és jézusi példabeszédre való utalás található. Az ószövetségi idézeteknél Nádasi csupán a bibliai könyvet jelzi, az újszövetségiéknél még azt sem. A bibliai idézetet többnyire az elbeszélés közben, hangsúlyos helyen, egy esetben az exemplum után, mintegy annak lezárásaként helyezte el. A viszonylag rövid terjedelmű, tíz sornál rövidebb idézetek szerepe, hogy kifejezik a főhős halál előtti áhítatát, készenlétét a halálra, felszólítják valamilyen cselekvésre vagy előidézik a megtérését.

Az elbeszélő szövegek mintegy felében megfigyelhető a cselekedetek, állapotok, szándékok, hatások halmozása, ismétlődése. Leggyakoribb a pozitív cselekedetek, állapotok stb. és a természetfölötti hatások halmozása, míg a negatív cselekedetek, állapotok stb. ismétlődése csupán néhányszor fordul elő. Az ilyen típusú ismétlődések többsége egy történeten belül egyirányú kombinációt alkot, pozitív vagy negatív irányba mutat, kisebb része kétirányú kombinációt hoz létre. A halmozások utolsó tagja rendszerint azonos az exemplum meghatározó motívumával vagy befejezésével: a főhős halálával, egy hosszabb életszakaszra vagy az adott helyzetre szóló megoldás megszületésével.

A történetek előadásának fontos része a forráshivatkozás. A negyvenöt exemplumból Nádas harminchat esetben jelöli forrását, további négy szövegnél a forrás valószínűsíthető. Húsz szövegnél az idézett szerzőre, ill. szerzőre és műre, tizenöt esetben csak műre hivatkozik. Egy alkalommal a használt kézirat forrás őrzési helyét jelöli meg, egy másik esetben pedig a forrás forrását is közli. A forrásjelölések többségének elhelyezése a szöveg kiemelt részeiben egyrészt aláhúzza a hivatkozások hitelesítő szerepét, másrészt jelzi a szerző törekvését az elbeszélés folyamatosságának megőrzésére.

A hivatkozások mintegy felét Nádas kommentár kíséretében illesztette a szövegbe. A kommentár mindig rövid, s a forrás írott jellegét („amint írja”, „azt írja”, „azt írják felőle”), ill. a forrás és a mű olvasójának kapcsolatát állítja előtérbe („hallyad, avagy olvassad, mit ír”). A hitelesítő formula néha nem a forrásra, hanem magára az exemplumra vagy annak egy részére vonatkozik („látta a Tolosai püspök”, „azt szokta volt gyakran mondani”, „a mint Marianak fiai cselekszenek mind Magyarországon, mind Olasz mind Német-Országban, és másut-is”). A hivatkozás személyes élményre (élménybeszámoló forma), illetőleg a történet hallomás útján való megismerésére nem fordul elő.

Mindebből látható, hogy az exemplumok előadásmódja és műfaji skálája meglehetősen változatos. Egyszerre több műfajt sűrítnek magukba, hagyományos irodalmi műfajokról csupán korlátozott értelemben beszélhetünk. A szövegek többsége azonosítható valamilyen szorosabb értelemben vett irodalmi alakzattal. Kisebb része valamely műfajjal rokon formának nevezhető, s más formák is találhatók. Általános tendencia a formai sokféleség és kiegyenlítődés, valamint hogy a különféle redukált formák lépnek előtérbe. A főbb típusok a következők:

1. *Tekintélyi hivatkozás* az állítást igazoló ismert személyekre (pl. Szent Ágoston szerint penitenciával kell a halálra készülni, 12–13.).

2. Valamely ismertnek feltételezett csodás esemény *említése* (pl. Mária ígérete a rózsafüzér használatával kapcsolatban, 127.).

3. A központi szereplő életútjának vagy az életút egy részének rövid összefoglalása, *summája* (pl. egy hetven éves öregember vallomása halálos ágyán a társulati életéről, melyben két éve vesz részt, 32–31.).

4. Az *életút* bemutatása kiragadott példák segítségével (pl. Szent Romaeus imádkozási szokásai, Mária-tisztelete prédikációiban, kedves zsoldára, csodálatos halála, 118–121.).

5. *Legenda részlete, töredéke* a szent erényeinek, élete csodás eseményeinek kiemelésével (pl. Portugáliai Ferdinánd Mária-tisztelete és halála, 88–92.; Szent Opportuna böjti szokása és látomása halála előtt, 109–112.; Becket Tamás imaélete és Mária-jelenése, 157–164.).

6. *Teljes legendaszöveg* tartalmi összefoglalása, kivonata (pl. Teophilus, 14–15.; Egyiptomi Mária, 15–18.).

7. A meglepő, váratlan fordulattal végződő, rövid történetek *anekdotikus jellegűek* (pl. egy bonni diák koporsójánál Mária a diák lelkét galamb képében keblébe rejti, mert jól tanult, 175–176.).

8. Rövid *tudósítás* a hős életének meghatározó, tanulságos, rendkívüli eseményéről (pl. Oliva Sándor kardinálist három éves korában Mária mentette meg a kútbafüldéstől,

64–69.; egy városi tanácsos a halálos ágyán lépett a társulatba, 24–27.; egy jezsuita tizenöt évig készült a halálra, amit Mária előre jelzett neki, 76–79.).

9. A központi szereplő életének, cselekedeteinek, sorsfordulatának tömör előadása, kerek *elbeszélés* formájában (pl. egy többszörösen gyilkos ifjú tettei, bűnbánata és halála, 2–11.; egy halott asszony temetése előtt feltámad, meggyón és elmondja a túlvilági ítéletet, 35–40.).

Ez a tipológia valamivel részletesebb annál, amit Vászárhelyi Judit hozott létre Szenci Molnár Albert *Discursus*-fordításának történeti alapján, a fő típusok azonban az elbeszélő szövegeket tekintve lényegében azonosak.³⁷ Nádasí meghatározó elbeszélésformája a *tudósítás*, a szövegek egyharmada ide sorolható. Ez az a forma, amely a legjobban megfelel a hihetőség kritériumának, nagymértékben magához hasonít más formákat, s amelynek redukív hatása a többi szövegtípusban is jól lemérhető. A tudósításban a csodás, rendkívüli események, legendák, csodatörténetek stb. mint valóságos események, „igaz történetek” jelennek meg, s ezzel a hit és az értelem közötti területen hatnak az olvasóra. A tudósítás forma nemcsak erre a műre, hanem az egész életműre is a legjellemzőbb.

A kétnyelvűség problémája és Nádasí magyar prózastílusa

Művei döntő többségét Nádasí latinul írta, s csupán magyarországi tartózkodása idején írt magyarul is. Latin nyelvű munkái közül Jászberényi Tamás egyet még Nádasí életében magyarra fordított. Művei tanúsága szerint Nádasí a magyar és a latin nyelvet egyaránt biztonsággal kezelte, s kora általános gyakorlatának megfelelően kétnyelvű szerző volt. Ismeretes, hogy a latin és a nemzeti nyelvek egymásmellettisége a XVI–XVII. századi irodalomban a természetes két vagy többnyelvűség keretei közé illeszkedett. A nemzeti nyelvű irodalmaknak és a tudós kultúrának továbbra is a latin a vonatkozási pontja.³⁸ Ezzel párhuzamosan a latin és a nemzeti nyelvek funkciói differenciálódtak, különböző nyelvi és stíluszintek jöttek létre, s a felekezeti különbségek is kivetültek a nyelvhasználatra.³⁹ Katolikus részről a „megtisztított” humanista latint mint a kiterjedt hatás országok és nemzetek fölötti eszközt, mint nemzetközi kultúrnyelvet használták, melynek fontos reprezentációs szerepe is volt. Ezzel szemben a reformáció a latint lényegében száműzte a vallási irodalom szférájából.

37 Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono. (Értekezés a legfőbb jóról)*. Sajtó alá rendezte, bev., jegyz. Vászárhelyi Judit. Budapest 1975, 37–38. – Vö. Vászárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest 1985, 119.

38 Vö. Max Wehrli: *Latin und Deutsch in der Barockliteratur*. In: *Akten des V. Internationalen Germanisten-Kongresses Cambridge 1975*. Heft 1. Hg. Leonhard Forster – Hans-Gert Roloff. Bern–Frankfurt/M.–München 1976, 134–149. – Dieter Breuer: *Besonderheiten der Zweisprachigkeit im katholischen Oberdeutschland während des 17. Jahrhunderts*. In: *Gegenreformation und Literatur*. Hg. Jean-Marie Valentin. Amsterdam 1979. (Daphnis 8/3–4) 145–163.

39 Eybl: *Gebrauchsfunktionen* i. m. 183–188.

Nádasi magyar nyelvű műveinek tartalmi és stílusbeli színvonala nem különbözik lényegesen a latin nyelvű és a latinból magyarra fordított művektől. Nyelvválasztását nem a kommunikáció színvonala, hanem célja határozta meg. A latinnak mint irodalmi nyelvnek a használatát Nádasinál az említett általános motívumokon kívül két speciális tényező is befolyásolta. Az egyik a központi rendi megbízatás, az a tény, hogy munkásságának a latin nyelv révén egész Európában feladatot szántak. A latin volt a legalkalmasabb arra, hogy belőle tetszőleges nyelvű fordításokat készítsenek. A másik ok, hogy a rendi célkitűzéseknek megfelelően műveivel elsősorban a nemzetközi, művelt, kétnyelvű, egyházi és világi olvasóközönséget akarta elérni. A nyelvválasztás tekintetében rendtársai közül Nádasinál az ugyancsak két nyelven író Jeremias Drexellel állítható párhuzamba, azzal a jelentős különbséggel, hogy Drexel kezdettől fogva tudatosan és eredményesen törekedett latinul írt művei német nyelvű megjelentetésére.⁴⁰

A továbbiakban Nádasinál a prózastílusát az előbb elemzett második és egyben utolsó magyar nyelvű mű példáján vizsgáljuk. A mű nyelvét és stílusát egyaránt a szemléletes ábrázolás, az egyszerű és közérthető kifejezőmód jellemzi, s Nádasinál a következőket kerülte a kielezett, keresett és túldíszített stílus használatát. A szókincs teljes egészében a köznyelvből származik. Szóválasztásait biztos stilisztikai érzék, a tartalmi és hangulati megfelelésre törekvés jellemzi. Szabadon alkalmazta például az igei állítmány betoldásának, megválasztásának hangulatteremtő eszközét:

egy Isten félo embernek, rút tisztátalan gondolatokban forrott a szíve, akarattya ellen (82.)
Meg rettent egy elsőbe: de még ezen semmit nem adott az iffiu (28.)

tentatus alius eodem malo (Lucas Wadding: *Annales minorum* T. 2. Lugduni, 1628, 61.)
Quod visum cum mane pro somnio haberet Sodalis, et de proposito Confessionis instituendae recederet (*Annuae Literae S. I. 1611*, Dilingae é.n. 17.)

A szóalkotás lehetőségével ritkán élt, viszont több olyan szót használt, melyek egy idő után eltűntek, csak a nyelvjárásban maradtak fenn vagy jelentésük megváltozott:

Minden szája izi minden nád-méznél édescbnek tetczett. (136.)

et ecce tantam dulcedinem sentire coepit in illius dulcissimae salutationis prolatione in ore et gutture (Caesarius von Heisterbach; *Illustrium miraculorum, et historiarum memorabilium libri XII*. Coloniae, 1599, Lib.VII.cap.50. 537–538.)

Kedvelte a szinonímákat, ezeket elsősorban az előadás élénkítésére és hangulatteremtésre alkalmazta:

két titkos elreitet bűneit mondotta meg néki a kit ez előtt szégyenletiben nem mert megmondani a gyónásban. (28–29.)

et de duobus criminibus in confessione ad id usque tempus suppressis commonefactus et spondidit, et praestitit (*Annuae*, uo.)

40 Vö. Pörnbacher: i. m. 131–134. – Breuer: i. m. 150–152.

a pestises, avagy döghalálos kelevény raita költ volna (114.)
el hervatt, és el száradott testet (17–18.)

További jellemző az ellentétes fogalmak használata és az ellentétező mondatalkotás. Ezek szerepe a szemléletesség növelése, s hogy könnyen rögzülnek az emlékezetben:

De Angyalok jártak véle, nem akár-micsoda [...] emberek, vagy Aszszonyok (56.)
hosszszú halgatás után, egy kis-rövid sommaban foglalván (98.)

Az utóbbi példa tulajdonképpen már nem a nyelvhasználat, hanem a stílus, a mondatalkotás területére tartozik. Nádasi tiszttában volt azzal, hogy az olvasó figyelmét a viszonylag szűk tematikán belül csak úgy tudja lekötöni, ha az ismert dolgokat szokatlan, újszerű formában adja elő. Törekedett arra, hogy az elbeszéléseket ne terhelje hosszú bevezetéssel, s gyakori eszköze az események, helyzetek lényegét közvetlenül megragadó történetkezés:

1611. Estendőben Siciliában egy Congregatio-
ban valo ifliu, a Congregatioval keveset gondol-
ván, azt nem-is gyakorlotta (27.)

Cuidam eorum ad frequentandam Sodalitatem
et obeunda sacra confessionis atque Eucharis-
tiae mysteria tardo et raro (*Annuae*, uo.)

Rendszeresen törekedett a közvetlen kapcsolat megteremtésére az olvasóval. Megszólítja olvasóját, s feltűnően gyakori a közvetlen beszéd használata. A szöveg fellazítása a közvetlen beszéddel párbeszéd, monológ és belső monológ formában a főhős, a mellékszereplők és természetfölötti személyek között egyaránt előfordul. A halott lelke például így szól a kötelességeit elhanyagoló ifjúhoz:

A te nevedet bé vitték, a Boldog Szűz eleibe, és
ottan igen bé vádoltak tégedet (27–28.)

Nomen eius delatum jam ad Patronam VIR-
GINEM tanquam Sodalis suarum rerum negli-
gentis (*Annuae*, uo.)

Az olvasó figyelmének ébrentartását szolgálja a leíró, elbeszélő, párbeszédes, meditatív és imádságrészek folyamatos váltakozása.

Különösen kedvelt stíluseszköz az erősítés, fokozás különféle lehetőségeinek használata. A fokozás leggyakoribb formája, az azonos mondatrészek, szerkezetek halmozása, a manierista stílus kedvelt eszköze.

Tárgy:

el-mondotta az olvasót, és mind Cardinál-Ersek-Püspök-és egyéb rendbéli-Urakat, és minden-
féle embereket az olvasónak imádkozására intett. (128.)

Határozó:

sem először, sem másodszor, sem harmadszor bé nem mehetne (15.)
Sok volt ennek az ő edes imádsága mind az templomban, mint otthon, mind Cardinál-sága előtt,
mind Cardinál-ságakor. (65–66.)

ha tizen-öt holnapig, avagy 15. hétig, avagy tizen-öt napig, avagy 15. óráig avagy 15. szempillantásig élsz-e, vagy halsz (78–79.)

Alany:

semmi győzedelmet raita nem vehetett sem a test, sem az ördög. (84.)

Egy mondaton belül több mondatrészt, alanyt, állítmányt halmoz:

El-jön valamikor az a nap, a mely leg-utólszor fog néked esteledni; el-jön az az este, amely után semmi regelt nem érsz, nem élsz. (102.)

Nagy változatosságot mutat Nádasí jelzőhasználata, a jelzők halmozása. Gyakran használt jelzőt ott is, ahol a forrásszöveg jelzőt nem tartalmazott. A jelzők fő feladata a szemléletesség fokozása:

Azért azt izeni néked a Congregationak szent Szűz Annya hogy ezt a hanyat-homlok dönt jora-való tunya rest aluszékonsagodat el hadgyad (28.)

Pozitív tulajdonságokat kiemelő jelzőhalmozás:

Egy nemes, és gazdag Városnak jámbor, ahétatos, okos tanács embere. (24.)
nagy szent tudománnyal tündöklő szent tudos ember (140.)

Hangulatfestő jelzők:

több sok csuda ajándékok között (127.)
minemő gyönyörűsleges pompával (52.)
szép tiszta fejeér menyegző köntöse (91.)
szép fris, gyenge, jo illatú virágokkal (138.)

Durva, túlzó, meghökkentő jelzők halmozása a bűn nyomatékosítására:

mosdatlan, moslék szívó, szemő és szájú emberek, vagy Aszszonyok. (56.)

A jelzők halmozása költői kérdés formájában ismétlődő megszólításhoz kapcsolódik:

Én édes Páterim, en edes Páterim, mely dicséretes, mely felséges, mely szép az a Király szépség! (95.)

A fokozás további lehetősége, hogy az eredeti latin szövegrészt illeszti a megfelelő magyar fordítás elé.

A mondataalkotás sajátosságai között első helyen áll a tartalmi ellentétre épülő szerkesztés:

Rövid volt az egész nap [...], hogy [...] ezerszer és százszor térdet haitván (56.)

a keserű egy szempillantásnyi gyönyörűségemért az örökké-valo [...] mennyei gyönyörűségeket [...] el-vesztettem (86-87.)

A hosszú, több tagmondatból álló körmondatok ugyanúgy előfordulnak, mint a forrásszöveg egyetlen mondatának felbontása több mondatra. Nádasí szívesen élt a különleges, láttató erejű szóképekkel:

az ördögnek nagy vas lanciaival kötött rabia (7.)

a sok ezerny ezer kisirteteknek szélvészszel fel-háborodott-habos tengerében fogsz uszni (85.)
nagy édes szeretettel fel-gyulladott lelkét kezébe adni (ti. Máriának) (148.)

A következő stílusesszközök ugyancsak a szemléletességet szolgálják.

Metafora:

viperák faizati féle mérges kigyót vett vissza Kebelében. (6.)

csudállatos szép verseket éneklett, nagy édes hatyu Sóval[!]; mert az hatyu-is akkor énekel leg-édesebben, mikor immár közelget halála. (60-61.)

mint-ha meg-virradott volna setét szívében, a kést el-vetette kezéből (105.)

Hasonlat, bibliai hasonlat:

Szentek céduláit, mind egy czérnára füzette, és azokat nyakában vetvén, arany lancy gyanánt (32.)

azon édes szokot forgatván szívébe, és szájába, mint az édes nádméz (59.)
mind holtig minden nap siratta bűneit, mint régenten szent Péter (14.)

Megszemélyesítés:

Eleven pokol a kétségbe esés (2.)

Utalás bibliai példabeszédre:

Az te dicsőségednek koronájával fel-ékesített fővel, és meg-giuitott teli lámpással kel te-néked a Jesus, és Maria eleibe mened. (110-111.)

Felkiáltás:

Oh! Kristusnak szép fényes jegyese (110.)

Kérdés:

mit parancsol [...] Maria, mennyeknek királyné Aszszonya? (110.)

Költői kérdés:

miképpen lehetséges dolog volna az, hogy én tégedet, abban a tűzben hadnálak sokáig kinlódni? (77.)

Miképpen könyörüllek azon, úgy-mond a keresztről Kristus, a ki maga magán sem könyörül: és csak fél szível, s csavargo elmével, csak szájával imádkozik, hogy ne vitések kisírtetben? (83.)

A már idézett példákon kívül is többször előfordul a lelkiállapot, különféle belső folyamatok érzékletes megjelenítése:

Ejje! egyszer csudállatos-képpen kezdé reszketni (44.)

Az idézetek mutatják Nádasi nyelvhasználatának, stílusának sajátosságait, így elsősorban szemléletességét, elevenségét és meggyőző erejét. A forrásokkal való összevetések tanúsítják fordítói önállóságát, a tartalomnak és egyéni céljának egyaránt megfelelő interpretációt. Nyelvhasználatát egyszerűség, keresetlenség és sűrített előadásmód jellemzi. Magyar prózáját változatos stíluselemek alkotják, ezek kisebb része forrásaiból származik, nagyobbik része azonban egyéni nyelvi, stilisztikai törekvéseket tükröz. Csak kevés latinizmust találunk, míg a magyaros hatásra törekvést számos szóválasztás, tömörítés és betoldás igazolja. Szövege gyakran szemléletesebb, dúsabb, képzetköre tágabb, kifejezőereje nagyobb, mint az eredeti műé, máskor viszont esztétikai szempontból szegényesebb megoldást kínál forrásánál. Itt kell utalnunk arra, hogy a magyar és a latin nyelvű művek keletkezéstörténete nyelvi szempontból részben eltérő lehetett. Míg ugyanis a latin műveknél a latin nyelv használata a különböző munkafázisokban kézenfekvő volt, a magyar műveknél az anyaggyűjtés jegyzeteit a latin forrásokból nagyrészt latinul készíthette, s a szövegeket az összeállítás során ültethette át magyarra.

Stilustörténeti szempontból Nádasi magyar nyelvű munkássága a hazai barokk vallásos irodalom klasszikus hagyományaiból merít, ugyanakkor nem tekinthetjük Lépes és Pázmány kezdeményezései közvetlen folytatójának. A lehetséges stílusminták között első helyen kell számon tartanunk Vársárhelyi Gergely elmélkedéseit, Kempis-fordítását és példatárát, Pázmány imádságos könyvét és Kempis-fordítását, valamint Hajnal Mátyás elmélkedésgyűjteményét. A kimutatható manierista stílusesszók ellenére nem utalhatjuk egyértelműen a manierizmus utórezgéseinek vonzáskörébe sem. Ennek oka részben Nádasi klasszikus műveltsége, részben pedig az, hogy az átültetett szöveganyag nagyobbik fele a manierizmusnál korábbi stílusrétegekhez tartozott. A manierista és a barokk kifejezőmód korlátlan érvényesülésének határát szabták a latin nyelvű források eltérő, ám jelentős mértékben integrált stílusrétegei, valamint a fordítói törekvés a szükséges rövidsége és tömörsége. Stílusát az is befolyásolta, hogy a szövegek nem elmondásra vagy hangos felolvasásra, hanem magányos olvasmánynak készültek. Tekintetbe kell venni, hogy az elemzett mű a szerző korai, második és egyben utolsó magyar nyelvű alkotása. Mindent összevetve úgy látjuk, hogy Nádasi a tendenciózus változtatások mellett is törekedett a mondandó hű visszaadására, szókincse, nyelvi és stilisztikai invenciója egyaránt figyelemreméltó. Csak sajnálható, hogy magyar nyelvű munkássága ezzel a művel megszakadt, s nem volt lehetősége kidolgozni a barokk magyar egyházi prózastílus letisztultabb, egyéni változatát.

A latin nyelvű művek retorikai és stílus eszközei

A továbbiakban először a históriák szövegrészeinek sajátosságait (inventio), majd a szöveg elrendezését, megszerkesztését (dispositio) vizsgáljuk, végül a nyelvi megfogalmazás és a stílus jellegzetességeit (elocutio, ornatus) vesszük szemügyre. A jegyzetekben egy-két szövegpéldát említünk. A latin nyelvű művek szöveganyagát az előbb bemutatott munkához hasonlóan formai sokféleség, a különböző retorikai és stílus eszközök széles körű alkalmazása, kombinációja jellemzi. A szövegrészek viszonya a sorrend, a terjedelem és a kidolgozottság tekintetében egyaránt változatos. A históriák túlnyomó többségében három fő rész, a bevezetés, az elbeszélés és a befejezés különíthető el. A kitérés, a részletezés és a bizonyítás általában nem alkot önálló részt, s a három fő szerkezeti egységen belül bárhol helyet kaphat.

A bevezetés egyik leggyakoribb eleme a szövegbe illesztett forráshivatkozás. A forráshivatkozás mint stílus eszköz hitelesíti az olvasónak címzett felszólítást és alátámasztja az előadottakat. A forrásmegjelölés és a szöveg közti kapcsolatot Nádasi többféleképpen biztosítja. Közvetlenül az olvasóhoz fordul, s megszólító nyelvi formával fölkelte a figyelmét, utal a tágabb kontextusra, amiből aztán átvezet az adott szöveghez.⁴¹ Ha két vagy több egymást követő szöveget ugyanabból a forrásból merített, a második és további szövegek bevezetésébe illesztett forráshivatkozás visszautaló jellegű, ami a szövegek közti kapcsolatot is erősíti.⁴² Előfordul, hogy egy szöveget kettős forráshivatkozással indít, ami csak kevésbé teljesíthette a bevezetés valódi, figyelemfelkeltő funkcióját.⁴³ A bevezetés lehet a szöveg tárgyának vagy főszereplőjének rövid, cimszerű megnevezése, valamint az elbeszélés előzményeinek hosszabb vagy rövidebb összefoglalása.⁴⁴ Helyet kaphat a bevezetésben az elbeszélés fő motívumára utaló, azt előkészítő cselekvésmórnak felsorolása bővítés formájában.⁴⁵ A bevezetés tartalmazhat végül az elbeszélésben kifejtett idézetet,⁴⁶ valamint egyszerű hivatkozást az előző szövegre.⁴⁷

A narrációban Nádasi előadja, kifejti és nyugvóponttra juttatja a bevezetőben jelzett tárgyat egy vagy több, egymással kapcsolatba hozott eseményhez kapcsolódva. Ugyanitt gyakran utal forrására, azt szó szerint idézi. A közép-rés cselekmény hiányában lehet rövid ismertetés, képszerű leírás is, a szereplők külsejének, egymáshoz való viszonyának, láto-

41 Disce haec aestimare ex eo quod Dialog. lib. 4. c. 36. narrat D. Gregorius. *Annus Marianus* 1648, 104–105.

42 Ibid. ait idem Sanctus. *Annus Marianus* 1648, 105.

43 Apud Bollandum 13. Jan. lib. 5. c. 5. vitae B. Veronicae Virg. refert vitae author. adfuisse illi Virgini Christum cum omni beatorum choro. *Lilia coelestia* 1655, 211–212.

44 Annales Avenionenses Anno 1604. viii. primarij. sed tum necdum Catholici filiae meminere, in qua et Crucifixi, et parvuli Jesu beneficentia triumphavit. *Annus pueri Dei* 1653. In: *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 339.

45 [...] ad querendam Dei voluntatem per fusas, preces et lachrymas, per catenatas flagellationes, per chaumenias, seu humi cubationes, per duras in cineribus noctes, per cilicias et jejunia incubuit. Uo. 368–369.

46 Omnis mundus, id est, moles creata omnis, velut sub uno solis radio collectus ante oculos S. Benedicti adductus est: ut scribebat Gregorius. *Annua eremus* 1679, 10–11. nr. 12.

47 At ecce hujus immutationis [...] sic: *Lilia coelestia* 1655, 113–114.

másának bemutatásával. A kitérés gyakran alkalmazott formája a kiemelésre szánt személyek jellemzése, dicsérete, ami egyben a bizonyítás fontos eszköze. A személyi érvek mellett a tárgyi érveknek is széles skáláját alkalmazza. Különösen kedvelte a hasonlóból, a természeti okból és időből, a leírásból és a minősítésből vett érveket. A részletező elbeszélés után többször rövid utalások sorozata következik, máskor érvelő szakaszok képekkel, példákkal váltakoznak.

A befejezésben Nádasi egyrészt visszaul az elbeszélés fő elemére, másrészt következtetést fogalmaz meg, ami egybehangzik a tágabb kontextus fő gondolatával és a szöveget összekapcsolja azzal. Megfigyelhető a törekvés az érzelmi hatáskeltésre különféle nyelvi, retorikai alakzatokkal,⁴⁸ az olvasó megszólításával,⁴⁹ a szerző saját fohászával, többes szám első személy használatával, tekintélyi hivatkozással. A befejezés általában kerüli a racionálisan tagolt összefoglalást, ehelyett még egyszer nyomatékositja, kiemeli és szemlélteti a történet tanulságát, s az olvasót irányítja, figyelmezteti és felszólítja az elmondottak megjegyzésére.⁵⁰ Gyakran kap helyet a befejezésben forrásjelzéssel együtt közölt bibliai utalás vagy más idézet,⁵¹ továbbá hivatkozás általános érvényű teológiai tételekre.⁵² A befejezés lehet egészen formális, jelzésszerű, így például rövid forrásutalás,⁵³ s Nádasi kedvelte az elbeszélés motívumaiból merített szójátékra épülő befejezést is.⁵⁴

A szerkesztésmódról megállapítható, hogy Nádasi általában törekedett a szövegrészek arányos elrendezésére, valamint a szerkezet összehangolására a terjedelemmel. Az elrendezés legegyszerűbb formája az *egytágú* szöveg, alkalmoszerű bővítéssel. Itt a fokozott rövidsége törekvés következtében a narratio felszívja a bevezetést és a befejezést, s a narratio többnyire csupán a főhős tulajdonságainak felsorolásával bővül. Előfordul, hogy az incrementum rész a narratio utolsó szövegrészeiből bomlik ki, amely a történet fő motívumára utal.⁵⁵ A *kéttágú elrendezés* kedvelt típusa, hogy a bevezetés tárgyszerű közléséhez, summázó megállapításához egy vagy két önálló példa, rövid elbeszélés kapcsolódik, s a befejezés elmarad.⁵⁶

48 O qualis est Sabbatina haec. seu Ignatiana hebdomada! sine cibo, sine potu, motione ulla, humana non sentire, divina pati! Ibi tota illa sancta extatica hebdomada delineabat in Ignatij fundatoris mente ea quae postea aedificavit Archidectus [!] DEUS. etc. *Annus Marianus* 1648, 223–225.

49 Tua vero coelestis fabrica ut aliquo latere vel lapide crescat quotidie, et Sabbatho potissimum, labora. Ita tibi MARIA erit domus aureae aeternitatis tuae. *Annus Marianus* 1648, 105.

50 Ecce utilem ad omnia erga Custodem Angelum pietatem, etiam in extremis his, et, ut vocant, adiaphoris tractandis idoneam suis clientibus. *Annus angelicus* 1653. In: *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 203.

51 Sedens in MARIAE sinu puer JESUS (ecce plus quam Salomon hic!) ille est emporium consiliorum. *Annus pueri Dei* i. m. 369.

52 [...] fide illustravit, spe erixit, charitate accendit Deus Amor Iesus. *Annus pueri Dei* i. m. 339.

53 Ita Strada. *Lilia coelestia* 1655, 114.

54 Deus thesaurus est animarum: et animae sunt thesaurus Dei. *Auctarium Anni SSS. Trinitatis*.

In: *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 717.

55 Így pl. *Annus Marianus* 1648, 219.

56 Így pl. *Annus eucharisticus* 1651, 85–86.

Többféle típusa fordul elő a *háromtagú elrendezésnek*. Az egyik a középrész kimet-
szése, amikor például a témára ráhangoló bibliai idézet után az elbeszélés helyett szemé-
lyessé tett hivatkozás ösztönzi a közismert történet emlékeztető idézését és értelmezését,
majd a befejezés felszólítja az olvasót a hivatkozott példa követésére.⁵⁷ További lehetőség,
hogy a szöveg teljes egészében a középső tagra, az elbeszélésre épül.⁵⁸ Gyakori eset, hogy
a bevezetés csupán formálisan kapcsolódik a középrészhez forráshivatkozás vagy a szöveg
és az olvasó között közvetlen kapcsolatot teremtő megjegyzés formájában. A háromtagú
elrendezés egyik bővítési formája, hogy a bevezetés és a befejezés utalásai belehelyezik a
szöveget a mű tágabb kontextusába.⁵⁹ További lehetőség, hogy a középrészhez és a
befejezéshez személyes hangú vagy tekintélyi hivatkozásokból összeállított patetikus
bővítés, értelmezés kapcsolódik.⁶⁰ Nádasi gyakran alkalmazza a kitérés különféle típusait:
az elbeszélésbe illesztett dicsérő leírást, bemutatást, a fokozással párosított felsorolást,
valamint a középrész hosszabb előkészítését a bevezetőben felvetett kérdés körüljárásának
formájában.⁶¹ Az is előfordul, hogy a középrész hierarchikus módon további szerkezeti
egységekre, szabályos bevezetésre, narrációra és befejezésre, illetőleg két önálló, de tartal-
mában és hatásában szorosan összekapcsolódó, egymást erősítő elbeszélésre tagolódik.⁶²

Ez utóbbi tulajdonképpen már a tetszőlegesen gyarapítható *történet-láncok* létrehozá-
sának egyik lehetősége. Többször megfigyelhető, hogy Nádasi a forrásban is összekapcso-
lódó két vagy több történetet egyszerre vett át, a sorrendet esetleg fölcserélte.⁶³ Ezek
rendszerint egymást erősítő mondanivalóját közös bevezetéssel és befejezéssel emeli ki.
Az ellenpontoszó szerkesztésmódot ritkábban alkalmazza. A történet-láncok további típusa,
amikor a szövegeket külön számozza, de a köztük lévő kapcsolatot különféle nyelvi
eszközökkel erősíti (transgressio). Így például az első szöveg utolsó mondatának második
részét átviszi a második szöveg elejére, a második szöveg formális befejezése átvezet a
harmadik szöveg felé, vagy a bevezető elbeszélés végén összefoglalja az elmondottakat és
utal a következő történet tartalmára.⁶⁴ A vezérmotívumnak alárendelt felsorolástechnika
egyik változata, hogy egy rész vagy fejezet elején álló történetből, amely az olvasó
figyelmét az adott tárgyra irányítja, kiválaszt egy fogalmat, amit aztán fő motívumként
végigvisz a további történeteken.

És most vegyük sorra a művekben használt fontosabb retorikai alakzatokat. A fonoló-
giai alakzatok közül leggyakrabban az alliteráció szerepel.⁶⁵ A szintaktikai alakzatok közül
Nádasi rendszeresen élt a halmozás különféle lehetőségeivel, így a felsorolással,⁶⁶ a

57 Így pl. *Annua eremus* 1679, 418. nr. 538.

58 Így pl. *Lilia coelestia* 1655, 211–212.

59 Így pl. *Annua Marianus* 1648, 104–105.

60 Így pl. *Annua Marianus* 1648, 223–225.

61 Így pl. *Annua eremus* 1679, 42–44. nr. 52.

62 Így pl. *Annua pueri Dei* i. m. 339.

63 Így pl. *Annua Marianus* 1648, 104–105.

64 *Aeternitas magna cogitatio, pars secunda*. In: *Annua amoris Dei* 1678, 40–41. nr. 194–196.

65 *O Sabbatum stupentiae septimanae, septimanae. Annua Marianus* 1648, 223–225. – [...] singuli
stella [...] *Annua pueri Dei* i. m. 373. – [...] opem orando [...] *Annua angelicus* i. m. 202.

66 [...] a senibus, et juvenibus, pueris ac puellis [...] *Annua Marianus* 1648, 105. – [...] multas et

szinonimiával⁶⁷ és az ismétléssel. Az ismétlés gyakoribb lehetőségei: a) azonos szavak ismétlése egymás után,⁶⁸ b) kulcsszavak ismétlése egy szövegen belül,⁶⁹ c) szókapcsolatok ismétlése egymást követő mondatokban,⁷⁰ d) kötőszavak,⁷¹ e) azonos szerkezetű szókapcsolatok ismétlése.⁷² A halmozó technika gyakran alkalmazott további eszközei a fokozás,⁷³ a főnevek jelzői kiegészítése⁷⁴ és a melléknév-szekvenciák. A kihagyás gyakori formája a szövegösszefüggés alapján kikövetkeztethető szó vagy mondatrész elhallgatása.⁷⁵ Különösen a bevezetésben és a befejezésben kedvelt indulatkifejező eszközei az indulatszavak, a felkiáltó és kérdő mondatok.⁷⁶ A különlegesebb szintaktikai alakzatok közül előfordul például a hypallage.⁷⁷ A szemantika alakzatai közül kedvelte a hasonlatot és az összehasonlítást,⁷⁸ a főnévi metaforát⁷⁹ és a megszemélyesítést.⁸⁰ A hasonlatok fő szerepe a tanítás, az igazolás, megjelenítés és szemléltetés. Gyakori a hasonlatsorok, az elbeszélő jellegű hasonlatok, a bibliai, történeti események hasonlatszerű alkalmazása, hogy egy hasonlat átvált bibliai idézetbe, valamint hogy vallásos tartalom nélküli történetek vallási tételekkel összekapcsolva hasonlatokká válnak. A hasonlatokban, szóképekben szereplő képek, jelek egyik része a hagyományos bibliaértelmezés képi nyelvéből származó átvétel redukált formában, másik részét a tárgyi világból, a mindennapi élet és a természet jelenségeiből, a befogadók horizontja köréből merítette. Az utóbbiak különösen erősítették a kapcsolatot az olvasóval. Sajátosan magyar kellékeket képalkotásában nem találtunk. A

varias et plenas periculi [...]; [...] sine cibo, sine potu, motione ulla, humana non sentire [...]; Quid tot diebus, noctibus, horis vidisti [...] Uo. 223–225.

67 [...] latere vel lapide crescat [...] *Annus Marianus* 1648, 105. – O qualis est Sabbatina haec, seu Ignatiana hebdomada [...] Mansit [...] in hac extasi, sive abstractione a sensibus [...] *Annus Marianus* 1648, 223–225. – [...] ingressus officinam, seu domum [...] *Annus angelicus* i. m. 202.

68 [...] domus aurea aurea aeternitatis tuae. *Annus Marianus* 1648, 105. – [...] per omnem vitam omni Sabbatho [...] Uo. 219.

69 Az aureus jelző négyyszer ismétlődik a szövegben: *Annus Marianus* 1648, 105. – A Sabbathum főnév hétszer ismétlődik: Uo. 219.

70 [...] cujusdam domum laterculis aureis aedificari visam. Atque [...] dixit laterculos aureos [...] Uo. 105.

71 [...] post superatas divina ope et multas et varias et plenas periculi [...] Uo. 223–225.

72 [...] in ardentibus precibus, in gaudia, in lachrymas resoluta [...] *Annus pueri Dei* i. m. 339.

73 [...] crescat quotidie, et Sabbatho potissimum [...] *Annus Marianus* 1648, 105.

74 [...] Ignatiana hebdomada [...] Uo. 223–225.

75 Beatos Joannem Baptistam, et Evangelistam [...] *Lilia coelestia* 1655, 211–212.

76 Quomodo separat amara mors animam a corpore, filium a Patre, filiam a matre, fratrem a fratre, ac sorore, totum hominem a toto mundo? *Hinc illae charorum lachrymae! Annua eremus* 1679, 42–44.

77 Ridet cor [...] *Cor amoris Dei* 1675, 109.

78 [...] bovis instar mugiens [...] *Annus Marianus* 1648, 153–154. – Quod est aurum inter metalla, quod ignis inter elementa, hoc ajunt inter virtutes esse amorem Dei. *Punctum honoris* 1675, 16. – Humilis lingua est velut epistola taciturnitatis honore signata [...] Uo. 171.

79 [...] REX et REGINA coelestium liliorum Jesus et Maria. *Lilia coelestia* 1655, 211–212. – [...] in arbore superbiae natos amarissimos fructus luxuriae [...] *Punctum honoris* 1675, 37.

80 Libri sacri sunt hortuli, sunt aureolae [...] Uo. 18. – Humilitas est encyclopaedia scientiae Sanctorum. Uo. 21–22.

pragmatikus alakzatok közül gyakran fordul elő költői kérdés az előadás élénkítésére vagy az olvasó meggyőzésére.⁸¹ A főhőshöz intézett égi felszólítás közvetve az olvasónak is szól.⁸²

Nádasi latinsága a klasszikus normáktól számos ponton eltérő „jezsuita latin” beszélt nyelvi hatásoktól sem mentes változata. A mondatszerkesztés sajátosságai közül említést érdemel az egyszerű bővített, esetleg hiányos mondatok viszonylag ritka, valamint a többszörösen alá- és mellérendelő összetett mondatok gyakori alkalmazása. Ez utóbbi különösen a narratio részre, illetőleg a hosszabb szövegekre jellemző. A mondatrészek világos, egyértelmű kapcsolására Nádasi többnyire gondosan ügyel, az összetett mondatok nyugalmat, értelemmentességet fejeznek ki. Részen az összetett mondatok használatával is összefügg az előre és visszautaló szavak (ille, illa, illud stb.) gyakori használata. Kedvelte a csattanós mondatzárast (conchetto), az ellentétes tagmondatok szembeállítását, az azonos funkciójú tagmondatok halmozását és a grammatikai elemek ritmikus ismétlődését. A magyar szövegekhez hasonlóan itt is sűrűn alkalmazza a közvetlen beszédet és a párbeszédet, amit tipográfiai eszközökkel is elkülönít.⁸³ Kedvelt stílusesezköz a bibliai és más, néha verses idézetek beépítése a nyomatékosítás érdekében, valamint a bibliai és egyéb szöveg-helyek parafrázisa, kifejtése, aktualizálása.⁸⁴ Többször használt szimbolikus értelmezéseket, számos szöveg terminológiája, motívumkincse misztikus hatásról tanúskodik.⁸⁵ Gyakran alkalmazott különleges, szokatlan szókapcsolatok, képes kifejezéseket és allegóriákat,⁸⁶ s törekedett a láttató erejű, képszerű leírásokra.⁸⁷ A kicsinyítő képzővel ellátott főnévi alakok a történetek közelítését szolgálják az olvasóhoz.⁸⁸ Gyakran hangsúlyozza egy-egy jelenet bensőséget,⁸⁹ s törekszik az események tér- és időbeli kitágítására nyelvi eszközökkel.⁹⁰ A didaktikus szándékot tükrözi az értelmező szerkezetek használata.⁹¹ A jelzők

81 Quid tot diebus, noctibus, horis vidisti [...] ? *Annus Marianus* 1648, 223–225. – Quamdiu claudicabis? quosque me tentabis? *Annus pueri Dei* i. m. 368–369.

82 [...] vox e coelo audita: Fac cito quod debes: Fecit [...] Uo. 369. – Disce ab ipso JESU. Uo. 373.

83 [...] quia, inquit, hi quibus hic pietas facta est, ipsi illic operatores esse videntur. *Annus Marianus* 1648, 105.

84 Így pl. az *Exercitia spiritualia* 2. hét, 4. nap. 1. elmélkedés (A két zászlóról) parafrázisa: *Annua eremus* 1679, 79. nr. 95.

85 Ingreditur hortum Christus. Tu quoque hortus es; et quidem hortus Christus. Roga illum, ut ingrediatu etiam in te: ut intentionis rectae muro claudat te: ut aurium, lingua, oculorum, omnium denique sensuum custodia concludat te. *Annua eremus* 1679, 117. nr. 139.

86 seminarium aeternitatis: *Annus Marianus* 1648, 223–225. schola humilitatis: *Punctus honoris* 1675, 12. – Vö. Jeremias Drexel: *Gymnasium patientiae*. Monachii 1630. c. mű címadását.

87 [...] visa [...] Reginae coeli species, cingentibus latus hinc S. Joanne Baptista, qui [...] Jesu nomen gerebat manu, inde D. Jacobo, qui rosarium. *Annus pueri Dei* i. m. 368.

88 hortulo; folliculo: *Lilia coelestia* 1655, 113–114.

89 Puer JESUS familiariter interrogatus a Virgine [...] *Annus pueri Dei* i. m. 373.

90 [...] aspexit [...] ex omni Ordine ac aetate pompam [...] Uo.

91 [...] Elisabetham Joannis Matrem, et Annam MARIAE Genitricem [...] *Lilia coelestia* 1655, 211–212.

halmozása és a felsőfokú jelzők alkalmazása⁹² mellett megfigyelhető a jelzők, gyakran különleges jelzők használata is, melynek célja a fontosabb részek kiemelése.⁹³

Ezek alapján úgy véljük, Nádasí latin stílustörekvéseit és retorikai eszközhasználatát három fő tényező irányította: az ismert dolgok szokatlan formájú előadásának igénye, a hasznosság és a pietas eszménye, valamint kommunikációs híd létrehozása önmaga és a vele közvetlen kapcsolatban nem lévő, különböző értelmi horizonttal rendelkező olvasó között. Mindez jól ismert barokk sajátosság, s a kérdés az, hogy a bemutatott jegyek alapján hol helyezzük el Nádasí latin stílusát a barokk egyházi próza változatai között. Úgy tűnik, Nádasí lényegében hű maradt az előszavakban megfogalmazott elvekhez, melyekkel következetesen a stílus alárendelt szerepét hangsúlyozta az előadottak „igazságával” szemben. A retorikai alakítást az említett tényezők mellett alapvetően befolyásolta a témaválasztás és a műfaj, s láthattuk, hogy az aszketikus, meditációs irodalom írásmódja nem vethető össze a más írói lehetőséget nyújtó prédikációk retorizáltságával. Ugyanakkor világossá vált, hogy ennek az irodalomnak is megvan a saját retorikai eszköztára, amelyből a szerzők egyéni invenciójuk arányában merítettek.

A XVII. századi egyetemes stílustörekvésekkel párhuzamos tendenciák felé fordítva a figyelmet, a kontaminációs módszer, a különböző stílusjegyek együttes alkalmazása az egész „tudós” irodalomra, a nagy szerkezetekre és az egyes fordulatokra egyaránt érvényes.⁹⁴ Nádasí stílusának másik alapvető jellemzője, a brevitás, az argutia stílusideál egyik fontos eszköze. A követendő példaként hivatkozott lipsíusi stílus hatása a rövidsége törekvésben, az exemplumok halmozásában és az idézetkezelés technikájában egyaránt kimutatható. Misztikus stílushagyományok az egész XVII. századi egyházi irodalomban, így a jezsuitáknál is megfigyelhetők (pl. Lallemand, Surin, Crasset).⁹⁵ A bibliai nyelvezet és az ágostoni soliloquia-stílus mellett számottevően hatott stílusára a későközépkori és kora újkori elmélkedő, devóciós irodalom, valamint a liturgikus szövegek különböző stílusrétegeket egymás mellé állító stílushagyománya. A különböző forrásokban olvasott és az előszóban hallott, eltérő stíluszintű történeteket igyekezett átfordítani a saját félig irodalmi latin nyelvére és összehangolni a nem elbeszélő szövegrészek stílusával. A mindennapi tapasztalatból merítő egyházi realizmus, a konkrétum iránti érzék szórványos jelenlétével szemben többször megfigyelhető nála a valóság elszegényített, leszűkített, ámszerű ábrázolása. A seicento modor fő jellemzőit, az érzelmi hatáskeltést és a dekorativitást Nádasí csak mértékkel, erősen visszafogott formában alkalmazta, ugyanakkor kedvelte a szemléltető hasonlatokat, az additív kitöltés és más concettista alaplímák (kérdés, fokozás, ellentét) alkalmazását. Nem sorolható a manierista írók közé, de a manierista stíluselemek közül más stílustörekvésekkel keveredve megtalálható nála a

92 multas et varias et plenas periculi: sancta extaticaque hebdomada; in devotissimas profusissimasque lacrimas: *Annus Marianus* 1648, 223–225.

93 Sabbathinus Antistes: Uo. 219. – lilia sole magis radiantia: *Lilia coelestia* 1655, 211–212.

94 Vö. Barner: I. m. 454 – Erich Auerbach: *Sermo humilis*. In: Uö.: *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätmittel- und im Mittelalter*. Bern 1958, 25–63.

95 Henri Bremond: *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours. Tome I. La conquête mystique. L'Ecole du Père Lallemand et la tradition mystique dans la Compagnie de Jésus*. Paris 1967. (reprint)

magyarázó modor, a halmozás, a szavak vonzása, a betűk és számok misztikus értelmezése, valamint a világi élet mulandóságának és az ember bűnösségének hangsúlyozása, míg például a halmozott figura- és trópushasználat, a hasonlatok burjánzása, valamint a drasztikum kultusza teljesen hiányzik.⁹⁶

Mindez mutatja, hogy egyéni irodalmi stílusról Nádasinál csak korlátozott értelemben beszélhetünk. Legjobbban közepes terjedelmű szövegeit tudta kezelni, s irodalmi igénnyel megformált darabok elsősorban ezek között találhatók. Latin stílusa a sermo humilis erősen visszafogott, mértéktartó, lakonikus és didaktikus változata. Jóval szárazabb, mint például a manierista argutia-ideál és a lipsiusi atticizmus irányát követő Jeremias Drexel oldott, a humort és a szatirikus ábrázolásmódot sem nélkülöző, szemléletes és eleven latinsága. Az irodalmi alakítást a tudományos, értekező stílussal ötvözte, s egyaránt tekintettel volt a lehetséges nemzeti nyelvű fordításokra, átdolgozásokra és az írásmódra vonatkozó rendi igényekre. Fő jellemzője az irodalmi kisformák sűrítése, rövidítése, a stilisztikai kidolgozás igényének gyakori feladása, az egyszerűsésre törekvés, a stíluszint tudatos redukciója.⁹⁷ Elbeszélő stílusára erősen hatott az anyanyelvi közeggel való kapcsolat tartós hiánya, valamint a szájhagyomány. Az utóbbi befolyását tükrözi párbeszéddek, a fordulópontokon imperfektból történeti jelenbe váltások és a közmondások alkalmazása.⁹⁸ Ahogy a művek tartalmában háttérbe szorította saját egyéniségét, nem hozott létre egyéni, csak rá jellemző stílusbeli és retorikai megoldásokat sem.

Szövegváltozatok

Nádas szövegstratégiáinak és retorikai eszköztárának egyik fontos összetevője a szövegek ismételt felhasználása. Az ismételt felhasználás során kisebb-nagyobb nyelvi, stílusbeli és retorikai változtatásokat hajtott végre, s ugyanannak a szövegnek különböző változatait hozta létre. Az elbeszélések szerkezetelemzésének fontos része a változatok rendszeres leírása. Ez lehetőséget ad az elbeszélő szövegek kontextuális és intertextuális elemzésére, ezen belül egyrészt egy szöveg változatainak, fejlődésének, különböző kontextusainak és alkalmazásmódjának összehasonlítására, másrészt a kontextus és a koncepció által meghatározott változtatások, a feldolgozás különbségeinek megállapítására, valamint arra, hogy teljes szöveggörnyezetbe ágyazva mutassuk be az exemplum funkcionalitását.

Ugyanaz a szöveg eltérő feldolgozásban átlagosan két-három különböző műben fordul elő, de nem ritka a négy-öt változatban ismert szöveg sem. Arra nem találtunk példát, hogy egy szöveg szó szerint ismétlődik, arra viszont több példa van, hogy egy mű különböző kiadásaiban, illetőleg részeiben egy szöveg eltérő változatban szerepel. Tartalmi szempontból vizsgálva a szövegváltozatokat, Nádas különösen kedvelte a jezsuitákhoz fűződő történetek, valamint a szentek exemplumainak ismételt felhasználását. A változtatások

96 Vö. Alexa: i. m. 606.

97 Vö. Eybl: i. m. 166–176.

98 Vö. Volker Meid: *Sprichwort und Predigt im Barock. Zu einem Erbauungsbuch Valerius Herbergers*. ZfV 62 (1966), 209–234. itt: 212.

természete, mértéke és a szövegek kontextushoz való viszonya alapján a változatokat öt típusba soroltuk, melyek között átmeneti megoldások találhatók.

1. *Folyamatos tartalmi, szerkezeti bővítés.* A kiválasztott példa, Antonius Romerus jezsuita látomásainak elbeszélése három változatban ismert 1659-ből, 1661-ből és 1665-ből.

Diurnum quotidianae, Pragae,
1659. 232.
Antonio Romero Coadj. (3.
Dec. 1626.)

Annales Mariani, Romae,
1661. 361–362.
Antonius Romerus COAD. ob.
1626.3.Dec.

Annus dierum memorabilium,
Antwerpen, 1665. P.II. 304.
Antonius Romerus COAD. 3.
Decemb Hispanus [?]alari.
1626. aetat. 67. Societ.24. E
Milite, Christi vexillo adscrip-
tus, putatur a Custode Angelo
secunda post medium noctem
hora fuisse excitatus ad oratio-
nem; ad quam se componebat
ut reus is angulo cubiculi collo
in funem inserto, et manibus
velut iunctis. Ita orabat, et fle-
bat, veniam a Deo petens ma-
gna cordi suborta fiducia. Sae-
pius audita Dei voce accensus
est ad virtutem. Optabat vide-
re magnum quempiam sanc-
tae, ac severioris vitae virum.
Responsum illi dicitur a Cae-
lo; *illum debere alijs tali
exemplo esse, atque spectacu-
lo, quale ipse in illo, quem
desiderabat viro percuperet.*
Secunda post medium noctem
hora pro more surgere cunctan-
tem vox quaedam in haec
verba corripuit: *Christus nu-
dus: flagellis laceratus, sub
dio, frigido insidens lapidi; tu
vero in lecto?* Illico surrexit:
neque unquam deinceps tergi-
versatus est in surgendo. Alias
SS. Eucharistiam sumpturo
occurrit cogitatio; ecurr non
videret bona thesaurosque ille
quos species illa panis occu-
leret? Mox audiit: non aspi-
cies nisi lacerato amoris tui
velo. Cogitanti, quod non sen-
tiret ea quae istic alios sensisse

B. Virgo parvulum ostendit, qui cruce illius fronti impressa illum animi anxium tranquillavit:

alias a Christo una cum B. Virgine in navicula conspecto monitus est, ut se sisteret Virgini Matri.

cum de sua salute sollicitus, dubitaret an confirmationis Sacramento munitus fuisset, a praesente sibi Deipara recreari sibi est visus, IESU parvulo crucem fronti illius imprimente, ac spe salutis dulcissima illum complecte. Cum vero de peccatis dolens, nunc parvuli, nunc Matris opem posceret, lachrymabatur svavissime.

Alias quoque ut id quod pro tenuitate virum facere posset in salutis negotio non omitteret, didicit quando ad IESUM et MARIAM tanquam navi vectos, sibi parvo lintre visus est velle contendere. Iamque sibi prope ab illis abesse videbatur, cum IESUS illum monuit, ut se beatissima Matri confestim sisteret.

S. Thomas ait: (*opusc 4.*) in Beatissima Virgine tantum esse gratiae quantum sufficiat ad salutem omnium hominum. Nam in omni periculo potes salutem obtinere ab ipsa Virgine gloriosa.

audisset; responsum: *Nec senties, nisi sensus colligeris.* Paruit: et per 7. annos inter communicandum divina quadam voluptate perfusus est.

Sollicitum num fuisset Sacramento confirmationis instructus, quiescere iussit Superior: adhuc anxio fuit, ut fertur, B. Virgo cum parvulo, qui Antonij fronti crucem impressit.

Alias IESUM et MARIAM quasi in navi aspexisse dicitur; ad quos ipse lintre contendebat monebaturque a Christo ut se sisteret Beatissimae Virgini Matri: tunc didicit per hanc esse querendam gratiam apud Christum.

P. Balthasar Saquellus Novitiorum Magister e Purgatorio in Caelum tendens illi apparuisse fertur, et promississe pro adiumento libertatis se gratiam redditurum. Reliqua de illo in vita.

Az 1659-es változat helyét a naptári szerkezetű műben a főszereplő halálának napja határozta meg. Egy napnál rendszerint három szövegegység található. Az első a naphoz kötődő ünnep vagy esemény rövid említése, a második az adott napon elhunyt jezsuitáról szóló történet, a harmadik az első szövegre utalva felszólít valamilyen áhítat végzésére. Az idézett példa a december 3-hoz kapcsolt szövegek között a második helyen áll, előtte Mária

eljegyzésének ünneplésére vonatkozó utalás, utána Mária tiszteletére való felszólítás olvasható. Az 1661-es változat helyét a kronologikus szerkezetű munkában a halál éve jelölte ki. Ennek megfelelően a szöveg az 1626-ban elhunyt jezsuiták 19 története között szerepel. Egy éven belül további rendező elv nincs. A kötet szövegeit Nádaszi I-től 1425-ig folyamatosan számozta. Az adott évhez a 706–724. számú történet tartozik, a kiválasztott szöveg a 715-ös sorszámmal kapta. Az 1665-ös változat helyét a naptári szerkezetű munkában ismét a halál napja határozta meg. Egy naphoz változó számú, jezsuitákról szóló történet kapcsolódik, melyek elején mintegy címként mindig az illető jezsuita neve szerepel.

Az 1659-es változat egyetlen mondatban tudósít Romerus két, Máriával és Jézussal kapcsolatos látomásáról. Az 1661-es szöveg bevezetője röviden ismerteti a látomások előzményeit. Az első látomás után beszámol azok Romerusra gyakorolt hatásáról, majd a második látomás után, mintegy a történet lezárásaként idézi Szent Tamás Mária kegyelmével kapcsolatos állítását. Az 1665-ös változat a legbővebb, amely több önálló történet füzereként is felfogható. A két látomás mellett azt is elmondja, hogy Romerust őrangyala hajnali kettőkor felkeltette és imádságra ösztönözte. Imádkozás közben és az oltáriszentség vételekor isteni szózatot hallott, s volt egy harmadik látomása is egy, a purgatóriumból megszabadult jezsuitáról. Az elbeszélés végén Nádaszi a felhasznált forrást is megnevezi.

2. *Folyamatos tartalmi, szerkezeti szűkítés (rövidítés).* A kiválasztott szöveg, Boldog Peregrinus életének és csodáinak elbeszélése egy 1667-es és egy 1681-es változatban ismert.

Annus coelestis, Coloniae. 1667. 403–404.

Vita et mores, Viennae, 1681. 148.

B. Peregrine, a Matre Virgine. quam de vitae ratione consulebas, ad religiosum asylum invitate, et ab angelo deducte, ac in ipso religiosi loci ingressu, toto capite caelesti splendore circumfusa:

qui per triginta annos nunquam sedisti, nunquam in lecto decubuisti, nullum diem sine confessione abire vacuum permisisti: cujus putrefactum crus descendens e cruce JESUS tetigit. et sanavit: Qui demum clarus miraculis. B. Philippo, et Francisco Senensi comitibus, aeternam gloriam adiisti.

B Peregrinus dum illam orans ita consuleret ab ea ad Religiosae vitae asylum est invitatus consilio tam felici, ut sine mora paruerit, eo ab Angelo deductus, et in ipso Religiosi domicilij ingressu coelesti splendore circumfusus:

ac miris postea virtutibus clarus. (*Annus Coel. 1. May.*)

Az 1667-es változat a kalendárius szerkezetű műben a szent későbbi ünnepéhez, május 1-jéhez kapcsolódó szentek (Grata, Marculphus) említései, illetőleg történetei között szerepel. Az 1681-es változat a mű IV. signumának 2. caputjában, a 84. consiliumban a 115. szám alatt első helyen található. A IV. signum középpontjában Mária mint a jó tanács anyja áll, az 1. caput 63 számozott exemplumot tartalmaz Mária szeretetéről és tiszteletéről. A 2. caput száz tematikus consiliumra oszlik, consiliumonként változó számú, összesen 162

exemplummal, míg a 3. caput további tagolás nélküli hosszú meditáció. A szöveget befogadó consilium az élet állapotával kapcsolatos megfontolásokat tartalmaz.

Az 1667-es változat gyors egymásutánban felsorolja Peregrinus életének fontosabb mozzanatait, ami lendületessé teszi az előadást. Az igealakok praesens perfectum indicativi activi egyes szám második személyben állnak, melynek következtében az olvasó mintegy áhitat keretében megszólítja az ismertnek beállított történet főszereplőjét. Az 1681-es szövegben a mondanivaló jelentősen leszűkül, a közlésforma egyes szám harmadik személyre változik. A kerek előadás megsérül, s a történet felét a csodás erényekre való általános utalás helyettesíti. A szöveg végén Nádaszi az előző, 1667-es változat lelőhelyére, saját korábbi munkájára hivatkozik.

3. Az alapmotívum bővítése, illetőleg szűkitése változó elemekkel különböző formájú (műfajú) szövegeket eredményez. A kiválasztott példa, Theophilus története összesen hat változatban ismert az 1645–1681 közötti időszakból. Az 1658-as változat eredetije a fordítás alapjául szolgáló mű korábbi, 1644-es kiadásában nem található. Szembetűnő továbbá, hogy az *Annus coelestis* 1649-es és 1681-es kiadásában két különböző szövegváltozat olvasható.

Maria aeternitatis, (Pozsony),
1645. 14–15.

Annus coelestis, Viennae.
1649. 49.

A boldogságos szűz, Nagy-
szombat. 1658. 124–129.

Ama hires neves

Teofilus

S. Theophile

Ezen igazságot sokkal nyilván-
vabban bizonyította és erősítte
Theofilus
példája. ki felől nagy bizo-
nyossan írják, hogy minek
utánna némely gonosz akaroi
irigységiből, tisztitül gyalaza-
tosan meg-fosztatot volna,
annyira meg-busult es fel-ha-
borodot magában, hogy nem
chak a Christust Szent Annjá-
val egygüt meg-tagatta, ha-
nem még lelkét-is maga keze
íráásával az Ördögnek kötötte,
ha szegetségével előbbeni tiszt-
tít a Püspöktül viszsza nyerhe-
ti. Nem sok idő mulván magá-
ban szálla á veszet ember, es
meg-száná báná ugyan bolond
chelekedetit, de annak sullyát
es undokságot magában iol
meg-fontolván chak nem ket-
ségben esék, nem latván kihéz
batorságon folyámodhassék
vegtére

-is, immár az boldogságos Szűz által, vissza nyerte volt, az ördögnek adott keze írását, melyet maga vérével irt vala, meg-is gyonta, meg-is siratta volt keserves köny-hullatásával azt, hogy az Istent meg-tagadta.

Immár azt gondolhatta volna hogy elég a Penitencia: de mind az által mind holtig minden nap siratta bűneit, mint régenten szent Péter. Es mineknek-utánna mint-egy veres király köntösben látta volna a Boldog Szűz *Máriát*, Oltára előtt boldog lelkét az JESUS, és MARIA kezében adta.

Mariae opera daemoni erepte:

qui visa purpurata Regina Maria, felix in sinum illius in templo animam expirasti.

meg-émlékezvén Aszonyunk Maria-nek feneketlen irgalmasságáról szívet kezdé venni, és sok keserves köny-hullatással annak ajánlá veszt porit Nem-is fogyatkozték meg remenségeiben: mert noha felette nagyot vétet vala Theofilus, tudván mind az által hogy sokkal nagyob Istennek az ő kegyelme, magára vállalá dolgát es mind addig forgata igyét,

míg nem csak pechétés levélit vissza szerzé a gonosz ellenségtől, hanem annak felette oly bőséges malasztot nyére neki, hogy az után nagy szent életet viselné, es halála után a dűchöült Szentek közze szamaltatnék.

Erről a nagy hallatlan kegyelmiről Aszonyunknak elmélkedvén Szent Petrus Dámiani, halljad mit hoz-ki abbul. *Quid tibi negabitur, cui negatum non est Theophilum de ipsis perditionis faucibus revocare? Infelicem animulam, totum illud, quod in te factum est, proprio caractere denegante, de luto foecis et miseria sublevasti. Nihil tibi impossibile est desperatos in spem beatitudinis relevare.* Mi lehet az, a mit neked meg-tagathat a te Szent Fiád, kinek meg-nem tagatta, hogy Theophilust a veszedelem torkából ki-mentenéd. Azt a boldogtalan lelkeczkét, ki éppen azt, a mi te benned emberre löt, maga saját keze írásával el-tagatta, a szemet sárjabul, és nyavalyából kiemelted. Ninchen nálád semmi lehetetlen, kinél lehet-

séges hogy a kétségben eseteket a boldogság remenségére hozza. Ugyan-is miben mutathatta-meg világosabban mind irgalmának nagy-voltat, mind szoszollásának erejét, Aszonyunk, mint hogy halálos ellensiginek kegyelmet szerzet, es az örök karhozattul a veszedelem fiát felszabadította.

Diurnum quotidianae. Pragae. 1659. 28.

Theophilo

poenitenti Beatissima Virgo post fusas ab eo diu preces. et post longa jejunia. veniam impetravit.

et chirographum quod ille daemoni dederat, super ejus pectus deposuit.

Calendarium novum. Monachii, 1673. 25–26.

S. Theophilus
Conf. ut officio restitueretur.
Deo. Deique Matre ejurata.
Daemonis fit mancipium.
Sentiens faeditatem criminis,
quadraginta dies noctesque
Mariae supplex, recipitur in
gratiam.

et triduo post felix in templo animam expirans, per Mariam in coelum intromittitur.
Vis coelum intrare? ad Mariam pulsa: Maria coeli janua est. S. theophile, pulsa pro me caeli januam Mariam, ut dum vivo, constanter Mariae et eius filii mancipium permaneam, et moriturus eam habeam propitiam, et per ipsam in gaudium Domini introducar.

Annus coelestis. Coloniae. 1681. 118.

S. Theophile.

poenitens MARIANE, qui daemoni mancipatus, resipiscens in templo B. V. per dies quadraginta orasti, et jejunasti: cui illa apparuit, teque acriter de scelere coarguit, ac demum dixit: *Ego rogabo pro te: et suscipiet te Filius meus*: qui expectatus chirographum, quo te daemoni obligatas, super pectus reperisti, et combussisti: cujus facies, Eucharistia sumpta, solis instar resplenduit; atque in eodem loco, in quo Dei Matrem videras, e vita migrasti.

Az 1645-ös első változat a Máriát a haldoklók patrónusaként bemutató mű I. könyve 2. részének 2. tanúságában kapott helyet, melynek témája a bűnbánat. Előtte és utána

egy-egy további történet szerepel: egy bűnbánatra képtelen haldokló égi felszólításáról a bűnbánatra, illetőleg Egyiptomi Mária bűnbánó életéről. Az 1649-es változat a kalendárium szerkezetű munkában a február 4-hez kapcsolódó szentek elbeszélései között található. Az 1659-es szöveg az elhunyt jezsuitákat középpontba állító, ugyancsak kalendárium szerkezetű műben január 31-nél szerepel, s az ezen a napon elhunyt Claudio Aquaviva generális életútjának summáját vezeti be. Az 1673-as változat a jó halál témáját tárgyaló, kalendárium szerkezetű műben ismét február 4-nél szerepel, a történet végén Theophilushoz szóló fohással. Végül az 1681-es változat az 1649-es változathoz hasonlóan a naptári szerkezetű mű új kiadásában a február 4-én tisztelt szentek történetei között olvasható.

Az 1645-ös változat középpontjában Theophilus holtig tartó bűnbánata áll, ennek előzménye az ördöggel kötött szerződés visszakapása, következménye a boldog halál. A szöveg a *legenda rövid tartalmi kivonata*. Az 1649-es változat egyetlen említésszerű, Theophilus boldog halálát hangsúlyozó mondat, a stílus szempontjából nem értékelhető. Ennél alig bővebb az 1659-es változat, amely a bűnt és az ördöggel kötött szerződés visszakapását állítja előtérbe. A motívum, mely szerint Mária a szerződést Theophilus szívére helyezte, csak itt és az 1681-es változatban fordul elő.

A legrészletesebb az 1658-as magyar nyelvű változat, amely ebben a formában nem Nádas, hanem Jászberényi Tamás munkája. A kerek *elbeszélés* előadja Theophilus bűnének előtörténetét, bűnbánatát, a szerződés visszakapását, halálát. A történethez Petrus Damiani elmélkedése kapcsolódik latin és magyar nyelven, ami a mű központi gondolatának megfelelően Mária irgalmát állítja előtérbe. Az 1673-as változat formája *tudósítás*, melynek új motívuma, hogy Theophilus negyven napig tartott bűnbánatot, majd három nap múlva meghalt. A tudósítás alkalom arra, hogy ezt követően Nádas megiszóltsa az olvasót, akar-e a mennybe jutni, utaljon Mária közbenjáró szerepére, majd egyes szám első személyben az olvasó nevében mondott rövid könyörgésben forduljon Theophilushoz és Máriához. Végül az 1681-es változat *meditáció* jellegű: maga az olvasó az, aki megszólítja Theophilust és elmondja a történetet, s Nádas közben egy mondat erejéig a Máriához forduló Theophilust is megszólaltatja.

4. Az *azonos motívumok különböző stílusú feldolgozásával eltérő súlypontú, más-más mondanivalót hordozó szövegek jönnek létre*. A kiválasztott példa, Thomas Cannonus jezsuita tevékeny, imádságos élete és csodálatos halála, egy 1645-ös, egy 1659-es és egy 1665-ös változatban ismert.

Maria aeternitatis. (Pozsony).
1645. 171–173

Diurnum quotidianae. Pragae.
1659. 126.

Annus dierum memorabilium,
Antwerpen, 1665. P. I. 318.

Egy Cannonus Tamás nevű
szerzetes ember,

Thomae Cannonij Coadj. (*Ob-
ijt 17. Iunij. 1611.*)

Thomas Cannonus Coadiut.
Siculus Panormi. 17. Iunij
1611. aetat. 56. Soc. 27. Hic
cuidam divinis intento mira
quadam charitatis coniunctio-
ne visus est Deiparae esse ad-
strictus obsequio singulari.

minden testi munkáját úgy aldozta az JESUS tisztességére, hogy akkor-is midőn munkálkodott a JESUS-hoz és MÁRIA-hoz rövideden fohaszkodott néha néha.

Ez midőn egyszer az utban el fáradott volna, ugyan úgy izadva áldozni ment, több ugyan azon JESUS társaságából-való társaival: ottan két angyal tartotta előtte a keszkenőt, és veritékét orczájáról letörölgette

Halálakor seregestől szállottak le hozzá az Angyalok, az mennyei Szűz királynéval együtt, és ő körülé mint kedves társoknál álván, gyönyörűséges illatokkal füstölték az ő holt testét, tisztelvén őtet, dicsírvén, és azt mondván, hogy úgy illik azt böcsülleni, a ki minden crejét az Isten-ért a szerzetben, a munkára, és fátárságra szentelte. *In relat: Italiciis, Panormi 1611.*

a sacrae Synaxi accumbentis sudorem Angeli abstersere ijdem

cum B. Virgine ad eum sub mortem venire sunt visi.

Cum a laboribus ab obedientia imperatis ad S. Synaxim percipiendam redijisset totus sudore perfusus, conspecti sunt duo Angeli, qui linteam prae ore accumbentis tenere sunt nisi: sudore illi e fronte absterso.

Id etiam divinitus exploratum fuit illum a morte nonnisi modico tempore in Purgatorio labeculas suas expiasse. Visa quoque ad illum est de coelo descendere Angelorum corona frequens una cum Regina caeli Virgine Dei matre. Hi circum Thomae sandapilam fusi, cadaver honoratis fumis honoravere.

Az 1645-ös változat a Máriát mint a haldoklók patrónusát tisztelő munka 2. könyve 9. részében, a 29. tanúságban található. Előtte rövid felszólítás, amely szerint a testi, lelki munkát és az áldozást Jézus nevének dicsőségére kell végezni, utána imádság áll ugyanerről a témáról. Az 1659-es szöveg az erényeket naptári rendben tárgyaló műben a jezsuita halála napjának megfelelően június 17-nél szerepel a második helyen. Előtte egy szent látomása, utána a két történetre visszautaló rövid áhítat. Az 1665-ös változat a június 17-én elhunyt jezsuiták történetei között áll az első helyen.

Az első változat a főszereplőnek Máriához fűződő viszonyát és a csodálatos motívumokat helyezi előtérbe, mondanivalóját forráshivatkozással igazolja. A második szöveg dátumhoz kötött rövid utalás, emlékeztetés, melyből kimaradt az életút jellemzése, s csak a két természetfölötti motívumról történik említés. A harmadik változat bevezetője a főszereplő jezsuita mivoltára utal. Itt is elmaradt az életút jellemzése, a két csodálatos motívum az első változathoz hasonló részletességgel szerepel, a forráshivatkozás azonban hiányzik.

5. Azonos személyhez kapcsolódó, különböző motívumokból építkező, eltérő tartalmú, szerkezetű és funkciójú szövegek. Ezekben az elbeszélésekben tulajdonképpen már nem változatokról, hanem különböző szövegekről van szó, melyek egyetlen összetartó eleme az azonos főszereplő. Ilyen típusú két párhuzamos szöveget olvashatunk például Didacus

Martinez jezsuitáról két-két változatban. Az A típusú szövegek Martinez olvasó-imádságát és halálát,⁹⁹ a B típusúak pedig Krisztus-látomását és levegőben való csodálatos lebegését beszélik el.¹⁰⁰

Mindezek alapján megállapítható, Nádasi stratégiáját a szövegek ismételt felhasználásakor és nyelvi, retorikai átalakításakor általában nem egy jobb történet létrehozására törekvés, hanem az új kontextushoz alkalmazás, az aktualizálás igénye határozta meg. Tisztában volt a széles rétegeknek szánt irodalomnak azzal a sajátosságával, hogy a szövegek ismételt felhasználása az eredményesség egyik tényezője, s a már ismerthez való ragaszkodás, annak felismerése a tömeghatás egyik feltétele. Az ismételt előadáskor Nádasi különféle narratív lehetőségeket használt. A narratív elemek hatással vannak a jelentésre, melyben a történet eltérő tartalmai és kontextusai egyaránt kifejezésre jutnak. Az ismétlés révén a szövegek elhasználódnak, csonkulnak, máskor a korábbinál teljesebb változatok jönnek létre. A tartalom és a forma viszonylag ritkább változásával szemben az ornatus minden esetben különbözik. A stílusbeli változtatások eszközei a szóválasztás, a szintaktika és az élőnyelvi fordulatok terén egyaránt megragadhatók, az átdolgozások irányát a kontextus mellett a stílus megemelésére és a jelentés módosítására való törekvés, valamint az olvasó és a teológiai szempontok figyelembevétele egyaránt befolyásolja. Figyelmet érdemel, hogy ugyanannak a történetnek az eltérő kidolgozása egymástól jelentősen különböző formájú szövegeket eredményezett.

Az elbeszélő motívumok szintjén megfigyelhető a motívumsorok átalakulása, melynek során bizonyos motívumok előtérbe kerülnek, mások háttérbe szorulnak, fokozódnak, csökken vagy megszűnik az elvont példázatszerűség, megváltozik a valóságselemek szerepe. A motívumok belső arányainak átalakítása révén megváltozik a szereplők viszonya, a cselekvések motivációjának árnyaltsága, a konkrét elemek és a magyarázó részek aránya, módosulnak a feszültségkeltés eszközei, s mindezek következtében nemcsak a történetek íve, szerkezete és terjedelme változik, hanem jelentésszerkezete, aktualitása és hitelessége is átalakul. A szövegváltozatok és a befogadó művek kapcsolatát vizsgálva Nádasi rendszerint törekedett egyensúlyban tartani az elbeszélések önértékét és a művek koncepcióját, ezzel párhuzamosan mindig megragadható a kontextus hatása a szövegekre. A rövidebb formák nem feltétlenül a későbbiek, a részletesebbek nem feltétlenül a korábbiak, s egy korábban közölt szövegváltozat felhasználása mellett a forrásokra, forráskivonatokra való közvetlen visszanyúlás is megfigyelhető. Részben ezzel magyarázható a szövegváltozatok bizonyos fokú stabilitása, illetőleg hogy a szövegek mozgékonyasága és a szerzői korrekciók törekvések arányban maradtak egymással.

„Írott folklór”

A tartalmi, szerkezeti és műfaji elemzés, a keletkezési és kiadási körülmények, a források és forráshasználat értékelése, valamint a tipológiai, retorikai és funkcionális vizsgálat

99 *Maria aeternitatis* 1645. 139–143. és *Pretiosae occupationes* 1657. 86–87.

100 *Diurnum quotidianae* 1659. 72. és *Annus dierum memorabilium* 1665. 181.

alapján úgy vélem, Nádasi János életművének helyét az írásbeliség és a szóbeliség, irodalom és folklór határára, az ún. „írott folklór” területén jelölhetjük ki. Az írott folklór viszonylag új irodalomtörténeti és -elméleti fogalom, kidolgozása és első alkalmazása XVIII. századi irodalmi szövegekre Aleida Assmann nevéhez fűződik.¹⁰¹ Legújabbban Franz M. Eybl használta eredményesen Abraham a Sancta Clara életművének értelmezésében.¹⁰² A fogalom közvetett előzményei közé sorolhatók a középkori latin nyelvű irodalom, a szóbeliségre támaszkodó reneszánsz próza és a népköltészet kapcsolatának tisztázására, valamint az ún. közköltészet meghatározására, sajátosságainak és funkcióinak feltárására irányuló törekvések. Így például Petr Grigorevič Bogatirev és Roman Jakobson már 1929-ben felhívták a figyelmet a középkori névtelen szerzők és másolók folklorisztikus, a szóbeli költészethez közel álló eljárásaira.¹⁰³

Assmann meghatározása szerint az írott folklór nem a folklór, hanem az irodalom átmeneti jelensége, melynek határai mindkét irányba nyitottak, s gyökerei a középkori kompilációs irodalomban, azon belül elsősorban a vallási-didaktikus exemplumgyűjteményekben és a szórakoztató Schwank-gyűjteményekben egyaránt kimutathatók. A kifejezés hagyományozódási formát és szerkezeti modellt jelöl, amely lehetőséget nyújt irodalom és folklór mint ellentétes, művelődéstörténetileg intézményesült szöveghasználati módok összefüggéseinek és határeseiteinek vizsgálatára, a műfaj- és szövegszerkezet összekapcsolására, valamint a szövegek irodalom és folklór közötti mozgásának, közvetítésének eddiginél pontosabb leírására.¹⁰⁴ A modell újdonsága elsősorban az, hogy az irodalmivá válás és a folklorizálódás folyamatait a kompozíció, a motívumállomány, az előadásmód és az alkalmazás szempontjai szerint egyszerre veszi szemügyre, s ezzel egyrészt elősegíti a társadalmi különbségek és a kulturális cselekvések alakulásának nyomon követését a szövegek körforgásának történetében, másrészt alkalmat ad irodalmi szövegek folklór közeli állapotának, az írott folklór irodalommal szembeni megkülönböztető jegyeinek és ezek összefonódásának meghatározására. Ezek a sajátosságok Assmann szerint tételesen a következők:¹⁰⁵

1. A mű nyitott egység, amely heterogén szöveganyagot egységesít.
2. A szöveganyag fő jellemzője a nagyfokú flexibilitás és a változatok túlsúlya.
3. Az egyéni szerzői teljesítménnyel szemben a tekintélyekkel való bizonyítás lép előtérbe.
4. A szöveg egyedi jellege háttérbe szorul az ismétléssel, a szeriális megoldásokkal szemben.
5. A szövegek használati jellege, gyakorlati igényeket kielégítő szerepe uralkodik, a szórakoztatás célja másodlagos.

101 Aleida Assmann: *Schriftliche Folklore. Zur Entstehung und Funktion eines Überlieferungstyps. In: Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation.* Hg. Aleida und Jan Assmann – Christof Hardmeier. München 1983. 175–193.

102 Eybl: *Abraham a Sancta Clara* i. m. 34–38.

103 Petr Grigorevič Bogatirev – Roman Jakobson: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens.* In: *Donum natalicum Schrijnen.* Nijmegen–Utrecht 1929. 900–913.

104 Vö. Eybl: i. m. 229.

105 Assmann: i. m. 179–182.

Az említett szempontok szerint vizsgálva az életművet megállapíthatjuk, Nádasi egy közös szövegahagyományból, mások által is használt forrásokból és módszerekkel merített, s ezzel az európai irodalmak egy részében elavult vagy elavulóban lévő, más részében azonban még élő hagyományt adott tovább. A művek egy részének anonim megjelenése a korban elterjedt tudatos írói magatartást tükröz, egyben előre jelzi a szerző fokozatos elnévtelenedését a befogadás történetében. A könyv nem végállomása az írott szövegeknek, hanem aktuális hagyományhordozó, amely elvezet a szájhagyományhoz. Az önálló irodalmi teljesítményt a hagyományos esztétikai módszerekkel nehéz megragadni.

Nádasi additív módon felépített művei a tetszőlegesen bővíthető töredék benyomását keltik. Formailag nyitott sorozatokból állnak, a zárt szerkesztés gyakran hiányzik. Ez egyrészt lehetővé tette a legkülönbözőbb szövegek felhasználását, másrészt feltétele volt a gyakorlati használatnak és a befogadásnak. Az elbeszélésmód meghatározó jellemzője a változatképzés, a variáció és a reprodukció. Egy téma új előadásakor az elbeszélő anyagot Nádasi újrakomponálta és a részekből új egészet hozott létre úgy, hogy egyik változat sem azonos a korábbival. Az átformálás során formulákat használt, megváltoztatta a cselekményvázát, új mozzanatokat állított előtérbe. A régi szövegek a közönségnek egyszerre újnak és ismertnek tűnnek, az újak előadása a régiek mintáját követi, alapvetően új megoldások azonban csak ritkán jönnek létre.¹⁰⁶ Fontos elbeszélő technikája a rövidítés, melynek során az egész szöveg jelentését és a kontextus szempontjából lényeges elemeket megtartja, a lényegteleneket elhagyja, s a cselekmény uralkodik a leírással szemben. A rövidítés egyik következménye a stílus gyakori egyhangúsága, szárazsága. A szövegek reprodukciója során használt tipikus változtatási tendenciák lényegében megegyeznek a folklór elbeszélés sajátosságaival.¹⁰⁷ Nádasi tekintettel volt a szövegek eltérő stabilitására és variabilitására, s a reflektálatlan elbeszéléssel szemben előnyben részesítette a kommentált, értelmezett és ezzel esztétikai szintre emelt vagy éppen az alá süllyesztett történeteket.

Az elbeszélő szövegek a funkció, a morális tanítás és a narratív megformálás tekintében egyaránt változatosak. Meghatározó szerkezeti, tartalmi és formai jellemző az ismétlés és az aimplifikáció, a szöveg érinthetetlenségének fogalma ismeretlen.¹⁰⁸ Az ismétlés mint az irodalmi és a folklór alkotásokra egyaránt jellemző módszer Nádasinál abban ragadható meg, hogy döntően szeriális modelleket követett, s a szeriális műfajok diszpozíciós szerkezeit és ábrázolásmódjait rendszeresen alkalmazta. A cselekményszerkezetek ismétlődése mellett szövegei egy részét módosított formában, más összefüggésben újra felhasználta, illetőleg ugyanazt a tanulságot más-más történettel adta elő. Különböző minták alapján láncszerkezeteket és sorozatokat hozott létre. A sorozatokat összetettebb szerkezetekben kombinálta, máskor a sorozatok a szakaszos olvasásnak megfelelően fejezetekre tagolódnak. Az exemplumsorozatok a különböző gnomikus műfajok integrációja mellett gazdag elbeszélő anyagot is hordoznak.

106 Vö. Kosack: i. m. 30–35.

107 EM 4, 685–686.

108 A megállapítás egybecseng a régi magyar versek nyilvántartása közben született felismeréssel, amely szerint „szöveg nincs, csak szövegek vannak”. Horváth Iván: *Szöveg*. 2000 1994 november, 42–46, 52–53. – Vö. *Ismétlődés a művészetben. Tanulmányok*. Szerk. Horváth Iván – Veres András. Budapest 1980.

A szövegek jelentős része közvetlenül vagy közvetve a szóbeli elbeszélésen nyugszik. Nádasi a középkori szöveghagyomány elemeit egyenértékűnek tekintette az újkori, kortárs szövegekkel és a szóbeli hagyomány bizonyos elemeivel. Mindezeket a későközépkori orális technikák, a XVI–XVII. századi elbeszélő próza retorikai eszköztára, az azonos feldolgozásmód, az azonos motívumok felhasználása és a stílus egységesítő ereje révén integrálta. Az így létrehozott szöveg átfogó hagyományozódási folyamatba illeszkedik, s az új feldolgozások, átdolgozások, ismétlések és változatok kimeríthetetlen forrása. Mindez azt is mutatja, hogy a XVII. századi elbeszélő próza nem elemezhető csupán a klasszikus retorika szemszögéből, s szükség van a folklór elbeszélésmód sajátosságainak, a folklorisztikus kommunikációs formák irodalomba való behatolásának és a befogadási folyamat összetevőinek együttes vizsgálatára.

Nádasi műfajhasználatát a művek és a szövegek szintjén egyaránt az irodalmi és a folklorisztikus formák, a vallásos és a világi műfajok keveredése, ingadozása, a témák és a konvencionális műfaji minták egymásba mosódása, egy sajátos folklór típusú alkotásmód jellemzi. Műfajai folklorisztikus műfajok abban az értelemben, hogy szoros kapcsolatban állnak a barokk vallásgyakorlat meghatározott formáival. A szövegek a jámborsági gyakorlatból táplálkoznak, reprodukív módon visszahatnak arra és adott esetben fel is oldódhatnak abban. A poétikai, retorikai eszközöket és az azok alapjául szolgáló pragmatikus formákat nem mindig lehet elkülöníteni egymástól, az előbbieket Nádasi rendszerint az utóbbiak alá rendelte. Az elbeszélő műfajokat és a használati irodalom különféle irodalom alatti formáit egyaránt igénybe vette, s az azonosnak és a változatoknak, az egyedinek és a szeriálisnak minél teljesebb integrációját, kombinációját hozta létre.

A felhasznált műfaji minták, a szerzői célkitűzések és a funkciók, valamint az a tény, hogy a szövegek irodalmivá válása és folklorizációja mindkét irányban nyomon követhető, Nádasi életművének helyét ugyancsak az irodalom és a folklór határterületére utalják. Új hatást, új irodalmi minőséget hozott létre abban az értelemben, hogy az irodalmi hagyomány hivatalosan elismert, írott vonulatát következetesen összekapcsolta a bizonytalan, nehezen megragadható szóbeli vonulattal, az utóbbinak hitelességet biztosított, s a kettőt egyenlő rangra emelte. Kétségtelen, hogy a felhasznált és létrehozott formák egy része olyan szorosan kapcsolódik a vallásgyakorlathoz, hogy az irodalmi teljesítmény mint önálló funkció nem jelenik meg. Más esetekben viszont az exemplumok szerepe epikus irodalmi és folklór műfajok előzményeként, illetőleg irodalom és folklór, egyházi és világi kultúra kölcsönhatásában közvetlenül megragadható. Az azonos tartalmak különböző, egymással gyakran ellentétes szerkezeti minták szerinti tálalása, valamint a különböző használati funkciók együttes jelenléte mutatja, hogy Nádasi tudatosan törekedett az eltérő műfaji minták felhasználására, adaptációjára, ami egyben a hatástörténet egyik meghatározó tényezője.

Összegezve azt mondhatjuk, Nádasi János a jezsuita meditációs irodalom műfaji lehetőségein belül jelentős terjedelmű, ám viszonylag kevés eredeti vonást, egyéni invenciót tükröző életművet hozott létre. Fontos újítása, hogy az elsők között épített be nagyobb arányban elbeszélő elemeket a meditációba. Az eredeti alkotó tevékenység kérdésére adandó választ meghatározza az átvett szövegek nagy terjedelme, a kompilációs technikák széles körű alkalmazása, valamint hogy a szövegekben rejlő esztétikum részben a források

sajátja, s csak részben tulajdonítható neki. Az eredetiség egyik fő kritériuma az alkalmazás (applicatio) a közönség igényéhez. Tekintetbe kell venni azt is, hogy egyrészt a különféle kompilációk és florilégiumok mindaddig nem elhanyagolható részét alkották a tágabb értelemben vett irodalmi és művészi alkotó folyamatnak, amíg az egyedi, homogén és megismételhetetlen mű fogalma háttérbe nem szorította. Másfelől a különféle irodalmi kompilációs technikák, a fordítás- és adaptáció-kultusz napjainkban végbemenő rehabilitációja párhuzamos az újabb mű-fogalmak revíziójával. Az óriási szövegtömegben nem ritka a kivételesen jó megfogalmazás, s klasszikus értékeket is találunk. Az elbeszélés öröme, a jellemrajz részletessége, a lélektani motívumok figyelembevétele és a művészi megformálás igénye azonban viszonylag ritkán villan elő, ezzel szemben gyakori a sematikus, jelentős mértékben tipizált ábrázolás. Szerzői teljesítményét és a művek irodalmi értékét nem a feldolgozott szövegek minősége, hanem a szövegek egymás mellé állítása, a koncepció megvalósítása adja. Nádasí az állandóan változó szerzői szándék szerint funkcionálizálta a szövegeket és a műveket, s a hangsúlyt egy téma bemutatásáról gyakran a témáról szóló tudósításra helyezte át. A tartalmi rendszernak való alárendeléssel a szövegek veszítettek korábbi mozgékonyaságukból, autonómiájuk korlátozódott, s csak ritkán találtak utat a szépirodalmi megvalósítás felé.

III. rész: Hatástörténet: a popularizálódás tényezői és lefolyása

1. Kiadás, terjesztés

A harmadik rész középpontjába a hatás és a befogadás történetét állítottuk. Az irodalom hatás- és befogadástörténeti folyamatának formái és szakaszai alapvetően két irányból közelíthetők meg: egyrészt az újratermelés, az előállítás, másrészt a használat, a fogyasztás oldaláról. Az előbbihez sorolhatók a kiadások, fordítások és a terjesztés problémái, a feldolgozók, kiadók és nyomdák szerepe, az utóbbihoz tartozik a könyvek forrásként történő felhasználása, birtoklása és olvasása. A hatás- és befogadástörténet valójában ugyanannak a folyamatnak két különböző aspektusa, amely lehetőséget nyújt egyrészt a társadalmi, történeti közvetítés konkrét módjainak, feltételeinek és törvényszerűségeinek, másfelől az irodalmi hagyományozódás történetének mint a társadalmi hagyomány sajátos formájának vizsgálatára.¹ A cél mindkét esetben az irodalom terjedési feltételeinek és használati funkcióinak empirikus megragadása, miközben választ keresünk olyan kérdésekre is, hogy például az elterjedést mennyiben valós szükségletek, illetőleg más célok irányították, továbbá az olvasó mennyiben tekinthető önálló, illetőleg a könyvtermelés és más körülmények által meghatározott fogyasztónak.²

Az önálló kiadások problémája

A kiadástörténet alapvető kérdésére, hogy a művek összesen hány kiadásban láttak napvilágot, az összetett bibliográfiai problémák miatt nem könnyű pontos választ adni.³ A bibliográfiai és könyvtári kutatás bő egyharmaddal megnövelte a retrospektív magyar

1 Wilfried Barner: *Wirkungsgeschichte und Tradition. Ein Beitrag zur Methodologie der Rezeptionsforschung*. In: *Literatur und Leser. Theorien und Modelle zur Rezeption literarischer Werke*. Hg. Gunter Grimm. Stuttgart 1975. 85–100.

2 Günther Fetzner – Jörg Schönert: *Zur Trivialliteraturforschung 1964 bis 1976*. IASL 2 (1977). 1–39. itt: 26–29.

3 *Bibliographische Probleme im Zeichen eines erweiterten Literaturbegriffs. Zweites Kolloquium zur bibliographischen Lage in der germanistischen Literaturwissenschaft, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 23 bis 25. September 1985*. Weinheim 1988. – A továbbiakhoz ld. a művek és kiadások jegyzékét. – A *Hebdomada meditandae aeternitatis* egy általunk számba nem vett, így a kiadások jegyzékében és a számszerű összesítésekben sem szereplő kiadását (Köln, W. Friessem, 1666) írja le példány alapján Birgit Boge: *Literatur für das „Catholische Teutschland“*. *Das Sortiment der Kölner Offizin Wilhelm Friessem im Zeitraum 1638–1668*. Tübingen 1993. 549. Nr. 302.

nemzeti bibliográfiák által Nádasi neve alatt számbavett kiadásokat. A kiadások egy része azonban, összesen mintegy 90 kiadás különböző okok miatt példány szerint azonosíthatatlannak, illetőleg hozzáférhetetlennek bizonyult. Tekintettel a szekularizációs könyvtári állományok részleges feldolgozottságára, a továbbiakban is számítani lehet új, eddig ismeretlen vagy példány szerint azonosíthatatlan kiadások felbukkanására. Az anonimizálásnak már Nádasi életében, illetőleg az első kiadásokban megkezdődött folyamata az új kiadásokban tovább fokozódik, s a jelenség végig kíséri az egész kiadástörténetet. Ezzel párhuzamosan ha csökkenő mértékben is, de egészen a XIX. század végéig folyamatosan nyomon követhető a szerző nevével jelzett kiadások megjelenése. A példány szerint azonosíthatatlan és a csupán egyetlen példányból ismert kiadások viszonylag magas aránya arra figyelmeztet, hogy a csak bibliográfiai leírásból ismert kiadások nem hagyhatók figyelmen kívül akkor sem, ha tudjuk, hogy egy részük csupán bibliográfiai fantomot, részkiadást vagy kiadásváltozatot takar. A lehetőségek adta kereteken belül törekedtünk a hibás leírások, nyomdahibák stb. kritikátlan átvételéből származó bibliográfiai tévedések, a tévesen konstruált megjelenési adatok, nem létező kiadások kiküszöbölésére. A kiadások számának megállapításában figyelembe vettük a címváltozatokat és a szerző megnevezése nélkül megjelent kiadásokat, a típuscímek és a rövidített címléírások alkalmazása miatt azonban itt is csupán a példány szerinti azonosítás jelenthet teljes bizonyosságot. A bibliográfiákon kívül az egykorú könyvtárkatalogusok ugyancsak több, ma példány szerint ismeretlen kiadásról adnak hírt, így ezeket az adatokat sem mellőzhettük. Az új kiadások címlapján a kor szokásának megfelelően az új kiadás tényén kívül gyakran feltüntetik a korábbi kiadások megjelenési helyét, évét, nyelvét valamint az új kiadás sorszámát is. A kiadások számozása a kor szokásának megfelelően általában nyomdahelyenként történt, ettől azonban a kiadók több esetben eltértek. Az új kiadást többnyire az új szedés jelentette, máskor viszont ugyanannak a szedésnek új címlappal, évszámmal és keretszövegekkel történő későbbi felhasználása ugyancsak új kiadást eredményezett. Ebből érthető az is, hogy a gyűjteményes kötetekben a művek korábbi kiadásaira vonatkozó adatok nem mindig egyeznek meg a bibliográfiában, illetőleg a címlapokon található kiadási adatokkal.

Mindebből következik, hogy az önálló kiadás fogalmát az általános gyakorlatnál valamivel tágabban, ám a kiadástörténet említett sajátosságainak megfelelő módon határoztuk meg. A szokásos meghatározáson kívül önálló kiadásnak tekintjük a) az autobibliográfiában csak megjelenési hellyel és a fordítás nyelvével jelzett kiadásokat akkor is, ha példány nem ismert, b) az egyéb bibliográfiák által jelzett, de példány szerint azonosíthatatlan kiadásokat, kivéve a biztos bibliográfiai tévedéseket, c) a művek önállóan megjelent, egy korábbi kiadáshoz pontosan nem hozzárendelhető részeit, d) a művek önálló vagy önállóvá vált részének, teljes vagy részleges fordításának más szerzők műveihez kapcsolt vagy abba integrált megjelenését. A c) és d) pont egyben jelzi az önálló bibliográfiai egység fogalmának a kor kiadói, szövegszerkesztői gyakorlatához igazodó, a mainál tágabb értelmezését.⁴

Az a) pontban jelzett sajátosságra példa a *Dies S. Josepho sacer* 1656 (*Hebdomada S. Josepho sacra* 1659, *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* 1664) és a *Hebdomada S. Xaverii*

4 Borsa Gedeon: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál*. MKsz 101 (1985), 262–275.

(1666 előtt) több, csupán az autobibliográfiából ismert kiadása és fordítása. A b) pontban említett bibliográfiák közül a legtöbb ma példány szerint ismeretlen kiadás leírását Sommervogel közölte. A biztos bibliográfiai tévedésre, illetőleg nyomdahibára példaként idézhető az *Annus hebdomadarum coelestium* (Pragae, 1663) Stöger által említett 1669-es nem létező kiadása,⁵ a *Himmliches Jahr* Sommervogel által említett 1633-as és Stöger által említett 1683-as kiadása,⁶ a *Heilige Wochen von der Höllen-Flucht* (Regensburg, 1709) Lehmann által említett 1706-os kiadása (a Lehmann által hivatkozott müncheni példányon az 1709-es évszám olvasható),⁷ valamint a *Vitae praedestinatorum* (Graz, 1698) csonka esztergomi példányán található kéziratos bejegyzés alapján konstruált, „[Bécs 1673 előtt]” jelzéssel az RMK III 6618. szám alatt leírt kiadás. Bibliográfiai fantom az RMK III 6945. számú tétel, mivel azt egy *Annus Marianus* (Passau, 1688) című mű Nádasí-forrás-hivatkozása alapján konstruálták, valamint az RMK III 7007. számú tétel, melynek bibliográfiai hivatkozása téves, s a megadott lelőhelyen a kiadvány nem található. Tévesen feltételezett kiadás forrása lehet, ha a címlapelőzők metszet évszáma eltér a címlap évszámától. Így például az *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (Köln, 1668) címlapelőzők metszetén az 1669-es évszám olvasható. Ugyanez a következmény, ha több, egybekötött műnek az önálló címlapon kívül közös címlapja is van, s azon eltérő évszám szerepel. Így például az *Aspirationes theologicae* 1756-os augsburgi kiadása egy *Libellus triplex* című három műből álló, a főcímlapon 1757-es évszámot viselő xénium kötet harmadik tagjaként jelent meg.

A c) pontban említett bibliográfiai problémát jelzik az 1667-től jelentősen kibővített és négy részre osztott *Annus coelestis* kiadásai, melyek többnyire két kötetben, részben eltérő címen s gyakran különböző évben láttak napvilágot. A d) pontban leírt kiadási gyakorlat szemléltethető a *Mensis III. divini amoris* (Roma, 1663), illetőleg a *Hebdomada meditandae aeternitatis* (Roma, 1664) című művekből önállósult *Meditatio aeternitatis* című verses rész példáján, amely a keresztény sztoicizmus egyik legismertebb, a XVIII. század végén egy német lutheránus átdolgozás közvetítésével magyarra is lefordított emléke, Alphonsus Antonius Sarasa *Ars semper gaudendi* (Tyrnaviae, 1676 és további kiadások) és Baranyi Pál *Vaticum spirituale* (Claudiopoli, 1695) című összeállításának végén egyaránt megjelent. Az iv-, illetőleg lapszámozás mindkét nyomtatványban folyamatos, Nádasí szerzőségét csak az utóbbi kiadvány említi. Mindezek a példák azt mutatják, hogy egyrészt a kiadástörténet vizsgálata nem tekinthető lezártnak, s a kiadások jegyzéke csupán kiindulópontja lehet a további bibliográfiai elemzéseknek. Másfelől a példány szerint ismeretlen kiadások leírásai mögött meghúzódó tévedés lehetősége jelzi a kiadások számszerű vizsgálatából levonható következtetések határait.

Itt kell utalnunk arra, hogy a hagyományos bibliográfiai megkülönböztetés nem elégséges az azonos című, impresszumú, formátumú és terjedelmű kiadások, illetőleg a szedés folyamatos változtatása révén egy kiadáson belül létrejött különböző példányok és az utánnyomások elkülönítésére. Ezek a lehetőségek nem zárhatók ki az *Annus coelestis* és

5 Stöger 240.

6 Sommervogel V 1523. – Stöger 240.

7 Lehmann 0018 – A BSM példánya: Asc. 5311,7.

Calendarium novum ad bene moriendum különösen nagyszámú kiadásainak egy részében. A kiadváltozatok létrejöttének a kongregációs kiadványokban gyakori lehetősége, hogy a már kinyomott példányok egy részéhez a címlap változatlanul hagyásával új ajánlást nyomtattak.⁸ Mindezeknek a kérdéseknek a megoldása a nyomdajelzés nélküli kiadványok nyomdához kötésével együtt a tipográfiai összehasonlítás, a könyv előállítási folyamatából kiinduló analitikus bibliográfia és nyomtatványkutatás feladata, amelyre a Nádasi-kiadások jó lehetőséget kínálnak.⁹

A kiadástörténet egyik sajátossága a más szerzők műveihez kapcsolt megjelenés, az ún. konkomitancia jelensége, amit a szokásos bibliográfiai eszközökkel nehéz megragadni. A kifejezés az együtt előállított, illetőleg következetesen együtt hagyományozódó, a folyamatos lapszámozással egybenyomott és az egybekötött nyomtatványokra utal. Az egybenyomás szorosabb, a közös tipográfiai keletkezést jelző, míg az egybekötés lazább kapcsolat, amely a nyomdából való kikerülés után, utólag is létrejöhetett. A kétféle kapcsolódási forma csak autopszia segítségével választható el egymástól, s több átmeneti forma található közöttük.

Így például a *Hebdomada meditandae aeternitatis* verses szövegét hozzákapcsolták Leonardus Lessius *Liber de summo bono* című művének egy ma ismeretlen kiadásához,¹⁰ egybenyomták Herman Hugo *Pia desideria*ja 1682-es kölni kiadásával, s egy kiadványban jelent meg Matthaeus Rader és Joannes Niessius két-két verses művével, valamint Dominicus Carthusianus rövid verses exhortációjával (*Quatuor hominis*, Prága, 1677). A *Calendarium novum ad bene moriendum* 1670-es molsheimi kiadásának végére folyamatos számozással a *Psalterium Canticum in usum Sodalitatis Academicae B. Mariae V. ab Angelo Salutatae Molshemii* című összeállítást nyomták, az 1673-as müncheni kiadás egyetlen ismert példányát pedig az *Exercitia Christianae pietatis* (München, 1672) című kiadvánnyal kötötték egybe. A *Dies et hebdomada S. Josepho* spanyol kiadásai mindig Francisco Garcia *Devocion...* című, Szent Józsefről szóló művéhez kapcsolva, annak második részeként láttak napvilágot. A *Gott-liebender Diener Mariae* 1724-es müncheni kiadásának egyetlen ismert példánya elé Juan Eusebio Nieremberg *Von Lieb und Ehr gegen Mariam* (München, 1696), utána Alexandro Diotallevi *Das schmerzen-volle Hertz Mariae* (München, 1728) című művét kötötték. A három nyomtatvány egymástól jelentősen eltérő kiadási éve arra enged következtetni, hogy az egybekötés utólag történt. A *Maria mater agonizantium* először 1658-ban megjelent Jászberényi-féle fordítását a szerző és a fordító nevének említése nélkül Martino de Roa *Estado de las almas de Purgatorio* (Sevilla, 1619) című művének Taxonyi János által készített fordításához nyomtatták hozzá (*Maria a halállal tusakodók anyja*, Nagyszombat, 1718).¹¹ Az egybenyomtatás a tematikus kapcsolat alapján, s föltehetően a Nádasi munkásságából jelentős ösztönzéseket merítő Taxonyi

8 Így pl. a *Theophilus Marianus* Roma 1664. egyes példányaiban az ajánlás aláírója Stephanus Malisz S. J. Sommervogel V 439. Vö. uo. 1528. nr. 19.

9 Eybl: *Abraham a Sancta Clara* i. m. 408. – Vö. Martin Boghardt: *Analytische Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik*. Hamburg 1977.

10 DSB Druckschriften bis 1974. Alphabetischer Katalog. A Cr 3225 jelzetű példány háborús veszteség.

11 Vö. Jablonkay: *Taxonyi János* i. m. 52–54.

kezdemenyezésére történt. A *Pretiosae occupationes morientium* 1753-as nagyszombati kiadásának passauai példányát Daniel Pawlowski jezsuita *Locutio Dei* (Tirnau, 1752) című művével kötötték egybe. Az *Aspirationes theologicae* korábban említett, 1756-os augsburgi kiadásának több példánya egy *Libellus triplex* című 1757-es xénium kötet 3. darabjaként maradt fenn, melyben az első nyomtatvány külön címlap nélkül Eucherius V. században élt lyoni püspök *De contemptu mundi*, a második César Jean Baptiste de Comitino jezsuita *Epistola paraenetica de fuga, et horrore peccati* című anonim művét tartalmazza.

Mindez azt mutatja, hogy Nádasi műveit nemcsak egymással, hanem más, többnyire neves jezsuita szerzők munkáival is egybenyomták, illetőleg kötötték, s az egymás mellé került művek rendszerint tematikus és műfaji kapcsolatban állnak egymással. A műveket tartalmazó kolligátum kötetek keletkezésének további ösztönzője a közös áhítati és kongregációs funkció. A több kiadásban megjelent művek szöveggörnyezete változatos, ami mutatja a Nádasi-művek nagy affinitását. Az egybenyomás jelzi a művek önállóságának fokozatos megszűnését, valamint a nyomdák, kiadók kiterjedt szövegszerkesztői gyakorlatát. Az eddig azonosítatlan kiadások, példányok és kolligátum kötetek autopsziája tovább gazdagíthatja a művek kiadástörténete és hagyományozódása során létrejött kapcsolatrendszer ismeretét.

Tér- és időbeli elterjedés

Az említett meghatározást alapul véve Nádasi 62 önálló munkája a XVII–XIX. században a két gyűjteményes munkát egy-egy kiadásnak véve összesen 285 kiadásban látott napvilágot. Ez a szám önmagában is mutatja, hogy Nádasi a XVII. századi egyházi irodalom „sikerszerzőinek” sorában kell elhelyeznünk. Összehasonlításként: az *Imitatio Christi* például 1600–1740 között 744, a *Filotea* 1608–1740 között 100 kiadást ért meg. Aegidius Albertinus művei 1594–1740 között összesen 151, Jeremias Drexel 31 műve 1620–1740 között 357, Martin von Cochem 33 műve 1666–1740 között 484, Abraham a Sancta Clara 56 műve 1670–1785 között összesen 323 kiadásban jelent meg.¹² A felsorolt szerzők műveinek közös vonása, hogy túlnyomórészt a vigasztaló jellegű, meditatív-szórakoztató vallásos irodalom körébe tartoznak, a dogmatikai viták helyett az egyes emberhez fordulnak, s az egyházi vallásgyakorlat által kielégítetlenül hagyott lelki szükségleteket próbálják kielégíteni. A széles körű elterjedés további közös immanens okai közül említést érdemel a vallási és a világi tudásanyag összekapcsolása, az üdvörtörténet eseményeinek aktualizálása, az olvasó aktivizálása az imádságban és az elmélkedésben, a kortipikus címadás, az irénikus beállítottság, valamint hogy nyersanyagot szolgáltatnak más szerzők munkáihoz. Az elterjedés külső összetevőinek tisztázásához minden szerző esetében külön kell vizsgálni a tér- és időbeli sajátosságokat, valamint a mecénások, nyomdák és kiadók szerepét.

12 Hartmut Lehmann: *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot*. Stuttgart usw. 1980. 114–123. – Dieter Breuer: *Abraham a Sancta Clara. Der kaiserliche Prediger als Erfolgsschriftsteller*. In: *Die österreichische Literatur*. i. m. 1335–1358. itt: 1335–1336.

A művek csaknem fele csupán egy, másik része két vagy több kiadásban jelent meg, a legsikeresebbek húsz, harminc, sőt ötvennél több kiadásban, kiadásváltozatban és fordításban láttak napvilágot. A csupán egyetlen kiadásban ismert művek első csoportját a korai alkotói korszak kiadványainak többsége alkotja. A második csoportba a különböző rendtörténeti és rendi vonatkozású elmélkedő munkák, a harmadikba a tematikus elmélkedésgyűjtemények tartoznak. Külön csoportot alkotnak azok a művek, amelyek egyetlen önálló kiadásukon kívül csupán a gyűjteményes kiadásokban jelentek meg ismét. Három-hat kiadást összesen tizenegy mű ért meg, s egy-egy munka látott napvilágot hét, illetőleg kilenc kiadásban. A legtöbb kiadást, részkiadást és fordítást megért művek az *Annus coelestis* összesen 54, a *Mensis divini amoris* III. 35, a *Calendarium novum ad bene moriendum* 26, a *Dies et Hebdomada S. Josepho sacra* 21, a *Maria mater agonizantium* 19, valamint a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* 13 kiadással. A kiadások számának ez a megoszlása azt mutatja, hogy Nádasi munkái közül a kalendárium típusúak terjedtek el a legnagyobb mértékben.

A kiadások időbeli megoszlását vizsgálva, az első mű 1637-ben, az utolsó évszámmal jelzett kiadás 1894-ben jelent meg. A kiadások fele, egészen pontosan 142 kiadás Nádasi életében, másik része halála után látott napvilágot. A kiadások száma ötéves bontásban a szerző életében fokozatosan emelkedik, az 1670-es években csúcspontot ér el, majd halála után némileg visszaesik, s lassan csökkenni kezd. A csökkenés a XVIII. század első felében kisebb ingadozásokkal folyamatos, 1750 után egyre erőteljesebb. Az 1770-es években már csupán három, a következő évtizedben mindössze egy új kiadás jelent meg. Az 1785 utáni három évtizedben nem jelent meg új kiadás, majd 1815–1894 között szórványos időközökben még 6 új kiadás látott napvilágot.

A számok alapján azt mondhatjuk, a kiadástörténet első, felfelé ívelő szakasza, Nádasi „népszerűségének” emelkedése nagyjából a szerző haláláig tart. Az ezt követő mintegy százéves időszak egy hosszan elhúzódó utóvirágzásnak nevezhető, míg a néhány XIX. századi kiadás a barokk vallásos irodalom romantika által történt felújításának, felértékelésének keretei közé illeszkedik. A kiadások számának időbeli alakulását egyrészt befolyásolta Nádasi írói aktivitása és a művek megjelenését szorgalmazó tevékenysége. Másfelől az időbeli elterjedés kapcsolatban áll a vallásosság és a művelődés történetének korszakaival. Jelzi a folyamatot, melynek során a kvietista vitát (1687–1699) követően a Jézus-társaság spirituális válságának jelei mutatkoznak, s a rend befolyása, kezdeményező szerepe, valamint a nemzetközi jezsuita irodalom hatékonysága jelentős időbeli és intenzitásbeli eltérésekkel mindenütt csökkenni kezdett. Ezzel párhuzamosan a hagyományos irodalmi kifejezésformák és értelmezési minták 1700 után is tovább éltek: a kiadók folytatják a „barokk” irodalom előállítását, s megfigyelhető a folyamat, melynek során Nádasi művei az új kiadásokban a rendtől fokozatosan függetlenné válva terjedtek tovább. A XVIII. század első felében a jezsuitakérdés növekvő mértékben megosztotta a művelt társadalmat, s a felvilágosodás terjedésével és a rend általános tekintélyvesztésével párhuzamosan a XVIII. század közepétől kezdve rohamosan csökkent a művek iránti érdeklődés.¹³ A háttérbe szoruláshoz hozzájárult a jezsuita tanrendszer alapjainak fokozódó

13 Jacques Le Brun: *Entre la mystique et la morale*. XVIIIe siècle 8 (1976), 43–66. – Richard van

megkérdőjelezése, a világi szórakoztató irodalom terjedése, valamint hogy a felvilágosodás és a késő barokk idején a XVII. század második feléből származó didaktikus, kegyességi művek többnyire már egy archaikusnak számító irodalmiságot közvetítettek. Ugyanakkor tekintetbe kell venni, hogy a felvilágosodás szemében Nádas nem vált a népszerű vallásos irodalom tipikus írójává és támadások célpontjává, mint például Martin von Cochem¹⁴ és mások, ami a nemzeti nyelvű kiadások viszonylag kis számával és a kiadások számának jelentős csökkenésével hozható összefüggésbe. A néhány XIX. századi kiadás jelzi, hogy az egyházi regenerációs törekvések visszanyúltak a barokk irodalmi formákra, s az „épületes irodalom” leszőkítő értelmezése keretében kísérlet történt a művek alkalmazására a megváltozott szükségletekhez.

Művenként vizsgálva a kiadások számának időbeli alakulását nem meglepő, hogy általában a legtöbb kiadást megért munkák jelentek meg a leghosszabb ideig. Így például az *Annus coelestis* (1648) 1859-ben, a *Mensis divini amoris III.* (1663) 1872-ben, a *Calendarium novum ad bene moriendum* (1665) 1891-ben, a *Dies et Hebdomada S. Josepho sacra* (1656) 1815-ben, a *Maria mater agonizantium* (1640) 1785-ben, a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (1666) 1750-ben látott napvilágot utoljára. A leghosszabb kiadástörténettel a hét kiadást megért *Flammae [...]* *aspirationes theologicae* (1656) rendelkezik, amely 1894-ben jelent meg utoljára, s ez a kiadás zárja le a művek mintegy 250 éves utóéletét. A több kiadást megért művek közül néhánynak még Nádas életében befejeződött a kiadástörténete: így például az *Annus Marianus* (1648) 1670-ben, az *Annus angelicus* (1653) 1663-ban, az *Aurum Ignitum* (1672) 1678-ban jelent meg utoljára. Azoknak a műveknek a többsége, amelyek megérték a XVIII. századot, 1750 előtt jelent meg utoljára. Így például az *Annus crucifixi* (1650) 1731-ben, az *Annus SSS. Trinitatis* (1650) 1728-ban, az *Aula coelestis* (1663) 1741-ben, a *Theophilus Marianus* (1664) 1747-ben, a *Mons myrrhae* (1675) és a *Cor amoris Dei* (1675) 1743-ban hagyta el utoljára a sajtót. A kiadások számának időbeli alakulása azt mutatja, hogy aránylag kevés mű lépte túl a száz évnél hosszabb kiadástörténetet. Ez volt az a néhány mű, amely a fordítások, átdolgozások révén újra és újra aktualizálhatónak bizonyult, illetőleg hosszabb időn át érdeklődést keltett.

Térképre vetítve a kiadások megjelenési helyeit, az 51 európai megjelenési hely a Palermo, Lille, Vilnius és Kolozsvár által határolt földrajzi körzetben található. A tengerentúlról Mexikót és Manilát kell számba venni. A nyomdahelyek a kontinens jelentős részét behálózzák, s Európa középső részén, délnémet, osztrák és lengyel területeken sűrűsödnek, míg Franciaország középső és déli részén, valamint Spanyolországban egyetlen Nádas-mű sem jelent meg. Németország északi, nagybörzszt evangélikus területein csupán néhány, jelentős katolikus lakossággal rendelkező város, így Münster, Paderborn és Hildesheim található a nyomdahelyek között. A két legtöbb kiadással szereplő nyomdahely Bécs és Prága: az előbbin összesen 49, az utóbbin 31 kiadás látott napvilágot. Számsorrendben haladva ezután következik Köln 24, Róma 22, München 20, Nagyszombat

Dülmen: *Antijesuitismus und katholische Aufklärung in Deutschland*. Historisches Jahrbuch 89 (1969), 52–80.

- 14 Dieter Breuer: *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des „Leben Christi“ von Martin von Cochem*. In: *Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Lebenszusammenhänge*. Hg. Walter Sparr. Gütersloh 1990, 105–115.

18, Graz 15 kiadással, a többi nyomdahelyen a kiadások száma tíz alatt van. Említést érdemel még Pozsony 8, Dillingen 7, Augsburg, Wrocław és Vilnius 6-6, valamint Antwerpen és Braniewo (Braunsberg) 5-5 kiadással. Viszonylag magas a csupán egy-két kiadással szereplő nyomdahelyek aránya, az itt megjelent nyomtatványok azonban a kiadások számának csupán 15 %-át teszik ki. (Lásd a térképet a 406. lapon.)

Az első kiadások megjelenési helyeihez hasonlóan itt is megfigyelhető a közép-európai abszolutisztikus államok egyoldalúan a katolikusokat és az ellenreformációt támogató felekezeti és művelődési politikája, a jezsuita rendházak elhelyezkedése, a provinciák kiterjedése és a nyomdahelyek közti szoros kapcsolat.¹⁵ Azokon a nyomdahelyeken, ahol a legtöbb kiadás jelent meg, kivétel nélkül tekintélyes műlra visszatekintő, jelentős szerepet játszó jezsuita kollégium, illetőleg egyetem működött.¹⁶ Ezek a helyek rendszerint az adott provinciák művelődési központjai, amelyek egyben gyakran a jezsuiták által működtetett nyomdák, kiadók székhelyei. Különösen szembevető a nyomdahelyek és a jezsuita intézményrendszer kapcsolata Flandriában, valamint délnémet, osztrák területeken, amely már a XVI. század második felében a jezsuita aktivitás egyik központja, s az ezt követő gyors elterjedés fő kisugárzó területe volt nyugat, észak és kelet felé. A csehországi elterjedést az magyarázza, hogy itt a rend éppen akkor ért befolyása tetőpontjára, amikor a XVII. század második felében Nádasí munkássága is kibontakozott, amelynek a jezsuita típusú vallásos irodalom más termékeivel együtt jelentős szerepet szántak a huszita tanok visszaszorításában. Ezzel szemben a franciaországi kiadások alacsony száma azzal magyarázható, hogy francia területen a nemzetközi jezsuita kultúra 1640-től kezdődően lényegében zátonyra futott, az irodalomban és az oktatásban megkezdődött a latin nyelv agóniája, s a növekvő arányban francia nyelvű meditációs és traktátus irodalom csaknem teljesen kiszorította a külföldi szerzők latin nyelvű kiadványait.¹⁷ A spanyolországi elterjedést az akadályozta, hogy a spanyol jezsuiták a klasszikus spanyol misztikus, meditációs irodalom mellett elsősorban saját műveiket népszerűsítették. A húsz XVII. századi magyarországi kiadás cáfolja a korábbi megállapítást, amely szerint Nádasinak „hazai közönsége a 17. században szinte egyáltalán nem volt.”¹⁸ Másfelől a magyarországi kiadások viszonylag alacsony száma – 1700 után további nyolc kiadás – jelzi, hogy a szerző földrajzi elkülönülése a hazai közönségtől nem maradt hatás nélkül a művek magyarországi megjelentetésére. A magyarországi kiadások többségéhez hasonlóan a jezsuita missziós tevékenységgel hozható kapcsolatba a művek mexikói és manilai megjelenése.¹⁹

Azoknak a nyomdahelyeknek egy részén, amelyek a XVII. század közepén és második felében vezető szerepet játszottak a művek megjelentetésében, egy idő után nem jelent meg

15 Vö. Dieter Breuer: *Oberdeutsche Literatur 1565–1650. Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit.* München 1979.

16 Karl Hengst: *Jesuiten an Universitäten und Jesuiten-Universitäten. Zur Geschichte der Universitäten in der Oberdeutschen und Rheinischen Provinz der Gesellschaft Jesu im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzung.* Paderborn 1981.

17 Fumaroli: *L'Age de l'éloquence* i. m. 167–168.

18 *A magyar irodalom története 1600-tól i. m.* 407.

19 Vö. Juan Guillermo Duran: *Monumenta catechetica Hispano-americana (siglos XVI–XVIII). Vol. I. Siglo XVI.* Buenos Aires 1984

több új kiadás, s több új város tűnik föl a nyomdahelyek között. Így például Pozsony 1650, Ingolstadt 1665, Róma 1666, Antwerpen és Bologna 1675, Dillingen 1705, Graz 1710 után nem szerepel többé a megjelenési helyek között. Ezzel szemben például Kalisz csak 1680, Braniewo és Vilnius 1705, Augsburg 1725 után szerepel nyomdahelyként. Különösen szembetűnő a nyomdahelyek másodlagos áttevődése lengyel területen, ahol csupán egyetlen feltételezett Nádasí-mű jelent meg első kiadásban, s a további kiadások vannak túlsúlyban. A legtöbb kiadással rendelkező nyomdahelyek közül a művek kisebb-nagyobb megszakításokkal Kölnben 1651–1770, Münchenben 1640–1836, Nagyszombatban 1646–1785, Prágában 1641–1770, Bécsben 1641–1765 között láttak napvilágot. A XVIII. században több új, csupán egy-két kiadással szereplő, kisebb jelentőségű nyomdahely tűnik föl a megjelenési helyek között, mint például Eger, Hildesheim, Hradec Hrálové, Kaufbeuren, Krems, Mainz, Nápoly, Poznan és Regensburg. Ezzel párhuzamosan a néhány nagyjelentőségű nyomdahely, így Köln, München, Prága és Bécs fokozatosan háttérbe szorult, kisugárzó szerepük azonban a kisebb nyomdahelyekre továbbra is érvényesül.

Mecénások

Az új kiadások mecénási csoportjai nagy vonalakban megegyeznek az első kiadások támogatóival, a különböző csoportok szerepe azonban jelentősen eltér a korábbiától. A kongregciók megnövekedett kollektív szerepére utal, hogy a kiadványok jelentős része strena, xenium megjelöléssel és konkrét támogató megnevezése nélkül jelent meg. Előfordul, hogy egy-egy nemesi, főnemesi származású kongregációs tag volt mecénása az új kiadásoknak. A Nádasí életében megjelent új kiadások egy részét olyan személy mecénálta, aki már az első kiadások támogatói között is szerepelt. Ezekben az esetekben arra gondolhatunk, hogy a szerző többször is igénybe vette személyes kapcsolatait a művek ismételt megjelentetéséhez.

A már korábbról ismert mecénások között van például Szegedi Ferenc egri püspök, aki a *Hebdomada meditandae aeternitatis* 1673-as bécsi és az *Oratio angelica* 1674-es bécsi kiadását támogatta. A magyar egyházi hierarchia magas rangú mecénásai között újonnan tűnik föl például Pongrácz György váci püspök, aki az elsőként említett mű 1675-ös nagyszombati kiadását támogatta, s egyben a nagyszombati Mária-kongregáció consodalisa volt. Mészáros Péter egri kanonok a *Calendarium exhibens* 1778-as egri kiadásának költségeit fedezte. A magyarországi világi főnemesség tagjai közül a már ismert mecénások között tarthatjuk számon gróf Balassa Bálintot, akinek Nádasí a *Hebdomada meditandae aeternitatis* 1676-os bécsi kiadását ajánlotta. Az *Annus angelicus* 1654-es nagyszombati kiadásának mecénása Esterházy Pál. Esterházy ennek az egy Nádasí-műnek a megjelenését támogatta, amely az általa mecénált kiadványok sorában az elsők közé tartozott. Gróf Wesselényi Adám füleki kapitány a *Maria agonizantium mater* 1654-es kölni kiadását mecénálta mint kongregációs xeniumot. Az ugyanezen mű Jászberényi-féle fordítását és Taxonyi Roa-fordítását együtt tartalmazó 1718-as nagyszombati kiadvány költségeit Hédevári Viczai Terézia fedezte.

A további kiadások név szerint ismert mecénásai közül a nem magyar egyházi személyek csoportjába tartozik Joannes Godefrid würzburgi püspök, a *Cor Marianum* 1686-os würzburgi kiadását xeniumként ajándékba kapó würzburgi akadémiai sodalitäts prefektusa,²⁰ Joannes Joseph Babich zágrábi kanonok, a *Calendarium novum ad bene moriendum* 1685-ös müncheni kiadásának támogatója, valamint Maximilian Ernest a Gleichspach, seckau i ágostonrendi kanonok, aki az *Exercitiones de amore Dei* 1663-as grazi kiadását támogatta a helyi congregatio maior xeniumaként. Az *Annus coelestis* kiadásai közül Daniel Grauchius, a bolognai kartauzi kolostor priorja az 1659-es bolognai, Hector Ghisler, a bolognai kongregáció oratóriumának papja az 1673-as bolognai, Kollo-nich Lipót érsek az 1687-es és 1688-as nagyszombati, Lothar Ferdinand de Metternich mainzi kanonok, a kiadványt megjelentető mainzi sodalitäts prefektusa az 1746-os mainzi, Lubienski Kázmér krakkói kanonok az 1697-es kaliszi lengyel nyelvű kiadást támogatta.

A császári családot I. József özvegye, Amália Wilhelmina braunschweig-lüneburgi hercegnő képviseli a mecénások között.²¹ A nem magyar származású előkelő világi mecénások csoportjába tartozik Violanta Beatrix bajor hercegnő, Georgius ab Opersdorff²² lengyel és Joseph Anton à Schrottenbach²³ osztrák nemes, Francisco Milano,²⁴ a nápolyi királyi kamara elnöke, Adamus Sigismundus Tarlo,²⁵ lengyel comes, aki már az első kiadások mecénásai között is szerepelt, valamint Christophorus Wenceslaus de Nostitz²⁶ lengyel főnemes, Marchionus Petrus Paulus de Franchi,²⁷ császári kamarás, Johann Anton Joseph ab Eggenberg²⁸ osztrák herceg és Johannes Philippus ab Inzaghi²⁹ alsó-ausztriai kamarai tanácsos.

A név szerint ismert mecénások támogatásával megjelent további kiadások többsége Nádasí életében, illetőleg a XVII. század végén látott napvilágot, s valamilyen kongregációnak volt az ajándékkönyve. A szerző és a további kiadások mecénásai közti kapcsolat néhány esetben valószínűsíthető. Nádasí halála után személyes kapcsolatainak befolyása a mecénatűrára megszűnt, s a helyi kongregációk, az azokat irányító jezsuiták és a mecénások kapcsolathálózata lépett előtérbe. Az egyéni támogatók között a férfiak mellett nagyobb számban nők is találhatók. A XVIII. század folyamán az egyéni támogatók jelentősége fokozatosan háttérbe szorult, s fokozódott a kongregációk kollektív mecénási tevékenysége. További sajátosság, hogy a mecénás lakhelye, a kiadvány megjelenési helye és a kongregáció székhelye gyakran közel fekszik egymáshoz vagy egybeesik. Néhány esetben az új kiadások funkciója nem strena vagy xenium, hanem magiszteri gratulációs kiadvány, mint például az *Aphorismi aeternitatis* 1681-es prágai kiadása. A *Woche der Tugenden* 1721-es bécsi kiadása Szent Ignác kilenc napos tisztelete és az áhitat kapcsán tartott dicsőítő beszéd

20 Vö. *Fränkische Bibliographie. Bd. III/2. Würzburg* 1974. 58. nr. 49874.

21 *Creutz-liebende und ehrende Vortraeg* 1731.

22 *Himmlisches Jahr* 1684. – *Maria mater agonizantium* 1642.

23 *Maria mater agonizantium* 1696.

24 *Devocion de S. Joseph* 1705.

25 *Theophilus Marianus* Roma 1664.

26 *Hebdomada virtutum S. Ignatii* 1674.

27 *Annua eremus* 1679. és *Aeternitas magna cogitatio* 1679.

28 *Vitae praedestinatorum* 1698.

29 *Calendarium novum ad bene moriendum* Graz 1685.

alkalmából látott napvilágot. Mindezek az adatok egyben azt is mutatják, hogy a további kiadások jelentős része közvetlenül kapcsolódott különféle alkalmakhoz, illetőleg a kongregációk könyvkiadást támogató tevékenységéhez.

Nyomdák, kiadók

A kiadások nyomdák szerinti megoszlását vizsgálva 217 kiadás összesen 93, név szerint ismert nyomdában jelent meg. 61 kiadásnál a nyomda, kettőnél a megjelenési hely és a nyomda ismeretlen. Általában több kiadról van tudomásunk, mint ahányat a nyomdatörténetek számon tartanak. Az ismert nyomdában megjelent kiadásoknak csaknem az egynegyede, összesen 56 kiadás tizenegy különböző jezsuita kollégiumi vagy akadémiai nyomdában látott napvilágot, ami aláhúzza a jezsuiták szerepét a művek kiadástörténetében. A legtöbb kiadás a prágai (20) és a nagyszombati (15) jezsuita nyomdában jelent meg, a braunsbergi jezsuita kollégium 5, a vilniusi 4, a kaliszi 3, a lemergi, a poznańi és a pozsonyi 2-2, a dillingeni, a lublini és a boroszlói (Wrocław) 1-1 kiadással szerepel. Ehhez járul, hogy a dillingeni akadémiai nyomda kiadványainak többsége a nyomdavezető neve alatt jelent meg. Főltételezhető továbbá, hogy az ismeretlen nyomdában vagy a nyomda megnevezése nélkül megjelent boroszlói, grazi, kolozsvári, müncheni, pozsonyi, prágai és római összesen 36 kiadás egy része ugyancsak a jezsuita kollégiumok nyomdájában vagy azokhoz közel álló nyomdában látott napvilágot. Cseh, lengyel és magyar területen a kiadások túlnyomó többsége a jezsuita nyomdákban jelent meg. A jezsuita kiadói törekvéseket húzza alá az is, hogy a két gyűjteményes kiadás közül az első a prágai jezsuita kollégiumi nyomdában, a második – minden bizonnyal rendi megbízás alapján – Leopold Voigt bécsi nyomdájában látott napvilágot.

Az ismert nyomdával rendelkező kiadások mintegy háromnegyede a nagyszámú magánnyomda között oszlik meg. Ez önmagában is mutatja, hogy egyrészt nem volt olyan nyomda vagy kiadó, amely megszerezte a jogot Nádasí műveinek egyedüli kiadására. Másfelől a kiadástörténet egészét tekintve a jezsuita nyomdák és a magánnyomdák aránya az utóbbiak javára megváltozott az első kiadásokhoz viszonyítva. A magánnyomdák túlnyomó többsége csupán egy-két kiadást jelentetett meg, ami arra utal, hogy ezeket a nyomdák alkalmi vállalkozásnak tekintették. A kettőnél több kiadást megjelentető nyomdák között több olyan van, amely az első kiadások nyomdái között is szerepel, illetőleg elkötelezte magát a jezsuita irodalomnak. Így a római Varesius és a bécsi Matthäus Cosmerovius egyaránt 12, a kölni Johann Busaeus, a bécsi Johann Jakob Kürner és a grazi Widmanstetter 8-8, Leopold Voigt 7, az antwerpeni Cornelius Woons 3 kiadást bocsátott napvilágra. A kettőnél több kiadással képviselt nyomdászok között van még a dillingeni Johann Kaspar Bencard 4, a kölni Hermann Demen 5, a müncheni Sebastian Rauch 6, Lukas és J. L. Straub 5, valamint a bécsi Leopold Johann Kaliwoda 4 kiadással. A továbbiakban a német nyelvterület nyomdászait vizsgáljuk részletesen.³⁰

30 A nyomdák adatai a következő kézikönyvből származnak: Josef Benzing: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts. Eine Neubearbeitung*. Archiv für Geschichte des

Johann Kaspar Bencard (1672–1720) a dillingeni jezsuita egyetem nyomdáját vezette, s kiadványai között kiemelt helyet foglaltak el a jezsuita teológiai, tudományos és aszketikus irodalom termékei. A Bencard által kiadott jezsuita írók között van például Tobias Lohner, Heinrich Scherer, Thyrus Gonzalez, Heribert Rosweyde, s számos francia (pl. Louis Bourdaloue, René de Cerisiers, Jouvancy, Antoine Millieu) és olasz (pl. Giovanni Giattini, Giovanni Pietro Pinamonti) szerző. Bencard jelentette meg a dillingeni egyetemi téziseket, disputációkat, tankönyveket és iskoladráma programokat, s számos kiadványa volt a jezsuita renden kívül keletkezett prédikáció és épületes, meditációs irodalom területén (pl. Maria d' Agreda, Laurentius von Schnüffis, Dionysius von Luxemburg).³¹ Mindezek a nevek egyben jelzik azt a kiadói programot, amelybe az *Annus coelestis* négy német nyelvű kiadása illeszkedett az 1684–1730 közötti időszakban. Ezt megelőzően a dillingeni akadémiai nyomdát Ignaz Meyer (1654–1668) bérelte, aki száznál több, jórészt teológiai munkát, auktor-kiadást és disszertációt jelentetett meg. Halála után a jezsuiták Johann Federlère bízta a nyomda vezetését. Nádasitól Meyer 1658-ban két, Federle 1671-ben egy munkát adott ki.

A nyolc kiadással képviselt Johann Busaeus 1653-tól mint nyomdász, majd 1660-tól mint kiadó működött, amit 1669-ben bekövetkezett halála után özvegye vezetett tovább. Busaeus kora egyik legnagyobb kölni kiadója volt, 1655–1669 között évente átlagosan 15 kiadványt jelentetett meg. Programjára a latin nyelvű teológiai irodalom nyomja rá a bélyegét. Szerzői között volt több neves jezsuita, mint például Jakob Masen, Jakob Balde, a jogász Canisius és Theodor Moretus, de más rendekhez tartozók műveit is kiadta. 1660-ban megjelentette Kempis Tamás összes műveit, valamint a kartauzi Lorenz Suhr és Franciscus van der Haer *Vitae Sanctorum*ának Valentin Leucht által készített német fordítását.³² Nádasí műveit 1664–1688 között jelentette meg, köztük az *Annus coelestis* bővített, diszciplinnal ellátott 1667-es kiadását.

A müncheni nyomdászok közül Sebastian Rauch (1668–1695) elsősorban ugyancsak a jezsuitáknak és a később részletesen bemutatandó „Guldenes Almosen” nevű könyvkiadópítványnak dolgozott. Innen érthető, hogy 1671–1692 között Nádasitól hat kiadást jelentetett meg. Rauch özvegye 1702-ig tovább vezette az üzletet, amit Matthias Riedl vett át (egy-egy nyomtatvány). Riedl halála után özvegye, Maria Magdalena Riedl (1723–1747) irányította a műhelyt, aki 1724-ben és 1735-ben további két Nádasí-művet adott ki német nyelven.

Buchwesens 18 (1977), 1077–1320. – Uő: *Die Buchdrucker des 16 und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden 1982. – David L. Paisey: *Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750*. Wiesbaden 1988. – Anton Mayer: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882. Bd. 1 1482–1682*. Wien 1883. – *Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1983. – A továbbiakban külön csak a más-honnan vett adatokra hivatkozunk.

31 Isabel Heitjan: *Die Buchhandler, Verleger und Drucker Bencard 1636–1762*. Archiv für Geschichte des Buchwesens 3 (1961), 614–979. itt: 759–781.

32 Isabel Heitjan: *Gerwin Gymnich, Johann Busäus und ihre Nachfolger. Ein Beitrag zur Kölner Verlags- und Buchhandelsgeschichte des 17. Jahrhunderts*. Archiv für Geschichte des Buchwesens 5 (1964), 1521–1598. itt: 1559–1561.

A másik említést érdemlő müncheni nyomdát Lukas Straub vezette (1645–1692), aki Drexel műveinek egyik kiadója, s az 1641-ben egy Nádasí-művet is kiadó Cornelius Leysser (1625–1643) özvegyével kötött házassága révén jutott a jó jezsuita kapcsolatokkal rendelkező nyomdához. Leysser annak a Johann Hertzroynak az özvegyét vette feleségül, akinek 1612-től Münchenben privilégiuma volt a jezsuiták műveinek kiadására.³³ Lukas Straub kiadásában Nádasinak 1692-ben két, J. L. Straub gondozásában 1693–1753 között három kiadványa jelent meg.

A XVII. századi bécsi nyomdászok közül Matthäus Cosmerovius (1640–1674) Johann van Ghelen mellett a legjelentősebb mesternek számított. 1649-től udvari nyomdászként működött. A latin és német mellett olasz és magyar nyelvű nyomtatványokat is kiadott, az itt megjelent Nádasí-művek kivétel nélkül latin nyelvűek. A teológiai, liturgikus és épületes irodalom mellett nagy számban jelentette meg a különböző egyetemi kiadványokat, alkalmi prédikációkat és a császári udvarban bemutatott színjátékok szövegkönyveit, s újságokat is kiadott. Az itt megjelent 12 Nádasí-mű közül hét első kiadás. Az első 1645-ben, az utolsó Cosmerovius özvegye kiadásában 1697-ben látott napvilágot.

A bécsi nyomdákánál maradvá Johann Jakob Kürner (1649–1675) tartományi nyomdászként elsősorban az alsó-ausztriai rendek megbízásait teljesítette. Latin, német, olasz és magyar nyelven nyomtatott. Kiadványainak tipográfiája átlagos színvonalú, könyveit gyakran jónevű mesterek rézmetszeteivel díszítette. A Kürner-nyomdában megjelent nyolc Nádasí-mű közül öt első kiadás, az első 1658-ban jelent meg. Az utolsót fia, az ifjabb Johann Jakob Kürner (1675–1729) adta ki 1722-ben. Leopold Voigt (1670–1706) egyetemi és városi nyomdájának termékeit igényes tipográfia, gondos nyomás jellemzi. Kiadványainak köre rendkívül széles: kalendáriumok, katalógusok, áhitati könyvek, újságok, prédikációk, költemények, rendeletek és útleírások egyaránt szerepelnek közöttük. A kiadott szerzők között van például Johann Constantin Feigius, Johann B. Podesta, Juan Eusebio Nieremberg, Paolo Segneri, Ignatius Querck és Hevenesi Gábor. Nádasí művei 1678-tól jelentek meg itt, az utolsót Voigt özvegye adta ki 1709-ben. A XVIII. századi bécsi nyomdászok közül érdemes még kiemelni Leopold Johann Kaliwoda (1734–1775) akadémiai, 1738-tól udvari nyomdászt és könyvkereskedőt, aki 1743–1749 között Nádasí négy művét adta ki. Az ausztriai nyomdák közül a grazi Widmanstetter (1586–1805) a XVII–XVIII. században Stájerország egyetlen nyomdjaként szorosan együttműködött a grazi jezsuita egyetemmel. A több mint két évszázadból a bibliográfia csaknem háromezer nyomdaterméket tart számon.³⁴ A műhelyben már a XVI. század végétől számos magyar nyelvű, illetőleg magyarországi szerzőtől származó kiadvány készült. Nádasí műveinek nyolc latin nyelvű kiadása 1640–1709 között látott napvilágot, s minden valószínűség szerint ő adta ki a nyomda megnevezése nélkül megjelent grazi kongregációs xeniumokat is.

A XVII. század második felében német nyelvterületen több nyomda csupán alkalomszerűen jelentetett meg egy-egy művet Nádasítól. Ezek a frankfurti Benck, az ingolstadti

33 Pörsbacher: *Jeremis Drexel* i. m. 58–59.

34 Theodor Graff: *Bibliographia Widmanstadiana. Die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter 1586–1805*. Graz 1993.

Georg Haenlin és Johannes Ostermaier (1647–1686) fejedelmi eichstätti udvari nyomdász, a konstanzi Johann Jakob Straub (1666–1685), akitől több más jezsuita kiadvány ismert, s privilégiuma volt a kalendáriumkiadásra. Ide tartozik a katolikus valláserkölcsei, épületes irodalom egyik jelentős kölni kiadója, Wilhelm Friessem (1638–1668), a kölni Johann Anton Kinckius (1656–1680) özvegye (1686-ig) és a molsheimi Johann Heinrich Straubhaar (1670–1680?), akitől több jezsuita nyomtatvány ismert, a müncheni Johann Wilhelm Schell (1655–1668), aki 1662–63-ban kiadta például a jezsuita Johann Verveaux *Annales Boicae gentis* című történeti művét. Az egy-egy kiadvánnyal képviselt XVII. századi német nyomdászok még a münsteri Dietrich Raesfeldt (1659–1678), aki a münsteri dómkáptalan naptárát is kiadta, a passauai Georg Höller (1642–1649) udvari nyomdász, a würzburgi Jobst Hertz (1660–1706) számos nyomtatványt kiadó udvari nyomdász és az ugyancsak würzburgi Elias Michael Zinck d. J. (1666–1687) udvari és egyetemi nyomdász, a würzburgi egyházmegyei almanach kiadója.

Az egy vagy két Nádasi-művet megjelentető német nyomdászok és kiadók száma a XVIII. században is tekintélyes. Ezek az augsburgi Johann Jakob Mauracher (1744–1779?), Johann Georg Dörner (1748–1778) és Matthias Wolff (1708 k–1738), a hildesheimi Johann Leonhard Schlegel (1689–?), a Nádasi-kiadvány 1713-ben jelent meg) a kaufbeureni Christian Starek (1731–1752). A kölni nyomdászok közül Thomas von Collen és Johann Joseph Huisch (1725–1739), Servas Noethen (ca. 1689–1730) és Wilhelm Metternich (1686–1737) adott ki egy vagy két művet. Ugyanide tartozik a kremsi Ignaz Anton Praexl (1731–1767), a mainzi Johann Haefner udvari és akadémiai nyomdász (1745–1748) és az ugyancsak mainzi Helena Goubler (1743–1747). Münchenben Franz Joseph Thuille (1746?–1789), Münsterben Johann Nikolaus Nagel udvari nyomdász özvegye (1747–1762), Regensburgban Johann Aegidius Raith püspöki nyomdász özvegye (1708–1709), Straubingban Johann Gottlieb Raedlmayr (1705–1731) adott ki egy-egy művet. Az egy vagy két kiadvánnyal szereplő bécsi nyomdászok Johann Baptist Schilg (Schilgen) egyetemi nyomdász (1720–1743) és özvegye, Maria Eva Tremlin (Schilgin) (1743–1759), akiknek vállalkozása jelentős nyomdává fejlődött, Johann Ignaz Heyinger egyetemi és püspöki nyomdász (1733–1755), Adam Dahmer (Damer) könyvkereskedő (1698?–1732?), az ifjabb Johann Jakob Kürner nyomdáját megvásároló Gregor Kurzböck (1731–?), az elhunyt Maria Eva Tremlin nyomdáját átvéő Johann Jakob Jahn (1759–1766) és a Johann Georg Schlegel nyomdáját öröklő Wolfgang Schwendimann (1716–?). Az egy-egy Nádasi-művet megjelentető négy XIX. századi német nyomdász az augsburgi J. C. Kremer, a müncheni J. Giel, a paderborni Jungermann és a würzburgi F. X. Bucher.

A német nyelvterület nyomdászainak áttekintése megmutatta, hogy a csupán egy-két Nádasi-művet kiadó nyomdák többsége udvari, egyházi vagy egyetemi megbízás alapján dolgozott. A kiadásnál közrejárású szempontok között számításba kell venni azt is, hogy nyomtatványaik között jelentős helyet foglaltak el a jezsuita szerzők munkái és a kalendáriumok. A XVII–XVIII. században néhány alkalommal megfigyelhető, hogy egy város és az egymástól nem túl nagy távolságra fekvő települések közel egy időben, illetőleg egymás után működő nyomdászai egymás felé is közvetítették a Nádasi-művek kiadásának gondolatát. Az egy-két kiadványt megjelentető XVIII. századi nyomdák és kiadók nagy száma utal arra is, hogy Nádasi ekkor már nem számított a legnépszerűbb egyházi szerzők közé,

akivel bátran lehetett kísérletezni. A nyomdák összetételének alakulása jelzi a megcélzott olvasóközönség összetételének változását, melynek során fokozatosan előtérbe léptek a városi, polgári rétegek. A közvetlen jezsuita irányítás alá tartozó, illetőleg jezsuita érdekelt-ségű nyomdák magas aránya felhívja a figyelmet arra, hogy az új kiadások csak részben elégittek ki valós olvasói szükségleteket, s a „közönségsiker” visszahatásáról a kiadókra csak erősen korlátozott értelemben beszélhetünk.

A „Gülden Almosen” könyvalapítvány szerepe

A rendi és kongregációs terjesztési csatornák kiemelkedő szerepét már az első kiadásokban megfigyelhettük, ez az új kiadásokban is megmaradt és más formákkal egészült ki. Annak meghatározásához, hogy a kongregációs, rendi kereteken kívül milyen felvívó piaca volt a Nádas-műveknek, ismerni kellene a kiadások példányszámát, s hogy egy-egy műből hány példányt adtak el a könyvkereskedelemben. A példányszámokra utaló adatokkal nem rendelkezünk. A müncheni jezsuiták kiadója, Herztroy például egy könyvet átlagosan 750 példányban adott ki egyszerre, a Drexel-kiadások átlagos példányszáma 1000–2000 között volt.³⁵ A kiadásonként átlagosan ezer példány tehát reális feltételezésnek látszik. Ez a közel háromszáz kiadást alapul véve azt jelenti, hogy Nádas művei a XVII–XIX. században összesen mintegy 300 000 példányban hagyták el a sajtót. Összevetésül: Drexel műveinek összpeldányszáma már a XVII. században elérte a 250–300 ezret.³⁶ Azt, hogy a kiadványok a könyvkereskedelemben is bekerültek, három adattal tudjuk igazolni. A *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* című műnek a kölni Busaeusnál 1668-ban megjelent kiadása szerepel a frankfurti és lipcei könyvvásár 1668. évi katalógusában.³⁷ Az *Annus coelestis* 1667-es Busaeus-féle kiadása már az 1666. évi őszi katalógusban szerepel.³⁸ A *Himmlisches Jahr* 1684. évi Bencard-féle kiadása megtalálható az 1685. évi könyvvásári katalógusban, s a mű szerepel Bencard 1715. évi kiadói katalógusában is.³⁹

A terjesztés fontos összetevőjéről, a könyvek áráról csupán egyetlen konkrét adatunk van. 1734-ben Augsburgban összeírták a Bencard-féle könyvkereskedésben található könyveket, s a példányok számán kívül azok legkisebb becsült értékét is feltüntették. Nádas *Himmlisches Jahr* című könyve – minden bizonnyal az 1730-as kiadás – 500 példányban volt raktáron, s a példányonkénti árat 0.50 florenusra, a könyvek összértékét 416.40 florenusra tették.⁴⁰ A könyvkereskedésben számbavett könyvek példányonkénti ára 0.15 és 11 florenus között változott, s például Bourdaloue nyolcadrétű, kétkötetes adventi beszédei és Cochem nyolcadrétű, *Himmelsschlüssel*ét egyaránt 0.54 florenusra, Segneri

35 Pönbacher: i. m. 58.

36 Breuer: *Oberdeutsche Literatur* i. m. 128.

37 *Catalogus universalis, hoc est designatio omnium librorum qui hisce nundinis autumnalibus (ill. vernalibus) Francofurtensibus et Lipsiensibus anni 1668 [...] prodierunt.* Leipzig 1668. fol. A3v, a „Libri theologici theologorum catholicorum” című részben.

38 Heitjan: *Gerwin Gymnich* i. m. 1590. nr. 193.

39 Heitjan: *Die Buchhandler* i. m. 865. nr. 328.

40 Uo. 818.

negyedretű, háromkötetes *Homo christianus*át 2.15 florenusra értékelték. Nádasi könyve tehát a legalacsonyabbra értékelt kiadványok közé tartozott. Az alacsony pénzbeli értékelés és az a tény, hogy a mű megjelenése után négy évvel 500 példány még raktáron volt, egyaránt mutatja, hogy a Nádasi-művek iránti érdeklődés a XVIII. század második harmadában jelentősen csökkent.

A kiadás és terjesztés lépései, valamint a különböző rendi, fejedelmi és kiadói érdekek egyaránt szorosan összefonódtak egy különleges könyvkereskedői vállalkozás történetében, amely jelentős szerepet játszott a művek németországi terjesztésében. A vállalkozásra azért figyeltünk föl, mivel a művek müncheni kiadásai egy részének címlapján a kiadók nevén kívül az „Expensis aureae Eleemosynae S. Joannis Baptistae”, illetőleg a „Verlegt vom Güldenem Almosen S. Joannis Baptistae” megjegyzések olvashatók. Ezt az alapítványt hosszú előkészítés után 1614-ben Emmeran Welszer jezsuita hozta létre Miksa bajor fejedelem hozzájárulásával és anyagi támogatásával, valamint a rendi vezetés engedélyével. Az alapítvány célja anyagi eszközök biztosítása volt a katolikus vallásos könyvek ingyenes terjesztésére az olvasni tudó rétegek és a még olvasni nem tudó diákok körében. Az alapítvány céljait összefoglaló kiadvány után a jezsuiták időről időre katalógusokat adtak ki a rendelkezésre álló könyvkészletről, s a müncheni kollégiumhoz kapcsolódva a mai könyvgyűjteményekhez hasonlítható, egészen a rend feloszlásáig működő terjesztési szervezetet hoztak létre.

Az 1614. évi első kiadványon kívül, amely az első könyvjegyzéket tartalmazza, fennmaradtak az 1673-as, 1698-as, 1722-es, 1734-es, 1749-es és 1766-os évek katalógusai. A latin nyelvű művek aránya 1614-1766 között 12 %-ról 32 %-ra emelkedett, s a latin és német kiadványok egymásmellettsége mellett szembetűnő a különböző olvasói rétegek szem előtt tartása a címek összeállításában. A „Güldenes Almosen” alapítvány bajorországi súlyponttal működött, ahol a bajor fejedelem személyesen pártfogolta a szervezetet, s az alapítók és jötevők között a fejedelmi család tagjai mellett ott voltak az udvar, a klérus, a vidéki nemesség és a müncheni polgárság képviselői. A német irodalom történetét a kora újkori abszolutista állam keretében vizsgáló Dieter Breuer következtetése szerint az alapítvány jelentős szerepet játszott a lojális vallási tudat és egy felekezetiileg meghatározott irodalmi élet alapjainak kialakításában.⁴¹

Az 1614-es katalógus 7 latin és 32 német, az 1673-as 35 latin és 138 német, az 1749-es a latin mellett már 320 német címet tartalmaz. Az első katalógus csak tematikusan csoportosított, később nyelvek szerint elkülönítve, betűrendben közölték az anyagot, s a kiadványokat tematikusan, illetőleg könyvtípusok szerint csoportosították. A közölt címek, a formátum és az ívek száma alapján Wolfgang Brückner kísérletet tett a katalógusok könyvkinálatainak kvantitatív elemzésére, s párhuzamot vont a Mária-kongregációk ex-nim-kínálata és a „Güldenes Almosen” által terjesztett könyvanyag között: a kongregációkhoz hasonlóan az alapítvány is elsősorban a jezsuita művelődési ideálnak megfelelt

41 Breuer. *Oberdeutsche Literatur* i. m. 110–114. – Dieter Breuer: *Zensur und Literaturpolitik in den deutschen Territorialstaaten des 17. Jahrhunderts am Beispiel Bayerns*. In: *Stadt – Schule – Universität – Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*. Hg. Albrecht Schöne. München 1976. 470–491. itt: 488–490.

kiadványokat terjesztette.⁴² Az utóbbiak közül kiemelhető például Aquinói Tamás, Kempis Tamás, Johannes Eck, Johannes Justus Landsberg, Ludovicus Granatensis, Valentin Leucht, Heinrich Suso, a jezsuiták közül Jakob Bidermann, Friedrich Spee, Heinrich Balde, Leonardus Lessius, Paolo Segneri, Carlo Gregorio Rosignoli és Jean Crasset említhető. Ezek a nevek egyben jelzik azt a tágabb szellemi környezetet, amelyben Nádasí művei megjelentek a katalógusokban. A könyvkinálat további fontos jellemzője, hogy az alapálomány a XVII. század második felétől kezdve közel száz éven át lényegében azonos maradt, s viszonylag kevés új kiadvánnyal bővült. A név szerint ismert szerzők között túlsúlyban vannak a jezsuiták, rajtuk kívül csupán néhány, a jezsuita spiritualitásban is abszolút tekintélynek számító neves egyházi szerző fordul elő.

A katalógusokban szereplő művek azonosítását jelentősen nehezíti, hogy a leírások gyakran elhallgatják a szerző nevét, a címek pontatlanok, s ugyanaz a mű néha a cím és a szerző neve alatt egyaránt szerepel, illetőleg különböző címváltozatokkal többször is előfordul.⁴³ A Nádasí-művek esetében ehhez járul a tipizált címadás, ami bizonytalanra teszi a hasonló című anoním művek azonosítását és szerzőhöz kapcsolását. Az anoním művek közül a vizsgálat során csak a Nádasí-művek címével szó szerint vagy majdnem szó szerint egyező címleírásokat vettük figyelembe. Az alapítvány fennmaradt katalógusainak egy részét az a Lukas Straub nyomtatta, akinek nyomdájában a Nádasí-művek müncheni kiadásainak egy része is megjelent. Nádasí mellett a katalógusokban szereplő másik magyar szerző Hevenesí Gábor, akinek műveit nagy számban, a szerző megnevezése nélkül említik.

Az első katalógus, amelyben Nádasí műve megtalálható, az 1673-as.⁴⁴ A „Latini. Ascetici, Doctrinales, Historici et Precatorii libelli” című részben a következő leírás olvasható (a formátum utáni szám mindig az ívek számára utal):

I. „Calendarium novum bene morientium. 1673. 24° 5”.

ami minden valószínűség szerint a mű 1673-ban a müncheni Rauch-nyomdában megjelent kiadására vonatkozik. Az 1698-as katalógus már hét olyan címleírást tartalmaz, melyek mögött egy-egy Nádasí mű áll:

1. „Anni coelestis dies Mariani[...] 12° 3 1/2”.
2. „Calendarium novum bene morientium. 18° 7 1/2”.
3. „Hebdomada meditandae aeternitatis. 12° 1”.
4. „Hebdomada S. Josepho Sacra. 12° 4”.
5. „Calendarium novum ad bene moriendum perquam utile. tabula breviori” (formátum, ívszám hiányzik, föltehetően a 2. számú tétel címváltozata).
6. „Woche der Tugenden dess H. Ignatii Stiffers der Societet Jesu 12° 5”

42 Brückner: *Zum Literaturangebot* i. m.

43 *Bericht von dem Gulden Allmosen unnd hochverdienstlichen Spende*. München 1614. BSA ex GL 2708/569.

44 *Catalogus libellorum spiritualium tam latinorum quam germanicorum, qui nomine aureae eleemosynae hoc et aliquot annis prioribus. Ad usum piorum sunt impressi et in classes distributi*. Monachii 1673. A2. BSA ex GL 2708/569.

A latin címek ugyanabban a csoportban találhatók, mint az 1673-as katalógus Nádasi-műve, az utolsó két tétel pedig a „Geistliche Gebett-Sitten und lehrreiche Büchlein und Tractaet-lein” összefoglaló cím alatt szerepel. A leírások többsége az azonos évben vagy egy-két évvel korábban megjelent müncheni kiadásokra vonatkozik. A 2. és 5. számú tétel mögött minden bizonnyal a már az előző katalógusban is szereplő mű új, müncheni kiadásai állnak.

A legtöbb, összesen kilenc leírás, amely Nádasi műveivel azonosítható az 1722. évi katalógusban van, s ez az a katalógus, amely három cínnél a szerzőt is megnevezi. A katalógus ismét tartalmazza az 1698-as katalógusból 1. (két alkalommal), 2., 3., 4., és 6. szám alatt idézett leírásokat, a 6. számút Nádasi nevével együtt közli. A három először itt feltüntetett cím a következő:

1. „Dies S. Josepho. Virgineo Deiparae Sponso Sacer [...] 18° 2”
2. „Betrachtungen heylsame von der Ewigkeit und Höllen-Flucht. P. Joan. Nádasi Soc. Jesu. 18° 2”
3. „Diener Gott-liebender Mariae oder Heil. Lehr-Schuel [...] Auct. P. Joan Nádasi Soc. Jesu. 12° 8”.⁴⁶

A német nyelvű címleírásokban megfigyelhető az első névszó kiemelése a hozzá tartozó melléknév elé. Az 1734. évi katalógus a korábbiakhoz viszonyítva csupán egy új tételt tartalmaz, egyébként lényegében megismétli a korábbi katalógusok tételeit, néhány esetben más formátumot és terjedelmet közöl. Az új cím a következő:

1. „Jahr ewiges / oder Lehrreiche Geschichten. deren theils zur Ewigkeit allbereit abreisenden theils alldort würcklich angelangten Seelen. Auctor P. Joan. Nádasi S. J. 12° 9”.⁴⁷

Ez a leírás csak az *Ewiges Jahr* 1735-ös müncheni kiadására vonatkozhat, ami utal arra, hogy a katalógusok a megjelenésüket követő évben kiadott műveket is tartalmazták. Az 1749. évi katalógus ugyancsak nagyrészt megismétli a korábbi jegyzékek Nádasi-tételeit, a „Supplementum libellorum post editionem catalogi impressorum” című fejezetben pedig a következő új tétel szerepel:

1. „Maria Mater Agonizantium. 12° 5 1/2”.⁴⁸

A szerző megnevezése nélkül közölt cím csak a mű 1754-es müncheni kiadására vonatkozhat, mivel annak címlapján olvasható a „Sumptibus aureae Eleemosynae S. Joannis Baptistae” megjegyzés. Végül az 1766-os katalógus már egyetlen új címet sem tartalmaz

45 *Catalogus libellorum spiritualium*. Monachii 1698. A2. A4. A6. Bs. BSM Asc. 5320/12.

46 *Catalogus libellorum spiritualium*. Monachii 1722. A2. A3. A4. A6. B2. B4. B5. C8. BSM Asc. 5320/12.

47 *Catalogus libellorum spiritualium*. Monachii 1734. B9. BSM Asc. 5320/12.

48 *Catalogus libellorum spiritualium*. Monachii 1749. F10. BSM Asc. 996.

Nádasitól, csupán megismétli a korábbi tételek nagy részét, s ezzel jelzi a kinyomtatás és a terjesztés közti időbeli különbség megnövekedését.⁴⁹

A katalógusok tanúsága szerint a „Güldenes Almosen” alapítvány Nádasinak mintegy tíz különböző művét adta ki és terjesztette. A katalógusadatok az esetek többségében azonosíthatók a művek példány szerint ismert kiadásaival. A legtöbb új mű a XVII. század végén és a XVIII. század elején jelent meg, ezt követően már csak egy-egy új cím tűnik föl a jegyzékekben. Ezzel párhuzamosan a korábbi művek címei újra és újra megjelennek, ami részben az új kiadásokra, részben a korábbi kiadások hosszan elhúzódó terjesztésére utal. A kínálat a XVIII. század második harmadától kezdve nem gyarapszik lényegesen, s a korábbi művek repertoáron tartása jellemző.

A megfigyelések jelentőségét növeli, hogy a müncheni alapítvány után kisebb-nagyobb időbeli különbséggel hasonló vállalkozások jöttek létre Dillingen, Ingolstadt, Konstanz, Luzern, Würzburg, Köln, Graz, Bécs, Prága és Nagyszombat székhellyel, ahol Nádas művei nagyrészt ugyancsak megjelentek.⁵⁰ A bécsi vállalkozás neve például Catechetische Bibliothek, illetőleg Bibliotheca Mariana, a nagyszombatié Bibliotheca Catechetica (1719),⁵¹ a prágaié Szent Vencel-alapítvány volt,⁵² s a bécsi szervezet neve több Nádas-kiadás címlapján megtalálható.⁵³ Mindez aláhúzza a jezsuita kezdeményezés, valamint a nemesi és polgári rétegek anyagi áldozatvállalásának szerepét a kiadványok megjelentetésében, terjesztésében.

49 *Catalogus libellorum spiritualium*. Monachii 1766. BSM Asc. 5320/12.

50 F. X. Kropf: *Historia provinciae Germaniae Superioris Societatis Jesu. Pars IV*. München 1746. 24.

51 Jablonkay: i. m. 65–66.

52 Ducreux: i. m.

53 Így pl. *Jahr der Ewigkeit* 1729; *Cor amoris Dei* 1743; *Theophilus Marianus* 1744; *Hebdomada meditandae aeternitatis* 1749.

2. Nemzeti nyelvű fordítások

A hatástörténet fontos részét alkotják a nemzeti nyelvű fordítások. A fordítások azonosításakor találoztunk az ismert problémával, hogy a kiterjedelmű, sokat olvasott könyvek különböző nyelvű kiadásait nem könnyű összeállítani. Az összes kiadásnak valamivel több mint negyedrésze különféle nemzeti nyelveken jelent meg. Ez önmagában is mutatja, hogy Nádasí munkássága fontos közvetítő szerepet játszott a latin és a nemzeti nyelvű irodalmak között. A fordítások révén a művek szöveganyaga világiak anyanyelvű olvasmányává és a nemzeti irodalmak fejlesztő tényezőjévé vált.

A fordítások kivétel nélkül latinból készültek. A *Mensis III. divini amoris* XIX. századi német nyelvű fordításának címlapján a megjegyzés: „Aus dem Französischen” tévedésnek vagy reklámfogásnak tekinthető, mivel a műnek francia fordítása nem ismert.¹ Néhány fordítás kéziratban maradt. A kéziratok fordításokat a kiadások számszerű értékelése nem tartalmazza, a fordítóknál azonban ezeket is megemlítjük. A fordítások és az eredeti művek viszonyának elemzésekor látni fogjuk, hogy témaválasztásában és szövegformáló gyakorlatában Nádasí nem egy meghatározott nemzetiségű olvasóközönséget, hanem a nemzeti szempontokon felül álló rendi érdekeket tartott szem előtt, s a művek egy részét az elkészítendő nemzeti nyelvű fordításokra tekintettel írta. A fordítás több alkalommal funkció- és műfajváltozást is eredményezett, s a fordítások, átdolgozások jelentős része a hatástörténet új szakaszának keretei közé illeszkedik. A továbbiakban egész művek teljes vagy kivonatos fordításai foglalkozunk, az egyes elbeszélésszövegek fordításait mint a művek forrásként történt felhasználásának egyik formáját később tárgyaljuk.

A kiadások nyelvi megoszlása

Az összes kiadás nyelvi megoszlását a következő táblázat foglalja össze:

	Latin	Német	Cseh	Len- gyel	Spa- nyol	Magyar	Olasz	Francia	Fla- mand	Össze- sen
Kiadások száma	210	33	11	11	7	6	4	2	1	285
Százalék (ke- rekítve)	74	12	4	4	2	2	1	0,7	0,3	100

¹ *Der Monat der göttlichen Liebe* 1872.

A latin nyelvű kiadások túlsúlya (74 %) mellett a nemzeti nyelvű kiadások nyolc különböző nyelven jelentek meg. Első helyen áll a német (12 %), ezt jelentősen lemaradva követi a cseh és a lengyel (4-4 %), majd a spanyol és a magyar nyelvű kiadások aránya (2-2 %). Az olasz, francia és flamand nyelvű kiadások együttesen is csupán 2 százalékot tesznek ki. Ezek az arányok hozzávetőlegesen tükrözik a kiadások megoszlását nyomdahelyek, illetőleg nyelvterületek szerint.

A nyomdahelyek többségén a latin nyelvű kiadások mellett azon a nemzeti nyelven jelentek meg a művek, amely nyelvterületen a nyomdahely található. Kivétel csupán Prága, ahol a latin és a cseh mellett német, valamint Nagyszombat, ahol a latin és a magyar mellett cseh és német nyelvű kiadások is megjelentek. Egyben ez az a két nyomdahely, ahol a legtöbb (tíz, illetőleg hat) nemzeti nyelvű kiadás látott napvilágot. A legtöbb olyan nyomdahely, ahol csak nemzeti nyelvű kiadások jelentek meg, német nyelvterületen található. Douai-ban és Lille-ben csak francia, Palermóban olasz, Nápolyban, Manilában és Mexikóban spanyol, Poznanban lengyel, Hradec Královében cseh, míg Frankfurt, Gdansk, Kaufbeuren, Kłodzko, Konstanz, Krems, Nysa, Paderborn, Regensburg és Straubing nyomdahellyel csak német nyelvű Nádasi-kiadások jelentek meg. A nemzeti nyelvű kiadások száma három nyomdahelyen (Augsburg, Kalisz, Vilnius) meghaladja a latin nyelvűekét, míg a többi nyomdahelyen a latin nyelvű kiadások vannak túlsúlyban.

A nemzeti nyelvű kiadások és fordítások kezdettől fogva jelen vannak a kiadástörténetben, arányuk fokozatosan emelkedik. Az 1720-as évek második felében és az 1730-as években számuk meghaladja a latin nyelvű kiadásokét, a század második felében a latin és a nemzeti nyelvű kiadások száma közel egyenlő, míg a XIX. században már a nemzeti nyelvű kiadások jutnak túlsúlyra. Mindez jelzi, hogy Nádasi könyvei növekvő mértékben hozzáférhetővé váltak az anyanyelven olvasó rétegeknek, köztük is elsősorban a latinnyelvűségből gyakorlatilag kizárt világi női olvasóknak. (Lásd az ábrát a 403. lapon.)

A nemzeti nyelvű fordítások jelentős időbeli eltéréssel láttak napvilágot. A két, eredetileg magyar nyelven írt művet is ide számítva, összesen 75 nemzeti nyelvű kiadást vehetünk számba. A 210 latin nyelvű kiadás a kezdetektől egészen 1894-ig végig kíséri a kiadástörténetet. Kuriózum, hogy az utolsó kiadás is latin nyelvű: Joseph Nirschl teológiai doktor, würzburgi dékán jelentős stilsztikai és tartalmi változtatásokkal még 1894-ben is latin nyelven vélte kiadhatónak az ifjúság számára az előszóban „*vir pius et doctus*”-nak nevezett Nádasi egyik művét.² Az egyetlen flamand és a két francia nyelvű kiadás az 1670-es években látott napvilágot. Az a tény, hogy 1680 után francia nyelvű kiadása Nádasi munkáinak nem jelent meg, jórészt azzal magyarázható, hogy a Nádasi-féle stílus- és retorikaértelmezés, valamint az áhitatok ilyen típusú közvetítése francia nyelvterületen ekkor már idejét múlt, s a vallásos, meditációs irodalomban korszerűbb tendenciák jutottak érvényre. Magyar nyelvű kiadások 1640–1720, cseh nyelvűek 1646–1770, lengyel nyelvűek 1696–1770, spanyol nyelvűek egy 1666 előtti, példány szerint ismeretlen kiadást leszámítva 1700–1815 között láttak napvilágot. Az első német fordítások az 1660-as években jelennek meg, s a nemzeti nyelvű fordítások közül a német nyelvűek kísérik legtöbbször a kiadástörténetet: az utolsót 1872-ben nyomtatták. Szembetűnő, hogy a magyar

2 *Aspirationes theologicae* 1894.

nyelvű kiadások többsége a XVII. századra, pontosabban az 1640–1670 közötti időszakra esik, s ezt követően csupán egyetlen magyar nyelvű kiadás látott napvilágot a XVIII. század második évtizedében. Közel ötven évig tehát Nádasí nem jelent meg magyarul. A viszonylag nagyszámú magyarországi latin nyelvű kiadást regisztrálva ezt a jelenséget azzal az általános megfigyeléssel magyarázhatjuk, hogy a magyarul írók és magyarra fordítók munkáját a XVII. században nem ritkán gyanakvás, ellenségeskedés kísérte, s az anyanyelvű egyházi irodalom több szempontból kedvezőtlen megítélésben részesült.³ Amikor ez a megítélés megváltozott, a magyarul olvasók igényeit már egy más típusú, a fordítások mellett növekvő arányban magyar nyelven született kegyességi irodalom elégítette ki.

Összesen tizenkét mű jelent meg valamilyen nemzeti nyelvű fordításban, ami az összes munka kb. egyötöde. Ez az arány, figyelembevéve a művek közti átfedéseket, az életmű közel egyharmadát is jelentheti. A legtöbb, összesen hét művet németre fordítottak le. Cseh nyelven öt, olaszul és lengyelül három-három, magyarul és franciául két-két, flamandul és spanyolul egy-egy Nádasí-művet adtak ki nyomtatásban. Ehhez járul két mű egy-egy kiadatlan olasz és spanyol fordítása.

A legtöbb, négy különböző nyelvre két, jezsuita szentekkel, illetőleg a jezsuiták által különösen kedvelt szentekkel kapcsolatos munkát fordítottak: a *Hebdomada S. Josepho sacra* flamand, francia, spanyol és olasz, a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* olasz, német, cseh és kivonatosan magyar nyelven látott napvilágot. Nádasí legnépszerűbb munkái közül a *Maria mater agonizantium* cseh, magyar és olasz, az *Annus coelestis* cseh, német és lengyel fordításban is terjedt. Az *Annus crucifixi* cseh és német, a *Mensis III. divini amoris* német és lengyel nyelven egyaránt olvasható volt. Az egy-egy nemzeti nyelvre lefordított művek közül az *Annus SSS. Trinitatis*, a *Theophilus Marianus* és a *Calendarium novum ad bene moriendum* német, a *Diurnum divini amoris* cseh, az *Annus Joannis* lengyel, az *Auctarium annuarum* pedig francia fordításban volt hozzáférhető. Mindez azt mutatja, hogy a nemzeti nyelvre lefordított művek egy-két kivétellel egyben Nádasí legtöbb kiadást megért munkái voltak, s a fordítások jelentős mértékben hozzájárultak a művek elterjedéséhez.

A fordítók

A fordítók egy része nem nevezi meg magát, s csupán annyit árul el, hogy jezsuita, esetleg monogramot közöl.⁴ Több monogramot sikerült feloldani, így a 16. ismeretlen személy

3 Bartók: „Szükséges azért” i. m. 466–467.

4 Így pl. az *Annales Mariani Societatis Iesu* 1661. 590. lapján az 1654-es évnél a következő olvasható: Hoc Anno cum recusa Coloniae mea Maria Matre [!] Agonizantium prodijt meus item Mensis Marianus, in quo exhibentur variae ad bene moriendum praeparationes e Marianis bene morientium exemplis excerptae, ac in mensis dies singulos distributae: qui mensis etiam Romae postea Italice in lucem venit, interprete P. F. S. – Vö. Sommervogel V 1521, nr. 3. – A fordítás során bekövetkező teljes anonimizálódást és az eredeti mű szabad kezelését egyaránt mutatja a *Két égő lámpás* (Nagyszombat 1669) című, világiaknak szánt zsolozsmáskönyv, melynek 99–167. lapján a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (Köln 1668) 94–187. lapján

által készített fordítás mellett 19 fordítót ismerünk név szerint. A legtöbb fordító egy Nádasí-művet fordított, s csak ketten vállalkoztak két, illetőleg három mű fordítására. Nem találunk nyomot Nádasí és a fordítói közötti együttműködésre, a fordítók szerző által történt ösztönzése azonban néhány korai fordításnál valószínű. A fordítók közül tizenkettő a XVII., hat a XVIII., egy a XIX. században élt és dolgozott. Kettő kivételével jezsuiták voltak. A fordítókat nyelvek szerint, azon belül időrendben mutatjuk be, a nyelveket az egy-egy nyelven készült legkorábbi fordítások sorrendjébe állítottuk.

A legelső fordítást Nádasí műveiből Georgius Ferus (1585–1659) készítette. Ferus az egyik legszorgalmasabb cseh jezsuita író és fordító volt a XVII. században.⁵ Művei többségét névtelenül vagy álnéven adta ki. Harminc éven át akadémiái szónokként működött Prágában, közben tizenhét évig a Klementinum könyvtárának volt prefektusa. Munkássága ismertetésének Bohuslav Balbín a *Bohemia docta* II. kötetében két és fél oldalt szentelt.⁶ Igen terjedelmes fordítói munkát végzett, s cseh nyelvre fordította több rendtársa, így például Jeremias Drexel, Eusebio Nieremberg, Orazio Torsellini, Luca Pinelli, Martino de Roa, Leonardus Lessius, Nicolaus Lancicius és mások műveit. A fordítások között nagy számban találhatók aszetikus traktátusok, imádság- és meditáció gyűjtemények, szentéletrajzok, mirakulumos könyvek, lelki kalendáriumok, katekizmusok. Ebbe a sorba illeszkedik a *Maria mater agonizantium* fordítása, amelyből példány nem áll rendelkezésünkre, de a bibliográfiák szerint az első kiadás megjelenése után nyolc évvel, 1648-ban látott napvilágot Nagyszombatban *Maria matka boží umírajicich* címmel.

A cseh fordítók sorát Fridrich Bridel (1619–1680) folytatja. Bridel a protestantizmusból katolikus hitre tért családban született, s missziós, térítő munkája mellett figyelemre méltó irodalmi tevékenységet végzett. Szentéletrajzokat adott ki, mint például Szent Iván. az első cseh remete élettörténetét a középkori legenda feldolgozásával.⁷ Cseh nyelvre fordította Georg Vogler nevezetes exemplumkatekizmusát, valamint Nicolaus Caussin és Jodocus Kedd egy-egy áhitati művét. Munkásságában fontos szerepet játszott az elbeszélő szerkezetek felhasználása és megújítása. Mindebből érthető, hogy Nádasinak három munkáját is lefordította és kiadta *Pátek rok* (Prága, 1660), *Hodinky zlaté* (Prága, 1661) és *Annus Marianus rok Mariansky* (Prága, 1661) címmel.⁸

található rész kivonatos fordítása olvasható Indiai apostolhoz Szent Xaverius Ferenczhez Hetednapí Aitatosságok címmel. Vö. RMKT XVII/15/B. 42–43.

5 Sommervogel III 702–707. – Anna Fechtnerová: *Jirí Ferus a Jirí Plachý*. In: *Pocta Dr. Emmě Urbánkové. Spolupracovníci a přátelé k 70. narozeninám*. Praha 1979, 427–457.

6 Bohuslaus Balbinus: *Bohemia docta. II*. Pragae 1778, 394–396. – Vö. Angyal Endre: *Cseh–magyar, szlovák–magyar kapcsolatok a barokk korban*. In: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest 1965, 93–115. itt: 100.

7 Sommervogel II 152–153. – Giuseppe Dierna: *Zivot Svatého Ivana od Fridricha Bridela: text jako hledání*. In: *Bohuslav Balbín und die Kultur seiner Zeit in Böhmen. Beiträge einer Konferenz des Památník národního písemnictví*. Ilg. Z. Pokorná – M. Svatoš. Köln–Weimar–Wien 1993, 199–217. – Vö. Andreas Angyal: *Die slawische Barockwelt*. Leipzig 1961, 54–58. – Fridrich Bridel: *Básnické dílo (Poetical work)*. Ed. Milan Kopecký. Praha 1994.

8 Antonín Škarka: *Fridrich Bridel nový a neznámý*. Praha 1968, 123–125.

A harmadik cseh fordító Georgius Constantius (Konstantius, 1607–1673), aki áttérése után lépett a jezsuita rendbe.⁹ Munkássága nagyobb részét fordítások teszik ki, melyek közül legjelentősebb az Újszövetség félbemaradt cseh fordítása. 1667-ben kiadott cseh nyelvtana az egyik első cseh nyelvű grammatika. Nemcsak latinból, hanem németből is és nemcsak jezsuitákat fordított. A fordított szerzők között van például Szalézi Szent Ferenc, Avilai Szent Teréz, Caussin, La Puente, Rodriguez, Nicolaus Lancicius és Vincenzo Caraffa. A fordított művek többsége a lelki tükör, meditáció gyűjtemény, valamint a Mária- és Jézus-életrajz műfajba tartozik. 1666-os autobibliográfiájában Nádasí a *Hebdomada S. Xaverii* című mű után megjegyzi: „Pragae vero Boënice a P. Georgio Constantio: qui plura parat ex Anno Hebdomadarum.”¹⁰ Sommervogel Constantius neve alatt említi egy *Philoxaverii pietas hebdomadaria* (Pragae, 1666) című művet, amely, bár cseh címe nem ismert, feltételezsen az autobibliográfiában említett fordítással azonosítható.¹¹ Azt, hogy Nádasinak az *Annus hebdomadarum coelestium*ből Constantius által készített fordításokra vonatkozó megjegyzése pontosan mely műveket takarja, nem tudjuk megmondani. Lehetséges, hogy ezek a fordítások elkészültek ugyan, de Constantius más műveivel együtt kéziratban maradtak.

A cseh fordítók után kell szólnunk Nádasí egyetlen név szerint ismert magyar fordítójáról, Jászberényi Tamásról. Jászberényi tulajdonképpen az egyetlen fordító, akinek Nádasí-fordításán kívül más irodalmi munkássága nem ismert, s ez már önmagában is aláhúzza fordítói teljesítményét.¹² Gyöngyösön született 1597-ben, 1622-ben lépett a jezsuita rendbe Leobenben, s 1658-ban halt meg Bécsben. 1625-ben Nagyszombatban a grammatica osztály praeceptor volt, s tanítványai között ekkor találkozhatott először Nádasival. A teológiát Bécsben végezte, majd 1633–1635 között Grazban filozófiát tanított. Ezt követően különböző magyarországi kollégiumokban, így Nagyszombatban, Ungváron, Homonnán és Kolosmonostoron tanári, szónoki, gyóntatói és előljárói feladatokat látott el. 1642–1645 között az Esterházy-misszióban dolgozott, élete utolsó öt évét Pozsonyban töltötte.¹³ Nekrológiuma szerint tizenkét éven át magyar szónokként tevékenykedett, ami jó felkészülési lehetőség volt a fordítás elkészítéséhez.¹⁴ 1635-ben mint a filozófiai kar dékánja beszédet mondott a nagyszombati egyetem megnyitása alkalmából, ennek szövege azonban nem ismert.¹⁵ Fordítása, mellyel alább bővebben foglalkozunk, *A boldogságos szűz az halállal tusakodik anyja* címmel Jászberényi halála évében jelent meg Nagyszombatban.

Az olasz fordítók közül egyedül Tommaso Tamburini (1591–1675) nevét ismerjük.¹⁶ Tamburini több évtizeden át retorikát, filozófiát és teológiát tanított például Messinában és Palermóban, s több kollégium előljárója volt. Latin nyelvű erkölcsoteológiai traktátusai a

9 Sommervogel II 1384–1386.

10 *Seraphinus divini amoris* 1666, nr. 28.

11 Sommervogel II 1385, nr. 14.

12 Sommervogel IV 759. – Szinyei V 433–434.

13 Cat. pers. Prov. Austr. II 629.

14 EK Ab 141. Epistolae et Elogia defunctorum e Soc. Jesu. Tom. V. 227.

15 Timon Sámuel: *Purpura Pannonica*. Claudiopoli 1746. 263.

16 Sommervogel VII 1830–1841.

gyónás, áldozás, szentmise és a tizparancsolat témakörében számos kiadást értek meg. Olaszra fordította többek között Boëthius *De consolatione philosophiae* című művét, s latinul és olaszul is kiadta Ottavio Gaetano posztumusz munkáját a szicíliai Mária-kepek történetéről. Ez utóbbit nem egyszerűen lefordította, hanem többhelyütt megváltoztatta az elbeszélés rendjét, s apróbb kiegészítéseket tett. Nádasitól az *Annus dierum memorabilium* című rendtörténeti munkát fordította le két kötetben, a fordítás azonban kéziratban maradt.¹⁷

Ugyanerre a sorsra jutott Emmanuel Ortigas (1609–1678) két spanyol fordítása.¹⁸ Ortigas grammatikát, erkölcssteológiát és exegézist tanított, s harminc éven át irányította a saragossai jezsuita misszió munkáját. Kizárólag spanyol nyelvű munkákat adott ki: halotti prédikációkat, missziós beszédeket, áhítati műveket többek között Rafael angyal, Pazzi Mária Magdolna és Xavéri Szent Ferenc tiszteletéről, valamint az *Exercitia spirituali*hoz fűzött meditációit. Több műve maradt kéziratban, köztük a Judit könyvéhez fűzött kommentárja. Nádasitól az *Annus dierum illustrium* és az *Annus dierum memorabilium*ot fordította le, de egyik sem jelent meg nyomtatásban.¹⁹

Nádasí másik spanyol fordítója, Francisco García (1641–1685) humaniorákat, filozófiát és teológiát tanított, s több éven át missziós munkát végzett.²⁰ Terjedelmes spanyol nyelvű munkásságának középpontjában a jellegzetes jezsuita áhitatgyakorlatok népszerűsítése áll. Így például kiadta Borgia Szent Ferenc, Loyolai Ignác, Xavéri Szent Ferenc és más szentek életrajzát, Szent József és Xavéri Szent Ferenc novénáját. Traktátusokat írt a tisztítótüzhöz szenvedő lelkekről, az angyalokról, Joachim és Anna tiszteletéről, Ribadeneyra *Flos sanctorum*ához kiegészítéseket fűzött. Jelentést adott ki a kínai misszionáriusok üldözéseiről, s beszédeit is megjelentette. Nádasitól a *Dies et hebdomada S. Joseph* című művet vagy annak egy részét fordította spanyolra (*Semana de Sr. S. Joseph*), de nem önállóan, hanem Szent József tiszteletével kapcsolatos saját műve második részeként jelentette meg. Az összeállítás több címváltozat alatt (*Devocion a Señor S. Joseph*; *Novena*) számos kiadást ért meg egészen a XIX. század második feléig.²¹ XVII. századi kiadása példány szerint nem ismert, noha az 1666-os autobibliográfia megjegyzése a műhöz („Hispanice Manilae in Indijs impressa”), egy ilyenre enged következtetni.²² Nádasí neve a bibliográfiák és a fellelhető példányok szerint 1705–1815 között a mű összesen hat, többségében mexikói kiadásán szerepel.

Ugyanennek a műnek flamand fordítása is készült *Heylighe Wekke* (Antwerpen, 1673) címmel, melynek fordítója nem nevezi meg magát, de az olvasói előszó alatt található „A. V. S.” monogram alapján Sommervogel a fordítót Antonius van der Stockkal (1611–1703) azonosította.²³ Stock irodalmat és retorikát tanított, s a belga rendtartományban többhelyütt rektorként működött. Tíz tételes bibliográfiájában a címek többsége flamand nyelvű, s a

17 Uo. 1840, A.

18 Sommervogel V 1957–1961.

19 Uo. 1961, A. – Vö. Sommervogel V 1529, nr. 28; 1535, nr. 44.

20 Sommervogel III 1205–1215.

21 Uo. 1205, nr. 1.

22 *Seraphinus divini amoris* 1666, nr. 27.

23 Sommervogel V 1531, nr. 32.

néhány alkalmi kiadvány mellett kegyességi műveket és latin poémákat publikált, ezenkívül kiadta Ludovicus Blossius egy meditációs traktátusát.²⁴

A legtöbb fordítót a német nyelvterületről ismerjük név szerint. A sort Johannes Viator (1619–1699) nyitja, aki tanári és szónoki működése mellett csupán néhány kisebb aszketikus munkát írt például a *Salve Regináról* szóló elmélkedésekkel, s latinból lefordította Giovanni Manni olasz jezsuita örökkévalóságról szóló traktátusát.²⁵ Nádasitól a Loyolai Ignác és Xavéri Ferenc tiszteletével foglalkozó munkát fordította, melyből csupán az Ignácra szóló rész ismert példány szerint (*Woche der Tugenden dess H. Ignatii*, Konstanz, 1674 és további kiadások).

A következő fordító, Alexander Liscutin (1635–1708) tanári működését követően a leobeni noviciátus rektori tisztét töltötte be.²⁶ Az apostoli hitvallással kapcsolatos latin nyelvű teológiai munkája mellett németre fordította Sebastian Izquierdo *Exercitia*-kommentárját, s lefordította Antonius Sarasa *Ars semper gaudiendi* című, számos kiadást megért elmélkedésgyűjteményét. E munka függelékeként többször megjelent Nádas *Meditatio aeternitatis* című verses elmélkedése, s Liscutin a Sarasa-művel (*Unbestürzte Freude*) együtt ezt is lefordította (*Betrachtung der Ewigkeit*, Tübingen, 1679). Sarasa művének a XVIII. század közepén új fordítása készült, ez azonban már nem tartalmazza Nádas elmélkedését.²⁷

A XVII. századi német fordítók közül utoljára hagyjuk Christoph Selhamert, (1636–1708), az *Annus coelestis* fordítóját. Selhamer, mint Karl Pönbacher legújabbban fényszerített rá, 1652–1674 között a jezsuita rend tagja volt, majd 1684-ben a felsőbajorországi Weilheim plébánosa lett.²⁸ 1686-tól a vilgersthoferi Mária-zarándokhely szónokaként működött.²⁹ Selhamer a XVII. századi katolikus német prédikáció történetének egyik neves alakja. Következtesen *Tu ha [...]* címen kiadott, latin és német nyelvű prédikációs kötetet a bajor művelődéstörténet és a vallásos elbeszélő irodalom fontos forrásai.³⁰ Több kiadást megért prédikációit különböző olvasói rétegeknek szánta, s a beszédek tartalmát különféle forrásokból származó, részletesen és szemléletesen elbeszélt történetekkel világította meg. A német nyelvű prédikációkat elsősorban a paraszti rétegekre tekintve írta, s itt az élőbeszéd és a népnyelvi kifejezés hatása is érzékelhető. A kötetekre rányomja bélyegét a szerző bajor patriotizmusa és Mária-tisztelete. A teológia elméleti kérdései helyett a mindennapi vallási

24 Sommervogel VII 1583–1584.

25 Sommervogel VIII 740–741.

26 Stöger 209–210. – Sommervogel IV 1864–1865.

27 *Die Kunst stets fröhlich zu seyn Aus des Berühmten Anton Alfons von Sarasa lateinischem Buche gleichen Namens verfasst von Christian Ernst von Windheim [...] Dritte vermehrte und verbesserte Ausgabe.* Helmstaedt 1752.

28 ML 6, 130.

29 Otto Mauser: *Prolegomena zu einer Biographie Christoph Selhamers.* In: *Abhandlungen zur deutschen Literaturgeschichte.* Franz Muncker zum 60. Geburtstag. München 1916, 54–64. – Vö. Karl Böck: *Das Bauernleben in den Werken bayerischer Barockprediger.* München 1953, 37–39.

30 Lisa Helmer: *Christoph Selhamer. Ein Beitrag zur Predigt, sprach- und Kulturgeschichte des 17. Jahrhunderts.* Masch. Diss. München 1957. – Urs Herzog: *Geistliche Wohlfredenheit. Die katholische Barockpredigt.* München 1991, 39–40.

szükségeket kielégítését tartotta szem előtt. Mint Elfriede Moser-Rath megállapította, példái túlnyomó többségét Selhamer vallási témakörből merítette, s az elbeszélés menetét gyakran szakítják meg személyes hangú, moralizáló, tanító megjegyzések.³¹ Első prédikációs kötete 1678-ban látott napvilágot, majd ezt követte a számos kiadást megért Nádasifordítás (*Himmlisches Jahr*, Dillingen, 1684), mellyel alább bővebben foglalkozunk.

A XVIII. századi német fordítók közül először egy azonosítatlan személyt kell megemlítenünk. Az *Annus SSS. Trinitatis* fordítójáról csupán annyit tudunk, hogy Johann Georg Sartornak hívták, s a *Jahr der geheiligten Sonntaegen* (Augsburg, 1728) címlapján mint „der heiligen Schrifft Licenciaten” szerepel. A különböző német biográfiai kézikönyvek, írói lexikonok és az ezeket összesítő Deutsches Biographisches Archiv legalább hét különböző, XVII–XVIII. századi szerzőt tartanak nyilván, de ezt a művet nem ismerik, s a fordító teljes biztonsággal egyikükkel sem azonosítható. Nem tudott segíteni a kérdés megoldásában a Bayerische Staatsbibliothek biográfiai szakreferenciája sem. Az álnév használata a licenciatusi fokozatra utaló megjegyzés miatt kevésbé valószínű. Feltételezhető, hogy az illető nem volt jezsuita, s a név mögött álló személyt a XVIII. század első felének délnémet egyházi értelmisége körében kell keresnünk.

A másik XVIII. századi német fordítóról, Gregorius Gabriel (1657–1739) osztrák jezsuitáról mindössze annyit tudunk, hogy Bécsben működött, s több könyvet adott ki a bűnök és erények témakörében.³² Nádasitól az *Annus aeternitatis* fordította le *Jahr der Ewigkeit* (Wien, 1729) címmel. A fordítás több kiadást ért meg újévi ajándékkönyvként, s a „Güldenes Almosen” alapítvány is megjelentette.

Az utolsó fordító, akit a német nyelvterületen sikerült azonosítanunk, Petrus Werner (1776–1837) bencés szerzetes. A *Calendarium novum ad bene moriendum* fordítását tartalmazó *Neuer hundertjaehriger Kalender* (München, 1836) fordítóját a címlapon olvasható „P. W. B.” monogram és a „Priester der Erzdiözese München–Freising” megjegyzésből kiindulva az egyházmegye papjaira és a területén élő szerzetesekre vonatkozó katalógusok, kézikönyvek segítségével azonosítottuk.³³ Werner hét éven át szónokként működött a St. Emmeram apátságához tartozó Haindling nevű zárándokhelyen, majd Münchenbe költözött, ahol az urak és polgárok Mária-kongregációjának szónoka lett és más funkciókat is betöltött. Munkái többsége kisterjedelmű alkalmi beszéd, nekrológ vagy

31 *Predigtmärlein der Barockzeit* i. m. 133–155. – Vö. Elfriede Moser-Rath: *Erzähler auf der Kanzel. Zur Form und Funktion des barocken Predigtmärleins*. *Fabula* 2 (1959), 1–26. itt: 7. – Uő: *Dem Kirchenvolk die Leviten gelesen. Alltag im Spiegel süddeutscher Barockpredigten*. Stuttgart 1991, 21. 56–58.

32 Stöger 93. – Sommervogel III 1079.

33 *Catalogus Religiosorum almae et exemptae Congregationis SS. Angelor. Custod. Benedictino-Bavaricae. Anno Domini MDCCCII*. Monachii 1802. fol. B2 – Felder – Waitzenegger: *Gelehrtenlexikon der katholischen Geistlichkeit Deutschlands und der Schweiz. I–III*. Landshtut 1817–1822. Itt: Bd. II, 505–509. – August Lindner: *Die Schriftsteller und die um Wissenschaft und Kunst verdienten Mitglieder des Benediktiner-Ordens im heutigen Königreich Bayern vom Jahre 1750 bis zur Gegenwart. Bd. I*. Regensburg 1880, 95–96, 308. – Uő: *Nachträge zum I. und III. Bande*. Regensburg 1884, 7. – II. *Nachtrag zu den Schriftstellern O. S. B. in Bayern*. (Ms. 1890) BASB 8 H.mon. 540 cm p. 93.

életrajz, a müncheni Szent Mihály templom általa készített leírása kéziratban maradt. Nádasi-fordításával alább foglalkozunk.

Utoljára hagytuk a lengyel fordítókat, akik kivétel nélkül jezsuiták voltak. Az első fordítást, melynek készítőjét ismerjük, Franciscus Iworski (1648–1710) készítette, aki néhány évi tanítás után harminc éven át misszióban tevékenykedett.³⁴ Nádasi-fordításán kívül Sommervogel mindössze egy, napi áhitatokat tartalmazó lengyel nyelvű munkáját idézi. Iworski *Annus coelestis*-fordítása *Rok niebieski* címen először 1697-ben Kaliszban jelent meg, majd a XVIII. század első felében még két kiadást ért meg. A litván születésű Wincent Piotr Wollowicz (1670–1737) csak idősebb korban, 1727-ben lépett a rendbe.³⁵ Már a következő évben pappá szentelték, majd szónokként működött. Lefordította Nicolaus Lancicius munkáját a coadiutorok tevékenységéről, s egy Szent Ignác napi alkalmi beszéde is megjelent. Nádasitól a *Hebdomada meditandae aeternitatis* című verses elmélkedéseket ültette át *Portret wieczności* (Wilno, 1709) címmel, melyet 1729-ben ismét kiadtak. Ugyanezt a művet Georgius Szpungianski (1692–1733) is lefordította *Tydzień rozmyślania* címmel, ez a fordítás azonban csak 1739-ben látott napvilágot. A szokásos tanító és missziós munka mellett Szpungianski lefordította még Daniel Pawlowski először 1675-ben latinul kiadott meditációs kézikönyvét, s kiadott egy litván grammatikát.³⁶

A nagyobb terjedelmű önálló irodalmi tevékenységet kifejtő fordítók közé tartozik Jan Korsak (1703–1773 után).³⁷ Alkalmi beszédek mellett kiadott több kalendárium szerkezetű elmélkedésgyűjteményt Máriáról, Jézusról és a szentháromságról. Egy Mária-históriákból és reflexiókból összeállított másik gyűjteménye a Mária-ünnepekhez kapcsolódik. A szentek közül külön művekben foglalkozott József, Joachim, Anna és Kázmér tiszteletével. Nádasitól egy olyan munkát fordított, melynek ez az egyetlen további kiadása, illetőleg fordítása: az *Annus Joannis* címűt (*Rok laski, rok Janowy*, Wilno, 1750). Nádasitól ismert lengyel fordítója Georgius Dewin (1719–1771), aki francia családból származott, s jezsuitaként a humaniorákat és a francia nyelvet tanította.³⁸ Francia nyelvtant adott ki, s művei többségét franciából és németből fordította. Több kötetben kiadta például Bourdaloue beszédeit, *Exercitia*-kommentárját és meditáció gyűjteményét, valamint Nicolaus Du Sault jezsuita egy traktátusát. Az általa lefordított Nádasi-mű a *Hebdomada S. Josepho sacra*, az 1768-ban megjelent fordítás lengyel címe azonban ismeretlen.

A fordítóknak ez a rövid számbavétele fényt vet arra a szerzői körre, melynek közvetítésével Nádasitól a műveinek egy része nemzeti nyelvű olvasmánnyá vált. Ez a kör nem volt túlságosan széles, mivel a fordítók többsége a jezsuita rendhez tartozott. Egy részük terjedelmes, a rendi kereteken túlmutató írói és fordítói munkát végzett, grammatikát írt, jelentős szerepet játszott a nemzeti nyelvű egyházi irodalmak fejlődésében. Többségük a tanítás mellett misszióban tevékenykedett, s fordításait elsősorban gyakorlati megfontolásból készítette. Általában megfigyelhető a szoros tematikus, műfaji kapcsolat a fordítók saját munkássága, a lefordított Nádasitól-művek és az egyéb fordítások között. Néhány fordító

34 Sommervogel IV 698.

35 Sommervogel VIII 1202–1203.

36 Sommervogel VII 1793–1794.

37 Sommervogel IV 1196–1198.

38 Sommervogel III 25–27.

életművében a narratív vonatkozások állnak előtérben, ami fontos összetevő a Nádasiművek és fordítóik kapcsolathálózatában.

Fordítások a német nyelvterületen

Mint említettük, a német nyelvű fordítások kísérik legtöbbször a kiadástörténetet, ezért ezek különösen alkalmasnak látszanak arra, hogy a fordítói előszavak, ajánlások, valamint a szövegek összevetése alapján megvizsgáljuk az eredeti és a fordítások viszonyát, a művek alkalmazását a megváltozott környezethez, feltárjuk az eltérő megjelenési körülményeket és az új használati funkciókat. A XVII. századi fordítások közül a leginkább figyelemreméltó Selhamer *Annus coelestis*-fordítása, nem utolsósorban azért, mert fennmaradtak a fordítás jezsuita cenzúrájának iratai.

Bajorországban az ellenreformációs színezetű állami cenzúra végrehajtója, az egyházi tanács szorosan együttműködött a jezsuitákkal, míg saját kiadványaikat a jezsuiták maguk cenzúrázták.³⁹ Selhamer a fordítást nyolc évvel a rendből való távozása után, mint teológiai doktor és weilheimi plébános kívánta megjelentetni, s ezzel is összefügghet, hogy a jezsuita cenzorok szigorú bírálatban részesítették a fordítást. Christophorus Pausner keltezés nélküli, a fordítás és a latin eredeti összevetése alapján készített rövid bírálata csupán akkor javasolja a kiadást, ha az egész fordítást kijavítják („ex integro corrigatur”).⁴⁰ Georg Ganbach a bevezetőben hangsúlyozza, hogy az eredeti mű mindig a cenzúra engedélyével jelent meg. Véleménye szerint a fordítás hiányos és rövidebb az eredetinél, s több hiba van benne.⁴¹ Példaként megemlíti, hogy hiányoznak a magyar szentek, április 27-nél S. Joannes Abba(s) említése, s a mű végéről hiányzik több áhitati rész fordítása. Javítás után azonban fontosnak tartja a kinyomtatást.

Ez után készülhetett Benedictus Khercz 1682. október 27-én és ugyanezen év december 22-én kelt két jelentése. Az első jelentésből megtudjuk, hogy Khercz a fordítást egy másik jezsuita által készített cenzúra-jelentéssel együtt a müncheni kollégium rektorától kapta meg.⁴² Véleménye szerint a fordítás ebben a műfajban jobb lenne a közepesnél, ha a mellékelt lapokon jelzett hibákat kijavítanák: „Versionem istam superare mediocritatem in isto genere scribendi, si corrigantur ea, quae in adiecto quaternione notavi”. Khercz újabb jelentése a kollégium rektorához a fordítás második részére vonatkozik.⁴³ Véleménye azonos a korábban leírtakkal, s javításait ismét külön lapokon tüntette fel. Ezek a lapok a jelentésekkel együtt fennmaradtak, s lehetőséget adnak a javasolt javítások és a nyomtatott szöveg összevetésére.

A javítások összterjedelme 12 sűrűn teleírt, negyedréti lapot tesz ki.⁴⁴ A mű harmadik részétől kezdve észrevételeit Khercz két hasábjában írta. A javítások jelzik a cenzor mindenre

39 Breuer: *Zensur* i. m. 474–480.

40 BSA Jesuiten 747. f. 10.

41 Uo. 11.

42 Uo. 1r–v.

43 Uo. 2r–v.

44 Uo. 3–9.

kiterjedő, aprólékos figyelmét, hogy a fordító meglehetősen szabadon kezelte a szöveget, s pontatlan, esetenként hanyag munkát végzett. A fő hibatípusok egy-egy szó vagy hosszabb kifejezés kihagyása, értelmének megváltoztatása, az eredeti szövegben nem szereplő önkényes betoldások, a latin nyelvtani szerkezet figyelmen kívül hagyása, értelemzavaró elírások és helyesírásbeli tévedések. Khercz javaslatait a szöveg eredeti stílus szintjének és mondanivalójának megőrzésére irányuló szándék, a fordítás közepes minősége és a fordító jezsuita múltja egyaránt befolyásolhatta. A hibajegyzék, valamint az 1681-es latin és az 1684-es német nyelvű kiadás szövegének összevetése alapján megállapítható, hogy a hibák többségét Selhamer kijavította, s a német változat a gondos lektori munkának köszönhetően az átdolgozás után tartalmilag többé-kevésbé hű, a latin változat *stylus humilis*-ának ideálját követő stílusú fordításnak nevezhető. Az is megállapítható, hogy Selhamer néha figyelmen kívül hagyta a cenzor észrevételeit, rövidítéseit megtartotta, de nem az elbeszélő, hanem a kifejezetten áhitati részeket, így a könyörgéseket és az értelmező kiegészítéseket hagyta el. A cenzor által kifogásolt, ugyanakkor a nyomtatott változatban is megtalálható rövidítésre példa a következő:

Nádasi:

„S. Guilielme, quem utero gerens mater, se. in dextra parte pectoris, caelesti radio persusam”
(pars I. 39.)

Selhamer:

„H. Guilielme / dessen noch schwangere Mutter sich mit einem himmlischen Straalen erleucht”
(21.)

Mária Magdolna vitájában Khercz helytelenítette a szerző által használt kifejezések és azok értelmének megváltoztatását.⁴⁵ A latin és a német szöveg között azonban nincs jelentésbeli eltérés, Selhamer tehát kijavította a fordítást. Ugyanakkor egy Khercz által figyelmen kívül hagyott több sornyi rövidítés és tartalmi összevonás található például a Szent István király legendájához fűzött könyörgésben.⁴⁶ Selhamer nyilván is korszerűsítette a szöveget, s a fordítást az élő nyelv követelményeihez igazította. A fordítás nyelve a bajor területen irodalom- és művelődéspolitikai megfontolásokból nyelvi normává emelt délnémet kancelláriai nyelv, melyben a cenzúra stílusbeli kiegyenlítésre törekvő beavatkozása és a nyelvhasználat felekezeti meghatározottsága mellett nyelvjárási sajátosságok is tükröződnek.

A fordítás a mű jelentősen kibővített, kb. 2400 szent és boldog legendáját, említését tartalmazó 1667-es változatának valamelyik kiadása alapján készült. Az 1684-ben megjelent fordítás címlapja öt korábbi latin nyelvű kiadást emlit. Az 1673-as bolognai és az 1681-es kölni kiadás címlapján egyaránt az „Editio quinta” megjegyzés olvasható, s csak föltételezhető, hogy a fordítás alapja a későbbi kölni kiadás volt. Ebben az esetben a fordítás

45 Uo. 8. – Vö. *Annus coelestis* 1681, pars III. 38–43. és *Himmlisches Jahr* 1684, 437–442.

46 *Annus coelestis* 1681, pars III. 104. és *Himmlisches Jahr* 1684, 505.

körülbelül egy év alatt készült el. Már a címlap felhívja a figyelmet a kiadvány fordítás jellegére: „Den lieben Teutschen zu sonderem Trost in unser Teutsche Mutter-Sprach treulich übersetzt”, s hogy a könyvben két nagy és tizenkét kisebb mutató található. Míg ugyanis az 1681-es latin kiadásban részenként egy-egy tárgymutató van, Selhamer elkészítette minden hónap szentjeinek névmutatóját, s a fordítás végére kumulatív név- és tárgymutatót szerkesztett. Fordítása elé Selhamer terjedelmes ajánlást illesztett, melynek címzettje Violanta Beatrix bajor hercegnő. Az ajánlás szorosan kapcsolódik Nádasi olvasói előszavához és a kiadvány címlapelőzékehez, s a mennyei Jeruzsálem gondolatára épül. Selhamer több oldalon át zengi a bajor föld dicséretét. A mennyei Jeruzsálem lakói között különösen sok, bajor földön született szent található, akiket név szerint is felsorol, s fordítását Nádasi szív-metaforájára építve, „aus allen Hertzen der lieben Heiligen nunmehr deutsch erbautes Jerusalem”-nek nevezi. Külön megemlíti a szentek és Mária nevezetesebb zarándokhelyeit Bajorországban, s a bajor hercegi házat „Firmissimum Apostolicae Ecclesiae Propugnaculum”-ként dicsőíti. A fordítás motivációi közül az ajánlásból kitűnik Selhamer nemzeti elkötelezettsége, fordítói elveit azonban nem fejtí ki.

Selhamer fordítása rendkívül sikeres volt: a XVIII. század közepéig legalább hét kiadást ért meg, s még a XIX. század első felében is számon tartották. Aki számon tartja: Petrus Werner müncheni bencés, aki 1836-ban kiadta az *Annus coelestis* kivonatolásával készült másik Nádasi-mű, a *Calendarium novum ad bene moriendum* német fordítását.⁴⁷ Selhamertól eltérően Werner a XIX. század első felében már szükségét érezte annak, hogy terjedelmes előszóban tájékoztassa az olvasót a fordítás indítékairól és a végrehajtott változtatásokról. Már a címlapon jelzi, hogy Nádasi művét nemcsak lefordította, hanem „mit historischen Notizen vermehrt” adja ki.

Werner lefordította Nádasi előszavát, amely elé mottóként négy, a jó halálra és a szentekre utaló idézetet állított, saját előszavát pedig Nádasi előszava után illesztette.⁴⁸ Az első mondatban közli, hogy ő a mű egy 1693-ban a müncheni Straub nyomdában megjelent latin nyelvű kiadását vette alapul. Arról is tudósít, hogy a könyv címlapelőzék metszetén az 1682-es évszám volt olvasható. Ez a könyv több éven át szolgált elmélkedései anyagául, s csak később jött rá, hogy az Nádasi *Annus coelestis*ének kivonata. Jegyzetben megemlíti, hogy a *Calendarium novum*nak ismeri egy korábbi, 1710-ben a kölni Wilhelm Metternich nyomdában megjelent német fordítását is, ami hatodik kiadás volt. Ehhez hozzátehetjük, hogy az említett kiadást bibliográfia nem tartalmazza, s csak egy 1700-ban Prágában megjelent német fordítást ismerünk példány szerint.⁴⁹ Werner ismerte Selhamer *Annus coelestis*-fordításának 1730. évi kiadását is, s a két műben megállapította a gondolatok és a kifejezőmód hasonlóságát. Mint mondja, Selhamer fordítása idejét múlta, s ez is arra ösztönözte, hogy legalább a rövidebb terjedelmű könyvet ismét lefordítsa. A fordításon körülbelül négy-hat évig dolgozott, majd történeti jegyzeteket fűzött a szöveghez. Két mutatót készített, ezenkívül a változó ünnepekre való áhítatokkal egészítette ki az összeállítás, melyeket az *Annus coelestis*ből vett át.

47 *Neuer Hundertjähriger Kalender* 1836.

48 Uo. III–XXIV.

49 *Neuer Seelen-Calender* 1700.

Fordítását Werner elsősorban a betegeknek és a betegek látogatóinak ajánlja. A cím kibővítését a „hundertjähriger” szóval a mű régiségének és az olvasói kíváncsiság fölkelésének igényével indokolja. Ezután röviden ismerteti Nádasí életrajzát, munkásságát és a mű fő forrásait, majd a könyv célját a vigasztalásban, a lelki épülésben jelöli meg. Törekedett a hűséges fordításra, s mint mondja, ellenállt a kísértésnek, hogy fordításában a csodás és rendkívüli dolgokat kora ízléséhez igazítsa. Csupán egyetlen változtatást hajtott végre: Szalézi Ferencet beiktatta január 29-re, Konstantin vértanú püspököt pedig február 29-re helyezte át. Werner védelmébe veszi a szentek legendájában található csodákat és csodás jelenségeket, s szembeszáll kora „újmodi”, hitetlen okoskodásaival. Álláspontjának igazolására az evangéliumokat idézi, majd az *Imitatio Christi*ből merített idézetsorozattal zárja az előszót.

A mű közelítését kora igényeihez Werner nem a fordítás korszerűsítésével vagy tartalmi módosításokkal, hanem a szöveghez fűzött kiegészítő megjegyzésekkel kívánta megvalósítani. Ezek a megjegyzések lapalji jegyzetben kaptak helyet, s egy-egy tárgy, személy vagy esemény kapcsán különféle tárgyi ismereteket közölnek, lexikális hivatkozásokkal. Így például január 1-jén a körülmételésre használt késről lapalji jegyzet közli, hogy ezt a zsidók kovaköböl készítették. A jegyzetapparátus nem volt ritka a kor vallásos irodalmában. A megjegyzések világosan jelzik, hogy a fordító szándéka a vigasztalás és elmélkedési anyag nyújtása mellett a hitelesítés és a meggyőzés, s a jegyzetekkel kapcsolatot próbál teremteni a szövegben közölt fikció és a jegyzetek tényanyaga között. Nádasí munkáját Werner a XIX. század eleji egyházi regenerációs törekvések keretében a történetiség gyakran alkalmazott jegyeivel ruházta fel, a történeti tényekkel hitelesített meditációs mű egyedi szövegmegoldását hozta létre, s az aktualizált, a racionalizmussal szembeállított szöveg a gyökeresen megváltozott vallási és társadalmi helyzetben új funkciót kapott. Werner fordításának a fordító nevének elhallgatásával 1859-ben megjelent egy kismértékben stilizált változata, ez azonban már sem a korábbi kiadás előszavát, sem a történeti jegyzeteket nem tartalmazza.⁵⁰

A XVIII. századi német fordítások közül a *Theophilus Marianus* és az *Annus crucifixi* című műveket emeljük ki. Mindkét fordítás készítője ismeretlen, az előbbi biztosan, az utóbbi föltehetően jezsuita volt. A *Gott-liebender Diener Mariae* 1723-ban jelent meg először kongregációs ajándékkönyvként, majd két újabb kiadást ért meg 1724-ben és 1741-ben. A sodalisoknak szóló rövid ajánlásban a kongregáció prézese Mária és Isten szeretetére buzdít. Az 1724-es és 1741-es kiadásban az ajánlás szövege csupán néhány stiláris módosítást tartalmaz, az aláírás azonban „Der Übersetzer dieses Werckleins”, a művet tehát a prézes fordította. Az 1731-ben megjelent *Creutz-liebende, und ehrende Vorträg* címlapja a fordítóról csak annyit árul el, hogy a fordítás „von einem mindesten Diener des Creutzes Christi” készült. A címadást és a fordító megjelölésének módját egyaránt befolyásolhatta, hogy a kiadvány ajánlásának címzettje, Amália Wilhelmina özvegy császárné előljárója volt a bécsi csillagkereszt rendnek, amelyet előkelő hölgyek számára az az Eleonóra császárné alapított, akinek Nádasí gyóntatója volt. Nádasí gyóntatói szerepére a címlap külön felhívja a figyelmet, s nem zárható ki a lehetőség, hogy a mű

⁵⁰ *Himmlisches Jahr. Eine kleine Legende der Heiligen* 1859.

témája mellett ez is közrejátszott a fordítandó mű kiválasztásában és a fordítás elkészítésében.

A több mint ötven évvel a szerző halála után készült ajánlás Nádasi könyveinek dicséretével kezdődik, udvari gyóntatói tevékenységét külön is megemlíti, s ezzel kapcsolatot teremt a szerző és az ajánlás címzettje között. Az ajánlás azzal indokolja a fordítás elkészítését, itt az ideje, hogy ez a könyv is elfoglalja méltó helyét az ilyen típusú német nyelvű munkák között. Felhívja a figyelmet a benne található gazdag idézetanyagra és válogatott históriákra, párhuzamot von a mű négy része és a csillagkereszt rend jelvényében látható négyágú csillag között, s többször hangsúlyozza, hogy a fordítás révén most már a németül olvasók is megismerhetik Nádasi munkáját. Szoros kapcsolat van a csillagkereszt rend céljai és a mű tartalma között: mindkettő a kereszt tisztelését és a lelkek üdvösségét szolgálja. Az ajánlás végül ösztönöz a könyv gyakori olvasására és a benne leírtak követésére. A két példa jól mutatja a XVIII. századi fordítók törekvését, hogy kapcsolatot teremtsenek az ajánlás címzettje, a kiadvány mecénása, a mű szerzője és tartalma, valamint a kor feltételezett vallási igényei között.

A kiválasztott példák tanúsága szerint a fordítók és fordítások a korábbi funkciók továbbvitele mellett több új szerepkörrel bővítették a művek hatástörténetét. Ezek közül kiemelkedik a regionális, nemzeti összetartozás tudat erősítése, a szerző emlékének ápolása, a használhatóság növelése a munkák számának és típusainak bővítésével, valamint a fokozódó elvilágiasodás ellensúlyozásának kísérlete a történetiség eszközeivel. A szövegkezelés módja, az eredeti és a fordítás viszonya ugyancsak sokrétű, s egyaránt megfigyelhető volt a cenzori korrekció következtében létrejött megközelítő tartalmi és stílusbeli hűség, a szabad, értelem szerinti fordítás, a kisebb szerkezeti átalakítások, kiegészítések és rövidítések alkalmazása, történeti jegyzetek készítése, a nyelvjárási elemek hatása, valamint a nyelvi korszerűsítés és a tudatos ellenállás a nyelvi, tartalmi modernizációnak.

Jászberényi Tamás fordítása

A fordítások között több szempontból is különleges helyet foglal el Jászberényi Tamás fordítása. Egyrészt azért, mert ez az egyetlen, Nádasi életében megjelent és a fordító nevével együtt ismert magyar nyelvű fordítás. Másrészt mivel Jászberényi szövegkezelése önálló fordítói álláspontot, bizonyos szerzői gyakorlatot és stílusbeli tudatosságot tükröz. Nádasi és Jászberényi személyesen ismerték egymást, azt azonban nem tudni, hogy Nádasi ösztönözte-e közvetlenül egykori tanárát a fordítás elkészítésére. A fordítás megjelenése idején Nádasi már több éve Rómában tartózkodott. Nincs adat arra, volt-e tudomása Jászberényi vállalkozásáról vagy látta-e a kéziratot. Nem tudjuk, hogy a fordítás pontosan mikor készült, s azt sem tudjuk biztosan, Jászberényi megérte-e fordítása megjelenését. Ettől függetlenül, a fordítás újabb bizonyossága annak, hogy Nádasi kapcsolata a magyar kultúrával római tartózkodása alatt sem szűnt meg, s művei valóban szerepet játszottak a XVII. századi magyar nyelvű egyházi irodalom fejlődésében.

A lefordított mű, a *Maria mater agonizantium* először 1640-ben látott napvilágot Grazban, s a magyar fordítás megjelenéséig eltelt tizennyolc év alatt további négy latin és

egy cseh nyelvű kiadást ért meg. Jászberényi fordításának *A boldogságos szűz az halállal tusakodók anyja* címet adta, s már a címlapon jelezte, hogy Nádasi munkáját „meg öregbétvén” adta ki. A művet 52 lapos előszó vezeti be, amit minden valószínűség szerint maga Jászberényi írt. Az előszó szerint a könyv célja, „hogy a Magyar Nemzetben ama régi buzgó ajátatosságot Aszszonyunkhoz Vjjobbban fel-ébressze”. A tekintélyi hivatkozásokban bővelkedő előszó emelkedett stílusban, hosszan fejtegeti Mária tiszteletének szükségességét, okait, majd Mária érényeit dicsőíti. Krisztus után a legfőbb patrónus Mária, akihez a bűnösök életük utolsó órájában is bátran fordulhatnak. A fordítás módjára, a felmerült fordítástechnikai problémákra és a végrehajtott változtatásokra nézve az előszó semmiféle utalást nem tartalmaz.

Az 1644-es kiadás és a fordítás összevetése azt mutatja, hogy Jászberényi megőrizte a mű eredeti beosztását, a praxisokon (ún. készülteken) belül azonban többhelyütt kisebb szerkezeti átalakításokat, betoldásokat és elhagyásokat hajtott végre. Az I–II., IV., VI. és a X–XII. praxis ugyanazokat a történeteket, az eredetivel megegyező sorrendben tartalmazza, míg a többiben kisebb-nagyobb eltérések vannak. Így a III. praxis végén négy új történet található, melyek közé Jászberényi beillesztette „Martinus acatholicus” eredetileg az utolsó előtti helyen álló történetét. Az V. praxis két utolsó elbeszélését szintén az általa betoldott két új történet után helyezte el. A VII. praxisból kihagyta Árpádházi Szent Erzsébet történetét és a IX. praxis elejére Bonfini nyomán egy másik szöveget illesztett be a szentről. Végül a már ismert módon a VII. praxis végére betoldotta Szent István, Szent László és Szent Imre ugyancsak Bonfini nyomán előadott legendáját, s az eredetileg utolsó helyen álló két történetet itt is a praxis végén helyezte el. Mindez mutatja, hogy Jászberényi csak a mű középső részében hajtott végre szerkezeti változtatásokat. A betoldott tíz történet törés nélkül illeszkedik a szöveghelyeztetbe. Többségük Nádasi más műveiben megtalálható, némelyik, mint például Theophilus históriája, több változatban is előfordul. Nem zárható ki a lehetőség, hogy egy részüket Jászberényi ezekből merítette. A Jászberényi által idézett, de Nádasinál nem szereplő forrásokat, mint például Bonfini *Rerum Ungaricarum decadését*, Thomas Cantipratanus *Liher apumát*, Brigitta és Gertrúd látomásait, valamint Joannes Petrus Maffei Loyolai-élettrajzát más munkáiban Nádasi is forrásként használta. A magyar szentekről szóló, az átlagosnál hosszabb négy új legendaszöveg világosan jelzi a fordító törekvését, hogy közelebb hozza a művet a magyar olvasóhoz.

Jászberényi fordító stílusa nem nélkülözi az ékesszólásra törekvését, az érzéki hatáskeltés jegyeit. Ezek részben hosszú szónoki és tanári működése során, részben az általa lefordított szöveg nyomán érlelődtek meg. A II. készület utolsó történetéhez kapcsolódó 16 soros kis Mária-officium szövegét Jászberényi versben fordította.⁵¹ Az elbeszélő szövegek belső elrendezése általában hűen követi a latin változat szerkezetét. Előfordul, hogy a középrész egy központi kifejezését Jászberényi áttemeli a befejező részbe, s nem a főhősre, hanem az olvasóra vonatkoztatja. Az átalakítások egyik része tartalmi jellegű, másik része a kifejezést, a nyelvi megformálást, az elocutio szféráját érinti. Jászberényi néha Nádasinál pontosabban nevezi meg a történet színhelyét, forrását és körülményeit, részletesebben írja

51 A *Per te Mater Gratiae* kezdetű officium Tc általad kegyes Anyánk kezdősorú fordítását az RMKT XVII. századi kötetei nem tartalmazzák.

le a főhős lelkiállapotát, s a megértést segítő gondolatokkal egészíti ki a szöveget. Előfordul, hogy a tartalmi bővítéssel szorosabbra fűzi a kapcsolatot egy történet különböző epizódjai között, s hogy egy pozitív cselekvés érvényét a főhős egész életére kiterjeszti. A konkrét történeti, helyzeti vonatkozások tompítása, így pl. a „sodales” szó és a főhős egyéni vonásaira utaló kifejezések elhagyása többnyire az elbeszélések vonatkozási körének, a megcélzott közönségreteké kitágítására, az aktualizálhatóság növelésére irányul. Jászberényi gyakran elhagyja Nádasi kitérőit, s ezzel egységesebb hatású, kerekesebb elbeszéléseket hoz létre.

A latin szöveg tömör kifejezésformáit Jászberényi többnyire felbontotta, a periódusokat önálló tagmondatokká oldotta fel, s törekedett az egyszerű kifejezésmódra. Az idézetek, fontosabb szövegrészek latinul is szerepelnek, fordítását tehát a latinul tudó, kétnyelvű olvasóknak is készítette. Az érzékletesség, a láttató erő fokozását szolgálja az erős érzelmi hatású *jelzők, határozók* alkalmazása, számának növelése:

ket nagy kosárt, szép fejer kenyerekkel tetezve
hozának a kalástrom ajtajára (189–190.)
nem csak valami szokásból, es immel ammal
(75.)
nagy serényen szolgált boldog Aszszony temp-
lomában (240.)
minden öröme és gyönyörűsége csak az egy
imádságban volt (240–241.)
Jövel édes kedves szolgám (241.)
Nagy későre fel-ochudván és eszére iutván, el-
mosolyodék és nagy vig szoval azt kiáltá (257.)

duas sportas panibus candidissimis onustas ab-
stulit (61.)
non ex consuetudine tantum (11.)
templi Mariani aeditum egit (75.)
nunquam nisi inter orandum laetus (75.)
veni dilecte mi (76.)
sibi tandem restitutus [...] et voce in laetitiam
explicata exclamavit (85.)

valamint a *halmozás, ismétlés*:

szép arany bötökkel (59.)
egy kis rövid Purgatorium-után (59.)
ottan ot terme az áldot Szűz (58.)
hiven és alazatosán szolgálni (219.)
é képpen vigasztalá magát [...] úgy monda (218.)

character aureo (2–3.)
breve Purgatorium perpessurum (3.)
praesentem illam vidit (2.)
supplex coluerim (66.)
inquit (66.)

A stílus élénkítését, a hatás fokozását szolgálja a fordított szövegben nem szereplő nyelvi, tartalmi *ellenét*:

többe betegágyából fel-nem-kéll, de arrul is bizonyossa téve, hogy [...] Purgatorium-után vele
lészen az örök dichősségben (59.)
O mely édes, akar mely keserves Halal-is (59.)

az *ellenétek halmozása*:

Gazdag vagy koldus, elmis akár ostoba (102.)
Magunk azonban pipeskedünk, és ezt a rut döögöt, mely ma, vagy holnap a férgek meszár szeke
lészen vont aranyba polallyuk, gyöngyökkel s gyémántokkal ekesittyük (185.)

az ellentétbe épített hasonlat:

Mi azonban mint valamj Vakondokok csak a földben turkalunk, es noha az égben hívattatunk (169.)

Nos vero jacemus humi, neque exurgimus dum vocamur (51.)

a hasonlat:

menyi levele vagyon a termő fának, annyi nyelvel nagy hangossán kiáltya (117.)

a metafora:

enyhitette gyomrának ugatását (99–100.)

a tartalmi erősítés:

tüzzel és vassal pusicza az ellenség (195.)

nem csak szunnyadoznak, hanem ugyan hortyognak-is (72.)

és az igék számának növelése. A VIII. készület első történetében például Nádasi 12 igét használt (66–67.), míg Jászberényi összesen 22 igét sorakoztatott föl (218–219.).

A latin kifejezéseket Jászberényi a különböző lehetőségek közül *válogatva*, nem tükörfordítással adja vissza:

halálos agyában esék [...] utolsó szűkségiben (58.)

cum ad supremum certamen (2.)

Mária-hoz folyamodék [...] ne vonnya meg [...] Anyai kegyelmit, hanem legyen oltalmazója (58.)

pro Praeside evocaret Patronam Matrem Virginiem (2.)

Arra is van példa, hogy a kínálózó bibliai párhuzamot Jászberényi *ellentétte* alakítva beépítette a szövegbe:

kiknek nevek az élet könyvében be-irattatott [...] az örök Halal laistromában szamlaltatik (59–60.)

quorum nomina scripta sunt in libro vitae! [...] daemonis catalogo te inscribes (3.)

Máskor a Nádasinál szétválasztott teológiai fogalmakat *összevonja*, s ezzel gördülékenyebbé teszi a szöveget:

az Ur Vachoráját (219.)

Poenitentiae et Eucharistiae Sacramentum (66.)

A feszültségnövelés gyakran alkalmazott eszköze, hogy a mellérendelő szerkezeteket *alárendelő formává* alakította:

keservesen kezdék siránkozni mind addig, míg igyemet nem fogták, és nem könyörgöttek mellettem azok a Szentek, kik a Királynénak udvarlottak (259.)

partim suis lacrymis, partim aliorum Virgini adstantium precibus ac intercessione impetrasse (86.)

A történet két epizódja közé beiktatott, a latin változatban nem szereplő *költői kérdés* a fgyelem ébrentartását és az epizódok összekapcsolását szolgálja:

Mi lén jámbor szolgálattáért jutalma? (241.)

A fordításban tükröződik a szöveg alkalmazásának igénye a magyar viszonyokhoz. Bár a cselekmény és a helyszín „megmagyarosítására” nincs nyom, Jászberényi számos, a korabeli nyelvhasználatot tükröző, *magyaros kifejezést* használ:

mintha [...] régen meg-tanult verseket kordéra mondana (138.)

De [...] á skofiom süveget barát chuklyával meg-változtatá (260.)

ket dolgot telles életemben nagyra böchültem (218.)

telles lévén io reménséggel (219.)

a pokolból Ördög nagy fekete komondor képében (64.)

infulam [...] commutavit (86.)

sed cum Cisterciensi cucullo duo semper mihi fuere maxima vitae praesidia (66.)

plenus fiduciae (67.)

Cerberum canem nigerrimum [...] jussit (5–6.)

Az utolsó példában a mitológiai utalás elhagyása egyben mutatja, hogy Jászberényi törekedett a fordítás hozzáigazítására az olvasóközönség feltételezett műveltségi szintjéhez.

Jászberényi elsősorban a mondanivaló lényegének, a mondatok értelmének visszaadására összpontosított, s ahol lehetőség nyílt rá, a kifejező erőt megnövelte. A stíluszint megemlése, megtartása és redukciója egyaránt megfigyelhető. Itt-ott bőbeszédűbb Nádasinál, egyes kifejezések körülírására kényszerül, de lényeges elemet nem hagy el, s a szűkszavú eredetit a beszélt nyelv fordulataival gazdagítja. A szerkezeti átalakítások tanúsága szerint a művet bizonyos fokig magáénak tekintette, néhány betoldáson kívül azonban nem hajtott végre célzatos változtatásokat. Nyelvi invenciója, szókincse és stilisztikai kifejező ereje egyaránt figyelemre méltó. Az érvelő jellegű megfogalmazást számos esetben a szépprózai elbeszélés felé tolja el, s egyensúlyra törekszik a hasznosság elve és a gyönyörködtetés szándéka között. Fordítása stilisztikai szempontból önálló és figyelmet érdemlő alkotása a XVII. századi fordításirodalomnak, azt új stílusárnyalattal gazdagítja. Egyúttal azt is példázza, hogy a nemzeti nyelvű kiadások a latin változattól és egymástól egyaránt különböző stílus- és retorikai elképzeléseket hordoztak. Jászberényit ezután a XVII. századi kisebb versfordítók között is számon kell tartanunk, s nem zárható ki a lehetőség, hogy a század közepén névtelenül kiadott jezsuita eredetű elmélkedés- és imádságyűjtemények egyik vagy másik darabját a további összehasonlító vizsgálat az ő nevével hozza majd kapcsolatba.

Jászberényi fordítását első megjelenése után hatvan évvel Taxonyi János saját Roa-fordításához kapcsolva ismét kiadta.⁵² A mű első felében Taxonyi nem hajtott végre tartalmi változtatásokat, a IX. készülettől kezdve azonban a történetek egy részét elhagyta. A IX. készületben hét helyett öt, a X.-ben öt helyett három, a XI.-ben három helyett kettő, a XII.-ben tizenkettő helyett csupán négy történet található, s a két további históriát tartalmazó befejező áhitati részt sem közölte. A szövegnek ez a szabad kezelése, átdolgozása természetesen nem korlátozódott a magyar fordításra: a *Maria mater agonizantium* Jászberényi fordításától teljesen független, 1775-ös latin nyelvű nagyszombati kiadása például nyolc szöveggel kevesebbet tartalmaz, mint az 1644-es kiadás. Taxonyi megváltoztatott egyes kifejezéseket, pótolta a hiányzó ékezeteket, módosította a helyesírást, megszüntette Jászberényi zárt i-zését, emellett nyomdai szövegromlás is megfigyelhető. Taxonyi sem a szerző, sem a fordító nevét, sem az ajánlás szövegét nem tartotta fontosnak közölni, s címként az ajánlás utáni belső címlapon található, némileg eltérő címváltozat szerepel. Mindez nem változtat azon, hogy Nádaszi munkája mintegy negyven évvel a szerző halála után ismét hozzáférhetővé vált a magyar olvasóknak.

⁵² *Maria a halállal tusakodók anyja* 1718.

3. Az illusztráció mint a hatástörténet tényezője

Míg belső illusztrációk Nádasí műveiben csak elvétve fordulnak elő, a kiadások jelentős részét címlapillusztrációk díszítik. A címlapillusztrációk szerepe a vallásos, erkölcsi irodalom elterjedésében általában ismert, ezen túlmenően azonban ezek az ábrázolások jó lehetőséget adnak kép és szöveg viszonyrendszerének, valamint e rendszer funkcionális meghatározottságának elemzésére. A címlapillusztrációk nemcsak a kiadványok címével és tartalmával függnek össze, hanem fontos szerepük van a szerző – mű – kiadó – olvasó közti kapcsolathálózatban. Megmutatják kép és szó mindennapi, gyakorlati használatának egyik lehetőségét, jelzik a sokszorosított grafika szerepét a magas művészet ikonográfiájának, formanyelvének közvetítésében a szélesebb rétegek felé, s megkönnyíthetik a magas művészet ikonográfiájának, kommentálatlan alkotásainak értelmezését.¹ Ezért a várható következtetések nem csupán egyetlen szerző műveinek hatástörténetére lesznek érvényesek, hanem néhány általános érvényű eredmény is remélhető az olvasáskutatás, a barokk kori tudásközvetítés képzőművészeti csatornáinak, kép és szöveg, képzőművészet és irodalom kapcsolathálózatának kérdéseiben. Ehhez járul, hogy bár a címlapillusztrációk elhelyezése Nádasí műveiben többnyire kiadói kezdeményezés eredménye, két esetben a lapok eszmei programja bizonyíthatóan magától a szerzőtől származik.

A barokk könyvműfajok közül a címlapillusztrációk szerepével külön foglalkoztak a természettudományi,² a historiográfiai és a közjogi művekben, a mese-³ és a prédikáció-

1 *Wort und Bild. Buchkunst und Druckgraphik in den Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert.* (Katalog) Hg. Hans Joachim Raupp. Köln 1981, 21. 97–114.

2 Wolfgang Harms: *Programmatisches auf Titelblättern naturkundlicher Werke der Barockzeit.* Frühmittelalterliche Studien 12 (1978), 326–355. – Uő: *Zwischen Werk und Leser. Naturkundliche illustrierte Titelblätter des 16. Jahrhunderts als Ort der Vermittlung von Autor- und Leserwartungen.* In: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981.* Hg. L. Grenzmann – L. Stackmann. Stuttgart 1984, 427–461.

3 Marion Kintzinger: *Chronos und Historia. Studien zur Titelblattikonographie historiographischer Werke vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.* Wiesbaden 1995. – Bernd Roeck: *Titelkupfer reichspublizistischer Werke der Barockzeit als historische Quellen.* Archiv für Kulturgeschichte 65 (1983), 329–369.

4 Wolfgang Harms: *Daniel Wilhelm Trillers Auffassung von der Fabel im Titelblatt und in Rahmentexten seiner „Neuen Aesopischen Fabeln“ von 1740.* In: *Text und Bild. Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit.* Hg. Chr. Meier – U. Ruberg. Wiesbaden 1980, 732–749.

gyűjteményekben,⁵ a retorikai traktátusokban, valamint a *Bibliothèque bleue* kiadványaiban.⁶ A címlapmetszetek egyaránt fontos szerepet játszottak például Friedrich Spee Güldenens *Tugend-Buch*jának és a *Trutz-Nachtigall* különböző kiadásaiiban és hatástörténetében,⁷ Grimmelshausen több művének, így mindenekelőtt a *Simplicissimus* elterjedésében,⁸ valamint Abraham a Sancta Clara *Mercks Wienn* című pestisprédikációjának népszerűségében.⁹ A vizsgálatok közös tanulsága, hogy a címlapillusztrációon kép és szó a nyelv különböző formái, melyek általánosan érvényesnek tartott ismeretek közérthető bemutatását szolgálják. Az ábrázolás különböző módjaként felfogott kép és szó legfontosabb közös funkciója a figyelem felkeltése és a meggyőzés, melynek lehetőségei a tanítástól a szórazoktatáson át a lélek megindításáig terjednek.¹⁰

A mű címét, illetőleg tartalmát grafikai eszközökkel konkretizáló címlapillusztráció összetett szemantikai együttesként fogható fel, amely nyelvi és grafikai jelekből, valamint a szerzőhöz, a műhöz és a műfaj korábbi példáihoz fűződő kapcsolatokról áll.¹¹ A barokk címlapillusztráción a grafikai és verbális képesség elvileg azonos jelentésbeli funkciókat tölt be, a valóságban azonban kép és szöveg viszonyának különböző lehetőségeit figyelhetjük meg. Így például a kép különböző módon megismételheti a szöveget, hozzájárulhat a cím teljessé tételéhez, s a szöveges címről való teljes lemondás is előfordul.¹² A címlapillusztráció a szöveg címmel, előszóval, ajánlással, mottóval, tartalommal és mutatóval együtt beletartozik a keretszövegek átfogó együttesébe, amely egyrészt a szerző, mű és

5 Werner Welzig: *Allegorese im Dienste einer Titelrhetorik. Beobachtungen zum Titelkupper einer barocken Predigtsammlung*. In: *Formen und Funktionen der Allegorie. Symposium Wolfenbüttel 1978*. Hg. W. Haug. Stuttgart 1979, 419–428. – Uő: *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen i. m.* – Uő: *Lobrede Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg*. Wien 1989. A két utóbbi mű feltünteteti a katalogizált kiadványok címlapillusztrációit. – Vő. Galavics Géza: *Későreneszánsz és korabarokk*. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Szerk. Aradi Nóra. Budapest 1973, 41–90. itt: 49–53. – Küppers: i. m. 65–68.

6 Marc Fumaroli: *Sur le seuil des livres: Les frontispieces gravés des traités d'éloquence (1594–1641)*. In: Uő.: *L'école du silence. Le sentiment des images au XVIIe siècle*. Paris 1994, 325–342. – Ségolène Le Men: *L'Image et la Bibliothèque bleue Normande. XVIIIe siècle 18* (1986), 98–116.

7 Friedrich Spee. *Dichter, Seelsorger, Bekämpfer des Hexenwahns. Kaiserwerth 1591 – Trier 1635. Katalog der Ausstellung in Düsseldorf 1991*. Hg. Gunther Franz. Trier 1991, 173–174. Nr. 97: 176–178. Nr. 100, 102: 195–198, 204–212. Nr. 115–116.

8 Sibylle Penkert: *Grimmelshausens Titelkupper-Fiktionen. Zur Rolle der Emblematis-Rezeption in der Geschichte poetischer Subjektivität*. In: *Emblem und Emblematisrezeption. Vergleichende Studien zur Wirkungsgeschichte vom 16. bis 20. Jahrhundert*. Hg. Sybille Penkert. Darmstadt 1978, 257–285.

9 Eybl: *Abraham a Sancta Clara* i. m. 421–427.

10 *Wort und Bild. Buchkunst* i. m. 10–12.

11 Harms: *Programmatisches* i. m. 327. – Vő. Alfred Forbes Johnson: *A Catalogue of Engraved and Etched English Title-Pages*. Oxford 1932.

12 Dietrich Donat: *Zu Buchtiteln und Titelblättern der Barockzeit*. In: *Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*. Hg. D. Gerhardt – W. Weintraub – H.-J. zum Winkel. München 1966, 163–173. itt: 169–170.

kiadó, másrészt az elképzelt és valóságos olvasó közti közvetítést szolgálja. A barokk címlapillusztráció további általános funkciói az olvasás és a megértés segítése; a tájékoztatás és az emlékezetben rögzítés (az olvasó előkészítése a szövegre, a könyv tartalmának és fő tendenciáinak közvetlen vagy közvetett előre jelzése, képi körülírása, összefoglalása); a „reklám”, meggyőzés, legitimáció (az olvasó meghódítása, nyílt vagy burkolt ráhangolása, kondicionálása a mű tartalmára); a szerző és/vagy a mű önábrázolása, kellő prezentációja, igény szintjének érzékeltetése az olvasóval; megfelelés a potenciális olvasó elvárásainak; végül alkalmasszerűen a mű védelme az esetleges támadásokkal szemben.¹³

A címlapillusztrációk eddigi, elsősorban irodalom- és művelődésszociológiai vizsgálatai egy-egy könyvtípusra, valamint az ábrázolások egy-egy szemléletes példájára irányultak. Egyetlen szerző műveinek címlapillusztrációit összefüggően csak kivételesen vizsgálták. Ezt a kísérletet Nádasinál az is indokolja, hogy egyrészt művei néhány kivételtől eltekintve lényegében egyetlen tematikus egységbe, az erkölcsstani, meditációs irodalom körébe tartoznak, ami már önmagában is biztosítja a képanyag koherenciáját. Másrészt a címlapillusztrációk megjelenése által szabott tér- és időbeli keretek lehetőséget adnak kép és szöveg kapcsolatának nyomon követésére nagyobb területen és hosszabb időszakban.

A címlapillusztrációk típusai és mesterei

A példány szerint ismert nyomtatványok közül összesen 49-ben találtunk címlapillusztrációt. Ez a szám a példány szerint ismert kiadásoknak kb. az egynegyedét, a műveknek mintegy az egyharmadát jelenti. Ez egyrészt utal arra, hogy Nádas műveinek nem volt elengedhetetlen tartozéka a címlapillusztráció. Másrészt számításba kell vennünk, hogy a címlapillusztrációk a kiadványok leginkább veszendő részét alkotják: a legtöbb metszet csupán egyetlen példányban ismert, s számos kiadványban csak a helye található.¹⁴ A címlapillusztrációk fennmaradásának esetlegességét jelzi, hogy a 49 ábrázolással ellátott kiadványt számos európai ország húsznál több gyűjteménye őrzi. A további kiadások példány szerinti azonosításával újabb címlapillusztrációk feltalálása remélhető.

A 49 metszetes nyomtatvány 17 mű 45 különböző kiadását jelenti, összesen 50 címlapillusztrációval. Az egy-egy mű különböző kiadásában található ábrázolások száma általában arányban van az alapművek összes kiadásának számával, s az egy. műhöz kapcsolódó címlapillusztrációk száma hozzávetőlegesen mutatja az adott mű elterjedtségét. A metszetes nyomtatványok túlnyomó többsége latin (40), kisebb része német (7), cseh (1), illetve magyar (1) nyelvű. A képfeliratok nyelve rendszerint azonos a kiadványok nyelvével. Kivétel egy-egy magyar, cseh és német nyelvű kiadvány metszete, melyek felirata latin

13 Harms: *Programmatisches* i. m. 326–328. – Vö. Margery Corbett – Ronald Lightbown: *The Comely Frontispiece*. London–Henley–Boston 1979.

14 Így pl. az *Annus Marianus* 1648-as kiadásának EK RMK III 304. jelzetű példányában a pars II. első, 65. lapjával szemközt 64. lapon, a pars III. első, 133. lapjával szemközt 132. lapon és a pars IV. első, 181. lapjával szemközt 180. lapon egykor meglévő metszetek lenyomata látható.

nyelvű.¹⁵ A címlapillusztrációk tehát elsősorban a latin nyelvű kiadványokban, latin szöveggel ellátva jelennek meg.

A címlapillusztráció kifejezést tágan, gyűjtőfogalomként értelmezzük, melyben a tartalmi, technikai és funkcionális jellemzők keverednek egymással. A diszcimlapok és a címlapelőzések mellett bevontuk a vizsgálatba mindazokat a képi ábrázolásokat, amelyek a címlapon vagy a címlap után, de még a mű előtt (a címlap hátoldalán, az első számozott oldal előtt) kaptak helyet. Nem vontuk be viszont a műben vagy a mű végén található illusztrációkat,¹⁶ a nyomdasiszeket, kiadói szignetteket és azokat az egyedi grafikákat sem, amelyeket az egykori tulajdonosok a hiányzó címlapillusztráció pótlására kézzel készítettek.¹⁷ Diszcimlapnak azt a művek elején, a szöveges címlap előtt, mögött vagy helyett található sokszorosított grafikai ábrázolást nevezzük, amelyen a szöveges címlapnak legalább egy eleme (rendszerint a rövidített cím) megtalálható. A címlapelőzék a szöveges címlap egyetlen elemét sem ismétli, s a címlapot megelőző páros vagy páratlan oldalon kap helyet.

Az 50 címlapillusztráció közül 25 a diszcimlapok, 17 a címlapelőzések közé tartozik. A két fő típus között több átmeneti forma található. Három-három ábrázolás található a szöveges címlapon (címlapdisz), illetve az első számozott oldal előtt, kettőt a címlap hátoldalára nyomtattak. Az illusztrációk formátuma általában azonos a kiadványok formátumával: többségük (44 db) nyolcadrét, egy negyedréte nagyságú, öt fekvő téglalap alakú és a vignettáknál valamivel nagyobb méretű. Egy nyolcadrétű illusztrációt egy negyedréte műben helyeztek el, a vignetta nagyságúak pedig három nyolcadrétű és két negyedréte nyomtatványban kaptak helyet. A vignetták szórványos jelenléte a címlapon, illetve annak közelében egyrészt arra a XVII. század közepétől fokozatosan háttérbe szoruló korábbi gyakorlatra utal, melyben a címlapon a szöveg a meghatározó.¹⁸ Másrészt jelzi az általános nyomdai gyakorlatot, mellyel ugyanazt az ábrázolást különböző szövegösszefüggésekben is felhasználták.

A címlapillusztrációk nagyobb része (33) önálló kompozíció. Kisebb része egy korábbi metszet újrametszésével (10) vagy utánmetszésével (2), illetve egy korábbi lemez ismételt felhasználásával (5) jött létre. Az önálló kompozíciók közül hat ugyanannak a műnek különböző kiadásait díszíti.¹⁹ Három mű két különböző kiadásában kettő,²⁰ két mű három kiadásában három különböző kompozíciót találunk.²¹ Két mű ugyanazon kiadásának

15 *A boldogságos szűz* 1658. *Pátek rok* 1660, *Woche der Tugenden* 1692.

16 Így pl. *Annus coelestis Jesu* 1648, 1649, 1659. A mű végén fametszet: Mária a gyermekkel oldalról áll, körülötte rózsakoszorú. Ugyanez a fametszet szerepel például Megyeri Zsigmond: *Lölki okular* (Bécs 1658) p. 14., az ajánlás után.

17 Így pl. *Annus coelestis Jesu* 1687. A példány: OSZK RMK III 3432a.

18 E. von Rath: *Zur Entwicklung des Kupferstichtitels*. In: *Buch und Schrift*. Leipzig 1929, 51–56. – *Wort und Bild. Buchkunst* i. m. 97–98.

19 *Annus coelestis Jesu* 1667, 1677, 1687, 1730; *Anni coelestis dies* 1692; *Himmlisches Jahr* 1859.

20 *Maria mater agonizantium* 1696; *A boldogságos szűz* 1658; *Aeternitas magna cogitatio* 1679; *Jahr der Ewigkeit* 1729; *Mons myrrhae et Collis thuris* 1675; *Mons myrrhae* 1743.

21 *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* 1668; *Woche der Tugenden* 1674, 1692; *Calendarium novum* 1670, 1693; *Calendarium exhibens* 1759.

két-két példányában két különböző metszet van,²² egy műben pedig két különböző metszet fordul elő.²³ Egy mű ugyanazon kiadásának két példányában ugyanazt a metszetet részben eltérő felirattal használták fel.²⁴ Kilenc eltérő címlapillusztráció kilenc különböző műben kapott helyet.²⁵ Eszerint tehát a címlapillusztrációknak csupán egyik része készült az adott kiadvány számára. Másik részüket más összefüggésekből vették át, harmadik csoportjukat pedig a Nádasí-művek korábbi kiadásaiban található képek felhasználásával készítették. Ez egyben jelzi a címlapillusztrációk nagyfokú variabilitását: ugyanabban a kontextusban több különböző kompozíció is szerepelhet, s ugyanaz vagy hasonló kompozíció más-más szövegösszefüggésben is előfordul. Míg a díszcímlapokat kivétel nélkül az adott művek, illetőleg kiadványok számára készítették, a címlapelőlegek csak kisebb részben készültek az adott kiadványok illusztrálására. Nagyobb részük a címlapdíszekkel és a címlap után található metszetekkel együtt az ábrázolások másodlagos felhasználásáról tanúskodik.

A címlapillusztráció kifejezés gyűjtőfogalom jellegéből adódik, hogy a túlnyomó többségben lévő rézmetszet (45) mellett négy fametszet és egy acélmetszet is van a képanyagban.²⁶ Fametszet kizárólag az ún. másodlagos címlapillusztrációk csoportjában, a címlapdíszek és a címlap utáni ábrázolások között található. Egy mű ugyanazon kiadásának két különböző példányában két különböző technikával készült címlapdísz szerepel.²⁷

Címlapillusztrációval ellátott kiadvány az 1657–1859 közötti időszakban jelent meg. Az illusztrált kiadványok időbeli megoszlása szerint Nádasí első műveit címlapillusztrációk nélkül adták ki, s a XVIII. század második felétől kezdve egy XIX. századi kiadástól eltelve ugyancsak hiányzik belőlük az illusztráció. A címlapillusztrációk megjelenése a művekben nagyjából egybeesik Nádasí ismert íróvá válásával. Alkalmazása mintegy száz éven át többé-kevésbé folyamatosnak tekinthető, elmaradása pedig egyszerre jelzi a kiadások számának csökkenését és a grafikai műfaj barokk kori hanyatlását. Nádasí halála nem okozott nagyobb törést könyvei illusztrálásában. De míg életében csupán egyetlen címlapillusztráció szerepel kétszer, halála után egy részük kompozíciója ismétlődik, s ugyanazt a rézlemez többször is felhasználják. A XVIII. század első negyedében hosszabb szünet áll be a címlapok illusztrálásában, majd 1725-től 1759-ig ismét megjelennek az új és az ismétlődő címlapillusztrációk. A címlapillusztrációk számának ez az alakulása Nádasí műveiben egyrészt ellentétben áll például a természettudományi irodalom kiadványainak illusztrálási gyakorlatával: itt a szerzők életében a dísztelen címlap uralkodik, s csak haláluk után, mintegy a szerző klasszikussá válásával párhuzamosan jelennek meg gyakrabban a

22 *Annus dierum memorabilium* 1665. A példány: BIHSI 14. 1. és EK RMK III 416. – *Mons myrrhae* 1743. A példány: EK Ad 584. és FKP 5. J. 11.

23 *Pátek rok*. 1660.

24 *Anni coelestis dies Mariani* 1677. A példányok: OSZK RMK III 2815. és BJI 4335/2329.

25 *Pretiosae occupationes morientium* 1657; *De imitatione Dei* 1657; *Annus hebdomadarum coelestium* 1663; *Aula coelestis* 1663; *Annus Joannis* 1664; *Dies et hebdomada S. Josepho* 1672; *Aurum ignitum* 1673; *Cor amoris Dei* 1743; *Vitae praedestinatorum* 1698.

26 Fametszetek: *Maria mater agonizantum* 1696, a címlap hátoldala; *Pátek rok* 1660, a címlap hátoldala; *Aula coelestis* 1663, az első számozott lap előtt; *Annus dierum memorabilium* 1665, címlapvignetta. Az utolsó mű példánya: BSHI 14. 1. Az acélmetszet: *Himmliches Jahr* 1859.

27 *Annus dierum memorabilium* 1665. – Vö. 22. jegyzet.

címlapillusztrációk.²⁸ Másrészt az illusztrációk számának időbeli alakulása szoros kapcsolatban áll a Nádasi-művek ismert kiadásainak számával: a címlapillusztrációk száma lényegében az összes ismert kiadás számával párhuzamosan, annak függvényében alakul.

Az illusztrált nyomtatványok közül a legtöbb (13) Bécsben látott napvilágot. Kölnben hét, Münchenben hat, Grazban és Prágában négy-négy, Rómában, Antwerpenben, Augsburgban, Dillingenben és Nagyszombatban két-két, Thornban (Torun), Bolognában, Konsztanzban, Molsheimben és Augsburg–Dillingen nyomdahellyel egy-egy mű jelent meg címlapillusztrációval. Ezek a városok egyrészt jelzik a Nádasi-művek fontosabb megjelenési helyeit. Másrészt a szerző lakóhelye és a nyomdahely azonossága révén utalnak a szerző és a címlapillusztrációk lehetséges kapcsolatára.²⁹ Így például a két Rómában kiadott illusztrált mű megjelenésekor (1657) Nádasi Rómában tartózkodott, a Nádasi életében Bécsben kiadott négy illusztrált könyv közül három a szerző bécsi évei alatt (1670–1679) jelent meg. Ezeknél a címlapillusztrációknál tehát feltételezhető a szerző közreműködése könyvei nyomdai kiállításában. Kölnben folyamatosan jelennek meg illusztrált Nádasi-kiadványok. Prágában és Antwerpenben csupán a szerző életében látnak napvilágot, a Bécsben kiadott illusztrált művek többsége pedig jóval a szerző halála után, az 1715–1759 közötti időszakban jelenik meg. Ez a megoszlás részben az adott helyen és időben működő nyomdák címlapillusztrációk iránti fogékonyságával függ össze. Másfelől négy metszeten közvetlen utalást találunk a könyvet megjelentető társulatra,³⁰ egy metszet felirata pedig a kiadvány ajánlásának címzettjére, mecénására utal.³¹ Ezekben az esetekben valószínű a társulatok és a mecénás kezdeményező, illetőleg mecénási szerepe a metszetek létrejöttében.

A metszőre összesen 18 címlapillusztráción találunk valamilyen utalást. Egy fametszeten az L. C., egy rézmetszeten az M. W. feloldatlan monogram olvasható. Az egyetlen Magyarországon dolgozó mester a németalföldi Johann Daniel Ther Portten, akinek Jászberényi Tamás fordításához készített rézmetszete az egyik első magyar vonatkozású munkája volt.³² A név szerint ismert metszők közül működési helyüket tekintve az augsburgi mesterek vannak többségben: Johann Caspar Guttwein, Melchior Haffner, Leonhard Heckenauer, Johann Georg Waldrich, Andreas Matthaeus Wolfgang és Philipp Kilian nevével egy-egy lapon találkozunk. Az egyetlen acélmetszet H. Müller festménye alapján a nürnbergi Carl Mayer műintézetben készült. Kilian metszetéhez Karel Skréta, a prágai Daniel Wussim metszetéhez az ugyancsak prágai Johann Friedrich Hess készítette a grafikai előképet. A bécsi metszők közül Johann Martin Lerch, Johann Christoph Winkler és Tobias Sadeler neve fordul elő egy-egy alkalommal, ez utóbbi lapja jóval a metsző halála utáni másodlagos felhasználásban. Egy-egy címlapillusztrációt készített Nádasi műveikhez a grazi Johann Kaspar Mannasser, valamint egy ismeretlen helyen működő G. Wid nevű

28 Harms: *Programmatisches* i. m. 342.

29 Vö. Harms: *Zwischen Werk und Leser* i. m. 436.

30 *Anni coelestis dies Mariani* 1677: *Annus coelestis Jesu* 1687: *Aeternitas magna cogitatio* 1679; *Calendarium novum* 1670.

31 *De imitatione Dei* 1657.

32 Pataky Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Budapest 1951. 230. nr. 1.

metsző. Az 1665-ben elhunyt, jórészt Münchenben és Innsbruckban dolgozó Johannes Sadeler II. egy lapját egy 1674-ben megjelent kiadványban használták fel. A metszőknek ez a névsora önmagában is jelzi, hogy a lapok a művészi kvalitás szempontjából széles skálán helyezkednek el. A mesterek közös jellemzője, hogy életművükben egyaránt fontos helyet foglalt el a vallásos tematika és a címlapillusztrációk készítése. A grafikai katalógusok, kézikönyvek csak ritkán említik az itt szereplő ábrázolásokat,³³ a vallásos, meditációs irodalom címlapillusztrációinak feltárása tehát jelentősen bővítheti az ezen a téren tevékenykedő mesterek életművének ismeretét. Néhány címlapillusztrációnál a metsző működési helye és a kiadvány megjelenési helye azonos egymással, itt a nyomda illusztrációkat megrendelő szerepe valószínű. A sorból kiemelkedik a cseh barokk művészet meghatározó személyisége, Karel Škréta neve, aki Nádasí első gyűjteményes munkájához készített címlaptervet.

Kép és szöveg kapcsolata a művek viszonylatában

A címlapillusztrációk és a művek kapcsolatát általában jellemzi kép és szöveg kölcsönhatása, az allegorikus vagy emblemikus szerkesztés, a törekvés a mű tartalmának ismétlésére, kiegészítésére vagy lekerekítésére képi eszközökkel, s hogy az illusztrációk lehetőség szerint átfogó egészet reprezentálnak. Kép és szöveg viszonya alapján a címlapillusztrációkat két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoport ábrázolásai önállóan, a szövegtől függetlenül, önmagukban is érthetők, míg a második csoport képei a szöveg ismerete nélkül nehezen értelmezhetők vagy érthetetlenek maradnak.³⁴ A tartalom és a hatás szempontjából a címlapillusztráció és a szöveg kiegészítheti egymást, ugyanazt mondhatja, jelentéshínnnyal vagy –többellett rendelkezhet. A Nádasí-művek tartalmának, szerkezetének és a címlapillusztrációk kapcsolatának vizsgálata egy ennél differenciáltabb tipologizálásra ad lehetőséget.

1. A kép–szöveg viszony első lehetősége, hogy a kép tartalma és szerkezete a mű tartalmához, szerkezetéhez és címéhez egyaránt szorosan kapcsolódik, helyesen anélkül nem vagy csak nehezen értelmezhető. Jó példa erre az a díszcímlap, amely Nádasí első gyűjteményes munkáját, az *Annus hebdomadarum coelestiumot* (1663) díszíti. Ez mint ismeretes, nyolc különbözö, önállóan is megjelent művet tartalmaz. A lendületes kompozíció a hét bolygó mint ún. Tagesgötter témát allegorikusan ábrázolja. A hét bolygó a XVI–XVII. században különösen kedvelt,³⁵ felhőkoszorún körben elrendezett allegóriáit a

33 F. W. H. Hollstein: *German engravings, etchings and woodcuts ca 1400–1700. I–(XXVIII)*. Amsterdam 1954–(1980). – Ulrich Thieme – Felix Becker: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. 37 Bde. Leipzig 1907–1950.

34 *Wort und Bild. Buchkunst* i. m. 98. – Vö. Richard Hiepe: *Erbauungsbuch*. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. Bd. V. Stuttgart 1967. 941–984. itt: 945–946.

35 Vö. pl. Hollstein: *German* i. m. XX, 183–187. – *Das barocke Thesenblatt. Entstehung – Verbreitung – Wirkung. Der Göttweiger Bestand*. (Katalog) Hg. Gregor Martin Lechner. Göttweig 1985. 46–50. Nr. 25.

saját farkába harapó kígyó közismert motívuma kapcsolja össze,³⁶ ami által a lap az idő, az örökkévalóság és ezzel a hét napjainak allegóriájává bővül.³⁷ A bolygókat megszemélyesítő antik istenségek jobb kezükben szokásos attribútumukat, baljukban pajzsot tartanak. A pajzsokon egy-egy keresztény szimbólum, amely a hét napjainak mint az egyházi év alapjának hagyományos megszentelését jelzi. A szimbólumok a kiadványban található egy-egy Nádasí-mű központi témájára utalnak. A bolygók sorrendje, amely nem a klasszikus antik, hanem a késő latin elrendezést követi,³⁸ a megfelelő napokkal, a keresztény szimbólumokkal és a hét egy-egy napjához hozzárendelt művek rövid címével a következő: 1. Nap, dies Solis, szentháromság, dies Dominicus: *Annus SSS. Trinitatis* 2. Hold, dies Lunae, halálfeje, feria II.: *Annus morientium et mortuorum* 3. Mars, dies Martis, őrangyal, feria III.: *Annus angelicus* 4. Merkúr, dies Mercurii, hódolat a gyermek Jézusnak, feria IV.: *Annus pueri Dei Jesu* 5. Jupiter, dies Jovis, oltáriszentség, feria V.: *Annus eucharisticus* 6. Venus, dies Veneris, feszület, feria VI.: *Annus crucifixi* 7. Saturnus, dies Saturni, Mária a gyermek Jézussal, Sabbatum: *Annus Marianus*. Az összeállítás utolsó, nyolcadik művére (*Annus aeternitatis*) a saját farkába harapó kígyó motívuma utal. A keresztény szimbólumok hozzárendelése a bolygók által jelképezett napokhoz tudatos szerkesztés eredménye: a keresztény hagyományban, így például a barokk kori kongregációk gyakorlatában vasárnap a szentháromság, hétfő a halottak és haldoklók, kedd az angyalok, csütörtök az oltáriszentség, péntek a szenvedő Krisztus, szombat Mária emléknapja. A lendületes kompozícióban a különböző történeti rétegekből merített motívumok allegorikus, tipologikus, bibliai és mitológiai értelmezése épül össze egymással. a lap tartalmi és szerkezeti elemei a kiadvány tartalmának és szerkezetének egyaránt pontos megfelelői.

A díszcímlap eszmei programja magától a szerzőtől származik. Erre utal, hogy a kiadványban található első mű elején Nádasí tekintélyi hivatkozásokkal igazolva részletesen kifejti a bolygók, a hét napjai és az egyes művekre utaló szimbólumok allegorikus kapcsolatát.³⁹ Az olvasónak szóló nyomdászai előszó a saját farkába harapó kígyó „emlé-májára” utal, amely az utolsó, nyolcadik művet jelképezi és egyben összefogja a hét napjait, „ahogy a mi életünk napjai is körforgásban telnek az örökkévalóság felé”.⁴⁰

A lap fölveti a szerző, kiadó, rajzoló és metsző együttműködésének problémáját. Nádasí és a grafikai előképet készítő Škréta közvetlen kapcsolatára nincs nyom, a megbízást a címlapterv elkészítéséhez minden valószínűség szerint a kiadványt megjelentető prágai jezsuita kollégium adta. Škréta számos művet, így festményeket, címlapterveket és tézislapokat, köztük több kiemelkedő alkotást készített a jezsuiták megbízásából. Balbínak több művét illusztrálta, s Balbín és Škréta szoros barátságban voltak egymással.⁴¹ Škréta

36 Henkel – Schöne: *Emblemata* i. m. 652–659.

37 *Lexikon der christlichen Ikonographie. I–VIII.* Hg. Engelbert Kirschbaum. Roma–Freiburg–Basel–Wien 1974. itt: III 443–444, IV 535.

38 Hans Lamer: *Wörterbuch der Antike*. Stuttgart 1963, 628–629.

39 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 1–2.

40 Uo. a2.

41 Władysław Bobek: *Bohuslav Balbin*. Bratislava 1932, 63. – Josef Válka: *Balbinova „Politica”*. In: *Bohuslav Balbin und die Kultur seiner Zeit* i. m. 33–39. – Vö. Alena Richterová: *Suopis autografů Bohuslava Balbina z fondu Státní knihovny ČR*. Praha 1988. – Josef Hejnic:

különösen kedvelte az allegorikus programokat és az antik formavilágot, művészetét az itáliai, francia, spanyol, flamand hatások szuverén kezelése mellett realizmus és epikus hangvétel jellemzi.

Skréta rajzainak korpusza napjainkban áll össze,⁴² s egyik vázlatkönyvében fennmaradt a Nádasi művéhez készített címlapterv.⁴³ A lavírozott ecsetrajz mérete azonos a címlapmetszet méreteivel, s a metszeten minden a jobb és bal oldal felcserélésével látható, tehát közvetlen átrajzolással készült. Kilian metszete az alakok elrendezésében, tartásában pontosan követi a tervet, s a metsző csupán néhány apró részletet módosított. Így például Mars és Merkúr pajzsának körvonalait nyolcszögletűre, illetőleg csigavonalasra alakította, s a felhőhatteret a lap felső részére is kiterjesztette. A részletek összevetéséből megállapítható, hogy a díszcímlap két kiváló mester rutinos együttműködésének eredményeként jött létre. A lap egyik lehetséges előképe Skkrétának az az 1661-ben készült tézislap terve, amely az I. Lipót császár megdicsőülése téma kapcsán a császárt mint napot a körülötte elhelyezett bolygók társaságában allegorikusan ábrázolja.⁴⁴ A két lap közti szoros eszmei és kompozicionális kapcsolat jelzi, hogy Škréta kedvelte ezt a motívumot, s az eltérő gondolati és funkcionális összefüggésben egyaránt figyelemreméltó invencióval alkalmazta.

Kép és szöveg tartalmának, valamint a mű szerkezetének szoros kapcsolata jellemzi a *Calendarium novum ad hene moriendum* 1682-ből való díszcímlapját. A lapot 1693-ban ismét felhasználták, majd J. C. Guttwein 1715-ben újrametszette, amit azután 1732-ben másodszor is felhasználtak. Ez az előbbinél jóval szerényebb kvalitású és egyszerűbb kompozíciójú lap közismert motívumokra épül: középen ovális keretben ágyban fekvő haldokló, fölötte feszület, körülötte a zodiákus jegyei. A kép központi motívuma a könyv tartalmára, a jó halálra való felkészülésre, a zodiákus a mű naptári szerkezetére, és ezzel közvetve használatára utal.

A típus harmadik példája Nádasi legtöbb kiadást megért művének, az *Annus coelestis*nek először 1667-ben megjelent, majd a latin és a német kiadások számára többször újrametszett (1673, 1681, 1685, 1687, 1696, 1725, 1730), illetőleg másodlagosan felhasznált (1685-1700, 1687-1700) díszcímlapja. A lapon a lángoló szívekből épült mennyei Jeruzsálem motívuma, fölötte a szentháromság. A város közepén szívekből épült piramis, kapui előtt nyitott könyv, alatta idézet Augustinus 65 (64). zsoltárhoz írt kommentárjából, illetve Aquitániai Proszper 222 (221). szentenciájából az Isten szeretete által épülő Jeruzsálem városáról: „Hierusalem civitatem facit amor Dei” illetőleg „Von der Göttlichen Lieb wirdt erbaut die H. Statt Hierusalem”.

A mennyei Jeruzsálem az ókeresztény és a középkori irodalom, képzőművészet egyik kedvelt témája, amely a középkor végétől az eszkatologikus jelentés elhomályosulásával

Bohuslaus Balbin (1621–1688). (*Fragen der Balbinphilologie*) In: *Deutsche in den böhmischen Ländern. Teil II*. Hg. Hans Rothe. Köln–Weimar–Wien 1993, 1–10.

42 Pavel Preiss: *Marginálie ke Skřetovu kreslířskému dílu*. In: *Bohuslav Balbin und die Kultur seiner Zeit* i. m. 130–135.

43 Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett (Berlin), 79 D 8. KdZ 26434. – Vö. Jaromír Neumann: *Karel Škréta 1610–1674. Národní galerie v Praze*. Praha 1974, 239. nr. 185. obr. 213.

44 Neumann: i. m. 237–238. Nr. 183. obr. 210–211.

kezdte elveszíteni vonzerejét.⁴⁵ A barokkban a mennyei Jeruzsálem elsősorban a szentek lakóhelye, amint erre VIII. Orbán pápa Nádasí által is gyakran hivatkozott, 1634. július 5-i dekrétumának bevezető szavai – Caelestis Hierusalem Cives – utalnak. Az égi Jeruzsálem a barokk ikonográfiában viszonylag ritkábban szerepel: a Jézus mint jó pásztor motívummal összekapcsolva megjelenik például Hans Bol egyik rézmetszetén, amely közvetlen előképe volt Johannes Sadeler I. hasonló témájú ábrázolásának.⁴⁶ A téma a jezsuita meditációs irodalomban és a hozzá kapcsolódó illusztrációs anyagban is többször előfordul.⁴⁷ A Nádasí-mű diszcímlapjának specialitása a szívekből épült égi Jeruzsálem, amit a szerző Jézushoz, Máriához és az összes égiekhez címzett, 1666-ban kelt dedikációjában allegorikusan értelmez. Az ajánlás kifejti a mű tartalma, szerkezete és az ábrázolás kapcsolatát, s ezzel jelzi a szerző meghatározó szerepét a képi koncepció létrejöttében.⁴⁸ Eszerint az égi Jeruzsálem falai Isten szeretetének az égő szívek által jelképezett tégláiból épülnek. A város tizenkét kapuját (vö. Apok. 21,12) Nádasí a műben található tizenkét hónappal állítja párhuzamba, a kapuk elé helyezett könyv a mű címével azonos felirattal pedig arra utal, hogy azon, ti. Nádasí művén át lehet belépni az égi városba. A város közepén égő szívekből épült piramis azt jelképezi, hogy a szerző művével az Istent szerető szívek egyesülését kívánja segíteni. Az ajánlást befejező könyörgés Nádasí célját fogalmazza meg, utalással az ábrázolásra: a mennyei szívek gyűjtsák lángra a könyv szerzőjének és olvasójának szívét, hogy azok egyesülhessenek a szeretet piramisában. Az ajánlás lényegében tehát elmélkedésként is felfogható, amely az ábrázolás értelmezése mellett hatásosan szolgálja a kép, a szöveg, a szerző és az olvasó közti közvetlen kapcsolat megteremtését.

A mennyei Jeruzsálem, a piramis, a szív és a könyv motívum összekapcsolására nem találtunk nyomot sem a középkori, sem a barokk ikonográfiában. Ez minden valószínűség szerint Nádasí egyéni leleménye, amit az ismeretlen metsző igyekezett pontosan megjeleníteni. Az ajánlás témaválasztását és a diszcímlap speciális ikonográfiai megoldását a már említett tényezők mellett befolyásolhatták Athanasius Kircher misztikus építészeti elképzelései, valamint az a tény, hogy a mennyei Jeruzsálem tematikával kapcsolatot mutató Santo Stefano Rotondo templomot, falain a szentek vértanúságát ábrázoló új freskósorozattal a XVII. század folyamán a Collegium Germanicum Hungaricumhoz kapcsolták.⁴⁹ A hatástörténet szempontjából különleges jelentőségű, hogy a diszcímlap részleteit több mint hatvan éven át többször felhasználták, javították és újrametszették, s a különböző helyen megjelent latin és német nyelvű kiadások jelentős részében ugyanazt a motívumot, ugyanazokkal a szöveges részekkel alkalmazták. A változatok közti kisebb eltérés, hogy az

45 „La dimora di Dio con gli nomini” (Ap 21,3). *Immagini della Gerusalemme celeste dal III al XIV secolo*. A cura di M. L. Gatti Perer. Milano 1983.

46 Juan Ainaud de Lasarte – Aurora Casanovas: *Catálogo de la Colección de Grabados de la Biblioteca de El Escorial. I–II*. Barcelona 1966. itt: I, Bol, 14., II. lamina 7. – F. W. H. Hollstein: *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca 1450–1700. I–(XXXII)*. Amsterdam 1949–(1988). itt: XXI. Sadeler I, 275. – Vö. G. B. F. Fassola: *La Nuova Gerusalemme ossia il Santo Monte di Varallo*. Milano 1671.

47 Így pl. *Amoris divini et humani antipathia*. Antverpiac 1636, 8.

48 *Annus coelestis Jesu* 1681, A3a–A4b.

49 Vö. *Lexikon der Christlichen Ikonographie* i. m. II, 394–399. – „La dimora” i. m. 83–84.

idézet pontos forrásjelölése csak a német nyelvű diszcímlapokon olvasható, a lap formátuma követi a könyvek egyre szélesedő nyolcadréti alakját, s az 1696-os változaton az idézet elhelyezése és keretezése a többi laptól eltérően ívelt sorokban, írásszalagban történt.

2. A kép-szöveg viszony második lehetősége, hogy a címlapillusztráció csupán a mű tartalmával és címével van teljes összhangban, s azok jelentősen hozzájárulnak a helyes értelmezéshez. A *boldogságos szűz az halállal tusakodók anyja* (1658) diszcímlapjának alsó részén a harc a haldokló lelkeért motívum, fölötté Mária mint a haldoklók segítése. Az első motívum előfordul például az *Exercitia spiritualia* egyik korai illusztrált kiadásában.⁵⁰ A két motívum kapcsolatát a mű címe és központi gondolata, a halálra való felkészülés magyarázza. Az *Annus Joannis* (1664) Daniel Wussim által készített címlapelőzőkén Keresztelő János névadásának jelenete az író Zakariással (Lk 1,63) közvetlenül utal a mű címére és tartalmára. Az íróábla felirata – *Ioannes est nomen eius* – egyben a mű mottója.⁵¹

Ugyanebbe a típusba tartozik a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* először 1669-ben, majd 1695-ben és 1750-ben újra megmetszett diszcímlapja. Ignác és Xavéri Ferenc alakját a lélek megmértetésének motívuma kapcsolja össze. A szentek feje fölött írásszalagon olvasható bibliai idézet: *Quid prodest homini si universum mundum lucrétur* (Mt 16,27) a lélek megmentésének szükségére utal a világi javak megszerzésével szemben. Ez az idézet a metszet hátlapján, a mű mottójaként teljes terjedelemben még egyszer olvasható. A könyv középpontjában a lélek megmentésének, mennybe jutásának gondolata áll a két szent tisztelete által, a kép pontosan ezt jeleníti meg.

Az *Aurum ignitum* (1673) fő célja Nádasí szerint a közönyös szívűek megtérítése Isten szeretetére, hogy szívük „tűzben próbált arany” legyen. Erre a cím az apokalipszis részletével (Jel 3,18) közvetlenül utal. A címlapelőzőken az isteni szeretet szeráfja kezében a címre utaló lángoló szívet tart. Az angyal körül az ember halál utáni sorsának három lehetősége: balra a tisztító tűz, jobbra a pokol, fölötté a menny szimbóluma. Az ábrázolás tehát a tűzben próbált arany mint szív, azaz az isteni szeretet, illetőleg e szeretet hiányának következményeit jeleníti meg. Ugyanez a metszet megtalálható az *Aurum ignitummal* egybekötve kiadott *Hebdomada meditandae aeternitatis* (1673) egyik példányában a címlap után kötve. Mivel a metszet a mű többi ismert példányában nem szerepel, minden valószínűség szerint kötéshibáról van szó.⁵²

Az isteni szeretet szeráfja az egyik fő motívuma a *Mons Myrrhae et Collis Thuris* című, két külön művet egy kötetben egyesítő kiadvány diszcímlapjának (1675). Az első középpontjában a lélek megtisztulását szolgáló önsanyargatási módok, a másodikéban az Isten szeretetére vezető könyörgések állnak. Az ábrázolás a két mű allegorikus címét (vö. Én 4,6) és tartalmát egy kompozícióban jeleníti meg. A siralomvölgygel mint purgatóriummal, illetve a szentháromsággal jelzett földi és égi szféra között jobbra tömjéndombon lángoló szív a szeretet áldozatát szimbolizálja. Középen a két szférát összekötő feszület mirhahegyen áll, rajta vezeklő eszközök, melyek az önsanyargatás módjait jelképezik. A kép bal

⁵⁰ *Exercitia spiritualia sancti patris Ignatii Societatis Iesu fundatoris*. Pragae 1674, N1/b. – Vö. Sebastian Izquierdo: *Praxis exercitiorum spiritualium P. N. S. Ignatii*. Roma 1695, 31. kép.

⁵¹ A példány: UBI 178.F.25.

⁵² A példány: BFCh W 20/612.

oldalán álló vezeklő alak egyik kezében a két motívumot egyesítve tövisszörűn lángoló szívet emel a magasba, másik kezében lefelé fordított koronát tart az üdvösség szereteten és vezeklésen át vezető útjának választása, illetőleg a világi hiúságok elvetésének jelképé-
ként.⁵³

Az *Aeternitas magna cogitatio* (1679) címe Szent Ágostonnak a 76. zsoltár 8 (6). verséhez fűzött kommentárjára utal. Az első számozott oldal előtti címlapillusztráció az örökkévalóság két lehetőségét, a mennyországot (szentháromság) és a kárhozatot (pokol) állítja szembe egymással. A két szféra között lángoló szív, melyből a három isteni személyhez egy-egy sugár indul. A metszet verses felirata a mennyi dolgok szeretetének és félelmének győzelmét hirdeti a kárhozat felett: *Amore Dei, timore Dei, / Doce Cor hoc, O Trinitas, / Quid sit gehennae Aeternitas. / Amor, Timor coelestibus / Inflammet illud ignibus.* A lap legérdekesebb motívuma az „Aeternitas” feliratú ráccsal lefedett pokol, amely Antonius Sucquet *Via vitae aeternae* (Antwerpen, 1630) című művében Boetius a Bolswert egyik lapján jelenik meg, s Samuel Dvorák is átveszi az *Exercitia spiritualia* illusztrációi közé.⁵⁴

A típus utolsó példája a már említett *Mons Myrrhae* 1743-as kiadásának egyik címlapelőzéke. Épületromok között vezeklő nőalak, háttérben a Golgota három keresztje. A lap felirata – *Vadam ad montem myrrhae* (En 4,6) – a mű címére és központi gondolatára, a vezeklésre utal. A nőalak egyben lehet a képzeletbeli személy, aki a műben leírt vezeklő gyakorlatokat végzi.

3. Kép és szöveg viszonyának harmadik lehetőségét a jezsuita emblematika utóéletéhez sorolható emblemikus és emblemikus szerkezetű címlapillusztrációk mutatják.⁵⁵ Az Isten szeretetére tanító *Cor amoris Dei* (1743) címlapelőzéken kertben napraforgó,⁵⁶ fölötté a Nap. Az ábrázolás mottója – *Obsequitur solis nutui* – a virágnak az embléma alapjául szolgáló közismert tulajdonságára, a kommentár – *Conformitas voluntatis humanae cum divina* – az embléma e tulajdonsága által az olvasó elé tűzött célra, az emberi akaratra az istenihez igazítására utal. A mű olvasói előszava a *conformitas* kifejezést tovább értelmezi: ez minden erény legtökéletesebb alapja, mert ebből fakad az összhang (*concordia*), amely megmutatja az örökkévalósághoz vezető utat.

Az Isten és Mária tiszteletére, szeretetére ösztönző *Theophilus Marianus* (1744) díscímlapján a stilizált tájban elhelyezett iránytű⁵⁷ sugárzó csillagra mutat. A mottó: *Et colit, et sequitur famulo vestigia gressu.* A különböző példányokban található levonatok eltérő lemezállapotot tükröznek: az egyik változaton a csillag körül a „Maria” felirat olvasható, egy másik változaton ez hiányzik. Az embléma hármas szerkezetének megfelelően a kommentár szerepét itt a mű címe tölti be az iránytű alatt: *Theophilus Marianus seu*

53 A vezeklő alak motívumhoz vö. pl. *Exercitia* i. m. Rr1/b.

54 *Exercitia* i. m. P1/b. – Vö. *Text und Bild, Bild und Text. DFG-Symposium 1988*. Hg. Wolfgang Harms. Stuttgart 1990. Abb. 74, 76.

55 Vö. Peter M. Daly: *Literature in the Light of the Emblem. Structural Parallels Between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Toronto 1979, 180–184.

56 Vö. Henkel – Schöne: *Emblemata* i. m. 311–313.

57 Vö. uo. 1472.

artes colendi Beatissimam Virginem, illetőleg a német változatban *Gott liebender Diener Mariae oder heilige Lehr-Schul*.

A következő két lap a művek tágabb összefüggésében ugyancsak a lelki épülés szolgálatában áll, de az embléma önálló kifejezési formaként nem jelenik meg. A *De imitatione Dei* (1657) példák, történetek sorozatával serkent Isten követésére. A díscímlapon a mű címét és az ajánlás címzettjének, Lippay György esztergomi érsek nevét hordozó posztamensen lángoló szívben a szentháromság ismert motívuma. A felirat – *Estote perfecti sicut* – Jézus evangéliumi parancsára utal (Mt 5,48), amely egyben a mű mottója és a címlap hátoldalán is megjelenik. A kompozíció a könyv célkitűzésével összhangban Isten szeretetét, követését hangsúlyozza. A *Vitae praedestinatorum* (1744) középpontjában Mária áll mint a jó tanács anyja. A címlapelőzéken táj felett repülő angyal bekeretezett Mária-monogramot tart. Ez adja meg a két felirat értelmét: *Detegit haec maculas immaculata tuas*, illetőleg *Hanc suscipe normam*, amelyek Mária bűnököt leleplező és az élet különféle helyzeteiben mértékként, útmutatásként szolgáló mivoltára vonatkoznak.

E két utóbbi lapon hiányzik az embléma legfontosabb, értelmezést megalapozó képi mozzanata. A közismert vallási szimbólumok itt úgy kapcsolódnak össze egymással, hogy a kompozíció mondanivalója a kép grafikai részében önállóan is kifejezésre jut, amihez a bibliai idézetek, mottók csupán kiegészítő elemként járulnak. A didaktikus szándék és az üzenet az értelmező összekapcsolás nélkül is érthető, mivel kép és szöveg egymástól függetlenül ugyanazt az erkölcsi tanítást közvetíti. Ezért az emblémával való bizonyos hasonlóság ellenére ezeknél a lapoknál csupán emblematikus szerkezetről, szimbólumértelmezésekről beszélhetünk, kibővített utalással a keresztény élet alakítására. Az ide tartozó illusztrációk egy kivétellel jóval a szerző halála után, a XVIII. század első felében jelentek meg. Nádasai tehát nem sorolható a jezsuita emblémaszerzők közé.⁵⁸

4. Az ábrázolások negyedik csoportjába azok a címlapillusztrációk tartoznak, amelyek ikonográfiája a mű tartalma mellett a kiadványt megjelentető kongregációhoz is kapcsolódik. Ennek egyik példája az *Anni coelestis dies Mariani* (1677) címlapelőzéke, amely először a grazi szeplőtelen fogantatás szodalitás kiadásában jelent meg, majd részben eltérő felirattal ugyanennek a társulatnak egy másik kiadványában (*Calendarium novum ad bene moriendum*, 1685) címlapelőzékként másodszor is felhasználták. A lap alsó részén a bűnbeesés realisztikus ábrázolása vadászatként a madárcsapda motívumával, fölötté az anyagi üdvözet. A két motívum közti kapcsolatot a metszet Máriára vonatkozó felirata teremti meg egy-egy Damaszkuszi Szent János és Szent Efrém idézettel: *Patrona immaculata et pura*, illetőleg *Advocata in hora mortis*. A madárfogó hálóval ábrázolt halál bibliai eredetű (Zsolt 116,3; 14,7) motívuma megjelenik például Herman Hugo *Pia desideria*

58 *Emblemata. Zur barocken Symbolsprache*. 26. Ausstellung des Graphischen Kabinetts und der Stiftsbibliothek. (Katalog) Hg. Gregor Martin Lechner. Göttweig 1977, 8–9. – Eva-Maria Bangerter-Schmid: *Erbauliche illustrierte Flugblätter aus den Jahren 1570–1670*. Frankfurt/M.–Bern–New York 1986, 164. – G. Richard Dimler: *Jesuitische Emblembücher. Zum Forschungsstand*. In: *Sinnbild – Bildsinn. Emblembücher der Stadtbibliothek Trier. Katalogbuch zur Ausstellung*. Red. Michael Schunck. Trier 1991, 169–174.

(1624. lib.1.9) című, számos kiadást megért emblematikus elmélkedésgyűjteményének egyik illusztrációján.⁵⁹

A másik ábrázolás az *Annus coelestis* 1687-es bécsi kiadásának díszcímlapja, amely a bécsi Mária-szodalitás xéniumaként jelent meg. A lapon a rövid cím alatt a szentek galériája szimbolikusan a mennyre, a mű címére és tartalmára egyaránt utal. Az előtérben architektúra keretezésben előkelő férfi imádkozó tartásban térdel: valószínűleg egy elképzelt társulati tag, aki részben a mű társulati tagoknak szóló ajándék voltát, részben a könyv használóinak elképzelt magatartását jelzi. Ebbe a típusba sorolható végül a *Calendarium novum ad bene moriendum* 1670-es molsheimi kiadásának címlapelőzéke, melyen a felhőben trónoló Mária motívuma alatt a kongregáció címere, alul „Congregationis Marianae Molshemii P. t. Praefectus” felirat. A két utóbbi lapon az ajánlás címzettje, illetőleg a mecénás mint az ikonográfiát meghatározó tényező jelenik meg.

5. A kép-szöveg viszony további lehetősége, hogy a kép tartalma összhangban van ugyan a mű tartalmával, de annál jóval bővebb, általánosabb jellegű. Ide tartozik az *Annus crucifixi* cseh fordításában, a *Pátek rokban* (1660) található címlapelőzék és a címlap hátoldalán lévő ábrázolás. Az év 52 péntekjére tagolt, történetek sorozatából álló mű középpontjában Krisztus szenvedése áll. Ennek megfelelően a címlapelőzéken az arma Christi a reménység szimbólumával kapcsolódik össze, a másik képen a keresztrefeszítés látható. Ide sorolható a *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* (1672) díszcímlapja. A képen stilizált, angyalfejes architektúra fölött Szent József ül ölében a gyermek Jézussal.

A *Woche der Tugenden des Hl. Ignatii* (1692) címlapelőzékén az Ignác-ikonográfia legfontosabb kultuszképe, a La Storta-i látomás, melyre a felirat – Ego vobis Romae propitius ero – külön is utal.⁶⁰ Ugyanennek a műnek az 1674-es kiadásában címlapelőzék-ként található J. Sadeler II. metszete, amely Ignatiust fedetlen fővel, félprofilban, mellén keresztbe font kezekkel és a Jézustársaság jelvényével ábrázolja. A lap, amely a Xavéri Ferencet hasonló beállításban bemutató képtípus hatását tükrözi, nem szerepel a XVI-XVII. századi Ignatius-ikonográfia monografikus feldolgozásában.⁶¹ A *Calendarium exhibens methodum bene moriendi* (1759) a szentek jó halálra előkészítő példáit tartalmazza. Címlapdíszén ennek megfelelően a haldokló, mellette a feszület és a vigasztaló angyal motívumai láthatók.

6. A kép-szöveg viszony további lehetőségét azok az illusztrációk mutatják, amelyek csupán áttételesen vagy részben, a felirat vagy egy motívum révén kapcsolódnak a művek tartalmához, s a művek tematikája bővebb az ábrázolások tartalmi összetevőinél. Így például a jezsuita rend halottairól szóló munka, a *Pretiosae occupationes morientium* (1657) egyik példányának első számozott oldala elé a fájdalmas Mária egyik ábrázolástípusát nyomtatták. Ez felirata szerint azt a Mária-képet mutatja, amelyet Loyolai Ignác

59 Herman Hugo: *Piorum desideriorum libri tres*. Gedani 1657, nr. 9. – Uő: *Pia desideria a tribus tomis comprehensa*. Coloniae 1741. p. 68. – Vö. *Lexikon der christlichen Ikonographie* i. m. IV, 329. – Wolfgang Brückner: *Populare Druckgraphik Europas (Bd III) Deutschland von 15. bis zum 20. Jahrhundert*. München 1975. Abb. 110–111.

60 Ursula König-Nordhoff: *Ignatius von Loyola. Studien zur Entwicklung einer neuen Heiligen-Ikonographie im Rahmen einer Kanonisationskampagne um 1600*. Berlin 1982. 63, 131.

61 König-Nordhoff: i. m.

mettérésétől a szíve fölött hordott, s amely hasonló ahhoz, amit a zaragozai jezsuita kollégiumban őriznek.⁶² Az *Aula coelestis* (1663) a mennyei udvar lakói, a szentek példáját állítja az olvasó elé. Ebben az első számozott oldal előtti lap Máriát mint a mennyek királynőjét ábrázolja. Az *Annus dierum memorabilium* (1665) középpontjában a jezsuita rend példás életű elhunyt tagjainak erényei állnak. A mű két példányában két különböző technikájú, de hasonló kompozíciójú címlapdisz található. Mindkettő középpontjában Jézus nevének monogramja és egyben a jezsuita rend szimbóluma (IHS) hódoló, illetve zenélő angyaloktól körülvéve, az utóbbin *Laudabile nomen domini* (Zsolt 113 (112),3) körirattal. Az *Anni caelestis dies Mariani* 1692-es kiadásának címlapelőzéke Gonzága Alajos életének egy mozzanatát, a jezsuita rendbe való elhivatását ábrázolja. Gonzága világi ruhában térdelő alakja előtt Mária álló figurája lebeg, a szentlélek galambjától kiinduló fénysugarban a jezsuita rend jelvénye látható. Az Ignác-életrajz képi ábrázolásain megjelenő, különböző hagiográfiai toposzok összeolvadásával létrehozott kompozíció némileg leegyszerűsített változata megtalálható például Hevenesi Gábor 1691-ben kiadott Gonzága-életrajzának egyik illusztrációján.⁶³

A *Maria mater agonizantium* 1696-os kiadásában a címlap hátoldalán lévő fametszetten az ülő Mária látható karján a gyermek Jézussal, kezében joggal. Ehhez hasonlóan csupán közvetve, a felirat által kapcsolódik a mű tartalmához a *Jahr der Ewigkeit* 1729-es kiadásának címlapelőzéke. A lap a megfeszített Krisztust ábrázolja, Da ich komme zu Gericht / O Herr Jesu verdamme mich nicht felirattal. A feliratban említett ítélet egyben az örökkévalóság kezdete, ami a könyv központi témáját jelzi. Ennek a típusnak utolsó példája a *Mons Myrrhae* 1743-as kiadásának címlapelőzéke, melyen rózsakoszorúban a gyermek Jézus ül a kereszttel, előtte Isten báránya. A lap a szenvedés eszközeivel alvó gyermek Jézus elterjedt motívumának változata.⁶⁴ Felirata két közismert bibliai idézet: Ego sum via, veritas, et vita. Venite ad me omnes (Jn 14,6 és Mt 11,28). Kép és mű érintkezési pontja felszólítás a szenvedés elfogadására.

E két utóbbi csoport ábrázolásainak közös jellemzője, hogy nem az adott szöveg illusztrálására készültek, hanem a nyomdák állandó készletéhez tartoztak, s lemezeiket (dúcaikat) más szövegekhez is felhasználták, lehetőleg ügyelve kép és szöveg tematikus kapcsolatára.

7. Kép és szöveg viszonyának utolsó lehetősége, hogy a kép nem az adott műhöz, hanem egy teljesen másik szöveghez, illetve tematikához kapcsolódik. Erre egy XVII. századi metszet másodlagos felhasználásánál találtunk példát. Az *Annus coelestis* 1730-as kiadásának címlapja elé kötött lap témája a trónoló Mária tisztelete: Mária előtt a kereszténység világi és egyházi hierarchiája sorakozik, amely a barokk ikonográfia egyik kedvelt témája.⁶⁵ Némileg eltérő kompozicionális elrendezésben megjelenik például Petrus de Jode

62 A példány BHSI 14. I. – A S. Maria a corde képtípus kis szentképen is gyakori. Ld. pl. Hans Hochenegg, Hall i. Tirol, gyűjteményében a Maria vom Herzen feliratú lapot, sz. n.

63 Hevenesi Gábor: *Speculum innocentiae*. Viennae 1691. 42. – Vö. König-Nordhoff: i. m. Abb. 269–270. 326. 328.

64 Vö. Friedrich Zoepfl: *Das schlafende Jesuskind mit Totenkopf und Leidenswerkzeugen. Ein volkstümliches Bildmotiv und seine Herkunft*. Volk und Volkstum 1 (1936), 147–164.

65 Vö. pl. a müncheni Michaelskirche Jézus neve oltárának oltárképét, Antonio Viani, 1588/89.

és Adriaen Collaert egyik 1611 előtt készült rézmetszetén.⁶⁶ A lap alján olvasható Rupertus Tuitensis Énekek éneke kommentárjának egy sora, amely Mária tanító szerepét hangsúlyozza: Maria magistra magistrorum (Lib. I. 1,6). Az ábrázolás ennek a szövegrésznek képi megfelelője, s nincs összefüggésben a mű tartalmával.

Kép és szöveg kapcsolatának ezek a típusai csupán a fontosabb lehetőségeket mutatják a meditációs irodalom és a címlapillusztrációk viszonyában. A típusok között több átmeneti forma található, s más kapcsolatformákkal is kiegészíthetők. A további kapcsolatlehetőségre Jeremias Drexel *Zodiacus Christianus* című műve 1743-as bécsi kiadásának díszcímlapját idézzük példaként. A lapon a szöveg címet tizenkét ún. „signa” keretezi, mint például égő gyertya, halálfej, rózsabokor, ciprus, amelyeknek nincs köze a zodiákus hagyományos jegyeihez. A hónapok számnak megfelelően tizenkét részre osztott mű szövege és szerkezete szorosan ezekhez kapcsolódik. Itt tehát a kép az elsődleges, s a mű elmélkedései az értelmező kommentár szerepét töltik be.⁶⁷

A kép–szöveg viszony változatainak ez a gazdagsága a kontextualitás alapvető jegyéből adódik: egyrészt ugyanahhoz a műhöz több különböző ábrázolás kapcsolódik, illetve ugyanaz a kép különböző szövegösszefüggésekben egyaránt előfordul. Másrészt kép és szöveg összhangja mellett megfigyelhetjük a kontextus jelentésmódosító hatását, amikor például egy általános tartalmú ábrázolástípus a kontextus révén speciális jelentést vesz fel (kiegészítő illusztrálás), illetve egy speciális ábrázolás a kontextus révén általános jelentést kap (szelektív illusztrálás). A szerzőnek, a művek tartalmának, szerkezetének és allegorikus címének ikonográfiát befolyásoló szerepe mellett több példát találtunk a műveket megjelentető társulatnak, az emblematikának és a műtől független szövegeknek a címlapillusztrációt meghatározó hatására. A kép–szöveg viszony típusai és az ábrázolások funkciói közti összefüggést vizsgálva a díszcímlapok túlnyomó többsége a művek és az illusztrációk között legszorosabb kapcsolatot jelentő 1–3. típusba tartozik. A címlapelőzések az 1. típus kivételével valamennyi típusban megtalálhatók, míg a többi ún. másodlagos címlapillusztráció a 2., 5. és 6. típusba tartozik. Ez a megoszlás arra utal, hogy a művekkel a díszcímlapok állnak a legszorosabb kapcsolatban. Ennél függetlenebb a viszony a címlapelőzésekénél, míg az ún. másodlagos címlapillusztrációk és a művek összefüggése a legközvetettebb. A funkcióknak és a kép–szöveg viszony típusainak ezek az összefüggései egyben jelzik a címlapillusztrációk tartalmi, formai és funkcionális átalakulását.

– *St. Michael in München. Festschrift zum 400. Jahrestag der Grundsteinlegung und zum Abschluss des Wiederaufbaus*. Hg. Karl Wagner – Albert Keller. München–Zürich 1983. 99–102. Abb. 54.

66 Közli König-Nordhoff: i. m. Abb. 47.

67 Jeremias Drexel: *Zodiacus Christianus locupletatus seu signa XII. divina praedestinationis totidem symbolis explicata*. Viennae 1743.

Kép és szöveg a címlapillusztrációkon

Kép és szó kölcsönhatása a képek művekkel való kapcsolata mellett magukon az ábrázolásokon is megfigyelhető.⁶⁸ A szöveges címlapillusztrációkon a képfeliratokat tartalmi szempontból két nagy csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba az ún. tárgyi információk tartoznak, amelyek rendszerint a képtől elválasztva, alatta, fölötte vagy benne (pl. kartusban) kapnak helyet. A legfontosabb tárgyi adatok a szerző neve, esetleg rendi hovatartozása, a mű fő címe, a megjelenési hely, idő és a nyomda megnevezése. Ezekhez alkalmasszerűen további információk kapcsolódnak a kiadványt megjelentető társulatról (titulus, működési hely), a könyv funkciójáról (pl. xénium), mecénásáról, egyházi vagy világi engedélyezéséről.

A feliratok másik csoportjába a kép értelmezését segítő szövegek tartoznak, amelyeket részben a képbe komponálva (pl. írásszalag), részben attól elkülönítve helyeznek el. Az értelmezést segítő szöveg lehet bibliai vagy más idézet (helyenként a forrás megjelölésével), az ábrázolás témájának rövidebb-hosszabb tárgyszerű leírása, megnevezése (története, jelentősége), áhitati szöveg (fohász, könyörgés, buzditás), a képen látható személy mondása és valamilyen jelkombináció (rövidítés, monogram). A tárgyi adatok közül a mű metaforikus vagy műfajmegjelölő fő címének és a társulat megnevezésének is fontos szerepe lehet a kompozíció értelmezésében. Az emblematisus címlapillusztrációk értelmező szövegrésze a lemma és az inscriptio, ez utóbbi szerepét néha a cím tölti be. A két fő szövegtípus előfordulása változatos, a különböző részletességű informatív és értelmező szövegek külön-külön és együtt is megtalálhatók.

A szövegek két legfontosabb feladata a tájékoztatás és az értelmezés. Emellett nyomatékosíthatják a kép mondanivalóját, s közvetítő szerepük lehet a kép különböző elemei, valamint kép és mű között. Az is előfordul, hogy a lap fő mondanivalóját a felirat fogalmazza meg. Az értelmező feliratok több esetben az ábrázolások szerkezeti elemévé válnak, s jelzik azok didaktikus és emlékeztető funkcióját.

A szöveges részek terjedelme, aránya és elhelyezése a címlapillusztrációkon különböző. A néhány felirat nélküli ábrázolás (többnyire ún. másodlagos címlapillusztráció) mellett legegyszerűbb megoldás, hogy a felirat a kompozíción kívül kap helyet. A harmadik lehetőség, hogy a felirat részben a kompozícióban, részben azon kívül helyezik el. A szöveg elkülönítésének további módja a kartusos, keretes megoldás, amihez alkalmasszerűen a kompozícióban és azon kívül elhelyezett feliratok kapcsolódnak. Az utolsó lehetőség az írásszalag alkalmazása a kompozícióban belül, amit kartusban, kompozícióban és kompozícióban kívül elhelyezett szövegek egészíthetnek ki. A különböző megoldások időbeli megoszlása jelzi a klasszikus díszcímlap szerkezetének átalakulását, melynek során a XVII. században a szöveg és kép viszonya eltolódik a kép javára.⁶⁹ Ezzel párhuzamosan kép és szöveg egysége megbomlik, a szöveg fokozatosan önállóvá válik. A XVIII. században a szöveges rész terjedelme tovább csökken, majd az ábrázolás peremére szorul és végül

68 Vö. Harms: *Programmatiches* i. m. 420.

69 *Wort und Bild. Buchkunst* i. m. 98.

teljesen eltűnik. A díszcímlap helyét fokozatosan átveszi a címlapelőzők, a többnyire felirat nélküli címlapdisz és a többi ún. másodlagos címlapillusztráció.

A díszcímlapok képi kompozíciójának kedvelt megoldása az antitetikus szerkesztésmód, az ellentétes tartalmú motívumok szembeállítás. Előfordul a koncentrikus és az egy-egy motívumot középpontba állító szerkezet is. A szöveges részek elhelyezése rendszerint kiemeli a képszerkesztést, kép és szöveg kompozicionális viszonya a meggyőzést, a választást szolgálja. Egy kompozíció a későreneszánsz kedvelt díszcímlap megoldására emlékeztet, melyen a címlap építészeti tagolása – benne a legfontosabb tárgyi adatokkal – a mű „bejárata”-ként szolgál.

A felhasznált képi motívumok körét a művek tartalma, a metszők ikonográfiai ismerete, a didaktikus szándék, az áhitatra ösztönzés és a potenciális olvasó feltételezett igény szintje együttesen határozza meg. A motívumok túlnyomó többsége a keresztény ikonográfia állandó, jól ismert eleme. Ezenkívül előfordulnak az antik mitológia humanista közvetítésű allegóriái (Tagesgötter), a barokk emblémakincs⁷⁰ elemei (kigyó, napraforgó, iránytű) és egyéb közismert szimbólumok (zodiákus). A keresztény ikonográfia motívumainak fő tematikus csoportjai a szentek, Mária, a szentháromság, a szív, a szentségek, az egyházi tanítás témái (pl. bűnbeesés), az élet négy utolsó dolga (halál, ítélet, menny, pokol), az erkölcsi élet (vezeklés, bűnbánat), örangyal, Krisztus szenvedése. A kompozíciókat a kegyességi irodalom illusztrálási gyakorlatának megfelelően gyakran különböző ikonográfiai területek motívumaiból állították össze.⁷¹ Jellegzetesen középkori motívumok például az *ars moriendi* jelenetek (harc a haldokló lelkéért, a haldoklót angyal vigasztalja), míg az újabb motívumok közül elsősorban a jezsuita szentek (Ignác, Xavéri Ferenc), a jezsuiták által különösen kedvelt szentek (József), illetve áhitatformák (szent szív) tipikusan ellenreformációs motívumai szerepelnek. Több motívum előképe vagy változata megtalálható az *Exercitia spiritualia* illusztrált kiadásában és az illusztrált Ignatius-életrajzokban. A különböző eredetű motívumok összekapcsolására jó példa a lélek megmérése középkori motívumának együttes megjelenése két ellenreformációs szent alakjával, valamint az antik mitológia Tagesgötterének ötvözése a keresztény szimbolika elemeivel. A középkori, helyenként antik motívumkincs közvetítése a reformáció utáni időbe és didaktikus összekapcsolása új ikonográfiai elemekkel a barokk vallásos irodalom illusztrációs technikájának egyik alapvető jellemzője.

70 Vö. G. Richard Dimler: *A bibliographical survey of Jesuit emblem authors in German-speaking territories. Topography and themes.* AHSI 45 (1976), 129–138. – Heribert Breidenbach: *Der Emblematiker Jeremis Drexel S. J. (1581–1638). Mit einer Einführung in die Jesuitenemblematik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher.* Diss. Phil. Urbana 1970.

71 Vö. *Wort und Bild. Buchkunst* i. m. 144.

Használati összefüggések

Nádasi János műveinek címlapillusztrációi lehetőséget adtak egy speciális kép–szöveg viszony előállítási és befogadási feltételeinek, valamint e viszony változásának vizsgálatára különböző esztétikai szinteken és használati összefüggésekben. Az elsődleges feltétel a szövegek rendelkezésre állása: a címlapillusztrációkon a szöveg képpel szembeni elsőbbségéhez a kép relatív függetlensége kapcsolódik.⁷² A szövegek a jezsuita kateketikai, meditációs irodalom hagyományában gyökereznek, amely szorosan összefügg a középkori, későközépkori motívumok és képhasználat gyakorlatának közvetítésével a jezsuita emblemaelmélet keretében.⁷³ Ezek közös vonása, hogy a kép és szó didaktikus értékére építenek: középpontjukban az erényes és bűnös élet következményeinek képszerű, érzékletes bemutatása áll a lelki, erkölcsi tökéletesedés érdekében. Ennek megfelelően az illusztrációk elsődleges célja különböző hitgazságok meggyőző ábrázolása, az áhitat serkentése és az emlékeztetés. A címzettek részéről szükséges feltételek közül említést érdemel a latin nyelvű iskola, amely egy alaptudás és általános elvárás szint mellett a képzőművészeti nyelv megértéséhez szükséges elemi ismereteket is közvetítette. A latinul tudó polgári, nemesi, kisnemesi rétegek mellett a XVII. század végétől az anyanyelven olvasni tudó társadalmi csoportok is megjelennek a kiadványok használói és az ábrázolások befogadói között. A szerző, mű, metsző és kiadó ikonográfiát meghatározó szerepe mellett a jezsuita kongregációk mint elsődleges közönség ikonográfiára gyakorolt hatása is megragadható.

A címlapillusztrációk mutatják egy tipikus szöveg–kép összefüggés nyelvi és képi részei funkcióinak változatosságát. A metszők előszeretettel alkalmazták az allegorikus kifejezőmódot, az általánosan ismert keresztény szimbólumokat, valamint az emblémákat és az emblematikus szerkezetet. Feltűnő, hogy a képi elbeszélésre egyetlen példát sem találunk, bár a kiadványok számtalan narratív szöveget tartalmaznak. Ez egyben utal arra, hogy a címlapillusztrációk nem elsősorban egyes szövegrészekhez vagy műfajokhoz, hanem a művek egészéhez, központi mondanivalójához kapcsolódnak. Több példát találunk arra, hogy a kiadványok egyéb keretszövegei segítik az olvasót a mitológiai, erkölcsi és vallási allegóriák, szimbólumok értelmezésében. Az illusztrációk egy részének művekhez viszonyított jelentéshiánya, illetőleg jelentéstöbblete jórészt arra vezethető vissza, hogy ezek az ábrázolások inkább egy kiadói program vagy általános vallási gondolat, mintsem egyetlen mű illusztrálására készültek.

Az allegorikus szerkezetű vagy allegorikus elemeket tartalmazó címlapillusztrációk a mű és az olvasó közti kapcsolatot mint különböző kommunikációs folyamatok kölcsönhatását hozzák létre. Ugyanítt jelen van a címlapillusztrációk tartalmi és jelentésbeli többértékűsége, amely az eltérő szintű jelentéstartalmak közvetítését szolgálja a különböző címzettek felé. Ugyanannak a műnek a címlapillusztrációjánál több példát találunk a lapok

72 Vö. *Der Text des Bildes. Möglichkeiten und Mittel eigenständiger Bilderzählung*. Hg. Wolfgang Kemp. München 1989. 8.

73 Wolfgang Brückner: *Bildkatechese und Seelentraining. Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter*. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 1978, 35–70. itt: 65. – Vö. Bauer: *Jesuitische „ars rhetorica“* i. m. 461–545.

funkció- és címzettváltására.⁷⁴ A művek népnyelvűvé válásával párhuzamosan ugyanannak a kompozíciónak, a szimbolikus jelentéshordozóknak a továbbélése mellett új, egyszerűbb fogalmazású lapok, közérthető motívumok is megjelennek. A címlapillusztrációk képi és szöveges részei közti összefüggés gyakran közvetlenül utal a művek használatára. Az ábrázolások ikonográfiai programjának, tartalmi és formai elemeinek változása jelzi a címlapillusztráció grafikai műfajának átalakulását kép és szöveg egymásra vonatkoztatásától kép és szöveg fokozatos elválásán át a művek tartalmának részleges vagy teljes figyelmen kívül hagyásáig.

74 Vö. Welzig: *Allegorese* i. m. 423. – Harms: *Zwischen Werk und Leser*. i. m. 431.

4. Használat: Nádasi olvasóközönsége

Egy írói életmű hatás- és befogadástörténete formálisan és nagyon leegyszerűsítve immans és külső összetevőkre bontható. A két csoport nem mindig választható el egymástól: az elterjedés műveken belüli tényezői rendszerint már elővételezik azoknak a lehetőségeknek egy részét, amelyek kívülről befolyásolják az eredményességet.¹ Ugyanígy csupán viszonylagos érvényű az a tipológia, amely a fordítást a reprodukív, a forrásként való felhasználást a produktív és az olvasást, felolvasást a receptív befogadás kategóriájába sorolja.² Minden használati formában vannak ugyanis produktív, reprodukív és receptív összetevők, amelyek a befogadástörténetben szorosan egymásba kapcsolódnak. Ebben a fejezetben nem a művek és a kiadástörténet, hanem a könyvfogyasztó oldaláról közelítjük meg a popularizálódás tényezőit és lefolyását. Választ keresünk a kérdésre, hogy kik, hogyan és mire használták ezeket a kiadványokat, s mennyiben elégitettek ki valós vagy csak elképzelt, netán mesterségesen gerjesztett olvasói igényeket.

Amikor használatról beszélünk, el kell különíteni egymástól a művek szerző által szándékolt és valóságos használatát. A szándékolt használat forrásai például a címek, előszavak, ajánlások és díszcímlapok, amelyekkel már foglalkoztunk. A valóságos használat forrásai a mutatók, a kéziratos kivonatok, másolatok, a művekre történő hivatkozások, valamint a tulajdonosi és használói bejegyzések. A szándékolt és a valós használatra vonatkozó legtöbb adatot *együtt* a mutatók tartalmazzák. A mutatók közül eddig kizárólag a tárgymutatóval foglalkoztunk a munkamódszer összefüggésében.

A mutatók mint használói segédletek

Későközépkori és kora újkori prédikációgyűjtemények mutatóinak vizsgálatai bizonyították, hogy a mutatók más keretszövegekkel együtt jelzik a befogadói magatartás előreprogramozásának lehetőségeit és segítik a művek korabeli használatának megértését.³ A mutatók a szöveganyag gyors és sokoldalú feltárását, hozzáférhetővé tételét szolgálják a külön-

1 Alberto Martino: *Daniel Caspar von Lohenstein. Geschichte seiner Rezeption* Bd. I: 1661–1800. Tübingen 1978.

2 Eybl: *Gebrauchsfunktionen* i. m. 39–85.

3 Werner Weltzig: *Vom Nutzen der geistlichen Rede. Beobachtungen zu den Funktionshinweisen eines literarischen Genres*. IASL 4 (1979), 1–23. – Vö. Eybl: *Gebrauchsfunktionen* i. m. 122–128. – Bárczi: *Ars compilandi* i. m.

böző igényeknek, növelik a használhatóságot és kitágítják a lehetséges használók körét. A különböző mutatótípusok egymástól jelentősen eltérő célú használatra utalnak, s adott esetben tükrözik a különböző műveltségű olvasói rétegek szem előtt tartását.

A mutatók használhatóságot fokozó szerepének magasra értékelését tanúsítja, hogy azoknak a műveknek az anyagát, amelyek korábban mutató nélkül jelentek meg, a két gyűjteményes munkában közös mutatók tárják fel. Az első gyűjteményes műben a hierarchikus szerkezetű, betűrendes tárgymutatót egy Index thematum pro concionibus követi, amely az egyházi év rendjében utal a műveknek az adott ünnep evangéliumához kapcsolódó részletére.⁴ A másodikban az első két, először itt megjelenő mű anyagát egy Index capitum és külön tárgymutató teszi hozzáférhetővé, majd az összeállítás végén a további tíz munka összesített betűrendes tárgymutatója kapott helyet, Pro concionibus, exhortationibus, meditationibus megjegyzéssel.⁵ A második gyűjteményes művel együtt megjelentetett *Annua eremus* végén a tárgymutató után egy Brevis index pro concionibus található, amely az első gyűjteményes munka második mutatójához hasonlóan a perikópák rendjében tárja fel az anyagot. A két gyűjteményes mű mutatói jelzik a törekvést, amely a szövegek átalakítása nélkül a prezentációs forma megváltozása révén és mutatók mellékelésével kívánta bővíteni a használhatóságot, elsősorban az egyházi szerzők irányában. A tárgymutató fő szerepe, hogy bármely más összefüggésben és műfajban is lehetővé tegye a szövegek felhasználását, átvitelét, adaptációját. Az ún. prédikációmutató a meghatározott liturgikus alkalmakhoz, ünnepekhez hagyományosan kapcsolódó témák, gondolatok feltalálását könnyítette meg. A mutató és a mű kapcsolatának szorosabbá tételét, valamint a használat megkönnyítését egyaránt szolgálta, amikor a mutató a tárgyszavait a műben a lapszálon külön is feltüntették.

Míg ún. prédikációmutató Nádasi egyetlen más művében sem szerepel, a tárgymutató mint a leggyakoribb és legszélesebb körben alkalmazható mutatótípus a művek kb. egyharmadában megtalálható. A többször előforduló egyéb mutatótípusok a tartalommutató, amely a kisebb szövegrészek címére utal, valamint a források és a szereplő személyek névmutatója. Csupán egy műben szerepel mint különleges mutatótípus az Index tormentorum, amely egy négy tagból álló mutatórendszer részeként a vértanú jezsuiták kínzásának eszközeit és módjait tartalmazza.⁶ A kronologikus szerkezetű *Annales Mariani* végén az Index artium Mária tiszteletének formáit és az ajánlott erényeket hozza betűrendben, a Praxis indicis „pro sodalibus, et aliis” pedig az évente, havonta, hetente és naponta végzendő jócselekedeteket, áhitatgyakorlatokat sorolja fel. A két utóbbi mutatótípus a mindennapi vallás- és erénygyakorlatokhoz kívánt segítséget nyújtani a világi hívőknek. Nem a műből készült és csupán közvetve kapcsolódik annak tartalmához az *Annus dierum memorabilium* ún. Index memorialisa, amely a naptári év rendjében közli az egyes napokhoz fűződő nevezetes rendi eseményeket.

A mutatótípusok közül a használat szempontjából is megkülönböztetett figyelmet érdemel a tárgymutató. A többnyire Index, néha Index rerum memorabilium, Index rerum et materiarum notabilium címet viselő mutatók tárgyszavai mintegy sűrítve jelzik, mik

4 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663

5 *Annus amoris Dei* 1678.

6 *Annus dierum illustrium* 1657.

voltak azok a témák, amelyekre mint figyelemreméltó dolgokra fel akarták hívni az olvasó figyelmét, illetőleg amelyek iránt feltételezték az érdeklődést. A következő felsorolás öt, tetszőlegesen kiválasztott mű tárgymutatójának azonos betűjénél szereplő fogalmakat tartalmazza. A tárgyszavak egy része után hierarchikus tagolásban további fogalmak találhatóak, ezek a felsorolásban nem szerepelnek.

Calumnia – Caelum – Castitas – Charitas – Christi passio – Cogitationes filiorum Dei – Columbae – Confessio – Cor – Cor Dei – Cordis oleum – Crux

(*Annus dierum illustrium*, 1657)

Castitas – Catechismus – Charitas – P. Christoph Ferretti – Christus monet ad confessionem – Cibi vetiti non comedendi – Cilicium – Cineres feni candentis – Coadiutoris liberi deserto – Coadiutoris veri virtutes – Concionis audite vis – Concordia – Confessio – Confessarii prudentia – Confessio dissuasa a daemone – Contritionis exercitium – Conversio singularis – SS. Cosmas et Damianus – Crucis signum

(*Annuae literae* 1651, 1658)

Caccitas – Caelum – Caemeterium – Caena – Calamus – Calvaria – Campana – Cancer – Candela – Canis – Cantus – Capilli – Caro – Castitas – Catena – S. Catharina V. M. – S. Catharina Senensis – Cera, Cereus – Cervus – Charitas – Chirographum – Christus – Christiani – Cibus – Cilicium – Cineres – Citharaedus – Civitas – Clypeus – Cogitatio – Cognito – Colloquia – Columba – Columna – Comestio – S. Communio – Concio, Concionator – Concordia – Confessio – Confirmatio – Conjuges – Conscientia – Consilium – Constantia – Contritio – Conversio – Convivium – Coquus – Cor – Corona – Corpus – Correptio – Corvi – SS. Cosmas et Damianus – Crater – Crux, Crucifixus

(*Annus hebdomadarum coelestium*, 1663)

Caelum – Caelum vitreum – Calamus B. Virg. – Calumnia – Campana – Candela, Candelastrum – Canis – Cantus caeli – Caput fons – Capitis dolor – Caput loquens – Carbones – Carbo caeli – Carcer – Castitas – Cerebrum – Cereus – Cervical dives – Cervus – Charitatis liber – Charus Deo – Christus in aegro – Christianus sum – Cibus – Cilicium – Cineres – Circulus – Clavi – Clavis – Clypeus – Cogitationes – Colloquia spiritualia – Columba – Columna ignea – Comede – Comes sanctus – Concio – Confessio – Conjuges sancti – Consilium muti – Constantia – Convivium – Cor – Cor, convivium – Cor Jesu – Cor, imago – Cor S. Pauli – Corona – Coronae septem – Corona spinea – Corpus – Corvus – Crucifixus – Crux – Cubiculum – Currus daemonis

(*Annus coelestis*, pars I., 1667)

Caelum – Caelum aspice – Caeli desiderium – Candidati aeternitatis – Carbunculi flammei – Caritas est una erga Deum, et proximum – Caritas imperat actus virtutum – Caro – Carcer poenitentium – Caro aeterna – Caro, patere – Caro turpis – Castitas – Castitas amat Deum – Castitatis custos aeternitas – S. Catharina Senensis – Cibus electorum – Chiliastae fordidi – Christus dies – Circulus Deus – Circulus Dureri – Circulo te include – Civitas rationum – Confessio – Confessarius – Confinia aeternitatis – Cogitatio ignea – Colloquia – Colloquia pia – Columna aurea – Commoditates – Concio – Consilium B. V. – Consultatio de aeternis – Consultatio – Constantia – Constans – Conversio – Cooperare gratiae – Cor virens quod – Corpus damnati hominis – Corvus aeternitatem loquitur – Cor in aeternitate – Cor mundum –

Ezek a különböző művek tárgymutatójának azonos betűjénél szereplő fogalmak egy, a mai olvasónak lényegében idegenné vált tárgyszóképzetet takarnak. A kifejezések egy részének ismétlődését, valamint a rendszer folyamatos bővülését a munkamódszer és a mutatókészítés technikája magyarázza. Egyben ezek azok a kulcsszavak, amelyek következtetni engednek a művek tartalmi súlypontjára. Ez a tárgyszóképzet jóval egységibb, mint például a kortárs prédikációirodalom mutatóinak tárgyszóképzete,⁷ ugyanakkor egy ilyen szűk kivágás is érzékelteti az anyag sokféleségét. A tanulságos, a különös és a szórakoztató elemek a művek szöveganyagához hasonlóan a tárgymutatókban is szorosan összefonódnak, de itt az egész helyett a részletek lépnek előtérbe. A tárgyszavak kiválasztását és egymáshoz rendelését nem esztétikai szempontok, hanem egyedül a hit és erkölcs dolgainak egymásra vonatkoztatása határozza meg. Szembetűnő a teológiai szakkifejezések és a vallási fogalomhasználatához tartozó egyéb tárgyszavak túlsúlya, míg a vallási terminológián kívül eső fogalmak aránya meglehetősen alacsony. A mutatókban viszonylag ritkán szerepelnek a természeti világgal, a történelemmel, a mindennapi élettel és a praktikus tudásanyaggal kapcsolatos kifejezések, ugyanakkor viszonylag gyakoriak az elbeszélő történetekre utaló, érdeklődést keltő szókapcsolatok. Ez utóbbiak egyenrangúak a vallási fogalmakkal. Gyakran megfigyelhető, hogy a példanyag címkézése nem a tartalom vagy egy meghatározó elbeszélő motívum, hanem a kontextusban betöltött funkció alapján történt. Mindez jelzi, hogy a tárgymutatók nem elsősorban a teológián kívüli területek irányában növelték a művek használhatóságát, hanem a vallási gondolatrendszeren belül, elsősorban nyersanyagforrásként való kiaknázásukat segítették elő. Ahogy a művekben, úgy a mutatókban sincs nyom az egyházi-vallásos és a világi tárgyú históriák ugyanebben az időben másutt már megfigyelhető elkülönítésére.⁸ A mutatók tárgyszóképzetének differenciálódása és a különböző típusú mutatók közlése egy műben jelzi a törekvést az egyházi értelmiség és a művelt világi olvasó eltérő igényeinek együttes figyelembevételére.

Kéziratos kivonatok, másolatok

A nyomtatott művek kézi másolása és kivonatolása *saját használatra* a XVII–XVIII. századi egyházi szerzők körében is bevett gyakorlat volt. Így dolgozott Nádasi is, s nem kerültek el az ilyen típusú felhasználást az ő művei sem. Elsősorban rendtörténeti munkáiból készült egykorú kivonatok és másolatok maradtak fenn, de ismerünk más típusú kéziratos feljegyzéseket is. Ezek a kéziratok azért jelentősek, mert megmutatják a szövegek közvetítődésének egyik formáját a nyomtatott irodalomban történő ismételt felhasználás felé.

7 Weltzig: *Vom Nutzen* i. m. 11–16.

8 Eybl: *Gebrauchsfunktionen* i. m. 142–143.

Az ingolstadt-i jezsuita kollégiumból egy olyan XVII. századi kézirat maradt fenn, amelyet Nádas-i műveiből másoltak, illetőleg kivonatoltak.⁹ A kétkötetes kézirat két nyomtatott és egy kéziratos műből tartalmaz részleteket. Az első kötet 1–83. lapján az *Annus dierum memorabilium Societatis Iesu* jezsuita életrajzainak rövid, szó szerint kiemelt részletei kaptak helyet. A részek sorrendje a nyomtatott mű beosztását követi, a témát a lapszálon szókapcsolat jelzi. A kézirat pontosan hivatkozik a nyomtatvány megfelelő helyeire, a kimásolt részek középpontjában a jezsuiták erényei állnak. A kötet második részében, a 84–119. lapon ugyanattól a kéztől a *Mortes illustres* (1657) szó szerint kiemelt rövid részletei találhatók az előzővel azonos rendszerben. A harmadik részben más kézzel írva Nádas-i *Tristes annuae* című kéziratban maradt művének másolata olvasható teljes terjedelemben. A második kötet 1–41. lapján az *Annus dierum memorabilium Societatis Iesu*-ból, 42–57. lapján a *Mortes illustres*-ből készített tematikus és betűrendes tárgymutatók találhatók. Míg az *Annus dierum memorabilium* tárgymutató nélkül, a *Mortes illustres* rövid betűrendes tárgymutatóval jelent meg. Az utóbbi mű nyomtatott és kéziratos tárgymutatójának összevetése alapján megállapítható, hogy a tárgyszavak összetétele és rendje a két mutatóban különböző, s a kéziratos változat terjedelmesebb. Mindez arra utal, hogy az ismeretlen jezsuita saját használatra kivonatolta és mutatózta a műveket. Munkájában lényegében a Drexel által leírt munkamódszert követte, a kivonatolt és mutatók készítésének célja az anyaggyűjtés lehetett egy nem rendtörténeti, de közelebből meg nem határozható témájú mű előmunkálataiként.

Az egész művek kivonatolása mellett további lehetőség, hogy csupán egyes részleteket másoltak le vagy kivonatoltak. Így például egy XVII. századi müncheni kézirat, amely egy jezsuita rendtörténeti műhöz gyűjtött nyersanyagot őriz, többek között az *Annales Mariani*-ból tartalmaz rövid részletet.¹⁰ A szó szerinti másolat a forrás pontos megjelölésével készült, s csak a központosítás tér el néhány helyen. Míg Nádas-i a lapszálon kiemelt „obedientiae caeca” kifejezéssel utalt a történet tanulságára,¹¹ a másoló külön címet adott a részletnek, amely az illető jezsuita Mária és Jézus iránti tiszteletét hangsúlyozza. Ugyanide sorolható az a XVII–XVIII. század fordulóján készült, Pannonhalmán őrzött anonim kézirat, amely szentéletű jezsuiták életrajzait tartalmazza.¹² A kézirat, melynek eleje a címlappal együtt hiányzik, összesen 378 életrajzot tartalmaz a keresztnévek betűrendjében. A 27. életrajz után utalás történik egy első, majd a 297. életrajznál, ahol a betűrend újakezdődik, egy második gyűjteményre. Az életrajzok között Nádas-i után elhunyt jezsuiták biográfiája is szerepel. Az életrajzok végén található forrásutalások között gyakran olvasható Nádas-i neve. Bár az összeállító a konkrét művet nem nevezi meg, a szövegösszevetés alapján megállapítható, hogy egyik fő forrása az *Annus dierum memorabilium Societatis Iesu* volt.

Az eddig említett kéziratok kizárólag a rendtörténeti műveket hasznosították. Utoljára egy olyan kéziratos másolatot említünk, amely Nádas-i egyik utolsó meditációs művének részletét tartalmazza. Már szóltunk róla, hogy *Punctum honoris aeterni* című munkáját

9 UBM 4 Cod.ms. 296–297.

10 UBM 4 Cod.ms. 829. nr. 13. p. 48–54.

11 *Annales Mariani* 1661, 391.

12 FKP Ms. 118.F.11.

Nádasi gróf Balassa Bálintnak, Hont vármegye főispánjának ajánlotta, s az ajánlásban kitért a család történetének több mozzanatára. Ez volt az oka annak, hogy Kaprinai István a dedikáció szövegű másolatát „continet aliquae ad historiam familiae Balassa pertinentia” megjegyzéssel befoglalta magyar történeti forrásgyűjtésébe.¹³

A művek mint az egyházi műfajok forrásai

A kéziratos kivonatoknál és másolatoknál a hatástörténet szempontjából sokkal jelentősebb Nádasi műveinek és leveleinek forrásként való felhasználása a nyomtatott irodalomban. A hivatkozások jelzik a művek széles körű használatát a különböző műfajokban, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a korabeli gyakorlatnak megfelelően hivatkozás nélkül, közbenső forrásként is használták, s olyanok is szorgalmasan forgatták, akik a műfaji keveredés, a történetek rövidsége és az anonimizálódási folyamat miatt nem hivatkoztak rá. Ezekben az esetekben az átvétel forrásának pontos megállapítása a különböző források szövegének gyakori egyezése miatt szinte megoldhatatlan feladat. A hivatkozások tanúsága szerint Nádasinak fontos közvetítő szerepe volt saját forrásai és az őt forrásként használó szerzők között, akik ugyancsak hozzájárultak az átvett szöveganyag terjedéséhez. A hivatkozások megítélésénél figyelembe kell venni, hogy az ismert szerzőkre való visszanyúlást az egyházi szerzők többsége a befogadást megkönnyítő eszközként is alkalmazta. A hivatkozások nem elhanyagolható része nemzeti nyelven írt vagy nemzeti nyelvekre is lefordított művekben található, így ezek a történetek eljutottak az anyanyelven olvasó világi rétegekhez. A továbbiakban csupán jellemző példákat említünk, Nádasi gazdag irodalmi utóélete részletes feldolgozásra vár. A példákat műfajonként, azon belül időrendben mutatjuk be.

1. A legtöbb hivatkozást a tágabb értelemben vett *elbeszélés-gyűjteményekben* találtuk. A szerzők többsége jezsuita, de más rendhez tartozó is van közöttük. A sort Tommaso Auriemma (1614 k.–1671) több kiadást és fordítást megért, korábban említett mariológiai munkája nyitja.¹⁴ Auriemma művét elsősorban a szombati kongregációs összejövetelek példagyűjteményének szánta. Legfontosabb forrásai, melyeket a fejezetek végén mindig jelez, a jezsuitákon kívül Baronius, Herolt, Marracci, Surius és Wadding, s a gyakrabban idézett források közé tartozik Nádasi *Annus Marianus*, *Annales Mariani* és *Theophilus Marianus* című műve is. Így például Nádasitól idézi Auriemma Árpád-házi Margit és Völcei András, Wesselényi Ferenc generális írókának történetét,¹⁵ számos további, nem magyar vonatkozású históriánál is őrá hivatkozik.

A különleges tiszteletben részesített Mária-ábrázolások eredetéről és történetéről szóló elbeszélés-gyűjtemények egyik neves képviselője, Wilhelm Gumpenberg számos kiadást és fordítást megért munkája több kép történeténél hivatkozik forrásként Alegambe és Nádasi

13 EK Coll. Kaprinai 4° tom. 44. p. 160–163.

14 *Affetti scambievoli tra la Vergine e suoi devoti*. Napoli 1657. – Német nyelvű kiadása: *Marianische Schau-Bühne. I–II*. Augsburg 1707. – Vö. Brückner: *Erzählende Kurzprosa* i. m.

15 *Annus Marianus* 1648. 123–125. 153–154. – Vö. *Marianische Schau-Bühne* I, 120. 205–206.

Mortes illustres című művére.¹⁶ Nádasí történeteinek következő népszerűsítője Carlo Gregorio Rosignoli (1631–1707) olasz jezsuita, aki 1691-től kezdődően öt kötetben adta ki a szentek tiszteletével, az oltáriszentséggel és a tisztítóüzzel kapcsolatos históriákat.¹⁷ A mű francia, német és cseh fordításban csakhamar Itálián kívül is ismertté vált, s még a XIX. században is megjelentették. Mindegyik kötet száz fejezetet tartalmaz az adott témakörben, ezen belül az elbeszélések tetszőleges sorrendben követik egymást. A fejezetek felépítése, melyek középpontjában egy-egy történet áll, meghatározott séma szerint történt: a történeteket bibliai idézet, cím, téma megjelölés és teológiai értelmezés vezeti be, majd tanulság és forráshivatkozás zárja az elbeszélést. A történetek kiválasztását a katechetikai, didaktikus célkitűzés és a világi hívők széles rétegei felé fordulás határozza meg. Az exemplumnak nevezett történetek szerepe a hittételek bizonyítása, értelmezése és az erkölcsi tanítás a mindenkor szerzői szándék, valamint a kontextus függvényében.¹⁸ A hivatkozott művek az *Annus dierum memorabilium* és a *Heroes et victimae charitatis*. Rosignoli számos nemjezsuita forrást is idéz, mint például Gregorius, Baronius és Surius műveit.

Két hivatkozást találunk Dominicus Wenz (1670 k.–?) ágostonrendi kanonok, öhnin-geni plébános példagyűjteményében, melynek egyes történetei 1724-től kezdve a szerző elsősorban gyermekeknek szánt különböző összeállításában folyamatosan megjelentek.¹⁹ A korábbi kiadványok egyesítésével és bővítésével létrehozott kétkötetes gyűjtemény Rudolf Schenda számítása szerint körülbelül négyszáz exemplumot tartalmaz, jelentős részük nemzetközileg ismert elbeszéléstípus változata.²⁰ Wenznek jó érzéke volt az elbe-szélő formák iránt, gyűjteménye a középkori elbeszélésanyag barokk kori hagyományozó-dása és nemzeti nyelvű közvetítése szempontjából is jelentős. Forráshasználata jellegzetesen XVII. századi katolikus gyakorlatot tükröz: történetei jórészt jezsuitáktól merítette, rajtuk kívül több neves középkori és későközépkori szerzőt idéz, nagyjából másodkézből. Nádasitól az *Annua eremum* és az *Annus coelestis* idézi egy-egy alkalommal, egy revocatus típusú elbeszélés²¹ és egy gyónással kapcsolatos történet forrásaként.²²

Nádasí forrásként szerepel a magyar irodalom „egyik legnevezetesebb erkölcsi pél-datára”-nak nevezett, összehasonlító irodalomtörténeti szempontból és a magyar regény előzményei között egyaránt számon tartott műben, Taxonyi János *Tüköreib*ben, de itt sem tartozik a gyakran idézett szerzők közé.²³ A műben mindössze két hivatkozás található az első könyv végén. Ennek okát abban látjuk, hogy Taxonyi művét világi olvasmányok

16 *Atlas Marianus*. München 1672. nr. 981, 982, 1007.

17 *Maraviglie di Dio*. I–V. Milano 1691–1703.

18 von Hinten: *Wundererzählungen* i. m.

19 *Lehrreiches Exempel-Buch*. Augsburg 1757.

20 Rudolf Schenda: *Dominicus Wenz. Ein Öhninger Erzähler des 18. Jahrhunderts*. In: Dorf und Stift Öhningen. Hg. Herbert Berner. Singen 1966, 232–240. – Vö. Elfriede Moser-Rath: „Schertz und Erns beysammen”. *Völkstümliches Erzählgut in geistlichen Schriften des 18. Jahrhunderts*. ZfV 61 (1965), 38–73, itt: 62–63.

21 *Annua eremum* 1678. 43. nr. 209. – Vö. *Lehrreiches Exempel-Buch* 1757. 407–408.

22 *Annus coelestis* 1681. 220. – Vö. *Lehrreiches Exempel-Buch* 1757. 873.

23 *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei. I–II*. Győr 1740–1743. – Katona Lajos megállapítását átadott jegyzeteiből idézi Jablonkay: *Taxonyi* i. m. 101. – Vö. György Lajos: *A magyar regény előzményei*. Budapest 1941. 205–206.

szánta, s a történetek összeállításakor a források tekintetében is reprezentativitásra törekedett. A mintegy 360 rövidebb-hosszabb elbeszélés forrásaként kb. nyolcvan szerzőt nevez meg: többségük a kor legtekintélyesebbnek számító forrásai, jelentős részüket azonban Taxonyi csupán másodkézből ismerte.

Jablonkay Gábor megkezdte a Taxonyi által használt florilégiumok és más források azonosítását, ez a munka azonban korántsem befejezett. Nádasí minden valószínűség szerint a közvetlenül használt források közé számítható, amit Taxonyi Roa-fordításának és Jászberényi Tamás Nádasí-fordításának együttes megjelentetése is igazolni látszik. Taxonyi nem nevezte meg a forrásként használt Nádasí-művet, s az első hivatkozás kapcsán Jablonkay is csak annyit jegyzett meg, hogy a történet „talán Nádasí Praedestinationis signa c. könyvéből”, azaz a *Vita et mores praedestinatorum*-ból való.²⁴ Ez egy purgatóriumelbeszélés, amely Nádasí egyik legkedveltebb történettípusa.²⁵ A második a rituális gyilkosság legendatípusának egyik híres, más hasonló történetekhez is előképként szolgáló változata, Tridenti Simon története.²⁶ Annak oka, hogy az elsőként említett történet közvetlen forrását nem sikerült azonosítani, véleményünk szerint Taxonyi meglehetősen szabad, sőt független forrás- és szövegkezelési technikája. Mint már Jablonkay megállapította, szó szerint szinte soha nem fordít, az eredetire csak a részletek emlékeztetnek, s gyakran megfigyelhető, hogy lényeges pontokon eltér forrásaitól. Nemcsak az elbeszélés menetét és a mondatfűzést változtatja meg, hanem összevonja és kibővíti a motívumokat, több forrást tart szem előtt, s az ezekből kialakult összképet veti papírra. A történetben szereplő motívumok többsége Nádasínál is előfordul, de nem tudunk megnevezni egy olyan szöveget, amely Taxonyi közvetlen forrásának tekinthető. A második elbeszélés forrását megtaláltuk az *Annus coelestis* bővített változatában: március 24-nél, a szent ünnepén első helyen Nádasí Tridenti Simon legendájának rövid összefoglalását adja.²⁷ Az összevetésből megállapítható, hogy Taxonyi itt is szabadon fordított, a személynevet és a befejező könyörgést elhagyta, ettől eltekintve azonban Nádasí szövegét követte.

Az utolsó általunk ismert elbeszélésgyűjtemény, melyben Nádasí-hivatkozások találhatók, Faludi Ferenc *Történetek Szűz Máriáról* című, 1776-ra keltezett munkája. Egykorú kézíratos másolata a közelmúltban került elő, s Faludi prózai művei között 1991-ben jelent meg először nyomtatásban. A címlapon olvasható megjegyzés, „a világra botsaitott” arra utal, hogy Faludi ezt a munkát is kiadásra szánta.²⁸ A Faludi szerzőségével kapcsolatban felmerült kételyeket filológiai érvek nem igazolják, s elfogadjuk Vörös Imre megállapítását, amely szerint a mű felekezeti ellentéteket idéző, megváltozott hangvétele „a szerző életének drámai fordulatával, addigi törekvéseinek kudarcával és a megváltozott körülmények között a korábbiaktól eltérő írói magatartás megjelenésével magyarázható.”²⁹ A munka első

24 Jablonkay. *Taxonyi* i. m. 280–281.

25 Taxonyi: *Az emberek* i. m. 519.

26 Uo. 528. – Vö. Leander Petzoldt: *Religion zwischen Sentiment und Protest. Zur Sistierung des Kultes um „Andreas von Rinn” in Tirol*. ZfV 83 (1987), 169–192.

27 *Annus coelestis* 1681. 215.

28 Faludi Ferenc *prózai művei*. Sajtó alá rendezte Uray Piroska és Vörös Imre. Budapest 1991 (RMPE 8/2.), 737–782.

29 Uo. 13–14.

három részében 12-12, a negyedikben 10 fejezet, ún. „példa” található. Egy fejezetben rendszerint több történet kapott helyet. A részek középpontjában Mária különböző típusú csodái állnak: segít a pogányok elleni harcban, bünteti az eretnekeket és a káromkodókat, segíti a hitben tévelygőket és a haldoklókat. Az utolsó részt *Egy kiss emlékeztetés* címmel elmélkedés vezet be, s minden részt rövid erkölcsi tanulság vagy Mária dicsőítésére való felszólítás zár le. A történetek tematikus csoportjai mint Mária „győzelmei” részben megvannak például Hevenesí Gábor szintén négy részre osztott *Calendarium Marianum*-ában, a részek felosztása 12-12 történetre szerepel például Taxonyi példatárában.

A szorosan egybekapcsolt és szemléletes stílusban előadott történetek forrását Faludi csak ritkán jelzi, ezek azonosítása éppen csak megkezdődött. Az idézett szerzők, illetőleg források között van például Caesarius von Heisterbach, Szent Gertrúd, a *Speculum exemplorum*, Bonfini és Temesvári Pelbárt, a történetek jelentős részét azonban Faludi másodkézből merithette. Nádasi nevét Faludi három alkalommal említi a *Maria irgalmas a halálra váltakhoz* című rész első és második „példa”-jának három elbeszélésében, kétszer rövidítve a művet is megnevezi.³⁰ Többször hivatkozik forrásként az *Annue literae* azon kötetekre, amelyeket Nádasi szerkesztett, s néhány olyan történetet is közöl, amelyek Nádasinál is előfordulnak, de Faludi mást jelöl meg forrásként.

A három név szerinti hivatkozás közül az első, az *Annus Marianusszal* azonosított „(In Annis Mar[ianis]):” téves, mivel ebben a műben az idézett történet nem szerepel, megvan viszont a *Maria mater agonizantiumban* és annak Jászberényi-féle fordításában.³¹ Faludi némileg átalakította a történetet: az egyes szám második személyű megszólítást elhagyta, s a főszereplő Hayden Henriket kanonokból „urffi”-vá változtatta. A látomásban szereplő személyek közül Apollináris vértanú Jászberényi fordításában nem szerepel, Faludi tehát nem ezt, hanem a latin nyelvű változatot használhatta. A második hivatkozás pontos: Kampis János története a forrásként megadott *Annus dierum memorabiliumban* a megjelölt napnál olvasható, de benne van a *Maria mater agonizantiumban* is.³² Faludi nyelvileg kibővítette a történetet, a konkrét adatokat és Nádasi forráshivatkozását elhagyta. A főhős Máriához fűződő viszonyát érzékletesen mutatja be, szavait latinul és magyarul egyaránt közli, s rövid értelmezést fűz a történethez. A közvetlenül ez után álló harmadik történetnél csak Nádasi neve a forrásmegjelölés, de a történet sem a *Maria mater agonizantiumban*, sem az *Annus dierum memorabiliumban* nem található.

A Nádasi által szerkesztett *Annuae literae*-ből fordított történetekre példaként idézhető a második rész 11. „példa”-jának elején leírt rövid elbeszélés:

Faludi

Nádasi

Tizenegyedik Példa.

Két káromkodó, minekutánna gyalázkodott volna a Boldogságos Szűz ellen, hirtelen halállal hal meg.

30 Uo. 775–777.

31 *Maria agonizantium mater* 1644. 2. – *A boldogságos szű:* 1658. 56–57.

32 *Annus dierum memorabilium* 1665. 102. – *Maria agonizantium mater* 1644. 84. – *A boldogságos szű:* 1658. 255–256.

1653dik esztendőben, Imperiumban *Rothenarg* helységben Prof. *Königsmarck* fia, ostonbaság-bul-e, vagy szándéku vett vakmerőségül, fel s alá járván, és a Boldogságos Szűz kápolnájára akadván, aztat ördög iskolájának nevezte, meg adá az árát, mert az nap még, iskolás lovát tártolztatván maga alatt, főmeredek eset, elnémult, és hertelen halállal holt meg. (*Történetek*, RMPE 8, 759.)

23. Rotemburgi filius Comitis Königsmarckii Lutheranus, quo die Beatissimae Virginis sacellum palaestram daemonis nuncupavit, equo vehementius incitato e clivo praeceps, vocem statim, brevi animam, quoque amisit: utinam non in palaestra daemonis exercendam. (*Annuae literae* 1653, 199.)

Faludi közös címet ad a két történetnek, a helynevet megváltoztatja, a comest Prof.-nak fordítja, a felekezet megjelölését és Nádasi lezáró didaktikus megjegyzését elhagyja. Ugyanakkor a főhős lelkiállapotára utaló költői kérdést iktat be, nyelvileg bővit, s a „meg adá az árát” betoldással feszültséget kelt és tömören értelmezi az eseményeket.

Faludi forrásainak pontos feltérképezése külön feladat, annyi azonban biztosnak látszik, hogy a közvetlen források között a hivatkozásoknál nagyobb arányban lehet számítani Nádasí műveinek felhasználására. Ezt látszik igazolni, hogy némi kereséssel hat további történetet találtunk, amelyeknél Faludi különféle, elsősorban későközépkori forrásokra hivatkozik, de amelyek Nádasí két, Máriával kapcsolatos művében is megtalálhatók.³³ Az elbeszélések ezen csoportjának Nádasítól történt átvétele mellett szól, hogy Faludi néha két forrást is megemlít, mint például az *Egy fele-holt katona* című történetnél: a hivatkozott forrás részben vagy teljesen azonos a Nádasí által megjelölt forrásokkal, s a történetek kidolgozása a kontextusból adódó kisebb eltérésektől, hangsúlyeltolódásoktól és a didaktikus részeket elhagyásától eltekintve ugyancsak megegyezik.

2. A Nádasí forrásként idéző művek második csoportjába a vegyes tartalmú *elmékedés- és imádsággyűjtemények* tartoznak. Egy 1688-ban Passauban kiadott, *Annus Marianus* című, kalendárium szerkezetű névtelen összeállítás nemcsak címében utal Nádasí egyik korai munkájára, hanem a forrásként felhasznált kalendáriumok szerzői között őt is megemlíti.³⁴ A hivatkozott további szerzők Antonius de Balinghem, Leonard Mayr, Georg Colvener, Felici Girardi és Franciscus Marchesius, akik sajátos módon néhány más művel együtt ugyanebben a sorrendben megtalálhatók egy másik Nádasí mű forrásjegyzékében.³⁵ A kongregációs tagoknak készült, jezsuita eredetű összeállítás egész évben minden napra egy-egy történetet tartalmaz, az egyes szövegeknél nincs külön hivatkozás. Nádasí azonos című munkája az év szombatjai szerint rendezte el anyagát, s egy-egy naphoz több történet kapcsolódik. A két műben eltérő kidolgozása, azonos témájú történetek is vannak. Nem

33 Gutrich Márton: *Történetek* i. m. 771–772. – Vö. *Maria agonizantium mater* 1644, 32–33. – Károly Szent Brigitta fia: *Történetek* i. m. 777. – Vö. *Maria aeternitatis beata porta sancta* 1645, 165–168. – *Egy fele-holt katona: Történetek* i. m. 777–778. – Vö. *Maria agonizantium mater* 1644 97–99. – Gertrud Szent Szűzrül: *Történetek* i. m. 778–779. – Vö. *A boldogságos szűz* 1658, 117–118. – Egy szerzetes személyrül: *Történetek* i. m. 780–781. – Vö. *Maria agonizantium mater* 1644, 91–92. – Három ifjúrul: *Történetek* i. m. 781–782. – Vö. *Maria agonizantium mater* 1644, 3–4.

34 *Annus Marianus pro devotis B. V. Mariae Sodalibus*. Passavii 1688. RMK III 6945.

35 *Diurnum quotidianae virtutis* 1659.

zárható ki a lehetőség, hogy éppen Nádasí említett munkája volt az egyik forrása az összeállításnak, az egyes elbeszélések forrásának pontos azonosítása azonban csak a forrásként felsorolt szerzők számításba vehető műveinek összehasonlító vizsgálatától remélhető.

Az elmélkedés- és imádsággyűjtemények egy része nem történetek, hanem imádságok és himnuszok forrásaként hivatkozik Nádasíra. Így például a középkori gyökerekre visszavezethető és korábban megjelent nyomtatott imádságoskönyvek szövegeiből összeállított *Liliom kertecske* egy Szent Ágostonnak tulajdonított imádsághoz fűzött búcsús záradékkapcsán utal forrásként Nádasí *Diurnum divini amoris* című munkájára.³⁶ A verses antifónákat, imádságokat, officiumokat tartalmazó gyűjtemény a XVII. században még egy, a XVIII. században számos további kiadást ért meg, népszerűségét nem utolsósorban éppen a szövegekhez fűzött különféle lelki kiváltások magyarázzák. Baranyi Pál elmélkedés- és imádsággyűjteménye, a *Viaticum spirituale* a hozzákapcsolt *Meditatio aeternitatis* című verses elmélkedés mellett Nádasinak két további himnuszát tartalmazza az őrangyalhoz, valamint Loyolai Ignáchoz és Xavéri Ferenchez.³⁷ Nádasí szerzőségét a mű tartalomjegyzéke külön jelzi. Mindkét himnusz a *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* (Coloniae, 1668) című munkából való.

Számos hivatkozást találunk a Nádasí ezirányú munkásságának folytatójaként és a századforduló jezsuita irodalmának legjelentősebb alakjaként számon tartott Hevenesi Gábor aszketikus, meditációs műveiben.³⁸ Moralizáló, elmélkedő munkái többségét Hevenesi Nádasíhoz hasonlóan az évet alapul vevő kalendárium formában szerkesztette, s elsősorban kongregációs tagok olvasmányának szánta. Egy részüket egészen a XX. század elejéig többször megjelentették és nemzeti nyelvekre is lefordították. Könyvei közül több nemcsak szerkezeti, hanem szoros tartalmi kapcsolatban áll Nádasí műveivel, s egyben ezek azok, amelyekben a legtöbb szövegátvétel és hivatkozás található. Különösen sok történetet merített Nádasítól *Ars bonae mortis* (1695), *Fructus indici* (1696) és *Calendarium eucharisticum* (1709) című, Bécsben kiadott munkáiban. A hivatkozott művek a *Hebdomada S. Xaverii*, az *Annales Mariani* és az *Annus coelestis*. A történetek kidolgozására Hevenesi kevés gondot fordított, s nem ritka a szó szerinti, mechanikus átvétel. A szövegek rövidke, gyakran egyetlen mondatból állnak, s nélkülöznek minden eredetiséget. Valószínű, hogy Hevenesi is jóval többet vett Nádasítól, mint ahányszor hivatkozik. Hivatkozásai többnyire elnagyoltak, s bár példaanyagát széles körből merítette, gyakran semmiféle forrást nem közöl. Meditációs, hagiográfiai és egyháztörténeti munkássága önálló feldolgozást igényel.

A szövegek magyar nyelvűvé válása és a jezsuita ihletésű főnemesi irodalom történetének szempontjából egyaránt figyelmet érdemel, hogy Esterházy Pál *A boldogságos Szűz Mária szombatja* (Nagyszombat, 1691) című összeállításában Nádasí *Annus Marianus*-át használta a történetek egyik fő forrásaként. Esterházy sehol nem hivatkozik Nádasíra, de mint Szörényi László megállapította, a nyolcvanöt exemplumból huszonkilencet Nádasí művéből merített. Esterházy másik fő forrása jellemző módon Joannes Major *Magnum*

36 *Liliom kertecske*. Pozsony 1675. 272. – Vö. RMKT XVII/15/B. 78–79.

37 *Viaticum spirituale*. Claudiopoli 1695. 251–257. 313–316.

38 *A magyar irodalom története 1600-tól i. m.* 409. – Vö. DS VII 431–433.

Speculum Exemplorum volt. Esterházy rendszerint átvette Nádasí forráshivatkozásait, a fordításban helyenként tévedett, s megváltoztatta az exemplumok, magyarázatok és adhortációk fejezeteken belüli elhelyezését is. Különböző stílári és kisebb tartalmi átalakításokat hajtott végre, a kihagyott példák egy részét középkori anyaggal pótolta. Mint Szörényi írja, „noha nagyjában és egészben megtartotta a Nádasí-féle szombatok célkitűzését, lényegesen csökkentette a bõjtöléssel kapcsolatos fejtegetések és exemplumok számát, s jelentõsen visszaszorította az alapul vett kiadvány hangsúlyozottan jezsuita, illetve kongregációs beállítottságát.”³⁹ Nádasí utóélete szempontjából sem közömbös, hogy ez a mű lett Esterházy legtöbbet kiadott, s német, horvát, szlovák és ruszin nyelvre is lefordított könyve.

3. A traktátus- és prédikáció irodalomban található forráshivatkozások azért jelentõsek, mert egyrészt mutatják a műfaji határok átlépését, másfelõl a prédikáció megnyitotta a közvetlen utat a történetek elõtt a szóbeli hagyomány felé. A kortárs jezsuita szerzõk közül többször hivatkozott Nádasíra a Faludi által is forrásként idézett Benignus Kybler (1612–1675). Kybler grammatikát és a humaniorákat tanította Augsburgban, s mint említettük, ugyanott tizenhat éven át plébániai és kongregációs szónoki tevékenységet végzett. Legjelentõsebb, s csak posztumusz kiadott, speculum-típusú háromkötetes munkája, melyet korábban már bemutatunk, különbözõ hosszúságú traktátusokból áll.⁴⁰ A prédikációk mutatója az egyházi év vasárnapjai szerint tárja föl az anyagot, ezt követi a vallásos és világi históriák jegyzéke.

A gyûjteményt feldolgozó katalógus összesen 892 történetet tartalmaz. A forrásanyag változatos, a mintegy hatvan szerzõ között a nagy nevek mellett számos kevésbé ismert név található. Az idézett szerzõk között Nádasin kívül az egyetlen magyar Temesvári Pelbárt, aki mindössze egy történettel szerepel. A leggyakrabban idézett szerzõk Súrüs, Baronius, Nieremberg és Bollandus, a hivatkozások számát tekintve Nádasí a középrnézőnyben helyezkedik el: Kybler összesen 19 alkalommal idézi.⁴¹ Az idézett munkák az *Annus dierum memorabilium*, a *Mortes illustres*, az *Annus coelestis* és a *Pretiosae occupationes morientium*, valamint az *Annus hebdomadarum coelestiumban* összegyûjtött művek. Nádasítól vesz át Kybler több jezsuita vonatkozású történetet, legendarészleteket, esettudósításokat, legendás történeti eseményeket és csodaelbeszéléseket. A történetek között magyar vonatkozású is van, amely egy 1648-ban Erdélyben ördögtõl megszállott, méltatlanul áldozó személy esetét beszéli el.⁴²

Azt, hogy Nádasí történetei a jezsuita renden kívül is eljutottak a prédikációkba, Abraham a Sancta Clara (1644–1709) munkássága tanúsítja. A kutatás már az 1930-as években megkezdte a XVII. századi délnémet-osztrák katolikus barokk prédikáció legjelentõsebb képviselõjének tartott szerzõ forrásainak tisztázását, s többek között utalt Nádasí *Vita et mores praedestinatorum* címû posztumusz művének felhasználására.⁴³ Abraham új

39 Szörényi László: *Esterházy Pál: Az Boldogságos Szûz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való átiátosságok. Nagy-szombat, 1691.* A faksimile kiadás kísértóranulmánya. Budapest 1995, 16–17.

40 Vollmer: *Die Exempel* i. m. 7–12. – *Wunder-Spiegel I–III.* München 1678–1682.

41 Vollmer: i. m. 126.

42 Vollmer: i. m. 47. nr. 317.

43 Max Michel: *Die Volkssage bei Abraham a Sancta Clara.* Leipzig 1933, 71.

monográfusa, Franz M. Eybl folytatta a munkát, s az 1669-ben Szent Mihály napján tartott prédikáció forrásai között Nádasi *Annus angelicus*-át is azonosította.⁴⁴ A beszéd Abraham legkorábbi kéziratban fennmaradt prédikációja, középpontban az angyalok tiszteletének gondolatával. Az idézetek forrásai tükrözik Abraham kettős, középkori és ellenreformációs, ezen belül jezsuita szerzőkön tájékozódó, részben másodkézből származó műveltségét. Nádasi hivatkozott műve Drexel *Tribunal Christi* (1632) című traktátusa és Heinrich Engelgrave *Caeleste Pantheon* (1671) című kötetének Szent Mihály napi prédikációja mellett azon források közé tartozik, amelyeket Abraham elsőkézből ismert. Innen vette át és fordította németre az ügyvédnek majomként szolgáló ördög történetét. Apró részletektől eltekintve szó szerint fordított. A beszédben több olyan történet és más idézet található, amelynél Abraham nem Nádasihoz hivatkozik ugyan, de a szöveg megvan az *Annus angelicus*-ban, s minden valószínűség szerint innen merítette.

Abraham forrásainak feltárása még csak az elején tart. További Nádasi-hivatkozások találhatóak egyik utolsó művében, amely prédikáció vázlatokat, verseket és párbeszédet tartalmaz. A hivatásról szóló 29. diskurzusban szerepel például Darius ügyvéd kolostorba vonulásának története, amit az *Annus dierum memorabilium*-ból merített, de Nádasi elbeszélését egymondatos említésre redukálta.⁴⁵

4. Viszonylag kevés hivatkozást találtunk a XVII. századi katolikus és protestáns *hitvita irodalomban*. A Sedulius Tranquillus álnéven megjelent, egyetlen példányban ismert kiadvány Szabó Károly föltételezése szerint a Czeglédi István vagy a Pósházi János-féle vitatkozások idején látott napvilágot.⁴⁶ A katolikus hittételeket cáfoló vitairatnak az oltáriszentséggel kapcsolatos katolikus álláspontot bíráló 10. pontja a következő: „Hogy a szentséges *communio*ban a Jésuiták a Mária Fiának testével edgyütt, a Márianak a János Annyának is *TESTE* vétetik; a Léleknek örök életre való őrizetire!” Az ezt követő pontos hivatkozás Nádasi *Jesu et Mariae cliens* című anonim munkájára utal.⁴⁷ A szövegösszevetésből kitűnik, hogy a kifogásolt téfel egy kontextusból kiragadott szövegrész csaknem szó szerinti fordítása. A hivatkozott helyen Nádasi nem teológiai elképzelést fejt ki, hanem Loyolai Ignác egyik buzdító célzatú szellemes mondatát idézi, s ez adott alkalmat az általánosításra és a félreértésre.⁴⁸

Katolikus részről egy olyan példát említünk, amely nem nyomtatott munkára, hanem Nádasi egy levelére hivatkozik. Pedro de Alva y Astorga minorita rendtörténész és mario-

44 Eybl: *Abraham a Sancta Clara* i. m. 129–130, 140–141.

45 *Abrahamisches Gehab dich wohl*. Wien–Nürnberg 1793. 454. – Vö. *Annus dierum memorabilium* 1665. 3030. – A Bécsbe szállított máriapócsi kép tiszteletére tartott egyik prédikációjához kapcsolt emblémamagyarázatokban Abraham – a „Mária mint a tisztítóútzben szenvedő lelkek patrónusa” gondolat kapcsán – ugyancsak Nádasihoz idézi Hieronymus Caravalle történetét. *Abraham a Sancta Clara: Aller Freud und Fried*. In (hozzákötve): *Abgetrocknete Thranen*. Nürnberg–Frankfurt 1698. A prédikáció után pp. 13–28: *Etliche Sinn-Bilder* [...] Gnaden-Bild Mariae von Pötsch. Itt: 25.

46 *El-kerülhetetlen veszélyes eörvény*. H. n. (XVII. sz.) 31. RMK I 1617.

47 *Jesu et Mariae cliens* 1643. 27.

48 Egy Ignatiusnak tulajdonított, Hevenesi által idézett másik mondat nyomán keletkezett félreértéshez vö. C. A. Kneller: *Ein Wort des Hl. Ignatius von Loyola. (Zu einer Anfrage aus dem Leserkreis)*. Zeitschrift für Ascese und Mystik 3 (1928). 253–257.

lógus a szeplőtelen fogantatás tanának védelmében 1663-ban terjedelmes művet adott ki az általa vezetett leuveni nyomdában.⁴⁹ Bár maga is az inkvizíció kvalifikátora volt, vitatható tételei, Aquinói Tamás szeplőtelen fogantatásra vonatkozó tanainak bírálata és néhány rosszul megválasztott kifejezése miatt a domonkosok megtámadták, s védekeznie kellett. Felfogásának egyoldalúságát, különösségét és rendi elfogultságát teológiai elközeléseivel jobban szemlélteti, hogy egy másik munkájában négyezer hasonlóságot állapított meg Assisi Szent Ferenc és Krisztus között.⁵⁰ Az előbb említett műben betűrendben tárgyalja a szeplőtelen fogantatás védelmében hasznosítható szerzőket és fogalmakat. A *Miracula* címszónál olyan, a legkülönbébb forrásokból származó, Máriával kapcsolatos csodaelbeszéléseket közöl, amelyek valamiképpen mind a hittétel alátámasztását szolgálják.

Alva y Astorga két, egymás után álló történet forrásaként Nádasinak egy 1653. február 1-jén Rómában kelt, P. Guilielmus de Ibaelhez intézett levelét jelöli meg, s az 1652-ben Rómában történt két mirákulumot annak szövege nyomán adja elő.⁵¹ A levél elé rövid prózai bevezetőt írt, melybe belefoglalta Hieronymus Petruccinak a Nádasai által leírt mirákulumok által ihletett versét. A levél elején Nádasai megnevezi informátorát: mindkét történetet Clemens de Osimo kapucinus gyóntatótól hallotta, aki a Quirinalison lévő kapucinus kolostor három apácájától értesült róluk. A mirákulumelbeszélések tartalma hasonló: két beteg apáca lenyelt egy-egy, a szeplőtelen fogantatással kapcsolatos, papírszeletre nyomtatott imádságot, amitől hirtelen meggyógyultak. Az első elbeszélés részletesebb, a második röviden összefoglalja az eseményeket, s nagyobb szerepet kap benne a hitelesség bizonyítása. A példa egyben mutatja az egy másik rend szóbeli hagyományából származó történetek jezsuita rögzítését és levélbeli közvetítődését egy harmadik rendhez tartozó szerző és a hitvita irodalom felé.

5. A kéziratok kivonatok és másolatok már jelezték, hogy nagy mennyiségű hivatkozásra lehet számítani a nyomtatott történeti, rendtörténeti és az ezzel érintkező épületes irodalomban. A *historiográfiai művek* mint hiteles történeti forrást idézik Nádasinak nemcsak rendtörténeti munkáit, s az idézők között a jezsuiták mellett más rendek tagjai is megtalálhatók. Így például a karmelita Daniel a Virgine Maria (van Oudenaarde) fő művének negyedik, ünnepekről szóló részében a Jézus neve ünnep kapcsán idézi Nádasit.⁵² Daniel számos hagiográfiai és aszketikus munkát írt, többek között hatott rá Alphonso Rodríguez és Szalézi Ferenc, s a bollandista Daniel Papebroch-hal folytatott vitában a karmeliták rendalapítójának Ilés prófétát tekintette. Nem véletlen tehát, hogy éppen Nádasai alapján idézi Franciscus ab Infante Iesu (Francisco Pascual) karmelita 1624-ben nyomtatásban is megjelent életrajzáának egy részletét,⁵³ amely a renden belül tiszteletben részesített rendtag karácsony ünnepé körül prédikációval egybekötött különleges alamizsnálkodásá-

49 *Militia immaculatae conceptionis Virginis Mariae*. Lovanii 1663.

50 L. Ceyssens: *Pedro de Alva y Astorga OFM y sua imprenta de la Immaculada Concepción en Lovania (1663-1666)*. Archivo Ibero-Americano 11 (1951), 5-25.

51 *Militia* i. m. 1068-1069.

52 *Speculum Carmelitanum*. Antverpiae 1680. t. II, 107-108.

53 José de Jesús María: *Historia de la vida y virtudes del ven. fr. Francisco del Niño Jesus*. Vélez 1624.

nak történetét beszéli el.⁵⁴ A szó szerint átvett történet elé Daniel különféle idézeteket illesztett, s a történetet tartalmazó rész több száz, számmal ellátott, hasonló szerkezetű szöveg sorába illeszkedik.⁵⁵

A XVII. század végi jezsuita rendtörténeti munkák közül érdemes még kiemelni Matthias Tanner összeállítását a neves rendtagok illusztrált életrajzaival, amely 1701-ben németül is megjelent.⁵⁶ Tanner többször használja forrásként Nádas *Annus dierum memorabilium*-át. Ebből idézi például Káldi György életrajzát, s gyakran hivatkozik Alegambe Nádas által kiadott és kiegészített műveire. Ugyancsak az *Annus dierum memorabilium*-ot idézi az első erdélyi jezsuita misszionárius, Leleszi János életrajzának forrásaként az a liber gradualis, amely a kolozsvári akadémia doktorandusainak tiszteletére látott napvilágot Tobias Dirner jezsuita összeállításában.⁵⁷ A jezsuiták Erdélybe való visszatérésének és a kolozsvári kollégium alapításának százéves jubileumát köszöntő mű az erdélyi jezsuita misszió történetét, az ott működő jezsuiták életrajzát, tetteit tartalmazza, az elbeszélő részeket meditációk és imádságok keretezik. Leleszi életrajzát Dirner nem szó szerint vette át, hanem újrafogalmazta és több konkrét adattal egészítette ki a szöveget.

Egy másik, hasonló típusú kiadvány a grazi akadémián tanult, majd vértanúhalált szenvedett személyek, részben jezsuiták arcképpel illusztrált életrajzait tartalmazza (*Unden Graecenses academici suo sanguine purpurati*, Graz, 1727) Michael Bonbardi jezsuita összeállításában.⁵⁸ A Kínában megölt osztrák jezsuita misszionárius, Andreas Wolfgang Koffler épületes stílusban feldolgozott életrajzának végére Bonbardi Nádasinak egy 1662-ben Rómából az osztrák provinciálshoz írt levelének szövegét illesztette. Nádas a bevezetőben elmondja, hogy levele a portugál asszisztens kérésére egy másik levél nyomán született, amit a portugál asszisztens substitútusa írt a generálisnak. Nádas tehát mint a német asszisztens titkára rendi megbízást teljesített, amikor tudósította az osztrák provinciálist Koffler haláláról. A vértanúság-történet közvetett forrásaként a levél egy Kofflerhez közel álló bennszülött („Eunuchus quidam Ethnicus”) elbeszélését nevezi meg. Kofflert a Kínába betörő tatárok egyik vezetője ölte meg, aki miután Koffler keresztet rajzolt a mellére, kardjával kereszt alakban halálosan megsebesítette. Koffler állítólagos szavait Nádas közvetlen beszédben kétszer idézi, majd a tunkini superior generálishoz írt levele alapján az eset Koffler környezetére gyakorolt hatását felidéző rövid záradékot illeszt az elbeszéléshez.

A levél formában átírt missziós tudósítás hatástörténetének külön érdekessége, hogy a latin szöveggel egy időben német változata is megjelent a *Neuer Welt-Bott* című, elsősorban világiak olvasmányának szánt missziós kiadványsorozatban.⁵⁹ A jezsuita Joseph Stöcklein (1676–1733) által 1726-ban indított sorozat az 1642–1726 között Európába

54 *Annus hebdomadarum coelestium* 1663, 326–327.

55 J. Meglinger: *Annus cisterciensis*. Wettinger 1682. egyik forrása ugyancsak az *Annus dierum memorabilium*. – Vö. DS X 1026.

56 *Societatis Iesu apostolorum imitatrix*. Pragae 1694, 644–645.

57 *Prima Iesu Societatis Claudopolitana sudore et sanguine*. Csik 1715, A7. – Vö. *Annus dierum memorabilium* 1665, 111.

58 *Unden Graecenses Academici suo sanguine purpurati*. Graecii 1727, 122–123.

59 *Neuer Welt-Bott*. (Augsburg–Grätz 1727) Pars IX, Nr. 219, 2–3.

küldött tudósításokból adott közre válogatást. Előzménye, ösztönzője és egyik forrása a francia jezsuiták *Lettres édifiantes et curieuses* című, 1699-ben alapított sorozata volt, amely 1703–1766 között jelent meg Párizsban 34 kötetben.⁶⁰ Stöcklein fő forrásai többnyire német jezsuiták eredeti és másolatban fennmaradt kéziratos levelei voltak, fordított a *Lettres*-ből és más jezsuita periodikákból, s a frissen beérkező tudósítások és más rendek forrásanyaga mellett világi személyek útleírásait is felhasználta. Szerkesztői és fordítói módszerére jellemző, hogy az épületes célnak megfelelően rövidítette és alakította a szövegeket, emellett azonban pontosságra, hitelességre törekedett.

Ez utóbbit tanúsítja, hogy az általa közölt német változatban néhány olyan részletet is találunk, amely a latin szövegben nem szerepel. Így például megtudjuk, hogy Nádas levele 1662. február 2-án kelt, s olvasható benne a generálist tudósító substitutus neve. A német változat záradéka Nádas személyes vonatkozású megjegyzését is tartalmazza, amely szerint ha előbb kapta volna kézhez ezt a tudósítást, beleillesztette volna *Annus dierum illustrium* című könyvébe. A Magyarországon is járt Stöcklein föltehetően az osztrák provincia levéltárából közölte Nádas levelet. A kettős megjelenést az magyarázza, hogy élete utolsó éveit Stöcklein Grazban töltötte, itt szerkesztette kiadványsorozatát, s ő lehetett az, aki felhívta Bonbardi figyelmét a tervezett akadémiai kiadvány témáját érintő dokumentumra. Ez a példa egyben azt is mutatja, hogy Nádasnak eredetileg a renden belüli tájékoztatás céljára készült, irodalmi igénnyel megformált levelét a jezsuiták még több mint hatvan évvel megszületése után is alkalmasnak találták arra, hogy az eredetitől eltérő, különbözőbb szövegösszefüggésben aktualizálják.⁶¹

A XVIII. századi hagiográfiai irodalomból a cseh történész és teológus, Johannes Thomas Adalbertus Berghauer hivatkozását emeljük ki. Berghauer tagja volt az olmtúzi tudós társaságnak, aktívan közreműködött Nepomuki János szenttéavatásában, s a kanonizációt követően kronologikus rendben közreadta a szentre vonatkozó kéziratok és nyomtatott források gyűjteményét (*Proto martyr poenitentiae*, tom. II, Augsburg, 1761). A későbarokk és a korai felvilágosodás határán álló, polémikus szándékot és történeti kritikát egyesítő műben, melynek első kötete nem sokkal a szenttéavatás után, 1736-ban látott napvilágot, az 1664-es évnél Berghauer szó szerint idézi Nádas *Annus Joannis*-ából Nepomuki János legendáját. Az idézet előtt megnevezi az anonim mű szerzőjét, ismerteti életrajzát és néhány más munkáját is megemlíti. A szöveg egyik részletéhez kritikai megjegyzést fűz, melyben helyreigazítja Nádas „tévedését” a királynő személyére vonatkozóan. A példa jól mutatja, hogy egy eredetileg alapvetően kegyességi céllal felhasznált, irodalmilag megformált legendaszöveg száz év múlva hogyan vált a kritikai forráskiadás

60 A. Huonder: *Joseph Stöcklein's „Neuer Welt-Bott”, ein Vorläufer der „Katholischen Missionen” im 18. Jahrhundert*. Die Katholischen Missionen 33 (1904), 1–4, 30–33, 80–83, 103–107 itt: 30–32. – Vö. Robert J. Favre – Claude Labrosse – Pierre Rétat: *Bilan et perspectives de recherches sur les Mémoires de Trévoux*. XVIIIe siècle 8 (1976), 237–256.

61 Itt említjük meg, hogy Nádas két rendtörténeti összeállításának, az *Annus dierum memorabilium* és a *Prettiosae occupationes morientium* felhasználása a jezsuita historiográfiában egészen a XIX. század végéig nyomon követhető. Az előbbi forrásként idézi például Friedrich Reiffenberg az alsó-rajnai rendtartomány történetében (*Historia Societatis Jesu ad Rhenum Inferiorem*, Köln 1764), s mindkettőre hivatkozik Guilhermy: *Ménologe* i. m.

és -vizsgálat tárgyává, amely mint „documentum” szerepet kapott a szenttéavatás utólagos igazolásában.

6. Utóljára hagytuk az *iskolai színjáték* műfaját, mivel erre csupán egyetlen közvetett utalást találtunk. Ludwig Rosenthal müncheni antikváriumának egyik 1890 körül kiadott katalógusában a Manuscris, Autographes, Gravures, Dessins című fejezetben a 4083. szám alatt a következő tétel olvasható: „Lux et Lumen seu Ladislaus Hungarus. (Scil[icet] veram artem amandi non in Ovidio, sed in Jo. Nádasí Soc. J. Theophilo Mariano esse querendam). Melodrama. Mscr. 4° de 12 pp. (ca. 1740?) + Br. 6-”.⁶² A címleírás minden valószínűség szerint egy Szent Lászlóról szóló iskoladráma ismeretlen kéziratára vonatkozik. Az antikvárium korai történetével kapcsolatos dokumentumok a II. világháborúban megsemmisültek, az említett katalógus házi példánya is eltűnt,⁶³ így a kézirat eladás utáni sorsáról sincsenek adatok. A leírásból annyi bizonyos, hogy a XVIII. századi, valószínűleg jezsuita drámaszerző ismerte Nádasí *Theophilus Marianus*-át, s alkalmasnak találta arra, hogy a darab alcímében a tartalom pontosítása érdekében szembeállítsa az ovidiusi ars amandival.

Az újabb iskoladramakutatás felhívta a figyelmet arra, hogy a jezsuita kalendárium történetek összefüggésbe hozhatók a jezsuita színjátszó gyakorlattal.⁶⁴ A kapcsolat egyik lehetősége, hogy az európai kontextustól eltérő, látványos témákat tárgyaló elbeszélések forrásként szolgálhattak a drámaszövegekhez. Így például a vértanútörténetek feldolgozására az ún. mártírdramákban nyílt lehetőség. Jakob Bidermann drámáiban több példát találunk különböző exemplum témák, elbeszélő motívumok feldolgozására. Másfelől a kalendáriumok fontos szerepet játszottak olyan témák, elbeszélő motívumok népszerűsítésében, amelyeket a jezsuita színjátékban is kedveltek, s ezzel hozzájárultak az előadások befogadásának előkészítéséhez és hatásának kiterjesztéséhez. Ezek közé tartoznak például a megtérés- és a Theophilus-történetek, amelyek Nádasinál is nagy számban előfordulnak. Nádasí többnyire rövid elbeszélései viszonylag szűk teret kínáltak a közvetlen drámabeli feldolgozásra, a drámatémák és egyes motívumok forráskérdésének, közvetítőinek tisztázásakor azonban ezek a szövegek sem hagyhatók figyelmen kívül.

Tulajdonosi és használói bejegyzések

A továbbiakban a fennmaradt kötetek kéziratos bejegyzéseit vizsgáljuk az egykori tulajdonosok, azok társadalmi, rendi hovatartozása és a használat szempontjából. A számbavett példányok bejegyzésanyagának teljes körű áttekintésére nem vállalkozhattunk. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy egy-egy nagyobb számú Nádasí-művel rendelkező könyvtár bejegyzései az egykori tulajdonosok és használók keresztmetszetét nyújtják az adott

62 *Bibliotheca Musica, Theatralis, Saltoria. Catalogue XXVI de la Librairie ancienne de Ludwig Rosenthal a Munich.* Munich s. a. 210. n° 4083.

63 Edith Rosenthal (s-Gravenhage) 1990. május 18-án kelt levélbeli tájékoztatása alapján.

64 Irena Kadulská: *Trwanie baroku i oświeceniowe przelomu polskim teatrze jezuickim XVIII-w.* Előadás az Iskoladráma és barokk című konferencián. Eger 1994. szept. 1–3. (Megjelenés alatt) – Vö. EM 2, 287–291.

nyelvetterületen. Ezért a továbbiakban néhány nagyobb könyvtár anyagát tekintjük át magyar, francia és német nyelvetterületen, alkalmanként kiegészítve a kisebb gyűjtemények könyvbejegyzéseivel. Az adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a használók valóságos társadalmi összetételét érintő következtetések csak korlátozott érvényűek, mivel az intézményi könyvtárakban a műveknek jóval nagyobb esélye volt a fennmaradásra, mint magánszemélyek tulajdonában. A bejegyzések típusai a szokásosak, s a tulajdonosok és használók között az egyházi és világi társadalom minden olvasni tudó rétegének jelenléte kimutatható.

A magyarországi könyvtárak közül a kötetek számát tekintve második helyen álló budapesti Egyetemi Könyvtár Nádasí-állományát választottuk. Az Egyetemi Könyvtár 41 kötetében összesen 58 XVII–XVIII. századi tulajdonosi bejegyzés és dedikáció található, további 8 kötetben nincs bejegyzés vagy az adat értékelhetetlen. A bejegyzések megoszlását a következő táblázat tartalmazza:

	Bejegyzések száma
Jezsuita (rendház, kollégium, rendtag, noviciátus)	18
Jezsuita sodalitás, gimnázium	5
Pálos	13
Szervita	3
Bencés	2
Ferences	2
Kapucinus	1
Kamalduli	1
Klarissza	1
Egyházi személy (közelebbi meghatározás nélkül)	4
Világi pap	1
Világi személy	7
Összesen:	58

A bejegyzések összetétele szorosan összefügg egyrészt a könyvtár központi gyűjtőhely szerepével a szekularizáció idején, másrészt mutatja, hogy Nádasí művei a jezsuita könyvtárakon kívül más rendek, valamint a világi papság és világi személyek tulajdonába is eljutottak. A jezsuita túlsúly mellett figyelmet érdemel a pálos tulajdonra utaló bejegyzések viszonylag magas száma, s hét bejegyzés világi személyhez kapcsolódik. Az 1648–1771 közötti időből származó bejegyzések között külön csoportot alkotnak a sodalitások és gimnáziumok könyvtáira vonatkozó adatok, amelyek jelzik a művek világi ifjak által történt használatát. Az 1648–1771 közötti időből származó jezsuita bejegyzések közül öt a nagyszombati, három-három a trencséni és a soproni, egy-egy a késmárki, pozsonyi, komáromi, szakolcai, székesfehérvári, budai és kremsi kollégiumhoz kapcsolódik. A jezsui-

ita tulajdonosok közül érdemes kiemelni Palkovich Mártont, aki Nádasitól kapta az *Annus Marianus* egy példányát,⁶⁵ Trinckel Zakariást, Nádas egykori tanárát,⁶⁶ a nagyszombati kisebb és nagyobb Mária-kongregációt, valamint a pozsonyi gimnáziumot. Az 1650–1766 közötti időből való pálos bejegyzések közül öt a wondorfi, egy-egy a csáktornyai, sátoraljaújhegyi, pesti, máriavölgyi és nagyszombati rendházhoz, valamint a római magyar pálos közösséghez fűződik. Egy-egy kötet P. Joannes Lijnbitolcz (?)⁶⁷ és Fr. Hieronymus Hivnay⁶⁸ pálosok tulajdonában volt. A lorettomi szervitáktól három, a szentkatalini ferencesektől kettő, a besnyői kapucinusoktól, a zobori kamalduliaktól, a szentmártoni bencéspektől és Seiffrid Imre dömölki apáttól (1648) egy-egy kötet került az Egyetemi Könyvtárba. Egy kötet 1696-ban Jakusics Judit nagyszombati klarissza apátnőé volt.⁶⁹ A szerzetesi tulajdonosok közül P. Antonius Kürchbauer, P. Maximilianus Lener, Fr. Emericus Vépy és Fr. Eusebius nevét ismerjük.⁷⁰ Az egyetlen név szerint ismert világi pap, akinek Nádas-mű volt a birtokában, Csernátóni Miklós győri kanonok.⁷¹ A név szerint ismert, illetőleg monogrammal jelzett világi tulajdonosok az 1667–1771 közötti időből Michael Christán, Josephus Domanyi, Sigismundus Xaverius Hollo de Krompach, Petrus Radics és G. T.⁷² Két tulajdonos neve, a vácsai Holg Jánosé és Kis Máriaé magyaros formában olvasható, az utóbbié a következő szöveggel: „Kis Mariaquae az az Könyvecske adgya Isten imadkozhassek lelke üdvössegere belöle kívánom.”⁷³

A könyvek sorsára vonatkozó bejegyzések közül figyelmet érdemelnek azok, amelyek rögzítik a tulajdonba jutás körülményeit. Ez az esetek többségében ajándékozás: ajándék a szerzőtől rendtársának és egy sodalitásnak, világi főúrtól egy jezsuita gimnáziumnak, jezsuita tanártól az egykori tanítványának, világi paptól egy szerzetesrendnek, pálos szerzetestől egyik rendtársának. Ezek az adatok jelzik a kiadványok reprezentatív funkcióját. Arra is van példa, hogy az ajándékba kapott kötet a tulajdonos halála után a rendház könyvtárába került, illetőleg hogy egy mű első ívét a címlappal együtt föltehetően kötészhiba miatt utólag, levélként küldték meg a címzettnek. Számos „ad usum” bejegyzés tanúsítja a kolostori könyvtárak kötetinek hosszabb időre történő kölcsönzését a közösség tagjainak. Így például a Vanoviczi Jánosnak dedikált *Annus meditationum cordis*nak a római magyar pálosok tulajdonába jutott példányát 1667-ben Rómában maga az ajánlás címzettje, Vanoviczi kapta meg használatra.⁷⁴

A tartós használatot és a kötetekhez fűződő bensőséges viszonyt mutatják a különféle típusú használói bejegyzések, aláhúzások. A bejegyzések többsége vallásos tartalmú: bibliai idézet, himnuszrészlet, jelmondat, imádság, fohász, könyörgés, felszólítás az imádságra, de a mindennapi élettel kapcsolatos gazdasági feljegyzések, iskoladrámatörések és írásgya-

65 EK RMK III 303.

66 EK RMK III 337/a (Ac 4r 43)

67 EK RMK II 111.

68 EK RMK III 519.

69 EK RMK III 510.

70 EK RMK III 357–403, RMK III 461:1.

71 EK RMK III 462:1.

72 EK RMK I 154 (két bejegyzés), RMK III 404/a, RMK III 444/a, RMK II 264.

73 EK RMK II 264, RMK I 246.

74 EK RMK III 357–403.

korlatok is megtalálhatók. Így például a *Hebdomada meditandae aeternitatis* (1670) Egyetemi Könyvtár-beli példánya üres címlapelőzőkének mindkét oldalára az egykori tulajdonos Meditationes per septimanam címmel a mű első részét kivonatolta meditációs segédletként a hét napjaira.⁷⁵ A *Vitae praedestinatorum* (1744) itteni példányának címlappal szemközti oldalán Gradus perfectionis címmel rövid elmélkedés olvasható, a végén egy, a Salve Reginához kapcsolódó exemplummal.⁷⁶ Az *Annus coelestis* 1687-es kiadása egy példányának végére egy Oratio tempore tentationi című könyörgést jegyeztek fel.⁷⁷ A mutatók használatát tanúsítja, hogy az *Annus coelestis* 1681-es kiadásának itteni példányában a harmadik rész indiculusában a Patris mali bona proles címszónál „Ah! Volo esse verus Filius Dei Patris Omnipotentis.” szövegű fohász olvasható.⁷⁸

A teljesség igénye nélkül érdemes egy pillantást vetni két magyarországi egyházi gyűjtemény Nádasi-köteteinek bejegyzéseire. Pannonhalmán a könyvtár törzssanyagának példányai mellett a győri és nagyszombati kongregációk, az augsburgi karmelita és a Szent Kereszt kolostor, a bécsi Szent Anna és a római S. Andrea jezsuita noviciátus könyvtárából, valamint világi magánszemélyek tulajdonából odakerült kötetek is megtalálhatók. Három kötetben árbejegyzés szerepel, melyek szerint a könyvek 2 florenus 14, illetőleg 2 florenus 15 krajcárba kerültek.⁷⁹ Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik kötete az augsburgi Fugger-gyűjteményből került a gyűjteményt megvásárló Lippay érsek könyvtárába, egy másik a nagyszombati Mária látogatása kongregációé volt.⁸⁰

A francia könyvtárak közül a chantillyi jezsuita könyvtár és a Bibliothèque Nationale köteteinek bejegyzéseit vizsgáltuk. A chantillyi állomány túlnyomórészt a szekularizált jezsuita és más rendi könyvtárak anyagából jött létre. Ezért Nádasi könyveinek többsége is különböző jezsuita rendházak, Enghien, Jasseines, Laval, Tulle, Tours, Gent, München, Leoben és Freiburg/Br. könyvtáraiból származik. Az egykori tulajdonosok között vannak továbbá a bécsi szerviták, az ingolstadti ágostonrendiek, az admonti bencések, valamint a sélestati és a mosbach-i minoriták. Az École Sainte Geneviève, École Libre Saint-Joseph Lille, École Libre N. D. de Mongré Villefranche (Rhône) köriratú pecsétek a kötetek szekularizáció utáni sorsára utalnak. A példányok egy részében három-négy tulajdonosi bejegyzés is található, köztük plébánosoké és más egyházi személyeké, míg világi tulajdonosra utaló nyomot csak elvétve találunk. A *Calendarium novum ad bene moriendum* 1671-es kiadása itteni példányának végén lévő üres oldalakra két egykorú kéz egy, a mű tartalmához kapcsolódó, zsoldárversekből és -parafrázisokból komponált, Szent Bernátnak tulajdonított imádságot, valamint egy áldozási imát jegyzett be.⁸¹

75 EK RMK III 444/a.

76 EK Ad 1494.

77 EK RMK II 320/a.

78 EK RMK III 510.

79 FKP 8.11.29, 7.A 48x, 123b.k.22

80 FszKE B. B. 00848, 10237.

81 BFCb W 20610. – Itt említjük meg, hogy a leuveni Katholieke Universiteit teológiai fakultásának könyvtárában őrzött Nádasi-kötetek tulajdonosi bejegyzései a jezsuita használat túlsúlya mellett egy-egy kötet karmelita és kapucinus birtoklását tanúsítják (F^o 79D7, 3315 A 33). Az *Annus hebdomadarum coelestium* egyik itteni példányának (3212 C 22) 1670-es bejegyzése szerint a könyv kötetlenül 1 florenus 50, kötése 2 florenus 15 krajcárba került.

A Bibliothéque Nationale Nádasi-kötetei közül kiemelkedik a *Heroes et victimae caritatis* példánya, amely eredetileg Nicolas Fouquet tulajdonában volt.⁸² Fouquet 30.000 kötetes könyvtárából hater ez kötetet a párizsi jezsuitáknak ajándékozott, akik Fouquet címere mellé a megkülönböztetés jeléül egy másik címert nyomattak.⁸³ Így látható a két arany metszésű címer a bőrkötésű példány gerincén. A kötetek egy részében csupán a Bibliothéque Impériale egykori, latin és francia köriratú pecsétjei találhatók, ami jelzi, hogy Nádasi néhány nagyobb terjedelmű művét a francia királyi könyvtárnak is beszerezték. A további tulajdonosok a mündelsheimi, sélestai és rottenburgi jezsuiták, valamint az ingolstadt-i ágostonrendiek voltak, s több kötet került a Bibliothéque Nationale-ba a párizsi Sainte Sulpice szeminárium könyvtárából. Egy kötetet 1665-ben Christophorus Schorrer, a jezsuita aszketika elméletírója ajándékozott a rottenburgi jezsuita kollégium könyvtárának, amely innen a Sainte Sulpice közvetítésével jutott mai őrzési helyére.⁸⁴ Az *Annus Joannis* példányának címlapján a „liber compil.” megjegyzés jelzi az egykori olvasó tömör kritikáját,⁸⁵ az *Annus meditationum cordis* használatát számos oldalon aláhúzott sorok és a szöveghez kapcsolódó, lapszélre írt francia nyelvű fohászok tanúsítják.⁸⁶ Ide kapcsolódik, hogy a *Dies et hebdomada S. Josepho sacra* egy, a xanteni St. Viktor priorátus könyvtárában őrzött példányának címlapelőzőkén szintén egy francia nyelvű imádság olvasható.⁸⁷

A német nyelvterületen, változatos képet mutat az osztrák jezsuita rendtartomány könyv- és levéltárának anyaga. A korábbi jezsuita tulajdonosok itt a bécsi kollégium és a Szent Anna noviciátus, a linzi és az innsbrucki kollégium, valamint a stíriai missziós rezidencia, egy kötet az iglói Mária látogatása sodalitásé volt. A korábbi tulajdonosok között ott vannak a bécsi és a klagenfurti orsolyiták, a bécsi SS. Ignatius et Pancratius szeminárium, a „Domus et Capellae Reg.” (?), egy ismeretlen helyen lévő ágostonrendi kolostor, valamint a St. Florian apátság egy ágostonrendi szerzetese. Az Österreichische Nationalbibliothek kötetei között feltűnően sok az első kiadás és a bécsi jezsuita könyvtárakból, így a professzus házból és a Szent Anna noviciátusból bekerült példány, ezek közül egy Nádasi saját példánya volt.⁸⁸ Több kötetben csak az udvari könyvtár pecsétje található, ami a művek közvetlen beszerzésére utal. Egy-egy kötet a bécsi ágostonrendi kolostor, illetőleg a trieszti jezsuita rendház könyvtáráé volt. A *Collis thuris*nak egy, a bécsi Stadt- und Landesbibliothek tulajdonában lévő példányában a címlapelőzőken a „Franciscus Salix Collegii Pázmániani Anno 1683” bejegyzés olvasható.⁸⁹

A Bayerische Staatsbibliothek Nádasi-köteteinek jelentős része a müncheni jezsuita kollégium, illetőleg az általa gondozott kongregációk könyvtárából származik. Korábbi tulajdonosok voltak még a scheftlarni premontreiek, a rothi bencések és az eggenfeldeni

82 BNP Rés. H.674.

83 Eugène Olivier – Georges Hermal – R. de Roton: *Manuel de l'amateur de reliures armoriées françaises. Quatorzième série (meubles), cinquième partie: Planches 1384 à 1475.* Paris 1928, planche 1398/2. 4.

84 BNP 4° II. 388.

85 BNP D. 88271.

86 BNP D. 87462.

87 SX 5163.

88 ÖNB +43.x.32.

89 SLW A 197.68.

ferencesek. A *Heilige Wochen von der Höllen-Flucht* 1709-es kiadásának egy példánya Karl Ehrenbert Freiherr von Moll (1760–1838) természetbúvár és kéziratgyűjtő adományaként került a könyvtárba.⁹⁰ A müncheni Universitätsbibliothek kötetének többsége az ingolstadti jezsuitáké, a *Theophilus Marianus* 1691-es kiadásának itteni példánya 1694-ben egy Joannes Leonardus Reisacher nevű, föltehetően világi személyé volt.⁹¹ Az itt őrzött példányok közül az *Annus coelestis* 1687-es kiadását 1719-ben Isidor Pfend domonkos fráter kapta Joannes Baptist Incinger ágostonrendi szerzetestől, az *Annus hebdomadarum coelestium* 706. oldalán, mutatójában és előzőkoldalán több kézíratos megjegyzés és kiegészítés utal a használatra.⁹² A müncheni St. Anna ferences kolostor kötetének korábbi birtokosai a müncheni, ingolstadti és berchtesgadeni ferencesek voltak.

Utoljára hagyjuk a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek négy kötetét. Ezek közül az *Annus hebdomadarum coelestium* 1692-ben Joannes Georg Grimm budai camerarius és paróchusé volt, majd 1707-ben újræ xéniumként Hugo Birgschaimer, az ittingeni (Utting bei Handenberg, Felső-Ausztria) kartauzi kolostor prokurátorának tulajdonába került.⁹³ Az *Annus coelestis* 1681-es kiadásának itteni példánya a toumai (Doornijk) minorita szerzeteseké volt.⁹⁴ A *Mensis divini amoris* 1662-ben és 1663-ban Rómában megjelent első és második kötetében Ferdinand Albrecht (1636–1687) braunschweig-lüneburgi herceg 1663-ban Rómában kelt tulajdonosi bejegyzése található.⁹⁵ Tudjuk, hogy a könyvgyűjtés családi hagyományát tudatosan ápoló fiatal herceg 1662–1663-ban Itáliában járt. Első, öthetes római tartózkodása alatt Athanasius Kircher, a herceg apjának egyik levelezője vezette a jezsuita kollégiumokban és a katakombákban, majd Dél-Itáliából visszatérve ismét egy hónapot töltött Rómában, amikor Kircher matematikára oktatta. Kircher a Vezúv kitörésével kapcsolatos kisebb művét dedikálta a hercegnek, s feltételezhető, hogy a két kötetet is tőle kapta ajándékba.⁹⁶ A herceg fiatalkori könyvtárában megtalálható volt például Hugo Pia *desideriája* és Drexel *Aurifodinája*, valamint a katolikus kegyességi irodalom több más darabja. Ez nem számítot különlegességnek, mivel Ferdinand Albrecht apja, az új protestáns bibliafordítást előkészítő Ágost herceg például Jeremias Drexel csaknem minden traktátusát beszerezte könyvtára számára.⁹⁷ A két kötet felhívja a figyelmet arra, hogy Nádasí művei a nyomtatott drámaprogramokhoz hasonlóan a magas rangú vendégeknek

90 BSM Res. Asc. 5311.7.

91 UBM Asc. 3091.

92 UBM 8 Ascet. 1234, 4 Hom. 581.

93 HAB Xb 897.

94 HAB Xb 2213.

95 HAB Li 6594:1, Li 6594:2.

96 *Barocke Sammelust. Die Bibliothek und Kammer des Herzogs Ferdinand Albrecht zu Braunschweig-Lüneburg (1636–1687)*. Katalog und Ausstellung von Jill Bepler. Wolfenbüttel 1988, 74–76. 80. Nr. 85. – Vö. Jill Bepler: *Ferdinand Albrecht, Duke of Braunschweig-Lüneburg (1636–1687). A Traveller and his Travelogue*. Wiesbaden 1988.

97 *Barocke Sammelust* i. m. 52–62. – Vö. Dieter Breuer: *Absolutistische Staatsreform und neue Frömmigkeitsformen. Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitsgeschichte der frühen Neuzeit aus literaturhistorischer Sicht*. In: *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des XVII. Jahrhunderts in Deutschland*. Hg. Dieter Breuer. Amsterdam 1984, 5–25. itt: 24–25.

adott reprezentatív ajándék funkcióját is betöltötték, s a világi használók körében is áttörték a felekezeti korlátokat.

A történeti és modern könyvtárkatalógusok tanúsága

Az egykorú tulajdonosi és használói bejegyzések alapján kapott képet kiegészítik a történeti és modern könyvtárkatalógusok, könyvjegyzékek adatai. Ezek a források megmutatják a művek korabeli és mai elterjedését, s hogy hol, mi állt a potenciális olvasók rendelkezésére.⁹⁸ A vizsgálatot nehezíti a forrásanyag vegyes műfaji összetétele, s hogy a katalógusokat, jegyzékeket különféle elvek szerint, egymástól jelentősen eltérő képzettségű személyek készítették. Így például a szerzői betűrendes történeti könyvtárkatalógusoknál gyakorlatilag csak a szerző neve alatt feltüntetett kötetek számbavételére van lehetőség, míg a modern katalógusok alkalmat adnak a cím szerinti keresésre is. A megállapítás érvényes az ún. másodlagos könyvjegyzékekre, amelyek igen gyakran elégtelen adatokat tartalmaznak, s a művek közelítő biztonsággal is csak jelentős munkával azonosíthatók. A vizsgálatban nagy segítséget jelent a magyarországi egyházi és magánkönyvtárak katalógusainak, jegyzékeinek átfogó kutatási program keretében folyó kiadása, a kiadott forrásanyag feldolgozása és tételes azonosítása azonban éppen csak elkezdődött.

A magyarországi magánkönyvtárak eddig kiadott jegyzékeiben aránylag kevés, Nádasdi-műre utaló tételt találtunk. Ez némileg meglepő, mert például Jeremias Drexel munkái az 1660-as évektől kezdve elég nagy számban tűnnek föl a hazai magánkönyvtárakban. A Nádasdi egyik 1647-ben kelt levelében név szerint említett Pázmány Miklós gróf könyveinek 1667-ben készült jegyzékében Ötvös Péter megállapítása szerint „háromnegyed évszázad jezsuita irodalma mutatja a leghatározottabb gyűjtőkört”.⁹⁹ A jegyzék 157-es számú tétele feltételeken Nádasdi *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* című művével azonosítható. Nádasdy Ferenc Bécsbe került könyveinek 1672-es vagyonekbozása jegyzőkönyvben fennmaradt lajstroma szerint a *Heroes et victimae charitatis* című Alegambe–Nádasdi-mű megvolt a főúr pottendorfi könyvtárában.¹⁰⁰ Abban a jegyzékben, amelyet Forgách Simon kuruc tábornagy valószínűleg 1706-ban, fogságban olvasott könyveiről készítettek, név nélkül szerepel Nádasdi *Diurnum divini amoris* című műve.¹⁰¹ A magánkönyvtárak 1721 utáni könyvjegyzékeiben kiadás után bizonyosan további tételek lesznek azonosíthatók.

98 Vö. Pintér Márta Zsuzsanna: *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*. MKSz. 106 (1990), 139–147.

99 Ötvös Péter: *Pázmány Miklós gróf könyvei*. In: *Klanczay-emlékkönyv*. i. m. 344–364, itt: 363, 353. nr. 157. – Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rendezte Farkas Gábor. Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szeged 1992, 46. nr. 157.

100 *Magyarországi magánkönyvtárak* i. m. 78. nr. 190. – A mű az 1678-as jegyzékben is szerepel. Uo. 103. nr. 23.

101 *Magyarországi magánkönyvtárak* i. m. 218–219. nr. 46. – Itt említjük meg, hogy Volkra Ottó veszprémi püspök pozsonyi házának 1720. dec. 24-én kelt leltárában a könyvek között szerepel az *Annus hebdomadarum coelestium* egy példánya. Körmendy József: *Gr. Volkra Ottó Keresztényeszközi püspök élete és munkássága 1665–1720*. Veszprém 1995, 99.

Égészen más képet mutatnak a magyarországi és a magyar kapcsolatokkal rendelkező külföldi egyházi könyvtárak katalógusai. A világi papság képzésében fontos szerepet játszó bécsi Pázmáneum könyvtárának 1681-ben készült katalógusában az Ascetici szakban Nádasinak összesen tizenkét, 1663–1679 között megjelent műve szerepel, némelyik több példányban.¹⁰² A jezsuita rendházak közül az 1711-ig készült könyvtárkatalógusok alapján messze kiemelkedik a kassai: a könyvtár 1660–1682 között vezetett katalógusában az anonim művek közül csak a biztosan Nádasinak tulajdoníthatókat figyelembe véve a különböző szakokban összesen 49 tétel található, egy mű gyakran több példányban. A turóci rendház könyvtárában 1704-ben négy, a sárospatakiéban 1707-ben egy művet katalogizáltak Nádasitól.¹⁰³ A művek kiterjedt pálos rendi használatáról korábban kapott képet aláhúzza néhány pálos könyvtár katalógusa. A lepoglavai könyvtár 1727-es katalógusában egy,¹⁰⁴ az 1754-esben az ascetica szakban már hat tétel szerepel.¹⁰⁵ A magyar pálos rendtartományon belül előkelő helyet elfoglaló máriavölgyi könyvtár 1772-es gyarapodást is tartalmazó katalógusában az ascetica szakban Nádasinak nyolc anonim és hat név szerint nyilvántartott műve található,¹⁰⁶ egy részük a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában példány szerint is azonosítható.¹⁰⁷ A könyvtár 1786-os abolíciós inventárium a korábbi katalógus tételeinek csupán egy részét tartalmazza.¹⁰⁸

Az utóbbi forrás egyben utal arra, hogy az abolíciós könyvjegyzékek további adatokat közölnek a művek elterjedtségéről, még akkor is, ha tudjuk, hogy a szekularizált szerzetesi könyvtárak anyagából éppen az aszketikus kiadványokra fordították a legkevesebb figyelmet. Így például a feloszlatott jezsuita könyvtárakból a budai egyetem könyvtárába került, válogatott könyvek 1782-ben készült jegyzéke Nádas neve alatt összesen 28 tételt tartalmaz.¹⁰⁹ A jegyzék a könyvek korábbi őrzési helyét is megnevezi, melyek közül Trencsén emelkedik ki 15 kötettel. Emellett több olyan rendházzal találkozunk, amelyről csak innen tudjuk meg, hogy könyvtárában Nádas-művek voltak. Ezek a jegyzékben egy vagy két kötetrel szereplő jezsuita rendházak, missziós állomások a következők: Kassa, Székesfehérvár, Nagyvárad, Esztergom, Gyöngyös, Sárospatak, Kőszeg, Fiume, Lipótvár és Vrbica. Az Egyetemi Könyvtár 1797-ben árverésre bocsátott, föltehetően a duplumpéldányok közül válogatott könyveinek katalógusában a főlíó és a negyedréti alakú könyvek között Nádasitól három-három, a nyolcadréti könyvek között összesen 18 mű található, az utóbbiak közül

102 EK J 10/11. 17/a.

103 *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rendezte Farkas Gábor. Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szeged 1990. – Vö. Iványi Béla: *A turóci jezsuita rendház könyvtára, 1704*. In: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Szeged 1983. 545–552. itt: 548.

104 EK J 13/3. Mf Me 38.

105 EK J 5. Mf Me 37.

106 EK J 7.

107 Knapp Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században. I–II*. MKsz 108 (1992), 193–216, 313–331.

108 EK J 13/5.

109 EK J 11. nr. 8621-8648.

némelyik több kiadásban.¹¹⁰ A művek birtoklása alkalmasszerűen Magyarországon is túllépett a felekezeti korlátokon, amint azt a debreceni Református Kollégium könyvtára 1714-es jegyzékének Nádasi-tétele tanúsítja.¹¹¹

Az európai szerzetesi könyvtárak történeti katalógusaiból csupán néhány kiragadott példát idézünk. A jezsuita kollégiumok közül a Collegium Romanum 1650–1680 között készült 12 főlíó kötetből álló katalógusa Nádasi neve alatt összesen 13, 1659–1677 között kiadott tételt tartalmaz, ami jelzi, hogy művei Rómából való távozása után is eljutottak a rend központi könyvtárába.¹¹² A Rajna-vidéki Münstereifel kollégiumának könyvtára négy művet őrzött, ezek közül az egyiket két kiadásban.¹¹³ A feloszlott jezsuita kollégiumok aukciós könyvjegyzékai közül például az 1764-es clermonti jegyzék pénzbeli értéket is közöl: az *Annus dierum memorabilium* értékét 1 livre 19 sou-ban, a *Mortes illustres*ét 7 livre és 19 sou-ban, a *Heroes et victimae charitatis*ét pedig 10 livre és 19 sou-ban rögzítették.¹¹⁴ Az ugyanilyen célból készült 1779-es anversi jegyzék név és ár megjelölése nélkül csupán az egyik 1658-ban kiadott *Annuae literae* kötetet tartalmazza.¹¹⁵

Nádasi művei délnémet, osztrák területen is szerepelnek a különböző rendek kolostori könyvtárainak történeti katalógusaiban. Így például a Neuburgi ferences konvent könyvtárában megvolt a *Theophilus Marianus* és az *Annus coelestis*,¹¹⁶ az augsburgi domonkosoknál az *Annus hebdomadarum coelestium*,¹¹⁷ az abensbergi karmelitáknál a *Vita et mores praedestinatorum* egy-egy példánya.¹¹⁸ A jezsuitákkal kezdettől fogva szoros kapcsolatban

-
- 110 *Catalogus librorum, qui die 6. Novembris et seqq. 1797. in aedibus Bibliothecae R. Univ. Pestiensis auctionis lege dividentur*. Budae 1797.
- 111 *Partiumi könyvesházak. 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rendezte Fekete Csaba. Kulcsár György. Monok István. Varga András. Budapest–Szeged 1988. 219. nr. 958; 246. nr. 453.
- 112 BNCR Ant. Cat. 23/8, 149. – Vö. J. Diamond: *A Catalogue of the Old Roman College Library and a Reference to Another*. *Gregorianum* 32 (1951), 103–114.
- 113 Heinz Siegel: *Katalog der ehemaligen Jesuiten-Kolleg-Bibliothek in Münstereifel*. *Münstereifel* 1960, 24. 93.
- 114 *Catalogue des livres de la bibliothèque des ci-devant soi-disans Jésuites du collège de Clermont, dont la vente commencera le lundi 19 mars 1764*. Paris 1764. 227. n 3860, 3857, 3861.
- 115 *Catalogues des livres, des bibliothèques de la Maison Professe du Collège et du Convent des ci-devant Jésuites d'Anvers, dont la vente se sera [...] le 26. mai 1779 [...] t. I*. Louvain (1779) 286. n 711. – Vö. P. Bayaud: *Bibliothèques du XVIIIe et du XIXe siècles dans les Basses-Pyrénées*. *Actes du 87e Congrès national des Sociétés savantes* (1962) 1963. 87–125. – Ernst Manfred Wermter: *Studien und Quellen zur Geschichte der Jesuitenbibliotheken in Mainz 1561–1773*. In: *De Bibliotheca Moguntina. Festschrift der Stadtbibliothek Mainz zum fünfzigsten Bestehen ihres Gebäudes*. Hg. Jürgen Busch. Mainz 1963, 51–70. – Gunther Franz: *Die Trierer Jesuitenbibliothek*. In: *Für Gott und die Menschen. Die Gesellschaft Jesu und ihr Wirken im Erzbistum Trier. Katalog-Handbuch zur Ausstellung im Bischöflichen Dom- und Diözesanmuseum Trier 11. September 1991–21. Oktober 1991*. Mainz 1991, 293–296, 532–541.
- 116 BSM Cbmc 359. f. 137.
- 117 BSM Cbmc 398. f. 142.
- 118 BSM Cbmc 331. f. 43.

álló theatinusok könyvtárának szakkatalógusa 1758-ból és 1763-ból a „historia sacra” szakban egy, az „ascetica, mystica, catechetica” szakban négy művet tartalmaz Nádasitól.¹¹⁹ A müncheni jezsuiták könyvtárában az 1741-es katalógus tanúsága szerint Nádasí minden fontosabb műve megvolt, köztük több német nyelven, összesen húsz tételben.¹²⁰ A helyszínen található történeti katalógusok tanúsága szerint viszonylag nagyszámú munkát őriztek Nádasitól a bencés apátságok könyvtárai. Így például Nádasí neve alatt a kremsmünsteri katalógus hét, a göttweigi hat, az admonti húsz, a müncheni St. Bonifaz apátság katalógusa hét tételt tartalmaz, némelyik művet egynél több kiadásban.

Végül vessünk egy pillantást a mai lelőhelyekre, amelyek áttételesen ugyancsak utalnak a művek korábbi elterjedésére. A mintegy hetven európai és Európán kívüli könyvtár anyagában végzett kutatás és levélbeni megkeresés alapján szerzett adatok nem csupán a szerző neve alatt számon tartott példányok lelőhelyeit jelzik, hanem utalnak a művek mai elterjedésére.¹²¹ Természetesen itt is érvényes a megállapítás, hogy a katalógizálás állapota és a szekularizációs könyvvállományok részleges feldolgozottsága befolyásolja a képet, s a mai őrzési helyek megoszlására jelentős hatással voltak a felvilágosodás kanonizációs folyamatai. A mai tulajdonosok skálája rendkívül széles: az egyetemi tanártól az egyházi, nemzeti és egyetemi könyvtárakon át az egykori fejedelmi könyvgyűjteményekig terjed.

119 BSM Cbmc 431. f. 179; Cbmc 436. f. 291

120 BSM Cbmc 308c III. f. 260.

121 A Rövidítések jegyzékében nem szereplő könyvtárak és más gyűjtemények, ahol további példányokat és kiadásokat azonosítottunk: Amberg – Staatliche Provinzialbibliothek, Aschaffenburg – Hofbibliothek, Augsburg – Staats- und Stadtbibliothek, Bamberg – Bibliothek des Metropolitantkapitels, Bamberg – Staatsbibliothek, Barcelona – Biblioteca de Catalunya, Dillingen – Studienbibliothek, Eger – Főegyházmezei Könyvtár, Echstätt – Universitätsbibliothek, Freiburg/Br. – Universitätsbibliothek, Fulda – Bibliotheken des Bischöfl. Priesterseminars und der Theologischen Fakultät, Gars/Inn – Bibliothek der Redemptoristen, Göttweig – Stiftsbibliothek, Graz – Universitätsbibliothek, Hall/Tirol – Ritter-Waldauf-Bibliothek, Innsbruck – Bibliothek des Prämonstratenser Chorherrenstiftes Wilten, Innsbruck – Bibliothek des Servitenklosters, Kalocsa – Főszékesegyházi Könyvtár, Katowice – Biblioteka Śląska, Köln – Archiv der Norddeutschen Provinz S. J., Köln – Diözesan- und Dombibliothek, Kraków – Biblioteka Jagiellońska, Kremsmünster – Stiftsbibliothek, London – British Library, México – Biblioteca Nacional de México, München – Bibliothek der Hochschule für Philosophie, Münsterschwarzach – Bibliothek der Benediktinerabtei, Namur – Bibliothèque du Centre de documentation et de recherche religieuses, Neuburg a. d. D. – Staatliche Bibliothek, Nürnberg – Landeskirchliches Archiv, Olomouc – Státní Vědecká Knihovna, Otobereun – Bibliothek der Benediktinerabtei, Paderborn – Erzbischöfliche Akademische Bibliothek, Passau – Staatliche Bibliothek, Pommersfelden – Schönborn Schloss, Praha – Státní Knihovna CSR, Regensburg – Bischöfliche Zentralbibliothek, Regensburg – Hofbibliothek, Roma – Bibliotheca Privata Praepositi Generalis Societatis Iesu, St. Florian – Stiftsbibliothek, Trier – Bibliothek des Priesterseminars, Valladolid – Biblioteca Universitaria, Warszawa – Biblioteka Uniwersytecka, Wien – Bibliothek der Benediktinerabtei Schotten, Wien – Bibliothek des Provinzialats der Kapuziner, Wrocław – Biblioteka Kapitulna, Würzburg – Prof. Dr. Wolfgang Brückner

A modern cédula- és nyomtatott katalógusok adatainak számszerű összesítése szerint, melyben a cseh és lengyel könyvtárak a pontos adatok hiánya miatt nem szerepelnek, ötnél több kötetet összesen 32 európai könyvtár őriz. A legnagyobb kötetsszámmal képviselt könyvtárak az Országos Széchényi Könyvtár (77) és a budapesti Egyetemi Könyvtár (49), s csaknem egyenlő számú kötet található a Bayerische Staatsbibliothek (31), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (27), a chantillyi Bibliothèque des Fontaines (28) és az Archiv der Österreichischen Jesuitenprovinz (26) tulajdonában. A nagyobb számú kötetet őrző könyvtárak közé számítható még a pannonthalmi Bencés Főapátság (20) és a klosterneuburgi Chorherrenstift (22) könyvtára, a többi könyvtár Nádasi-köteteinek száma húsz alatt van. Ezek közül a Bibliothèque Nationale például 19, a Deutsche Staatsbibliothek és az Österreichische Nationalbibliothek 16-16, a római Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II. 15 kötetet tart számon, s néhány további kisebb könyvtár köteteinek száma is tíz fölött van. A magyarországi nagy könyvtárak magas kötetsszámának értelmezéséhez figyelembe kell venni, hogy ezekben a gyűjteményekben Szabó Károly bibliográfiája nyomán az anonim művek többségét is azonosították. Többször tapasztaltuk, hogy a Szabó által számon tartott példányok a jelzett őrzési helyeken ma már nem találhatók, ugyanakkor számos új lelőhelyen azonosítottunk korábban ismeretlen példányokat. A mai elterjedés további sajátossága, hogy számos kis könyvtárban csupán egy-két kötet található, melyek között azonban gyakran van unikum példány. Az a tény, hogy a kiadások egy része csak kevés példányban vagy egyáltalán nem maradt fenn, közvetve ugyancsak a művek egykori népszerűségét, használatát tanúsítja.

Mindezek alapján megállapíthatjuk: Nádasi János műveinek ismertsége, használata és hatása messze túlterjedt a jezsuita renden. A kötetek eljutottak az egyházi társadalom minden csoportjához, s a világi használók köre a fejedelmektől a főúri tulajdonosokon át az olvasni tudó polgári rétegekig terjedt. Bár a művek forrásként való felhasználása csaknem kizárólag egyházi szerzők részéről bizonyítható, s a fennmaradt példányok nagyobbik része korábban egyházi tulajdonban volt, több tulajdonosi és használói bejegyzés világi személyek általi használatra utal. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a műveket forrásként használó egyházi szerzők különböző műfajú munkáinak jelentős része már kifejezetten világi olvasók közvetlen használatára, azok igényeinek messzemenő figyelembevételével készült. Az egyházi tulajdonban lévő kötetek a prédikációkba és más műfajokba felszívódva áttételesen ugyancsak hatottak a világi közönségre. A valóságos használatot a kéziratok másolatok, forráshivatkozások és tulajdonosi, használói bejegyzések nagy száma egyértelműen tanúsítja, s ez a használat mintegy hatvan-nyolcvan éven át lényegében a Nádasi által alkalmazott elvek szerint, azok szellemében történt. Azt mondhatjuk tehát, hogy a művek szándékolt és valóságos használata nem tért el lényegesen egymástól: Nádasi egy többretegű, művelt egyházi értelmiségből és világiakból álló, differenciált olvasóközönséget tartott szem előtt, ugyanezek a rétegek azok, amelyek a művek használói között megragadhatók.

Míg a szándékolt használat az erre vonatkozó szerzői utasítások, elméleti megjegyzések és szövegszerkesztési elvek nyomán viszonylag könnyen felismerhető, a valóságos használat csak töredékes, pozitívista jellegű történeti, irodalomszociológiai adat sorok segítségével volt rekonstruálható. A kiadások jelentős részének kongregációs xénium

formában történt megjelenése már jelezte, hogy Nádas munkássága az egyházi missziós, katekizációs és nevelési tevékenység keretébe illeszkedett, s egy komplex irodalmi, művelődési rendszer részeként elégített ki meghatározott olvasói igényeket. Ebből következik, hogy a használat is csak ebben a tágabb összefüggésben értelmezhető. A műveket nem elsősorban önmagukért olvasták, hanem mert egy olyan rendszerbe illeszkedtek, amely a társadalom széles rétegeit átfogó, általánosan elfogadott erkölcsi, vallási elképzeléseket, társalgási és művelődési anyagot közvetített. Amikor ez a rendszer a felvilágosodás hatására bomladozni kezdett és egyre szélesebb rétegek számára elveszítette egyedüli érvényességét, fokozatosan megszűntek azok a feltételek is, amelyek addig biztosították az ilyen típusú irodalom olvasottságát. A XVIII. század második harmadától kezdve Nádas műveinek olvasottsága a szerzői szándék és a közönség elvárási horizontja közti távolság növekedésével párhuzamosan jelentősen csökkent, s könyvei átadták helyüket az elvilágiasodó egyházi irodalom modernebb szellemű alkotásainak.

Összegzés

Az irodalom kevésbé feltárt területeivel foglalkozó vizsgálatok természetéből adódik, hogy több kérdést vetnek föl, mint ahányat megválaszolnak. A magyarországi neolatin egyházi irodalom kutatása alig jutott túl a kezdeteken, annak ellenére, hogy ez az irodalom szorosan kapcsolódott a nemzeti irodalom állapotához, s számos kérdés tisztázása csak ennek a látszólag terméketlen területnek a feltárása után remélhető. Ma már nem vitatott, hogy az irodalmi élet egésze szempontjából nem kicsinyelhetjük le ennek az irodalomnak a jelentőségét, s megfelelő helyet kell kapnia a korszak kiegyensúlyozott értékelésében.

A XVII. századot az irodalomtörténet sokáig elkülönítve, sok szempontból ellentétként tárgyalta az európai reneszánsz hagyományhoz viszonyítva. Az elmúlt évtizedekben ez az ellentét számos ponton megkérdőjeleződött, s egyre jobban felismerhetők a középkorra és a későantik időkre visszamutató folyamatosságok is. A XVII. század képeinek felülvizsgálata során a barokk kutatás kérdésfelvetése a közös életérzés, a stílus, a korszakok körülhatárolásának és tömszerű felfogásának problémájáról fokozatosan eltolódott a közös irodalmi hagyomány, a hagyományok egymásrarétegződése, egymásmelletti és befogadási formái felé, s a kutatás súlypontja az 1970-es évektől hagyomány- és befogadtörténetként határozható meg.¹ Elfogadottá vált, hogy az irodalom látóhatára és mértéke a XVII. században az összeurópai latin hagyomány, amely különféle formában jelentkezik a nemzeti irodalmakban, s a század második felében végbement társadalmi, politikai és irodalmi fejlődés mint a felvilágosodás és az irodalom polgárosodásának előkészítője értelmezhető.

Fő célunk az volt, hogy a XVII. századi erkölcstani, meditációs irodalom egyik kevésbé ismert szerzőjének bemutatásával, a történeti és az elméleti megközelítés összekapcsolásával új kérdésfeltevésekre ösztönözzük a barokk egyházi irodalom kutatását, s új szempontok bevonásával lehetőséget adjunk a vita folytatására az elbeszélő egyházi próza műfajairól, a vallásos irodalom, az ún. didaktikus irodalom és a világi széppróza kapcsolatáról. Abból indultunk ki, hogy a XVII. századi irodalmi szövegeket, azon belül egyetlen szerző programját és szövegeit is a kor irodalmi programjának és társadalmi gyakorlatának összefüggésében kell vizsgálni. Az életmű mögött álló irodalmi és művelődési rendszer elemeinek kapcsolathálózatát korábban kevés figyelemre méltatott források bevonásával és új összefüggésbe állításával két irányból próbáltuk megközelíteni: 1. Az érintkező irodalomelméleti, retorika- és műfajtörténeti jelenségeket szembesítettük a művekkel. 2. Irodalomszociológiai, hatástörténeti és funkcionális kérdések felvetésével és differenciálá-

1 Brauneck: *Deutsche Literatur des 17. Jahrhunderts* i. m. 379.

sával megkíséreltük feltárni az életmű történeti, esztétörténeti és társadalmi meghatározottságát.

A műfajtörténet, az életpálya, a művek feltárása és hatástörténete terén egyaránt alapkutatásokat végeztünk, melynek során tapasztaltuk az ilyen típusú kutatások hiányát a közvetlenül érintkező területeken. Tudatában voltunk annak, hogy a forrásbázis bővítése és a társadalomtörténeti megközelítés könnyen vezethet az esztétikai kérdések szem elől tévesztéséhez, meggyőződésünk azonban, hogy a stílus és a műfajok problémái helyesen csak irodalomszociológiai és esztétörténeti szempontok figyelembevételével értelmezhetők. Elsősorban arra törekedtünk, hogy pontos leírást készítsünk a vizsgált jelenségről, saját értelmezéseinket csupán javaslatként kezeljük, s jelentőségének megfelelően értékeljük az életművet. Tekintettel a feldolgozott anyag mennyiségére, továbbá arra, hogy a tanulságokat többnyire már a tárgyalás közben leszűrjük, következtetéseinket röviden összegezzük.

Nádasi János a jezsuita rend művelődési szerkezetének csúcsára jutott önálló alkotó, de nem volt eredeti írói egyéniség. Maga is tudta, hogy nincs átütő tehetsége, de hitt abban, amit csinált, s a rábízott feladatot következetesen végrehajtotta. Alacsony sorból származott, s ez is megkönnyítette az azonosulást rendjével, melynek szolgálatába egész munkásságát állította. Valószínűleg élete végéig hálás volt a jezsuitáknak, hogy befogadták, s ilyen szellemi környezetben élhetett és dolgozhatott. Ebből a környezetből nem lépett ki haláláig. Ez a zártság magyarázza, hogy nem ismerte fel: abban a földrajzi, társadalmi környezetben, amelyben élt, még volt igény az általa művelt irodalomra, másutt azonban már idejétmúlt jelenségnek számított.

Nádasi több tekintetben „kora gyermeke” volt. Az életmű két meghatározó vonása, tradicionális jellege és a toleráns, irénikus tendenciák a barokk vallásos irodalom általános jellemzői. A XVII. század irodalma számos középkori elképzelés, módszer, írói eszköz és műfaj továbbéléséről vagy felújításáról tanúskodik, nem utolsósorban azért, mert a szerzők többsége az egyháziak köréből került ki. Az irodalmi termelés a XVIII. század első feléig a közös európai kulturális hagyományban gyökerezik, s a tömeges méretekben terjesztett nyomtatott vallásos irodalom jelentős része középkor végi jelleget öriz.² Az antik, középkori, későközépkori irodalmi hagyományok közvetítése Nádasinál a műfajban, a témában, a kifejezőmódban és anyaggyűjtő szenvedélyében egyaránt megragadható. Ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy az általa művelt irodalom eredményességének feltétele a régi és új közötti formai és tartalmi hasonlóságok megléte, s a hagyományos eszközöket új funkcionális teljesítmények elérésére kell alkalmaznia.

A toleráns tendenciák jelenléte és a nyílt ellenreformációs vonások hiánya abba az átfogó esztétörténeti folyamatba illeszkedik, melynek során a XVII. század második harmadától Európa-szerte kezdtek kialakulni a felekezetek fölötti vallásos gondolkodás változatai. A kutatás ismételten rámutatott a szellemi áramlatok áthajlására a felekezeti korlátokon, de ezeknek az áramlatoknak az irodalmi vetületét összefüggően nem vizsgálta.³

2 Pömbacher: *Literatur und Theater* i. m. 848–849 – Rötzer: *Schwerpunkte* i. m. 172–173.

3 Uray Piroska: *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Budapest 1987. 187–207. – Heltai János: *Irénikus eszmék és vonások Pécsi Király Imre műveiben*. In: *Irodalom és ideológia* i. m. 209–230.

Tarnai Andor hívta fel a figyelmet a XVII–XVIII. századi morális, didaktikus irodalom felekezetek közti áramlására, valamint a pietizmus és a XVII. század második felének jezsuita irodalma közti párhuzamokra.⁴ Az újabb kutatások szerint a polemikus, ellenreformációs álláspont elvetése a jezsuita színjátékban is megragadható, s az ecclesia militans et triumphans-gondolatot hirdető jezsuita színjáték átalakulása az irénikus szellemet sugárzó allegorikus drámává a XVII. század közepétől nyomon követhető.⁵ Az interkonfessionális tendenciák érvényesülését a protestánsellenes megnyilvánulások kerülése mellett Nádasinál az mutatja, hogy ismételten hangsúlyozza a bűnbánat, a megtérés, a kegyesség, az isteni kegyelem, az üdvösség, valamint az isteni akarattal való azonosulás felekezetek fölötti gondolatát, miközben természetesen nem mond le a csupán saját felekezetéhez kötődő teológiai és szimbólumrendszer közvetítéséről. Innen érthető az is, hogy művei más felekezetű olvasókhoz is eljutottak, s nem váltották ki írásos bírálatukat.

Nádas munkássága a jezsuiták tudatosan megtervezett és következetesen végrehajtott spirituális, pedagógiai, társadalmi és politikai reformprogramjába illeszkedik, melynek két meghatározó eleme a rekatolizáció és ezzel szoros összefüggésben a korai abszolutista rendszerek támogatása. A XVII. században a jezsuiták az európai szellemi elit részét alkották, s több fejedelmi udvarban jelentős hatást gyakoroltak az irodalmi élet alakítására. A jezsuita eszmerendszer meghatározó elemei ekkor az augustinusi hagyományra és az újszolasztikára épülő teológia, a kontemplatív és az aktív életmód viszonyának előtérbe állítása, a biblikus történelemértelmezés, a tradicionális társadalom- és politikafelfogás, a neosztoicizmus, valamint a hagyományos kultuszformák kedvelése. A XVII. század második harmadában a rend kemény, harcos szellemisége fokozatosan átalakult, s egy mérsékelt, világ felé forduló felfogás vált uralkodóvá. A jezsuita oktatási program a vallási és erkölcsi nevelésben a legkülönbözőbb irodalmi, művészeti formákat hasznosította, miközben az utilitas elvét fölébe helyezte minden más megfontolásnak.

A jezsuita morális irodalom hagyományain belül Nádas életműve abban a döntően tradicionális műveltségi elemekből építkező vonulatban helyezkedik el, amely szorosan kapcsolódik a rend történetének korai szakaszához, s amelyben az erkölcsi gondolkodás kizárólag a vallásos gondolatvilág függvénye. Nádas erkölcsi nézeteit szigorú, aszketikus, helyenként misztikus szellemiség jellemzi, melyben a komor, lemondásra felszólító elvek uralkodnak. A közvetített erkölcsi normák szerint az élet értelme egy magasabbrendű cél szolgálatában az erények gyakorlása, s az evilági javakról való lemondás feltétele az üdvösség elnyerésének. A boldogság fogalma Nádasinál és a XVII. századi erkölcstani irodalom művelőinek többségénél egybeesik a túlvilági boldogság fogalmával, az életbölcesség kereteit a jó halál és az üdvösség gondolata jelöli ki. A világi életvitel szabályaival nem foglalkozik, s nincs nyoma nála az udvari eszmekörből származó, világias színezetű gyakorlati tanácsoknak és életbölcességnek. A kortárs jezsuita erkölcstani irodalom idővel egyre szélesebb teret nyerő és előre mutató másik fő vonulatának hatása, amely az evilági

4 Tarnai: *Pax Aulæ* i. m. 281.

5 Jean-Marie Valentin: *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande (1554–1680). I–III.* Bern–Frankfurt/M.–Las Vegas 1978. itt. I 419–463, II 811–838. – Vö. Dülmen: *Die Gesellschaft Jesu* i. m. 385.

és a túlvilági boldogság elérését egyaránt fontosnak tartja, s a mindennapi életvitel, a fejedelmi nevelés és a politikai erkölcs okos és célszerű szabályait is közvetíti, Nádasi munkásságában nem érvényesül.

Történelem- és társadalomfelfogása a jezsuita hagyományoknak megfelelően arisztotelianus, skolasztikus és rendi alapokon nyugszik. A társadalmi egyenlőtlenség problémáját, valódi okait nem érinti, politikai kérdésekkel nem foglalkozik, a jezsuita politikaelméletek hatása nem kimutatható,⁶ s idegen tőle a barokk patriotizmus gondolata. Világképe statikus, változhatatlanságot, állhatatosságot, elfogadást, a világ berendezésébe való belenyugvást sugall. Isten az abszolút uralkodó vonásait hordozza, akinek az alattvalók feltétlen engedelmességgel tartoznak. Az egyén egyedüli lehetősége saját társadalmi helyzetének és a szenvedésnek mint Istentől adott sorsnak az elfogadása. A történelemhez való viszonyát alapvetően meghatározta a XVII. századi művészet és tudomány egyik fő jellemzője, az érvelési rendszerekben való analogikus gondolkodás, ami egyben alapul szolgált írói önértelmezéséhez. Tudatában volt annak, hogy a történeti gondolkodás szükségképpen tartalmaz kitalált, nem valóságos elemeket, a bizonyított tények, a legendás elemek és az ezekkel összefüggő következtetések, elképzelések között azonban szándékosan nem tett különbséget. A történeti valósághoz való viszonya nem ítéltető meg a valóságközelség és a történetiség modern felfogása alapján, hanem csupán annak a teológiai, etikai koncepciónak az összefüggésében, amelynek szolgálatába állította a történelmet.

Az életmű vallásosságtörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy szerepe volt az erkölcsök alakításában és a vallási cselekmények intenzívebbé, belsővé tételében, egy gyakorlati, moralista, spirituális és bensőséges vallásosság serkentésében. Ez a célkitűzés lényegét tekintve párhuzamba állítható a XVII. század két jelentős vallási áramlatának, a puritanizmusnak és a pietizmusnak a központi törekvésével.⁷ A művek szorosan kötődnek a szervezett kegyességi gyakorlatokhoz, s nem választhatók el a vallási pasztoráció és az oktatás más irodalmi eszközeitől sem. Egy többrétegű és fokozatú közvetítési folyamatba illeszkednek, melynek elsődleges célja a laikus vallásosság ösztönzése, a régi formák továbbadása és újak bevezetése, s mindezzel a tevékenység irányítása, ellenőrzése. Ez az irodalom életprogramot nyújtott, megerősítő és szocializáló szerepe volt, ezzel együtt az általa közvetített vallási ideál áttételesen hozzájárult az egyén államnak való alávetéséhez, valamint az abszolutisztikus nemzetállami berendezkedés és a fennálló társadalmi viszonyok igazolásához.⁸

Nádasi munkásságának művelődéstörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy könyvei a művelt világi olvasók, a nemesség és a polgárság vallásos nevelését szolgálták, s egy több vonatkozásban háttérbe szorult, már-már feledésbe merült, az átlagos rendi műveltséget messze meghaladó tudanyagot közvetítettek. Ez a közvetítő, kapcsolatteremtő szerep a

6 Vö. Karl-Heinz Mulagk: *Phänomene des politischen Menschen im 17. Jahrhundert. Propädeutische Studien zum Werk Lohensteins unter besonderer Berücksichtigung Diego Saavedra Fajardos und Balthasar Graciáns*. Berlin 1973, 99–306. – Tarnai Andor: *A consultatio Magyarországon. A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*. ItK 90 (1986), 637–656. iit: 647–648.

7 Bergamasco: *Hagiographie et sainteté* i. m. 1061–1063.

8 Vö. Breuer: *Absolutistische Staatsreform* i. m. 24–25.

középkor és az újkor, a latin és a népnyelvű vallásos irodalom, valamint a különböző kulturális szintek és kifejezési formák között egyaránt magasra értékelhető. Nádasí nem csupán átvesz, befogad és továbbad egy már meglévő hagyományt, hanem átalakít, megszilárdít és létrehoz, s eközben a hagyományt nagy szabadsággal kezeli. Ezzel lehetőséget ad az irodalmi hagyomány átalakulásának és közvetítési folyamatainak tanulmányozására. Fontos kiemelni, hogy a nemesség mellett a művelt polgári olvasóközönséghez is fordult, s ezzel közvetve hozzájárult a polgári társadalom mint kultúrahordozó réteg megerősödéséhez.⁹

Az életmű irodalomtörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy a félirodalmi rétegek feltárásának még csak az elején tartunk, s Nádasí munkássága lehetőséget kínált a szerző–szöveg–közönség kapcsolathálózatának, a szerző–fogalom és szerepkör átalakulásának, valamint a nyelv–felekezet–nyilvánosság irodalmat meghatározó hármas funkciójának tanulmányozására a tömeges méretekből terjesztett XVII. századi erkölcsi irodalomban. Irodalomtörténeti helyének kijelölését meghatározza, hogy Nádasí a humanista, népnyelvű–latin hagyományt követő, a rendi társadalom berendezkedéséért és annak korszerűtlenné vált értékeiért sikraszálló írótipust képviseli. Munkásságára a széles forrásanyagot mozgósító, világi olvasóknak szánt, aszketikus–misztikus szellemű, elbeszélő elemekben bővelkedő, de az élet teljességének átfogására alkalmatlan elmélkedő irodalom tömeges előállítására nyomja rá bélyegét. Életműve heterogén jellegű, bár ez a megosztottság a korban általános jelenség. Termékenysége sem szokatlan a kortárs jezsuita írókhoz viszonyítva. Elsősorban népszerűsítő volt, eredetisége korlátozott. A feltalálás helyett az alakítás jellemzi. A legkülönbébb eszmeáramlatokat, stílustörekvéseket váltotta aprópénzre, s esztétikai, prózapoeitika szempontból másodrangú műveket hozott létre.

Ugyanakkor nem nevezhető minden tekintetben az irodalom élő áramán kívül rekedt. archaikus vagy provinciális jelenségnek. A XVII. század egyik alapvető jellemzője az irodalmi csoportok és törekvések regionalizálódási folyamata, melynek következtében az irodalom nem választható el a mindenkori területi, állami és felekezeti vonatkozási rendszertől.¹⁰ Nádasí munkássága egyrészt ellentétes irányba mutat a regionalizálódási tendenciákkal, és az antiregionális irodalmi törekvéseket erősíti, amennyiben megkísérelte egységbe ötvözni a döntő mértékben udvari környezetben születő későhumanista bajor–osztrák jezsuita irodalom, az itáliai egyházi barokk irodalom „históriázó” vonulatának és bizonyos mértékben – latin fordítások révén – a francia korai klasszicizmus retorikai és poétikai törvényei nyomán született francia, valamint a spanyol jezsuita irodalomnak a hatásait. Másfelől megállapítható, hogy a művek olvasottsága a XVII. században egy földrajzilag viszonylag jól körülhatárolható területre, a döntően abszolutisztikus berendezkedésű államok katolikus lakosságának műveltebb, jórészt nemesi rétegeire korlátozódott. A XVIII. században az elterjedési terület összeszűkült, áttevődött a közép- és kelet-európai területre,

9 Vö. Wolfgang Stamler: *Von der Mystik zum Barock*. Stuttgart 1927. 379.

10 Norbert Mecklenburg: *Literaturräume Thesen zur regionalen Dimension deutscher Literaturgeschichte*. In: *Das Fremde und das Eigene. Prolegomena zu einer interkulturellen Germanistik*. Hg. Alois Wierlacher. München 1985. 197–211.

s ezzel párhuzamosan a kevésbé művelt, anyanyelven olvasó rétegek is megjelentek a használók között.

Az egyházi irodalom irodalmi megítélésének fő kritériumai az átfogó szerkezetek megalkotásához szükséges készség, a retorikai eszköztár változatos használata, a biblikus hermeneutika alkalmazása, valamint az alkalmazott műfaj lehetőségeinek felhasználása.¹¹ Az egyházi irodalom jelentős része pasztorációs eszköz szerepe mellett esztétikai alapokon nyugszik, benne a gyakorlati szükséglet és a művészi törekvés feszültsége egyszerre ösztönzésként és veszélyforrásként értelmezhető. A világi olvasóknak szánt egyházi irodalom válságára a XVII. században különféle válaszok születtek, s a megváltozott pasztorációs szükségletek következtében átalakult a vallásos irodalom szerkezete és szerepe. Nádasí munkássága az európai vallásos irodalomnak abba a XVI. század utolsó harmadában kezdődő átalakulási folyamatába illeszkedik, melynek során a vitairatok, teológiai traktátusok helyét fokozatosan a polémikus hangot kerülő, érzelmi töltésű műfajok, kegyességi iratok, prédikáció-, meditáció- és imádsággyűjtemények veszik át. A latin helyébe fokozatosan az anyanyelv lép, az olvasók soraiban a klérus és a művelt világi rétegek mellett megjelenik a szélesebb közönség, s a tanításhoz mint „központi mondanivalóhoz” a szórakoztatás szándéka kapcsolódik.¹² Nádasí életműve e folyamat befejező szakaszába tartozik, mégpedig úgy, hogy a vallási elképzelések retorikai „felöltöztetését”, az új művek létrehozását összekapcsolta a középkori, későközépkori devocionális, misztikus és exemplum irodalom tartalmi, nyelvi tendenciáinak továbbvitelével és saját kora egyházi, rendi irodalmának felhasználásával.

Fő célja a tanítás volt, a különféle teológiai és morális elképzelések közvetítése, de ezzel párhuzamosan törekedett a megfelelő nyelvi és stílusbeli kifejezési formák megtalálására. A legtöbb barokk egyházi szerzőhöz hasonlóan a hagyományos és új formák közti átmenetekben mozog, s a közvetített tartalmak régi és új elemeinek arányát az elképzelt aktuális igényekhez igazítja. Nem elégedett meg a vallásos elmélkedésnek azzal a formájával, amely a megszívlelendő gondolatokat egy-egy találó idézettel fejezte ki. Fő műfaja a rendszeres használatra szánt meditációs olvasmány, melyben nagymennyiségű elbeszélő elemet, példát, exemplumot alkalmazott. Az elsődlegesen szórakoztató célú narratív betétek ilyen arányú és változatos felhasználása a meditációban Nádasí legfontosabb formai újításának tekinthető. Egyben ez az egyik oka a művek eklektikus jellegének, műfaji határozatlanságának, a műfajok és témák állandó keveredésének. Számos műfaji mintával kísérletezik, ezeket továbbfejleszti és új célkitűzésekhez alkalmazza, ami ugyancsak hozzájárul ahhoz, hogy a művek többsége nem rendelhető hozzá egyetlen műfajhoz. Műfajhasználatá hűen tükrözi a barokk egyházi irodalom egyik alapvonását, a műfajok összefonódását, a közöttük lévő határok elmosódását, a vallási és világi műfajok egymásbaváltását.¹³ A meditációk, azon belül az elbeszélő elemek retorikai vizsgálata megerősíti, hogy az irodalomtörténetnek a korábbinál nagyobb mértékben kell számolnia olyan irodalmi ha-

11 Lukácsy: *Pázmány Péter* i. m. 23.

12 Eybl: *Poesie und Meditation* i. m. 268.

13 Vö. Kibédi Varga Áron: *Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa*. It 65 (1983), 545–591. itt: 576–577.

gyománnyok folyamatos jelenlétével, amelyek elméleti leírást nem kapott retorikai jelenségek eredményes gyakorlati kezelése tekintetében voltak irányadók.¹⁴

A teológiai, morális és az irodalmi koncepció összefüggését vizsgálva megállapítható, hogy Nádasinál az esetek, történetek, példák másik fő szerepe a keresztény erkölcsi normák hatékonyságának, evilági és túlvilági hasznának, az isteni igazság történelemben való érvényesülésének bizonyítása. Az elbeszélések célja a kanonizált szövegek és teológiai elképzelések narratív formában történő előadása, feldolgozása, az igazságukról való meggyőzés, egyfajta érvelő elbeszélés, narratív katekézis. Az elbeszélés konkrét magatartási mintákat, egy zárt hit-, erkölcs- és normarendszert közvetít, miközben a narratív folyamatok gyakran felbomlanak, az elbeszélés marginalizálódik vagy teljesen eltűnik. Nádasai a régi történetek új megfogalmazásának és az új legendák időszzerű előadásának volt a mestere, s nem a minőséggel, hanem a mennyiség erejével próbált hatni elsősorban. Egy történetnek nála csak egyféle olvasata van, mindent ennek rendel alá, s igyekszik „beprogramozni” az olvasót az általa adott értelmezés elfogadása érdekében. Amikor pszichologizál vagy megszólít, nem azért teszi, hogy az olvasót valóban bevonja a történetbe, hanem hogy az ő gondolatának továbbgondolására, az általa elképzelt cselekvés végrehajtására készítse.

Ennek ellenére úgy véljük, Nádasai munkássága és a kegyességi, meditációs irodalom általa képviselt vonulata nem lebecsülhető szerepet játszott az irodalom fejlődésében. Az egyházi irodalomra gyakorolt hatását tanúsítja a művek közvetlen használata, sokrétű funkcionálizálhatósága és felszívódása a különféle műfajokba. Kalendárium szerkezetű összeállításait követően az Annus-típusú munkák szinte elburjánzottak a moralizáló, oktató irodalomban. A vele közel egy időben és az őt követő évtizedekben az erkölcsstani, meditációs irodalom területén működő magyar és külföldi jezsuiták növekvő arányban nemzeti nyelvű tevékenysége az ő munkásságának figyelembevétele nélkül nehezen lesz értelmezhető. Látnunk kell azt is, hogy a nemesi és a polgári társadalom jelentős rétegei befogadták azt a művelődési anyagot, amelyre ez az irodalom épült, s ez az irodalom elválaszthatatlan a jezsuiták más irodalmi vállalkozásaitól. Amikor pedig a XVIII. század második harmadától kezdve az ilyen típusú könyvek birtoklása a magasabb rétegeknél egyre inkább az irodalmi kultúra elmaradottságát jelzi, az alacsonyabb rétegeknél még mindig ezek és a nyomukban születő más kiadványok jelentik „az” irodalmat.

A bevezetőben fölvetett kérdésre, hogy játszott-e szerepet ez az irodalom s ha igen, milyet a világi próza történetében, a választ a következőkben összegezhettük. Nádasai munkássága az európai világi szépirodalom előretörésének idején született, már megjelenésekor elavulóban volt, számos vonatkozásban egy régebbi irodalmiságot képviselt. Csupán áttételesen kapcsolódik a kispikái lehetőségek novellisztikus megvalósulását segítő fejlődéshez, s közvetlen hatása a szépirodalomra nem kimutatható. Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy ekkor még nem kezdődött meg a vallásos és a világi irodalmi műveltség szétválása, az irodalmi szemlélet elvilágiasodása, s a didaktikus irodalom áthajlása a modern szépirodalomba a Nádasai halálát követő, kb. 1680–1720 közötti átmeneti jellegű időszak után csak a XVIII. század első felében ment végbe. Az elbeszélő elemekben

14 Kecskeméti Gábor: *Domini sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17 századi halotti beszédek inventiójában*. ITK 96 (1992), 381–398. itt: 398.

bővelkedő XVII. századi latin nyelvű jezsuita meditációs irodalom azzal járult hozzá a szépprózai törekvések fejlődéséhez, hogy egyrészt témákat, motívumokat és szövegeket közvetített, másrészt mint szépíróvá vált jezsuita diákok olvasmánya előkészítette a történetek erkölcsi tanulságának elhagyását, az exemplumok elvilágiasodási folyamatát, végül igényt teremtett egy gyökeresen másfajta irodalomra, s kihívást jelentett a születőben lévő új szépirodalmi kezdeményezéseknek. A kisepikai elemekkel dolgozó vallásos, meditatív prózától nem vezet egyenes út a szépirodalomhoz, de áttételesen ezek az önmagukban megmerevedést szolgáló olvasmányanyagok, a műfaji keveredés is előkészítette új világi műfajok születését.

A prózai keretbe illesztett kisepikai elemekkel leggyakrabban kapcsolatba hozott világi műfajok a novella és a regény. Láthattuk, hogy Nádasí legkidolgozottabb történetében is legfeljebb csupán novellisztikus megoldások vannak, a „novellai” igényre utaló vonások száma csekély, maga az elbeszélés soha nem önállósul. Ami a regény műfaját illeti, a regény előtörténetéhez sorolt erkölcsstani művekben nem az elmélkedésbe ágyazott történet, hanem a fiktiiv történet keretében megszólaló elmélkedés fordul elő gyakrabban. A fikció itt már csak ürügy az elmélkedésre, s gyakran önálló életre kel, míg Nádasínál a történet még következetesen a vallási igazsághoz kapcsolódó meditáció keretébe illeszkedik. Az elmélkedés és az elbeszélés viszonyának ez a megváltozása az erkölcsstani irodalomban egy új típusú életbölcseesség megjelenésével párhuzamosan, csak a XVIII. század közepén következett be, s a XVII. századi kegyességi irodalom hatása a regényre csak egészen kivételesen, egy-egy konkrét mű esetében kimutatható.¹⁵ Egyetértünk Bíró Ferenc megállapításával, amely szerint az újkori regény hazai térhódításához „nem az elmélkedés háttérbe szorulásán s így a történet példázat jellegének elhalványulásán át vezet az út”. „A példázat céljából elbeszélte történet [...] legfeljebb elősegíthette a prózairói elbeszélés meggyökeresedését [...], de a szorosabb értelemben vett regényműfaj meghonosodásához nem járult hozzá.”¹⁶

Nádasí életműve szövegtörténetileg az írásbeliség és a szóbeliség határán áll, meditációi állandóan a szóbeliség és az írásbeliség kettős regiszterén mozognak. Az irodalom és a folklór értelmezésünk szerint korrelatív fogalmak, melyek funkcionális egységet alkotnak, s viszonyuk természete a munka során néhány új részlettel gazdagodott. Ebben nincs semmi rendkívüli, mivel az irodalomtörténet és a folklórisztika szétválása óta megfigyelhető, hogy a két szakterület időről időre bekövetkező közeledése hol az egyik, hol a másik fél számára új felismeréseket eredményezett. A vizsgálat megmutatta, hogy a jezsuitáknak jelentős szerepük volt a kora újkori írásbeliség terjesztésében, a szóbeli kultúra írásbeli kultúrává alakításában, s hogy a szóbeliséget ebben az időben mint a prózai irodalom egyik fontos forrását kell számon tartani. Ismét gyarapodott eggyel azoknak a XVII. századi szerzőknek a száma, akik egyaránt tárgyai lehetnek az irodalomtörténeti és a folklórisztikai kutatásoknak. Az „írott folklór” fogalmának bevonásával célunk az volt, hogy kizárjuk az

15 Így pl. Valerius Herberger: *Magnalia Dei* (Leipzig 1678) című áhitati műve kimutathatóan hatott Philipp von Zesen utolsó regényére, a *Simsonra* (1679). Meid: i. m. – Vö. *Romantheorie. Dokumentation ihrer Geschichte in Deutschland 1620–1880*. Hg. Eberhard Lämmert u. a. Köln–Berlin 1971.

16 Bíró: *A felvilágosodás korának* i. m. 200.

„irodalmi” és „nem irodalmi” formák szembeállítását, s lehetőséget teremtsünk az élőszóhoz kötődő irodalmi közlésformák újfajta megközelítésére. Megragadhatóvá vált egyrészt a szövegek körforgása, másrészt a folyamat, melynek során azok a történetek, amelyek a XVI–XVII. században még az írásbeliségbe átlépő felső társadalmi rétegek irodalmához tartoztak, a XVIII–XIX. században különböző közvetítők révén egyre alacsonyabb rétegek olvasmányául szolgáltak.

Függelék

Rövidítések

AHSI	Archivum Historicum Societatis Iesu
AÖPSI	Archiv der Österreichischen Provinz Societatis Iesu, Wien
Apponyi	Alexander Apponyi: <i>Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. IV. Bd. Neue Sammlung II. 17. und 18. Jh.</i> Besorgt von L. Dézsi. München 1927.
APUG	Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Roma
ARSI	Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma
BASB	Bibliothek der Abtei St. Bonifaz, München
BBBr	Bibliothèque des Bollandistes, Bruxelles
BFCh	Bibliothèque des Fontaines, Chantilly
BIHSI	Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu, Roma
BJI	Bibliothek des Jesuitenkollegs, Innsbruck
BNCR	Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II, Roma
BNP	Bibliothèque Nationale, Paris
BPK	Biblioteka Piarzy, Kraków
BPM	Bibliothek des Priesterseminars, Mainz
BSA	Bayerisches Staatsarchiv, München
BSM	Bayerische Staatsbibliothek, München
BUW	Biblioteka Uniwersytecka, Wrocław
Cat. gen.	Ladislav Lukács: <i>Catalogus generalis seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). I–III.</i> Romae 1987–1988.
Cat. pers.	Ladislav Lukács: <i>Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu. II (1601–1640), III (1641–1665), IV (1666–1683).</i> Romae 1982–1990.
Prov. Austr.	
DF	Dombibliothek, Freising
Diaz	José Simon Diaz: <i>Jesuitas de los siglos XVI y XVII: escritos localizados.</i> Madrid 1975.
DS	<i>Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique. Doctrine et histoire. I–XVI.</i> Paris 1932–1993.
DSB	Deutsche Staatsbibliothek, Berlin
EK	Egyetemi Könyvtár, Budapest

EM	<i>Enzyklopädie des Marchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung.</i> Hg. Kurt Ranke (ab 1987: Rolf Wilhelm Brednich). 1–6. Berlin–New York 1977–1990.
EPhK	Egyetemes Philológiai Közlöny
Estreicher	Karol Estreicher: <i>Bibliografia Polska.</i> 1–33. Kraków 1875–1939.
Ethn	Ethnographia
FKP	Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma
FszKE	Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom
González de Cossio	Francisco González de Cossio: <i>La imprenta en México (1553–1820).</i> 510 <i>adiciones a la obra de José Toribio Medina.</i> México 1952.
HAB	Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
IASL	Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Jbfv	Jahrbuch für Volkskunde, Neue Folge
Jungmann	Josef Jungmann: <i>Historie literatury české.</i> W Praze 1849.
Knihopis	<i>Knihopis českých a slovenských tisků.</i> 1501–1800. I–IX. V Praze 1939–1967.
Lehmann	Michael Lehmann: <i>Das deutschsprachige katholische Schrifttum Altungarns und der Nachfolgestaaten. 1700–1950.</i> Mainz 1975.
Medina	José Toribio Medina: <i>La imprenta en México (1539–1821).</i> I–VIII. Santiago de Chile 1908–1912.
MKsz	Magyar Könyvszemle
ML	<i>Marienlexikon.</i> Hg. Remigius Bäumer – Leo Scheffczyk. 1–6. St. Ottilien 1988–1994.
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
Mon. paed.	László Lukács: <i>Monumenta paedagogica Societatis Iesu I–VII. 1540–1616.</i> Romae 1965–1992.
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wien
ÖZV	Österreichische Zeitschrift für Volkskunde
Petrik	Petrik Géza: <i>Magyarország bibliographiája. I–IV. Pótlások: V–VIII.</i> Budapest 1888–1991.
Pl.	<i>Patrologia Latina.</i> Ed. J. P. Migne. 217+4 vol. Paris 1878–1890.
RMK I–II	Szabó Károly: <i>Régi Magyar Könyvtár. I–II.</i> Budapest 1879–1885.
RMK III	Szabó Károly – Hellebrant Árpád: <i>Régi Magyar Könyvtár. III. Pótlások, kiegészítések, javítások 1–4.</i> Budapest 1896–1993.
RMKT XVII	<i>Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. I–XV.</i> Budapest 1959–1992.
RMNY	<i>Régi Magyarországi Nyomtatványok. I–II. 1473–1635.</i> Budapest 1971–1983.
SA	Stiftsbibliothek, Admont
SAK	Stadtarchiv, Köln

SAM	Bibliothek des Franziskanerklosters Sankt Anna, München
SChK	Stiftsbibliothek Chorherrenstift, Klosterneuburg
SGF	Phil.-Theol. Hochschule Sankt Georgen, Frankfurt/M.
SLW	Stadt- und Landesbibliothek, Wien
Sommervogel	<i>Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie.</i> Par Augustin et Aloys de Backer. Nouvelle édition par Carlos Sommer-vogel. I–XII. Bruxelles–Paris–Toulouse 1890–1914.
Southwell	Nathanael Southwell: <i>Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu</i> . Romae 1676.
Staud	Staud Géza: <i>A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. I–IV. 1561–1773.</i> Budapest 1984–1994.
Stöger	Joannes Stöger: <i>Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora.</i> Viennae 1856.
SX	Stifts- und Pfarrbibliothek der kath. Kirchengemeinde St. Viktor, Xanten
Sztripszky	Sztripszky Hiador: <i>Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. (Pótlások és igazítások 1472–1711) I. rész: Hazai és külföldi magyar nyelvű nyomtatványok 1527–1711.</i> Budapest 1967.
UBI	Universitätsbibliothek, Innsbruck
UBM	Universitätsbibliothek, München
UBMr	Universitätsbibliothek, Münster
UBW	Universitätsbibliothek, Würzburg
USBK	Universitäts- und Stadtbibliothek, Köln
ZfV	Zeitschrift für Volkskunde

Nádasi János műveinek jegyzéke

A következő összeállítás a művek és kiadások fő megjelenési adatairól ad áttekintést. A nyomtatott művek a gyűjteményes művek után az első kiadások időrendjében követik egymást. Első helyen állnak az önálló kiadások eredeti nyelven (a), ezeket követik a fordítások nyelvenként (b), a kivonatok, részek és bővítések eredeti nyelven (c), végül a kivonatok, részek, bővítések fordításai (d), mind a négy csoportban kronologikus rendben. A példány szerint ismeretlen kiadásokat a kiemelt megjelenési év után * jelzi. Szögletes zárójelben a Nádasi autobibliográfiája (*Seraphinus* 1666) és más egykorú forrás vagy bibliográfia alapján feltételezett kiadások adatai találhatók.

Az első kiadások címleírását bővebben, a további kiadásokét erősen rövidített formában közöljük. Ha az első kiadás példányból ismeretlen, az első példány szerint ismert kiadás bővebb címleírását is megadjuk. Az egymást követő azonos című kiadásoknál a címet nem ismételjük. Az első kiadásoknál megadjuk az ajánlás címzettjét, ha azt a cím nem tartalmazza. A címleírás után egy, esetleg két bibliográfiai hivatkozást közlünk. Ahol bibliográfiára nem hivatkozhatunk, illetőleg a bibliográfia nem jelez példányt, közöljük a leírás alapjául szolgáló példány lelőhelyét.

A/ Kéziratok

1. Vitae illustres quorundam e Soc. Jesu. Tom. II. ARSI Vitae 131. f. 01r-v: Notationes in vitis nostrorum P. Nadasis. In Collegio Romano 14. Jan. 1659. ff. 1–363.
Vö. *Polanci complementa. Epistolae et commentaria P. Joannis Alphonsi de Polanco. Tom. I.* Matriti 1916, p. XXXII. Cod. 6.
2. Tristes Annuae Desertorum Societatis Jesu. Insertis etiam nonnullis eorum calamitatibus qui Deo vocanti non respondere, vel effecere, ne alii responderent. ARSI Hist. Soc. 4. f. 20v: Romae anno 1661. minimus omnium in Christo servus Joannes Nadasis.
ff. 1r–324v.
Vö. ARSI Hist. Soc. 3. Az előbbi kézirat másolata. ff. 1r–118v: Nádasi kézírása, ff. 118v–270v: más kéz írása. Vö. UBM 2° Cod. ms. 318. Bll. 1–171. f. 172: Ein Brief des P. Castulus von anderer, doch gleichzeitiger Hand eingefügt. Aus dem Jesuitenkolleg zu Ingolstadt. Az előbbi kézirat másolata.

Vö. UBM 2° Cod. ms. 319. Bll. 145. Aus dem Jesuitenkolleg zu Ingolstadt (1678). Az előbbi kézirat másolata.

Vö. FKP Ms. 118.F.2. pp. 1–393. Az előbbi kézirat másolata. (Vö. Szabó: *A Pannonhalmi i. m.* 160. nr. 920.)

Vö. Tristes obitus 24 desertorum e S. J. FKP Ms. 118.E.35/4. pp. 1–45. Elveszett vagy lappang. (Vö. Delattre: *i. m.* 59. nr. 138.)

3. Annuae Litterae Societatis Jesu Anni MDCLV. ARSI Hist. Soc. 65. Nyomtatásra előkészített kézirat. f. 1r: Consult. 8. Nov. 1662. differatur impresso. ff. 1r–217 v.

4. Annuae Litterae Societatis Jesu Anni MDCLVI. ARSI Hist. Soc. 66. Nyomtatásra előkészített kézirat. ff. 01r–135v.

5. Tractatus de purgatorio per continuatam a saeculis Patrum in Ecclesia Catholica doctrinam probatus et de applicatione satisfactionis iisdem animabus. coeptus Romae in Collegio Romano anno 1664, finitus anno subsequenti 1665. SAK GB 4° 51. Adrian Wilhelm Fabritius kézírásával. ff. 26r–43v. (Vö. Vennebusch: *i. m.* 43–45.)

B/ Nyomtatványok

1. Gyűjteményes művek

1. Annus hebdomadarum coelestium

a/

- 1663 Annus hebdomadarum coelestium, sive occupationes coelestes piis aliquot opusculis singulis hebdomadae per totum annum diebus distributae, autore R. P. Joanne Nadasi... Praegae, Sumptibus ac Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Jesu ad S. Clementem, 1663.
RMK III 2212

2. Annus amoris Dei

a/

- 1678 Annus amoris Dei, in menses duodecim distributus. Item: Annua eremus amoris Dei. Opera, et studio Joannis Nadasi Societatis Jesu, Ungari Tyrnaviensis. Ad Eleonoram Augustam, Ferdinandi Tertii Imperatoris Viduam...Viennae, Typis Leopoldi Voigt, 1678.
RMK III 2891

c/

- 1681 Annus aeternitatis... Ex... Anno amoris Dei deprompti. Editio Quinta. Praegae, Typis Univ. Carol-Ferd. in Coll. S. J. ad S. Clementem, 1681.
RMK III 3135

- 1681 Aphorismi aeternitatis... Ex Anno amoris Dei... 1681... recus. Pragae, Typis Univ. Carol. Ferd. in Coll. S. J. ad S. Clem.
RMK III 4242, 7760

2. Önálló művek

1. Reges Hungariae

a/

- 1637⁺ Reges Hungariae a S. Stephano usque ad Ferdinandum III. Posonii 1637.
RMK II 514

2. Maria mater agonizantium

a/

- 1640 Maria mater agonizantium. Eorum exemplis qui Mariae sincere devoti e vita feliciter abierunt, ac Marianis aliquot bene moriendi praxibus explicata, et Graecensi Majori Parthenio data liberali manu Perillustris, et Generosi D. D. Joannis Thomae Casinedi ab et in Pernegg, S. C. M. Camerae Aulicae interioris Austriae Consiliarij, etc. Sodalis Mariani. 1640, Graecii, apud Haeredes Ernesti Widmannstadij.
RMK III 1559
- 1641⁺ Maria agonizantium mater... Monachii, Formis Cornelii Leyserii, 1641.
RMK III 1581
- 1642 Maria mater agonizantium... Glogoviae, 1642, Per Joannem Kastner.
RMK III 1588
- 1644 Maria agonizantium mater... Pragae, Typis Georgij Ssiparzij, 1644.
RMK III 1627
- 1654 Editio Quarta, 1654, Coloniae, apud Wilhelmum Friessem.
RMK III 1885 vö. RMK III 1886
- 1666 előtt⁺ [Maria mater agonizantium. Viennae]
Seraphinus 1666, 2.
- 1690 Maria agonizantium mater... Pragae, Typis Academicis, in Coll. S. J. ad S. Clementem, 1690.
RMK III 3637
- 1694⁺ Lublini, typis Soc. Jesu, 1694.
RMK III 3882
- 1696 Maria mater agonizantium... 1696, Graecij, apud Haeredes Widmanstadii.
RMK III 3995
- 1703 Maria agonizantium mater... Wratislaviae, Impressit Andreas Franciscus Pega, 1703.
BUW

- 1704 Wratislaviae, Impressit Andreas Franciscus Pega, 1704.
RMK III 4452
- 1715 Wratislaviae, Imprimebat Casparus Rudolph Müller, 1715.
BUW
- 1754 Monachii, Edita sumptibus aureae Eleemosynae S. Joannis Baptistae, typ. F. J. Thuille. 1754.
BNP
- 1775 (Tyrnaviae), Typis Tymaviensibus, 1775.
Petrik II 671
- 1785 (Tyrnaviae), Typis Tymaviensibus, 1785.
OSzK

b/

- 1648⁺ Maria matka bozi umirajících... (ford.) Jiří Ferus. [V Tmave, tlacené „bohemice“ r. 1648.]
Jungmann 329 1385. g., Knihopis 5991.
- 1658 A boldogságos szűz az halállal tusakodik anyja... Magyarul fordított P. Jázbrini Thamás. Nagy-Szombatban, Nyomtatta az Academiai böttökkel Schneckenhau Menyhárt Venceszló, 1658.
Sztripszky 2016 (223) pld. OSzK, EK
- 1718 Maria a halállal tusakodók anyja ... In: Roa Márton: A purgatórium-beli lelkeknek állapotja... (ford.) Taxonyi János. Nagyszombat, Académia, Gal Friderik, 1718, 159–220.
EK – Vö. Petrik VII 446
- 1666 előtt⁺ [Maria mater agonizantium. „Romae deinde Italice edito”]
Seraphinus 1666, 2.

3. *Pandectae porphyrogenitae*

a/

- 1642⁺ Pandectae Porphyrogenitae, sive juris ac justitiae via regia per quam S. Ivo jureconsultus honores aeternos adivit. Oratio, quam ad Eminentissimos S. R. E. Cardinales habuit in ejusdem divi aede. Sacra Franciscus Maria Navarra Romanus S. R. E. Cler. Romae, Typis Dominici Mariani, 1642.
RMK III 1599

4. *Jesu et Mariae cliens*

a/

- 1643 Jesu et Mariae cliens, et clientum suorum patronus S. Ignatius de Loyola S. I. Fundator; premissis initio paucis de parvulo in cunis Jesu, et Maria. Sodal. Imm. Concept. B. V. Tymav. datus. Valentino Balassa, Michael Esterházy, Ladislao Mikulich, Lib. Baronib. et reliquis e Tymav. Humanitate Sodalibus Anno Jesu nati. 1643. Posenii.

Ajánlva Forgách Zsigmond Ignácnak.
RMK II 630 pld. BPK

5. *Pharetra spiritus – lelki tegez*

a/

- 1644⁺ Pharetra spiritus. [„hungarice. Posonii, 1644.”]
Stöger 242
1649 Pharetra spiritus – lelki tegez. [Pozsony, 1649.]
Sztripszky 1994 (201) pld. OSzK

6. *Vita S. Emerici*

a/

- 1644⁺ Vita S. Emerici. Posonii, 1644.
RMK II 653

7. *Maria aeternitatis beatae porta sancta*

a/

- 1645 Maria aeternitatis beatae porta sancta, az az, Maria az boldog örökke-
valoságnak szent aítaja melyet maga költségével nyomtattatott, és a Jesus
Tarsasagnak gondviselése alatt, a nagyszombati és győri collegiumban levő
Boldog Szűz Maria congregatioinak ajándékozott 1645 esztendőben. A
Tisztelendő ... Kerti Fabian pap ... [Pozsony 1645]
RMK I 778 pld. EK

8. *Imago elogio adumbrata*

a/

- 1645 Excellentissimi, ac Illustrissimi Comitis Nicolai Eszterhazi, Regni Hungariae
Palatini, velleris aurei eqvitis etc. sodalis Mariani, Imago elogio adumbrata,
Et a Mariano Coll. S. J. Tyrnaviae Beatiss. V. Matris Visitantis Parthenio,
Moestissimo Nicolai Filio Comiti Ladislao Eszterhazi V. Praefecto suo, Et
omnibus Eszterhaziis Sodd. Marianis ab eodem Coetu Parthenio data Tyrna-
viae in Palatinali Soc. Jesu Templo ad castrum doloris Anno M.DC.XLV.
Decembris. Viennae, Formis Matthaei Cosmerovij.
RMK III 1647

9. *Annus coelestis*

a/

- 1648 Annus coelestis Jesu regis, et Mariae reginae sanctorum omnium. Illus-
trissimis conjugibus comiti generali Francisco Wesseleny etc. et com. Annae
Mariae Szechi etc. a Sodalitate Beatiss. V. Assumptae Viennae in Professa

- S. I. domo dedicatus. Viennae, Typis Matthaei Cosmerovii, 1648.
RMK III 1695
- 1649 Viennae, (1649), typis Matthaei Cosmerovij.
RMK III 6294
- 1659 Typ. Haeredis Victorii Benatii, Bononiae, 1659.
RMK III 2052 pld. BSM
- 1663 Editio Tertia, Viennae, Typis Matthaei Cosmerovij, 1663.
RMK III 2197
- 1666 elött⁺ [„recusus Coloniae”]
Seraphinus 1666, 35.
- 1667 Editio Quarta, Coloniae, apud Joannem Busaeum, 1667. Pars I–IV.
RMK III 2389
- 1668 Coloniae, Busaeus, 1668.
SA
- 1672⁺ Anni coelestis... Graecii, 1672.
Andritsch: *Studenten* i. m. 284
- 1673 Annus caelestis... Editio Quinta, Bononiae, 1673, Typis HH. Dominici Barberij, Sumptibus Ludovici Gasparini Bibliopolae. Pars I–IV.
RMK III 2617
- 1676⁺ Anni coelestis... Monachii, typis Sebastiani Rauch, 1676.
RMK III 2771
- 1677 1677, Graecii, apud Haeredes Widmanstadij.
RMK III 2815
- 1681 Annus coelestis... Editio Quinta, Coloniae Agrippinae, Apud Hermannum Demen, 1681. Pars I–IV.
RMK III 3114
- 1686 Anni caelestis... Pars III. et IV. Editio V. Longe prioribus tribus locupletior. Coloniae Agrippinae, Apud Hermannum Demen, 1686.
RMK III 3400
- 1686 Pars III. et IV. Editio VI. Coloniae Agrippinae, Apud Hermannum Demen, 1686.
RMK III 3401
- 1687 Annus coelestis... Editio Quinta, Coloniae Agrippinae, Apud Hermannum Demen, 1687. Pars I. et II.
RMK III 3444
- 1687 Editio V. Tyrnaviae, Typis Academicis, excudebat Joannes Nicolaus Martius, 1687.
RMK II 1623
- 1687 hac nova editione contractior, Viennae, (1687). Typ. L. Voigt.
RMK III 6924
- 1688 Editio V. Tyrnaviae, Typ. Acad., excudebat Joannes Nicolaus Martius, 1688.
Pars II., III. et IV.
OSzK

- 1690⁺ Thoruni, 1690. (?)
Sommervogel V 1523
- 1691⁺ Tornaci, 1691.
RMK III 3705
- 1692 Anni coelestis... Monachii, Typis Lucae Straubii, 1692.
RMK III 3737 pld. BSM
- 1694⁺ Annus coelestis... Thorunii, 1694.
RMK III 3892
- 1696 Editio Nova. Thorunii, Apud Joannem Christianum Laurerum, 1696. Pars I–III.
RMK III 4013
- 1700 Editio Sexta. Coloniae Agrippinae, Apud Hermannum Demen, 1700. Pars I. et II.
RMK III 4185
- 1706 Anni caelestis... Pars III. Editio nova. Brunsbergae, Typis Collegii Societatis Jesu, 1706.
RMK III 4538
- 1715 Editio nova. Brunsbergae, typ. Coll. S. J. 1715. Pars I. et II.
Estreicher 12 14
- 1716 Annus caelestis... Editio nova. Brunsbergae, Typ. Coll. S. J. 1716. Pars I–IV.
Sommervogel V 1523 pld. MTAK
- 1725 Editio sexta. Coloniae Agrippinae, Apud haered. Thomae von Cöllen et J. Huisch. 1725. Pars I–IV.
Sommervogel V 1523 pld. OSzK
- 1725 Anni caelestis... Pars III. Editio VII. Coloniae Agrippinae, Apud Heredes Thomae von Cöllen et Josephum Huisch, 1725.
SGF
- 1730 Annus coelestis... Viennae, 1730, Damer. Pars I. et II.
OSzK
- 1741 Vratislaviae, Typis Academici Collegii Soc. Jesu, 1741. Pars I–IV.
Sommervogel V 1523 pld. BUW
- 1746 Moguntiae, Typis Goubler, 1746. Pars I.
BPM
- 1747 Anni caelestis... Pars II. Moguntiae, J. Haeffner, (1747).
BPM
- 1748 Pars III. Moguntiae, J. Haeffner, (1748).
Sommervogel IX 710 pld. BPM
- 1767⁺ Annus coelestis... Coloniae, 1767. Pars I–IV.
Sommervogel V 1523

b/

- 1674 Rok nebeský Aneb Pámátka (!) obcowánj... w Praze w Impressy Carolo-Ferdinand. w Kollegi Soc. Iesu, [1674?]
Knihopis 5995
- 1696 w Praze w Impressy Carolo-Ferdinand. w Kollegi Soc. Jesu, 1696.
Knihopis 5996
- 1736 w Hradec Králowe, v Wáclawa Jana Tybely, 1736.
Knihopis 5997
- 1766⁺ [Rok nebeský?] [V Praze? Impresí Karlo-Ferdinandská? 1766?]
Knihopis 5998
- 1684 Himmlisches Jahr, Das ist: Jesu dem König und Mariae der Königin aller Heiligen Geheiligttes Jahr ... Durch Christophorum Selhamer ... übersetzt... Dillingen, Verlag und Truckerey Johann Caspar Bencards Acad. Buchhändlers, Durch Johann Federle. 1684.
RMK III 3282
- 1685⁺ Franckfurt, Benck, 1685.
RMK III 3341
- 1687⁺ Coloniae Agrip. 1687.
Stöger 240
- 1700 Dillingen, Verlag und Truckerey Johann Caspar Bencards, 1700.
RMK III 4173, 7097
- 1702 Dillingen, Verlag und Truckerey Johann Caspar Bencards, 1702.
RMK III 4337
- 1730 Dritte Auflag. Augspurg und Dillingen. Verlag J. C. Bencards, 1730.
SAM
- 1751⁺ Augustae, 1751.
Stöger 240, Sommervogel V 1524
- 1697 Rok Niebieski Albo Przewodnik Do Szczęśliwey Wieczności... 1697. W Kaliszu, W Drukarni J. K. M. Kollegium Societatis Jesu.
RMK III 4038
- 1730–31⁺ W Poznaniu, W drukarni Koll Soc. Jesu 1730–31. Pars I–IV.
Estreicher 12 14–15
- 1749 W Poznaniu, W Drukarni Kollegium Soc. Jesu, 1749. Pars I–IV.
Estreicher 12 15

c/

- 1697 Geminum foedus ... Ex Anno coelesti ... Schwidnicii, Literis Christiani Okelii, 1697.
RMK III 4044

d/

- 1710 elött⁺ Nowi rok Nebeszki, Tyrnaviae, Typis Acad.
Knihopis 5999

- 1730⁺ Himmlisches Jahr, dass ist Leben der Heiligen auf alle Tag im Jahr, nebst Betrachtungen. Augspurg, 1730.
Sommervogel V 1535
- 1859 Himmlisches Jahr. Eine kleine Legende der Heiligen. Augsburg, 1859, J. C. Kremer.
BSM
- 1759 Reflexyi albo myśli Chrześcianskich na cały rok rozłożonych. Część III. ... W Kaliszu, 1759, W drukami Coll. Soc. Jesu.
Estreicher 12 15

10. *Annus Marianus*

- a/
- 1648 Annus Marianus per Marianos sabbathorum, anno toto currentium Dies sabbathinis Mariam solide pro felici morte colendi officijs et exemplis explicatus in sodalium gratiam, in Dei et Deip. gloriam, in ultimi agonis nostri solatium sanctum. 1648, Viennae, Typis Matthaei Cosmerovij.
Ajánlva Püsky János váci püspöknek.
RMK III 1696
- 1650⁺ (Viennae, 1650)
RMK III 1737, Southwell 482
- b/
- 1661⁺ Annus Marianus rok Marianský, přel. z latiny Fridrich Bridel. V Praze 1661.
Knihopis 5992
- 1670⁺ (Praze), 1670
Knihopis 5993

11. *Annus aeternitatis*

- a/
- 1650⁺ Annus aeternitatis sive documenta morientium et mortuorum. (Viennae, 1650)
RMK III 1738, Southwell 482
- b/
- 1729 Jahr der Ewigkeit in zwey und fünfftzig Wochen und so viel Lehr-Stuck aussgetheilet ... durch R. P. Gregorium Gabriel (S. J.) ... in das Teutsche Übersetzt. Hervor gegeben von der Catechetischen Bibliothec Soc. Jesu bey S. Anna in Wienn. Wienn. W. Schwendimann, 1729.
Sommervogel III 1079 pld. OSzK
- 1733 Zum Neuen Jahr verehret 1733, Wienn, Gregori Kurtzboeck.
AÖPSI

- 1735 Ewiges Jahr oder Lehr-reiche Geschichten... Im Verlag dess guldenen All-
mosen S. Joan. Bapt. zu München, Maria Magdalena Riedlin, 1735.
BSM
- 1762⁺ Jahr der Ewigkeit... Wien, Jahn, 1762.
Sommervogel III 1079
- é. n.⁺ Dritte Auflage. Prag, é. n.
Sommervogel III 1079

12. *Annus crucifixi*

a/

- 1650 Annus crucifixi Dei Jesu. Per singulas anni totius sextas ferias brevibus
crucifixum solide pro felici morte colendi officijs et exemplis Explicatus, et
Sod. B. M. V. Visitantis in Acad. S. I. Coll. Tým. datus liberalitate Stephani
Aszalai de Fony et Sodalit. Posenii, Typis Coll. S. I. 1650.
RMK II 734
- 1650⁺ [Viennae, 1650]
Sommervogel V 1526, Southwell 482
- 1672 Pro xenio oblatu. 1672, Graecii, apud Haeredes Widmanstadij.
RMK III 2590

b/

- 1660 Pátek rok vkřřřřřřřřřř Boha Gezisse ... W Staro-Pražské Kolegi (1660).
RMK III 2117
- 1731 Creutz-liebende, und ehrende Vortrag ... in Teutscher Sprach vorgetragen
von einem mindesten Diener des Creutzes Christi. Crems, bey I. A. Präxl
gedruckt. Zu finden bey Joseph Erhardt, Buchführern in Stain, 1731.
Sommervogel V 1526 pld. ÖNB

13. *Annus morientium*

a/

- 1650 Annus morientium et mortuorum solatio et auxilio sacer, per singulas anni
totius ferias secundas brevibus utrosque juvandi officijs et exemplis ex-
plicatus, et Sodalit. Beatissimae Virginis datus, liberalitate Adm. Reverendi
Domini Adami Szalkovichs Canonici Strigoniensis. Tymaviae, Typis Aca-
demicis, per Philippum Jacobum Mayr, 1650.
RMK III 735

14. *Annus SSS. Trinitatis*

a/

- 1650 Annus SSS. Trinitatis unius Dei honori, amori, cultui sacer. Per dominicos
anno toto currentes dies, brevibus SSS. Trinitatem solide pro felici morte

colendi officijs, et exemplis explicatus, in solidum gratiam, in Dei unius, ac Trini gloriam, in ultimi agonis nostri solatium sanctum. Posenii, Typis Coll. S. I., 1650.

Ajánlva Wesselényi Ferencnek és Széchi Máriának.

RMK II 736

b/

- 1728 Jahr der geheiligten Sonntagen ... in die Teutsche übersetzt von dem ... Herrn Johann Georg Sartor... Augspurg, im Verlag bey M. Wolff, gedr. bey Joh. M. Labhart, 1728.

Sommervogel V 1526 pld. BSM

15 *Annus eucharisticus*

a/

- 1651 Annus eucharisticus per singulas anni totius quintas ferias brevibus eucharisticum Jesum solide pro felici morte colendi officijs et exemplis explicatus, et. Sod. B. V. Matris Visitantis datus liberalitate A. R. D. Stephani Bartok, Can. Strig. Archid. Bar. Tyrnaviae, Typis Academicis, per Philippum Mayr, 1651.

RMK II 755

16. *Incitamenta cultus*

a/

- 1651⁺ Incitamenta cultus Beatissimae Virginis per exempla domestica. Graecii, 1651.

RMK III 1772, *Seraphinus* 1666, 17.

17 *Annus angelicus*

a/

- 1653 Annus angelicus per omnes anni totius ferias tertias, brevibus angelum custodem, et alios beatos angelos pro felici morte solide colendi officijs et exemplis explicatus. In convictorum sodaliumque gratiam, in Dei, Deiparaeque Angelorum Reginae, angeli tutelariorum, ac omnium SS. Angelorum gloriam, in ultimi agonis nostri solatium sanctum. Auctore R. P. Joanne Nadasi Soc. Jesu. Antverpiae, Typis Cornelii Woons, 1653.

Ajánlva az antwerpeni jezsuita konviktus tanulóinak.

RMK III 1826 pld. SX

- 1654 Antverpiae, Typis Cornelii Woons, 1653.

RMK III 1865

- 1654⁺ (Tyrnaviae, Acad. 1654)

RMK II 807

18. *Annus pueri Dei Iesu*

a/

- 1653 Annus pueri Dei Iesu, filij Dei, et Mariae V. tenero amori, divino honori sacer, per singulas anni totius ferias quartas, varijs brevibus et sanctis parvulum Deum Iesum pro felici morte amandi honorandique officijs, et exemplis explicatus. In Sod. gratiam, in parvuli Iesu, et Matris Virginis, ac SS. omnium gloriam, in ultimi agonis nostri solatium sanctum. Auctore R. P. Ioanne Nadasi Soc. Iesu. Antverpiae, Typis Cornelia Woons, 1653.
Ajánlva Szegedi Ferenc Lénárd esztergomi kanonoknak.
RMK III 1827

19. *Rosae coelestes*

a/

- 1654 Rosae coelestes itineribus aeternitatis aspersae. Sive viaticum DD. Sodalium, et omnium viatorum ad domum aeternitatis suae. Spectabili, Magnifico et Adm. Rev. D. D. Georgio Eszterhasi de Galantha, Libero Baroni, etc. a Sodalitate Mariana Tirnaviensi, xenij loco dedicatum. Dilingae, ex Typographia Academica, 1654.
RMK III 1868

20. *De Festis et Dominicis*

a/

- 1654⁺ [Pázmány Péter: De Festis et Dominicis. Cracoviae 1654. ford. Nádas János.]
Fraknoi: Pázmány i. m. 323, Stöger 242

21. *Lilia coelestia*

a/

- 1655 Lilia coelestia alliciendis aeternitatis paradisum pijs mentibus porrecta xenii loco Illustrissimae DD. Sodalitati sub titulo Virginis Deiparae In Coelos Assumptae, Viennae in Domo Prof. Soc. Jesu erectae, ab Excellentiss. et Illustriss. Domino, D. Ernesto S. R. I. Comite de Abensperg et Traun, Dom. in Meissa, Praunsperg, Wolffpassing, et Pockflüss. S. Caes. M. Camerario ... oblata. 1655, Viennae, Typis Matthaei Cosmerovij.
RMK III 1931

22. *Dies S. Josepho sacer*

a/

- 1656⁺ Dies S. Josepho sacer. Romae, 1656.
RMK III 1970, Southwell 482

- 1662 Dies S. Josepho Regni Bohemiae patrono sacer. Romae Primum anno 1656 editus, dein recusus. Pragae, typis Academicis. 1662.
RMK III 7665
A további kiadásokat I. a *Hebdomada S. Josepho sacra* cím alatt.

23. *Flammae sancti amoris*

a/

- 1656 Flammae sancti amoris ex lumine fidei et angelicae theologiae luce accensae sive Aspirationes theologicae in quinquaginta duas anni hebdomadas distributae... Editio prima. Ingolstadii, Typis Georgii Haenlini, 1656.
Ajánlva Joannes Wenceslaus Ignatius ab Oppersdorfnak, az ingolstadti egyetem rektorának.
RMK III 1966 pld. BJI
- 1666 Aspirationes theologicae... 1666. Editio II. Pragae, Typis Universit. in Collegio Soc. Jesu ad S. Clementem.
RMK III 2359 pld. SChK
- 1708 Editio quarta. Coloniae, 1708, Servatius Noethen.
RMK III 7235
- 1724 Editio quinta. Coloniae, S. Noethen, 1724.
Sommervogel V 1526, 1529 pld. SX
- 1756 Editio nova. Aug Vindelicorum, Joh. Jac. Mauracher, 1756.
Sommervogel V 1529 pld. BFCh
- 1761 Monasterii Westphaliae, Typ. Viduae Nagel, (1761).
Sommervogel V 1526, 1529 pld. UBMr
- 1894 Editio novissima cura Jos. Nirschl. Wirceburgi, F. X. Bucher, 1894.
Sommervogel IX 710 pld. BSM

24. *Pretiosae occupationes morientium*

a/

- 1657 Pretiosae occupationes morientium in Societate Iesu. Autore Ioanne Nadasi Eiusd. Soc. Iesu. ... Romae, Typis Iacobi Antonij de Lazaris Varesij, 1657.
Ajánlva Goswin Nickel geneálsinak.
RMK III 1990
- 1753 Tymaviae, 1753, Typis Academicis Soc. Jesu.
Petrik II 819

25. *Annus dierum illustrium*

a/

- 1657 Annus dierum illustrium Societatis Iesu, sive in anni dies digestae mortes illustres eorum qui ex eadem Soc. Iesu, in odium fidei, pietatis, etc. ab impijs

occisi, aut veneno necati; vel exilij, carceris, alijsue aerumnis confecti sunt.
Romae, 1657, Typis Varesij.
RMK III 1988

26. *De imitatione Dei*

a/

- 1657 De imitatione Dei libri III. Autore Ioanne Nadasi Societ. Iesu. Ad Georgium Lippai Archiepiscopum Strigoniensem. Legatum natum, Primatem Hungariae, etc. Romae, Typis Iacobi Fei, Andreae filij. 1657.
RMK III 1989

27. *Mortes illustres*

a/

- 1657 Ioannis Nadasi Societatis Jesu Mortes illustres et gesta eorum ex eadem Societate Jesu, qui in odium fidei, pietatis et ab ethnicis, haereticis, vel alijs veneno, igne, ferro aut morte alia necati, aerumnisue confecti sunt. Pars quarta, extremos aliquot annos complexa usque ad annum 1655. ... In: Philippus Alegambe: *Mortes illustres* ... Romae, 1657, ex typographia Varesij. 653–716. l.
Ajánlva Joannes de Lugo kardinálisnak.
RMK III 6362

28. *Horti, flores et coronae coelestes*

a/

- 1657 Horti, flores, et coronae coelestes, quibus piaer mentes ad aeternitatis paradisum alliciuntur, almae Congregationi Beatissimae Virginis Elisabetham Visitantis, Tyrnaviae in Coll. Soc. Jesu erectae, oblati. 1657, Viennae, Typis Matthaei Cosmerovij.
Ajánlva Lippay Jánosnak és Györgynek.
RMK III 1980

29. *Heroes et victimae charitatis*

a/

- 1658 Heroes et victimae charitatis Societatis Iesu. Seu catalogus eorum qui e Societate Iesu charitati animam devoverunt; ad id expositi, et immortui peste infectorum obsequio ex charitate, obedientiaque suscepto. Autore Philippo Alegambe ex eadem Soc. Extremum decennium adiecit usque ad exactum annum 1657 Ioannes Nadasi eiusdem Soc. Iesu. Romae, ex typographia Varesij, 1658.

30. *Annuae literae 1650*

a/

- 1658 *Annuae literae Societatis Iesu anni M.DC.L. Francisco Piccolomineo Praeposito Generali Societatem Gubernante. Accessit ad calcem Catalogus Librorum anno 1650 a nostris editorum, et Index rerum. Dilingae, Formis Academicis, Apud Ignatium Mayer, 1658.*
RMK III 2011

31. *Annuae literae 1651*

a/

- 1658 *Annuae literae Societatis Iesu anni M.DC.LI. Francisco Piccolomineo Praeposito Generali Societatem Gubernante, usque ad 17. Iunij. Inde Goswino Nickel Vicario Generali. Accesserunt desiderati a pluribus Indices Annuarum, iam ante impressarum ab anno 1581. usque ad 1614. Dilingae, Formis Academicis, Apud Ignatium Mayer, 1658.*
RMK III 2012

32. *Annuae literae 1652*

a/

- 1658–1668 *Annuae literae Societatis Iesu. anni M.DC.LII. Alexandro Gottifredo Praeposito Generali Societatem gubernante usque ad 12. Martij deinde Goswino Nickel in Praepositum Generalem electo. Praegae, (1658–1668 között).*
között
RMK III 4243, 7672

33. *Annuae literae 1653*

a/

- 1658–1668 *Annuae literae Societatis Iesu, anni M.DC.LIII. Goswino Nickel Praeposito Generali Societatem gubernante. Praegae, (1658–1668 között).*
között
RMK III 4244, 7673

34. *Annuae literae 1654*

a/

- 1658–1668 *Annuae literae Societatis Iesu, anni M.DC.LIV. Goswino Nickel Praeposito Generali Societatem gubernante. Praegae, (1658–1668 között).*
között
RMK III 4245, 7675

35. *Annus votivus*

a/

- 1658 Annus votivus sive aspirationes votivae, ex lumine fidei, et doctrina angelica. In duodecim anni menses, et dies singulos distributae... Viennae, Typis Joannis Jacobi Kürner, 1658.
Ajánlva Philipp Friedrich bécsi püspöknek.
RMK III 2010

36. *Annus meditationum cordis I.*

a/

- 1659 Annus meditationum cordis. Pars prima Marianis cordibus, aspirationibus, et exemplis per sabbata singularum anni totius dominicarum, iuxta earum Euangelia, distributa: ad occasionem e singulis Euangelijis porrigendam aliquid de Beatissima Virgine meditandi, et cum alijs colloquandi. Romae, Typis Varesij, 1659.
Ajánlja a nagyszombati jezsuita akadémián tanuló pálosoknak Vanoviczi János, a pálos rend titkára.
RMK III 2068
- 1686 Cor Marianum sabbathinis meditationibus, ardens in honorem Deiparae, piis exemplis lucens et praelucens ad emendationem vitae: In congregatione majori Academica B. V. Annuntiatae Herbipoli DD. Sodalibus, in xenium oblatum 1686. Herbipoli, Typis Elia Michaelis Zinck.
UBW

37. *Annus meditationum cordis II.*

a/

- 1659 Annus meditationum cordis. Pars altera... Romae, Typis Varesij, 1659.
Ajánlja a nagyszombati jezsuita akadémián tanuló pálosoknak Vanoviczi János, a pálos rend titkára.
RMK III 2068

38. *Hebdomada S. Josepho sacra*

a/

- 1659⁺ Hebdomada S. Josepho sacra. Romae, 1659.
RMK III 2069
- 1661⁺ Hebdomada S. Josepho agonizantium patrono sacra. A quodam Societatis Jesu sacerdote. Iuxta Romanum exemplar recusa. Ingolstadii, Typis Joannis Ostermayr, 1661.
RMK III 2138

- 1662 Hebdomada S. Josepho Regni Bohemiae patrono. Praegae, 1662, typis Academicis.
RMK III 7665
- b/
- 1673⁺ Heylighe wekke hebben de soo vele devotien als'er daghen in zyn, ter eeren van sint Joseph... T'Antwerpen, By Michiel Cnobbaert, 1673.
RMK III 2612
- 1676⁺ Semaine sainte composée d'autant de dévotions à S. Joseph. A Lille, Nicolas de Rache, 1676.
RMK III 2761
- 1768⁺ [Hebdomadas devotionis ad S. Josephum Sponsum B. M. V. e latino P. Joannis Nadasi in Polonicum traducta Georgius Dewin. W. Kaliszu, 1768.]
Estreicher 12 15, Sommervogel V 1531
- c/
- 1664 Dies et hebdomada S. Josepho sacra per unum e Soc. Jesu. Coloniae, apud Joan. Busaeum. 1664.
RMK III 2245 pld. SX
- 1669⁺ Coloniae, apud Joan. Busaeum, 1669.
RMK III 2476
- 1672 Coloniae, apud viduam Ioannis Busaei, 1672.
RMK III 6626
- 1680 Graecii, 1680, apud Haeredes Widmanstadij.
RMK III 3040
- d/
- 1666 elött⁺ Semana de Sr. S. Joseph esposo de la Virgen Santissima Madre de Dios, abogado singular para la hora de la muerte. In: Franciscus García: *Devocion a Señor S. Joseph*. [Manila, 1666 elött]
Seraphinus 1666, 27, Sommervogel V 1530
- 1705 Devocion de S. Joseph. Primera, y segunda parte. Por los PP. Francesco Garcia y Juan Nadasio. Nápoles, Miguel Luis Muzio, 1705.
Díaz 196
- 1717 Novena a honra de el Glorioso Patriarcha San Joseph esposo de Maria Santissima Nuestra Señora. Sacada del libro de sus elogios. Compuesto por los Padres Francisco García, y Juan Nadasio... Mexico, Hered. de la Vidua de Francisco Rodríguez Lupercio, 1717.
Medina III 2491
- 1732 Devocion a señor San Joseph primera, y segunda parte. Por los Padres Francisco Garcia, y Juan Nadasio... Mexico, por J. B. de Hoyal, 1732.
Medina IV 3237
- 1757 Reimpr. en la Imprenta del Real, Col. de S. Ildefonso, 1757.
Medina V 4409

- 1774 Novena a honra de el Glorioso Patriarcha Sr. S. Joseph... Reimpr. en Mexico, Calle de S. Bernardo, 1774.
Medina VI 5714
- 1815 Devocion à Señor San José... México, impr. de Ontiveros, 1815.
González de Cassio 587
- 1666 előtt⁺ [Dies et hebdomada S. Josephi. Italice. Romae, 1666 előtt].
Seraphinus 1666, 27.
- 1666 előtt⁺ [Dies et hebdomada S. Josephi. Italice, Panormi, 1666 előtt].
Seraphinus 1666, 27.

39. *Diurnum quotidianae virtutis*

a/

- 1659 Diurnum quotidianae virtutis e varijs Jesu et Mariae sodalium, clientum, sociorum, exemplis et ephemeridibus concinnatum... Praegae, In Coll. Societ. Jesu ad S. Clementem, 1659.
Ajánlva Michael Thomas Koribonth hercegnék.
RMK III 2067

40. *Diurnum divini amoris*

a/

- 1660 Diurnum divini amoris, sive divini amoris dies aureus in horas et occupationes varias eiusdem divini amoris nutu imperioque suspectas, distributus: et sanctorum orationibus, documentis, exemplis, ac depromptis, e divina Scriptura pijs aspirationibus illustratus; ad orandum mente et voce cum sanctis. Romae, Typis Varesij, 1660.
Ajánlva Luzsinszky Joachim esztergomi kanonoknak.
RMK III 2118
- 1668 Praegae, Typis Universitatis, in Collegio Soc. Jesu ad S. Clem. 1668.
RMK III 7703
- 1687 Praegae, typis Universitatis in collegio Societatis Jesu, 1687.
RMK III 3456 pld. DSB

b/

- 1661 Hodinky zlaté, modlitby svatých milých božích ze zlata, z pouhé totizto lásky boží. (Ford. Fridrich Bridel) V Praze v kolleji 1661.
Knihopis 3080

41. *Annales Mariani*

a/

- 1661 Annales Mariani Societatis Iesu ab anno 1521. usque ad tempora hodierna. E domesticis Deiparam tenere solideque colentium, colique docentium

exemplis ac documentis, conscripti a Ioanne Nadasi eiusdem Societatis Iesu. Romae, Typis Varesij, 1658. (A kolofonban 1661-es évszám.)
Ajánlva Lippay György esztergomi érseknek.
RMK III 2142

42. *Mensis divini amoris I.*

a/

- 1662 Mensis divini amoris, sive mensis unius exercitationis de amore Dei, in usum brevis meditationis et examinis particularis propositae a Ioanne Nadasi Societatis Iesu. Romae, Typis Ignatij de Lazaris, 1662.
Ajánlva Luzsinszky Joachim esztergomi kanonoknak.
RMK III 2165
- 1666 előtt⁺ [Mensis I divini amoris pro examine particulari. Graecij, 1666 előtt.]
Seraphinus 1666, 18.
- 1667 Leodii, Apud Matthiam Hovium, 1667.
RMK III 2393 pld. BFCh
- 1672⁺ Graecii, 1672.
RMK III 2589
- 1690⁺ Cracoviae, Typis Nicolai Schedel, 1690.
RMK III 3634

c/

- 1663 Exercitationes de amore Dei... Graecij, Typ. F. Widmanstadii, 1663.
SA
- 1673⁺ Graecii, 1673.
Stöger 241

43. *Mensis divini amoris II.*

a/

- 1663 Mensis secundus divini amoris, sive mensis unius exercitationes de optimo eligendo ex motione amoris Dei. In usum brevis meditationis et examinis particularis propositae a Ioanne Nadasi Societatis Iesu. Romae, Typis Varesij, 1663.
Ajánlva Szűz Máriának és a nagyszombati Sárlos boldogasszony sodalitásnak.
RMK III 2213
- 1679⁺ Viennae, 1679.
Sommervogel V 1532

44. *Mensis divini amoris III.*

a/

- 1663 Mensis III. divini amoris, sive XXXI. exercitationes de optimis infernum fugiendi artibus; ductu, et magisterio amoris Dei. Propositae a Ioanne Nadasi, Societatis Iesu. Romae, Typis Varesij, 1663.
Ajánlva Goswin Nickel generálisnak.
RMK III 2214

b/

- 1708⁺ Der Monat der göttlichen Liebe. Ratisbonae, 1708.
Sommervogel V 1533
1872 Der Monat der göttlichen Liebe. Aus dem Französischen. Paderborn, Jungermann, 1872.
Sommervogel V 1533 pld. DSB

c/

- 1664 Hebdomada meditando aeternitatis, magistro divino amore... Excerpta e mense III. divini amoris... Editio tertia auctior. Romae, typis Varesij, 1664.
RMK III 6477
1665 Editio tertia auctior. Romae, typis Varesij, 1665.
RMK III 2292
1666 elött⁺ [Hebdomada meditandae aeternitatis proposita rhytmo impresso. Praegae, 1666 elött.]
Seraphinus 1666, 20.
1670 Romae editio V. nunc Praegae VI. Praegae, Typ. Univ. 1670.
RMK III 6585
1671 Dilingae, Formis Academicis Apud Joannem Federle, 1671.
RMK III 2556 pld. BJI
1673 Editio nona ab authore aucta. Viennae, Typ. Matthaei Cosmerovij, 1673.
RMK III 2614
1674 Editio decima. Viennae, 1674, s. typ. nom.
RMK III 7725
1675 Tymaviae, Typ. Acad. (1675) Editio post Rom. Colon. Prag. VIII. ab authore aucta.
RMK II 1372
1676 Editio decima tertia. Viennae, Typis Joannis Jacobi Kürner, 1676.
RMK III 2736
1676 Meditatio aeternitatis. In: Alphonsus Antonius Sarasa: *Ars semper gaudendi*. Tymaviae, (1676), Typis Academicis, per Matthaeum Rietmiller. A 135. lap után 18 számozatlan lapon.
RMK II 1385
1677 Hebdomada meditandae aeternitatis. In: *Quatuor hominis ultima universo generi humano ad terrorem, ad salutem...* Praegae, Typis Universitatis Caro-

- lo-Ferdinandae in Collegio Societatis Jesu ad S. Clementem, 1677. 34–44. p.
RMK III 2834
- 1682 In: Herman Hugo: *Pia desideria*. Coloniae, sumpt. Viduae, et Haeredum J. A. Kinchii, 1682. 229–240. p.
BJI
- 1683⁺ Viennae, 1683.
RMK III 3237
- 1691⁺ Editio sexta auctior. Leopoli, typis S. J. 1691.
RMK III 3691
- 1691 Olomucii, (1691), Typis Joannis Josephi Kylian.
RMK III 3693
- 1692 Monachij, Typis Sebastiani Rauch, 1692.
RMK III 3738 pld. BSM
- 1695 Piae meditationes in singulas hebdomadae dies, ex opusculis R. P. Joane Nadasii. In: Paulus Baranyi: *Viaticum spirituale*. Claudiopoli, 1695. s. typ. nom. 500–517. p.
RMK II 1795
- 1696 Meditatio aeternitatis. In: Alphonsus Antonius Sarasa: *Ars semper gaudendi*. Nauceij, Apud R. Charlot et P. Deschamps Typographos juratos civitatis, 1696. A 183. lap után 33 számozatlan lapon.
BSM
- 1728⁺ Hebdomada meditandae aeternitatis... Vilnae, Typ. Acad. S. J., 1728.
Estreicher 12 14
- 1730⁺ Brunsbergae, typ. S. J., 1730.
Estreicher 12 14
- 1749 Ed. nona. Viennae, 1749, Ex typ. Kaliwodiana.
Sommervogel V 1534 pld. BJI
- d/
- 1673 Heilige Wochen von der Hoellenflucht... Erstlich von R. P. Joanne Nadasii der Societet Jesu Priester in Latein verfasst; Anjetzo von einem anderen Priester gemelter Societet verteutschet und mit wenigem Zusatz in diese Ordnung versetzet. Gedruckt zu Ollmütz bey Johann Joseph Kilian im Jahr 1673.
AÖPSI
- 1677 Gedruckt zur Neysz bey Ignatio Schubarth im Jahr 1677.
RMK III 2833
- 1679 Betrachtung der Ewigkeit R. P. Joannis Nadasii Soc. Jesu. In: Alphonsus Antonius Sarasa: *Unbestürzte Freude...* gedruckt in der Academischen Druckerey, Timau, 1679. A 244. lap után 27 számozatlan lapon.
Sommervogel IV 1864 pld. OSzK

- 1681⁺ Heilige Wochen von der Hoellen-Flucht ... Oliva, 1681.
RMK III 3134, Estreicher 12 15
- 1689 Glatz, Druckts Andr. Francisc. Pega, 1689.
RMK III 3559
- 1709 Regensburg, Gedruckt bey Catharina Raithin Wittib, 1709.
RMK III 4687
- 1709⁺ Portret Wieczności. Icon Aeternitatis, z łacińskich Wierszów na polskie przetłumaczył Wincenty Piotr Wołłowicz S. J. Wilno, 1709.
Sommervogel V 1534, VIII 1202
- 1729 Portret nieskończonej wieczności... W Wilnie, 1729, Akad. Soc. Jesu.
Estreicher 12 14
- 1739⁺ Tydzień rozmyślenia o wieczności. Tłumaczenie z łacińskiego z Nadazyusza przez Jerzego Szpungiańskiego S. J. Wilno, Dr. Acad. 1739.
Sommervogel VII 1794, Estreicher 12 15
- 1741⁺ Tydzień... 1741. [„Par le P. G. Szpungiański”]
Sommervogel V 1534
- 1748⁺ Representatio infinitae aeternitatis... Wilno, 1748. [„polonais et latin, trad. Wollowicz”]
Sommervogel VIII 1202

45. *Aula coelestis*

a/

- 1663 *Aula coelestis, sive praxis quibus omnes sancti et sanctae Dei...* Viennae, 1663, Matthaeus Cosmerovius.
Ajánlva a bécsi professzus ház Nagyboldogasszony sodalitásának.
RMK III 2199 pld. BSM
- 1741⁺ Leopoldi, typ. S. J., 1741.
Sommervogel V 1534

46. *Annus meditationum cordis III.*

a/

- 1663 *Annus meditationum cordis de vita Jesu, cordibus, aspirationibus, et exemplis, in singulis anni dominicas et hebdomadas...* Pars tertia... Viennae, Typis Matthaei Cosmerovij. 1663.
Ajánlja a nagyszombati jezsuita akadémián tanuló pálosoknak Vanoviczi János, a pálos rend titkára.
RMK III 2198

47. *Theophilus Marianus*

a/

- 1664 Theophilus Marianus, sive artes, ac exercitationes XXXI. in mensem unum digestae; ad amorem Deiparae amore Dei, et ad amorem Dei amorem Deiparae inflammandum. A Joanne Nadasi Soc. Jesu. Coloniae Uberiorum, apud Joannem Busaeum, 1664.
Ajánlva Mária sodaleseinek.
RMK III 2246 pld SA
- 1664 Romae, typis Varesij, 1664.
Ajánlva Adamus Sigismundus Tarlo de Czekarzovice melsztyni comesnek.
RMK III 2257
- 1671⁺ Monasteriui Westphaliae, 1671, Typis Theodori Raesfeldi.
RMK III 2570
- 1691 Passavij, Typis Georgij Höller, 1691.
RMK III 3694
- 1744 Viennae, 1744, Maria Eva Schilgin.
Petrik IV 68 pld. OSzK
- 1747 Viennae, 1747, Ex typogr. Kaliwodiana.
Petrik II 819 pld. OSzK

b/

- 1723 Gott-liebender Diener Mariae... Straubing, Joh. Gottlieb Raedlmayr, 1723.
SAM
- 1724 Verlegt vom guldenen Allmosen S. Joannis Baptistae zu München. (München), Maria Magdalena Riedlin, 1724.
BSM
- 1741 Verlegt vom guldenen Allmosen S. Joannis Baptistae zu München. Kauffbeyren, Christian Starck, 1741.
BSM

48. *Annus Joannis*

a/

- 1664 Annus Joannis, seu commentarius dierum eorum, qui in martyrologiis aut sanctorum actis, Sancti vel Beati Joannis alicujus nomine sunt insignes. Ab autore Joanne N. omnibus, at Joannis lectoris potissimum pietati, adornatus, et missus. Praegae, 1664, Typis Universitatis, in Collegio Societ. Jesu ad S. Clementem.
Ajánlva Joannes Franciscus de Wrbna et Freudenthal comesnak.
RMK III 2256

b/

- 1750 Rok łaski rok Janowy... teraz z przydatkiem wielu rzeczy, oyczystym językiem przez X. Jana Korsaka S. J. ... 1750, W Wilnie, w Drukarni J. K. M. Akademickiej Societatis Jesu.
Estreicher 12 14

49. Calendarium novum ad bene moriendum

a/

- 1665⁺ Calendarium novum ad bene moriendum perquam utile D. D. Sodalibus Academicis Majoribus B. Mariae V. Annunciatae, pro strenua oblatum. 1665, Herbipolis, Litteris Herzianis.
RMK III 2318
- 1668 Herbipoli primum excusum, recusum. Monachii, typis viduae Joan. Guilielmi Schell, 1668.
RMK III 2438 pld. USBK
- 1670 Molsheim, Jo.-Henr. Straubhaar, 1670.
BFCh
- 1671 Monachii, Typ. Seb. Rauch, 1671.
BFCh
- 1673 Monachii, Typ. Seb. Rauch, 1673.
BFCh
- 1681⁺ Monachii, Typis Sebastiani Rauch, 1681.
RMK III 3132
- 1682 Monachii, Typ. Seb. Rauch, 1682.
Sommervogel V 1524 pld. BSM
- 1685 Graecij, apud Haeredes Widmanstadij, (1685).
RMK III 3348
- 1685⁺ Calissii, typ. S. J. 1685.
RMK III 3350
- 1685 Monachij, 1685
RMK III 3359
- 1693 Monachii, Typis Joannis Lucae Straubii, 1693.
RMK III 3811
- 1697 Calendarium novae et antiquae pietatis... Viennae, Sus. Christ. Matth. Cosmerovij vid., 1697.
SChK
- 1700 Calendarium novum ad bene moriendum... Monachii, typis Mariae Magdalenae Rauchin, 1700.
RMK III 7106
- 1708 Novum calendarium ad bene moriendum... Coloniae, Apud Wilhelmum Metternich, 1708.
RMK III 7236

- 1709 *Calendarium novum ad bene moriendum...* Graecij, typ. Haered. Widmanstadij, 1709.
SCHK
- 1709 *Viennae*, Typ. Annae Franc. Voigtin Vid. (1709).
SCHK
- 1713 *Calendarium simul novum et antiquum...* Hildesii, Typis Joann. Leonardi Schlegelii, 1713.
SGF
- 1715 *Calendarium novum ad bene moriendum...* Monachii, Typis M. Riedl, 1715.
Sommervogel V 1524 pld. BNP
- 1721⁺ *Calendarium novae et antiquae pietatis...* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1721.
Sommervogel V 1524
- 1732 *Calendarium novum ad bene moriendum...* Monachii, Expensis aureae Eleemosynae S. Joannis Baptistae, Monachii, Typis Joannis Lucae Straubij, 1732.
DF
- 1753⁺ *Calendarium novae at antiquae pietatis...* Expensis aureae Eleemosynae S. Joannis Baptistae. Monachii, Typ. Joannis L. Straubij, 1753.
Sommervogel V 1524
- 1759 *Calendarium exhibens methodum practicam bene moriendi...* Tyrnaviae, 1759, Typ. Acad.
Petrik V 335
- 1778 *Agriae*, Typ. Scholae Episcopalis, 1778.
Sommervogel V 1525, Petrik I 372 pld. OSzK
- 1891⁺ [„réimprimé: 1891”]
Sommervogel V 1525
- b/
- 1700 *Neuer Seelen-Calender...* Prag, S. J. 1700.
SCHK
- 1836 *Neuer hundertjähriger Kalender...* mit historischen Motizen vermehrt von P. W. B. Priester der Erzdiözese München-Freising. München, 1836, bei Jakob Giel.
Sommervogel V 1525 pld. BSM

50. Annus dierum memorabilium

a/

- 1665 *Annus dierum memorabilium Societatis Iesu. Sive commentarius quotidianae virtutis, notabilem unius, vel plurium in Societate vita functorum, virtute quapiam insignium memoriam in menses diesque quibus obiere partite distributam complexus. Authore Ioanne Nadasi eiusd. Soc. Iesu. Antverpiae, Apud Iacobum Meursium, 1665. Pars I–II.*
RMK III 2277

51. *Seraphinus divini amoris*

a/

- 1666 Seraphinus divini amoris, sive de imitatione seraphinorum exercitationes XXXI. in mensis dies totidem distributae... Authore Joanne Nadasi Societatis Jesu. Pragae, Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae, in Collegio Soc. Jesu ad S. Clementem, 1666.
Ajánlva Szegedi Ferenc Lénárd váci püspöknek.
RMK III 2360

52. *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*

a/

- 1666 előtt⁺ [Hebdomada S. Xaverii. Romae, 1666 előtt. „latine”]
Seraphinus 1666 28

b/

- 1666 előtt⁺ [Hebdomada S. Xaverii. Romae, 1666 előtt. „italice”]
Seraphinus 1666 28
1666 előtt⁺ [Hebdomada S. Xaverii. Graecij, 1666 előtt. „germanice”]
Seraphinus 1666 28
1666 előtt⁺ [Hebdomada S. Xaverii. Pragae, 1666 előtt. „vero Boemice a P. Georgio Constantio”]
Seraphinus 1666 28, vö. Sommervogel II 1385

c/

- 1668 Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii cultui et imitationi sacra: aucta R. P. Joanne Nadasi, e Societate Jesu: cum ejusdem Hebdomada meditandae aeternitatis, Hymnis variis. Coloniae, apud Joannem Busaeum, 1668.
RMK III 2432
1674⁺ Vratislaviae, 1674.
Sommervogel V 1535
1674 Hebdomada virtutum S. Ignatii... Wratislaviae, in Collegio Soc. Jesu, 1674.
RMK III 1655
1695 Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii cultui et imitationi sacra... Pragae, Typis Univ. Carolo-Ferd. in Collegio Soc. Jesu ad S. Clem. 1695.
RMK III 3953
1750 Augustae Vindelicorum, apud J. G. Dörner, 1750.
Sommervogel V 1535 pld. BSM

d/

- 1669 Indiai Apostolhoz Szent Xaverius Ferenczhez Hetednapí Áítatosságok. In: *Két egő Lampas Szent Loyola Ignat... es Szent Xaverius Ferencz ... Tisztes-*

ségére Deákhu! magyarra fordított... Nagyszombat, Acad., 1669. 99–167. p.

Vö. RMK I 1090 pld. EK

- 1674 Woche der Tugenden dess H. Ignatii... Getruckt zu Costanz [!] bey Johann Jacob Straub, 1674.

RMK III 2668

- 1692 München, bey Lucas Straub, 1692.

RMK III 3739

- 1721 Wienn, Joh. B. Schilgen, (1721).

SA

53. *Oratio angelica*

a/

- 1667⁺ Dies coelestis angelicus, sive Aspirationes Diurni Coelestis, ex Anno coelesti et Angelico, in consuetas diei occupationes distributae. In: César Jean-Baptist de Comitino: *Initium sapientiae...* Coloniae, J. Busaeus, 1667. 175–230. p. Sommervogel II 1341

- 1670⁺ Horae Marianae Angelicae seu de Salutatione Angelica. (Viennae, 1670).

RMK III 2515, Southwell 482

- 1674 Oratio angelica. Id est, divini amoris mensis angelicus. Sive XXXI. incitantamenta, et praxes, ad Salutationem Angelicam, ferventer, frequenterque recitandam. Liberalitate Illustrissimi, et Reverendissimi D. D. Francisci Szegedi Episcopi Agriensis, etc. Data cum Die Angelico Sodalitati Marianae Majori Tyrnaviae. Editio altera priore altero tanto auctior. (Viennae), Typis Joannis Jacobi Kürner, 1674.

RMK III 2653

- 1722 (Viennae), Typis Joan. Jacobi Kürner, 1722.

FKP

- 1744⁺ Viennae, 1744

Sommervogel V 1535

54. *Aurum ignitum*

a/

- 1672⁺ Aurum ignitum amoris contra teporem, seu exercitationes XXXI. divini amoris pro seria conversione cordium tepidorum. Viennae, 1672.

Southwell 482, Stöger 241

- 1673 Aurum ignitum sive XXXI. exercitationes divini amoris pro seria conversione cordium tepidorum. Propositae a Joanne Nadasi Societatis Jesu. Ad Franciscum Szegedi Episcopum Agriensem etc. Et hic mensis est sextus in Anno amoris Dei... Viennae, Typ. Matthaei Cosmerovij, 1673.

RMK III 2613

55. *Mons myrrhae*

a/

- 1675 Mons myrrhae et Collis thuris. Ad quem suos ducit amor Dei mortificationis, et orationis magister. Authore Joanne Nadasi Soc. Jesu. 1675, Viennae, Typis Joannis Jacobi Kürner.
Ajánlva Szelepchényi György esztergomi érseknek.
RMK III 2688
- 1743 Mons myrrhae, ad quem suos ducit amor Dei... Viennae, 1743, Typ. Leop. Joan. Kaliwoda.
Petrik II 819

56. *Collis thuris*

a/

- 1675 Collis thuris ad quem suos ducit amor Dei orationis magister. Authore Joanne Nadasi Soc. Jesu, ad Georgium Szelepchenyi Principem, et Archiepiscopum Strigoniensem. 1675, Viennae, Typis Joannis Jacobi Kürner.
RMK III 2689

57. *Cor amoris Dei*

a/

- 1675 Cor amoris Dei. Sive amor magister Cordium cum Dei corde concordium. Propositum a Joanne Nadasi Soc. Jesu. Ad. III. D. D. Comitem Valentinum Balassa. Viennae, Typis Joannis Jacobi Kürner, 1675.
RMK III 2690
- 1743 Ex bibliotheca Mariana. Viennae, 1743, Typ. Leop. Joann. Kaliwoda.
Petrik II 819

58. *Punctum honoris aeterni*

a/

- 1675 Punctum honoris aeterni. Id est parvitas primae magnitudinis coram Deo. Sive humilitas Deo grata divini amoris magistri discipula per XXXI. artes ac exercitationes explicata a Joanne Nadasi Societatis Jesu. Ad III. D. D. Comitem Valentinum Balassa. Viennae, Typis Joannis Jacobi Kürner, 1675.
RMK III 2691

59. *Annua eremus*

a/

- 1678 Annua eremus divini amoris seu lectio spiritualis, quam sacrae solitudini, et pretiosis cogitationibus eorum qui asceticis S. P. Ignatii Societatis Jesu proauthoris meditationibus per octo, aut novem, decemve dies exercentur,

adornavit Joannes Nadasi Ungarus Tyrnaviensis, e Societate Jesu. Auspiciis Eleonorae Gonzagae Austriacae, Ferdinandi Tertii Imperatoris Augustae Viduae... Viennae. Typis Leopoldi Voigt, 1678.

RMK III 2891

1679 Viennae, Typis Leopoldi Voigt, 1679.

RMK III 2966

1688⁺ Annus eremus divini amoris... Viennae, 1688.

Sommervogel XII 1164

60. *Aeternitas magna cogitatio*

a/

1679 Aeternitas magna cogitatio, quam Joannes Nadasi Societatis Jesu, Ungarus Tyrnaviensis e schola divini amoris depromptam, in duos divini amoris menses distribuit. Ad Illustrissimum Marchionem Petrum Paulum de Franchi, S. C. Regiaeque Majest. Leopoldi Caesaris Camerarium, Genuensem. Viennae, Typis Leopoldi Voigt, 1679.

RMK III 2965

61. *Auctarium annuarum*

a/

1678 Auctarium annuarum Societatis Jesu, anni 1653. et 1654. Continens elogias seu vitas P. Ioannis Almeida, P. Francisci Aguadi, P. Petri Claver, P. Nicolai Longobardi. Praegae, [1678?], más datálás szerint [1658–1668 között].

RMK III 4246, 7674

b/

1680 Les Exercices de la perfection chrétienne et religieuse représentés dans les éloges de 4. venerables Peres de la Compagnie de Jesus. Imprimez en Latin à Prague 1678. et traduits par un Pere de la Compagnie de Jésus... A Douai, chez Marie Serrurier, 1680.

BFCh

62. *Vita et mores praedestinatorum*

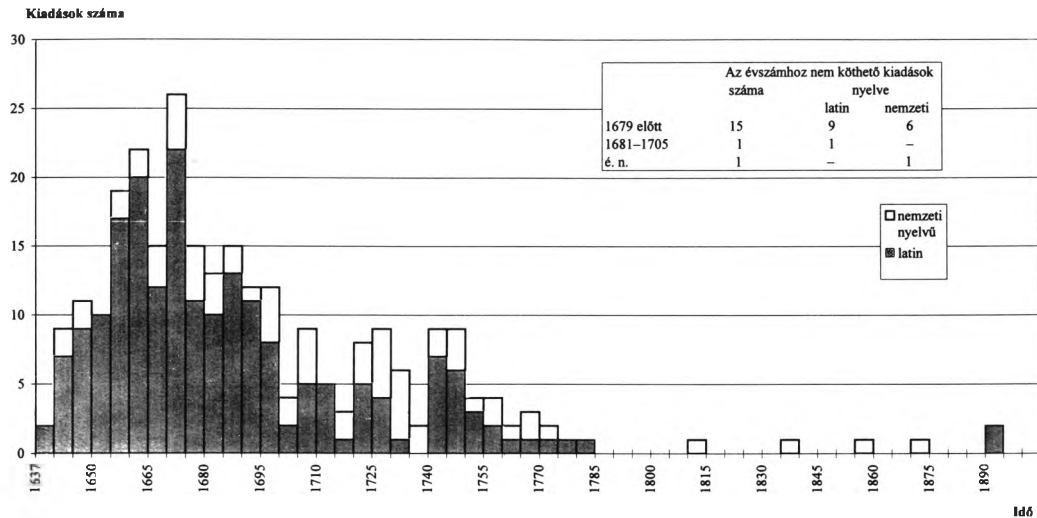
a/

1681 Vita et mores praedestinatorum, seu signa XXXIV. praedestinationis, quae omnibus salutis aeternae studiosis proposuit Joannes Nadasi, Ungarus Tyrnaviensis e Societate Jesu. auspiciis Augustissimi Romanorum Imperatoris Leopoldi I. Hungariae, Bohemiaeque Regis, Archiducis Austriae etc. Viennae, Typis Leopoldi Voigt, 1681.

RMK III 3096

- 1715 Brunsbergae, Typ. Coll. S. J., 1715.
 Estreicher 12 15
- 1726⁺ Coloniae, 1726.
 Stöger 241
- c/
- 1698 Vitae praedestinatorum signum magnum S. Maria Mater Boni Consilii...
 (Graecii), 1698. s. typ. nom.
 Sommervogel V 1536 vö. RMK III 6618 pld. BFCh
- 1744 Viennae, 1744, Typ. Joan. Ign. Heyinger.
 Petrik II 819

A latin és a nemzeti nyelvű kiadások időbeli alakulása (1637–1894, n = 285)

A mutatók tárgyszókészletének változása a modellként szolgáló index

Index generalis, 1635

Sabbatum
Sacerdotes
Sacra
Sacramenta
Sacristia
Sacrum
Saeculum
Santas
Sancti
Saraceni
Scelus
Scholae
Scholastici nostri
Scholastici externi
Scholia
Scientiae
Scribere
Scriptiones
Scriptura Sacra
Scrupuli
Secretarius, Secretaria
Secretum
Sedes
Sedere
Seminarium
Senex, Senectus
Sensus, Sensualitas
September
Sepultura, Sepulchrum
Servire
Severitas
Sigillum
Signum
Silentium
Simonia
Simplicitas
Sinae
Societas
Socius
Sodalitas
Sollicitudo
Somnus
Spes
Spiritus, Spiritualia
Status
Stipendium
Studium
Suavitas
Subditus
Subminister
Subordinatio
Subsidium
Substantialia
Substitutus
Suffragium
Sumptus
Superbia
Superintendens
Superior
Superpelliceum
Syndicus

Annus Marianus, 1648

Sabbatum
Salve Regina
Scapularis Sodalitij privilegia
Societatis Iesu Mater est B. V.
Sodal. B. V. laus

Annus SSS. Trinitatis, 1650

Sagitta serpens
Sancti
Sanctorum montes
Sanguine Credo scriptum
Scorpiones serpentes
Sennex innocens
Septem montes OO. SS.
Signaculum SS. Trin.
Silentij ars
Sol cum tribus radiis
Somnus sanctus
Sophiae filiae oblatae SSS Trin.
Sors beata
Speculum SSS. Trin.
Superbus Illusus
Superstitio
Surge a tenebris

tárgyszavaival megegyező tárgyszavak kiemelésével

Annuae literae 1650, 1658

Sabbatum
Sacramenta
Sancti
Sanguinis profluvium
Scrulpuli
Serpens
Societas
Socii mali
Sodalis
Sodal
Somnus
B. Stanislaus
Suavitas
Superstitio
Supplicium
Sutor medicus

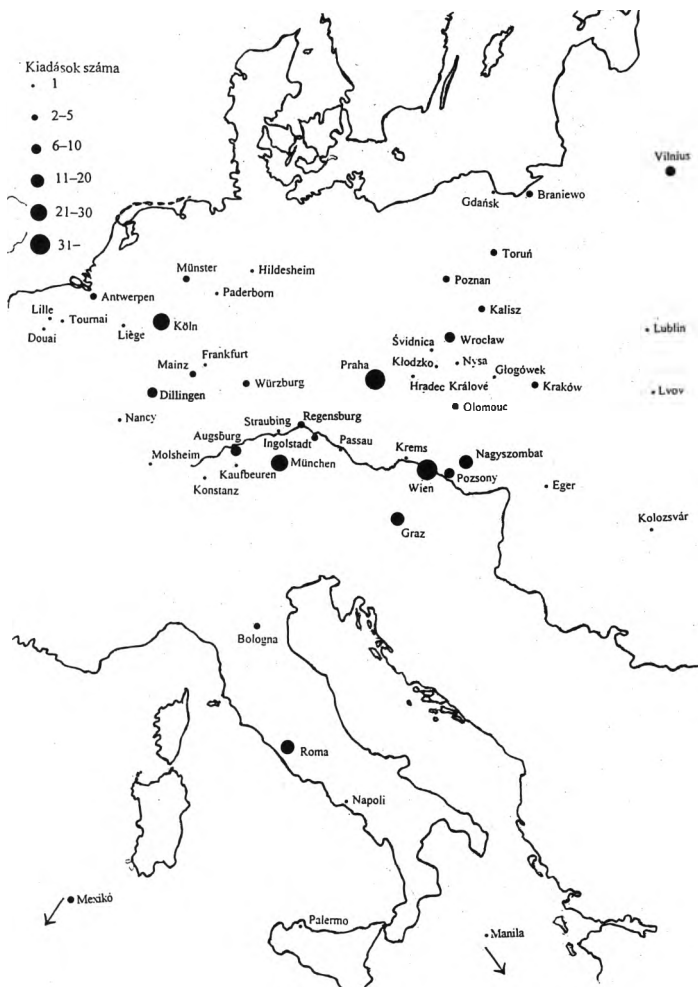
Annales Mariani, 1661

Sabbato...
Sacella illi dicare
in Sacello illius crebro
Sacra de illa celebrare
Sacro se per illam parare
post Sacrum litanias illius recitare
Salutis tuae
Sanctos...
Sanguinem suum illi dedicare
Sanitati suae illam praeficere
in Scenam dare beneficia
ante Scholas illam salutare
post Scholas quoque
Scholasticos...
Scholasticas...
in Scholis de illa loqui
Scholas illi dedicare
Scribenda, et scripta
Scribere de B. V.
pro Scriptionibus...
Scrulpulos...
Seminaria
Sertum
Servum
Silentio...
Societatem...
Socios...
Sodalium coetus
Solitudine...
Spectra...
Spiritualem Patrem...
Spiritum in eius festis renovare
B. Stanislaum cum illa colere
Stationes illi erigere
Studia tua illi dedicare
Supererogationis operibus illam
colere
Superiores bonos...
Supplicationes...
Supplicem libellum ad illam
destinare

Annua eremus, 1678

Sabbatum sacerdoti
Sacerdotis... mors...
Sacrificium Missae
Sacrilegia Confessio
Sacrificium Abrahae
Sagitta amoris
Salvari potes...
Sancti...
Sanguis...
Sanguineae lachrymae
Sartago inferni
Scapulae servi
Scientia vana
Scintilla daemonis
Sciolus damnatus
Scrulpuli
Seductores
Segnis animus
Sepulchra
Septem modi amandi Deum
Seraphini...
Serio
Sermo scintilla
Serpentes ad Ubera
Serviendum Deo
Servi flagellati
Silentium...
Societati Iesu vexillum
Socii
Sodalis B. V.
Sodalitatis leges
Sodalibus monita
Soles tres
Solitudo...
Somnium...
Specus mentis
Speculum mortis
Spina B. Ritae
Spinarum corona
Spinea corona...
Spinarum campus
Spinae...
Spiritualis communio
Spiritus Sanctus
Sta lapsu aliorum
Stellae...
Sudor...
Superbi...
Superbia...
Superiores
S. Thais

A kiadások megoszlása a megjelenési helyek szerint
(1637–1894, n = 283)

Képek jegyzéke

- 1 Nádasi János levele Batthyány Ádámmalhoz 1646. szept. 9. MOL. Batthyány család hercegi ágának körmendi levéltára. P 1314. Missiles. Nr. 32929.
- 2 A négyes fogadalom részlete 1648. júl. 31. ARSI Germ. 13. 313.
- 3 Nádasi János levele Esterházy Lászlóhoz 1652. jan. 26. MOL Esterházy család hercegi ágának levéltára. P 124, László gróf Nr. 840.
- 4 Szerzői kiegészítések az *Annus dierum Societatis Iesu*. Roma 1657. 391. lapján. ÖNB +43.M.97.
- 5 A hét bolygó allegóriája keresztény szimbólumokkal. Diszcimlap, Karel Škréta és Philipp Kilian, rézmetszet, 172 × 135 mm. 1663.
- 6 A hét bolygó allegóriája keresztény szimbólumokkal. Címlapterv, Karel Škréta, lavírozott ecsetrajz. 173 × 134 mm. 1663. Staatliche Museen zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett, 79 D 8. KdZ 26434.
- 7 Haldokló a zodiákus jegyeivel. Diszcimlap, M. W., rézmetszet, 86 × 42 mm. 1682.
- 8 Mennyei Jeruzsálem. Diszcimlap, rézmetszet, 114 × 51 mm. 1667.
- 9 Mennyei Jeruzsálem. Diszcimlap, Melchior Haffner, rézmetszet, 144 × 85 mm. 1685.
- 10 Harc a haldokló lelkiért. Diszcimlap, Johann Daniel Ther Porten, rézmetszet, 88 × 63 mm. 1658.
- 11 Keresztelő Szent János névadása. Címlapelőzők, Johann Friedrich Hess és Daniel Wussim, rézmetszet, 100 × 55 mm. 1664.
- 12 Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc a lélek megmértetésének motívumával. Diszcimlap, rézmetszet, 102 × 55 mm. 1669.
- 13 Az Isteni szeretet szeráfja a halál utáni sors három lehetőségével. Címlapelőzők, rézmetszet, 73 × 42 mm. 1673.
- 14 Az isteni szeretet szeráfja a szentháromsággal és a siralomvölgygel allegorikus kompozícióban. Diszcimlap, Leonhard Heckenauer, rézmetszet, 104 × 56 mm. 1675.
- 15 Az örökkévalóság két lehetősége. Illusztráció az első számozott lap előtt. Johann Georg Waldreich, rézmetszet, 87 × 52 mm. 1679.
- 16 Iránytű Mária csillagával. Diszcimlap, rézmetszet, 108 × 63 mm. 1744.
- 17 Szentháromság lángoló szívben. Diszcimlap, G. Wid. rézmetszet, 86 × 41 mm. 1657.
- 18 Bűnbeesés-jelenet a halál és az angyali üdvözlés ábrázolásával. Címlapelőzők, Johann Kaspar Mannasser, rézmetszet, 110 × 60 mm. 1677.
- 19 Imádkozó férfi szentek galériájával. Diszcimlap, Johann Martin Lerch, rézmetszet, 104 × 57 mm. 1687.
- 20 Szent József a gyermek Jézussal. Diszcimlap, rézmetszet, 1672.
- 21 Loyolai Szent Ignác a Jézustársaság jelvényével. Címlapelőzők, Joannes Sadeler II, rézmetszet, 101 × 66 mm. 1674.
- 22 Jézus-monogram (a Jézustársaság szimbóluma) hódoló angyalokkal. Címlapdísz, rézmetszet, 55 × 67 mm. 1665.
- 23 Francia nyelvű használati bejegyzés az *Annus meditationum cordis*, Roma 1659, pars I. 103. lapján. BNP D.87462.
- 24 Ferdinand Albrecht braunschweig-lüneburgi herceg tulajdonosi bejegyzése a *Mensis II. divini amoris*. Roma 1663, címlapján. HAB I. i 6594:2.
- 25 Nádasí művei a müncheni jezsuita rendház 1741-es könyvtárkatalógusában. BSM Cbmc 308c III. fol. 260.
- 26 Nádasí művei a müncheni theatinus rendház 1763-as könyvtárkatalógusában. BSM Cbmc 436. fol. 291.

1646. IX. 9.

Itt az én, Nádasi János, offend for
Page 21, ex. felicia, muna.

En is felician Nagodak In emphyg iyer
pányo kerepese kúldök Nagodnak, Nagod,
A honyn: Nagodnak kúldök A pany, s' a kár
kísérte kámar, mindenebél kár. Mlyen ygy,
dikkal illik hgy, kedveskedgyel Nagodnak,
mert a minek ar' a' a' adgy, a felének kár
ar adományok is lenni. Adgy, In hgy
Nagod Magyar A panyat enny, kerepese
is nyavalyájában, nagy vizgatali kár legyen
En is Nagodnak mindon Mami Szolgálatom
nyánlom, a Nagodnak iyer Itt imede kúldök
mende kúldok, mift-is

A 1646. 9. hgy.

Itt az én, Nádasi János,

Levelem

Jánosnak kúldök. hgy.

- Jhs

Ego Joannes Kadasi Professionem facio, et
 promitto omnipotenti D^{co} coram ejus Virgine Matre,
 et universa celesti curia, ac omnibus circumstantibus,
 et tibi Reverendo Patri Stephano Gósfonyi vice Prae-
 positi Societatis Jesu et Jussessorum ejus, locum Dei
 venienti, perpetuam Paupertatem, Castitatem, et Obedienti-
 am; de servandis eam, praestandam curam circa puerorum edu-
 cationem, juxta formam vivendi in litteris Apostolicis Socie-
 tatis Jesu, et ejus constitutionibus contentam.

Insuper promitto specialem obedientiam Summo Praecepti, circa Habit-
 ones; prout in eisdem litteris Apostolicis, et Constitutionibus con-
 tinetur. In Capitulo Lepusfensi, die trigesima prima mensis
 Julij, Anno millesimo sexcentesimo quadragesimo octavo, in
 Capella Sanctissae Corporis Christi, Residentiae Societatis Jesu.

Joannes Kadasi

Jhu
Jhu Oni Com,

Pax vi, et religio tua obsequia.

Puto non neglegendum esse occupationem hanc scribendi. Disputatio
oblatum ex occasione novi Generis Societatis electi 21
Januarii in Parisiis et toti pro Europa, et quibusdam etiam
ex India congregatis. Est is P. Alexander Gottfriedus, Ro-
manus. Pluribus pro Societate electis. et ut ad benedictionem
se referat P. Comaschi, recipit pacis amorem pro cum suo
P. Generis familiaritatem. Finis accipio Congregatio in quodam
gestum, ut putamus. Ceterum, ego huc praefero non
solum amorem, occupatus licet egregius, labori parum sedulo, et
libris ego quae mihi pro commissa in Domus Jhu, prope
corpus S. P. Ignatii, et alias sanctorum reliquias. Libri ne vel
fuerit, et scripserit, publicatione et perscriptione occupatus.

O. Comaschi Georgius Fredrich adfuit cum P. Generis longo ordine
admonens ad septem ad quatuordecim articulos. Fecit proinde hominem
Jhu Oni V. Admonens est vero sancti Iohannis De Kolofoni?
Sed illi mihi. Spero iam Comaschi transierit esse quidem
Academum. Vivere felix felix Paris filii! Ego certe Jhu
Dei patris erantem sentio corde foveo, velis nolo. Valeat, mihi Oni
Comaschi, et si quando mihi venient inter communicandum, oro ut fin
boni filii Beati V. in corpus suum Jhu Dei V. Comaschi,
et comendabo propterea cum S. M. M. Mayrae invigilo. Roma
26 Jan. 1652.

Jhu Oni pro
sermo in X^o Joannes Nádasi.

Re P. Alexandro Lopez, qui
Regnum illud Apostolicis
sudoribus rigârat; à Corra-
lato tunc nō nisi *Fratri* no-
mine appellatus. Huius pacis
(quam Corralatus variè tur-
babat) firmandę ergo P. Ale-
xander, & P. Ioannes Mon-
tiel (qui anno 1654. Romā
istuc appulerat) ad Corra-
latum Manilā ire iussi, om-
nes itineris comites Sacra-
mento poenitentię expiaue-
re; Patre Alexandro varijs
quā precibus ad Deum fu-
sis, quā voluntarijs corporis
afflictationibus in rem illam
arduum comparato. † Cum
verò Alexander, vnā cum
socio, atque comitibus, flu-
men (quod iam in Corralati
Regno erat) ingressi, iter ad
eum intenderent, sol è cla-
ro repentē obscurus, & in

R 4 ma-

*q se ad
asferunt
i. p. Ignatij
receptum recipi
piense, ac
Montij
(quibus
cum appo-
mē adli-
tum fuisse
plures
parabens)
+ fama est
Alexandrum
huic dispo-
se ad mare
typum pro,
p. d. d. sed
et p. Ioannes Montij
vill non uni dispo-
nitione missi
composum fore dixit.*

4 Szerzői kiegészítések az *Annus dierum illustrium Societatis Iesu*, Roma 1657. 391. lapján.

5. A hét bolygó allegóriája keresztény szimbólumokkal. Díszcím-
lap, Karel Škréta és Philipp Kilian, rézmetszet, 172 × 135 mm,
1663.

6. A hét bolygó allegóriája keresztény szimbólumokkal. Címlapterv.
Karel Škréta, lavírozott ecsetrajz. 173 × 134 mm. 1663. Staatliche
Museen zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett. 79
D 8. KdZ 26434.

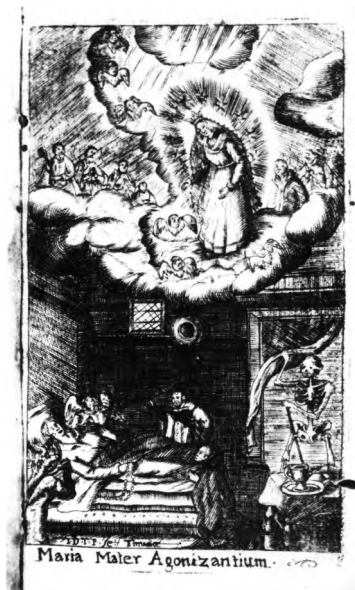
7 Haldokló a zodiákus jegyeivel. Diszciplap, M. W., rézmetszet, 86 × 42 mm, 1682.

8. Mennyei Jeruzsálem. Díszcím-lap, rézmetszet, 114 × 51 mm.
1667.

9. Mennyei Jeruzsálem. Diszcímlap, Melchior Haffner, rézmetszet.
144 × 85 mm, 1685

10 Harc a haldokló lelkéért Diszcímlap. Johann Daniel Ther Portten, rézmetszet. 88 × 63 mm, 1658.

. Keresztelő Szent János névadása. Címlapelőzők, Johann Friedrich Hess és Daniel Wussim, rézmetszet. 100 × 55 mm. 1664.

12. Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc a lélek megmérése-
sének motívumával. Díszcímlap, rézmetszet, 102 × 55 mm. 1669

3. Az Isteni szeretet szeráfja a halál utáni sors három lehetőségével.
Címlapelőzők, rézmetszet, 73 × 42 mm, 1673.

MONS MYRRHÆ et COLLIS THURIS.

14. Az isteni szeretet szeráfja a szentháromsággal és a siralom-völgyel allegorikus kompozícióban. Díszcímlap, Leonhard Heckenauer. rézmetszet, 104 x 56 mm. 1675.

15. Az örökkévalóság két lehetősége. Illusztráció az első számozott lap előtt. Johann Georg Waldreich, rézmetszet, 87 x 52 mm, 1679.

16. Iránytű Mária csillagával. Diszcimlap, rézmetszet, 108 × 63 mm. 1744.

7. Szentháromság lángoló szívében. Díszcímlap. G. Wid. rézmetszet,
86 × 41 mm, 1657.

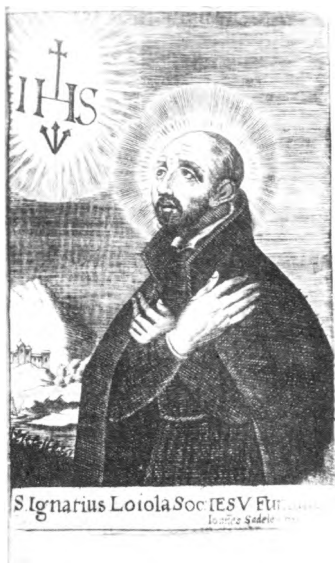
18. Bűnbeesés-jelenet a halál és az angyali üdvözlés ábrázolásával
Címlapelőzők, Johann Kaspar Mannasser, rézmetszet, 110 × 60
mm, 1677.

9 Imádkozó férfi szentek galériájával. Díszcímlap. Johann Martin Lerch, rézmetszet. 104 × 57 mm. 1687.

20. Szent József a gyermek Jézussal. Díszcímlap, rézmetszet, 1672.

Ignáci Szent Ignác a Jézustársaság jelvényével. Címlapelőzők,
Joannes Sadeler II. rézmetszet, 101 × 66 mm. 1674.

ANNVS

DIERVVM MEMORABILIVM

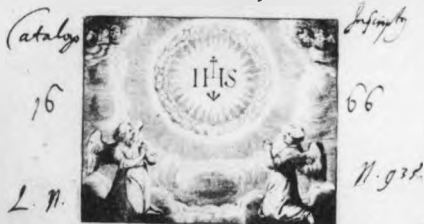
SOCIETATIS IESV.

Collegij SIVE *Triduanensis*

Commentarius quotidianæ virtutis, notabilem
vnius, vel plurium in Societate vitæ functionum,
virtute quapiam insignium memoriam in men-
ses huiusque quibus obire partitè distributam
complexus.

Jo. N. A V T H O R E *7us*

IOANNE NADASI eiusd. Soc. IESV.

ANTVERPIÆ,
Apud IACOBVM MEVRSIUM.

ANNO M. DC. LXV.

22. Jézus-monogram (a Jézustársaság szimbóluma) hódoló angyalokkal. Címlapdísz. rézmetszet.
55 × 67 mm, 1665.

*Virgo Ma. et tunc super illis non desit fides et
 tua p[ro]fusa affluat gratia.*
 Sabb. 1. post Pasch. 103. j. claudu-
 etroque illo amoris fonte lava
 malitia cor tuum, ut sit in albis.
Aspirationes. & p[ro]p[ri]a ex Evangelio.
 1. Ecce [b] porrecto in sa-
 crum Filij tui laus digito exclamat
 Thomas: Dominus meus, & Deus
 meus! O MARIA, cuius Filius est
 Dominus meus, & Deus meus! Fac
 me illius adorantem in Spiritu, &
 veritate; fac me illius servum fidelē!
 2. Januis clausis ingressus est. O
 felix celi porta, fac ut porta cordis
 mei CHRISTO tuo aperta sit. Et si
 quando ego per inconsiderantiam,
 aut vecordiam illi ut ingrediar etiam
 portā clausā: faciat me ē nolentē
 volentem.
 3. O gratia porta, [c] qua morta-
 libus celorum aperis portam! Mihi
 quoque penitentia portam p[er]de, atque
 vna me a mortis semp[er]nae portis avo-
 le. O porta clausa [d] in oriente, qua
 introduxit portarum clausarum Regem:
 aperi mihi portas vitæ, claude por-
 tas mortis: & fac, ne inferni por-
 tas mihi aperiat mea ignavia, &

E 4

23. Francia nyelvű használati bejegyzés az *Annus meditationum cordis*, Roma 1659. pars I. 103. lapján. BNP D.87462.

MENSIS SECVNDVS
DIVINI AMORIS .

siue

Mensis vnus Exercitationes
DE OPTIMO FLIGENDO
Ex motione Amoris Dei .

In vsum

Breuis meditationis ,
& Examinis particularis .

Propositæ

A IOANNE NADASI
SOCIETATIS IESV.

*G. A. S.
L. et N.*

Roma. 1663.

ROMÆ, Typis Varelij.
Anno MDCLXIII.

Superiorum permisso.

Nádasz János / S. I. — *Annus Divini amoris*
— *Vide* — *Cshaj / Kolaj* — *tuca Cennitia*.

Quidem — *craticulus Divini amoris*, *Sive*
de imitatione. Anaphinorum. & Un.
Vol. in 12. Page. 188.
Vj. EEEE.

Quidem — *Annus Hebrimadum Calatium*
de occupationes Calatium. Un. Vol. in 4.
Page. 180. N. V. K K.

Quidem — *Annus Rer. de Jesu & per Angulorum*
Annus quatuor. Un. Vol. in 12. *Latueria*.
1870. Stel I. QQQ.

Quidem — *Vide* — *inter Historias hunc*.

Névmutató

A mutató a könyv főszövegében szereplő neveket tartalmazza. A bibliai személyek közül a történeti szempontból fontosabbakat, illetőleg a ritkábban említetteket tünteti fel.

- Abensperg et Traun, Ernest de 172
 Aboedi, Adamus 95, 102
 Ábrahám 216
 Abraham a Sancta Clara 263, 273, 310, 340–341
 Ádám 216
 Aelianus, Claudius 184
 Ágost braunschweig-lüneburgi herceg 350
 Ágoston Péter 50–51
 Ágoston, Szent 37–38, 48, 133, 157, 163, 166, 182, 185, 220, 224, 237, 240, 252, 317, 320, 339, 359
 Agraz, Joannes Gomez 99
 Agreda, Maria d' 280
 Aguadi, Franciscus 141, 159
 Alajos, Gonzága Szent 157, 323
 Alanus ab Insulis 221
 Alanus de Rupe 187
 Albergatius, Fabritius 109
 Albertini, Franciscus 44
 Albertinus, Aegidius 273
 Albertus Magnus 187
 Alcyone 215
 Alegambe, Philipp 24, 99, 121, 142–143, 192, 334, 343, 351
 Alemannius, Cosmas 165
 Alexius, Szent 134
 Almeida, Joannes 141, 159
 Alsted, Johann Heinrich 63
 Alva y Astorga, Pedro de 341–342
 Alvarado, Joannes de 101
 Alvarez, Balthasar 40
 Alvarez, Jacobus 182, 189
 Alvarez de Paz, Diego 40, 43
 Alvermus, Guillelmus 38–39
 Amália Wilhelmina császárné, I. József felesége 278, 301
 Ambrus, Szent 38, 157, 166, 185–186
 Anaxagoras 215
 Androcides 215
 Androzio, Fulvio 36
 Angermiller, Joannes 114
 Anna, Szent 211, 294, 297
 Anselmus, Canterbury Szent 201
 Antal, Nagy Szent 181, 186
 Antiochus Monachus 186
 Antoninus Philosophus 184
 Apollináris vértanú, Szent 337
 Aquaviva, Claudio 36–40, 43, 140, 234, 260
 Aranea, Vincentius 102
 Ardia, Johann 71
 Arias, Francisco 43, 182, 189
 Arisztotelész 38, 57–58, 60–61, 101, 167
 Árpád fejedelem 222
 Arsenius, Szent 134
 Assmann, Aleida 263
 Aszalai István, Főnyi 172
 Athénaios 185
 Auriemma, Tommaso 72, 334
 Avancinus, Nicolaus 49, 95, 113, 115
 Averoult, Antoine d' 67, 74, 190
 Babich, Joannes Joseph 278
 Bagatta, Giovanni Bonifazio 73
 Balassa Bálint 170, 172, 277, 334
 Balassa Imre 105
 Balhín, Bohuslav 292, 316
 Balde, Heinrich 285
 Balde, Jakob 23–24, 177, 280
 Balinghem, Antonius de 80, 153, 189, 338

- Balsamo, Ignatius 189
 Baranyi Pál 51, 271, 339
 Barberini, Francesco 100
 Barlaam 134
 Barner, Wilfried 231
 Baronius, Caesar 63, 67, 73, 188, 334–335, 340
 Barry, Paul de 44, 134, 189
 Barthes, Roland 32
 Bartók István (17. század) 172
 Basilius, Kappadókiai Szent 37–38
 Basilius, Nagy Szent 183, 186
 Báthory István, Ecsedi 45
 Batthyány Ádám 94, 104
 Bauer, Barbara 231, 236
 Behel, Heinrich 236
 Becan (Goropius), Jean 188
 Becket Tamás 240
 Beda Venerabilis 38
 Beirnaert, Louis 32
 Beke Pál 96
 Bellarmino, Roberto 37, 43, 47, 138, 162
 Beller, nyomda 65
 Bellerophon 215
 Bencard, Johann Kaspar 279–280, 283
 Benck, nyomda 281
 Bentz, Joannes 61
 Berghauer, Johannes Thomas Adalbertus 344
 Bernardinus de Bustis 187, 198–199
 Bernát, Clairvaux-i Szent 37, 48, 51, 186–187, 194, 348
 Bernát, Sienai Szent 187, 194
 Bertholdus, Joannes 113, 116
 Bertsiades, Christianus 95
 Besson, Joannes 184
 Bethlen Gábor 93
 Beyerlinck, Laurentius 73–74
 Bidermann, Jakob 134, 145, 177, 235, 285, 345
 Binet, Étienne 46, 125–126
 Birgschaimer, Hugo 350
 Bíró Ferenc 5, 364
 Bitskey István 5, 76, 184–185, 193
 Blesensis, Petrus 187
 Blossius, Ludovicus 37–38, 76, 182, 189, 194, 295
 Bod Péter 24
 Bodin, Jean 79
 Boethius 294
 Bogatirev, Petr Grigorevic 263
 Bol, Hans 318
 Boldanus, Paulus 63
 Bollandus, Joannes 112, 340
 Bolswert, Boetius a 41–42, 320
 Bonaventura, Szent 37–38, 128, 157, 186–187, 194
 Bonbardi, Michael 343–344
 Bonfini, Antonio 71, 147, 222, 303, 337
 Bonifatius, Johannes 71
 Bonnefons, Amable 44
 Borbála, Szent 216
 Borja, Francesco de 35, 143, 294
 Borkovich Márton 110–111
 Bornemissza András 95
 Bornemissza Péter 77–78, 195
 Bosius, Thomas Maria 188
 Boudon, Henri Maria 189
 Bourdaloue, Louis 280, 283, 297
 Bourghesius, Joannes 42, 190
 Bouvetus, Joannes 127
 Boverius, Zacharias 188
 Bovio, Carolo 72
 Bozio, Tommaso 73
 Bracciolini Poggio, Gian-Francesco 236
 Brandl, Matthaeus 149
 Brant, Sebastian 64
 Bredenbach, Tilmann 67, 69, 73
 Breuer, Dieter 284
 Bridel, Fridrich 292
 Bridoul, Toussaint 44, 80, 153
 Brigitta, Szent 51, 127, 157, 186–187, 213, 303
 Bromyard, Johannes 65
 Brückner, Wolfgang 5, 25, 284
 Brunner, Andreas 49, 190
 Bruno, Vincenzo 41, 43–44, 51
 Bucellini, Joannes 97, 119, 148
 Bucher, F. X. 282
 Buist Miklós 98
 Bulenger, Petrus 188
 Buncellus, Franciscus 159
 Busacus, Johann 41, 44, 174, 279–280, 283
 Bzovius, Abraham 76
 Caesarius von Heisterbach 43, 59, 65, 187, 242, 337
 Canisius, Petrus 35, 45, 66–68, 80, 153, 234, 280
 Cannonus, Thomas 260
 Cantacuzenus, Joannes bizánci császár 222

- Capilla, Andreas 35, 43
 Caraffa, Vincenzo 97, 189, 293
 Carissimi, Giacomo 110
 Carolomannus (Karlmann) 134
 Carthagenus, Johannes de 181
 Carthusianus, Dominicus 272
 Casalicchio, Carlo 70
 Casiglio, Antonius 101
 Casinedi, Joannes Thomas 172
 Cassianus 37, 40
 Castellanus, Albertus 187
 Caussin, Nicolas 44, 177, 190, 236–238, 292–293
 Ceccotti, Gianbattista 40
 Cerisiers, René de 280
 Chavasse, Balthasar 190
 Chifflet, Laurent 44
 Choquetius, Hyacinthus 188
 Christan, Michael 347
 Chrysogonus, Laurentius 99
 Chrysologus, Petrus 166, 181
 Cicero, Marcus Tullius 57–58, 60–61, 232, 234–236, 238
 Claus, Joseph 71
 Claver, Petrus 141
 Clemens Alexandrinus 186
 Clemens, Joannes 220
 Climacus, Joannes 186
 Coccius, Jodocus 73
 Cochem, Martin von 74, 121, 211, 273, 275, 283
 Codrus 215
 Collaert, Adriaen 324
 Cölln, Thomas von 282
 Colvener, Georg 80, 338
 Comitino, César Jean Baptiste de 273
 Comitino, Joannes de 135
 Constantius (Konstantius), Georgius 293
 Cordara, Julius Caesar 140
 Cosmerovius, Matthaeus 174, 279, 281
 Coster, Frans 36, 43–44, 81, 124
 Coton, Pierre 42
 Courcier, Petrus 190
 Courtney, Thomas 100
 Crasset, Jean 252, 285
 Cressolius, Ludovicus 237
 Curtius Rufus, Quintus 184
 Cuvelier, Michel 44
 Cyprianus, Thascius Caecilius 186
 Cyrus 217
 Czeplédi István 341
 Czvittinger Dávid 24
 Csáky László 104
 Cseri Mihály 94
 Csernátoni Miklós 347
 Dahmer (Damer), Adam 282
 Danján, Szent 106, 331
 Daniel a Virgine Maria (van Oudenaarde) 342–343
 Darius ügyvéd 341
 David, Jan 42
 Daxelmüller, Christoph 79
 Delrio, Martin 64, 71, 74, 76, 79
 Demen, Hermann 279
 Derekey György 41, 46
 Despotovich, Joannes 114
 Dévay András 47
 Dewin, Georgius 297
 Dionysius Carthusiensis 37
 Dionysius von Luxemburg 280
 Diotalevi, Alexandro 272
 Dirner, Tobias 343
 Dobokay Sándor 145
 Dobronoki György 91, 97, 103
 Domanyi, Josephus 347
 Dombay Miklós 102
 Domonkos, Szent 43, 208, 212–213
 Dörner, Johann Georg 282
 Draskovski Illés 94
 Drexel, Jeremias 23, 45–48, 63–64, 74, 123, 125–126, 137, 150, 152, 161–163, 165, 177, 185, 187, 189–190, 194, 235, 237, 242, 251, 253, 273, 281, 283, 292, 324, 333, 341, 350–351
 Du Sault, Nicolaus 297
 Dvorzák, Samuel 320
 Eck, Johannes 285
 Eder, Stephanus 102
 Edvard, Szent 127
 Efrém, Szír Szent 186, 321
 Eggenberg, Johann Anton Joseph ab 278
 Egyed, Szent 59
 Ehrenbert, Karl, Freiherr von Moll 350

- Eleonóra császárné, III. Ferdinánd felesége 117.
133–134, 172, 301
- Elffen, Nicolaus 48
- Empedoklész 215
- Engelgrave, Heinrich 23, 71, 341
- Erasmus 48, 62, 235
- Erdei Klára 29–30, 39
- Erdődi György 108
- Erzsébet, Árpádházi Szent 51, 216, 303
- Eskandeli Máté 101
- Esterházy Ferenc 108, 173
- Esterházy Gáspár 102
- Esterházy György 136, 172–173
- Esterházy István 98
- Esterházy János 105
- Esterházy László 102–106, 108, 172, 181
- Esterházy Mihály 102
- Esterházy Miklós 103, 141–142, 148, 180–181
- Esterházy Pál 25, 49, 173, 277, 339–340
- Esterházy Zsigmond 102
- Eucherius 186, 273
- Eusebius 37
- Eusebius szerzetes 347
- Eustachius, Szent 216
- Eybl, Franz M. 263, 341
- Fabritius, Adrian Wilhelm 138
- Faius, Johannes 65
- Faludi Ferenc 336–338, 340
- Favre, Pierre 34
- Federle, Johann 280
- Feigius, Johann Constantin 281
- Feller, Xavier de 24
- Ferdinand Albrecht braunschweig-lüneburgi herceg 350
- Ferdinánd, II. német-római császár, magyar király 133, 176
- Ferdinánd, III. német-római császár, magyar király 99, 117, 133–134, 146–147, 150, 176
- Ferdinánd, Portugáliai 240
- Ferenc, Assisi Szent 43, 187, 342
- Ferenc, Szalézi Szent 177, 188, 293, 301, 342
- Ferenc, Xavéri Szent 38, 96, 101, 131, 137, 144–146, 150, 294–295, 319, 322, 326, 339
- Ferenczi Zoltán 150–151
- Ferrari, Gregorius 97, 184
- Ferretti, Christoph 331
- Ferus, Georgius 292
- Fessard, Gaston 32
- Filz Gáspár 102
- Fioravanti, Joannes 101
- Flasch, Sebastian 78
- Forgách Ferenc 93, 98
- Forgách Simon 351
- Forgách Zsigmond Ignác 172
- Forró György 95–96, 98, 103, 145
- Fouquet, Nicolas 349
- Fraknói Vilmos 148
- Franchi, Marchionus Petrus Paulus de 278
- Francisca, Római Szent 217
- Franciscus ab Infante Iesu (Francisco Pascual) 342
- Franciscus de Paula 187
- Franciscus Schottus 65
- Friedrich, Philipp 172
- Friessem, Wilhelm 269, 282
- Fülöp, Néri 128
- Fumaroli, Marc 231
- Gabriel, Gregorius 296
- Gaetano, Ottavio 294
- Gagliardi, Achille 97
- Gajtkó István 25, 49
- Galavics Géza 46
- Ganbach, Georg 298
- Garcia, Francisco 272, 294
- Garetius, Johannes 70
- Geiger, Bernardus 117
- Gellért, Szent 216
- Gellius, Aulus 184, 195
- Gentilotti, Cornelius 117
- Gergely, Nagy Szent 37–38, 58, 71, 157, 181, 185–186, 196, 335
- Gergely, Nazianzi Szent 185–186
- Gergely, Nyssai Szent 38, 184, 186
- Gergely, Tours-i Szent 186
- Gergely, XIII. pápa 100
- Gergely, XV. pápa 146
- Gerson, Joannes 38–39
- Gertrud, Szent 127, 217, 303, 337
- Ghelen, Johann van 281
- Ghisler, Hector 278
- Giattini, Giovanni 280
- Giel, J. 282
- Giraldus, Lilius Gregorius 221

- Girardi, Felici 338
 Gisolfus, Petrus 188
 Giustiniani, Lorenzo 187
 Gleichspach, Maximilian Ernest a 278
 Goclenius, Rudolph 63
 Godefrid, Joannes 278
 Gononius, Benedictus 72, 188
 Gonzales, Antonius 188
 Gonzalez, Thyrsus 280
 Gottifredi, Alexander 101–102, 106–108
 Goubler, Helena 282
 Goussainville, P. 187
 Granatensis, Ludovicus 189, 285
 Grata, Szent 256
 Grauchius, Daniel 278
 Gretser, Jakob 134, 189, 194
 Grimm, Jacob és Wilhelm 79
 Grimm, Joannes Georg 350
 Grimmelshausen, Johann Jakob Christoffel von 310
 Grodec Menyhért 217
 Gualbertus, Szent 218
 Guarinonius, Hippolyt 63
 Guilielmus, Szent 299
 Guillelmus a Gent 70
 Gulyás István 25, 45, 49
 Gumpenberg, Wilhelm 112, 190, 334
 Guttwein, Johann Caspar 314, 317

 Gyöngyösi István 50
 György Lajos 25

 Haeflner, Johann 282
 Haenlin, Georg 174, 282
 Haer, Franciscus van der 280
 Haßfner, Melchior 314
 Hajnal Mátyás 46, 103–104, 126, 246
 Haller János 66
 Hayden Henrik 337
 Haynovius, Julianus 44
 Heckenauer, Leonhard 314
 Henricus jezsuita 112
 Hermans, Willem 110
 Herolt, Johannes 65, 334
 Hertz, Jobst 282
 Hertzroy, Johann 281
 Hess, Johann Friedrich 314
 Hevenesi Gábor 25, 281, 285, 323, 337, 339

 Heyinger, Johann Ignaz 282
 Hippocrates 215
 Hivnay, Hieronymus 347
 Holcot, Robert 187
 Holg János 347
 Holl Béla 46, 150
 Höller, Georg 282
 Hollo de Krompach, Sigismundus Xaverius 347
 Holovics Adám 94
 Hondorff, Andreas 62–63
 Hopp Lajos 5
 Horányi Elek 24
 Horst, Hermann 99
 Horváth Cyrill 65
 Hospinianus, Rudolphus 79
 Hosszúthóty László 104
 Hubertus, Szent 216
 Hugo, Herman 42, 272, 321, 350
 Hugó, St. Victori 37
 Huisch, Johann Joseph 282
 Hunyadi János 222

 Iason 215
 Ibael, Guilielmus de 112, 342
 Ida, Szent 221
 Ignác, Loyolai Szent 30–35, 38, 45, 87, 94, 100, 103, 131, 134, 144–146, 150, 169, 180, 189, 191, 194, 218, 234, 278, 294–295, 297, 303, 319, 322–323, 326, 339, 341
 Ildefonz, Szent 217
 Illés próféta 342
 Illyés András 39, 49
 Illyés István 24
 Imre, Szent 147, 303
 Inchofer Menyhért 101, 111, 190
 Incinger, Joannes Baptist 350
 Inzaghi, Johannes Philippus ab 278
 István, I. (Szent) magyar király 299, 303
 Iván, Szent 292
 Ivó, Szent 147
 Iworski, Franciscus 297
 Izidor, Sevilai Szent 186
 Izquierdo, Sebastian 162, 295
 Izsák 216

 Jablonkay Gábor 71, 336
 Jacobus de Voragine 187
 Jahn, Johann Jakob 282

- Jakobson, Roman 263
 Jakusics Judit 347
 János apát, Szent 298
 János evangélista 211
 János, Alamizsnás Szent 59
 János, Aranyzájú Szent 38, 166, 184–186, 236, 238
 János, Damaszkuszi Szent 321
 János, Keresztelő 157, 319
 János, Nepomuki Szent 127, 344
 Jászberényi Tamás 25, 94, 98, 103, 106, 128, 150, 241, 260, 272, 277, 293, 302–307, 314, 336–337
 Jenci Ferenc 46
 Jeromos, Szent 38, 166, 184, 186, 195, 234, 237
 Joachim, Szent 294, 297
 Joannes, Andreas 114
 Joannes, Avila de 189
 Joannes Calybita 134
 Jób 216
 Jode, Petrus de 323
 Josaphat 134
 Josephus Flavius 184
 Josset, Petrus 238
 Jouvancy, Joseph 280
 József, I. német-római császár, magyar király 278
 József, Szent 106, 146, 196–197, 272, 294, 297, 322, 326
 Júdás 216
 Judit 216
 Jungermann, nyoma 282
 Juvenalis 166, 184
 Káldi György 24–25, 76–77, 145, 343
 Kaliwoda, Leopold Johann 279, 281
 Kálvin János 68, 138
 Kampis János 337
 Kaprinai István 334
 Károly, Nagy, német-római császár 59
 Katalin, Alexandriai Szent 331
 Katalin, Sienai Szent 37, 127, 331
 Katona István 24–25
 Katona Lajos 65
 Kázmér, Szent 157, 297
 Kecskeméti Gábor 228
 Kecskeméti János 48
 Kedd, Jodocus 292
 Kempis Tamás 37, 46, 48, 177, 186–187, 246, 280, 285
 Keresztes István 94, 98, 103
 Kéri Sámuel 48
 Kerti Fábán 130
 Khercz, Benedictus 298–299
 Kilián István 5
 Kilian, Philipp 314, 317
 Kinckius, Johann Anton 282
 Kircher, Athanasius 113, 150–151, 218, 318, 350
 Kiriz Ferenc 149
 Kirké 215
 Kis Mária 347
 Klaniczay Tibor 5, 30, 52
 Knapp Eva 5, 25
 Koffler, Andreas Wolfgang 112, 343
 Koháry István 105
 Koller, Laurentius 112
 Kollonich Lipót 278
 Kolnik, Matthias 95, 97, 102
 Kolosvári úr 108
 Kolosváry István 103
 Königsmarck, rothenburgi 338
 Konstantin vértanú püspök 301
 Konstantinosz császár 221–222
 Kopesányi Márton 45, 72, 81
 Koribonth, Michael Thomas 172
 Korsak, Jan 297
 Kozma, Szent 106, 331
 Kremer, J. C. 282
 Kun László 95
 Kürchbauer, Antonius 347
 Kürner, Johann Jacob 174, 279, 281
 Kürner, Johann Jakob ifj. 281–282
 Kurzböck, Gregor 282
 Kybler, Benignus 75, 340
 La Puente, Luis de 40–41, 43–44, 190, 293
 Lactantius 166
 Laghi, Nicola 70
 Lajos, XIII. francia király 176
 Lallemant, Charles 252
 Lancicius, Nicolaus 292–293, 297
 Landsberg, Johannes Justus 187, 285
 Lansellius, Petrus 186
 Lapide, Cornelius a 184
 László, IV. lengyel király 176

- László, Szent magyar király 303, 345
 Le Gaudier, Antoine 40
 Le Roy, Franciscus 159
 Lechner, Kaspar 82, 124
 Lehmann, Michael 271
 Leleszi János 217, 343
 Lener, Maximilianus 347
 Leó, Nagy Szent 183, 185–186
 Leonardus, Franciscus 188
 Leonius, Joannes 108
 Lépes Bálint 24, 45
 Lerch, Johann Martin 314
 Lessius, Leonardus 41, 138, 183, 272, 285, 292
 Leti, Ludovicus 102
 Leucht, Valentin 67, 73–74, 280, 285
 Leunis, Joannes 176
 Leysser, Cornelius 281
 Leytanus, Martinus 159, 180
 Lijnbitolcz, Joannes 347
 Lipót, I. német-római császár 112, 117, 133, 139, 172, 317
 Lippay György 137, 170, 172, 194, 321, 348
 Lippay György, ifj. 172
 Lippay János 172
 Lippelo, Zacharias 188
 Lippomani, Luigi 37
 Lipsius, Justus 48, 64, 166, 179, 188, 232, 234–235, 252–253
 Liscutin, Alexander 295
 Livius, Titus 184
 Loarte, Gaspar de 35, 43
 Lohner, Tobias 280
 Longobardi, Nicolaus 141
 Lorántffy Zsuzsanna 105
 Lubienski Kázmér 278
 Luca, Carolus Franciscus de 113
 Ludolph von Sachsen 37
 Lugo, Joannes de 172
 Lukács László 5, 114–115
 Luther, Martin 68, 78, 138
 Luzsinszky Joachim 172
 Luzvic, Etienne 46
 Lycosthenes, Conrad 73
 Lyere, Adrien van 189
 Macarius, Nagy Szent 186
 Macarius Romanus 134
 Madarász Márton 45
 Maffei, Joannes Petrus 145, 182, 189, 303
 Maimbourg, Louis 140
 Major, Joannes 67, 71, 187, 339
 Malomfalvy Gergely 45
 Mandel, Georgius 95, 97
 Mangeur, Pierre le 59
 Mangili, Antonius 101
 Mannasser, Johann Kaspar 314
 Manni, Giovanni 295
 Mantua, Josephus 116
 Marchesius, Franciscus 338
 Marculphus, Szent 256
 Margit, Árpádházi Szent 127, 216, 334
 Mária Magdolna 97, 294, 299
 Mária Magdolna, Pazzi Szent 294
 Mária, Egyiptomi 211, 213, 240, 260
 Marracci, Ippolito 188, 334
 Martinez, Didacus 262
 Martinez, gróf 104
 Martinez, Nicolaus 138
 Martinus, Laurentius 113
 Masen, Jakob 57, 235–236, 280
 Materdona, Giovanni Francesco Maria 189
 Mathesius, Johannes 78
 Mátyás, I. magyar király 77
 Mauracher, Johann Jakob 282
 Maximus Confessor 186
 Mayer, Carl 314
 Mayr, Leonard 80, 190, 338
 Mechtild, Szent 127, 136
 Medea 215
 Megyeri Zsigmond 48
 Melancthon, Philipp 62, 79
 Mendez, Alphonsus 190
 Menegatti, Franciscus 115–116
 Menocchio, Giovanni Stefano 101
 Mercurian, Everard 37
 Merlo, Jakob (Horstius) 51
 Mészáros Péter 277
 Metternich, Lothar Ferdinand de 278
 Metternich, Wilhelm 282, 300
 Meyer (Meerbeck, Jean) 44
 Meyer, Ignaz 280
 Mihály, Szent 217
 Mikez, Sigfrid 117
 Miklós, Myrai Szent 216
 Miksa bajor fejedelem 284
 Miksa főherceg 49, 133

Milano, Francisco 278
 Miller, Philippus 117
 Millieu, Antoine 280
 Mitrowitz, Christophorus Wratisslaw de 129
 Monoszlóy András 77–78
 Moretus, Theodor 280
 Mosdossy Imre 104
 Moser-Rath, Elfriede 296
 Moyses György 94
 Mózes 216
 Müller, H. 314
 Mündelheim, Nebridius a 186

 Nadal, Jerónimo 34, 43, 234
 Nádasdy Ferenc 114, 351
 Nádas István 93
 Nádas Jakab 93
 Nádas László 93
 Nagel, Johann Nikolaus 282
 Nakatenus, Wilhelm 23
 Navarra, Franciscus Maria 172
 Nickel, Goswin 107, 111, 145, 172
 Nider, Johannes 65
 Nieremberg, Juan Eusebio 72, 189, 272, 281, 292, 340
 Niessius, Joannes 272
 Nirschl, Joseph 290
 Noethen, Servas 282
 Nostitz, Christophorus Wenceslaus de 278
 Noyelle, Carolus de 109

 Nyéki Vörös Mátyás 45

 Oettinga, Adamus ab 113
 Olai, Martin 188
 Oldovinus, Augustin 113
 Oliva Sándor 240
 Oliva, Anello 190
 Oliva, Joannes Paulus 107, 109–111
 Oppersdorf, Joannes Wenceslaus Ignatius ab 172
 Oppersdorff, Georgius ab 278
 Opportuna, Szent 240
 Oraffius, Petrus Marcellinus 112
 Orbán, II. pápa 168
 Orbán, VIII. pápa 102, 158, 318
 Ordódi János 116
 Orlandini, Niccolo 140, 190–192

Orsolya, Szent 131, 146
 Ortigas, Emmanuel 294
 Osimo, Clemens de 342
 Ostermaier, Johannes 282
 Outreman, Philippe d' 67, 189
 Ovidius Naso, Publius 184, 215, 345

Őrsi úr 104
 Ötvös Péter 351

Pál apostol 47, 216, 223
 Palkovich Márton 98, 102, 106, 347
 Pallavicino, Pietro Sforza 102, 235
 Pandora 215
 Papebroch, Daniel 342
 Paphnutius 216
 Paulinus nolai püspök 186
 Pausner, Christophorus 298
 Pawlowski, Daniel 273, 297
 Paz, Jacobus Alvarez de 189
 Pázmány Miklós 104, 351
 Pázmány Péter 23–25, 38, 40–41, 45–46, 48, 76–77, 93–94, 96, 98, 100, 103, 106, 119, 137–138, 142, 144–145, 148–149, 170, 184–185, 193–195, 221, 246
 Pécsi Lukács 45
 Pennequin, Petrus 189
 Peraldus, Guillelmus (Guillaume Peraud) 70
 Peregrinus, Boldog 256–257
 Periklész 215
 Perpinyá, Joannes Petrus 235
 Péter apostol 245, 258
 Péter Katalin 5
 Petrucci, Hieronymus 342
 Petrus Alfonsi 60
 Petrus Damiani 48, 182, 187, 258, 260
 Petrus Venerabilis 65
 Pexenfelder, Michael 23, 61, 71
 Pfend, Isidor 350
 Phaon 215
 Phocas bizánci császár 221
 Phoenicius (Fenicki), Franciscus Stanislaus 83
 Piatti, Girolamo 38–39, 43, 189, 194
 Piccolomini, Aeneas Silvius 71
 Piccolomini, Franciscus 106
 Pierozzi, Antonius 187
 Pinamonti, Giovanni Pietro 280
 Pinelli, Luca 41, 43, 50, 292

- Pitzner, Matthias 115
 Placcius, Vincentius 24
 Plinius, id. 71, 184
 Plutarkhosz 71, 184
 Podesta, Johann B. 281
 Polanco, Johannes Alphonsus 192
 Polgár László 151
 Pona, Francesco 188
 Pongrácz György 277
 Pongrácz István 217
 Pontanus, Jacobus 64, 235–236
 Pömbacher, Karl 123, 295
 Port, Ignatius 118
 Pósházi János 341
 Possevino, Antonio 162
 Praexl, Ignaz Anton 282
 Prosper Aquitanus 186, 317
 Ptolemaei, Bernardus de 112
 Püsky János 170, 172

 Querck, Ignatius 281
 Quintilianus, Marcus Fabius 57–58, 60–61

 Rader, Matthaeus 124, 134, 190, 212, 235, 272
 Radics, Petrus 347
 Raedlmayr, Johann Gottlieb 282
 Raesfeldt, Dietrich 282
 Raith, Johann Aegidius 282
 Rákóczi Ferenc, I. 82
 Rákóczi György, I. 103
 Rákóczi Zsigmond 105
 Rauch, Sebastian 279–280, 285
 Raynaud, Théophile 166, 182, 189
 Razzi, Silvano 71
 Reggio, Carlo 235
 Reisacher, Joannes Leonardus 350
 Révay László 103
 Rezenyi György 150
 Rho, Giovanni 72, 189
 Ribadeneyra, Pedro de 38, 142–143, 145, 188–189, 294
 Ricci, Bartolomeo 39, 41
 Richárd, St. Victori 37
 Riedl, Maria Magdalena 280
 Riedl, Matthias 280
 Rimay János 45
 Rita, Boldog 136
 Rivera, José R. de 32

 Riviére, E. M. 121
 Roa, Martino de 97, 272, 277, 292, 307, 336
 Robert, Claudius 188
 Rodríguez, Alonso 39–40, 43, 49, 165, 182, 189, 293, 342
 Romacus, Szent 240
 Romerus Antonius 254, 256
 Rosenthal, Ludwig 345
 Rosignoli, Carlo Gregorio 285, 335
 Rospigliosi, Girolamo 102
 Rospigliosi, Giulio 102
 Rossi, Joannes Baptista 190
 Rossignoli, Bernardino 38–39, 43
 Rosthy Kálmán 148
 Rosweyde, Heribert 186, 280
 Róza, Perui Szent 218
 Róza, Viterbói Szent 112
 Rozália, Szent 131, 146
 Rumer János 99
 Rupertus Tuitensis 324

 Saavedra, Pedro 143
 Sacchini, Franciscus 191–192
 Sadeler, Johannes I. 318
 Sadeler, Johannes II. 315, 322
 Sadeler, Tobias 314
 Salixy, Franciscus 349
 Sámbar Mátyás 130
 Samperi, Placido 191
 Sanchez, Pedro 190
 Sándor, Nagy, Makedónia királya 184, 215
 Santlure, Joannes Baptista 44
 Saquellus, Balthasar 255
 Sarasa, Alphonsus Antonius 149, 271, 295
 Sartor, Johann Georg 296
 Sautter, Michael 115
 Schell, Johann Wilhelm 282
 Schellenberg, Johann 48
 Schenda, Rudolf 335
 Scherer, Heinrich 280
 Schiele, Johann Georg 162
 Schilg (Schilgen), Johann Baptist 282
 Schlegel, Johann Georg 282
 Schlegel, Johann Leonhard 282
 Schnüffs, Laurentius von 280
 Schorrer, Christophorus 113, 349
 Schrottenbach, Joseph Anton a 278
 Schulting, Kornelius 186

- Schwendimann, Wolfgang 282
 Scouville, Philipp 68
 Scribani, Carolus 44
 Sebald, Szent 146
 Sedulius Tranquillus 341
 Segneri, Paolo 281, 283, 285
 Seiffrid Imre 347
 Selhamer, Christoph 295–296, 298–300
 Seneca, Lucius Annaeus 48, 177, 184, 195, 238
 Sibylla, erythracai 215
 Simon, Tridenti 336
 Sinabel, Ferdinandus 99
 Skréta, Karel 314–317
 Soarez, Cyprian 57, 60–61, 234–235
 Sommalius, Henricus 187
 Sommervogel, Carlos 121, 136, 141, 146–149, 271, 293–294, 297
 Southwell, Nathanael 24, 113, 121, 135–136, 141, 146–147
 Spangenberg, Johannes 188
 Spee, Friedrich 285, 310
 Spinelli, Pietro Antonio 71
 Spinula, Aloysius 109
 Spondanus, Henricus 188
 Stanhurstius, Guilielmus 181
 Starek, Christian 282
 Staudacher, Michael 133
 Stengel, Georg 23, 71, 74–75, 80, 190, 212, 235
 Stock, Antonius van der 294
 Stöcklein, Joseph 343–344
 Stöger, Joannes 121, 136, 145, 148–149, 271
 Strada, Famiano 235, 248
 Stratus, Jacobus 192
 Straub, nyomda 300
 Straub, J. L., 279, 281
 Straub, Johann Jakob 282
 Straub, Lukas 279, 281, 285
 Straubhaar, Johann Heinrich 282
 Strozzi, Thomas 117
 Suárez, Francisco de 40–41, 102, 138
 Sucquet, Antonius 41–42, 46, 320
 Suetonius 182, 184
 Suhr, Lorenz 280
 Sulpicius Severus 37, 186
 Surin, Joseph 252
 Surlus, Laurentius 37, 67, 71, 73, 76, 81, 147, 188, 194, 219, 222, 334–335, 340
 Suso, Heinrich 285
 Szabó Károly 130, 341, 355
 Szalkovich Ádám 172–173
 Szaniszló, Kosztka Szent 170
 Szántó István 145
 Széchényi György 97
 Széchi Anna Mária 172
 Szednik János 94, 98
 Szege di Ferenc Lénárd 172, 277
 Szelepcényi György 97, 111, 114–115, 170, 172
 Szenci Molnár Albert 25, 61, 241
 Szentgyörgyi Gergely 46–47, 150
 Szentiványi Márton 24
 Szilády Áron 65
 Szókratész 215
 Szörény Sándor 121
 Szörényi László 339–340
 Szorsa Mihály 114
 Szpungianski, Georgius 297
 Sztripszky Hiador 149
 Tacitus, Cornelius 184
 Tamás, Aquinói Szent 38, 40, 48, 101, 126, 187, 194, 255–256, 285, 342
 Tamburini, Tommaso 293
 Tanner, Matthias 343
 Tantalus 215
 Tarlo, Adamus Sigismundus 170, 172, 278
 Tarnai Andor 5, 25, 359
 Tarnóczy István 50
 Tasi Gáspár 47
 Tauler, Johannes 35
 Taxonyi János 71, 195, 272–273, 277, 307, 335–337
 Telegdi János 103
 Telegdi Miklós 68, 76–78
 Temesvári Pelbárt 23, 65, 186–187, 200–201, 337, 340
 Teofil 208, 212–213, 240, 257–260, 291, 301, 303, 334, 345, 350, 353
 Teréz, Avilai Szent 146, 188, 293
 Tertullianus 48, 58, 185–186
 Thais 216
 Themistocles 215
 Theodoretus Cyrensis 166, 186
 Ther Portten, Johann Daniel 314
 Thienemann Tivadar 66
 Thököly Imre 96

- Thomas Cantipratanus 65, 81, 303
 Thuille, Franz Joseph 282
 Thuróczi János 222
 Thurzó Erzsébet 98
 Topos Ferenc 96, 102, 106, 116
 Torsellini, Orazio 137, 190, 292
 Tremlin (Schilgin), Maria Eva 282
 Trinckel Zakariás 96, 99–100, 107, 115, 119, 347
 Trithemius, Joannes 188
 Tufo, Octaviano de 184
 Turkovich György 106–107
 Túróczi-Trostler József 25, 48

 Ujváry Mihály 102

 Valentinus, Jacobus 116
 Valerius Maximus 57, 184, 195
 Valtrino, Joannes Antonius 192
 Vanoviczi János 110–111, 172–173, 347
 Varesius, nyomda 112, 174–175, 279
 Varga Imre 47
 Vásárhelyi Gergely 24, 45–46, 68–70, 246
 Vásárhelyi János 102
 Vásárhelyi Judit 241
 Vasconcellos, Antonius 190
 Vega, Christophoro de 68, 72
 Vencel, Szent 287
 Vépy, Emericus 347
 Vergilius Maro, Publius 234
 Véron, François 81, 124
 Verveaux, Johann 282
 Victorinus, Hugo 182
 Victorinus, Richardus 182
 Viczai Terézia, Ilédervári 277
 Vid László 116
 Vietor, Johannes 295
 Vilela, Joannes Baptista de 97
 Vince, Ferrer 196
 Vincent de Beauvais 43, 65, 187
 Violanta Beatrix bajor hercegnő 278, 300
 Vitelleschi, Mutius 99, 191
 Vogler, Georg 23, 68, 292
 Voigt, Leopold 174, 279, 281
 Völcssei András 220, 334
 Vörös Imre 336

 Vossius, Johannes 57, 61

 Wadding, Lucas 188, 242, 334
 Wagner, Bartholomaeus 67
 Waldreich, Johann Georg 314
 Wall, Jacob 191
 Wallaszky Pál 24
 Weier, Johann 79
 Welser, Emmeran 284
 Wern úr 104
 Wenz, Dominicus 335
 Werner, Petrus 296, 300–301
 Wesselényi Ádám 277
 Wesselényi Ferenc 104–105, 172, 220, 334
 Wesselényi István 42
 Wesselényi Miklós 98
 Weyer, Joannes 102
 Wid, G. 314
 Widmanstetter, nyomda 174, 279, 281
 Wierix, Antoine 46
 Wierix, Jerome 35
 Winkler, Johann Christoph 314
 Wolff, Matthias 282
 Wolfgang, Andreas Matthaeus 314
 Wollowicz, Wincent Piotr 297
 Wolski, Jan 238
 Woons, Cornelius 174, 279
 Wrba et Freudenthal, Joannes Franciscus de 172
 Wussim, Daniel 314, 319

 Xanthopulos, Nikephoros Kallistos 38
 Xerxész 215

 Zakariás 319
 Zelliger Alajos 150
 Zergoll, Andreas 99
 Zinck, Elias Michael ilj. 282
 Zongor Mihály 98
 Zuccari, Federico 107
 Zucchi, Nicolaus 111, 113, 180
 Zwinger, Theodor 73
 Zylius, Otho 190

 Zsámboky János 71
 Zsigmond, III. lengyel király 176

Tartalom

Előszó	5
I. rész: Elbeszélő egyházi kispróza, jezsuita meditáció, exemplum	7
1. A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom mint kutatási feladat	9
A kutatás helyzete 9 – Meghatározási kísérletek 16 – Célkitűzés 23	
2. A jezsuita meditációs irodalom a XVI–XVII. században	29
Az <i>Exercitia spiritualia</i> és a meditáció 30 – A jezsuita meditáció kibontakozása a XVI. század második felében 33 – Új spirituális törekvések a XVI–XVII. század fordulóján 36 – Kitejtjesedés és differenciálódás 39 – Népszerősítési törekvések a XVII. század közepéig 43 – A magyarországi fejlődés 45	
3. Az exemplum a XVI–XVII. századi katolikus egyházi irodalomban	55
Az exemplum a retorikában 57 – A középkori példagyűjtemények új kiadásai 65 – Exemplum-katekizmusok 66 – Apologetikus és morális példagyűjtemények 69 – Az elbeszélő Mária-irodalom könyvtípusai 71 – Az egyháztörténeti művek példaanyaga 73 – Traktátus- és prédikáció-irodalom 74 – Vitairatok 77 – Egyetemi disszertációk 79 – Naptári szerkezetű kiadványok 80 – Kongregációs kézikönyvek és ajándék-könyvek 81	
II. rész: Az irodalom és a folklór határán: Nádas János élete és munkássága	89
1. Nádas János pályája	91
Tanulmányi évek, felkészülés (1614–1643) 92 – Magyarországi tanári és missziós tevékenység (1644–1651) 102 – Róma (1651–1669) 107 – Bécs (1669–1679) 113	
2. Az életmű tartalmi, szerkezeti és műfaji sajátosságai	121
Naptári szerkezetű elmélkedésgyűjtemények: év 123 – Naptári szerkezetű elmélkedésgyűjtemények: hónap, hét, nap 128 – Tematikus elmélkedés- és imádságyűjtemények, traktátusok 136 – Rendtörténeti munkák és jezsuita vonatkozású elmélkedésgyűjtemények 140 – Csak cím szerint ismert művek 147 – Nádasinak tulajdonított művek 149	
3. Keletkezési és kiadási körülmények	155
A keretszövegek mint a keletkezés- és kiadástörténet forrásai 155 – A tárgymutató mint invenciók segédlet 160 – Szerzői motiváció és program az előszavak, ajánlások tükrében 164 – Ajánlási rendszer, mecé-	

nások 169 – Az első kiadások tér- és időbeli elterjedése 173 – A Mária-sodalitások mint elsődleges olvasóközönség szerepe 175	
4. Források és forráshasználat	179
Forrástípusok és hivatkozási gyakorlat 180 – A forrásanyag történeti rétegei 183 – A forrásanyag a művek kontextusában 195	
5. Exemplumhasználat, elbeszélő sajátosságok	205
Meghatározás, tipológia 205 – Egy mű exemplumainak tartalmi elemzése 207 – Elbeszélő témák, típusok, motívumok 214 – A szöveg-hagyományozódás tartalmi jellemzői 222 – Funkciók 224	
6. Nyelv, stílus, retorikai eszköztár	231
Jezsuita retorikai hagyományok 231 – Egy magyar nyelvű mű formai sajátosságai 238 – A kétnyelvűség problémája és Nádas magyar prózastílusa 241 – A latin nyelvű művek retorikai és stíluseszközei 247 – Szövegváltozatok 253 – „Írott folklór” 262	
III. rész: Hatástörténet: a popularizálódás tényezői és lefolyása	267
1. Kiadás, terjesztés	269
Az önálló kiadások problémája 269 – Tér- és időbeli elterjedés 273 – Mecénások 277 – Nyomdák, kiadók 279 – A „Gülden Almosen” könyvalapítvány szerepe 283	
2. Nemzeti nyelvű fordítások	289
A kiadások nyelvi megoszlása 289 – A fordítók 291 – Fordítások a német nyelvterületen 298 – Jászberényi Tamás fordítása 302	
3. Az illusztráció mint a hatástörténet tényezője	309
A címlapillusztrációk típusai és mesterei 311 – Kép és szöveg kapcsolata a művek viszonylatában 315 – Kép és szöveg a címlapillusztrációkon 325 – Használati összefüggések 327	
4. Használat: Nádas olvasóközönsége	329
A mutatók mint használói segédletek 329 – Kézírtos kivonatok, másolatok 332 – A művek mint az egyházi műfajok forrásai 334 – Tulajdonosi és használói bejegyzések 345 – A történeti és modern könyvtárkatalogusok tanúsága 351	
Összegzés	357
Függelék	367
Rövidítések	369
Nádas János műveinek jegyzéke	373
A/ Kézírtatok 373 – B/ Nyomtatványok: 1. Gyűjteményes művek 374 – 2. Önálló művek 375	
A latin és a nemzeti nyelvű kiadások időbeli alakulása (ábra)	403
A mutatók tárgyszókészletének változása (táblázat)	404
A kiadások megoszlása a megjelenési helyek szerint (térkép)	406
Képek jegyzéke	407
Képmelléklet	409
Névmutató	425

Historia Litteraria 3.

Az Universitas Könyvkiadó sorozatának címe (*Historia Litteraria* — „irodalomtörténet”) XVIII. századi, irodalomtörténeti szintézist először készítő régi magyar íróink öneszmélésére utal. Utal továbbá arra a felfogásra, amely általános a régi magyar irodalom csaknem nyolcszáz éves története során, s amelynek ismerete nélkül e századok irodalma csak felszínesen érthető meg: irodalom mindaz, ami le van írva. A *historia litteraria* ennek értelmében sokféle irodalmi műfaj együttesét is jelenti. Sorozatunkban mind forrásműveket, mind tanulmányokat publikálunk, a legfőbb kritérium a közölt művek szakmai újdonsága és tudományos igényű feldolgozása.

*

A kötet tárgya a XVII. századi erkölcstani, meditációs irodalom egyik termékeny és Európa-szerte olvasott írójának, Nádasai Jánosnak a munkássága. A műfajtörténeti alapra helyezett, hatástörténeti vizsgálattal és műkatalógussal kiegészített szerzői monográfia középpontjában az elbeszélő egyházi próza használati formái és közvetítési folyamatai állnak. A Pázmányt követő jezsuita írónemzedékhez tartozó Nádasai életműve alkalmat ad antik, középkori és humanista források továbbélésének tanulmányozására, s lehetővé teszi az eddig külön kezelt irodalmi hagyományok, műfajok közti kapcsolatok és a nemzetközi kölcsönhatások értelmezését. A nagyobbrészt latin, kisebbrészt magyar nyelvű szövegek összehasonlító vizsgálata konkrét példán világítja meg a régi irodalom kutatásában használt módszerek és a modern irodalomértelmezési elvek viszonyát, kísérletet tesz az irodalomtermelés és -fogyasztás társadalmi, kulturális összefüggéseinek meghatározására, s új szempontokkal gazdagítja többek között a könyv- és retorikatörténet, a szerző-fogalom, valamint a szóbeliség-írásbeliség viszonyának sokat vitatott korabeli kérdéseit.

